वाचस्पत्यम्

बृहत्संस्कृताभिधानम्

द्वादश खण्डम् ।

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्

१९३५ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS.—PART XII.

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

PUBLISHED BY PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College Calcutta.

Advance Price 80 Rs. Price of each part 6 Rs. Price to subscribers 100 Rs.

1873.

विस्तारायामगुणितं मनैः षोडशभिः कृतम्। स्तम्भानां विभागेन प्रमाणमिह कथयेत्। व्यासाच्च षोडशो भागः सर्वेषां भित्तयः कृताः। पक्वेष्टकाकृतानाञ्च न दारूणां कदाचन। रूपसेनापतिगृहेष्वष्टायोनिं शतैर्युताम्। अङ्गुलानि द्वारमानं प्रवदन्ति मनीषिणः। विप्रादीनां विंशतिस्तु अङ्गुलानि च सप्त च। द्वारस्य मानं तत्प्रोक्तं द्विगुणोच्छ्राय उच्यते। उच्छ्रायहस्तसंख्यायाः परिमाणाङ्गुलानि च। शालाद्वारेऽपि बाहुल्यं कार्यं सार्द्धांशसंयुतम्। उच्छ्रायात् सप्तगुणिताद्शीतिः पृथुता मता। भागः पुनर्नवगुणाशीत्यंशस्तम्भमानकम्। दशांशहीनं तस्याग्रं स्तम्भानां परिमाणकम्। वेदाश्रो रुचकः१ स्तम्भो वज्रो२ऽष्टाश्रियुतो मतः। द्विवज्रः३ षोडशाश्रस्तद्द्विगुणाश्रः प्रलीनकः४। समन्ततस्तो वृत्ताख्यः५ स्तम्भः प्रोक्तो द्विजोत्तमैः। विभज्य नवधा स्तम्भं कुर्यादुद्वहनं घटम्। पद्मं तु सोत्तरोष्ठस्य कुर्याद्भागेन भागतः। स्तम्भसमं बाहुल्यं भारतुलानामुपर्युपर्यासाम्। भवति तुलोपतुलानामूनं पादेन पादेन। अप्रतिषिद्धालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम्। नृपविबुधसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि"।

अथ द्विशालानि "दक्षिणे दुर्मुखं कृत्वा पूर्वे च खरसंज्ञकम्। तद्धाताख्यं१ भवेद्गेहं यातरोगप्रदं कृतम्। दक्षिणे दुर्मुखं गेहं पश्चिमे धान्यसंज्ञकम्। यमसूर्यं२ द्विशालं तन्मृत्युदं नाशदं कृतम्। पूर्वे तु खरनामानमुत्तरे धान्यसंज्ञकम्। दण्डाख्यं३ तद्द्विशालं स्याद्दण्डं कुर्यात् पुनः पुनः। दुर्मुखं दक्षिणे कुर्यादुत्तरे जयसंज्ञकम्। वीच्याख्यं४ तद्द्विशालन्तु बन्धुनाशं धनक्षयम्। खरस्य पूर्वदिग्भागे पश्चिमे धान्यसंज्ञकम्। गृहं चुल्ली५ द्विशालं तद्धनधान्यविनाशनम्। आक्रन्दं दक्षिणे भागे पश्चिमे धनदं तथा। द्विशालं चेत्तुसंज्ञं६ तत्पशुवृद्धिधनप्रदम्। विपक्षं दक्षिणे भागे पश्चिमे क्रूरसंज्ञकम्। शोभनाख्यं७ द्विशालं तद्धनधान्यकरं परम्। विजयं दक्षिणे भागे विजयं चैव पश्चिमे। द्विशालं चैव कुम्भाख्यं८ पुत्रदारादिसंयुतम्। धान्यञ्च पूर्वदिग्भागे धान्यं चैव तु पश्चिमे। नन्दाख्यं९ तद्द्विशालञ्च धनदं शोभनं कृतम्। विजयं सर्वदिग्भागे द्विशालाख्यं तदेव१०हि। कल्याणं११ नाम तद्वेश्म शुभदं द्वारतो भवेत्। विपुलं सर्वदिग्भागे द्विशालं तत्प्रजायते। तानि षण्टसंज्ञानि१२ धनधान्यप्रदानि च। धनदं सर्वदिग्भागे सुखदं वा मनोरमम्। कान्तनाम१३ तु तद्गेहं सर्वांशे शोभनं कृतम्। द्विशालानां समानां च भेदाश्चैव त्रयोदश। फलपाकार्थमेतेषां मया प्रोक्तं सुविस्तरात्। पूर्वयाम्यमथ याम्यपश्चिमं पश्चिमोत्तरमुदीचिपूर्वकम्। प्राक्प्रतीचीमथ दक्षिणोत्तरं वास्तु षड्विधमिदं द्विशालकम्"। अथ त्रिशालानि "उत्तरद्वारहीनं यत् त्रिशालं धनधान्यदम्। हिरण्यनाभनामानं१ राज्ञां सौख्यविवर्द्धनम्। प्राग्द्वारशालाहीनन्तु सुक्षेत्रं२ नाम तद्गृहम्। ऋद्धिदं पुत्रपौत्राणां धनधान्यसमृद्धिदम्। याम्यशालाविहीनं तत् त्रिशालं चुल्लीसंज्ञकम्३। विनाशनं धनस्यापि पुत्रपौत्रादिनाशनम्। प्रत्यक्शालाविहीनन्तु पक्षघ्नं४ नाम तद्गृहम्। पुत्राणां दोषदं चैव परस्य पुरवासिनाम्। चत्वारोऽमी यथा प्रोक्ता भेदाश्चैव चतुर्विधाः। तथाद्विशालं कुर्वीत गृहकर्मणि कोविदैः"। अथ चतुःशालानि "याम्यशालां व्यसेदादौ द्वितीयां पश्चिमे ततः। तृतीया चोत्तरे स्थाप्या चतुर्थी पूर्वपश्चिमा। गृहाणां क्रमयोगेन चतुःषष्टिः समासतः। अनेकयोगभेदाच्च शतं विंशोत्तरं कृतम्। अलिन्दानां व्यवच्छेदो नास्ति यस्य समन्ततः तद्वास्तु सर्वतोभद्रं१ चतुर्द्वारसमन्वितम्। एकपार्श्वे चतुःशाले दुर्भिक्षे राजविप्लवे। स्वामिना नीयमानायां प्रतिशुक्ले न दुष्यति। नृपाणां विबुधानाञ्च गृहं सौख्यप्रदायकम्। प्रदक्षिणं ततः सर्वैःशालाभित्तेरलिन्दकैः। विनापरेण द्वारेण नन्द्यावर्त्तमिदं२ कृतम्। श्रेष्ठं सुतारोग्यकरं सर्वेषां शुद्रजन्मनाम्। द्वारालिन्दोगतस्त्वेको नेत्वयादेऽथाकृतः। विधाय दक्षिणद्वारं वर्द्धमानमिति३ कृतम्। शुभदं सर्ववर्णानां ऋद्धिदं पुत्रपौत्रदम्। पश्चिमोत्तरतोऽलिन्दं प्रागन्तौ वैतदुच्छ्रितौ। अन्यस्तत्मध्यविच्छुतः प्राग्द्वारं स्वस्तिकं४ शुभम्। प्राक्पश्चिमाविलन्दो यावन्तगौ तद्वशौ परौ सौम्यद्वारं विना यत्स्याद्रुचकाख्यं५ तु तत् कृतम्"। अन्यस्य पक्षान्तरं टीकेत्यभियुक्तोक्तेः अत्रासहायैनाभर्थः" इ०स० वाक्येन मत्स्यपुराणवाक्येन च स्पष्टीक्रियते यथा इ०म०"उत्तमसष्टाभ्यधिकं हस्तगतं नृपगृहं पृथुत्वेन। अष्टाष्टोनान्येवं पञ्च सपादानि दैर्घ्यं च। षड्भिः षड्भिर्हीना सेनापतिसद्मनां चतुःषष्टिः। एवमेवं विस्तारात् षड्भागसमन्विता दैर्घ्ये। षष्टिश्चतुर्विहीना वेश्मानि भवन्ति पञ्च सचिवस्य। स्वाष्टांशयुता दैर्घ्ये तद्धं तो राज-

महिषीणाम् । षष्टिः षष्टिश्चैवं युवराजस्यापवर्जिताऽशीतिः । त्र्यंशान्विता च दैर्घ्यं पञ्च तदर्द्धैस्तदनुजानाम् । नृपसचिवान्तरतुल्यं सामन्तप्रवरराजपुरुषाणाम् । नृपयुवराजविशेषः कञ्चुकिवेश्याकलाज्ञानाम् अध्यक्षाधिकृतानां सर्वेषामेव कोशरतितुल्यम् । युवराजमन्त्रिविवरं कर्मान्ताध्यक्षदूतानाम् । चत्वारिंशद्धीना चतुश्चतुर्भिस्तु पञ्च यावदिति । षड्भागयुता दैर्घ्यं दैवज्ञपुरोधसोर्भिषजः । वास्तुनि यो विस्तारः स एव चोच्छ्रायनिश्चयः शुभदः । शालैकेषु गृहेष्वपि विस्ताराद्द्विगुणितं दैर्घ्यम् । चातुर्वर्ण्यव्यासो द्वात्रिंशत् स्याच्चतुश्चतुर्हीना । आ षोडशादिति परं न्यूनतरमतीव हीनानाम् । सदशांशं विप्राणां क्षत्रस्याष्टांशसंयुतं दैर्घ्यम् । षड्भागयुतं वैश्यस्य भवति शूद्रस्य पादयुतम् । नृपसेनापतिगृहयोरन्तरमानेन कोशरतिभवने । सेनापतिचातुर्वर्ण्यविवरतो राजपुरुषाणाम् । अथ पारशवादीनां स्वमानसंयोगदलसमं भवनम् । हीनाधिकं स्वमानादशुभकरं वास्तु सर्वेषाम् । पश्वाश्रमिणाञ्च मितं धान्यायुधवह्निरतिगृहाणां च । नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः । सेनापति नृपतीनां सप्ततिसहिते द्विधाकृते व्यासे । शाला चतुर्दशहृते पञ्चत्रिंशद्धृतेऽलिन्दः । हस्तद्वात्रिंशादिषु चतुश्चतुस्त्रिस्त्रिकत्रिकाः शालाः । सप्तदशाग्निनयतिथित्रयोदशकृताङ्गुलाभ्यधिकाः । त्रित्रिद्विद्विद्विसमाः त्रयः क्रमादङ्गुलानि चैतेषाम् । व्येका विंशतिरष्टौ विंशतिरष्टादश त्रितयम् । शालात्रिभागतुल्या कर्त्तव्या वीथिका बहिर्भवनात् । यद्यग्रतो भवति सा सोष्णीषं१ नाम तद्वास्तु । सायाश्रयमिति२ पश्चात् सावष्टम्भं३ तु पार्श्वसंस्थितया । सुस्थितमिति४ च समन्तात् शास्त्रज्ञैः पूजिताः सर्वाः । विस्तारषोडशांशः सचतुर्हस्तो भवेद्गृहोच्छ्रायः । द्वादशभागेनोनो भूमौ भूमौ समस्तानाम् । व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सद्मनां भवति भित्तिः । पक्वेष्टकाकृतानां दारुकृतानां तु स विकल्पः । एकादशभागयुतः ससप्ततिर्द्विपक्षेशयोर्व्यासः । उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्यार्द्धेन विष्कम्भः । विप्रादीनां व्यासात् पञ्चांशोऽष्टादशाङ्गुलसमेतः । साष्टांशो विष्कम्भो द्वारस्य द्विगुण उच्छ्रायः । उच्छ्रायहस्तसङ्ख्यापरिमाणान्यङ्गुलानि बाहुल्यम् । शाखाद्वयेऽपि कार्यं सार्द्धं तत्स्यादुडुम्बरयोः । उच्छ्रायात् सप्तगुणादशीतिभागः पृथुत्वमेतेषाम् । नवगुणितेऽशीत्यंशः स्तम्भस्य दशांशहीनोऽग्रे । समचतुरस्रो रुचको१ वज्रो२ऽष्टाश्रिर्द्विवज्रको३ द्विगुणः । द्वात्रिंशता तु मध्ये प्रलीनको४ वृत्त इति वृत्तः५ । स्तम्भं विभज्य नवधा वहनं१ भागो घटो२ऽस्य भागोऽन्यः । पद्मं३ तथोत्तरोष्ठं४ कुर्याद्भागेन भागेन । स्तम्भसमं बाहुल्यं भारतुलानामुपर्युपर्यासाम् । भवति तुलोपतुलानामूनं पादेन पादेन । अप्रतिषिद्धालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम्१ । नृपविबुधसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि । नन्द्यावर्त्त२मलिन्दैः शालाकुड्यात् प्रदक्षिणान्तगतैः । द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि कार्याणि । द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः । तद्वच्च वर्द्धमाने३ द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम् । अपरोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ । तदवधिविधृतश्चान्यः प्राग्द्वारं स्वस्तिके४ऽशुभदम् । प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तदवधिस्थितौ शेषौ । रुचके५ द्वारं न शुभदमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि । श्रेष्ठं नन्द्यावर्त्तं सर्वेषां वर्द्धमानसंज्ञं च । स्वस्तिकरुचके मध्ये शेषं शुभदं नृपादीनाम् । उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम् । प्राक्शालया वियुक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु । याम्याहीनं चुल्ली त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत् । पक्षघ्नमपरया वर्जितम् सुतवधवैरकरम् । सिद्धार्थमपरयाम्ये यमसूर्यं पश्चिमोत्तरे शाले । दण्डाख्यमुदक्पूर्वे वाताख्यं प्राग्युता याम्या । पूर्वापरे तु शाले गृहचुल्ली दक्षिणोत्तरे काचम् । सिद्धार्थेऽर्थावाप्तिर्यमसूर्ये गृहपतेर्मृत्युः । दण्डवधो दण्डाख्ये कलहोद्वेगः सदैव वाताख्ये । वित्तविनाशश्चुल्ल्यां ज्ञातिविरोधः स्मृतः काचे" ।

तत एकाशीतिपदं चतुःषष्टिपदञ्च द्विधा वास्तुनरविभागमुक्त्वोक्तम् "सम्पाता वंशानां मध्यानि समानि यानि च पदानाम् । मर्माणि तानि विद्यान्न परिपीडयेत् प्राज्ञः । तान्यशुचिभाण्डकीलस्तम्भाद्यैः पीडितानि शल्यैश्च । गृहभर्तुस्तत्तुल्ये पीडामङ्गे प्रयच्छन्ति । कण्डूयते यदङ्गं गृहपतिना यत्र वाऽमराङ्कस्याम् । अशुभं भवेच्चनिमित्तं विकृतिर्वाग्नेः सशल्यं तत् । धनहानिर्दारुमये पशुपीडा रुग्भयानि चास्थिकृते । (लोहमये शस्त्रभयं कपालकेशेषु मृत्युः स्यात् । अङ्गारे स्तेनभयं भस्मनि च विनिर्दिशेत् सदाग्निभयम् । शल्यं हि मर्म-

संस्थं सुवर्णरजतादृतेऽप्यशुभम्। मर्मणामर्म यो वा हस्ताङ्गुल्यागमं शुषिमूहः) (वेधकम्) अपि नागदन्तको मर्मसंस्थितो दोषकृद्भवति। रोगाद्वायुं पिहितो हुताशनं शोषकृत्त्वमपि वितथात्। मुख्याद्भृशं जयन्ताच्च भयमदितेश्च सुग्रीवात्। तत्सम्पाता नव ये तान्यति मर्माणि सम्प्रदिष्टानि। यच्च पदस्याष्टांशस्तत्प्रोक्तं मर्मपरिमाणम्। पदहस्तसंख्यया सम्मितानि वंशोऽङ्गुलानि विस्तीर्णः। वंशव्यासोऽप्यर्द्धः शिराप्रमाणं विनिर्दिष्टम्। इच्छन्निच्छन् ब्रह्माणं यत्नाद्रक्षेद्गृही गृहान्तःस्थम्। उच्छिष्टाद्युपघाताद्गृहपतिरुपतप्यते तस्मिन्। दक्षिणभुजेन हीने वास्तुनरेऽर्थक्षयोऽङ्गनादोषाः। वामेऽर्थधान्यहानिः शिरसि गुणैर्हीयते सर्वैः। स्त्रीदोषाः सुतमरणं प्रेष्यत्वं चापि करेण वैकल्ये। अविकलपुरुषे वसतां मानार्थयुतानि सौख्यानि। गृहनगरग्रामेषु च सर्वत्रैवं प्रतिष्ठिता देवाः। तेषु च यथानुरूपं वर्णा विप्रादयो वास्याः। यावद्गृहाणि च शिल्पाद् विप्रादीनामुदग्दिगाद्यानि। विशतां च तथा भवनं भवन्ति तान्येव दक्षिणतः। नवगुणसूत्रविभक्तान्यष्टगुणेनाथवा चतुःषष्टेः। द्वाराणि यानि तेषामनलादीनां फलोपनयः। अनलभयं स्त्रीजन्मप्रभूतधनता नरेन्द्रवाल्लभ्यम्। क्रोधपरताऽनृतत्वं क्रौर्यं च पूर्वेण। अल्पसुतत्वं प्रैष्यं नीचत्वं भक्ष्यपानसुतवृद्धिः। रौद्रं कृतघ्नमधनं सुतवीर्यघ्नं च याम्येन। सुतपीडा रिपुवृद्धिर्न धनसुताप्तिः सुतार्थबलसम्पत्। धनसम्पन्नृपतिभयं धनक्षयो रोग इत्यपरे। वधबन्धौ रिपुवृद्धिर्धनसुतलाभः समस्तगुणसम्पत्। पुत्रधनाप्तिर्वैरं सुतेन दोषाः स्त्रिया नैःस्वम्। मार्गतरुकोणकूपस्तम्भभ्रमविद्धमशुभदं द्वारम्। उच्छ्रायाद्द्विगुणमितां त्यक्त्वा भूमिं न दोषाय। रथ्याविद्धं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं तरुणा। पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनि स्राविणि प्रोक्तः। कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे। स्तम्भेन स्त्रीदोषाः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिमुखे। उन्मादः स्वयमुद्घाटितेऽथ पिहिते स्वयं कुलविनाशः। मानाधिके नृपभयं दस्युभयं व्यसनदं नीचम्। द्वारं द्वारस्योपरि यत्तन्न शिवाय सङ्कटं यच्च। व्यात्तं क्षुद्भयदं कुब्जं कुलनाशनं भवति। पीडाकरमतिपीडितमन्तर्विनतं भवेदभावाय। बाह्यविनते प्रवासो दिग्भ्रान्ते दस्युभिः पीडा। मूलद्वारं नान्यैर्द्वारैरतिसन्धीत रूपद्मां। वटफलपत्रप्रशस्तादिभिश्च मन्माङ्गल्यैश्चिनुयात्। ऐशान्यादिषु कोणेषु संस्थिता बाह्यतो गृहस्यैताः। चरकी विदारिनामाथ पूतना राक्षसी चेति। पुरभवनग्रामाणां ये कोणास्तेषु निवसतां दोषाः। श्वपचादयोऽन्त्यजात्यास्तेष्वेव विवृद्धिमायान्ति। याम्यादिष्वशुभफला जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते। उदगादिषु प्रशस्ताः प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्थाः। आसन्नाः कण्टकिनो रिपुभयदाः क्षीरिणोऽर्थनाशाय। फलिनः प्रजाक्षयकरा दारूण्यपि वर्जयेदेषाम्। न छिन्द्याद्यदि तरूस्तान् तदन्तरे पूजितान्वपेदन्यान्। पुन्नागाशोकारिष्टबकुलपनसान् शमीशालौ। शस्तौषधिद्रुमलतामधुरा सुगन्धा स्निग्धा समा न सुषिरा च मही नराणाम्। अप्यध्वनि श्रमविनोदमुपागतानां धत्ते श्रियं किमुत शाश्वतमन्दिरेषु। सचिवालयेऽर्थनाशो धूर्तगृहे सुतवधः समीपस्थे। उद्वेगो देवकुले चतुष्पथे भवति चाऽकीर्त्तिः। चैत्ये भयं ग्रहकृतं वल्मीकश्वभ्रसङ्कुले विपदः। गर्त्तायां तु पिपासा कूर्माकारे धननाशः। उदगादिप्लवमिष्टं विप्रादीनां प्रदक्षिणेनैव। विप्रः सर्वत्र वसेदनुवर्णमथेष्टमन्येषाम्। गृहमध्ये हस्तमितं खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभ्रम्। यद्यूनमनिष्टं तत् समे समं धन्यमधिकं यत्। श्वभ्रमथ वाम्बुपूर्णं पदशतमित्वागतस्य यदि नोनम्। तद्धन्यं यच्च भवेत् पलान्यपामाढकं चतुःषष्टिः। आमे वा मृत्पात्रे श्वभ्रस्थे दीपवर्त्तिरभ्यधिकम्। ज्वलति दिशि यस्य शस्ता सा भूमिस्तस्य वर्णस्य। श्वभ्रोषितं न कुसुमं यस्मिन् प्रम्लायतेऽनुवर्णसमम्। तत्तस्य भवति शुभदं यस्य च यस्मिन्मनो रमते। सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते भूमिः। गन्धश्च भवति यस्या घृतरुधिरान्नाद्यमद्यसमः। कुशयुक्ता शरबहुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही। अनुवर्णं वृद्धिकरी मधुरकषायाम्लकटुका च। कृष्टां प्ररूढबीजां गोऽध्युषितां ब्राह्मणैः प्रशस्तां च। गत्वा महीं गृहपतिः काले सांवत्सरोद्दिष्टे। भक्ष्यैर्नानाकारैर्दध्यक्षतसुरभिकुसुमधूपैश्च। दैवतपूजां कृत्वा स्थपतीनभ्यर्च्य विप्रांश्च। विप्रः स्पृष्ट्वा शीर्षं, वक्षश्च क्षत्रियो विशश्चोरू। शूद्रः पादौ स्पृष्ट्वा कुर्याद्रेखां गृहारम्भे। अङ्गुष्ठकेन कुर्यान्मध्याङ्गुल्याथवा प्रदेशिन्या। कनकमणिरजतमुक्तादधिफलकुसुमाक्षतैश्च शुभम्। शस्त्रेण शस्त्रमृत्युर्बन्धो लोहेन भस्मनाग्निभयम्। तस्करभयं

लूणेन च काष्ठाभिक्षिता च राजभयम् । यक्षा पादाभिक्षिता शस्त्रभयकृद्गदा विरूपा च । चर्माङ्गारास्थिक्षता दन्तेन च कर्त्तुरशिवाय । वैरमपसव्यभिक्षिता प्रदक्षिणं सम्पदो विनिर्देश्याः । वाचः परुषा निष्ठीवितं क्षुतं चाशुभं कथितम् । अर्द्धनिचितं कृतं वा प्रविशन् स्थपतिर्गृहं निमित्तानि । अवलोकयेद्गृहपतिः क संस्थितः स्पृशति किं चाङ्गम् । रविदीप्तो यदि शकुनिस्तस्मिन् काले विरौति परुषरवः । संस्पृष्टाङ्गसमानं तस्मिन्देशेऽस्थि निर्देश्यम् । शकुनसमयेऽथवाश्वे हस्त्यश्वश्वादयोऽनुवाशन्ते । तत्प्रभवमस्थि तस्मिंस्तदङ्गसम्भूतमेवेति । सूत्रे प्रसार्यमाणे गर्दभरावोऽस्थिशल्यमाचष्टे । श्वशृगाललङ्घिते वा सूत्रे शल्यं विनिर्देश्यम् । दिशि शान्तायां शकुनिर्मधुरविरावी यदा तदा वाच्यः । अर्थस्तस्मिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्गे वा । सूत्रच्छेदे मृत्युः कीले चावाङ्मुखे महान् रोगः । गृहनाथस्थपतीनां स्मृतिलोपे मृत्युरादेश्यः । स्कन्धाच्च्युते शिरोरुक् कुलोपसर्गोऽपवर्जिते कुम्भे । भग्नेऽपि च कर्मिवधश्च्युते कराद्गृहपतेर्मृत्युः । दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत्प्रथमम् । शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैवं समुत्थाप्याः । छत्रस्रगम्बरयुतः कृतधूपविलेपनः समुत्थाप्यः । स्तम्भस्तथैव कार्यो द्वारोच्छ्रायः प्रयत्नेन । विहगादिभिरवलीनैराकम्पितपतितदुःस्थितैश्च फलम् । शक्रध्वजफलसदृशं तस्मिंश्च शुभं विनिर्दिष्टम् । प्रागुत्तरोन्नते धनसुतक्षयः सुतवधश्च दुर्गन्धे । वक्रे बन्धुविनाशो न सन्ति गर्भाश्च दिङ्मूढे । इच्छेद्यदि गृहवृद्धिं ततः समन्ताद्विवर्द्धयेत्तुल्यम् । एकोद्देशे दोषः प्रागथवाप्युत्तरे कुर्यात् । प्राग्भवति मित्रवैरं मृत्युर्दक्षिणेन यदि वृद्धिः । अर्थविनाशः पश्चादुदग्विवृद्धौ मनस्तापः । ऐशान्यां देवगृहं महानसं चापि कार्यमाग्नेय्याम् । नैर्ऋत्यां भाण्डोपस्करोऽथ धान्यानि मारुत्याम् । प्रागादिस्थे सलिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयं च । स्त्रीकलहः स्त्रीदौष्ट्यं नैःस्वं वित्तात्मजविवृद्धिः । खगनिलयभग्नसंशुष्कदग्धदेवालयश्मशानस्थान् । क्षीरतरुधवविभीतकनिम्बारणिवर्जितांश्छिन्द्यात् । रात्रौ कृतबलिपूजं प्रदक्षिणं छेदयेद्दिवा वृक्षम् । धन्यमुदक् प्राक्पतनं न ग्राह्योऽन्यथा पतितः । छेदो यद्यविकारी ततः शुभं दारु तद्गृहोपयिकम् । पीते तु मण्डले निर्दिशेत् तरोर्मध्यगां गोधाम् ।

कपिलाभे भेकं नीले सर्पं तथारुणे सरटः । मुद्गाभेऽश्मा कपिले तु मूषकोऽम्भश्च खड्गाभे । धान्यगोगुरुहुताशसुराणां न स्वपेदुपरि नाप्यनुवंशम् । नोत्तरापरशिरा न च नग्नो नैव चार्द्रचरणः श्रियमिच्छन् । भूरिपुष्पनिकरं सतोरणं तोयपूर्णकलसोपशोभितम् । धूपगन्धबलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विशेद्गृहम्” मत्स्यपुराणे वास्तुप्रकरणे चोक्तं यथा “पूर्वं भूमिं परीक्षेत पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् । श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः । विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् । विप्राणां मधुरास्वादा कटुका क्षत्रियस्य तु । तिक्ता कषाया च तथा वैश्यशूद्रेषु शस्यते । अरत्निमात्रे वै गर्त्ते स्वनुलिप्ते च सर्वशः । घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् । ज्वालयेद्भूपरीक्षार्थं तत्पूर्णं सर्वदिङ्मुखम् । दीप्तौ पूर्वादिगृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः । वास्तुः सामूहिकोनाम दीप्यते सर्वतस्तु यः । शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च । अरत्निमात्राधोगर्त्ते परीक्ष्यं खातपूरणे । अधिके श्रियमाप्नोति न्यूने हानिं समे समम् । फालकृष्टेऽथवा देशे सर्वबीजानि वापयेत् । त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि । ज्येष्ठा समा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयेतरा सदा । पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षित्वा च सेचयेत् । एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन च । पश्चात्पिष्टेन चालिप्य सूत्रेणावेष्ट्य सर्वतः । दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः । सर्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव । एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुषु । पदस्थान् पूजयेद्देवां स्त्रिंशत्पञ्चदशैव तु ४५ । द्वात्रिंशद्बाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत । ईशानकोणादिषु तान् पूजयेद्धविषा नरः । शिखी चैवाथ पर्ज्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः । सूर्यसत्यौ भृगश्चैव आकाशो वायुरेव च । पूषा च वितथश्चैव बृहत्क्षतयमावुभौ । गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा । दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः । असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिर्मुख्य एव च । भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा । बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तस्तु ततः शृणु । ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः । आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च, मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।

साध्यानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान्नामतः शृणु । अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः । मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः स्मृतः । अष्टमश्चापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः । आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा । पदिकानान्तु वर्गोऽयमेवं कोणेष्वशेषतः । तन्मध्ये तु बहिर्विंशत् द्विपदास्ते तु सर्वशः । अर्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा । ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वशः । वंशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक् पृथक् । वायुं यावत्तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं पुनः । मुख्यात् भृशं तथा शोषाद्वितथं यावदेव तु । सुग्रीवाददितिं यायत् मृगात् पर्जन्यमेव च । एते वंशाः समाख्याताः क्वचिच्च जयमेव तु । एतेषां यस्तु सम्पातः पदं मध्यं समं तथा । मर्म चैतत्समाख्यातं त्रिशूलं कोणगञ्च यत् । स्तम्भन्यासेषु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्वदा । कीलोच्छिष्टोपघातादि वर्जयेद् यत्नतो जनः । सर्वत्र वास्तुर्निर्दिष्टो पितृवैश्वानरायतः । मूर्द्ध्न्यग्निः समादिष्टो मुखे चापः समाश्रितः । पृथ्वीधरोऽर्यमा चैव स्तनयोस्तावधिष्ठितौ । वक्षःस्थले चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः । नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रेऽदितिजयन्तकौ । सर्पेन्द्रावंससंस्थौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः । सूर्यसत्यादयस्तद्वत् बाह्वोः पञ्च च पञ्च च । रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्ते समास्थितौ । सावित्रः सविता तद्वद्धस्तं दक्षिणमास्थितौ । विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संव्यवस्थितौ । पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मणिबन्धने । तथैवासुरशोषौ च वामपार्श्वं समाश्रितौ । पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वत् वितथः सगृहक्षतः । ऊर्वोर्यमाम्बुपौ ज्ञेयौ जान्वोर्गन्धर्वपुष्पकौ । जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ स्फिक्स्थौ दौवारिको मृगः । जयशक्रौ तथा मेढ्रे पादयोः पितरस्तथा । मध्ये नवपदे ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते । चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः । ब्रह्मा चतुष्पदस्तत्र कोणेष्वर्द्धपदास्तथा । बहिःकोणेषु वास्तौ तु सार्द्धाश्चोभयसंस्थिताः । विंशतिर्द्विपदाश्चैव चतुःषष्टिपदे स्मृताः । गृहारम्भेषु कण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यत्र जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवने तथा । सशल्यं भयदं यस्मादशल्यं शुभदायकम् । हीनाधिकाङ्गतां वास्तोः सर्वथा तु विवर्जयेत् । नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैवं विवर्जयेत् । चतुःशालं त्रिशालञ्च द्विशालं चैकशालकम् । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तम ! । चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपान्नामतस्तथा । चतुःशालञ्चतुर्द्वारैरलिन्दैः सर्वतोमुखम् । नाम्ना तत् सर्वतोभद्रं१ शुभं देवनृपालयम् । पश्चिमद्वारहीनञ्च नन्द्यावर्त्तं२ प्रचक्षते । दक्षिणद्वारहीनन्तु वर्द्धमानं३ प्रचक्षते । पूर्वद्वारविहीनं तत् स्वस्तिकं४ नाम विश्रुतम् । रुचकं५ चोत्तरद्वारविहीनं तत् प्रचक्षते । सौम्यशालाविहीनं यत्त्रिशालं धान्यकञ्च६ तत् । क्षेमवृद्धिकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् । शालया पूर्वया हीनं सुक्षेत्रमिति७ विश्रुतम् । धन्यं यशस्यमायुष्यं शोकमोहविनाशनम् । शालया याम्यया हीनं यत्त्रिशालं तु शालया । कुलक्षयकरं८ नृणां सर्वव्याधिविनाशनम् । हीनं पश्चिमया यत्तु पक्षघ्नं९ नाम तत् पुनः । मित्रबन्धून् सुतान् हन्ति तथा सर्वभयावहम् । याम्यापराभ्यां शालाभ्यां धन्यं१० धान्यफलप्रदम् । क्षेमवृद्धिकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् । यमसूर्यञ्च११ विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालिकम् । राजाग्निभयदं नृणां कुलक्षयकरञ्च तत् । उदक्पूर्वे तु शाले द्वे दण्डाख्यं११ यत्र तद्भवेत् । अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् । धनाख्यं१२ पूर्वयाम्याभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् । तच्छस्त्रभयदं नृणां पराभवभयावहम् । चुल्ली१४पूर्वापराभ्यां तु सा भवेन्मृत्युसूचिनी । वैधव्यदायकं स्त्रीणामनेकभयकारकम् । कार्यमुत्तरयाम्याभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् । सिद्धार्थसंज्ञं१५ वर्ज्यानि द्विशालानि सदा बुधैः । अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपतेः । पञ्चप्रकारं तत्प्रोक्तमुत्तमादिविभेदतः । अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तरश्चोत्तमो मतः । चतुर्ष्वन्येषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः । चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते । युवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । षड्भिः षड्भिस्तथाशीतिर्हीयते तत्र विस्तरात् । त्र्यंशेन चाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते । सेनापतेः प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । चतुःषष्टिस्तु विस्तारात् षड्भिः षड्भिस्तु हीयते । पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यञ्च षड्भागेनाधिकं भवेत् । मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात् करषष्टिः प्रविस्तरे । अष्टांशेनाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते । सामन्ताप्रात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् । चत्वारिंशत्तथाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वेतेषु शस्यते । शिल्पिकञ्चुकिनाञ्चैव

वैश्यानां गृहपञ्चकम्। अष्टाविंशत् कराणान्तु विहीनं विस्तरे क्रमात्। द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेष्वेवमेव तत्। दूतीकर्मान्तिकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम्। चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु। अर्धार्धकरहानिः स्याद्विस्तारात्पञ्चशः क्रमात्। दैवज्ञगुरुवैद्यानां सभास्तारपुरोधसाम्। तेषामपि प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम्। चत्वारिंशत्तु विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात्। पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यञ्च षड्भागेनाधिकं भवेत्। चातुर्वर्ण्यस्य वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम्। द्वात्रिंशतिः कराणान्तु चतुर्भिर्हीयते क्रमात्। आ षोडशादिति परं नूनमन्त्यावसायिनाम्। दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेणाथ पादिकम्। अधिकं दैर्घ्यमित्याहुर्ब्राह्मणादेः प्रशस्यते। सेनापतेर्नृपस्यापि गृहयोरन्तरेण तु। नृपवासगृहं कार्य्यं भाण्डागारन्तथैव च। सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ण्यस्य चान्तरे। वासाय च गृहं कार्य्यं राजपूज्येषु सर्वदा। अन्तरप्रभवानाञ्च स्वपितुर्गृहमिष्यते। तथा हस्तशतादर्द्धं गदितं वनवासिनाम्। सेनापतेर्नृपस्यापि सप्तत्या सहिते कृते। चतुर्दशहृते व्यासे शालाव्यासः प्रकीर्तितः। पञ्चत्रिंशान्विते तस्मिन्नलिन्दः समुदाहृतः। तथा षट्त्रिंशद्धस्ता तु सप्ताङ्गुलसमन्विता। विप्रस्य महती शाला न दैर्घ्यं परतो भवेत्। दशाङ्गुलाधिका तद्वत् क्षत्रियस्य निगद्यते। पञ्चत्रिंशत्करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश। तावत्करैव शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः। शालायास्तु त्रिभागेण यस्याग्रे वीथिका भवेत्। सोष्णीषं नाम तद्वास्तु, पश्चात् सायाश्रयं भवेत्। पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावष्टम्भन्तदुच्यते। समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते। शुभदं सर्वमेतत्स्याच्चातुर्वर्ण्ये चतुर्विधम्। विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम्। प्रथमो भूमिकोच्छ्राय उपरिष्टात् प्रहीयते। द्वादशांशेन सर्वासु भूमिकासु तथोच्छ्रयः। पक्वेष्टकाभवा भित्तिः षोडशांशेन विस्तरात्। दारवैरपि कल्प्या स्यात्तथा मृण्मयभित्तिका। गर्भमानेन मानन्तु सर्ववास्तुषु शस्यते। गृहव्यासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः। संयुतो द्वारविष्कम्भो द्विगुणश्चोच्छ्रयो भवेत्। द्वारशाखासु बाहुल्यमुच्छ्रायः करसम्मितैः। अङ्गुलैः सर्ववास्तूनां पृथुत्वं शस्यते बुधैः उदुम्बरोत्तरायामस्तदर्धेन प्रविस्तरात्" २५३अ०।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम्। कृत्वा स्वभवनोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधैः। अशीत्यंशः पृथुत्वं स्यादग्रे चाष्टगुणैः सह। स चतुरस्रः स्यादष्टास्रो वज्र उच्यते। द्विवज्रः षोडशास्रस्तु द्वात्रिंशास्रः प्रलीनकः। मध्यप्रदेशे यस्तम्भो वृत्तो वृत्त इति स्मृतः। एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु। पद्मवल्लीलताकुम्भपत्रदर्पणरूपिताः। स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भान्तराणि तु। स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीना चोपतुला ततः। त्रिभागेणेह सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः। हीनं हीनं चतुर्थांशात् तथा सर्वासु भूमिषु। वासगेहेषु सर्वेषां प्रवेशो दक्षिणेन तु। द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह यानि तु। पूर्वेणेन्द्रं जयन्तञ्च द्वारं सर्वत्र शस्यते। याम्यञ्च वितथञ्चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः। पश्चिमे पुष्पदन्तञ्च वारुणञ्च प्रशस्यते। उत्तरेण तु भल्लाटं सौम्यं तु शुभदं भवेत्। तथा वास्तुषु सर्वत्र वेधं द्वारस्य वर्जयेत्। द्वारे तु रथ्यया विद्धे भवेत् सर्वकुलक्षयः। तरुणा द्वेषबाहुल्यं शोकः पङ्केन जायते। अपस्मारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्वदा। व्यथा प्रस्रवणेन स्यात्कीलेनाग्निभयं भवेत्। विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन स्त्रीकृतो भवेत्। गृहभर्तुर्विनाशः स्यात् गृहेण च व्यधे कृते। अमेध्यावस्करैर्विद्धे गृहिणी बन्धकी भवेत्। तथा शस्त्रभयं विद्यादन्त्यजस्य गृहेण तु। उच्छ्रायाद्द्विगुणां भूमिं त्यक्त्वा वेधो न जायते। स्वयमुत्पाटिते द्वारे उन्मादो गृहवासिनाम्। स्वयं वा पिहिते विद्यात् कुलनाशं विचक्षणः। मानाधिके राजभयं न्यूने तस्करतो भवेत्। द्वारोपरि च यद्द्वारं तदन्तकमुखं स्मृतम्। अध्वनो मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तरः। वज्रन्तु सङ्कटं मध्ये सद्यो भर्तुर्विनाशनम्। तथान्यपीडितं द्वारं बहुदोषकरं भवेत्। मूलद्वारात्तथान्यन्तु नाधिकं शोभनं भवेत्। कुम्भश्रीपर्णिवल्लीभिर्मूलद्वारन्तु शोभयेत्। पूजयेच्चापि तन्नित्यं बलिना चाक्षतोदकैः। भवनस्य वटः पूर्वे दिग्भागे सार्वकामिकः। उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुण्यां पिप्पलः शुभः। प्लक्षश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतास्त्वसिद्धये। कण्टकी क्षीरवृक्षश्च आसनः फलिनो द्रुमः। भार्य्याहान्यै प्रजाहान्यै भवतां क्रमशस्तदा। न च्छिन्द्याद्यदि तानन्यानन्तरे स्थापयेच्छुभान्। पुन्नागाशोकबकुलशमीतिलकचम्पकान्। दाडिमीपिप्पलीद्राक्षास्तथा कुसुममण्डपान्। जम्बीरपूगपनसद्रुमकेतकीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः। यन्नारिकेरकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति" २५४अ०। द्वारवेधे वराहवाक्यं मी०भा०व्याख्यातं यथा

"मार्गतरुकोणकूपस्तम्भभ्रमविद्धमशुभदं द्वारम्। उच्छ्रायाद्विगुणितां भूमिं त्यक्त्वा न दोषायेति" इ०स०भ्रमो जलनिर्गमप्रदेशः प्रणालिकेत्यर्थः। विद्धं सम्मुखावस्थितम्। अत्रोच्छ्रायो द्वारस्य गृह्यते। तथा च गर्गः "द्वारोच्छ्रायाद्विगुणितां भूमिं त्यक्त्वा बहिःस्थिताः। न दोषाय भवन्त्येव" इति। रथ्याविद्धं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं तरुणा; पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनि स्राविणि प्रोक्तः। कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे। क्रमेण स्त्रीदोषः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिमुखे भवति" इ०स० पङ्कविद्धं द्वारं पङ्कद्वारं यस्य द्वारस्याग्रतः निरन्तरं पङ्कस्तिष्ठति। देवता सुरप्रतिमा। नाशः स्वामिन एव। ब्रह्मवेध एकाशीतिपदचक्रस्थितब्रह्मवेधो गृह्यते। यदाह विश्वकर्मा "गृहमध्ये कृतं द्वारं द्रव्यधान्यविनाशनमिति" विशेषमाह भरद्वाजः "शिरो मर्माणि वंशांश्च नालं मध्यं च सर्वशः। विहाय वास्तुमध्यं च द्वाराणि विनिवेशयेदिति" वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानम्। "तत्र द्वारं चेत्त्रिधनप्रदमिति" वशिष्ठोक्तेश्च तस्यापवादमाह विश्वकर्मा "देवागारे विहारे च प्रपायां मण्डपेषु च। प्रतोल्यां च मखे वास्तुमध्ये द्वारं निवेशयेदिति" वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानं देवालयादिस्थानेषु कृतस्य गृहान्तर्गतद्वारस्य ब्रह्मणो न वेध इति निष्कृष्टोऽर्थः"।

गृहकर्मणि वर्ज्यकाष्ठमाह ज्यो० त० "क्षीरिद्रुमोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत्। कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम्। गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम्। चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम्। देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बबिभीतकान्। कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेत् गृहकर्मणि। वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारांस्तथैव च। स्नुहकं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत्"।

गृहजातरक्तपुष्पवृक्षादिफलमुक्तं तत्रैव

"रक्तपुष्पाद्भयं प्राहुः क्षीरिणा च पयोभयम्। कण्टकादरिभयं कुर्यात् गृहभेदञ्च शाल्मलिः" वास्तुमध्ये-दिग्भेदात् कूपफलमुक्तम् मु०चि० "कूपे वास्तोर्मध्यदेशेऽर्थनाशस्त्वैशान्यादौ पुष्टिरैश्वर्यवृद्धिः। सूनोर्नाशः स्त्रीविनाशो मृतिश्च सम्पत्पीडा शत्रुतः स्याच्च सौख्यम्" मू० "वास्तोर्गृहस्य मध्यदेशे मध्यभागे कूपे जलकूपे कृते सति स्वामिनोऽर्थनाशः स्यात्। अथैशान्यादिषु पुष्टिरित्यादिफलम्। यथा ऐशान्यां कूपे पुष्टिः। पूर्वस्यां कूपे ऐश्वर्यवृद्धिः। आग्नेय्यां कूपे पुत्रनाशः। दक्षिणस्यां कूपे स्त्रीविनाशः। नैर्ऋत्यां कूपे गृहकर्त्तुर्मृतिः। पश्चिमायां कूपे सम्पत्। वायव्यां कूपे शत्रुतः सकाशात्पीडा। उत्तरस्यां कूपे सुखम्। गृहस्वामिन एव" पी०धा०। एवं गृहसन्निवेशप्रकारेऽवधारितेऽधुना गृहारम्भकालः प्रदर्श्यते। तत्रादौ सौरमासभेदेन वास्तुनरमुखादिप्रदर्शनेन पूर्वादिमुखगृहारम्भकालमाह विश्व० वा०शा० "वास्तुनागं जगत्प्राणं पर्य्यस्तं प्रथमाश्रितम्। कोणप्रदेशे निखनेद्वास्तुनागस्य मन्त्रतः। त्रिषु त्रिषु च मासेषु नभस्यादिषु च क्रमात्। यद्दिङ्मुखो वास्तुनरस्तन्मुखं सदनं शुभम्। अन्यदिङ्मुखगेहं तु दुःखशोकभयप्रदम्। तुलार्कादित्रिक मेषां सिंहादि गणयेद्गृहे। देवालये च मीनादि तडागे मकरादिकम्। पूर्वादिषु शिरः कृत्वा नागः शेते त्रिभिस्त्रिभिः। भाद्रादौ वामपार्श्वेन तस्य क्रोडे गृहं शुभम्" व्यक्तमाह ज्यो०त० "वास्तुप्रमाणेन तु गात्रकेण वामेन शेते खलु नित्यकालम्। त्रिभिस्तु मासैः परिवृत्य भूमौ तं वास्तुनागं प्रवदन्ति वृद्धाः। भाद्रादिके वासवदिक्शिराः स्यात् मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्द्धा। प्रत्यक्शिराः स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्यैष्ठादि कौबेरशिराः सनागः। मूर्ध्नि खाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्ययोः। जघनेऽर्थक्षयं विद्यात् सर्वसम्पत्तयोदरे"

गृहारम्भाद्युपयोगिराहुमुखादिकमाह वा०शा०

"ईशानतः कालसर्पः संहारेण प्रसर्पति। विदिक्षु शेषवास्तोश्च मुखं त्यक्त्वा चतुर्थकम्। खनेच्च सौरमानेन व्यत्यये चाशुभं भवेत्। चतुस्त्रिद्विकमासानामेष दोषो न विद्यते। एवं नागेन्द्रसंशुद्ध्या मन्दिरारम्भणं शुभम्। अधोमुखे च नक्षत्रे शुभेऽह्नि शुभवासरे। चन्द्रतारानुकूले च भवनारम्भणं शुभम्। त्रिषु त्रिषु च मासेषु मार्गशीर्षादिषु क्रमात्

दक्षिणतोयेशपौलस्त्याशां क्रमादगुः (राहुः) खाते धनविनाशः स्यात् द्वारे वह्निभयं भवेत्। गमने कार्यहानिः स्यात् गृहारम्भे कुलक्षयः। रक्षःकुबेराग्निजलेशयाम्यावायव्यकाष्ठासु च सूर्य्यग्रासात्। वसेद्वास्तुस्तु दिग्भचक्रे सुखे विपक्षौ गमने गृहे च। शिरःखाते विनाशः स्यान्मातापित्रोश्च पृष्ठके। स्त्रीपुत्रनाशः पुच्छे तु गोत्रपुत्रविनाशनम्। कुक्षौ सर्व्वसमृद्धिः

स्याद्धनधान्यसुतागमः । सिंहादिषु त्रिमासेषु चाग्नेय्यां कर्किसमाश्रितः । वृश्चिकादिषु दैत्याख्यां कुम्भादिषु च वायुदिक् । वृषादित्रिषु नैरृत्यां सुखपुत्रं न शोभनम् । गृहारम्भविहितमासादि विश्व० वा०शा०उक्तं यथा "चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् । वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च । आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् । श्रावणे मित्रलाभं च हानिं भाद्रपदे तथा । युद्धं चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् । धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतोभयम् । माघे चाग्निभयं विद्याल्लक्ष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने । गृहसंस्थापनं सूर्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् । वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् । कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् । कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् । कार्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः । कुम्भेऽर्के रत्नलाभः स्यान्मीने सद्मभयावहम् । चापमीनघटयुक्कन्या मासा दोषा वहाः स्मृताः । ज्यैष्ठोर्जमाघसिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः । माघे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषे । ऊर्जे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् । निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने । तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते । पाषाणेष्टकगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् । निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम्"

तत्र सौरचान्द्रमासविशेषस्य वाञ्छतां मासभेदेन पूर्वादिमुखगृहकरणमाह मु०चि०

"कुम्भेऽर्के फाल्गुने प्रागपरमुखगृहं श्रावणे सिंहकर्क्योः पौषे नक्रे च याम्योत्तरमुखसदनं गोऽजगेऽर्के च राधे । मार्गे जूकालिगे सत् ध्रुवमृदुवरुणस्वातिवस्वर्कपुष्यैः स्मृतो गेहं त्वदर्या हरिभविधिभयोस्तत्र शस्तः प्रवेशः । केचिन्मेषगे मधौ, वृषभगे ज्यैष्ठे, शुचौ कर्कटे, भाद्रे सिंहगते, घटेऽश्वयुजि चोर्जेऽलौ मृगे पौषके । माघे नक्रघटे शुभं निगदितं गेहं तथोर्जे न सत्कन्यायां च तथा धनुष्यपि न सत् कन्यादिमासाद्भवेत्" मू० । "कुम्भे कुम्भस्थिते सूर्ये फाल्गुने च मासि प्रागपरमुखं गृहं प्राङ्मुखं पश्चिममुखं च गृहं सत् शुभफलदं स्यादित्यर्थः । श्रावणे मासि सिंहकर्कसंस्थार्के प्रागपरमुखं गृहं सत् । पौषे मासि नक्रे मकरसंस्थार्के च प्रागपरमुखं गृहं सत् । अथ गोऽजगे वृषमेषगे सूर्ये राधे वैशाखे मासि च तथा मार्गे मार्गशीर्षे मासि जूकालिगे तुलावृश्चिकगते सूर्ये सति याम्योत्तरमुखं सदनम् दक्षिणमुखं उत्तरमुखं च सदनं सत् यदाह नारदः "गृहसंस्थापनं सूर्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् । वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं ध्रुवम् । कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् । कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनवर्द्धनम् । कार्मुके तु महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः । कुम्भे तु रत्नलाभः स्यान्मीने सद्म भयावहमिति" चान्द्रमासफलान्याह श्रीपतिः "शोकोधान्यं मृतिपशुहृतिर्द्रव्यवृद्धिर्विनाशो युद्धं भृत्यक्षतिरथ धनं श्रीश्च वह्नेर्भयञ्च । लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति भवनारम्भकर्त्तुः क्रमेण चैत्रादूचे मुनिरिति फलं वास्तुशास्त्रोपदिष्टम्" इति अन्यत्र "आषाढचैत्राश्वयुजोर्जमाघज्यैष्ठेषु च प्रौष्ठपदेषु नूनम् । निकेतनानां घटनं नृपाणां योगेश्वराचार्यमते न शस्तम्" इति । मते न इति पदच्छेदः । अत्र सौराणां चान्द्रमासानां महान् शुभाशुभफलभेदेन विरोधः । अत्र चिकीर्षितगृहद्वारानुकूलरविसंक्रमसमीचीनशिष्टमासेष्वेव वैशाखादिषु गृहारम्भः कार्य इति विरोधाभावः इति पितृचरणाः । तत्र द्वारनियममाह श्रीपतिः "कर्किनक्रहरिकुम्भगतेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेषवृषवृश्चिकयाते दक्षिणोत्तरमुखानि च कुर्यात् । अन्यथा यदि करोति दुर्मतिर्व्याधिशोकधननाशमश्नुते । मीनचापमिथुनाङ्गनागते कारयेन्न गृहमेव भास्करे" इति । कर्कार्कसहिते श्रावणे मासि तादृशमेव गृहम् उक्तहेतोः । एवं मकरार्कसहिते पौषे मासे अनेनैव हेतुना दक्षिणोत्तरमुखं गृहं मेषवृषार्कसहिते वैशाखे स्यात् । तुलावृश्चिकार्कसहिते मार्गशीर्षमासे तथैव गृहं स्यादित्यर्थः । अथात्र सौराणां चान्द्राणां च मासानां निषेधस्तृणादिनिर्मेयगृहाद्यारम्भे नैव भवति । यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये "निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने । तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते" इति । जगन्मोहनेऽपि "पाषाणेष्टादिगेहादि निन्द्यमासे न कारयेत् । तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते" अत्र केचिदनियतदिग्गृहारम्भे सर्वदा कालदोषो न प्रवर्त्तत इत्याहुः तन्न वचनाभावात् । किं च "दिङ्मूढे कुलनाशः स्यादित्यनियतदिग्गृहस्य विचारकोटिसन्निवेशाभावात् । अथ गृह

निर्माणनक्षत्राण्याह । ध्रुवेति । ध्रुवाणि मृदूनि च धिष्ण्यानि वरुणः शतभं स्वाती धनिष्ठा वसुः धनिष्ठा अर्कोहस्ता पुष्यश्च एषु भेषु गृहनिर्माणं सत् शुभफलदम् । यदाह गर्गः "उत्तरेऽपि च रोहिण्यां पुष्ये मैत्रे१७ करद्वये १३।१४। धनिष्ठाद्वितये पौष्णे २७ गृहारम्भः प्रशस्यते" अत्र वाक्ये अङ्कानभिधानेऽपि तदुक्तिर्मण्डेश्वरवाक्यालोचनेन "प्रारम्भो भवनस्य वारुण२४मृदु१४।१७।५।२७ स्वात्यर्क१३ पुष्यध्रुवै४।१२।२१।२६। र्वस्वृक्षेण२३ युतैरिति" अथ सूतिकागृहनिर्माणे विशेषमाह सूतीगेहमिति । अदित्यां पुनर्वसौ सूतिकागृहनिर्माणं शस्तम् । तत्रेति तत्र सूतिकागृहे हरिभविधिभयोः श्रवणाभिजितोर्नक्षत्रयोः प्रवेशः शस्तः । उक्तं च श्रीपतिना "पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शुभा । विरञ्चिविष्णुभान्तरे प्रवेशनं हितं भवेत्" इति । तदेतद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रिकपरम् यदाह लल्लः "पुनर्वसौ नृपादीनां कर्त्तव्यं सूतिकागृहम् । श्रवणाभिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेदिति" आवश्यकत्वे तु श्रवणाभिजितोर्मुहूर्त्तस्तदुदयो वा ग्राह्यः इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु प्रागुक्तनक्षत्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ । तत्र सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां कार्यं यदाह वृद्धवशिष्ठः "ऐन्द्र्यां तु शिक्रयस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः । वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् । याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौबेर्यां तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः" इति । स्मृतिभास्करे गर्गः "वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषविवर्जिते । सानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैरिति" कालनियम उक्तो रत्नकोषे "आसन्नप्रसवे मासि कुर्यात्तैव विशेषतः । तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः" इति । वराहेणात्रानेकनक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा "हस्तादित्यशशाङ्कतिष्यपवनप्राजेशमित्रोत्तराचित्राश्विश्रवणेषु वृश्चिकघटौ हित्वा विरिक्ते तिथौ । शुक्राचार्यशनैश्चरज्ञगणिनां वारेऽनुकूले विधौ लग्नेऽस्मिन् सूतिकागृहविधिः क्षेमङ्करः कीर्त्यते" इति । वेश्मनि चतुर्थस्थाने सद्भिः शुभग्रहैः । सूतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिर्विदः "अथातः संप्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम् । मासि तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेदिति" पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे । प्रवेशे नक्षत्रादीन्याह गर्गः "रोहिण्यैन्द्रपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि । पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठासूत्तरासु च । "मैत्राद्ये तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम्" । "सर्वे शुभग्रहाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः । शुभांशे शुभलग्ने च सूतिकागारवेशनमिति" । प्रागभिहितानां सौरचान्द्रमासानां प्रकारान्तरेणैकवाक्यतां शार्दूलविक्रीडितेनाह । केचिदिति पूर्वदिग्द्वारत्वेनैकवाक्यता उक्ता इदानीमेतावानुच्यते मेषसंस्थे रवौ मधौ चैत्रमासि गेहं प्रारब्धं शुभं स्यात् । तथा वृषस्थे सूर्ये ज्यैष्ठे मासि, कर्कस्थेऽर्के शुचावाषाढे, सिंहगतेऽर्के भाद्रपदे मासि, घटे तुलास्थे रवौ आश्वयुजि आश्विनमासि । अलौ वृश्चिकगेऽर्के ऊर्जे कार्त्तिके मासि । मृगे मकरस्थेऽर्के पौषे मासि, नक्रघटे मकरकुम्भस्थेऽर्के माघे मासि प्रारब्धं गृहं शुभं स्यात् इत्यर्थः इति केचिज्जगदितम् । अस्यायमाशयः । मीनचापेत्यादिना द्विस्वभावराशयो निषिद्धाः श्लोके धान्यमित्यादिना च कियन्तश्चान्द्रा अपि मासा निषिद्धाः । अतोऽन्ये सौराश्चान्द्रा वा विहितास्तेषामयमेव एकवाक्यताप्रकारः । मेषस्थे रवौ चैत्रेऽपि गृहं शुभम् । यस्तु चैत्रोनिषिद्धः स मीनार्कविषयः । वृषभस्थे रवौ ज्यैष्ठेऽपि शुभम् । वैशाखस्तु विहितएवास्ति ज्यैष्ठो निषिद्धः स मिथुनार्कविषयः । कर्कटस्थे सूर्ये आषाढेऽपि शुभं आषाढनिषेधस्तु मिथुनार्कविषयः । सिंहगते सूर्ये भाद्रपदेऽपि शुभम् । श्रावणश्चेत्तत्र स्यात् विहितत्वादेव शुभः । यस्तु भाद्रपदनिषेधः स कन्यार्कविषयः । तुलागते सूर्ये आश्विनेऽपि शुभम् । यस्तस्य निषेधः । स कन्यार्कपरः । वृश्चिकस्थे सूर्ये कार्त्तिकेऽपि शुभं स्यात् निषेधविषयं स्वयमेव वक्ष्यति । मार्गशीर्षो विहित एव । मकरस्थे सूर्ये पौषे शुभं धनुरर्कसाहित्ये सोऽप्यशुभः । मकरकुम्भस्थे सूर्ये माघेऽपि शुभं निषेधस्तु धनुरर्कविषयः । अत एव "पौषफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्त्तिकाः । मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्यशुभप्रदाः" इति नारदवाक्यम् "मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि सिते । ऊर्जे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम्" इति वशिष्ठवाक्यं च आश्विनकार्त्तिकमाघमासानां शुभत्वप्रतिपादकं तुलावृश्चिकमकरकुम्भार्कविषयं मीनार्कराहित्यप्राशस्त्यपरं च वचनान्तरोक्तितो निषेधः प्रागुक्तविषय एव । फाल्गुनस्य शुभत्वं

कुम्भार्कविषयं मीनार्कवाक्ये तु निषिद्धम्। ननु कार्त्तिकमाघमासौ श्रीपतिना निषिद्धौ तयोः को विषय इत्यत आह ऊर्जेति ऊर्जः कार्त्तिको मासः कन्यायां कन्यागते रवौ न खलु न शुभः। च पुनः तथा माघमासो धनुषि धनुरर्के न खलु अपिः पादपूरणे। नन्वेतदयुक्तं प्रतिभाति यतश्चान्द्रमासेषु चैत्रादिमाससंज्ञाः सन्ति तत्र कार्त्तिके मासि कन्यासंक्रान्तिः। माघे मासि धनुरर्कस्य कदापि न सम्भवेत्। यतः कार्त्तिकस्य माघमासस्य च शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथयः यावत् तावत् संज्ञेत्यत आह कृष्णादिमासादिति। अस्ति द्विविधो मासः शुक्लादिः कृष्णादिश्चेति। तत्र शुक्लप्रतिपदमारभ्यामावास्यापर्यन्तः शुक्लादिः। कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्य पूर्णिमान्तः कृष्णप्रतिपदादिः। यथा। चैत्रशुक्लपक्षे मतद्वयेऽपि स एव चैत्रपूर्णिमास्यनन्तरं कृष्णपक्षः चैत्रमास एव एवं चान्द्रमासो भवति। स एव कृष्णपक्षो यदि वैशाखकृष्णपक्षत्वेन व्यवह्रियते। भाविशुक्लपक्षो वैशाखशुक्लः सर्वथादिसिद्धः। तदा कृष्णादिर्मासः सम्भवति उभयथा हि शास्त्रे व्यवहारः "अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्यात् दिने दिने इति" पी॰धा॰

तत्र विहितनिषिद्धतिथिनक्षत्रादिनिरूपणम् वा॰शा॰ "अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम्। यथाकालं शुभं ज्ञात्वा तदा भवनमारभेत्। मृदुध्रुवस्वाति पुष्यधनिष्ठाद्वितये रवौ (१२)। मूले पुनर्वसौ सौम्यवारे प्रारम्भणं शुभम्। आदित्यभौमवर्ज्यास्तु वाराः सर्वे शुभावहाः। द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी षष्ठिका तथा। सप्तमी दशमी चैव द्वादश्येकादशी तथा। त्रयोदशी पञ्चदशी तिथयः स्युः शुभावहाः। दारिद्र्यं प्रतिपत् कुर्यात् चतुर्थी धनहारिणी। अष्टम्युच्चाटनं चैव नवमी शस्त्रघातिनी। दर्शे राजभयं चैव भूते दारविनाशनम्। धनिष्ठापञ्चके नैव कुर्यात् स्तम्भसमुच्छ्रयम्। स्तम्भधाराशिलान्यासं प्राकारादि समारभेत्। जामित्रं द्विविधं चैव वेधोपग्रहकर्त्तरी। एकार्गलं तथा लत्ता युतक्रकचसंज्ञकाः। पातश्च द्विविधो वर्ज्यो व्यतीपातश्च वैधृतिः। कुलिकं कण्टकं कालं यमघण्टस्तथैव च। कुयोगास्तिथिवारोत्थास्तिथिभोत्था भवारजाः। विवाहादिषु ये वर्ज्यास्ते वर्ज्या वास्तुकर्म्मणि"

वास्तुचक्रं तत्रैव "वास्तुचक्रं प्रवक्ष्यामि यच्च व्यासेन भाषितम्। अर्कभुक्ते स्थितो भाद्भवदादि त्रीणि मस्तके। चतुष्कमग्रपादे स्यात् पुनश्चत्वारि पश्चिमे। पृष्ठे च त्रीणि भान्यत्र कुक्षौ चत्वारि वामतः। चत्वारि दक्षिणे कुक्षौ पुच्छे भत्रयमेव च। मुखे भत्रयमेवं स्यादष्टाविंशतितारकाः। शिरस्तारात्रिदाहाय चक्रोद्वासोऽग्रपादयोः। स्थैर्यं स्यात् पश्चिमे पादे पृष्ठे चैव धनागमः। कुक्षौ स्याद्दक्षिणे लाभः पुच्छे च स्वामिनाशनम्। वामकुक्षौ च दारिद्र्यं मुखे पीडा निरन्तरम्"। तत्र वर्ज्यकालमाह विश्व॰वा॰शा॰। कृष्णपक्षे तिथौ रिक्ते गण्डान्ते रविसंक्रमे। रविभौमदिने विष्टौ व्यतीपाते च वैधृतौ। मासदग्धं वारदग्धं तिथिदग्धं च वर्जयेत्। अनुक्तेष्वपि धिष्ण्येषु न कर्त्तव्यं कदाचन। क्रकचं चन्द्रदग्धं च योगानां वज्रसंज्ञकम्। उत्पातं दूषितर्क्षं त्रिस्पृशं दर्शसंज्ञकम्। वज्रव्याघातशूलेषु व्यतीपातातिगण्डयोः। विष्कम्भगण्डपरिघं वर्जयित्वा च कारयेत्"। विहितमुहूर्त्तमाह तत्रैव "स्वातौ मैत्रेऽथ माहेन्द्रे गान्धर्वे भगरोहिणे। तथा वैराजसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत्। चन्द्रादि सबलं ज्ञात्वा शुभं लग्नं निरीक्ष्य च। स्तम्भोच्छ्रायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत्"।

तिथिभेदेन पूर्वादिदिङ्मुखगृहारम्भनिषेधमाह ज्यो॰चि॰। 'पूर्णेन्दुतः प्राग्वदनं नवम्यादिषूत्तरास्यन्त्वथ पश्चिमास्यम्। दर्शादितः शुक्लदले नवम्यादौ दक्षिणास्यं न शुभं वदन्ति" मू॰ "पूर्णेन्दुतः पूर्णिमातः कृष्णाष्टमीपर्यन्तं प्राङ्मुखं गृहं शुभं न वदन्ति। कृष्णनवमीतश्चतुर्दशीपर्यन्तं क्रियमाणं गृहमुत्तरास्यं न शुभम्। अथ दर्शादितः शुक्लाष्टमीपर्यन्तं पश्चिमास्यं गृहं न शुभम्। शुक्लनवमीतश्चतुर्दशीपर्यन्तं दक्षिणास्यं गृहं न शुभं वदन्ति। तासु तिथिषु तत्तद्दिङ्मुखं गृहं न कर्त्तव्यम् इति वाक्यार्थः फलितः। यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये "पूर्णिमातोऽष्टमीं यावत् पूर्वास्यं वर्जयेद्गृहम्। उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम्। अमावास्याष्टमीं यावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत्। नवम्यादौ दक्षिणास्यं यावत् शुक्लचतुर्दशीमिति"। दिग्भेदेन नक्षत्राण्याह "कृत्तिकाद्याः सप्त पूर्वे मघाद्याः सप्त दक्षिणे। मैत्राद्याः पश्चिमे सप्त धनिष्ठाद्यास्तथोत्तरे। अग्रे चन्द्रे स्वामिभयं कर्मकर्त्ता च पृष्ठके। दक्षिणे च धनं दद्याद्वामे स्त्रीसुखसम्पदः। गृहोपकरणकार्येषु यत्र ऋक्षेषु चन्द्रमाः। यथाकाशगते देयं कृत्तिकादिकमेव

च। कल्यं चन्द्रस्य वालोय चापे पृष्ठे न शस्यते। लग्नादस्याद्विचार्योऽत्र चन्द्रः सद्यःफलप्रदः। गृहे चन्द्रे सम्मुखस्थे पृष्ठस्थे न शुभं गृहम्। वामदक्षिणतः चन्द्रः प्रशस्तो वास्तुकर्मणि"

अत्र विहितनिषिद्धलग्नादिकमाह तत्रैव "चरलग्नं चरांशञ्च सर्वथा परिवर्जयेत्। जन्मभाद्गोपचयभे लग्ने वर्गे तथैव च। प्रारम्भणं प्रकुर्वीत नैधनं परिवर्जयेत्। पापैस्त्रिषष्ठायगतैः सौम्यैः केन्द्रत्रिकोणगे। निर्माणं कारयेद्धीमानष्टमस्थैः खलैर्न तैः। मनुष्यलग्ने सौम्यानां दृग्योगे योगतस्तथा। कुर्यां विहायाप्यलग्ने सौम्यग्रहयुतेक्षिते। जलाशयादिवास्तूनां प्रारम्भः शुभदः स्मृतः" अत्र शुभयोगास्तत्रैव "गुरुर्लग्ने रविः षष्ठे द्यूने७ सौम्ये सुखे४ सिते। तृतीयस्थेऽर्के पुत्रेऽत्र तद्गृहं तु शतायुषम्। भृगुर्लग्नेऽम्बरे१० सौम्ये लाभस्थाने११ च भास्करे। गुरुः केन्द्रगतो यत्र शतवर्षाणि तिष्ठति। हिबुके४ज्येऽम्बरे१० चन्द्रे लाभे११ च कुजभास्करौ। आरम्भः क्रियते यस्य अशीत्यायुः क्रमात् भवेत्। लग्ने भृगौ पुत्रगेज्ये५ षष्ठे भौमे त्रिगे रवौ। यस्य गृहस्य प्रारम्भः स च तिष्ठेच्छतं समाः। लग्नस्थौ गुरुशुक्रौ चेत् रिपुहृराशिगते कुजे। सूर्ये लाभगते११ यस्य द्विशताब्दानि तिष्ठति। स्वोच्चस्थो वा भृगुर्लग्ने स्वोच्चे जीवे सुख४स्थिते। स्वोच्चे लाभगते११ मन्दे सहस्राणि समाः स्थितिः। स्वोच्चे स्वभवने सौम्ये लग्नस्थे वापि केन्द्रगैः। प्रारम्भः क्रियते यस्य शतद्वयं स तिष्ठति। हस्त्योत्तरात्रयाहीन्दुविष्णु धातृजलोडुषु। ८।१२।२१।२६।६।५।२२।४।२०। गुरुणा संहितेष्वेषु कृतं गेहं श्रिया युतम्। द्विदैवत्वाष्ट्रवारीश स्वात्यादिति वसूडुषु। १६।१४।२४।६।७।२३। शुक्रेण संहितेष्वेषु कृतं धान्यप्रदं गृहम्। हस्तार्यमत्वाष्ट्रवरुणचतुराश्चेन्द्रभेषु च १३।१२।१४।२।४।१८। बुधेन संहितेष्वेषु धनपुत्रसुखप्रदम्"। कुयोगास्तत्रैव "शत्रुक्षेत्रगतैः खेटैर्नीचस्थैर्वा पराजितैः। प्रारब्धं यस्य भवनं सत्वरं तस्य विनश्यति। एकोऽपि परभागस्थो दशमे सप्तमेऽपि वा। वर्णाधिपे बलैर्हीने तद्गृहं परहस्तगम्। पापान्तरगते लग्ने चन्द्रे सौम्ययुतेक्षिते। अष्टमस्थेऽर्कपुत्रे च अशीत्यब्दाद्विहन्यते। मन्दे लग्नगते चैव कुजे सप्तमसंस्थिते। शुभै रवीक्षिते वापि शतवर्षाद्विहन्यते। लग्नगे शशिनि क्षीणे मृत्युस्थाने च भूसुते। प्रारम्भः क्रियते यस्य शीघ्रं तस्य विनश्यति। दशापतौ बलैर्हीने वर्णनाथे तथैव च। पीडितर्क्षगते सूर्ये न विदध्यात्कदाचन। पितृमूलेज्यभाग्यार्कपौष्णभेषु च १०।१९।८।११।१३।२७ यत् कृतम्। कुजेन संहितेष्वेषु गृहं सन्दह्यतेऽग्निना। मूलश्च रेवती चैव कृत्तिकाषाढमेव च। पूर्वफाल्गुनी हस्तो च मघा चैव तु सप्तकम्। एषु भौमेन युक्तेषु वारे तस्यैव वेश्म यत्। अग्निना दह्यते तत्तु पत्रनाशः प्रजायते। अग्निभर्क्षगते सूर्ये चन्द्रे वा तत्र संस्थिते। निर्मितं मन्दिरं नूनमग्निना परिदह्यते। ज्येष्ठानुराधके चैव भरण्यार्द्रातिपूर्वभे। धनिष्ठास्वपि ऋक्षेषु शनिस्तिष्ठेद्दिनस्य च। क्षपणो नामतः प्रोक्तो धनधान्यादिके गृहे। पुत्रे जातेऽथवा तस्मिन् दह्यते यथाराक्षसैः। प्रासादेष्वेवमेव स्याद्वापीकूपेषु चैव हि। तस्माद्विचार्य कुर्वीत गृहारम्भं शुभे शुभम्। नाशन्दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने, मेषे घटे धनुषि कर्मसु दीर्घसूत्रम्। कन्याझषे मिथुनगे ध्रुवमर्थलाभं ज्योतिर्विदः कलशसिंहवृषेषु सिद्धिम्। छायाङ्के तु कृतं वास्तु कर्तुर्वित्तविनाशदम्। महानिशास्वपि तथा सन्ध्ययोर्नैव कारयेत्"। भावस्थग्रहफलानि तत्रैव "लग्नेऽर्के विह्निपातः स्यात्कोशहानिश्च शीतगौ। मृत्युं विश्वम्भरापुत्रे दारिद्र्यं रविनन्दने। जीवे धर्मार्थकामाः स्युः पुत्रोत्पत्तिश्च भार्गवे। चन्द्रजे कुशला शश्वत्सर्ववदायुः प्रवर्त्तते। द्वितयस्थे रवौ हानिश्चन्द्रे शत्रुभयं भवेत्। भूमिजे बन्धनं प्रोक्तं नानाविघ्नानि भानुजे। बुधे द्रविणसम्पत्तिर्गुरौ धर्माभिवर्द्धनम्। यथाकामविनोदेन भृगौ कामं व्रजेत् फलम्। तृतीयस्थेषु पापेषु सौम्येष्वेषु विशेषतः। सिद्धिः स्यादचिरादेव यथाभिलषितं प्रति। चतुर्थस्थानगे जीवे पूजा सम्पद्यते नृपात्। चन्द्रजे चार्थलाभः स्याद्भूमिलाभश्च भार्गवे। वियोगः सुहृदां भानौ मन्त्रभेदो महीसुते। बुद्धिनाशो निशानाथे सर्वनाशोऽर्कनन्दने। पञ्चमे तु सुराचार्ये चित्तो वसुधनागमः। शुक्रे पुत्रसुखावाप्ति रत्नलाभस्तथेन्दुजे। सुतदुःखं सहस्रांशौ शशाङ्के कलहः स्मृतः। भौमे कार्यविरोधः स्याच्छौरौ बन्धुविमर्दनम्। षष्ठस्थानगते सूर्ये रोगनाशं विनिर्दिशेत्। चन्द्रे पुष्टिः कुजे प्राप्तिः शौरौ शत्रुबलक्षयः। गुरौ धर्मोदयः प्रोक्तो भृगौ विद्यागमो भवेत्। सर्वनाशार्थकौशल्यं नक्षत्रपतिनन्दने। सप्तमस्थानगे जीवे

बुधे दैवपुरोहिते । गजवाजिधरित्रीणां क्रमाल्लाभं विनिर्द्दिशेत् । भास्करे कीर्त्तिभङ्गः स्यात् कुजे विपद्मादिशेत् । हिमगौ क्षेम आयासः सौरौ सर्व्वधनक्षयः । पतङ्गे पङ्कुताऽरक्षे भौमे सौरौ च रुग्भयम् । चन्द्रे रोगविवृद्धिः स्यात् कुजे शोकागमो भवेत् । बुधे मानधनप्राप्तिर्जीवे च विजयो भवेत् । शुक्रे स्वजनभेदः स्यान्मन्दस्यापि देहिनः । वागीशे नवमस्थाने विद्याभोगाभिनन्दनम् । बुधे विविधभोगाप्तिर्भार्गवे विजयो भवेत् । चन्द्रे धातुक्षयः प्रोक्तो धर्म्महानिश्च भास्करे । कुजे चाथ भयं विद्याद्रविजे धर्म्मदूषणम् । दशमस्थानगे शुक्रे शयनासनविक्रयः । सुराचार्य्ये महत्सौख्यं विजयः स्त्रीधनं बुधे । मार्त्तण्डे च सुहृद्वृद्धिस्तथा शोकविवर्द्धनम् । भौमे रत्नागमः प्रोक्तः शनौ कीर्त्तिविलोपनम् । लाभस्थानेषु सर्व्वेषु लाभस्थानं विनिर्द्दिशेत् । व्ययस्थानेषु सर्व्वेषु विनिर्द्दिष्टो व्ययः सदा । स्वोच्चे पूर्णफलः प्रोक्तः पादोनः स्वर्क्षगो ग्रहः । स्वत्रिकोणेऽर्द्धफलदः पादं मित्रपदाश्रितः । समर्क्षे रिपुराशौ च समकष्टफलो ग्रहः । नीचस्थो विफलो ह्यस्तगोऽसत्फलदः शुभः" ।

गृहारम्भे रव्यादिगोचरादिशुद्धिफलादि वा०शा०

"गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् । दशा चान्तर्दशादिश्च विचार्य्यात्र कर्म्मणि । गुरुशुक्रबले विप्रात् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा । शशिसौम्यबले सौरिबले वर्णानुपूर्व्वशः । गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति । सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् । त्रिधमस्थे रवौ स्वामी पीड्यते गृहिणी विधौ । शुक्रेण पीड्यते लक्ष्मीर्जीवेन सुखसम्पदः । बुधेन पुत्रपौत्राश्च भौमेन भ्रातृबान्धवाः । सौरिणा दासवर्गाश्च पीड्यन्ते नात्र संशयः । विशेषेण तु सूर्य्यस्य बलं प्रोक्तं गृहे बुधैः । सर्व्वेषामेव वर्णानां रविशुद्धिर्विधीयते । दशापतौ हीनबले वर्णनाथे तथैव च । पीडितर्क्षगते सूर्य्ये न विदध्यात् कदाचन । प्रथमकोडगे रोगं द्वितीये चार्थनाशनम् । तृतीये धनलाभं च चतुर्थे भयदो रविः । पञ्चमे पुत्रलाभं च शत्रुनाशाय षष्ठगे । स्त्रीकष्टं सप्तमे सूर्य्ये मृत्युश्चाष्टमगेहगे । नवमे धर्म्मनाशाय दशमे कर्म्मसंयुतिः । एकादशे भवेल्लक्ष्मीर्द्वादशे च धनक्षयः । पुत्रे५ द्वितीये द्यूने७ च धर्म्मे मध्यबलो रविः । द्वितीयपुत्राद्य५।८मतश्चिद्याहात्

परः शुभः । अस्तगा नीचराशिस्थाः परराशौ पराजिताः । वृद्धस्था बालभावस्था वक्रगाश्चातिचारिणः । रिपुदृष्टिं वशं याता उल्कापातेन दूषिता । न फलन्ति ग्रहा गेहप्रारम्भे तान् प्रपूजयेत्" ।

गृहारम्भे खातारम्भोपयोगिनक्षत्राण्याह नारदः ।
"अधोमुखैर्भैर्विदधीत खातं शिलास्तथा चोर्द्ध्वमुखैश्च पट्टम् । तिर्य्यङ्मुखैर्द्वारकपाटदानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवैश्च"

अधोमुखादिनक्षत्राण्याह पी०धा०गरुडपु०

"भरणी कृत्तिकाऽश्लेषा मघामूलविशाखिकाः । तिस्रः पूर्व्वास्तथा चैव अधोवक्त्राः प्रकीर्त्तिताः । वापीकूपतडागादिखननं च तृणादिकम् । देवतागारखननं निधानखननं तथा । गणितं ज्योतिषारम्भं खनी बिलप्रवेशनम् । कुर्य्यादधोगतान्येव कार्य्याणि वृषभध्वज ! । रोहिण्यार्द्रा तथा पुष्यो धनिष्ठा चोत्तरात्रयम् । वारुणं श्रवणं चैव नव चोर्द्ध्वमुखाः स्मृताः । एषु राज्याभिषेकं च पट्टबन्धं च कारयेत् । ऊर्द्ध्वमुखान्युच्छ्रितानि सर्व्वाण्येषु च कारयेत् । रेवती चाश्विनी चित्रा स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः । अनुराधा मृगः ज्येष्ठा एताः पार्श्वमुखाः स्मृताः । गजोष्ट्राश्वबलीवर्द्ददमनं महिषस्य च । बीजानां वपनं कुर्य्याद्गमनागमनादिकम् । चक्रयन्त्ररथादीनां नावादीनां प्रवाहणम् । पार्श्वेषु यानि कर्म्माणि कुर्य्यादेतेषु तानि च"

नक्षत्रभेदे द्वारनिर्म्माणाय सफलं द्वारचक्रमाह कृ०चि०

"सूर्य्यर्क्षाद्युगभैः शिरस्यथ फलं लक्ष्मीस्ततः कोणभैर्नागैरुद्वसनं ततो गजमितैः शाखासु सौख्यं भवेत् । देहल्यां गुणभैर्मृतिर्गृहपतेर्मध्यस्थितैर्वेदभैः सौख्यं चक्रमिदं विलोक्य सुधिया द्वारं विधेयं शुभम्" म०

"द्वारस्य चत्वारः पाषाणा आवश्यकाः । द्वौ ऊर्द्ध्वाधोभावेनावस्थितौ दलावल्पपरिमाणौ । तत्र उत्तराङ्ग इत्यूर्द्ध्वस्थितस्य संज्ञा । अधोवस्थितस्य तु देहलीति सर्व्वसाधारणं नाम । द्वौ पार्श्वयोः स्थितौ महापरिमाणौ शाखासंज्ञौ (बाजू) इति भाषया द्वयोरपि संज्ञा एवं दीर्घचतुरस्रद्वारं भवति । पाषाणालाभे तु काष्ठादेरपि निवेशः । तत्र द्वारे चिकीर्षिते सूर्य्याधिष्ठितनक्षत्राद्युगभैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः शिरस्यवस्थितैः सद्भिः लक्ष्मीप्राप्तिरूपं फलं स्यात् । 'ततस्तदग्रिमैर्नागैः' कोणभैर्द्वारवस्थिता चतुःकोणेष्ववस्थितैरष्टसंख्यकैर्नक्षत्रैरुद्वसनं तत् द्वारगृहं सर्व्वदा जनावरहितं स्यात् । ततस्तदग्रिमै

गं जमितैरष्टाभिर्भैः शाखासु तत्रावस्थितैर्गृहस्वामिनः सौख्यरूपं फलं स्यात्। ततस्तदग्रिमैर्गुणभैस्त्रिभिर्नक्षत्रैर्देहल्यामवस्थितैर्गृहपतेर्मृतिः स्यात्। ततस्तदग्रिमैर्दशभिश्चतुर्भिर्नक्षत्रैर्मध्यस्वरूपेऽवकाशे स्थितैः सौख्यं स्यात्। फलितार्थमाह। चक्रमिति। इदं द्वारचक्रं विलोक्य सुधिया शुभं शुभफलदं द्वारं विधेयं कर्त्तव्यम्। तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे "द्वारचक्रं प्रवक्ष्यामि भाषितं विश्वकर्म्मणा। सूर्य्यभाद्भचतुष्कं तु द्वारस्योपरि विन्यसेत्। द्वे द्वे कोणे च दातव्ये शाखायुग्मे द्वयं द्वयम्। अधश्च त्रीणि देयानि वेदा मध्ये प्रतिष्ठिताः। राज्यं स्यादूर्द्ध्वनक्षत्रे कोणेषूद्वसनं भवेत्। शाखायां लभते लक्ष्मीमधश्चैव मृतिं लभेत्। मध्यमेषु लभेत्सौख्यं चिन्तनीयं सदा बुधैरिति" अथ द्वारस्थापनम् "द्वारस्थापनमत्रागस्त्यन्तेऽश्विनी चोत्तरा। हस्तापुष्यश्रुतिस्वगाः स्थिरैरेताः प्रकीर्त्तिताः। स्वातौ पूर्ण्णे च रोहिण्यां द्वारशाखावरोपणमिति" ज्योतिर्निबन्धेऽभिहितत्वात्तेऽपि ग्राह्याः। तिथयोऽपि तत्रैवाभिहिताः "पञ्चमी धनदा चैव मुनिनन्दवसौ शुभम्। प्रतिपत्सु न कर्त्तव्यं कृते दुःखमवाप्नुयात्। द्वितीयायां द्रव्यहानिः पशुपुत्रविनाशनम्। तृतीया रोगदा ज्ञेया चतुर्थी भङ्गकारिणी। कुलक्षयं तथा षष्ठी दशमी धननाशिनी। विरोधकृद्दर्श पूर्णा न स्याच्छाखावरोपणमिति" एवं सति विरुद्धतिथिं विहाय विहिततिथिषु विहितभेषु च तत्रापि चक्रशुद्धेषु भेषु द्वारं विहितं शुभफलदात् स्यादिति निष्कृष्टोऽर्थः" पी॰धा॰

तत्प्रवेशकालमाह मु॰चि॰ "सौम्यायने ज्यैष्ठतपोऽन्त्यमाधवे यात्रानिवृत्तौ नृपतेर्नवे गृहे। स्याद्वेशनं द्वाःस्थमृदुध्रुवोडुभिर्जन्मर्क्षलग्नोपचयोदये स्थिरे" (१) मू॰ "जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि मार्गोर्जयोः श्रावणिकेऽपि सत् स्यात्। वेशोऽम्बुपेज्यानिलवासवेषु नावश्यमस्तादिविचारणात्र। (२) मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूलभे वास्त्वर्चनं भूतबलिञ्च कारयेत्। त्रिकोणकेन्द्रायधनत्रिगैः शुभैर्लग्ने त्रिषष्ठायगतैश्च पापकैः। (३) शुद्धाम्बुरन्ध्रे विजनुर्भमृत्यौ व्यर्कारिक्ताचरदर्शचैत्रे। अग्रेऽम्बुपूर्णं कलशं द्विजांश्च कृत्वा विशेद्वेश्म भकूटशुद्धम्। (४) वामो रविर्मृत्युसुतार्थलाभतोऽर्के पञ्चमे प्राग्वदनादिमन्दिरे। पूर्णातिथौ प्राग्वदने गृहे शुभो नन्दादिके याम्यजलोत्तरानने। (५) वक्त्रे भूरविभात् प्रवेशसमये कुम्भेऽग्निदाहः कृताः४ प्राच्यामुद्वसनं कृताः४ यमगता लाभः कृताः४ पश्चिमे। श्रीर्वेदाः कलिरुत्तरे युगमिता गर्भे विनाशो गुदे रामाः३ स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनलाः३ कण्ठे भवेत्सर्वदा" (६) म॰

"तत्रापूर्वप्रवेशसपूर्वप्रवेशयोः कालशुद्ध्यादिकमिन्द्रवंशाछन्दसाह सौम्यायने इति। एतेषु सौम्यायन इत्यादिकेषु पदार्थेषु सत्सु नृपतेर्यात्रानिवृत्तौ अथवा नवे नूतनोत्थापिते गृहे प्रवेशनं स्यात्। सौम्यायने उत्तरायणे। अत्र शुक्रगुर्वस्तादिको दोषो वाप्यारामतडागेत्यादिनोक्त इति न पुनरुक्तः। एवं गोत्रीयाम्बुप्रतिष्ठेत्यादिना दक्षिणायननिषेधोऽपि। अतःपरिशेषात्सौम्यायनग्रहणे सिद्धे तदुक्तिर्मन्दबुद्धीनां बोधप्रतिपत्त्यर्था। उक्तं च वशिष्ठेन "अथ प्रवेशो नवसद्मनश्च सौम्यायने जीवसिते बलाढ्ये" इति बलाढ्ये उदिते। नारदेनापि "अथ सौम्यायने कार्य्यं नववेश्मप्रवेशनम्। राज्ञां यात्रानिवृत्तौ वेति" नवलब्धायां भूमौ क्रीतायां प्राप्तायां वा स्वतःसिद्धायां वोत्थापितं गृहं नूतनमित्युच्यते। ज्यैष्ठेति ज्यैष्ठमाघफाल्गुनवैशाखमासेष्वेव सत्यप्युत्तरायणे प्रवेशनं शुभम्। यदाह नारदः माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठमासेषु शोभनः। प्रवेशो मध्यमो ज्ञेयः सौम्यकार्त्तिकमासयोरिति" सौम्यो मार्गशीर्षः। मध्यमोक्तिरावश्यकविषया। चान्द्रमासफलान्याह वसिष्ठः "माघेऽर्थलाभः प्रथमप्रवेशे पुत्रार्थलाभः खलु फाल्गुने च। चैत्रेऽर्थहानिर्धनधान्यलाभो वैशाखमासे, पशुपुत्रलाभः। ज्यैष्ठे, च मासेषु परेषु नूनं हानिप्रदः शत्रुभयप्रदश्च"। "शुक्ले च पक्षे सुतरां विवृद्ध्यै कृष्णे च यावद्दशमी च तावत्" इत्याद्युक्तेरेव पञ्चकृता पक्षविशुद्धिर्नोक्ता तिथिवारशुद्धिवाक्ये वक्ष्यते। वसिष्ठेन तु गृहप्रवेशे सौरमासमप्युद्दूषितं यथा "मृगादिषट्कराशिषु संस्थितेऽर्के नवप्रवेशः शुभदः सदैव। कुम्भं विनान्येष्वपि केचिदूचुः सौरमिष्टं खलु वासवेशे। इति अस्यार्थः नूतनगृहप्रवेशो मकरादिषट्केषु संस्थिते सूर्य्ये शुभफलदो भवति तत्रापि माघादिषु कुम्भरहितेषु चतुर्षु मासेषु शुभतरः ननु "अथ प्रवेशो नवसद्मनश्च सौम्यायने" इति स्वयं प्राक् सौम्यायन इत्युक्तत्वात् किमित्येव तत् पुनरुक्तमित्यत आह। कुम्भं विनेति। सत्यप्युत्तरायणे कुम्भसंक्रान्तौ नूतनगृहप्रवेशो न भवतीत्येतदर्थं पुनरुक्तमित्यर्थः। नन्वेवं

पूर्वापरविरुद्धम् । तथाहि "माघेऽर्थलाभः प्रथमः प्रवेशः" इत्यादिना माघफाल्गुनयोश्चान्द्रमासयोः शुभफलाभिधानात्तत्रैव च कुम्भसंक्रान्तिसद्भावात्तयोरन्यतरस्याशुभत्वं प्रतिपाद्यते । उभयमासविनिर्मुक्तः कुम्भस्तु नास्त्येवेति चेत् । उच्यते । सन्ति हि द्विविधाश्चान्द्रामासा शुक्लादयः कृष्णादयश्चेति । तत्र फाल्गुनपूर्णिमोत्तरमासस्य कृष्णादिमासगणनया चैत्रत्वात्तस्य च विरुद्धफलत्वात्तद्विषयकोऽयं कुम्भसंक्रान्तिनिषेधः । चान्द्रमासस्य शुक्लादिकृष्णाद्यभिधायकानि वाक्यानि गृहारम्भप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि अयमपि निषेधो मासस्य कृष्णादित्वे साधकः । अथ कर्कादिसंक्रान्तिषु मतान्तरमाहात्म्येनापीति केचिदाचार्याः कन्येष्वपि कर्कादिषट्काधिस्थिते सूर्येऽपि नवगृहप्रवेशः कार्य इत्यूचुः । तदेतद्द्वन्द्वपूर्वकगृहप्रवेशविषयम् । तदुक्तं स्वयमेव "नवप्रवेशे त्वथ काययुग्मे द्वन्द्वपूर्विकयोः कदाचिदिति" । नूतनत्वागारप्रवेशविषयं वा । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "गृहारम्भोदितैर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्विशेषतः । विशेषतोऽयायने कार्यं त्वागारं तु सर्वदेति" अतएव "कुलीरकन्यकाकुम्भे दिनेशे न विशेद्गृहम् । ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा सुराधिपेति" गुरुवाक्यमप्येवमेव व्याख्येयम् । ननु पौषचैत्रादिषु विरुद्धफलेषु चान्द्रमासेषु विहितसंक्रान्तिचेत्तदा नूतनगृहप्रवेशः कार्यो वा नवेत्यत आह न सौरमिति खलु निषेधे न सौरं मानं तत् प्रवेशे नेष्टं न शुभफलदम् । विरुद्धशुभफलयोश्चान्द्रसौरमासयोः सांकर्ये विहितचान्द्रमासैरेव गृहप्रवेशः कार्य इत्यव[illegible] । द्वाःस्थेति । द्वाःस्थनक्षत्राणि चतुर्द्वारस्थ उक्तानि । मृदूनि ध्रुवाणि चोडूनि प्रशस्तानि । द्वाःस्थानि च तानि मृदुध्रुवोडूनि चेति कर्मधारयः । तादृशैर्भैः प्रवेशनं हितं स्यात् । अयमर्थः यस्मिन् गृहे प्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्य द्वारं यद्दिगभिमुखं तद्दिक्स्थनक्षत्रैर्विहितैः प्रवेशः कार्यः । यदाह वसिष्ठः "यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिगृक्षैः स्यात् संप्रवेशो न सर्वैरिति" उक्तमप्याह स एव "चित्रोत्तराषाढयाम्यभिजिन्मघानलवारीशरभेषु १४।१२।२१।२८।३। ९।१७।२२।१७।२४ नूनम् । आयुर्धनारोग्यसुपुत्रपौत्रसत्कीर्तिदः स्यात्त्रिविधः प्रवेशः" इति । नारदोऽपि "धनिष्ठान्त्येषु २३।८।२७ वरुणत्वाष्ट्रमित्रस्थिरोडुषु २४।१४।१७।४।१२।२१।२६ । शुभःप्रवेशो देवेज्यशुक्रयोर्दृश्यमानयोरिति" । अत्र पुष्यधनिष्ठाशततारकाग्रहणं जीर्णगृहप्रवेशविषयम् । उक्तञ्च ज्योतिःप्रकाशे "प्रवेशो नूतने कार्यो मृदुवैष्णवैः सुखाप्तये । पुष्यस्वातीयुतेष्वेव जीर्णे स्याद्वासवद्वये" इति । एतदुपलक्षणमग्रिमपद्ये वक्ष्यति । अस्त्वेवाशयं मनसि निधायाह श्रीपतिः "शुभः प्रवेशो वसुभिष्ठ्यवारुणैः स्थिरैश्चरैः स्यात् पुनरेव यात्रा । उग्रैर्न चोदाहृतभैः कुमारो राज्ञां विवाहस्य विनाशमेति" "शान्तिकास्य भवनं कृतास्तुना दृश्यते प्रविशतां न संशयः । तन्नूतनं च सदनं हि तत्क्षणद्वारभेषु शुभकृत् प्रवेशनमिति" वसिष्ठोऽपि "अर्कादितेयानिलदस्रविष्णु १३।७।१५।१।२२ऋक्षे प्रविष्टं नवमन्दिरं यत् । अब्दत्रयात्तत्परहस्तयातं गेहेषु (विहितभिन्नेषु) धिष्ण्येषु च सत्त्वदं स्यादिति" प्रवेशलग्नान्याह लग्नर्क्षेति । लग्नर्क्षं लग्नराशिः लग्नलग्नं च प्रसिद्धम् । ताभ्यामुपचये तृतीयषष्ठैकादशदशमस्थानेषु तथा स्थिराख्यराशिषु लग्नगतेषु सत्सु नवगृहप्रवेशनं शुभम् । यदाह वसिष्ठः "कर्तुर्विलग्नादथ जन्मराशेर्लग्नस्थितो राशिरिति प्रदिष्टः । मित्रोधिदारिद्र्यप्रदकरोथ सुहृत् सुतघ्नो रिपुनाशदश्च ; कलत्रहन्ता निधनप्रदश्च रोगप्रदः सिद्धिकरोऽर्थदश्च । क्रमात्तु वैराग्यदः क्रमेण सदैव नूनं त्रिविधः प्रवेशः" इति । अतो निष्कृष्टमर्थमाह गृहप्रवेशे राजमार्तण्डः "कर्णभोपचयगाश्च विलग्ने राशयः शुभफलाय भवन्तीति" नारदोऽपि "कर्तुर्जन्मभलग्ने वा ताभ्यामुपचयेऽपि वा । प्रवेशलग्ने स्याद्वृद्धिरन्यभे शोकनिःस्वनः" इति । पुनर्वसिष्ठः "सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टयुक्ते लग्नेऽथ वा द्व्यङ्गगृहे विलग्ने" इति । सौम्ये सौम्यग्रहयुक्ते । द्व्यङ्गगृहे द्विस्वभावराशौ । अत्र विवाहप्रकरणोक्ता एकविंशतिविधा दोषा वर्ज्या इत्यपि ध्येयम् । एकविंशतिदोषानुपक्रम्य वसिष्ठेनोक्तम् "कर्तुर्नाशो गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनम्" इति (१)। अथ जीर्णे गृहादिविषयके प्रवेशे विशेषमिन्द्रवज्रयाह जीर्णे पुरातनेऽग्न्यभिभिते गृहेऽथवा सिद्धएव स्वदेऽन्नादिभयात् सञ्जातं भयं दाहः । वज्रादिपतनेन वज्रदृष्टिपातभयं राजकोपो वा । इत्याद्युपद्रवैः पतिते गृहे पुनरपि सम्यक्कृते उद्धारिते गृहेऽपि प्राक्पद्योक्ताः सर्वेऽपि माघास्ताद्यगृहप्रवेशे ध्येयाः । किन्तु । चार्मौ

र्मयोः मार्गशीर्षकार्त्तिकयोश्च श्रावणेऽपि श्रावणे वापि वेशः प्रवेशः सन् शुभफलदः स्यात्। यदाह सनत्कुमारः “गृहारम्भोदितैर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्विशेद्गृहमिति” अत्र सामान्यतो गृहारम्भोदिता मासा गृहप्रवेशेऽभिहिताः” ते चेमे। “सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्त्तिकाः। मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्यधनप्रदाः” इति नारदोक्ताः मार्गशीर्षफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्त्तिका विहिताः। तत्र उत्तरायण एव नवगृहप्रवेशस्य वाक्यान्तरेण विहितत्वात् श्रावणकार्त्तिकमार्गशीर्षाणामुत्तरायणत्वाभावाद्दक्षिणायनत्वेन नूतननवीनगृहप्रवेशाख्यां अवस्था कथं? प्रागभिहितनारदवाक्येनोत्तरायणस्यापवादेनैव नूतनगृहप्रवेशस्यापूर्वगृहप्रवेशशब्दाभिधानात् “गृहारम्भोदितैर्मासैः” इत्यनेन तु सामान्यतस्त्रिविधस्यापि गृहप्रवेशस्याभिधानादुत्तरायणीयामासास्त्रिविधगृहप्रवेशे शुभाः दक्षिणायनीया मासाः श्रावणादयस्तु जीर्णगृहप्रवेशविषयाः। अतएव नारदो मार्गशीर्षकार्त्तिकयोर्नूतनगृहप्रवेशे मध्यमत्वमाह अर्थादेवजीर्णगृहप्रवेशे उत्कृष्टत्वमध्यवसीयते। अम्बुपेति अम्बुपः शततारका दैत्यः पुष्यः। अनिलः स्वाती। वासवं धनिष्ठा एतेष्वपि भेषु जीर्णगृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि गृहे प्रवेशः शुभः प्राक्पद्योक्तेषु तु भेषु शुभ एवेति कैमुतिकन्यायादवगम्यते। यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “प्रवेशो नूतने हर्म्ये ध्रुवैर्मैत्रैः शुभाप्तये। पुष्ये स्वाति धनिष्ठैश्च जीर्णे स्यादाशवाहये” इति। नावश्यमिति अनेन विधे जीर्णे गृहे अग्न्यादिभयान्नवेऽपि गृहेऽवश्य प्रवेशव्ये वक्ष्यमाणादिविचारणा शुक्रास्तगुर्वस्तबाल्यवार्धक्यादिरूप शुद्धमलमासगुर्वादित्यसुप्तत्वाद्यरादीनां दोषाणां विचारणा विचारो नास्ति। अस्तादयः कालदोषाःसन्तु मा वा वा तथापि गृहप्रवेशः कार्यः। परन्तु सोऽपि यथाकथंचित्पञ्चाङ्गशुद्धिमात्रमङ्गीकृत्य विहितनक्षत्रेष्वेव कार्यः। वास्तुपूजा त्वेवंविधेऽपि गृहप्रवेशे भवतीत्यपि ध्येयम् यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशने परिधानके। वधूप्रवेशे माङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोरिति” वसिष्ठेनाप्युक्तम् “नवप्रवेशे त्वथ कालशुद्धिर्न द्वन्द्वसौपूर्विकयोः कदाचिदिति” अस्यार्थः। नूतनगृहप्रवेशे कालशुद्धिर्विचार्या। द्वन्द्वाभयाख्यो गृहप्रवेशः सौपूर्विको राज्ञो यात्रावसाने गृहप्रवेशः। तादृशयोर्गृहप्रवेशयोः कालशुद्धिः कदाचिदपि नापेक्षिता।

यति सम्भवे सत्येनास्तु। किन्तु प्रवेशदिनीयपञ्चाङ्ग शुद्धिसहिते शुभलग्ने गृहप्रवेशः कार्यः। पूर्वस्मिन्नपि नूतने प्रवेशे यथा वास्तुपूजा तथा द्वन्द्वसौपूर्विकयोरपि कार्येत्यर्थः। नारदस्तु यात्रानिवृत्तिप्रवेशे कालशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह तद्वाक्यं प्रागभिहितम्। तदेतयोर्वाक्ययोरावश्यकाऽनावश्यकविषयत्वेन व्यवस्था। तथाचां गृहप्रवेशानां लक्षणमुक्तं वसिष्ठेन “अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने तु सपूर्वसंज्ञः। द्वन्द्वाभयस्त्वग्निभयादिजातः प्रवेश एवं त्रिविधः प्रदिष्टः” इति। एतद्व्याख्यानं यात्रानिवृत्ताविति पद्यव्याख्यातावस्ति तत्रत एवावधार्यम्। अत्रेदं ध्येयम् यस्मिन् विधेऽपि प्रवेशे प्रवेशदिनीयनक्षत्रं क्रूराक्रान्तं क्रूरविद्धं वा तत्सर्वथा वर्ज्यमिति। उक्तं च वसिष्ठेन “क्रूरग्रहाधिष्ठितविद्धभं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे” इति। (२) “अथ गृहप्रवेशदिनात् प्राक्कर्तव्यां वास्तुपूजां विवक्षुस्तत्कालमाह पुनातिकापूर्वार्धेनाह मृदुध्रुवेति। मृदूनि ध्रुवाणि क्षिप्राणि चराणि नक्षत्राणि प्रसिद्धानि मूलभं च एषु सप्तदशसु भेषु नक्षत्रेषु वास्तोः वास्तुपुरुषस्यार्चनं भूतबलिं च कारयेत्। गृहपतिर्वास्तुपूजां कुर्यात्। पुरोहितो गृहपतिं वास्तुपूजादिकं कारयेत्। द्वयोरन्यतरस्यामिति णौ कर्त्तुः कर्मत्वम्। यदाह कश्यपः “चित्राशतभिषास्वाती हस्तः पुष्यः पुनर्वसुः। रोहिणी रेवती मूलं श्रवणोत्तरफाल्गुनी। धनिष्ठा चोत्तराषाढा तथा भाद्रोत्तराश्रिता। अश्विनी मृगशीर्षं च अनुराधा तथैव च। वास्तुपूजनमेतेषु नक्षत्रेषु करोति यः। स प्राप्नोति नरो लक्ष्मीमिति प्राह पराशरः” इति। वास्तुपूजाप्रकारमाह। वसिष्ठः “निर्माणे मन्दिराणां च प्रवेशे त्रिविधेऽपि वा। वास्तुपूजा तु कर्त्तव्या यत्नात्तां कथयाम्यतः। गृहमध्ये हस्तमात्रं समन्तात्तण्डुलोपरि। एकाशीतिपदं कार्यं लिखेत्सुल्यं सुशोभनम्। एकादिदिक्पदाः पञ्चचत्वारिंशत् सुरार्चिताः। द्वात्रिंशद्बाह्यतो वक्ष्यमाणास्तास्त्रयोदश। तेषां स्थानानि नामानि वक्ष्यामीश्वरकोणतः। तत्राग्निः शम्भुकोणस्थस्तथा चैकपदेश्वरः। तथाद्वितीयः पर्जन्यस्तथा चैकपदेश्वरः। जयन्तेन्द्रार्कसत्याख्याध्यायश्च द्विपदेश्वराः। आकाशवायू भरतः क्रमादेकपदेश्वरौ। एवं प्राच्यां नव ज्ञात्वा त्वेवमेवान्यदिक्षु च। आद्यश्चान्त्यावेकपदौ द्विपदाः पञ्च मध्यमाः। पूषाद्यष्टौ यमान्ताः (पितृगणा-

कोणान्ताः) षट्त्रिंशद्बाह्यभागगाः । आद्यावन्त्यावेकपदौ द्विपदाः पञ्च मध्यगाः । अष्टौ पितृगणाद्येशात् रोगान्ताः पश्चिमेश्वराः । आद्यन्तौ द्वावेकपदौ द्विपदाः पञ्च मध्यगाः । रोगाद्दितिसमन्तसुराः सप्त सौम्यदिशि क्रमात् । तत्राधस्यचतुष्कोणेष्वीशानादिषु च क्रमात् । आपः सावित्रजिजयरुद्राश्चैकपदेश्वराः । मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्यैशानादिकोणगाः । आपवत्सोऽथ सविता विबुधाधिपसंज्ञकः । राजयक्ष्मा च चत्वारः सुराश्चैकपदेश्वराः । ब्रह्मणः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाश्चामरा अमी । अर्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरः क्रमात् । चत्वारश्चेषु देवेषु स्थापितेष्वीदृशं भवेत् । कोणेषु पञ्च पञ्चैव (२०) चत्वार्येकपदाः सुराः । प्रागादिदिक्षु द्विपदाः पञ्च पञ्च ४० यथाक्रमम् । ब्रह्मणः ९ पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाःस्युः समीपगाः १२ । हिरण्यरेताः पर्जन्यो जयन्तः पाकशासनः । सूर्यःसत्यो भृशाकाशौ वायुः पूषा च वैतथः । गृहक्षतः पितृपतिर्गन्धर्वो भृङ्गराजकः । मृगः पितृगणावीशस्तथा दौवारिकाह्वयः । सुग्रीवः पुष्पदन्तश्च जलाधीशो निशाचरः । शोषः पापश्च रोगोऽहिर्मुख्यो भल्लाट एव च । सोमसर्पौ दित्यदिती द्वात्रिंशदमराः स्मृताः । आपश्चैवापवत्सश्च जयो रुद्रस्तथैव च । मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्यौ तस्य समीपतः । प्राच्यां ह्यनन्तरिता देवाः परितो ब्रह्मणः स्मृताः । अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः । मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरःक्रमात् । आपवत्सोऽष्टमः पञ्चचत्वारिंशत् सुरोत्तमाः । ज्ञात्वैवं स्थाननामानि ब्रह्मणा सहितान्यसेत् । वास्तुज्ञो वास्तुमन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । प्रणवेनार्चयेद्वापि अथवा स्वस्वनामभिः । शुक्लवस्त्रयुगं दद्याद्धूपदीपफलैः सह । अपूपैर्भूरिनैवेद्यैः पायसैः सह समर्चयेत् । ताम्बूलञ्च ततो दद्याद्देवेभ्यश्च पृथक् पृथक् । दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं कर्त्ता प्रार्थयेद्वास्तुपुरुषम् ।" "एवं यः कुरुते सम्यग्वास्तुपूजां प्रयत्नतः । आरोग्यं पुत्रपौत्रादि धनधान्यं लभेन्नरः । वास्तुपूजामकृत्वा यः प्रविशेन्नवमन्दिरे । रोगान्नानाविधान् क्लेशानश्नुते सर्वसङ्कटम्"। (चतुःषष्टिपद वास्तुमण्डलम्) वृ०सं०५३ अ० यथा "अष्टाष्टकपदमथवा कृत्वा रेखाश्च कोणगास्तिर्यक् । ब्रह्मा चतुःपदोऽस्मिन्नर्धपदा ब्रह्मकोणस्थाः । अष्टौ च बहिःकोणेष्वर्धपदास्तदुभयस्थिताः सार्धाः । उक्तेभ्यो ये शेषास्ते द्विपदा विंशतिस्ते च" ॥

अधिकं वास्तुयागशब्दे द्रष्टव्यम्) । केचित्तु पञ्चाङ्गशुद्धिकालयुक्ते पूर्वदिन एव वास्तुपूजामाहुः यदाह नारदः "विधाय पूर्वदिवसे वास्तुपूजां बलिक्रियामिति" । श्रीपतिरपि "अथ प्रवेशो नवमन्दिरस्य यात्रानिवृत्तावथ भूपतीनाम् । सौम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्त्वर्चनं भूतबलिं च सम्यगिति" अथ लग्नशुद्धिं तिथिशुद्धिं चोपजातिकोत्तरार्द्धेनेन्द्रवज्रया चाह । त्रिकोणे इति । शुद्धेति । नवमपञ्चमचतुर्थसप्तमदशमैकादशद्वितीयतृतीयस्थानानामन्यतमस्थानस्थैः शुभग्रहैः । पूर्णचन्द्रबुधगुरुशुक्रैरुपलक्षिते । अत्र चन्द्रस्य लग्नराहित्यं ध्येयं तथा तृतीयषष्ठैकादशस्थैः पापग्रहैरुपलक्षिते तथा अम्बु चतुर्थस्थानं रन्ध्रमष्टमस्थानं च । शुद्धे सर्वग्रहरहिते अम्बुरन्ध्रे यस्मिंस्तादृशे लग्ने वेश्म गृहमाविशेत् । यदाह वसिष्ठः "केन्द्रत्रिकोणायधनत्रिसंस्थैः शुभैस्त्रिषष्ठायगतैः खलैश्च । लग्नान्त्यषष्ठाष्टमवर्जितेन चन्द्रेण लक्ष्मीनिलयः प्रवेशः" इति । अन्यत्र "प्रवेशलग्नान्निधनस्थितो यः क्रूरग्रहः क्रूरगृहे यदि स्यात् । प्रवेशकर्तारमथ त्रिवर्षाद्धन्त्यष्टवर्षैः शुभराशिगश्चेदिति" नारदः "स्थिरलग्ने स्थिरे राशौ नैधने शुद्धिसंयुते । त्रिकोणकेन्द्रखत्र्यायसौम्यैस्त्र्यारिगैः परैः । लग्नान्त्याष्टमस्थानवर्जितेन हिमांशुनेति" प्रवेशः स्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः । गुरुः "सप्तमं शुक्रसङ्ग्राहे यात्रायामष्टमं तथा । दशमं च गृहारम्भे चतुर्थं सविवेशने" इति । यत्तु श्रीपतिना "केन्द्रत्रिकोणायगैः शुभैः क्रूरैः षट्त्र्यायगैर्गृही । लग्ने शुभे वा केन्द्रे वा स्थिरभास्योदये विशेदिति" केन्द्रस्य शुभत्वमुक्तं तत्पापग्रहराहित्यपरं ध्येयम् । लग्नस्य शुद्धत्वोक्तिस्तत्सर्वातिपापग्रहाभिधानार्था । कीदृशे लग्ने विजनुर्भलग्नौ भं राशिर्लग्नं च । जनुषि जन्मकाले भे अस्तुर्भे । ताभ्यां रन्ध्रं रन्ध्रमष्टमं विगतो जनुर्भमृत्युर्यस्मिन् । स्वजन्मलग्नात् स्वजन्मराशेर्वा अष्टमो राशिः प्रवेशलग्नगो नाऽपेक्षित इत्यर्थः । पुनः कीदृशे अर्कारिक्तादर्शचैत्रे । अर्कारौ प्रसिद्धौ वारौ । रिक्ता ४।९।१४ उपलक्षणत्वाद्दग्धतिथयोऽपि । चरलग्नानि मेषकर्कतुलामकराः । उपलक्षणत्वात्तदंशा अपि । दर्शोऽमावास्या चैत्रो मासः । उपलक्षणत्वादाषाढोऽपि । विगता अर्कादयो यस्मिन् अर्कादयः प्रवेशदिने निषिद्धा इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठ "न नैधने भेऽपि न चाऽष्टलग्ने

पञ्चेष्टकेऽष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशो न चरांशलग्ने शुभेक्षिते वाप्यथ संयुते वा । रिक्तामभां दग्धतिथिं दिनेशभूसूनुदिनं च वर्ज्यं मिनेन्दुहीनम् । क्रूरग्रहाधिष्ठितविद्धभं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे” इति । वारफलमप्याह स एव “दह्यते प्रविष्टानां च मन्दिरं वह्निना नियतमेव वक्रभे । भूमिसुतवासरे तथा शीतरश्मिदिवसे हि दुर्दिनम् । चन्द्रजार्यसितवासरेषु च श्रीकरं सुखमहार्थलाभदम् । सूर्यसूनुदिवसे स्थिरप्रदं किन्तु चौरभयमत्र विद्यते” इति । एवां निषिद्धलग्नमाह श्रीपतिः “रिक्ता तिथिर्भूसुतभानुवारौ निन्द्याश्च योगाः परिवर्जनीयाः । मेषः कुलीरो मकरस्तुला च त्याज्याः प्रवेशे हि तथा तदंशाः” इति । निषिद्धलग्नफलान्यभिहितानि राजमार्तण्डे “भूपो यात्या मेषलग्ने प्रवेशे नाशं कुर्यात् कर्कटस्योदये वा । व्याधिं तौलिन्याश्रिते लग्नदर्शिन्याकोकेरे चाशु याद्राज्यनाशम्” । आकोकेरे मकरे । “लग्नेऽष्यतांशकोऽप्येषामेतद्दुष्टफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे मुनयो विदुरिति” अन्यानि स्थिराणि द्विस्वभावानि च । उक्तं च वसिष्ठेन “पञ्चाङ्गसंशुद्धदिने निशेशताराबले चाष्टकवर्गशुद्धे । सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टियुक्ते लग्नेऽथ वा द्व्यङ्गगृहे विलग्ने” इति । विशेषो राजमार्तण्डे “निन्दिता अपि शुभांशसमेतास्तौलिमेषमकराः सकुलीराः । कर्मभोपचयगाश्च विलग्ने राशयः शुभफलाय भवन्तीति” । एतल्लग्नान्तराशुद्धौ बहुकालासहिष्णुत्वे वा द्रष्टव्यम् । शुभांशाः वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनानामंशा इत्यर्थः कर्कतुलांशयोः स्वरूपतो निषिद्धत्वात् । विशेषान्तरमाह वसिष्ठः “यः क्षीणचन्द्रोऽष्टमषष्ठसंस्थः पापेक्षितः पापयुतोऽथ वा स्यात् । कर्तुः क्षिप्रं हन्ति स वत्सरेण त्रिवर्षतः सौम्यनिरीक्षितश्चेदिति” अथ राज्ञां यात्रानिवृत्तिप्रवेशेऽयं विशेषो ज्ञेयः यत्र मासि यात्रा कृता तस्मान्नवमे मासि यात्रादिनान्नवमे दिने वा प्रवेशो निषिद्धः यदाह गुरुः । “निर्गमान्नवमे मासि प्रवेशो नैव शोभनः । नवमे दिवसे चैव प्रवेशं नैव कारयेदिति” । वामं रविर्मिति । गृहप्रवेशसमये रविं सूर्यं वामं तद्दिगभिमुखत्वात् प्रवेष्टुर्गृहद्वाराभिमुखस्य कृत्वा वेश्म गृहं विशेत् । तथा पुरोऽग्रे स्वच्छमुखं पूर्णघटं जलपूर्णं कलसमुपलक्षणत्वात् पूगीफलादिपूर्णं घटं वा कृत्वा । चकारस्त्वाऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्ब्राह्मणांश्च सजलकलशानपि अग्रे कृत्वा वेश्म विशेत् । अत्र शुक्रः पृष्ठतः कार्य इत्यनुक्तोऽपि विशेषो ध्येयः यदाह वसिष्ठः “कृत्वा शुक्रं पृष्ठतो वामतोऽर्कं विप्रान् पूज्यानग्रतः पूर्णकुम्भम् । हर्म्यं रम्यं तोरणस्रग्वितानैः स्त्रीभिः कन्या गीतमाल्यैर्विशेत्तदिति” शुक्रस्तु वामगोऽग्रगो वा शुक्रो निषिद्धः, किन्तु पृष्ठगतो दक्षिणगतो वा शुभ इत्याह “पृष्ठगं दक्षिणं वापि भृगुं कृत्वा विशेत्सदा । पुरोगं वामगं वापि शुक्रं कृत्वा विशेन्नेति” अत्र शुक्रस्य दिक्चतुष्टयस्थत्वज्ञानं चन्द्रवदेव ज्ञेयं विशेषानुक्तेः । तच्च गृहारम्भप्रकरणेऽभिहितम् अयं च सर्ववर्णानां त्रिविधेऽपि प्रवेशे विधिः राज्ञां तु यात्रानिवृत्तौ विशेषमप्याह श्रीपतिः “कृत्वा विप्रान् सजलकलशांश्चाग्रतो वामतोऽर्कं स्नातः सम्यक् सितवसनो मङ्गलैर्वेदघोषैः । व्यक्तैर्यात्राकथितशकुनैर्द्वारमार्गेण राजा हर्म्यं पुष्पप्रकरनिचितं तोरणाढ्यं विशेदिति” कीदृशं वेश्म भकूटयुक्तं भकूटं षडाष्टकादि तेन युक्तम् । उपलक्षणत्वाद्विवाहप्रकरणोक्तं “वर्णो वश्यं तथा तारा” इत्येवमादिकं च । तेनापि शुद्धं ध्येयम् यदाह वसिष्ठः “राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तयेदिति” ।४। अथ वामगतार्कज्ञानं तिथिभेदेन पूर्वाद्यभिमुखगृहप्रवेशे चेन्द्रवंशाच्छन्दसाह वाम इति । अष्टमपञ्चमद्वितीयैकादशस्थानेभ्यः पञ्चसु स्थानेषु स्थिते रवौ सति नन्दनादिमन्दिरे प्रवेष्टव्ये गृहप्रवेशकर्तुर्वामो रविर्ज्ञेयः तद्यथा । यस्मिन् लग्ने प्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्मादष्टमं यत् स्थानं तस्मात् पञ्चसु स्थानेषु अर्के स्थिते पूर्वाभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः सूर्यः स्यात् । तथा लग्नाद्यत् पञ्चमस्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु अर्के स्थिते दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः सूर्यः । एवं लग्नाद्यद्द्वितीयं स्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु सूर्ये पश्चिमाभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः सूर्यः । तथैव लग्नाद्यदेकादशस्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु सूर्ये स्थिते उत्तराभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः सूर्य इत्यर्थः । उक्तञ्च “रन्ध्रात् सुताङ्गनादायात् पञ्चस्वर्के स्थिते क्रमात् । पूर्वाशादिमुखं गेहं विशेद्वामो भवेद्यतः” इति । विश्वकर्माऽपि “लग्नात्प्रागादितो दिक्षु द्वौ द्वौ राशी नियोजयेत् । एकमेकं न्यसेत्कोणे सूर्यं वामं विचिन्तयेत् । प्राच्यां लग्नात् द्वौ राशी स्थाप्यौ कोणे चैकः । तथा

पूर्णातिथाविति। प्राग्वदने पूर्वाभिमुखे गृहे पूर्णातिथौ पञ्चम्यां दशम्यां पूर्णिमायां वा प्रवेशः शुभः। नन्दादिके तिथिगणे याम्यजलोत्तरानने गृहप्रवेशः शुभः। यथा दक्षिणाभिमुखे गृहे नन्दायां प्रतिपदि षष्ठ्यामेकादश्यां वा प्रवेशः शुभः। जलं पश्चिमदिक् तद्दिगभिमुखे भद्रायां द्वितीयायां सप्तम्यां द्वादश्यां वा प्रवेशःशुभः। उत्तराभिमुखे गृहे जयायां तृतीयायामष्टम्यां त्रयोदश्यां वा प्रवेशःशुभ इत्यर्थः। यदाह गुरुः “नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमामुखम्। जयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्वतोविशेदिति” मूले नन्दादिके इति पदोपादानाद्रिक्तापञ्चकं यद्यप्यायाति तथापि विदिक्षु द्वारनिषेधाद्दिशां चतुष्टयेन चतुर्णां द्वाराणां सम्भवात्तस्याः स्वरूपतो निषेधाद्रिक्तापञ्चकासम्भवोध्येयः। सोऽपि सम्मतिवाक्ये स्पष्ट एव।५। तत्र गृहप्रवेशे वास्तुकलशचक्रं शार्दूलविक्रीडितेनाह। वक्त्रे इति। कलशस्याऽष्टधा विभागाः परिकल्प्याः मुखं कण्ठो गर्भो मूलं चेति चत्वारो विभागाः पूर्वादिदिक्परत्वेन चत्वारो विभागा एवमष्टौ स्युः। तथाविभागपरत्वेन सूर्यभाद्रत्नन्यासे फलमुच्यते। वक्त्रे इति। गृहप्रवेश समये इति सर्वत्रापि सम्बध्यते कुम्भे कलशाकृतौ वास्तुनि रविभात् सूर्याक्रान्तनक्षत्रादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। रव्यृक्षमारभ्य नक्षत्रन्यास इत्यर्थः। तत्र कलशस्य वक्त्रे मुखे भूरेकं सूर्याक्रान्तनक्षत्रमेव स्थाप्यं तत्फलं गृहस्याऽग्निदाहः। ततः सूर्यभात् कृतास्तदग्रिमाणि चत्वारि भानि प्राच्यां स्थाप्यानि, फलमुद्वसनं जनवासशून्यं गृहं स्यात्। ततः कृता युगमितास्तदग्रिमाणि चत्वारि भानि दक्षिणस्यां यमदिशि स्थाप्यानि, फलं गृहपतेर्लाभो द्रव्यप्राप्तिः। ततः कृताः तदग्रिमाणि चत्वारि भानि पश्चिमे पश्चिमायां स्थाप्यानि, फलं गृहपतेः श्रीप्राप्तिः। ततो वेदाः तदग्रिमाणि चत्वारि भानि उत्तरे उत्तरस्यां स्थाप्यानि। फलं कलिर्लोकैः सह गृहस्वामी निरन्तरः कलहः स्यात्। ततोयुगमितास्तदग्रिमाणि चत्वारि भानि गर्भे कलशमध्ये स्थाप्यानि, फलं विनाशः। कस्येत्याकाङ्क्षायां गर्भोपादानाद्गर्भिणां गर्भाणां विनाश इत्यर्थः। ततोरामास्तदग्रिमाणि त्रीणि भानि गुदे कुम्भे स्थाप्यानि। फलं स्थैर्यं गृहपतेर्बहुकालं तत्र गृहे निवासः। ततोऽग्नयस्तदग्रिमाणि त्रीणि भानि कण्ठे स्थाप्यानि, फलं स्थिरत्वं सर्वदा गृहपतेर्भवेत्। एवमभिजिद्रहितानि स्युः। तदुक्तं विश्वकर्मणा “घटाकारं लिखेच्चक्रं रविधिष्ण्यात् क्रमेण च। मुखैकं दिक्षु चत्वारि त्रीणि त्रीणि गुदकण्ठयोः। एवं चक्रं समालोक्य प्रवेशार्थं सदा बुधैः” अत्र चत्वारि इति वीप्सा द्रष्टव्या। दिक्षु इत्यनेन गर्भोऽप्युपलक्ष्यते। तथा तत्फलनिर्देशस्तत्रैव “अग्निर्नाशो मुखे प्रोक्त, उद्वासः पूर्वतो भवेत्। दक्षिणे चार्थलाभाय, पश्चिमे श्रीप्रदो भवेत्। उत्तरे कलहश्चैव, गर्भे गर्भविनाशनम्। स्थिरता च गुदे, कण्ठे कलशस्य प्रकीर्त्तितेति” ज्योतिःप्रकाशेऽपि “भवेदपञ्चकं त्रिस्त्रिः। १।४।४।४।४।४।३।३ प्रवेशे कलशेऽर्कभात्। वह्निर्गतिर्धनं श्रीः स्याद्वैरं शुक् स्थिरता सुखमिति” वेदपञ्चकं वेदाश्चत्वारस्तेषां पञ्चवारं चत्वारि भानितेभ्यानीत्यर्थः। वह्निरित्यादीन्यष्टौ यथासङ्ख्यं फलानि। अत्र कलशचक्रे शुभफलदस्थाने याते सत्येव विहितनक्षत्राणां परिग्रहो मुख्यस्तथापि तद्दिङ्मुखस्य गृहप्रवेशो विधित्सितः तद्दिङ्मुखविहितनक्षत्रपरिग्रहः। यथा पूर्वदिङ्मुखगृहप्रवेशे विधित्सिते रोहिणी मृगे ग्राह्ये। दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशे। उत्तरफाल्गुनीचित्रे। एवं पश्चिमाभिमुखे अनुराधोत्तराषाढे। एवम् उत्तराभिमुखे उत्तरभाद्रपदारेवत्यौ ग्राह्ये इति निष्कृष्टोऽर्थः। अतएवोक्तं वशिष्ठेन “यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिगृक्षैः स्यात्प्रवेशो न सर्वैरिति”। तद्दिगृक्षैरिति उक्तर्क्षैरिति चानयोः सामानाधिकरण्येनान्वयः। भिन्नवाक्यत्वे तु विवक्षिते चकारः कर्त्तव्यः। “सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि दूषणमिति” न्यायात्। अतएव “अर्कादितेयानिलदस्रविष्णुभर्क्षे प्रविष्टं नव मन्दिरं यत्। अब्दत्रयात् परहस्तयातं शेषेषु धिष्ण्येषु च वत्सरार्द्धात् स्यादिति” “निषेधोऽप्युपपन्नो भवति” पी॰धा॰

गृहकच्छप पु॰ गृहे कच्छप इव। पेषणशिलायाम् शब्दर॰।

गृहकन्या स्त्री गृहे कन्येव। घृतकुमार्य्याम् राजनि॰

गृहकपोत पुंस्त्री गृहे स्थितः कपोतः। कपोतभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। “निध्यायितं गृहकपोतशतैर्यथा स्यात्” सा॰ द॰ “वार्वर्त्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः” माघः। कपोतशब्दे दृश्यम्।

गृहकर्तृ त्रि॰ गृहं करोति कृ-तृच् ६त॰। १गृहकारके (घरामि) २धूसरेऽतिकृष्णे चटकभेदे पुंस्त्री राजनि॰ स्त्रियां ङीप्।

गृहकारक पु० गृहं करोति कृ–ण्वुल् ६त०। गृहनिर्माणकारके वर्णसङ्करभेदे। "प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च। सूत्रकारस्य सम्भूतिः सोपान गृहकारकः" पराशरः २गृहकर्त्तरि (घरामि) त्रि०। "बहुद्रव्यचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्। करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः" याज्ञ०।

गृहकारिन् त्रि० गृहं करोति कृ–णिनि। (घरामि) १गृहकारके स्त्रियां ङीप् (कुमिरका) २कीटभेदे। सा च जातिः उपस्करहरणपापजाता। यथाह "बकोभवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम्" मनुः।

गृहकुक्कुट पुंस्त्री गृहे वद्धः कुक्कुटः। कुक्कुटभेदे "श्वेताय दद्याद्गृहकुक्कुटाय चतुर्थभक्ताय बुभुक्षिताय" सुश्रु०।

गृहकूलक पु० गृहस्य कूले समीपे भवः कन्। चिञ्चिडाख्ये शाके शब्दार्थचि०।

गृहगोधा स्त्री गृहस्य गोधेव। (टिकटिकी) ज्येष्ठ्याम् राजनि०। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः "श्वेता गृहगोधिकार्द्धमरे" वृ०स०५४अ०। पुष्पाढ्ये प्रभाचतोयसूचिका श्वेता गृहगोधिकेत्यर्थः। पिङ्गलवर्णायास्तस्यावामे स्थितायाः गमने शुभत्वं यथाह वृ०स० ८६अ० "शिवा श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका। सूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः" "गृहगोधिकेति संज्ञा विज्ञेया कुड्यमत्स्यस्य। दिङ्मण्डलेऽभ्यन्तरबाह्यभागे फलानि विद्यात् गृहगोधिकायाः" ८८अ० [(टिकटिकी) हेम०।

गृहगोलिका स्त्री गृहे गोधिका पृषो०। ज्येष्ठ्याम्

गृहचुल्ली स्त्री "पूर्वापरे तु शाले गृहचुल्ली दक्षिणोत्तरे काचम्" वृ०स० ५२ उक्ते द्विशाले गृहभेदे

गृहज पु० गृहे दास्यां जायते जन–ड। दासभेदे "ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ। पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः" मनुः। "दासास्तु गृहजादयः" नारदः १७२५ पृ० दृश्यम्। [काञ्जिके त्रिका०।

गृहणी स्त्री गृहे नीयते नी–कर्मणि क्विप् संज्ञायां णत्वम्।

गृहतटी स्त्री गृहस्य तटीव। वीथिकायाम् (पिँडा दाओया) इति ख्याते पदार्थे हारा०।

गृहदेवता स्त्री गृहे वास्तौ स्थिता देवता। वास्तुपुरुषदेहस्थेषु अग्न्यादिषु ब्रह्मान्तेषु ४५ संख्यकदेवताभेदेषु गृहशब्दे दृश्यम् "गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः" आश्व०गृ०१।२।४ सू०

गृहदेवी स्त्री गृहे तद्रक्षार्थं लिखित्वा पूज्या देवी। जरानाम राक्षस्याम् तत्कथा भा० स० १७ अ० "जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी। तव वेश्मनि राजेन्द्र! पूजिता न्यवसं सुखम्। गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि राक्षसी। गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयम्भुवा। दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी। यो मां भक्त्या लिखेत् कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम्। गृहे तस्य भवेद्वृद्धिरन्यथा हानिमाप्नुयात्। त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताऽहं सदा विभो!। लिखिता चैव कुड्येऽहं पुत्रैर्बहुभिरावृता। गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता। साऽहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयाम्यनिशन्तव। तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक!। संश्लेषिते मया दैवात् कुमारः समपद्यत। तव भाग्यान्महाराज! हेतुमात्रमहं त्विह। मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम्। गृहसंपूजनात्तुष्ट्या मया प्रत्यर्पितस्तव" [रत्नमा०।

गृहद्रुम पु० गृहमिव द्रुमः। मेषशृङ्गीवृक्षे (गाडरसिङ्गा)

गृहधूप पु० गृहस्य धूप इव। धूपभेदे "मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम्। मरिचं हिङ्गु मांसी च बीजं कार्पासस्य च। छागरोमाहिनिर्मोकौ विष्ठा वैडालिकी तथा। गजदन्तश्च तच्चूर्णं किञ्चिद्घृतविमिश्रितम्। गृहेषु धूपनं दत्तं सर्वान् बालग्रहान् जयेत्। पिशाचान् राक्षसान् हत्वा सर्वज्वरहरं भवेत्" शब्दार्थचि०। गेहधूपोऽप्यत्र।

गृहधूम पु० गृहगतो धूमः। (झुल) ख्याते पदार्थे। "सैन्धवं करवीरञ्च गृहधूमं विषं तथा" "ततो हरिद्रा गृहधूमरोध्रपत्तङ्गचूर्णैः समनःशिलालैः" सुश्रु०।

गृहनमन न० गृहं नमयति नम–णिच्–ल्यु पूर्वपदात् संज्ञायां णत्वप्राप्तौ क्षुभ्ना० न णत्वम्। वायौ।

गृहनाशन पुंस्त्री गृहं नाशयति प्रवेशेन नश–णिच्–ल्यु। वनकपोते (घुघु) राजनि० कपोतशब्दे तस्य गृहनाशकता दृश्या स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [ङीष्।

गृहनीड पुंस्त्री गृहे नीडमस्य। चटके हारा० स्त्रियां

गृहप पु० गृहं पाति पा–क। गृहपतौ

गृहपति पु० ६त०। गृहस्वामिनि, १गृहस्थे, द्वितीयाश्रमिणि २मन्त्रिणि, ३धर्मे च मेदि० ४सत्रयागकर्त्तरि यजमाने "बह्वृषु गृहपतये" कात्या० श्रौ० ८।२।२ "गृहपतिर्यजमानमयुक्तत्वात्" १२।१।८। "याजमानं यत् कर्म तद् गृहपतिः करोति कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात्

इतरेषां चाश्चर्य्यादिषु योगात्” कर्णः “अग्निहोत्र गृहेषु स वै गृहपतिस्तदा । उपविष्टेषूपविष्टः शौनकोऽथाब्रवीदिदम्” भा० आ० ४अ०। “वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमम्” भा० शा० २४२ अ० । आर्षत्वात् न दीर्घः । ५यजमानमात्रे “गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः” पा० “गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः” सि० कौ० । गृहपतेरपत्यादि अश्वप० अण् । गार्हपत गृहपतिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । ६अग्निभेदे “अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते” भा० २२१ अ० । गृहस्य पतिः । ७गृहस्वामिमात्रे स्त्रियां सपूर्वत्वात् वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयमिति भेदः । “गृहान् गच्छ गृहपत्नी” ऋ० १०।८५। गृहपत्नी स्वगृहस्वामिनी” भा०

गृहपाल त्रि० गृहं पालयति पालि—अण् । गृहरक्षके “तमश्वं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत्” भा० व० २१७ अ०। २कुक्कुटे शब्दार्थचि०

गृहपोतक गृहं पोत इव यस्य कप् । वास्तुस्थाने शब्दरत्ना०

गृहप्रवेश पु० ७त० । गृहे विधानेन प्रवेशे गृहशब्दे तद्विवृतिर्दृश्या [शब्दार्थचि० ।

गृहबभ्रु पुंस्त्री गृहस्थितो बभ्रुः । गृहस्थिते नकुले ।

गृहबलि पु० गृहे देयो बलिः । वैश्वदेवकर्मणि “ततो गृहबलिं कुर्य्यात्” मनुः ।

गृहबलिप्रिय ६त०। बकपक्षिणि शब्दार्थचि० ।

गृहबलिभुज् पुंस्त्री गृहे दत्तं बलिं भुङ्क्ते भुज—क्विप् । १काके २चटके च हेम०।

गृहभर्त्तृ त्रि० ६त०। गृहस्वामिनि “गृहभर्त्तुस्तनुत्वेऽप्यद्य पीडामकृते प्रयच्छन्ति” वृ० स० ५३अ०। स्त्रियां ङीप् ।

गृहभूमि स्त्री गृहयोग्या भूमिः । वास्तुभूमौ हलायु०

गृहमणि पु० गृहे मणिरिव । प्रदीपे हारा० ।

गृहमाचिका स्त्री मच—ण्वुल् ६त० (चामचिका) अजिनपत्रयाम् त्रिका०। [जातित्वात् ङीष् ।

गृहमृग पुंस्त्री गृहे मृग इव । कुक्कुरे हेम० स्त्रियां

गृहमेध पु० गृहेण दारैः मेधते संगच्छते मेध—अच् ३त०। कृतदारपरिग्रहे १गृहस्थे । मेध—हिंसायां भावे घञ् ७त०। २पञ्चसूनात्मकहिंसायाम् मेधो हिंसाहेतुको यज्ञः पञ्चसूनात्मको यस्य । ३पञ्चयज्ञकर्त्तरि गृहस्थे । गृहे कर्त्तव्य यज्ञो यस्य । ४मरुद्भेदे “गृहमेधास आगत मरुतो माप भूतन” ऋ०७।५९। १०

गृहमेधिन् पु० गृहेण दारैर्मेधते संगच्छते मेध—सङ्गमे णिनि । १गृहस्थे “पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः” मनुः । “प्रजायै गृहमेधिनाम्” रघुः । गृहे कर्त्तव्यो मेधो यज्ञोऽस्यास्ति इनि । २मरुद्भेदे “मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वं चरुः पयसि” कात्या० श्रौ० ५।६।६। गृहमेधः पञ्चसूनादिजन्यहिंसा अस्त्यस्य इनि । ३गृहस्थे “गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरद्वसन्तयोर्यजेत । श्यामाकैर्वन्यैर्वर्षासु आपत्कल्पे अन्येन, पुरातनैर्वेति” आ० २०वृत्तिः । “मेधृ मेधाहिंसयोः । यो मेधृ सङ्गमे चेत्यत्र चकारेण पूर्वगणस्थमेधाहिंसयोरनुवृत्तिः तेन मेधृ हिंसार्थः तथा च गृहनिमित्तेन जातायाः ‘पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्” इति मनूक्तायाः पञ्चसूनारूपहिंसायाः कारी गृहमेधी गृहस्थ” इत्यर्थः रघु०। ४तत्पत्न्यां स्त्री ङीप् । पतिकृतयज्ञसम्बन्धात्तस्यास्तथात्वम् ।

गृहमेधीय त्रि० गृहमेधस्येदं छ । १गृहस्थकर्त्तव्ये कर्मभेदे “सान्तपनीयवेद्यां गृहमेधीयं विदधत्” कात्या० श्रौ० ५।६।६ व्या० हरिस्वामी । गृहमेधी मरुद्भेदे देवताऽस्य छ । २गृहमेधिनामकमरुद्देवताके हविरादौ त्रि० । “सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम्” ऋ० ७।५७।१४

गृहमेध्य त्रि० गृहमेधो देवताऽस्य वा यत् । गृहमेधदेवताके हविरादौ । आर्षे तत्कृत्ययुक्तेऽपि त्रि० “गृहमेध्या भवेत्स्त्री भूषणानि च पूजयेत्” शु०त० व्यवहृक्तः । “गृहमेध्या गृहकृत्यपरा” रघु० ।

गृहयन्त्र क्ली० गृहे यन्त्रं वस्त्रधारणदारुविशेषः । गृहस्थितवस्त्राद्याधारे (आलना) प्रसिद्धे काष्ठनिर्मिते पदार्थे “गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता” कुमा०

गृहयाय्य त्रि० ग्रह—“श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः” उ०सू० आय्य । गृहस्वामिनि इति सिद्धान्तकौमुदी । शब्दकल्पद्रुमे गृहयाय्यशब्दकल्पनमतीव प्रामादिकम् आय्यप्रत्ययस्य पञ्चम्यन्ताभावात्

गृहयालु त्रि० ग्रह—आलु । ग्रहीतरि ।

गृहवाटिका स्त्री गृहसमीपे वाटिकेव आरामः] गृहसमीपस्थोपवने हारा०।

गृहवित्त त्रि० गृहं वित्तं यस्य । गृहस्वामिनि हारा० स्त्रियां टाप् ।

गृहसंवेशक पु० गृहं गृहनिर्माणं संविशति उपजीवति सम्+विश–ण्वुल् । वास्तुविद्योपजीविनि । "गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च" मनुः ।

गृहस्थ पु० गृहे दारेषु तिष्ठति अभिरमते स्था–क । गृहिणि गृहस्थाश्रमिणि द्वितीयाश्रमस्थे "गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः" मनुः ।

गृहस्थधर्म पु० ६त० । गृहस्थकर्त्तव्ये धर्मभेदे स च धर्मः मन्वादिभिर्दर्शितः । तत्रादौ मनुनोक्तो यथा "गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने । महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् । हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् । क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च । नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् । नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् । नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् । न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् । अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् । यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्त्रिकाधर्मशङ्कया । सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः । शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः । न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः । कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्य्योपदिश्यते । हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः । कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् । शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः । शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते । दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु । नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति । वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च । तस्याञ्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते । चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत । ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः । यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ तु यस्य यौ । तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् । षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् । चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः । राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः । पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह । पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन । पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ । गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ । आच्छाद्य चार्च्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो १धर्मः प्रकीर्त्तितः । यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म्म कुर्व्वते । अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं २धर्म्मं प्रचक्षते । एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्म्मतः । कन्याप्रदानं विधिवदार्षो ३धर्म्मः स उच्यते । सहोभौ चरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य च । कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो ४ विधिः स्मृतः । ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः । कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो ५धर्म उच्यते । इच्छयान्योऽन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः ६ स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः । हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् । प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो७ विधिरुच्यते । सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः । अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते । इतरेषान्तु वर्णानामितरेतरकाम्यया । यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तितो गुणः । सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक् कीर्त्तयतो मम । दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानञ्चैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितॄन् । दैवोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः । ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः । रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्य्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः । इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः । अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितैर्निन्दिता नॄणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्ज्जयेत् ।

प्राणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते । असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्म्मणि । शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया । वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने । ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा । पर्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया । ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोड़श स्मृताः । चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः । तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः । युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद्युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् । ‘पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः । निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्ज्जयन् । ब्रह्मचार्य्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् । न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि । गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी । स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः । नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् । आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्म्मृषैव तत् । अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः । यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंस्यञ्च केवलम् । पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्द्देवरैस्तथा । पूज्याः भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः । यत्र नार्य्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्व्वास्तत्राफलाः क्रियाः । शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा । जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च । सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्व्वं तद्रोचते कुलम् । तस्यान्त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्व्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया । अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणा । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद् यशः । वैवाहिकेऽग्नौ कुर्व्वीत गृह्यं कर्म्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृही । पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् । तासां क्रमेण सर्व्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः । पञ्च कॢप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः । स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते । देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः । न निर्व्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति । अहुतञ्च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्म्यं हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते । जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्र्यार्च्चा प्राशितं पितृतर्पणम् । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्म्मणि । दैवकर्म्मणि युक्तो हि बिभर्त्तीदं चराचरम् । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः । यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्य्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही । स सन्धार्य्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता । सुखञ्चेहेच्छता नित्यं योऽधार्य्यो दुर्ब्बलेन्द्रियैः । ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा । आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता । स्वाध्यायेनार्च्चयेतर्षीन् होमैर्द्देवान् यथाविधि । पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्म्मणा । कुर्य्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्व्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् । एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके । न चैव प्राशयेत् कञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् । वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकम् । आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् । अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च । सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः । एवं सम्यग् हविर्हुत्वा सर्व्वदिक्षु प्रदक्षिणम् । इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो

बलिं हरेत्। मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि। वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषलोलूखले हरेत्। उच्छीर्षके श्रियै कुर्य्याद्भद्रकाल्यै च पादतः। ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यान्तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत्। विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत्। दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च। पृष्ठवास्तुनि कुर्व्वीत बलिं सर्व्वात्मभूतये। पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत्। शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम्। वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निर्व्वपेद्भुवि। एवं यः सर्व्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्च्चति। स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्त्तिं पथर्ज्जुना। कृत्वैतद्बलिकर्म्मैवमतिथिं पूर्व्वमाशयेत्। भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे। यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः। तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही। भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्व्वकम्। वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत्। नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम्। भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः। विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु। निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात्। संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके। अन्नञ्चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्व्वकम्। शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः। सर्व्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्च्चितो वसन्। तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता। एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन। एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः। अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते। नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा। उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा। उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः। तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम्। अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्य्योढो गृहमेधिना। काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत्। न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत्। धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वातिथिपूजनम्। आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम्। उत्तमेषूत्तमं कुर्य्याद्धीने हीनं समे समम्। वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत्। तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्। न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत्। भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः। न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते। वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च। यदि त्वतिथिधर्म्मेण क्षत्त्रियो गृहमाव्रजेत्। भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामन्तमपि भोजयेत्। वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्म्मिणौ। भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन्। इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान्। सत्कृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्य्यया। सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा। अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्। अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः। स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः। भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि। भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती। देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः। पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत्। अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्। यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते। राजर्त्विक्स्नातकगुरून् प्रियश्वशुरमातुलान्। अर्हयेन्मधुपर्क्केण परिसंवत्सरात् पुनः। राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्म्मण्युपस्थितौ। मधुपर्क्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः। सायन्त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्। वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते। पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्। पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम्। पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः। तच्चामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः। तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः। यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः। द्वौ दैवे पितृकार्य्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा। भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे। सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः। पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्। प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये। तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी। श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः। अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्। एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्। पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि। दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्। तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः। सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते। एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः। ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च। न हि हस्त-

वसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः। यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्। तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान्। ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे। ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः। हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि। अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्त्रः स्याद्वेदपारगः। अश्रोत्रियो वा पुत्त्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः। ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता। मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति। न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः। नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम्। यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च। तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च। यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः। स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः। सम्भोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः। इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि। यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्। तथाऽनृचे हविर्द्दत्त्वा न दाता लभते फलम्। दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः। विदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च। कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम्। द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्। यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्। शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम्। एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः। पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी। एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः। अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः। मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्। न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित्। पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः। ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः। तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत्। जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा। याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्। चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा। विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः। प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः। प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा। यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः। ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च। कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च। पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे। भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा। शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ। अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा। ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः। अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी। समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः। पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा। पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी। धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः। मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्त्राचार्य्यस्तथैव च। भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा। उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च। हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति। पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च। स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः। गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च। श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च। हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः। आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा। कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च। औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा। प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः। एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान्। द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्ज्जयेत्। ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति। तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते। अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः। दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः। अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा। अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते। दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते। परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्व्वजः। परिवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते। सर्व्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः। भ्रातुर्म्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः। धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः। परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ। पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः। तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च। दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम्। अपाङ्क्त्यान् यावतः पाङ्क्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति। तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः। वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु। पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम्। यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान्

शूद्रयाजकः । तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम् । वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् । विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि । सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् । नष्टं देवलके दत्तम् अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ । यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् । भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे । इतरेषु त्वपाङ्क्तेयेषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु । मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः । अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः । तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान् । अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च । श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् । ब्राह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः । पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयेत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान् । निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत् सदा । न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धञ्च तद्भवेत् । निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् । वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते । केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः । कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् । आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते । दातुर्यत् दुष्कृतं किञ्चित्तत् सर्व्वं प्रतिपद्यते । अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः । न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्व्वदेवताः । यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्व्वेषामप्यशेषतः । ये च यैरुपचर्य्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत । मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः । तेषामृषीणां सर्व्वेषां पुत्त्राः पितृगणाः स्मृताः । विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः । अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः । दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम् । सुपर्णकिन्नराणाञ्च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः । सोमपा नाम विप्राणां क्षत्त्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुकालिनः । सोमपास्तु कवेः पुत्त्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः । पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्त्रा वशिष्ठस्य सुकालिनः । अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिषदस्तथा । अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्द्दिशेत् । य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्त्तिताः । तेषामपीह विज्ञेयं पुत्त्रपौत्त्रमनन्तकम् । ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः । देवेभ्यस्तु जगत् सर्व्वं चरं स्थाण्वनुपूर्व्वशः । राजतैर्भाजनैरेषामथ वा रजतान्वितैः । वार्य्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते । देवकार्य्याद्द्विजातीनां पितृकार्य्यं विशिष्यते । दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्व्वमाप्यायनं स्मृतम् । तेषामारक्षभूतन्तु पूर्व्वं दैवं नियोजयेत् । रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्ज्जितम् । दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् । पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः । शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् । अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा । आसनेषूपकॢप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् । उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् । उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् । गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चयेद्दैवपूर्व्वकम् । तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि । अग्नौ कुर्य्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह । अग्नेः सोमयमाभ्याञ्च कृत्वाप्यायनमादितः । हविर्दानेन विधिवत् पश्चात् सन्तर्पयेत् पितॄन् । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते । अक्रोधनान् सुप्रसादान् वदन्त्येतान् पुरातनान् । लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजोत्तमान् । अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्व्वमावृत् परिक्रमम् । अपसव्येन हस्तेन निर्व्वपेदुदकं भुवि । त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः । औदकेनैव विधिना निर्व्वपेद्दक्षिणामुखः । न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्व्वकम् । तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् । आचम्योदक् परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् । षड् ऋतूंश्च नमस्कुर्य्यात् पितॄनेव च मन्त्रवित् । उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः । अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथा न्युप्तान् समाहितः । पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्व्वशः । तानेव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्व्वमाशयेत् । ध्रियमाणे तु पितरि पूर्व्वेषामेव निर्व्वपेत् । विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् । पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् । पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः । कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समा

चरेत्। तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्। तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन्। पाणिभ्यान्तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम्। विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत्। उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते। तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः। गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु। विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः। भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च। हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च। उपनीय तु तत् सर्वं शनकैः सुसमाहितः। परिवेषयेत प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्। नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत्। न पादेन स्पृशेदन्नं नचैतदवधूनयेत्। अस्रङ्गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः। पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम्। यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः। ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्य्यात् पितॄणामेतदीप्सितम्। स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्म्मशास्त्राणि चैव हि। आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च। हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः। अन्नाद्येनासकृच्चैतान् गुणैश्च परिचोदयेत्। व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्। कुतपञ्चासने दद्यात् तिलैश्च विकिरेन्महीम्। त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः। त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम्। अत्युष्णं सर्व्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः। न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान्। यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नाति वाग्यतः। पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः। यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः। सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते। चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च। रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान्। होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते। दैवे कर्म्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम्। घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः। श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः। खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्। हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्ततः। ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम्। ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत्। सार्व्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा। समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि। असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्। उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः। उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च। दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते। आसपिण्डक्रियाकर्म्म द्विजातेः संस्थितस्य तु। अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत्। सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्म्मतः। अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः। श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति। स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः। श्राद्धभुग्वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति। तस्याः पुरीषे तन्मासं पितरस्तस्य शेरते। पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः। आचान्तांश्चानुजानीयादभि भो ! रम्यतामिति। स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम्। स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्व्वेषु पितृकर्म्मसु। ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत्। यथा ब्रूयुस्तथा कुर्य्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः। पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम्। सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि। अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः। सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्म्मसु सम्पदः। दर्भाः पवित्रं पूर्व्वाह्णो हविष्याणि च सर्व्वशः। पवित्रं यच्च पूर्व्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः। मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्। अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते। विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः। दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्। दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च। श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति। एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्। गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत्। पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्व्वते। वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा। पतिव्रता धर्म्मपत्नी पितृपूजनतत्परा। मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुतार्थिनी। आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम्। धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्म्मिकं तथा। प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्। ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत्। उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः। ततो गृहबलिं कुर्य्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः। हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते। पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः। तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा। दत्तेन मासं

प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम्। द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु। औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै। षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै। अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु। दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः। शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु। संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च। वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी। कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु। आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः। यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम्। तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च। अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च। यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक् श्रद्धासमन्वितः। तत्तत् पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयम्। कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्द्दशीम्। श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः। युक्षु कुर्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते। अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम्। यथा चैवापरः पक्षः पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते। तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते। प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा। पित्र्यमा निधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना। रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा। सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते। अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्व्वपेत्। हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम्। न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते। न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः। यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः। तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्। वसून् वदन्ति वै पितॄन् रुद्रांश्चैव पितामहान्। प्रपितामहांस्तथादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी। विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः। विघसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं तथाऽमृतम्। एतद्वोऽभिहितं सर्व्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम्। द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति” ३ अ०। “चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः। द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्। अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः। या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि। यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः। अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम्।

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा। सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन। ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्। मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्। सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते। सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्। कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा। त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा। चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम्। ज्यायान् परः परो ज्ञेयो धर्म्मतो लोकजित्तमः। षट्कर्म्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते। द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति। वर्त्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः। इष्टीः पार्व्वायणान्तीयाः केवला निर्व्वपेत् सदा। न लोकवृत्तं वर्त्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन। अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम्। सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्। सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्य्ययः। अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः। स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत्। वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः। तद्धि कुर्व्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्। नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्म्मणा। न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः। इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसज्येत कामतः। अतिप्रसक्तिञ्चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत्। सर्व्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः। यथातथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता। वयसः कर्म्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च। वेशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह। बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च। नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान्। यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति। तथा तथा विजानाति विज्ञानञ्चास्य रोचते। ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा। नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत्। एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः। अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति। वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचञ्च सर्व्वदा। वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम्। ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा। ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा। अग्निहोत्रञ्च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा। दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि। शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः।

पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः । नानिष्ट्वा नवशस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः । नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः । नवेनानर्च्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः । प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्द्धिनः । आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा । नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्च्चितोऽतिथिः । पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् । हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् । वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः । पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् । शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना । संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः ।" इत्येवं स्नातकगृहस्थधर्माः उक्ताः शेषं स्नातकशब्दे वक्ष्यते । काशी०ख० १८ अ० गृहस्थधर्मा उक्ता यथा

"न क्लेशेन विना द्रव्यमर्थहीने कुतः क्रिया । क्रियाहीने कुतो धर्मो धर्महीने कुतः सुखम् । सुखं हि सर्वदा काङ्क्ष्यं तच्च धर्मसमुद्भवम् । तस्माद्धर्मोऽत्र कर्त्तव्यश्चातुर्वर्ण्येन यत्नतः । न्यायागतेन द्रव्येण कर्त्तव्यं पारलौकिकम् । दानञ्च विधिना देयं काले पात्रे च भावतः । विधिहीनन्तथाऽपात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् । न केवलं हि तद्याति शेषमप्यस्य नश्यति । व्यसनार्थे कुटुम्बार्थे यज्ञार्थे च दीयते । तदक्षयं भवेदत्र परत्र च न संशयः । मातापितृविहीनं यो मौञ्जीपाणिग्रहादिभिः । संस्कारयेद्द्विजैरर्थैस्तस्य श्रेयस्त्वनन्तकम् । अग्निहोत्रैर्न तच्छ्रेयो नाग्निष्टोमादिभिर्मखैः । यच्छ्रेयः प्राप्यते ह्यर्थैर्द्विजे कस्मिन् प्रतिष्ठिते । पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता । भ्रूणहा तत्पिता ज्ञेयो वृषली सापि कन्यका । यस्तां परिणयेन्मोहात् स भवेद्वृषलीपतिः । तेन सम्भाषणान्त्याज्यमपाङ्क्तेयेन सर्वदा । विज्ञाय दोषमुभयोः कन्यायाश्च वरस्य च । सम्बन्धं वाचयेत् पश्चादन्यथा दोषभाक् पिता । स्त्रियः पवित्राः सततं नैता दुष्यन्ति केनचित् । मासि मासि रजोह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति । पूर्वं स्त्रिभिः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः । भुञ्जते मानुषाः पश्चान्नैता दुष्यन्ति केनचित् । स्त्रीणां शौचं ददौ सोमः पावकः सर्वमेध्यताम् । कल्याणवाणीं गन्धर्वस्तेन मेध्याः सदा स्त्रियः । कन्यां भुङ्क्ते रजःकालेऽग्निः शशी लोमदर्शने । स्तनोद्भेदे च गन्धर्वस्तत्प्रागेव प्रदीयते । उद्यद्रोमा त्वपत्यघ्नी कुलघ्नी भगयौवना । पितृभ्रात्राविज्ञातरजास्तस्मात् परिवर्जयेत् । कन्यादानफलप्रेप्सुस्तस्माद्दद्यादनग्निकाम् । अन्यथा न फलं दातुः प्रतिग्राही पतेदधः । कन्यामभुक्तां सोमाद्यैर्ददद्दानफलं लभेत् । देवैर्भुक्तां ददद्दाता न स्वर्गमधिगच्छति । शयनासनयानानि कुतपं स्त्रीमुखं कुशम् । यज्ञपात्राणि सर्वाणि न दुष्यन्ति बुधाः क्वचित् । वत्सः प्रस्नवने मेध्यः, शकुनिः फलपातने । नार्य्यो रतिप्रयोगेषु श्वा मृगग्रहणे शुचिः । अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः । पादतो ब्राह्मणा मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः । बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा । न त्याज्या दूषिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते । ऋत्वेन ताञ्छुद्धिः स्याच्छुद्धिः कांस्यस्य भस्मना । संशुद्धा रजसा नार्य्यस्तटिनी वेगतः शुचिः । मनसापि हि या नेह चिन्तयेत् पुरुषान्तरम् । सोमया सह सौख्यानि भुङ्क्ते चात्रापि कीर्त्तिभाक् । पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः । अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ । स्वयं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्य्यात् स्वयं वरम् । हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधः शय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् । व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते । गर्भभर्त्तृवधादौ च महत्यपि च कल्मषे । शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञस्तु ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः । आरोप्य शूद्रां शयने विप्रो गच्छेदधोगतिम् । उत्पाद्य पुत्रं शूद्रायां ब्राह्मण्यादेव हीयते । दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु । देवाद्यास्तानि नाश्नन्ति स च स्वर्गं न गच्छति । जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । कृत्याभिर्निहतानीव नश्येयुस्तान्यसंशयम् । तदभ्यर्च्च्याः सुवासिन्यो भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सङ्कटेषूत्सवेषु च । यत्र नार्य्यः प्रमुदिता भूषणाच्छादनाशनैः । रमन्ते देवतास्तत्र सुस्तत्र सफलाः क्रियाः । यत्र तुष्यति भर्त्ता स्त्री स्त्रिया भर्त्ता च तुष्यति । तत्र वेश्मनि कल्याणं सम्पद्येत पदे पदे । जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । प्राशितं पितृसंतृप्तिरुक्तं ब्राह्मं द्विजार्च्चनम् । पञ्चयज्ञानिमान् कुर्वन् ब्राह्मणो नावसीदति । एतेषामननुष्ठानात् पञ्चसूनामवाप्नुयात् । ब्राह्मणं कुशलं पृच्छे-

हाङ्गजातमनामयम् । वेश्यं सुखं समागम्य स्नुहृत्सन्तोषमेव च । जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समाः स्मृताः । भक्ष्याभक्ष्येषु नो दुष्येद्यावन्नैवोपनीयते । भरणं पोष्यवर्गस्य दृष्टादृष्टफलोदयम् । प्रत्यवायोऽप्यभरणे भर्त्तव्यस्तत् प्रयत्नतः । माता पिता गुरुः पत्नी त्वपत्यानि समाश्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा अमी नव । स जीवति पुमान् योऽत्र बहुभिश्चोपजीव्यते । जीवन्मृतोऽथ विज्ञेयः पुरुषः स्वोदरम्भरिः । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः । शिभागशीलसंयुक्तो दयावांश्च क्षमारतः । देवतातिथिभक्तस्तु गृहस्थो धार्मिकः स्मृतः । शर्वरीमध्ययामौ द्वौ हुतशेषञ्च यद्धविः । तत्र स्वपंस्तदश्नंश्च ब्राह्मणो नावसीदति । नवैतानि गृहस्थेन कार्याण्यभ्यागते सदा । सुधामयानि यत् सौम्यं वाक्यञ्चक्षुर्मनोमुखम् । अभ्युत्थानमिहायाते सस्नेहपूर्वभाषणम् । उपासनमनुव्रज्या गृहस्थोन्नतिहेतवे । तथैषद्रव्ययुक्तानि कार्याण्येतानि वै नव । आसनं पादशौचञ्च यथाशक्त्याशनं स्थितिः । यथा तृणं जलाभ्यङ्गदीपा गार्हस्थ्यसिद्धिदाः । तथा नव विकर्माणि त्याज्यानि गृहमेधिना । पैशुन्यं परदाराश्च द्रोहः क्रोधानृताप्रियम् । द्वेषो दम्भश्च माया च स्वर्गमार्गार्गलानि हि । नवावश्यककर्माणि कार्याणि प्रतिवासरम् । स्नानं सन्ध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेवन्तथातिथ्यं नवमं पितृतर्पणम् । नव गोप्यानि यान्यत्र मुने ! तानि निशामय । जन्मर्क्षं मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रञ्च पञ्चमम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा । नवैतानि प्रकाश्यानि रहः पापमकुत्सितम् । प्रायोग्यमृणशुद्धिश्च स्वाम्ययः क्रयविक्रयौ । कन्यादानं गुणोत्कर्षौ नान्यत् केनापि कुत्रचित् । पात्रमित्रविनीतेषु दीनानाथोपकारिषु । मातापितृगुरुष्वेतन्नवकं दत्तमक्षयम् । निष्फलं नवकं दृष्टं चाटचारणतस्करे । कुवैद्ये कितवे धूर्त्ते शठे मल्ले च वन्दिनि । आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । अन्वये सति सर्वस्वं दाराश्च शरणागतः । न्यासाधी कुलदत्तिश्च निक्षेपं स्त्रीधनं सुतम् । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तैर्विशुद्ध्यति । एतन्नवानां नवकं ज्ञात्वा श्रियमवाप्नुयात् । अन्यच्च नवकं वच्मि सर्वेषां स्वर्गमार्गदम् । सत्यं शौचमहिंसा च क्षान्तिर्दानं दया दमः । अस्तेयमिन्द्रियाक्षोभः सर्वेषां धर्मसाधनम् । अभ्यस्य नवतिस्त्वेभिः स्वर्गमार्गप्रदीपकाम् । सतामभिमतां पुण्यां गृहस्थो नावसीदति । जिह्वा भार्य्या सुतो भ्राता मित्रदाससमाश्रिताः । यस्यैते विनयाढ्याश्च तस्य सर्वत्र गौरवम् । पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् । स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् । समार्घं धान्यमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति । स हि वार्द्धुषिको नाम तस्यान्नं नैव भक्षयेत् । अर्घे माहिषिकं दृष्ट्वा मध्ये तु वृषलीपतिम् । अन्ते वार्द्धुषिकञ्चैव निराशाः पितरो गताः । महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्व्यभिचारिणी । तां प्रदुष्टां कामयते यः स माहिषिकः स्मृतः । स्वधर्मं या परित्यज्य परधर्मे वृषायते । वृषली सा हि विज्ञेया न शूद्रा वृषली भवेत् । यावदुष्णं भवत्यन्नं यावन्मौनेन भुज्यते । तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः । विद्याविनयसम्पन्ने श्रोत्रिये गृहमागते । क्रीडन्त्योषधयः सर्वा यास्यामः परमां गतिम् । भ्रष्टशौचव्रताचारे विप्रे वेदविवर्जिते । रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । यस्य कोष्ठगतञ्चान्नं वेदाभ्यासेन जीर्य्यति । स तारयति दातारं दश पूर्व्वान् दशापरान् । न स्त्रीणां वपनं कार्यं न च गाः समनुव्रजेत् । न च रात्रौ वसेद्गोष्ठे न कुर्य्याद्वैदिकीं श्रुतिम् । सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । एवमेव तु नारीणां शिरसो मुण्डनं भवेत् । राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । अकारयित्वा वपनं प्रायश्चित्तं तु निर्दिशेत् । केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणा दक्षिणा देया ब्राह्मणे वेदपारगे । यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इव मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः । दाराग्निहोत्रदीक्षाञ्च कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः । परिवेत्तिः परिवेत्ता या चैव परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः । क्लीबे देशान्तरस्थे च मूके प्रव्रजिते जडे । कुब्जे खर्वे च पतिते न दोषः परिवेदने । वेदाक्षराणि यावन्ति नियुञ्ज्यादर्थकारणात् । तावतीर्भ्रूणहत्या वेदविक्रयकृल्लभेत् । यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा सेवते मैथुनं पुनः । षष्टिं वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः । शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहासनम् । शूद्राद्वि-

ध्यागतः कश्चित् स्वल्पान्नमपि पातयेत् । शूद्रादाहृत्य निर्वापं ये पचन्त्यबुधा द्विजाः । ते यान्ति नरकं घोरं ब्रह्मतेजोविवर्जिताः । हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणव्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् । आयसेनैव पात्रेण यदन्नमुपनीयते । भोक्ता तद्विष्ठसमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् । अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणाञ्च यत् । मृत्तिकाभक्षणं यच्च समं गोमांसभक्षणैः । पानीयं पायसं भक्ष्यं घृतं लवणमेव च । हस्तदत्तं न गृह्णीयात् तुल्यं गोमांसभक्षणैः । अधमो निवसेन्मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः । गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः । ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते । सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने चैव दाने च दहत्या सप्तमं कुलम् । गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् । देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च । कुलान्याशु विनश्यन्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । ना देहीति च यो ब्रूयाद्देवाग्निब्राह्मणेषु च । तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते । वाचा यत्र प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् । ऋणं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च । दिवसाशी भवेन्नित्यं नित्यं स्नातभोजनः । यज्ञशेषोऽमृतं भुञ्जीयान्यद्विषयं विदुः । सव्याद्वंसात् परिभ्रष्टे नाभिदेशव्यवस्थिते । यज्ञे च एकवासास्तु दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् । यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः । तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् । हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेद्भोजनान्तरे । दैवं पित्र्यं तथात्मानं त्रयं स उपघातयेत् । गणान्नं गणिकान्नञ्च यदन्नं ग्रामयाजिनः । स्त्रीणां प्रथमगर्भेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । पक्षे वा यदि वा मासे यस्य गेहेऽस्ति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । सतीमान्तोज्झितानाञ्च यतीनां व्रतचारिणाम् । एतेषां सूतकं नास्ति आर्त्विज्यं कर्म कुर्वताम् । अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते । चैत्यवृक्षं चितिं यूपं शिवनिर्माल्यभोजनम् । वेदविक्रयिणं स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् । अत्यगारे गवां गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ । स्वाध्याये भोजने पाने पादुके वै विवर्जयेत् । अवचोत

गतं धान्यं कूपवापीषु यत् जलम् । अग्राह्यादपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः । यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः । सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । यातुधानाः पिशाचाश्च राक्षसाः क्रूरकर्मिणः । हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् । ब्रह्माद्याश्च सुराः सर्वे वसिष्ठाद्या महर्षयः । मण्डलं चोपजीवन्ति ततः कुर्वीत मण्डलम् । ब्राह्मणे चतुरस्रं स्यात् त्र्यस्रं वै बाहुजन्मनः । वर्त्तुलन्तु विशः प्रोक्तं शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् । नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न मलार्दितः । धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधरा द्विजाः । क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः । रात्रौ दधियुतं द्रव्यं धर्मकामो न भक्षयेत् । अन्यतो धर्महानिः स्यात् व्याधिभिश्चोपपीड्यते । फाणितं गोरसं तोयं लवणं मधु काञ्जिकम् । हस्तेन ब्राह्मणो दत्त्वा तत्कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् । गन्धाभरणमाल्यानि यः प्रयच्छति धर्मवित् । स दुर्गन्धिः सदाऽतुष्टो मल यत्नोपजायते । नीलीरक्तञ्च वस्त्रं दूरतस्तद्विवर्जयेत् । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति । पालनाद्विक्रयाच्चैव तद्वृत्तेरुपजीवनात् । अपवित्रो भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति । स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । वृथा तस्य महायज्ञा नीलीवासो बिभर्त्ति यः । नीलीरक्तं यदा वस्त्रं द्विजः स्वाङ्गेषु धारयेत् । तन्तुसंघातसंख्याते नरके स वसेद्ध्रुवम् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् । वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् । वैश्वदेवेन होमेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः । अमृतं तेन विप्रान्नमृग्यजुःसामसंस्कृतम् । व्यवहारानुरूपेण न्यायेन च यदर्जितम् । क्षत्रियस्य पयस्तेन प्रजापालनतो भवेत् । कृषिगोरक्षवाणिज्यादन्नमुत्पाद्य यच्छति । सीतायज्ञविभागेन वैश्यान्नं तेन सम्मतम् । अज्ञानतिमिरान्धस्य मद्यपानरतस्य च । रुधिरं तेन शूद्रान्नं वेदमन्त्रविवर्जितम् । न वृथा शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः । वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्येह च विनश्यति । कामिनीषु विवाहेषु गवां भुक्ते धनक्षये । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् । सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पा-

तकैः । अग्निं वाऽऽहारवेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् । स्पर्शयेत् पुत्त्रदाराणां शिरांस्येनस्य वा पृथक् ।" अधिकमाचारतत्त्वे ६११ पृष्ठादौ द्रष्टव्यम् ।

स च धर्मो व्याससंहितायाम् ३ अ० उक्तो यथा

"नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिति कर्म त्रिधा मतम् । त्रिविधं तच्च वक्ष्यामि गृहस्थस्यावधार्य्यताम् । यामिन्याः पश्चिमे यामे त्यक्तनिद्रो हरिं स्मरेत् । आलोक्य मङ्गलद्रव्यं कर्मावश्यकमाचरेत् । कृतशौचो निषेव्याग्निं दन्तान् प्रक्षाल्य वारिणा । स्नात्वोपास्य द्विजः सन्ध्यां देवादींश्चैव तर्पयेत् । वेदवेदाङ्गशास्त्राणि इतिहासानि चाभ्यसेत् । अध्यापयेच्च सच्छिष्यान् सद्विप्रांश्च द्विजोत्तमः । अलब्धं प्रापयेल्लब्ध्वा क्षणमात्रं समापयेत् । समर्थो हि समर्थेन नाविज्ञातः क्वचिद्वसेत् । सरित्सरःसु वापीषु गर्त्तप्रस्रवणादिषु । स्नायीत यावदुद्धृत्य पञ्च पिण्डानि वारिणा । तीर्थाभावेऽप्यशक्त्या वा स्नायात्तोयैः समाहृतैः । गृहाङ्गणगतस्तत्र यावदम्बरपीडनम् । स्नानमब्दैवतैः कुर्य्यात् पावनैश्चापि मार्ज्जयेत् । मन्त्रैः प्राणांस्त्रिरायम्य सौरैश्चार्कं विलोकयेत् । तिष्ठन् स्थित्वा तु गायत्त्रीं ततः स्वाध्यायमारभेत् । ऋचाञ्च यजुषां साम्नामथर्वाङ्गिरसामपि । इतिहासपुराणानां वेदोपनिषदां द्विजः । यथाशक्त्या सम्यक् पठेन्नित्यमल्पमप्यासमापनात् । स यज्ञदानतपसामखिलं फलमाप्नुयात् । तस्मादहरहर्वेदं द्विजोऽधीयीत वाग्यतः । धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तितः पठेत् । कृतस्वाध्यायः प्रथमं तर्पयेच्चाथ देवताः । जान्वा च दक्षिणं दर्भैः प्रागग्रैः सयवैस्तिलैः । एकैकाञ्जलिदानेन प्रकृतिस्थोपवीतकः । समजानुद्वयो ब्रह्मसूत्रधार उदङ्मुखः । तिर्य्यग्दर्भैश्च वामाग्रैर्यवैस्तिलविमिश्रितैः । अम्भोभिरुत्तराग्रैः कनिष्ठामूलनिर्गतैः । द्वाभ्यां द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां मनुष्यांस्तर्पयेत्ततः । दक्षिणाभिमुखः सव्यजान्वा च द्विगुणैः कुशैः । तिलैर्जलैश्च देशिन्या मूलदर्भैर्द्विनिःसृतैः । दक्षिणांसोपवीतः स्यात् क्रमेणाञ्जलिभिस्त्रिभिः । सन्तर्पयेद्दिव्यपितॄंस्तत्परं च पितॄन् स्वकान् । मातृमातामहांस्तद्वत्त्रीनेवं हि त्रिभिस्त्रिभिः । मातामहानां येऽप्यन्ये गोत्रिणो दाहवर्ज्जिताः । तानेकाञ्जलिदानेन तर्पयेच्च पृथक् पृथक् । असंस्कृतप्रमीता ये प्रेतसंस्कारवर्ज्जिताः । वस्त्रनिष्पीडनाम्भोभिस्तेषामाप्यायनं भवेत् । अतर्पितेषु पितृषु वस्त्रं निष्पीडयेत्तु यः । निराशाः पितरस्तस्य भवन्ति सुरमानुषाः । पयोदर्भस्वधाकारगोत्रनामतिलैर्भवेत् । सुदत्तं तत्पुनस्तेषामेकेनापि वृथा विना । अन्यचित्तेन यद्दत्तं यद्दत्तं विधिवर्ज्जितम् । अनासनस्थितेनापि तज्जलं रुधिरायते । एवं सन्तर्पिताः कामैस्तर्पकांस्तर्पयन्ति च । ब्रह्मविष्णुशिवादित्यमित्रवरुणनामभिः । पूजयेल्लक्षितैर्मन्त्रैर्वेदमन्त्रोक्तदेवताः । उपस्थाय रवेः काष्ठां पूजयित्वा च देवताः । ब्रह्माग्नीन्द्रौषधीजीवविष्णुनामाहुतांस्तथा । कृपां यच्छेति सत्काय नमस्कारैः स्वनामभिः । कृत्वा मुखं समालभ्य स्नानमेवं समाचरेत् । ततः प्रविश्य भवनमावसथ्ये हुताशने । पाकयज्ञांश्च चतुरो विदध्याद्विधिवद्द्विजः । अनाहितावसथ्याग्निरादायान्नं घृतप्लुतम् । शाकलेन विधानेन जुहुयाल्लौकिकेऽनले । व्यस्ताभिर्व्याहृतिभिश्च समस्ताभिस्ततः परम् । षड्भिर्दैवकृतस्येति मन्त्रवद्भिर्यथाक्रमम् । प्राजापत्यं स्विष्टकृतं हुत्वैवं द्वादशाहुतीः । ओङ्कारपूर्वैः स्वाहान्तैस्त्यागः स्विष्टविधानतः । भुवि दर्भान् समास्तीर्य्य बलिकर्म समाचरेत् । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति सर्वभूतेभ्य एव च । भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित् । दद्याद्बलित्रयञ्चाग्रे पितृभ्यश्च स्वधा नमः । पात्रनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निःक्षिपेत् । उद्धृत्य षोडशग्रासमात्रमन्नं घृतोक्षितम् । इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजेत् । गोत्रनामस्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः । षड्भ्योऽन्नमन्वहं दद्यात् पितृयज्ञविधानतः । वेदादीनां पठेत् किञ्चिदल्पं ब्रह्ममखाप्तये । ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्बहिः । काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्ग्रासमेव च । उपविश्य गृहद्वारि तिष्ठेद्यावन्मुहूर्त्तकम् । अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः । आगतं दूरतः श्रान्तं भोक्तुकाममकिञ्चनम् । दृष्ट्वा सम्मुखमभ्येत्य सत्कृत्य प्रश्रयार्च्चनैः । पादधावनसम्मानाभ्यञ्जनादिभिरर्च्चितः । त्रिदिवं प्रापयेत् सद्यो यज्ञस्याभ्यधिकोऽतिथिः । कालागतोऽतिथिर्दृष्टवेदपारो गृहागतः । द्वावेतौ पूजितौ स्वर्गं नयतोऽधस्त्वपूजितौ । विवाह्यस्नातकक्ष्माभृदाचार्य्यसुहृदृत्विजः । अर्घ्या भवन्ति धर्मेण प्रतिवर्षं गृहागताः । गृहागताय सत्कृत्य श्रोत्रियाय यथाविधि । भक्त्योपकल्पयेदेकं महाभागं विसर्जयेत् । विसर्जयेदनुव्रज्य सुतृप्तश्रोत्रियातिथीन् । मित्रमातुलसम्बन्धि-

बान्धवान् समुपागतान्। भोजयेद्गृहिणीभिक्षां सत्कृतां भिक्षुकोऽर्हति। स्वादुवमन्नमस्वादु ददद्गच्छत्यधोगतिम्। गर्भिणीत्वातुरभृत्येषु बालवृद्धातुरादिषु। अभुक्तवत्सु भुञ्जानो गृहस्थोऽश्नाति किल्विषम्। नाश्नीयाद्गृहमेधी च पारक्यं कदाचिदनिमन्त्रितः। निमन्त्रितोऽपि निन्द्येन प्रत्याख्यानं द्विजोऽर्हति। शूद्राभिशस्तवार्धुष्यवाग्दुष्टक्रूरतस्कराः। कुष्ठापविद्धवक्रोपमधमध्वजजीविनः। शैलूषशौण्डिकोद्भ्रान्तोन्मत्तव्रात्यव्रतच्युताः। नग्ननास्तिकनिर्लज्जपिशुनव्यसनान्विताः। कदर्य्यस्त्रीजिताभार्य्यपरवादरता नराः। अनीशाः कीर्त्तिमन्तोऽपि राजदेवस्वहारकाः। शयनासनसंसर्गवृत्तकर्मादिदूषिताः। अश्रद्दधानाः पतिता भ्रष्टाचारादयश्च ये। अभोज्यान्नाः स्युरन्नादो यस्य यः स्यात् स तत्समः। नापिताम्वयमित्रार्द्धसीरिणो दासगोपकाः। शूद्राणामप्यमीषान्तु भुक्त्वान्नं नैव दुष्यति। धर्म्मेणान्योन्यभोज्यान्ना द्विजास्तु विदितान्वयाः। स्ववृत्त्योपार्जितं मेध्यमाकरस्थं समाक्षिकम्। अश्लीढमगोघ्रातमस्पृष्टं शूद्रवायसैः। अनुच्छिष्टमसंदुष्टमपर्युषितमेव च। अस्नानशाल्यमन्नाद्यमाद्यं नित्यं सुसंस्कृतम्। कृशरापूपसंयावपायसं शष्कुलीति च। नाश्नीयाद्ब्राह्मणो मांसमनियुक्तः कथञ्चन। क्रतौ श्राद्धे नियुक्तो वा अनश्नन् पतति द्विजः। मृगयोपार्जितं मांसमभ्यर्च्य पितृदेवताः। क्षत्त्रियो. क्रीतशौर्य्यस्तत् क्रीत्वा वैश्योऽपि धर्म्मतः। द्विजो जग्ध्वा वृथामांसं हत्वाप्यविधिना पशून्। निरयेष्वक्षयं वासमाप्नोत्याचन्द्रतारकम्। सर्व्वान् कामान् समासाद्य फलमश्वमेधस्य च। मुनिसाम्यमवाप्नोति गृहस्थो मांसवर्जनात्। द्विजभोज्यानि गव्यानि माहिषत्राणि पयांसि च। पलाण्डुश्वेतवृन्ताकरक्तमूलकमेव च। गृञ्जनारुणवृक्षासृग्जतुगर्भफलानि च। अकालकुसुमादीनि द्विजो जग्ध्वैन्दवं चरेत्। वाग्दूषितमविज्ञातमन्यपीडितकार्य्यपि। भूतेभ्योऽन्नमदत्त्वा च तदन्नं गृहिणो दहेत्। हैमराजतकांस्येषु पात्रेष्वद्यात् सदा गृही। तदभावे साधुगन्धलोध्रद्रुमलतासु च। पलाशपद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति। अभ्युक्ष्यान्नं नमस्कारैर्भुवि दद्याद्बलित्रयम्। भूपतये भुवः पतये भूतानां पतये तथा। अपः प्राश्य ततः पश्चात् पञ्चप्राणाहुतिक्रमात्। स्वाहाकारेण जुहुयाच्छेषमद्याद्यथासुखम्। अनन्यचित्तो भुञ्जीत वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्। आ तृप्तेरन्नमश्नीयादक्षुण्णं पात्रमुत्सृजेत्। उच्छिष्टमन्नमुद्धृत्य ग्रासमेकं भुवि क्षिपेत्। आचान्तः साधुसङ्गेन सद्विद्यापठनेन च। वृत्तवृत्तकथाभिश्च शेषाहमतिवाहयेत्। सायं सन्ध्यामुपासीत हुत्वाग्निं भृत्यसंयुतः। आपोशानक्रियापूर्व्वमश्नीयादन्वहं द्विजः। सायमप्यतिथिः पूज्यो होमकालागतोऽनिशम्। श्रद्धया शक्तितो नित्यं श्रुतं हन्यादपूजितः। नातितृप्त उपस्पृश्य प्रक्षाल्य चरणौ शुचिः। अप्रत्यगुत्तरशिराः शयीत शयने शुभे। शक्तिमानुदिते काले स्नानं सन्ध्यां न हापयेत्। ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय चिन्तयेद्धितमात्मनः। शक्तिमान् मतिमान् नित्यं वृत्तमेतत् समाचरेत्”।

वृहत्पराशरे तु तत्कृत्यं विस्तरतोविधानतश्चोक्तं विस्तरभयात् नोद्धृतम्।

दिवसीयमुहूर्त्तभेदे गृहस्थकर्त्तव्यधर्म्मभेदमाह दक्षः।

“प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने। तत् सर्व्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम्। उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिकोभवेत्। नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः। यः स्वकर्म्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः। अज्ञानाद्यदि वा मोहात् स तेन पतितो भवेत्। दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते। द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा। षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक्। विभागेष्वेषु यत्कर्म्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः। उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत्। ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम्। अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः। स्रवत्येव दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम्। क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च। अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह। नानास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान्। अस्नात्वा नाचरेत् कर्म्म जपहोमादि किञ्चन। प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी भवेत् सदा। समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति। उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ। प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम्। प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत्। सर्व्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्। स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमुच्यते। अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात्। प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्।

संहृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् । संहृत्य तिसृभिः पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् । ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि समुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुष्ठया नाभिं हृदयञ्च तलेन वै । सर्व्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् । सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सन्ध्यां नोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः । स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते । सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु । यदन्यत् कुरुते कर्म्म न तस्य फलमश्नुते । सन्ध्याकर्म्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते । ऋत्विक् पुत्त्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि । देवकार्य्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्य्याणि पूर्व्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे । पितॄणामपराह्णे च कार्य्याण्येतानि यत्नतः । पौर्व्वाह्णिकन्तु यत् कर्म्म यदि तत् सायमाचरेत् । न तस्य फलमाप्नोति वन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा । दिवसस्याद्यभागे तु सर्व्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते । ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । ततो दानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः । तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् । पिता माता गुरुर्भार्य्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः । ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः । अन्योऽप्यधनयुक्तश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः । भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् । सार्व्वभौतिकमन्नाद्यं कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् । स जीवति य एवैको बहुभिश्चोपजीव्यते । जीवन्तो मृतकास्त्वन्ये ये आत्मम्भरयो नराः । बह्वर्थे जीव्यते कश्चित् कुटुम्बार्थे तथा परः । आत्मार्थेऽन्यो न शक्नोति स्वोदरेणापि दुःखितः । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः । यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यज्जुहोति दिने दिने । तत्तु वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा । मलापकर्षणं पश्चान्मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् । सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानभेदाः प्रकीर्त्तिताः । मार्ज्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः । उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्या जप उच्यते । सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिधा स्थितः । विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते । पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्य्यग्भिश्चोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही । त्रयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्थो योनिरुच्यते । तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः । मूलप्राणो भवेत् स्कन्दः स्कन्धाच्छाखाः सपल्लवाः । मूले नैव विनष्टेन सर्व्वमेतद्विनश्यति । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्षितव्यो गृहाश्रमी । राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्व्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी । न चैव पुत्त्रदारेण स्वकर्म्मपरिवर्ज्जितः । अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाजप्त्वाऽदत्त्वा च मानवः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते । एक एव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते । न भुज्यते सः एवैको यो भुङ्क्तेऽन्नं ससाक्षिकम् । विभागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दयापरः । देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्म्मिकः । दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः कृतज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्य उच्यते । संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् । भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः पुनः । होमो भोजनकञ्चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् । कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते । अस्मिन्नेव प्रयुञ्जानो ह्यस्मिन्नेव तु लीयते । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । स्वपेन्मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् । भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ।

"कलौ विशेषतः गृहस्थकर्त्तव्यकर्म्मादिकं वृहत्पराशरेणोक्तं तद्विषयकेऽनुक्तत्वात् प्रसङ्गादिहोच्यते यथा वृ०

"अतःपरं गृहस्थस्य कर्म्माचारं कलौ युगे । धर्म्मसाधारणं शक्त्या चातुर्व्वर्ण्यं क्रमागतम् । युष्माकं सम्प्रवक्ष्यामि पाराशरवचोदितम् । षट्कर्म्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् । क्षीणाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनञ्च दुर्ब्बलम् । मृदुयुक्तं क्षुधितं श्रान्तमनड्वाहं न वाहयेत् । स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं शान्तं षण्डविवर्ज्जितम् । अपुष्टं सबलप्राणमनड्वाहं तु वाहयेत् । वाहयेद्दिवसस्यार्द्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत् । कर्षणेन कृषिं कुर्य्यात्सर्व्वथा धेनुसंग्रहः । यत्नेन पालनं रक्षां द्विजः कुर्य्याद्गृही गवाम् । वत्साश्च यत्नतो रक्ष्या वर्द्धन्ते ते यथाक्रमम् । न दूरे तास्तु मोक्तव्याश्चरणाय कदाचन । दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भवन्ति शुभायनाः । प्रातरेव हि दोग्धव्या दुग्धाः सायं तथा गृही । दोग्धुर्विपर्य्यये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन । अनादेयतृणं जग्ध्वा स्रवन्त्यनुदिनं पयः । तुष्टिकृद्देवतादीनां पूज्या गावः कथन्न ताः । यस्याः शिरसि ब्रह्मास्ते स्कन्धदेशे शिवः स्मृतः । पृष्ठे विष्णुस्तथा तस्थौ श्रुतयश्चरणेषु तु । या अन्या देवताः काश्चित्तस्यालोमसु ताः स्थिताः । सर्व्वदेवमयी गौस्तु तुष्येत्तद्भक्तितो हरिः । हरति स्पर्शनात्पापं पयसा पोषयन्ति याः । प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पुण्याः गावः कथन्न ताः । यच्छफाहतभूमेस्तु उद्धताः पांशुसंस्पृशः । प्रीणयेत् दुष्कृतस्यैनो वन्द्या गावः कथन्न ताः । यन्मूत्रं हि यस्यास्तु पीतं पुनाति पातकम् । किमपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् । गौरवत्सा न दोग्धव्या न चैव गर्भसन्धिनी । प्रसूता च दशाहार्वाग्दोग्धा चेन्नरकं व्रजेत् । दुर्ब्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विवत्सभूः । सा साधुभिर्न दोग्धव्या धर्म्मिभिः सुखमीप्सुभिः । कुलान्ते पुष्पिता गावः कुलान्ते बहुवत्सलाः । कुलान्ते चलचित्ता स्त्री कुलान्ते बन्धुविग्रहः । एकत्र पृथिवी सर्व्वा सशैलवनकानना । तथा गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी । यथोक्तविधिना चैता धर्म्मैः पाल्यास्तु पूजिताः । पालयेत्पूजयन्नेताः स प्रेत्येह च मोदते । दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि । बन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चिमामुखाः । गोष्ठे च वाजिशालायां सुतीक्ष्णं लौहदारुकम् । स्थाप्यं तु सर्व्वदा तस्यां गवि लुप्तविमोचनात् । गावो देयाः सदा रक्ष्याः पोष्याः पाल्याश्च सर्व्वदा । ताडयन्ति च ये पापा ये चाकर्षन्ति ता नराः । नरके पच्यन्तेऽङ्गानि श्वासेन च प्रपीडिताः । सपशुचर्म्मदण्डेन लघु तासां निवर्त्तनम् । गच्छ गच्छेति तां ब्रूयात् मा मा भैरिति वारयेत् । संस्पृशन् गां नमस्कृत्य कुर्य्यात्तान्तु प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा । तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम् । सोऽश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि समुद्राश्च सरांसि च । गवां शृङ्गोदकस्नाने कलां नार्हन्ति षोडशीम् । कुतस्तेषां हि पापानि येषां गृहमलङ्कृतम् । सततं बालवत्साभिर्गोभिः स्त्रीभिरिव स्वयम् । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्राणि हविरेकत्र तिष्ठति । गोभिर्यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः । गोभिर्वेदाः समुद्गीर्णाः सषडङ्गपदाः क्रमात् । सौरभेयास्तु तस्याग्रे पृष्ठतोऽप्यस्य ताः स्थिताः । वसन्ति हृदये नित्यन्तासां मध्ये वसन्ति ये । ते पुण्यपुरुषाः क्षोण्यां नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते । शृङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा शृङ्गमूले तु केशवः । शृङ्गाग्रे शङ्करं विद्यात्त्रयो देवाः प्रतिष्ठिताः । शृङ्गाग्रे सर्व्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च । सर्व्वे देवाः स्थिता देहे सर्व्वदेवमयी हि गौः । ललाटाग्रे स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्मुखः । कम्बलाश्वतरौ नागौ तत्कर्णौ यौ व्यवस्थितौ । स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च हुङ्कारे यमयक्षौ च गण्डयोः । ऋषयो रोमकूपेषु प्रस्रावे जाह्नवीजलम् । कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवतास्तथा । अष्टविंशतिदेवानां कोट्यो लोमसु ताः स्थिताः । उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृदये दक्षिणस्तथा । मुखे चाहवनीयस्तु चावसथ्यस्तु कुक्षिषु । एवं यो वर्त्तते गोषु ताडने क्रोधवर्ज्जितः । महतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते । शुल्कं तस्या न लङ्घेत पूतिगन्धं न वर्ज्जयेत् । यावत्स्रवति तद्गन्धं तावत्पुण्यं प्रवर्द्धते । यो गां पयस्विनीं दद्यात्सवर्णां वत्ससंयुताम् । शिवस्यायतनं दत्तं दत्तन्तेन तु विश्वकम् । उष्णा गौर्वैधवा दुष्टा तस्य तूत्पादनाय च । नैवत्यादितयत्नेन सर्व्वमेतद्धि धार्य्यते । यस्त्वेतान् पालयेत्

यत्नाद्वर्द्धयेद्वैव मानवः । जयन्ति तेन सर्व्वाणि सा-ध्यात् स्युः पार्ज्जितानि च । यावद्गोपालने पुण्य-मुक्तं पूर्व्वमनीषिभिः । ततोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् । जगदेतद्धृतं सर्व्वमनडुद्भिश्चराचरम् । इह देहावता रक्ष्यः पालनीयस्तु सर्व्वदा । धर्म्मोऽयं भू-तले साक्षाद्ब्रह्मणा हितकारिणा । त्रैलोक्यं धार-णायालमस्यानात्तु प्रलयते । अनादेयानि धान्यानि विध्वं-सन्ति समागतः । भ्रमति भूतले दुरस्त्वागच्छो न पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्यानि मर्द्दयन्ति वहन्ति च । आनयन्ति दवीयस्यस्तस्मात् कोऽधिको भुवि । स्कन्धेन दूराद्वहन्ति भारं तृणादि किञ्चिच्च खादयन्ति । स्वीयेन जीवेन परस्य जीवं रक्षन्ति पुष्णन्ति विवर्द्ध-यन्ति । पुण्यास्तु गावो वसुधातलेऽस्मिन् विभ्रत्यहो-पृष्ठगतमभारम् । भारः पृथिव्या दशताडितायाः एकस्य चोक्षो ह्यपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन वृषेण येन दत्ता भवेयुर्हि च सौरभेयाः । माहेश्वरीयं धरणी समाना तस्माद्वृषात् पूजिततमस्ति नान्यत् । उत्पाद्य श-स्यानि तृणाच्चरन्ति तदेव भूयः सकलं वहन्ति । न भारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चिदहोऽल्पभारावति जीव-लोकः । तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा यदैवोक्षाऽहलोभवेत् । तदा नस्या तु भेत्तव्या नैव प्रागुद्दंशस्य च । नासा-वेधनकीलन्तु खादिरं वाथ शैंशपम् । द्वादशाङ्गुल-कङ्कार्य्यन्तजस्तीक्ष्णानि समानि वा । शाला द्विजानां वृष-गोहयानां तां याम्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात् । सौम्या ककुब्द्वारवतीं शुभां तेषां शमिच्छन् हृतमात्मनश्च । गावो वृषो वा हयहस्तिनो वा अन्येऽपि सर्व्वे पशवो द्विजेन्द्राः । याम्यां मुखा दिङ्मुखमुत्तरादिङ्मुखांशका-स्ते खलु बन्धनीयाः । शालाप्रवेशे वृषगोपशूनां राजापि यत्नाद्गजकुञ्जराणाम् । होमञ्च सम्यार्च्चिषि शास्त्रयुक्तं कुर्य्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनञ्च । लाङ्गलं संप्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं यत्प्रमाणतः । हलीशायास्तथामानं प्रतो-दस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाष्टावङ्गुलानि कुहः स्मृतः । अयार्द्धमङ्गुलैर्भव्यं हलीषावेधतश्च यः । षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशतिस्तथोपरि । वेधस्तथा च कर्त्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः । अष्टाङ्गुलमुरस्तस्य वेधादूर्द्ध्वं प्रकल्पयेत् । ग्रीवा दशाङ्गुला चोर्द्ध्वं फल-ग्राही ततः स्मृतः । अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तद्वत् स्थाद्भिः स्यात् प्रतिहारकः । तस्मादस्माच्चत्वारि च वेधान्तरङ्गुलः । सार्द्धत्रयः शुभः कार्य्यस्तद्वेधस्त्र्यङ्गुलो भवेत् । पञ्चा-ङ्गुलमुरस्तस्याः सीरस्येति विभाजनम् । पृथुत्वं शिर-सोधार्य्यं हस्तनलप्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता स्मृता । बन्धावृष्टिः प्रतीहारी षट्-त्रिंशदङ्गुला भवेत् । सुतीक्ष्णलोहफालस्य शुष्कादा-मादिदारतः । न सीरं सीरदस्य न विल्वपिचुमर्द्दयोः । इत्यादीनां हि कुर्व्वाणो न नन्दति चिरं गृही । प्राङ्गना सप्तहस्ता तु हलीषा विदुषां मता । तस्या वेधः सवर्णा याः कार्य्यो नववितस्तिभिः । ग्राणाग्रयोर्न तत्कुर्य्यात् कीर्त्तिघ्नौ तौ प्रकीर्त्तितौ । प्रमादतस्तु ताः कुर्व्वन् सशस्यो नश्यते गृही । नीचोच्चप्रमाणेन तज्ज्ञास्तां प्रवदन्ति हि । चतुर्हस्तं युगं कार्य्यं स्कन्धस्थानेऽर्द्धचन्द्रवत् । वेधचतुष्कयाः कदम्बस्य शालाधःस्यतमस्य च । तस्या वेधा-वृद्धिः कार्य्या दशाङ्गुलप्रमाणिका । तन्माने च प्रचाली च तदन्तरदशाङ्गुलम् । प्रतोदोविषमपर्व्वनिर्व्वणश्च चतुः-करः । तदग्रे तु प्रकर्त्तव्यं यवाकारं तु लोहवत् । हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्य्या-दनडुहां दैन्याददैन्यात् नरकं व्रजेत् । यथाभीष्टं यथा शोभं वाहकस्य प्रमाणतः । भूमेश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः सर्व्वं वदन्ति हि । योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा । श्रेष्ठनक्षत्रसंयुक्ते पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । यत्र दिने तु मुख्येन तत्र कार्य्यं विजानता । यत्र कृत्यं हितं चापि पुण्यं वा मनसि स्मरेत् । तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽह्नि तद्वि कारयेत् । मातृश्राद्धं द्विजः कृत्वा यथोक्तविधिना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्व्वतो धर्म्मतः क्षिपम् । प्रोक्षिखन् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्च्चयेत् । इन्द्राय च तथाग्निभ्यां मरुद्भ्यश्च यथा द्विजः । कुर्य्याद्बलिं हुतिं विद्वान् उटकामाश्वयाय च । तथा कुमार्य्यै सीतायै अनुमत्यै तथा बलिम् । नमः स्वाहेति मन्त्रं वा कामयश्चात्मनः शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रै-स्तिलैस्तथा । संस्पृश्य सीरफालाग्रे हेम्ना वा रजतेन वा । प्रलिप्य मधुसर्पिर्भ्यां कुर्य्याच्चैव प्रदक्षिणम् । अथोक्षो मण्डलं कुर्य्यात् कृत्वा सीरप्रवाहनम् । पुण्यं लाङ्गलकल्याणं कल्याणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः स्थापनं कुर्य्यात् पाराशरमृषिं स्मरेत् । सीतां युञ्जन्त इत्याद्यै मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् । दधिदूर्व्वाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुष्पदैः । सीतां पूज्य ततो भक्तोरस्तनध्वै-र्विशाणकैः । सप्त धान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्व्वमुखी

क्षती। तानि दत्त्वा खलक्षेत्रे किरन् भूमौ कृषेद्द्विजः। न यवैर्न तिलैर्हीनं द्विजः कुर्य्याच्च कर्षणम्। तद्विहीनन्तु कृषीणां न प्रशंसन्ति देवताः। तिलमात्रच्युतं तोयं दक्षिणे याम्यतेर्दिशि। तेन तृप्यन्ति पितरो यावच्च तिलविक्रयः। न विक्रीय तिलान् यस्तु तर्पयेत्पितृदेवताः। विमुच्य पितरस्तस्य प्रयान्तीव तिलैः सह। उषाजलं यवस्तम्बपत्रेभ्यो भूतले पतत्। पयोदविहृताद्यैस्तु तर्पयेत्सर्वदेवताः। देवपर्जन्यभूवीरयोगात् कृषिः प्रजायते। व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्तत्रोद्यतो भवेत्। शालीन् शणकार्पासं वार्ताकुप्रभृतीनि च। वापयेत्सर्वबीजानि सर्ववापी न सीदति। चन्द्रक्षये पतिर्विप्रो यो भुनक्ति नृपान् कश्चित्। तत्पश्च दशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि तम्। चन्द्रक्षये द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु पराशनम्। भोक्तुर्मासार्जितं पुण्यं भवेदन्नवतस्य तत्। चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम्। रेतोभोजिनस्तस्य षण्मासं पितरः स्थिताः। चन्द्रक्षये च यः कुर्यात्तरुस्तबकनिकृन्तनम्। तत्पर्णसंख्यया तस्य भवन्ति भ्रूणहत्यकाः। वनस्पतिगते सोमे योऽध्वानं व्रजेन्नरः। प्रनष्टद्विजकर्माणं तं त्यजन्त्यमरादयः। वाशांशीन्दुप्रयाणे यो रजकस्यामतिः क्षिपेत्। पिबन्ति पितरस्तस्य मासं वस्त्रजलन्तु तत्। सोमक्षये द्विजो याति तत्कामस्तु कृताशनम्। तदेव पितृशापाग्निदग्धो नरकमाविशेत्। अष्टमी कामभोगेन षष्ठी तैलोपभोगतः। कुहूस्तु दन्तकाष्ठेन हिनस्त्यासप्तमं कुलम्। चन्द्राप्रतीतौ पुरुषस्तु दैवाद्दद्यादमत्या यदि दन्तकाष्ठम्। सुराधिराजः सहसस्तु तेन घातः कृतः स्यात्पितृदेवतानाम्। तस्मादभ्यज्य विषाणानि गावश्चैव वृषास्तथा। चरणाय विसृज्यन्ते आगतान्सर्वशो भोजयेत्। य उत्पाद्येह शस्यानि सर्वाणि तृणचारिणः। जगत्सर्वं हृतं यैस्तु पूज्यन्ते किन्न ते वृषाः। येनैकेन प्रदत्तेन दत्तं गोदशकं भवेत्। यद्रूपेण स्थितो धर्मः पूज्यन्ते किन्न ते वृषाः। पाल्या हि यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि। स याति नरकं घोरं यो वाहयत्यपालयन्। नाधिकाङ्गो न हीनाङ्गः पुष्पिताङ्गो न दूषितः। वाहनीयो हि शूद्रेण वाहयन् क्षयमाप्नुयात्। वर्जनीयादृष्टदोषा गावो वै दोहने नरैः। पाल्या वै यत्नतः सर्वे पालयन् शुभमाप्नुयात्। अन्नार्थमेतान् वृषभान् ससर्ज परमेश्वरः। अन्नेनाप्यायते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्। अग्निर्ज्वलति चान्नार्थं

वाति चान्नाय मारुतः। गृह्णाति चाम्भसां सूर्य्यो रसमन्नाय रश्मिभिः। अन्नं प्राणो बलं चान्नमन्नाज्जीवितमुच्यते। अन्नं सर्वस्य चाधारः सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम्। सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्थितम्। तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति। द्यौः पुमान्स्वरणी नारी अम्भोबीजन्दिवश्च्युतम्। क्षुधान्नीतोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः। आपोमूलं हि सर्वस्य सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम्। आपोऽमृतरसो ह्याप आपः शुक्रं बलं महः। सर्वस्य बीजमापो वै सर्वमद्भिः समावृतम्। सद्य आप्यायना ह्यापः आपो श्रेष्ठतरा ह्यतः। किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः। न जीवन्ति विनाप्यद्भिस्तस्मादापोऽमृतं स्मृतम्। दत्तानि चाद्भिरेतस्यां किं न दत्तं क्षितौ भवेत्। तथान्नेन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह। अतोऽप्यन्नार्थभावेन कर्त्तव्यं कर्षणं द्विजैः। यथोक्तेन विधानेन लाङ्गलादिप्रयोजनम्। सीते! सौम्ये! कुमारि! त्वं देवि! देवार्चिते! श्रिये। सत्कृता च यथा सिद्धा तथा मे सिद्धिदा भव। सकृत्स्तनोर्यिना माल्या सीतायाः स्थापनं विना। विनाप्यक्षोरक्षणार्थं सर्वं हरति राक्षसः। वापने लवने क्षेत्रे खले गन्त्रीप्रवाहणे। एष एव विधिर्ज्ञेयो धान्यानाञ्च प्रवेशने। देवतायतनोद्याननिपातस्थानगोव्रजम्। सीमाश्मशानभूमिञ्च वृक्षच्छायाक्षितिं तथा। भूमिं निखातयूपाञ्च अयनस्थानमेव च। अन्यामपि हि चावासां न कर्षेत् कश्चन धराम्। गोचरां वाहयेद्भूमिं वल्मीकशर्करीवृताम्। वाहयेन्नाप्रमत्तश्च न नदीपुलिनं तथा। यद्यसौ वाहयेल्लोभात् द्वेषाद्वापि हि मानवः। क्षीयते सोऽचिरात्पापात् सपुत्रपशुबान्धवः। नरकं घोरतामिस्रं पापीयान् याति चैव सः। योऽपहृत्य परकीयां कृषिकृद्वाहयेद्धराम्। स भूमिस्थेन पापेन ह्यनन्तनरकं वसेत्। न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं नश्चैवात्यन्तिके तथा। वाहयेन्न पथि क्षेत्रं वाहयन्दुःखभाग्भवेत्। क्षेत्रेष्वेवं वृतिं कुर्य्यात् यामुष्ट्रो नावलोकयेत्। न लङ्घयेत्पशुर्याञ्च नातीयाद्याञ्च शूकरः। वन्यस्य यत्नतः कार्य्यो मृगादित्रासनाय च। अत्राप्युपद्रवं राजतस्करादिसमुद्भवम्। संरक्षेत्सर्वतो यत्नाद्यस्मात् षड्भागभागसौ करात्। कृषिकर्मानवस्त्वेवं मत्वा धर्मं कृषेर्ध्रुवम्। अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम्। निम्नां हि वाहयेद्भूमिं यत्र विश्रवते

जलम् । वाहयेत्तु जलाभ्यर्णे स्वपुष्टसेकसम्भवैः । शारदस्तम्बकैःस्थाने कलम्बादि वपेद्बली । अर्धाम्बु-तासु कार्पासं तदन्यत्र तु हैमनम् । वसन्तग्रीष्मकालीय-मप्सु स्निग्धेषु नाद्रिदः । केदारेषु तथा शालीन् जलो-पान्तेषु चेक्षुकान् । वृन्ताकशाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके । दृष्टिविश्रान्तपानीयस्थलेषु च यवादिकान् । गोधूमांश्च मसूरांश्च खल्वान् खलकुलांस्तथा । सम-स्निग्धेषु चोप्यानि भूमिजीवान् विजानता । तिला बहुविधाश्चोप्या अतसीशणमेव च । रुदन्मुतो जग-त्सर्वं वापयेत्कृषिकृन्नरः । सम्पश्येच्चरतः सर्वान् गो-दण्डादीन् स्वयं कृती । चिन्तयेत्सर्वमात्मानं स्वयमेव कृषिं व्रजेत् । प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोष-णम् । तृतीयं विक्रयं, वक्रं चतुर्थं राजसेवनम् । नखैर्विलिखने यस्या अयुद्दोषं मनीषिणः । तस्याः सीरविदारेण किन्नु पापं क्षितेर्भवेत् । तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षय आयुषः । अङ्कुरकन्दनिर्वासादङ्कुरात-भवेदघम् । यदघं मत्स्यबधानां तथा सङ्कुचिणामपि । व्याहः कुक्कुटिकानाञ्च तदेव कृषिजीविनाम् । बध-कानाञ्च यत्पापं यत्पापं मृगयोरपि । कदर्य्याणाञ्च यत्पापं तत्पापं कृषिजीविनाम् । वर्णानाञ्च म्लेच्छ-स्थानां कृषिहन्तुरुपजीविनाम् । तदेनसो विशुद्ध्यर्थं प्राह सत्यवतीपतिः । द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः क्षेत्रिणो ध्रुवम् । सम्भाव्यद्गूतभूमौ च त्रिशां वै क्षेत्रभृग्भवेत् । एकैकांशाप-कर्षः स्याद्यावद्द्वादशसप्तमौ । ग्रामेशस्य नृपस्यापि वर्णिभिः कृषिजीविभिः ॥ स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषि-भागिनौ । व्यूढौ च सर्वमात्राणां द्वयोरंशः स्यात्तु-र्दिशः । एकैकांशापकर्षस्तु यावद्द्वादशसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्वाहयेदिच्छया धराम् । न किञ्चित्कस्यचिद्द्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्वद्-जदादितः । तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्याश्च नोत्पत्त्यै ऊरुभ्याञ्च तथा विशः । द्विज-दासाय पण्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्ज-गती यत्र भूगेहाश्च गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वाव-प्येतौ धृतव्रतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्ष-येत् । तस्मात् ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् । ग्रामेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्नियमसौ बलिम् । अथान्य-

त्सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकृच्छ्रुतिकारणम् । संयुक्तः कर्षकोयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र कृषि-कृन्नरः । कुर्य्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकृत् । सर्वस्य स्थितिकारण्यात्त देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु पोषणाय कृषिं कुर्य्यात् कृषीवलः । वयांसि चान्यसत्त्वानि क्षुत्पिपासापीडितान् द्विजान् । विलोक्य सर्वतापेभ्यः स्वर्ग-लोकमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्य्यात् प्राच्यामतिप-मायतिम् । कैकद्वारपिधानाञ्च पिदध्याच्चैव सर्वतः । खरोष्ट्राजोरणांस्तत्र विशतस्तु निवारयेत् । श्वशूकरशृ-गालादिकाकोलूककपोतकान् । त्रिसन्ध्यं प्रोक्षणं कुर्य्यात् दानीयाभ्युक्षणाम्बुभिः । रक्षा च भस्मना कुर्य्याज्जल-धाराभिरक्षणम् । त्रिसन्ध्यमर्चयेत्सीतां पराशरकृषिं स्मरन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रतः । स्तूति-काष्टकवस्त्र कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्त्यरक्षितं यस्मात् रक्षांसि सर्वमेव हि । प्रशस्तं दिनपर्वाह्ने नाप-राह्णे न सन्ध्ययोः । धान्योन्मानं सदा कुर्य्यात्सीतापूजन-पूर्वकम् । यजेत स्वलभिक्षाभिः खलेरोहिण्यएव हि । भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् । खलयज्ञ दक्षिणैषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा । भागधेयमयीं कृत्वा तां स्कन्दस्येह मातिकाम् । शतक्रत्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाशनाः । तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं फलं । विशाखे खलयज्ञे च संक्रान्तौ पञ्चषोषु च । पुत्रे जाते व्यती-पाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्येषामर्थिनां पश्चात्का-रुकाणां पुनः पुनः । दीनानामप्यनाथानां कुष्ठिनां कुशरीरिणाम् । क्लीबान्धवधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते । वर्णानां पतितानाञ्च दुःखग्रस्तानि तर्पयेत् । चाण्डालानाञ्च पाकानां प्रीत्यान्नञ्चावचाद्दत् । ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजाः । लोकश्चः सीरिभिः सर्वैर्वर्णिभिर्धर्मवृत्तिभिः । दत्त्वा त्वन्नतया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत् । ततः कृत्वा स्वगृहं गच्छे-त्स्वगृहमभ्युदयं चरेत् । शरत्सु मन्त्रवत्स्नानवाद्यैः स्नात्वा-माचरेत् । नाकृत्वान्नमदश्नीयादश्नं स्तदघमश्नुते । कृत्वा-सुत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च । सर्वसत्त्वहिते युक्त इहामुत्र सुखी भवेत् । कृषेरन्यतमो धर्मो न भवेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति । अवस्तत्वं निरस्तत्वं कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यञ्च दुष्टत्वं गोभतो न कदाचन । निर्धनत्वन-

सभ्यत्वं विद्यायुक्तस्य कर्हिचित्। अस्थानित्वमभाग्यत्वं न सुशीलस्य कर्हिचित्। वदन्ति कवयः केचित् कृष्यादीनां विशुद्धये। लाभस्याङ्गप्रदानाञ्च सर्वेषां शुद्धिकृद्भवेत्। प्रतिग्रहाच्चतुर्थांशं वाणिज्याल्लाभतृतीयकम्। कृषितो विंशतिञ्चैव ददतो नास्ति पातकम्। राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां च विंशतिम्। त्रयस्त्रिंशञ्च विप्राणां कृषिकर्म्मा न लिप्यते। कृष्या समुत्पाद्य यवादिकानि धान्यानि भूयांसि सखान् विधाय। कृती गृहस्थोऽपि पराशरेण तस्यापि नो कश्चिदवादि दोषः। देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च। गावो द्विजेन्द्राः सह सर्वसत्त्वैः कृष्या न तृप्ताः किल केऽत्र लोके। यश्चैतदालोच्य कृषिं विदध्यात् लिप्येन पापेन स भूभवेन। सोऽरण्य तस्यापि विदारितापि स्यात् तथाच्चैं वरदानदात्री। षट्कर्माणि कृषिं ये तु कुर्य्युर्नानिविधिं द्विजाः। ते सुरासुरपाप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः। षट्कर्मभिः कृषिः प्रोक्ता द्विजानां गृहमेधिनाम्। गृहञ्च गृहिणीमाहुस्तद्विहीनोऽप्यथोच्यते”।

गार्हस्थ्य भावः कर्म वा ष्यञ्। गार्हस्थ्य गृहस्थ धर्मे न०।

गृहस्थाश्रम पु० न० गृहस्थरूपमाश्रमम्। गृहस्थकर्त्तव्यधर्मभेदे। [गृहाश्रमशब्दे अमरः।

गृहस्थूणा न०टत० गृहालम्बना स्थूणा समासे क्लीवता।

गृहाक्ष पु० गृहस्याक्षीव पच् समा०। गवाक्षे वातायने त्रिका०। [अतिथौ। २गृहागतमात्रे त्रि०।

गृहागत पु० गृहमागतः आ+गम—क्त ३त०। १आगन्तुके,

गृहाधिप पु० ६त०। १गृहस्थे स्वामिनि। २गृहस्वामिनि त्रि०२राशीश्वरे च गृहपादादौऽप्यत्र।

गृहाम्ल न० गृहस्थितमम्लम्। काञ्जिके (आमानि) त्रिका०

गृहारामिका पु० गृहवृक्षमयनं विद्यतेऽस्य ठन्। गृहस्थे शब्दर०। [उपवने अमरः।

गृहाराम पु० गृहे गृहसमीपे आरामः। गृहसमीपस्थे

गृहार्थ पु०गृहे तत्र नियमादौऽर्थः ●तत्रत्यकृत्यम्। गृहकार्ये “पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिष्क्रिया” मनुः। [भिकायां (टिकटिकि) हारा०।

गृहालिका स्त्री गृहे आलिरिव कायति कै—क। गृहगोधिकायां

गृहावग्रहणी स्त्री गृहमवगृह्णाति अनेन अव+ग्रह—करणे ल्युट् ङीप्। देहल्याम् अमरः (देओयाल)।

गृहाशया स्त्री गृहे इव छायायुक्तस्थाने आशेते आ+शी—अच्। ताम्बूल्यां नागवल्ल्यां राजनि०। तस्या गृहाकारस्थाने (वरज) इति ख्याते उत्पन्नत्वात् तथात्वम्।

गृहाश्मन् पु० गृहस्थितोऽश्मा। पेषण्यां (शिल) त्रिका०

गृहाश्रम पु०न० आश्रयतेऽत्र आ+श्रम—आधारे घञ् कर्मधा० गृहमेवाश्रमः। १गृहरूपे आश्रमे “एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः” मनुः “स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवासाद् गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत” भा० आ०३अ०। २गृहस्थधर्मभेदे च ततोऽस्त्यर्थे इनि। गृहाश्रमिन् गृहस्थे। [अमरः

गृहासक्त त्रि० गृहे आसक्तः। गृहस्थिते पक्षिमृगादौ।

गृहिन् पु० गृहं भार्य्या विद्यतेऽस्य इनि। गृहस्थाश्रमिणि अमरः। “तस्मात् ज्येष्ठाश्रमी गृही” परा० “त्रिष्वाश्रमाद्येतेष् त्रीन् लोकान् विजयेद् गृही” मनुः। गृहं गृहकृत्यं साध्यतयाऽस्त्यस्याः इनि ङीप् गृहिणी। २भार्य्यायाम् स्त्री हेमच०। गृहिणीकर्त्तव्यकर्म्माणि शुक्रनीतिशास्त्रे ४अ०उक्तानि यथा

“न विद्यते पृथक् स्त्रीणां त्रिवर्गविधिसाधनम्। पत्युः पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च। उत्थाप्य शयनीयानि कृत्वा वेश्मविशोधनम्। मार्ज्जनैर्लेपनैः प्राप्य सानलं यज्ञशालकाम्। शोधयेद्यज्ञकाष्ठानि स्निग्धान्युष्णेन वारिणा। प्रोक्षणीयैरितान्येव यथा स्थानं प्रकल्पयेत्। शोधयित्वा तु पात्राणि दत्त्वा तु धारयेत्। महानसस्य पात्राणि बहिः प्रक्षाल्य सर्वदा। मृद्भिस्तु शोधयेच्चुल्लीं तत्राग्निं सेन्धनं न्यसेत्। स्मृत्वा नियोगपात्राणि रसान्द्रव्याणि च। कृतपूर्वाह्णकार्य्यं च स्वगुरूनभिवादयेत्। ताभ्यां भर्त्त्रा पितृभ्यां वा भ्रातृमातुलबान्धवैः। वस्त्रालङ्काररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत्। मनोवाक्कर्म्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्त्तिनी। छायेवानुगता स्वच्छा सखीव हितकर्मसु। दासीव दिष्टकार्य्येषु भार्य्या भर्त्तुः सदा भवेत्। ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य सा। वैश्वदेवोद्धृतैरन्नैर्भोजनीयांश्च भोजयेत्। पतिं च तदनुज्ञाता शिष्टमन्नाद्यमात्मना। भुक्त्वा नयेदहःशेषं सदसद्व्ययचिन्तया। पुनः सायं यथा प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च। कृतान्नसाधना साध्वी सभृत्यं भोजयेत् पतिम्। नातितृप्ता स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं विधाय सा। आस्तृत्य साधु शयनं ततः परिचरेत् पतिम्। सुप्ते पत्यौ तदभ्याशे स्वयं तद्गतमानसा। अनग्ना चाप्रमत्ता च निष्कामा च जितेन्द्रिया। नोच्चै-

वैदेश्यं पक्षं न बहु पतिमप्रियम्। न केनचिच्च विवदेत् प्रलापविवादिनी। न चार्थव्ययशीला स्यान्न धर्मार्थविरोधिनी। प्रमादोन्मादरोषेर्ष्यावञ्चनान्यतिनिन्दितम्। पैशुन्यहिंसाविद्वेषमोहाहङ्कारधूर्त्तताम्। नास्तिक्यसाहसस्तेयदम्भान् साध्वी विवर्जयेत्। एवं परिचरन्ती या पतिं परमदैवतम्। यशः शमिह यात्येव परत्र च सलोकताम्। योषितो नित्यकर्म्मोक्तं नैमित्तिकमथोच्यते। रजसो दर्शनादेषा सर्व्वमेव परित्यजेत्। सर्व्वैरपीक्षिता शीघ्रं लज्जितान्तर्गृहे वसेत्। एकाम्बरा कृशा दीना स्नानालङ्कारवर्जिता। स्वपेद्भूमावप्रमत्ता क्षपेदेवमहस्त्रयम्। स्नायीत सा त्रिरात्रान्ते सचेलाऽभ्युदिते रवौ। विलोक्य भर्त्तृवदनं शुद्धा भवति धर्म्मतः। कृतशौचा पुनःकर्म्म पूर्व्ववच्च समाचरेत्। द्विजस्त्रीणामयं धर्म्मः प्रायोऽन्यासामपीष्यते। कृषिपण्यादि पुंकृत्ये भवेयुस्ताः प्रसाधिताः। सङ्कीर्णसंश्रयापैः स्यात्तत्तस्तु पतिर्यथा। भवेत्तथा चरेयुर्वै मायाभिः कामकेलिभिः। मृते भर्त्तरि सङ्गच्छेत् भर्त्ता वा पालयेद्व्रतम्।” भा०व०“द्रौपदीसत्यभामासंवादे” २३२ अ०

इतिहासच्छलेन तस्याः पतिवशीकरणकर्म्मोक्तं यथा

“केन द्रौपदि! वृत्तेन पाण्डवानधितिष्ठसि?। लोकपालोपमान् वीरान् यूनः परमसंमतान्। कथञ्च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे!। तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने!। सुखोन्मुखाश्च ते सर्व्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे। व्रतचर्य्या तपो वापि स्नानमन्त्रौषधानि वा। विद्यावीर्य्यं मूलवीर्य्यं जपहोमागदास्तथा। ममाद्याचक्ष्व पाञ्चालि! यशस्यं भगदैवतम्। येन कृष्णे! भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः?। एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी। पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम्। असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये! मामनुपृच्छसि। असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्त्तनम्। अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते। तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया। यदैव भर्त्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम्। उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव। उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्। न जातु वशगो भर्त्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकर्म्मणा। अमित्रप्रहितांश्चापि गदान् परमदारुणान्। मूलप्रवादैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः। जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते। तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम्। जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा। अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा। पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत। न जातु विप्रियं भर्त्तुः स्त्रिया कार्य्यं कथञ्चन। वर्त्ताम्यहन्तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु। तां सर्व्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे! यशस्विनि!। अहङ्कारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्व्वदा। सदारान् पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम्। प्रणयं प्रतिसंहृत्य निधायात्मानमात्मनि। शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरञ्जिनी। दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिताद्दुरवेक्षितात्। दुरासिताद्दुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि। सूर्य्यवैश्वानरसमान् सोमकल्पान्महारथान्। सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्य्यप्रतापिनः। देवो मनुष्यो गन्धर्व्वो युवा चापि स्वलङ्कृतः। द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः। नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्त्तरि। न संविशामि नाश्नामि सदा कर्म्मकरेष्वपि। क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्त्तारं गृहमागतम्। प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च। प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी। संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना। अतिरस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती। अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा। अनर्म्म चापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः। अवस्करे चिरं स्थानं निष्कुटेषु च वर्ज्जये। अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानञ्च वर्ज्जये। निरताहं सदा सत्ये! भर्त्तॄणामुपसेवने। सर्व्वथा भर्त्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन। यदा प्रवसते भर्त्ता कुटुम्बार्थेन केनचित्। सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी। यच्च भर्त्ता न पिबति यच्च भर्त्ता न सेवते। यच्च नाश्नाति मे भर्त्ता सर्व्वन्तद्वर्जयाम्यहम्। यथोपदेशनिरता वर्त्तमाना वराङ्गने!। स्वलङ्कृता सुप्रयता भर्त्तुः प्रियहिते रता। ये च धर्म्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा। भिक्षा बलिः श्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्व्वसु। मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम। तान् सर्व्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता। विनयान्नियमांश्चापि सदा सर्व्वात्मना श्रिता। मृदून् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्म्मानुपालिनः। आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम्। पत्याश्रयो हि मे धर्म्मो मतः स्त्रीणां सनातनः। स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत्। अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने

नातिभूषये । नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता । अवधानेन सुभगे ! नित्योत्थिततयैव च । भर्त्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषयैव च । नित्यमार्य्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः । नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नाहं परिवदे चार्य्यां तां पृथां पृथिवीसमाम् । अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा । भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंशद्दासीक एकैको यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः । दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् । ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् । तान् सर्व्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः । यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः । शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः । कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः । महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः । मणीन् हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः । तासां नाम च रूपञ्च भोजनाच्छादनानि च । सर्व्वासामेव वेदाहं कर्म्म चैव कृताकृतम् । शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्त्रस्य धीमतः । पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत । शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च । युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः । एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्य्यपालयत् । येषां संख्याविधिञ्चैव प्रदिशामि शृणोमि च । अन्तःपुराणां सर्व्वेषां भृत्यानाञ्चैव सर्व्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्व्वं वेद कृताकृतम् । सर्व्वं राज्ञः समुदयमायञ्च व्ययमेव च । एकाहं वेद्मि कल्याणि ! पाण्डवानां यशस्विनि ! । मयि सर्व्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः । उपासनारताः सर्व्वे घटन्ति स्म वरानने ! । तमहं भारमासक्तमधृष्यं दुरात्मभिः । सुखं सर्व्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै । अधृष्यं वरुणस्यैव निधिपूर्णमिवोदधिम् । एकाहं वेद्मि कोषं वै पतीनां धर्म्मचारिणाम् । अनिशायां निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे । प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च । नित्यकालमहं सत्ये ! एतत् संवननं मम । एतज्जानाम्यहं कर्त्तुं भर्त्तुः संवननं महत् । असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्य्यां न कामये । तच्छ्रुत्वा धर्म्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा । उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्म्मचारिणीम् । अभिपन्नास्मि पाञ्चालि ! याज्ञसेनि ! क्षमस्व मे । कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितम्" २३२अ०।

"द्रौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतदोषं वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्त्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि ! वर्त्तमाना भर्त्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः । नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये ! सर्व्वेषु लोकेषु सदेवकेषु । यथा पतिस्तस्य हि सर्व्वकामा लभ्याः प्रसादात् कुपितश्च हन्यात् । तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्युत्तमदर्शनानि । वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्त्तिः । सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी लभते सुखानि । सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्म्मणा च । तथाऽऽसनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यैर्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा त्वामेव संश्लिष्यति तद्विधत्स्व । श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्त्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये । दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व । संप्रेषितायामथ चैव दास्यामुत्थाय सर्व्वं स्वयमेव कार्य्यम् । जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्व्वात्मना मां भजतीति सत्ये ! । त्वत्सन्निधौ यत् कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः । प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्त्तुस्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैः । द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्यतैश्च । मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् । प्रद्युम्नशाम्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् । महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः । एतद्यशस्यं भगदैवतञ्च स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिवर्हणञ्च । महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा भर्त्तारमाराधय पुण्यगन्धा" २३३अ० ।

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ" रघुः "न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते" उ०त० स्मृतिः "प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमा० "शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः" शकु० "स्वागतागताभ्योऽभिगृह्य गृहिणयः" माघः ।

गृहीत त्रि० ग्रह—कर्मणि क्त। १स्वीकृते, २ज्ञाते, ३प्राप्ते ४धृते च। "गृहीतपत्युद्गमनीयवेशा" कुमा०। "गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्" नीतिशा०"पत्नी गृहीतव्रता" वेणी०। भावे क्त। ५ग्रहणादौ न०। ततः तदुक्तमनेन इष्ट्यादि० इनि। गृहीतिन् कृतग्रहणे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

गृहीतगर्भा स्त्री गृहीतो गर्भो यया। गर्भवत्यां तल्लक्षणादि गर्भवतीशब्दे २५५५पृ० उक्तम्। [च हेमच०।

गृहीतदिक् त्रि०गृहीता दिक् येन। १पलायिते २तिरोहिते

गृह्णु त्रि०ग्रह—क्नु। ग्रहीतरि "इदु भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय" ऋ० १०।११७।२

गृहेरुह पु० गृहे रोहति रुह—क-अलुक् ७त०। गृहजातवृक्षे स चाप्रशस्तः यथाह भा० आनु० १२७अ० "भिन्नभाण्डञ्च खट्वाञ्च कुक्कुटं शुनकं तथा। अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहेरुहः"

गृहेनर्दिन् पु० गृहे एव नर्दति न युद्धे नर्द—इनि पात्रेसमितादित्व०। कापुरुषे रणभीरौ गृहे आस्फालयितरि।

गृहेश पु० ६त०। १गृहस्वामिनि गृहेश्वरादयोऽप्यत्र "अर्थस्तस्मिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्के वा" बृहत्सं० ५२अ०। २राशीश्वरे च।

गृहोलिका स्त्री गृहे वलते वल—चलने क्वुन् वा०सम्प्र०। जेरठ्यां गृहगोधिकायाम् हेमच०।

गृह्य पु० ग्रह—पदास्वैरीत्यादिना क्यप्। गृहासक्ते १खगे २मृगे च पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृतत्वात् तेषां तथात्वम्। ३गुह्ये मलद्वारे, न०४अस्वैरिणि ५आयत्ते, ६स्वपक्षीये पक्ष्ये च त्रि०मेदि०। "गृणगृह्यावचने विपश्चितः" किरा० "अगृह्यां पीतकामत्वाद्देवगृह्यामनिन्दिताम्"भट्टिः। गृहे भवः यत् ७गृहभवे, वस्तुनि त्रि०। ८गृहनिमित्तेऽग्नौ ९तन्निमित्तकर्मणि च "उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः" आश्व० गृ०१।१।२१गृहनिमित्तोऽग्निः गृह्यः। तत्र भवानि कर्माण्यपि बाधया गृह्याणीत्युच्यन्ते। गृहशब्दो भार्यायां शालायाञ्च वर्त्तते। यथा "सगृहो गृहमागतः" इत्यत्र हि पूर्वो गृहशब्दो भार्यावचनः उत्तरस्तु शालावचनः येषाञ्च भार्यासंयोगादुत्पन्नाग्नौ इमानि कर्माणि प्रवर्त्तन्ते तेषामयं गृहशब्दो भार्यावचनः। येषान्तु दायविभागकालेऽग्निरुत्पद्यते तेषां शालावचनः। "भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा तस्मिन् गृह्याणि" इति गौतमस्मृतः" नारा० "तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च।" वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम्। अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम्" इति च मनुः। तदस्यस्य साध्यतया अच्। १०वेदादितकर्मप्रयोगज्ञापके गोभिलसूत्रादौ ग्रन्थभेदे च। गृह्यमग्निमधिकृत्य च शाखिभेदेन गृह्यकाराश्च गोभिलाश्वलायनकात्यायनादयोऽतिविख्याताः। ११नगरशाखास्थे ग्रामे स्त्री टाप् मेदिनिः स्वार्थे क। गृह्यक तत्रैवार्थे। संज्ञायां कन्। गृहासक्ते पक्षिमृगादौ अमरः।

गॄ विज्ञापने चुरा० आत्म०सक० सेट्। गारयते अजीगरत्।

गॄ शब्दे क्र्यादि०पर०पादि० सक० सेट्। गृणाति अगारीत जगार जगरतुः। गीर्य्यते गीर्णः। गीः।

अनु+शंसनविषयकर्त्तृकप्रोत्साहनव्यापाररूपप्रोत्साहने तद्योगे पूर्वव्यापारस्य कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति यथा अध्वर्युः होत्रे अनुगृणाति होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः सि०कौ०

प्रति+अनुगृणातिवत् अर्थादि अस्यापूर्वप्रयोगो नास्ति इति "अवादुग्रः" पा० सूत्रे भाष्यकार आह स्म

गॄ निगरणे तु० पर० सक० सेट्। अस्य वा रस्य लत्वम् गिरति गिलति अगारीत् अगालीत् जगार (ल)। जगरतुः। गीर्यते गीर्णः गीर्णिः गिरः गिरिः

अव+नीचैःकथने आत्म० अवगिरते नीचैः कथयतीत्यर्थः।

उद्+वमने। "रोमन्थः उद्गीर्य चर्वणम्" सि०कौ०"अनुद्गीर्णसुरायुधम्" कुमा०।

सम्+प्रतिज्ञायाम् आत्म०। संगिरते प्रतिजानीते इत्यर्थः। "वसूनि देयानि निवर्त्तयिष्यन् रामं नृपः संगिरमाण एष" भट्टिः।

गेदृ गतौ भ्वा० आत्म०सक० सेट्। गेदते अगेदिष्ट ऋदित्। अजिगेदत। जिगेदे। उदित्। गेदित्वा गेत्त्वा

गेन्दु(ण्डु)क पु० गच्छतीति गम—ड गः इन्दुरिव इवार्थे कन्। कन्दुके वस्त्रनिर्मिते गोलाकारे क्रीडनके। पृषो० वा उत्वे गेण्डुकश्च तत्रार्थे। पृषो० गेन्दू (ण्डू) कोऽपि दीर्घमध्यः। तत्रार्थे जटाधरः

गेय त्रि०गै—कर्त्तरि नि० यत्। १गायके "गेयो माणवकः साम्नाम्"सि०कौ० कर्मणि यत्। २गातव्ये त्रि० "अरण्ये गेयं साम" भावे यत्। ३गीतौ न० "गेये केन विनीतं वाम्" रघुः। "वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव। अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता"माघः

गेव सेवने भ्वा०आ०सक०सेट्। गेवते अगेविष्ट। ऋदित् अजिगेवत। जिगेवे। [जिगेषे ऋदित् अजिगेषत्। गेष्णः।
गेष अन्वेषणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। गेषते अगेषिष्ट।
गेष्णु पु० गेष–बा० न। १पर्वणि ग्रन्थौ (गांटि) २अवयवभेदे "तस्यर्क् च साम च गेष्णौ" छा०उ० "तस्य ऋक् च साम च गेष्णौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्वणी" भा० "तस्य यद्रूपममुष्य तद्रूपं यौ गेष्णौ तावस्य गेष्णौ" छा०उ०
गेष्णु त्रि० गै–इष्णुच्। गायने सि०कौ०
गेह न० गो गणेशो गन्धर्वो वा ईहः ईप्सितो यत्र। गृहे। "जामयोयानि गेहानि" "एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन" मनुः। "त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुना मञ्जुकुञ्जं जगाम" पदाङ्क दू० "गेहदाहेऽग्नये" क्षामवते पुरोडाशः" कात्या०श्रौ०२५।४।२६। "यजमानस्य निवासगृहदाहेऽग्निगृहदाहे वा क्षामवतेऽग्नये अष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् इत्यर्थः" कर्कः।

जातिभेदादिना गेहानां नामभेदा हेमचन्द्रेण दर्शिता यथा

"प्रासादो देवभूपानां हर्म्यन्तु धनिनां गृहम्। मठश्छात्रादिनिलयश्च कूलावशथाः। सत्रशालाप्रतिश्रयाः कुल्यासनपरिवेश्मनि। पर्णशालोटजश्चैव विहारो जिनसद्मनि। गर्भागारे प्रवरको वासौकः शयनास्पदम्। भाण्डागारं तु कोषः स्याच्चन्द्रशाला शिरोगृहम्। कुप्यशाला तु सन्धानी कायमानो तृणौकसि। होत्रीयन्तु हविर्गेहं प्राग्वंशः प्राग् हविर्गृहात्। आथर्वणं शान्तिगृहमास्थानगृहमिन्द्रकम्। तैलिशाला यन्त्रगृहमरिष्टं सूतिकागृहम्। सूदशाला रसवती पाकस्थानं महानसम्। हस्तिशाला तु चतुरं वाजिशाला तु मन्दुरा। सन्दानिनी तु गोशाला चित्रशाला तु जालिनी। कुम्भशाला पाकपुटी तन्तुशाला तु गर्त्तिका। नापितशाला वपनी शिल्पा खरकुटी च सा। आवेशनं शिल्पिशाला सत्रशाला प्रतिश्रयः। आश्रमस्तु मुनिस्थानमुपघ्नस्त्वन्तिकाश्रयः। प्रपा पानीयशाला स्याद्गञ्जा तु मदिरागृहम्। पक्कणः शवरावासो घोषस्त्वाभीरपल्लिका। पण्यशाला निषद्यापि हट्टो विपणिरापणः। वेश्याश्रयः पुरं वेशो मण्डपस्तु जनाश्रयः"। ततोऽस्त्यर्थे इनि। गेहिन् तद्युक्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्। गेहं गेहकार्यं साध्यतयाऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। भार्यायाम् "मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे! चेतसा कातरेण" मेघ०।

गेहेक्ष्वेडिन् त्रि० गेहे एव क्ष्वेडते क्ष्विड–इनि पात्रे० स०। गृहमात्रे युद्धादावनासक्ते कापुरुषे। युक्तारोह्यादित्वात् अस्य आद्युदात्तता।
गेहेदाहिन् त्रि० गेहे दहति दह–इनि पात्रे०स०। कापुरुषे एवं गेहेविजितिन् गेहेव्याड गेहेमेहिन् गेहेदृप्त गेहेधृष्ट इत्येतेऽपि पात्रे०स०। कापुरुषे आद्युदात्तता च
गेहेशूर पु० गेह एव शूरः पात्रेसमितादि स०। कापुरुषे युक्तारोह्या० आद्युदात्तता [अमरः।
गेहोपवन न० गेहसमीपस्थमुपवनम्। गृहसन्निकृष्टोपवने
गेह्य त्रि०गेहे भवः गेहाय हितं वा यत्। १गेहभवे २गेहहिते च। "यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिद्भजते गेह्यम्" ऋ० १।१२०।७
गै गाने भ्वा०पर०सक०अनिट्। गायति। अगासीत्। जगौ जगतुः। गीयते गेयं गानं गीता गीतः गीतिः। गायकः गायनः गाथा गातुम्। गापयति जिगीषति। "मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा" मेघ० "तथोऽपि तावत् प्रभवामि गातुम्" नैष० "गेये केन विनीतं वाम्" ? रघुः। "तत्र च गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना" भा०व० १७८१ "गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम्" याज्ञ० "जयोदारवं बाहुगीतं यामास किन्नरान्" रघुः।

अनु+पश्चाद्गाने। अनुगायति "काचिदर्श्चितपङ्क्तिरागम्"
अभि+आभिमुख्येन समन्ताच्च गाने "राजधानीषु राज्ञां च समाजेष्वभ्यगायताम्" रामा० आ०
अव+निन्दने अवगीतम्।
उत्+उच्चैर्गाने। "उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणाम्" कुमा०। "उद्गीयमानं वनदेवताभिः" रघुः।
उप+समीपगाने। "शिष्यप्रशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम" शङ्करदिग्विजयः। आधिक्येन गाने च "निष्कृतवैरुपगीयमानात्" भाग०[गन्धर्व्यपि" मनुः।
नि+निश्चयेन गाने। "तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीताश्च
परि+समन्ततो गाने। "तस्य कर्माण्युदाराणि परिगीतानि सूरिभिः" भाग०१।१।१७ "ऋषिभिः परिगीतानि छन्दोभिश्च पृथक् पृथक्" गीता
प्र+प्रकर्षेण गाने। "यावत् कीर्त्तिर्मनुष्यस्य पृथक् लोके प्रगीयते" भा०उद्यो० ११८४
वि+निन्दने। "मृगया न विगीयते नृपैः" विगीयसे (कौतक!) मन्मथदेहदाहिना" नैष० विविधगाने च। [गायकैः।
सम्+सम्यग्गाने। "सङ्गीयमानस्तुतकीर्त्तिः सखीभिः सुर-

गैर त्रि० गिरौ भवः अण् । १पर्वतभवे स्त्रियां ङीप् । सा च (विषलाङ्गला) २लाङ्गलीवृक्षे रत्नमा० (गेरिमाटि) ३उपधातुभेदे न० शब्दार्थचि०।

गैरकंवूल न० नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षलग्नकालिक षड्योगभेदे तल्लक्षणादि तत्रोक्तं यथा

"यस्याधिकारः स्वर्क्षादि शुभोऽथाऽप्यशुभोऽपि वा । केनापि दृग्ययुक्तिश्च स शून्याध्वग इष्यते । स्वस्नकाद्ये शयोरित्थशाले शून्याध्वगः शशी । उच्चादिपदशून्यत्वा न्नेत्थशालोऽस्ति केनचित् । यद्यन्यर्क्षं प्रविश्यैषः स्वभोच्चस्थेत्थशालवान् । गैरकंवूलमेतत्तु पदोनेनाशुभं स्मृतम् । उदा० । मिथुने तुलमिति प्रश्ने सिंहलग्ने रविः स्थिते । अष्टांशैः, तुलपः कुम्भे भौमोऽंशैः रविभिस्तथोः । इत्थशालोऽस्ति तस्येन्दुः कन्यायां चरमेऽंशके । स्वर्क्षादिपदहीनस्य नेत्थशालोऽस्ति केनचित् । स्वर्क्षोच्चगेन शशिनाऽन्यर्क्षस्थेनेत्थशालकृत् । गैरकंवूल मन्येन सहायाल्लाभदायकम्" । इशो० गैरकंवूलमप्यत्र

गैरायण पुंस्त्री गिरेर्गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । गिरिगोत्रापत्ये ।

गैरिक न० गिरौ भवम् ठञ् । (गेरिमाटि) उपधातुभेदे तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा । "गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजं तथा । सुवर्णगैरिकं त्वन्यत् ततो रक्ततरं हि तत् । गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरं तुवरं हिमम् । चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम्" [राजनि०।

गैरिकाक्ष पु० गैरिकमिवाक्षि पुष्पमस्य । जलमधुके वृक्षे ।

गैरेय न० गिरौ भवम् ढक् । शिलाजतुनि अमरः । (गेरिमाटी) ख्याते उपधातुभेदे भावप्र०।

गो पुंस्त्री गच्छत्यनेन गम--करणे डो । १स्वनामख्याते पशुभेदे तस्य यागसाधनत्वात् स्वोगव्याश्च दानद्वारा स्वर्गगतिसाधनत्वाच्च तथात्वम् । गतिसाधनतया तस्य तथार्थत्वयोगेन यौगिकत्वेऽपि योगरूढत्वम् । एतेन दर्पणकृता "व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे गौः शेते इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् "गमेर्डोः" इति व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात्" इति यदुक्तं तत् यामादिकमेव गमेर्डोः इत्युणादिप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वानियमात् "ताभ्यामन्यत्रोणादयः पा०सूत्रे उणादीनां अपादानसंप्रदानभिन्नार्थत्वनियमात् अत्र करणार्थकडोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि गतिसाधनत्वरूपयौग्यवाचकत्वात् फलोपधायकत्वनियमे यामावगशयनादीनामपि गतिशयनादिविगमकाले तत्तच्छब्दवाच्यतानुपपत्तेः । गम्यते ज्ञायते अनेन करणे, शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि वा डो । २रश्मौ किरणे तस्य शीघ्रगामित्वात् चाक्षुषज्ञानहेतुत्वाच्च तथात्वम् सूर्यादिकिरणसंपर्कं विना चाक्षुषज्ञानाभावात् रश्मेर्ज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम् । ३वज्रे ४हीरके तस्यापि कठिनद्रव्येऽपि गतिमत्त्वात् तथात्वम् । कर्मणि डो । ५स्वर्गे कर्मभिर्गम्यमानत्वात् तस्य तथात्वम् मेदि०। ६चन्द्रे विश्वः कर्मभिस्तल्लोकगमनात्तस्य तथात्वम् ७सूर्ये ८गोमेधयज्ञे भानुदीक्षितः । सूर्यस्य शीघ्रगतिकत्वात् अर्चिरादिच्छिद्रात्तया आतिवाहिकत्वात् तथात्वम् । "संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसम्" श्रु०। आतिवाहिकशब्दे ६५१पृ०दृश्यम् ९ऋषभनामौषधे राजनि०। तस्य गोनामकत्वात् तथात्वम् । करणे डो । १०नेत्रे स्त्री तस्य चाक्षुषज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम् । कर्त्तरि डो । ११बाणे स्त्री तस्य शीघ्रगतिकत्वात् तथात्वम् । कर्मणि डो । १२दिशि स्त्री दिशां पलायनकाले गम्यमानत्वात्तथात्वम् । १३वाचि स्त्री तस्याः ज्ञानहेतुत्वात् तथात्वम् । आधारे डो । १४भुवि स्त्री तस्याः गमनाधारत्वात् तथात्वम् १५जले च स्त्रीब०व० केचित् तस्य निम्नगतित्वात् १६पशुमात्रे अमरः १७मातरि १८लोमनि भानुदीक्षितः । १९ऋषभराशौ २०नवसंख्यायाम् गोर्भूमेर्नवखण्डात्मकत्वात् आकाशे सदागतिमद्ग्रहाणां नवत्वाद्वा तत्संख्यासाम्यात् तथात्वम् । २१पुलस्त्यभार्यायां गविजातशब्दे २५६६ पृ०दृश्यम् । ज्ञानहेतुत्वात् २२इन्द्रिये गोचरः । पदान्तस्थितस्योपसर्जनस्य समा० ह्रस्वः शीतगुः सहस्रगुः । अस्य उत्तरपदस्थत्वे तत्पुरुषे पच् समा०। पुंसि परमगवः स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् दुग्धगवी गोः पुरीषं मयट् । गोमय (गोवर) ख्याते पदार्थे न० गौर्विद्यतेऽस्य मिनि गोमिन् । मतुप् । गोमत् गोविशिष्टे गोस्वामिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप् । गोःस्थाने गोष्ठच् गोगोष्ठ गोस्थाने न० । गोमांसगुणा भावप्र०उक्ता यथा "गोमांसं तु गुरु स्निग्धं पित्तश्लेष्मविवर्द्धनम् । बृंहणं वातहृत् बल्यमपथ्यं पीनसप्रणुत् । गोरिदं यत् "वान्तो यि प्रत्यये" पा० अवादेशः । गव्य गोदुग्धादौ भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा

"गव्यं दुग्धं विशेषेण मधुरं रसपाकयोः । शीतलं स्तन्यकृत् स्निग्धं वातपित्तास्रनाशनम् । दोषधातुमल-

स्रोतःक्लिन्नक्लेदकरं गुरु। जराशमनरोगाणां शान्तिकृत् सेविनां सदा”। क्षीरवर्गशब्दे २२७० पृ० विवृतिः। गव्यदधिगुणाः भावप्र० उक्ता यथा “गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वम्लं रुचिप्रदम्। पवित्रं दीपनं हृद्यं पुष्टिकृत् पवनापहम्। उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम्”

“तन्नवनीतगुणाः” तत्रोक्ता यथा “नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत्। संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोऽर्दितकासहृत्। तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः”

तद्घृतगुणाः भावप्र० उक्ता यथा “गव्यं घृतं विशेषेण चक्षुष्यं वृष्यमग्निकृत्। स्वादुपाककरं शीतं वातपित्तकफापहम्। मेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिकरं परम्। अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं वयसः स्थापकं गुरु। बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम्। सुगन्धं रोचनं चारु सर्वाज्येषु गुणाधिकम्”।

तन्मूत्रगुणा भावप्र० उक्ता यथा “गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं क्षारं तिक्तं कषायकम्। लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तकृत्कफवातहृत्। शूलगुल्मोदरानाहकण्डूक्षिमुखरोगजित्। किलासगदवातामवस्तिरुक्कुष्ठनाशनम्। कासश्वासापहं शोथकामलापाण्डुरोगहृत्। कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान् गुल्मातिसारमरुदामयमूत्ररोधान्। कासं सकुष्ठजठरक्रिमिपाण्डुरोगान् गोमूत्रमेकमपि पीतमपाकरोति। सर्वेष्वपि च मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतोऽधिकम्। अतोऽविशेषात् कथने मूत्रं गोमूत्रमुच्यते। प्लीहोदरश्वासकासशोथवर्चोग्रहापहम्। शूलगुल्मरुजानाहकामलापाण्डुरोगहृत्। कषायं तिक्ततीक्ष्णञ्च पूरणात् कर्णशूलनुत्”।

तत्र सौरभ्याम् “पङ्के गौरिव सीदति” भा०वि० १६१। “यथा गौर्भाति चाफला” मनुः “गोव्रतम् विकृतः कल्पः” प्रा०त० विष्णु०। वाचि “पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत्” भट्टि० “मेघोद्भूतपतत्पयःकणगवीकैवल्यपीनं रवात्” नैष० नेत्रादिषु “गोमध्यमध्ये! मृगगोचरे! हे सहस्रगोभूषणकिङ्करीणाम्। नादेन गोभ्रिस्वरेषु मत्ता” भ्रमन्ति गोकर्णशरीरभाजः” चौरः। “गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य” रघुः “शिप्राशरौघाकुलनत्यधेन गाम्” माघः। कृतादौ सत्। गव्य गौः कृतादौ भुवि पदान्ते

गोशब्दस्य अतिपरे परतः गोऽग्रं प्रकृतिवद्भावश्च गोअग्रं अचिपरे वा अवङ् गवाग्रम्। अश्वशब्दे परे गवाश्वादि० द्वन्द्वे एकवद्भावः। गवाश्वम्। [वैद्यक०

गोकण्ट पु० गोः पृथिव्याः कण्टक इव। (गोखुरी) क्षुपभेदे

गोकण्टक पु०न० गोः भूमेः कण्टक इव। १विकङ्कतवृक्षे (वइंचि) राजनि०। २गोः खुरे च मेदि०३तत्कृते स्थपुटे ४विषमोन्नते हेमच०

गोकर्ण पु० गौरिव कर्णौ यस्य। १सर्पे, “भ्रमन्ति गोकर्णशरीरभाजः” इति चौरः। गोरिव कर्णावस्य। २अश्वतरे, ३मृगभेदे, ४गणदेवताभेदे, ५अनामिकायुतवितस्तिकुपमाने, शैवे ६तीर्थभेदे च मेदि०। ७रुद्रभेदे। “गजेन्द्रकर्ण! गोकर्ण! पाणिकर्ण! नमोऽस्तु ते” भा०शा० २८६ अ० “महाबलश्च गोकर्णः” आगमः “गोकर्णो भद्रकर्णी स्यात्” देवीगीता “ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान्। गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः”। भाग०। ८काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे च “गोकर्णभारभूतेशौ तत्कर्णौ परिकीर्त्तितौ” काशीख०११अ०।

गोकर्णी स्त्री गोः कर्ण इव पत्रमस्याः गौरा०ङीष्। मूर्वालतायाम् अमरः। [अणोपदत्वात् न ह्रस्वः। गवादौ

गोका स्त्री गौरेव स्वार्थे क। “केऽणः” पा०ह्रस्वे पूर्वणकारेण

गोकामुख पु० भारतवर्षस्थे पर्वतभेदे “भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः। मलयमङ्गलप्रस्थ इत्युपक्रमे “नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः” भाग० ५।१६।१५।१७श्लो०

गोकिराटिका स्त्री गां वाचं किरति कॄ—क तथा सती अटति अट—ण्वुल्। सारिकायाम् खगभेदे हेमच०।

गोकिराटा स्त्री गोकिरा वाणीकिरा सती अटति अट अच् गौरा० ङीष्। सारिकाखगे राजनि०।

गोकि(की)ल पु० गोः पृथिव्याः कील इव। १मूषले २हले च हारा०। पृषो० ह्रस्वमध्यः तत्रार्थे हेमच०।

गोकुल न० ६त०। १गोसमूहे “ग्रामान् वा बहुगोकुलान्” भा०व०१७१।७६। गवां कुलमत्र। २गोष्ठे “गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च” ति०त०शाता०। मथुरापुर्य्याः पूर्वदक्षिणस्थे यमुनापारवर्त्तिनि व्रजाख्ये ३नन्दगोपवासस्थाने च “कालेन व्रजता तात! गोकुले रामकेशवौ” जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः” भाग० १०स्क०। सोऽभिजनोऽस्य अण् तस्य बहुत्वे लुक्। पिता-

दिक्रमेण तद्धाविज्ञानेषु आर्षे प्रयोगे क्वचित् एकार्थेऽपि वुक्। "घोषं विकृतपुपनेश्यति गोकुलं च" भा० २।८।१२ "गोकुलं गोकुलवासिजनम्" श्रीधरः

गोकुलिक त्रि०गोर्नेनस्य कुलः संस्थानमत्र। १केकरे। गवि पङ्कमग्नायां कुलिकः जडइव। २पङ्कमग्नगवुपेक्षके च मेदि०।

गोकृत न०३त०। १गोमये २गवा चरिते त्रि०।

गोघोडक पुंस्त्री गवि घोट इव कायति कै—क। सुश्रुतोक्ते प्रतुदखगभेदे कपोतादिगणे "कुलिङ्गगोघोडकोत्या-व्युक्ता "प्रतुदाः" इत्युक्तं सुश्रुतेन।

गोखा स्त्री गां भूमिं खनखनया खन—ड। गवे पाठा-न्तरे क्रोडादिषु पाठात् स्वाङ्गत्वेऽप्युपसर्जने न ङीष्

गोखु(क्षु)र पु०गोः पृथिव्याः खु(क्षु)र इव। स्वनामख्याते क्षुपभेदे। तत्पर्यायगुणाद्युक्तं भावप्र०

"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः। गो-कण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि। श्वदंष्ट्रा कथाश्च दंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका। गोक्षुरः शीतलः स्वादुर्बलकृद् वस्तिशोधनः। मधुरो दीपनो वृष्यः पुष्टि-दश्चाश्मरीहरः। प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोग वात-नुत्"।

स च लघुपञ्चमूलान्तर्गतोदशमूलान्तर्गतश्च यथाह तत्रैव "शालपर्णी पृश्निपर्णी वार्त्ताकी कण्टकारिका। गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम्। पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यम्पित्तानिलापहम्। नात्युष्णं बृंहणं ग्राहि ज्वर श्वासाश्मरीप्रणुत्" "उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदा हृतम्। दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुजः। तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीडाऽरुचीर्हरेत्।"

गोक्षुरिः इकारान्तोऽपि तदर्थे शब्दर०पृषो०साधु।

गोगोयुग न०गवोर्द्वित्वम् गो+द्वित्वे गोयुगच्। गवोर्द्वित्वे।

गोगोष्ठ न० गोः स्थानम् गो+स्थाने गोष्ठच्। गवां स्थाने।

गोगृष्टि स्त्री गौर्गृष्टिः जात्या समासे परनिपातः। सकृत्-प्रसूतायां गवि सि०कौ०।

गोग्रन्थि पु० गोजातो ग्रन्थिः। १करीषे। गोर्ग्रन्थिर्यत्र। २गोष्ठस्थाने। ३गोर्ग्रन्थिरिव। गोजिह्वौषधौ मेदि०।

गोघ्न त्रि० गां हन्ति हन—क ६त०। गोहन्तरि। तद्व्रतं मनुना दर्शितं यथा

"उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत्। कृत-वापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः। चतुर्थकालमश्नीयाद-क्षारलवणं मितम्। गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः। दिवानुगच्छेत्तास्तु तिष्ठन्नूर्द्ध्वं रजः पिबेत्। शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत्। तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत्। आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः। आतुरामभिशस्तां च चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः। पतितां पङ्कमग्नां वा सर्वोपायै-र्विमोचयेत्। उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्। न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः। आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽथवा। भक्ष-यन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम्। अनेन वि-धिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति। स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति। वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुच-रितव्रतः। अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्। "गोघ्नवत् विहितः कृत्स्नश्चान्द्रायणमथापि वा" प्रा०त० स्मृतिः। गौर्हन्यतेऽस्मै सम्प्रदाने क। २अतिथिभेदे तस्यागमने हि मधुपर्कार्थं गोहननं विहितम् "महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत्" इति स्मृतेः कलौ तु तन्निषेधः "मधुपर्के पशोर्वधः" इत्यादित्यपु-राणे कलिवर्ज्येषु तस्योक्तेः।

गोघृत न०गोः पृथिव्या घृतमिव यस्य पोषकत्वात्। १वृष्टि-जले त्रिका०। ६त०। २गव्ये घृते च

गोचन्दन न०गोशीर्षाख्यं चन्दनम् शा०त०। गोशीर्षाख्ये च-न्दने "गोचन्दनाभोहनिकामधुकमाक्षिकं मधु। सुवर्ण मिति संयोगः पेयः सौभाग्यमिच्छता" सुश्रुतः

गोचर पु० गावः इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् चर-अप्। १इन्द्रि-यवेद्ये रूपरसादौ विषये। एकैकेन्द्रियविषयाश्च शब्दाद-यस्तत्र श्रोत्रस्य शब्दो विषयः, एवं त्वचः स्पर्शः, नेत्रस्य रूपम्, जिह्वाया रसः, घ्राणस्य गन्धः। २ज्ञानमात्र-विषयेऽपि "सदसत्संशयगोचरोदरी" नैष० "अवाङ्-मनसगोचरम्" वेदा०सा० गोचरत्वं ज्ञाननिरूपिता विषयता सा च स्वरूपसम्बन्धविशेषः। कर्त्तरि अच्। ३भूमिचरे त्रि०। गावश्चरन्त्यस्मिन् अच्। ४गवां प्रचा-रस्थानादौ, "उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरान्" किरा० ५गन्तव्यदेशे "इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्" कठोप० ६देशमात्रे, "ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषय-गोचरे" देवीमा०। ७गवां व्योमगतिमतां ग्रहाणां चरः भावे अप्। गतिभेदे च "गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः" ज्यो० संनिमित्ततया-

ऽस्यस्य च। ज्योतिषोक्ते जन्मराश्यवधिकेषु तत्तत्स्थानेषु दृष्ट्यर्कादिग्रहगमननिमित्तशुभाशुभनिरूपणे। ज्योतिषोक्त गोचरशुद्धशुद्धौ वामवेध दक्षिणवेधादिकं च मु॰चि॰ पी॰धा॰ उक्तम् यथा

"सूर्यो रसान्त्ये खयुगेऽग्निमन्दे शिवाश्वयोर्भौमशनी तमश्च। रसाङ्कयोर्ज्ञोऽभ्रशरे गुणान्त्ये, चन्द्रोऽम्बराब्धौ गुणनन्दयोश्च (१)। लाभाष्टमे चाद्यशरे रसान्त्ये नगद्वये, श्रीद्विशरेऽग्निरामे। रसाङ्कयोर्नागविधौ खनागे लाभव्यये, देवगुरुः शराब्धौ (२)। द्व्यन्त्ये नवामे द्विगुणे शिवाग्नौ, शुक्रः कुनागे द्विनगेऽग्निरूपे। वेदाम्बरे पञ्चनिधौ गजेषौ नन्देषयोर्भानुरसे शिवाग्नौ (३)। क्रमाच्छुभो विद्ध इति ग्रहैः स्यात्पितुः सुतस्यात्र न वेधमाहुः। दुष्टोऽपि खेटो विपरीतवेधाच्छुभो द्विकोणे शुभदः सितेऽब्जः (४)। स्वजन्मराशेरिह वेधमाहुरन्ये ग्रहाधिष्ठितराशितः सः। हिमाद्रिविन्ध्यान्तर एव वेधो न सर्वदेशेष्विति काश्यपोक्तिः (५)। जन्मर्क्षं निधनं ग्रहे जनिभतो घातः, क्षितिः श्रीर्व्यथा चिन्ता सौख्यकलत्रदौस्थ्यमृतयः स्युर्मानलाभः सुखम्। लाभोऽपाय इति क्रमात्तदशुभध्वस्त्यै जपः स्वर्णगोदानं शान्तिरथो ग्रहं त्वशुभदं नो वीक्ष्यमाहुः परे (६)। पापान्तःपापयुक् द्यूने पापाच्चन्द्रः शुभोऽप्यसत्। शुभांशे चाधिमित्रांशे गुरुदृष्टोऽशुभोऽपि सत् (७)। सितासितादौ सद्दृष्टे चन्द्रे पक्षौ शुभावुभौ। व्यत्यासे चाशुभौ प्रोक्तौ सङ्कटेऽब्जबलं त्विदम् (८)। वज्रं शुक्रेऽब्जे सुमुक्ता प्रवालं भौमेऽगौ गोमेदमार्कौ सुनीलम्। केतौ वैदूर्यं, गुरौ पुष्पकं ज्ञे पाचिः, प्राङ्माणिक्यमर्के तु मध्ये (९)। माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि गारुत्मतं पुष्पकवज्रनीलम्। गोमेदवैदूर्यकमर्कतः स्युरत्नान्यथो ज्ञस्य मुदे सुवर्णम् (१०)। धार्यं राजावर्त्तकं राहुकेत्वोरौप्यं शुक्रेन्द्वोश्च मुक्ता गुरोस्तु। लोहं मन्दस्यारभान्वोः प्रवालं ताराजन्मर्क्षाश्रिराशिस्थितः स्यात्" (११)। मुहू॰ चि॰।

"अथ गोचरप्रकरणं व्याख्यायते तत्र जन्मराशितः प्रोक्तनिषिद्धस्थानस्थितैदानीन्तनग्रहवशेन शुभाशुभनिरूपणं गोचर इत्युच्यते तत्र ग्रहाणां गोचरफलं शुभाशुभरूपमुपजातिकाद्वयेनेन्द्रवज्रया चोपजातिकापूर्वार्द्धेन चाह सूर्यो रसान्त्ये इत्यादौ सर्वोऽह्नोऽपिभाषयैकवद्भवतीति समाहारद्वन्द्व एकवचनान्तः। शिवाश्वयोरित्यादावितरेतरयोगद्वन्द्वः अम्बराब्धिशिवादिषु तु न तत्-मागमशासनमिति सुमभावोऽध्येयः एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। अत्र चतुर्थश्लोकेनान्वयः स्वजन्मराशेरिति पञ्चमश्लोकस्य पदमत्राध्याहार्यम्। तत्र सूर्योऽयं स्वजन्मराशेः रसान्त्ये क्रमाच्छुभो विद्धश्च स्यात्। सूर्यः स्वजन्मराशेः सकाशाद्यदि षष्ठस्थाने तदा शुभम् अतः जन्मराशेर्द्वादशस्थानस्थिताश्चेदन्ये ग्रहाः स्युस्तदा विद्धः शुभोऽप्यशुभफलदाता अत्र शनैश्चरस्य सूर्यपुत्रत्वात् सहवेधाभावो कार्यः यतः पितुर्जनकस्य सुतसम्बन्धिनं वेधं नाहुः सुतस्यापि पितृसम्बन्धिवेधं नाहुः। तथा खयुगे जन्मराशेर्दशमे सूर्यः शुभश्चतुर्थस्थानस्थिताश्चेदन्ये ग्रहाः शनिवर्जिताश्च स्युःतदा विद्ध इत्येवं श्लोकत्रयं सम्यग्व्याख्येयम्। तथा चाग्निमन्दे तृतीयनवमयोः, शिवाश्वयोरेकादशपञ्चमयोः सूर्यः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः उक्तञ्च नारदेन "शुभोऽर्को जन्मतस्त्र्यायदशषट्सु विध्यते। जन्मतो नवपञ्चान्त्यचतुर्थैर्व्यर्किभिस्तदा"। अथ भौमेति। भौमशनी तमो राहुश्चैते ग्रहाः स्वजन्मराशितः रसाङ्कयोः षष्ठनवस्थानयोः क्रमाच्छुभा विद्धाश्च स्युः परन्तु शनेः सूर्यवेधो नास्तीत्युक्तमेवेति। यदाह वसिष्ठः "त्रिषडेकादशसंस्थितो धरासुतो रिष्फत्रिधर्मसुतसंस्थैः। दिनकरतनयोऽपि शुभो न विध्यते खेचरैर्विनोष्णकरमिति"। "शनिवद्राहुकेतुश्च" इति वचनाद्राहोरप्येवमेवैष विचारः। राहोरुपलक्षणत्वात्केतोरपि उक्तञ्च शार्ङ्गधरेण "राहुकेतुफलं सर्वं मन्दवत्कथितं बुधैः। वेधोऽपि तद्वदेवोक्तो वामवेधस्तथैव च।" अथ चन्द्र इति जन्मराशितः अम्बराब्धौ दशमचतुर्थयोः, गुणनन्दयोस्तृतीयनवमयोः(१) लाभाष्टमे एकादशाष्टमयोः, आद्यशरे प्रथमपञ्चमयोः, रसान्त्ये षष्ठद्वादशस्थानयोः नगद्वये सप्तमद्वितीययोः स्थानयोश्चन्द्रः क्रमाच्छुभः विद्धश्च ज्ञेयः चन्द्रस्य बुधवेधो नास्ति। उक्तञ्च नारदेन "विध्यते जन्मतोऽन्दुर्द्यूनाद्याऽऽयारिस्वत्रिषु। खेष्टान्त्याम्बुधर्मस्थैर्विबुधैर्जन्मतः शुभः" इति। अथ ज्ञ इति जन्मराशेः द्विशरे द्वितीयपञ्चमयोः अग्निरामे चतुर्थतृतीययोः, रसाङ्कयोः षष्ठनवमयोः, नागविधौ अष्टमप्रथमयोः, खनागे दशमाष्टमयोः, लाभव्यये एकादशद्वादशयोः स्थानयोर्ज्ञो बुधः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः। परं त्वत्र चन्द्रवेधो नास्ति यदाह नारदः "ज्ञः स्वाब्धिषडष्टखायेषु जन्मतश्चेन्न विध्यते। सुतत्रिद्व्याद्याष्टमान्त्यसंस्थितैरिन्दुजः शुभः" इति अथ देवगुरु-

रिति जन्मराशितः शराब्धौ पञ्चमचतुर्थयोः, (२) शुक्रस्य द्वितीयद्वादशस्थानयोः, नवाशे नवमदशमयोः स्थानयोः द्विगुणे द्वितीयतृतीययोः शिवाग्नौ एकादशतृतीययोः । देवगुरवं वृहस्पतिः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः उक्तञ्च नारदेन "जन्मतः स्वादगोऽब्धाद्रिशिवान्त्याष्टस्वजन्मगैः जन्मराशेर्गुरुः श्रेष्ठो यद्यैर्यदि न विध्यते" इति । अथ शुक्र इति जन्मराशेः कुनागे प्रथमाष्टमयोः, द्विनगे द्विसप्तमयोः, अग्निरूपे तृतीयप्रथमयोः, वेदाम्बरे चतुर्थदशमयोः, पञ्चनिधौ पञ्चमनवमयोः, गजेषौ अष्टमपञ्चमयोः, नन्देशयोर्नवमद्वादशयोः, भानुरसे द्वादशषष्ठयोः, शिवाग्नौ एकादशतृतीययोः स्थानयोः, (२) शुक्रः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः यदाह नारदः "जन्मभादाद्यताष्टाङ्कान्त्यायेष्विष्टो न विध्यते । भार्गवो मन्मुखप्राद्यस्वाङ्कशायारिपुलगैरिति" आद्यतेत्यभिविधावाङः वहृतैमान्त्राभिविधिरिति तेन प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां ग्रहाणामित्यर्थः । इदमत्राकूतं यो यो ग्रहः रवन्त्रइत्यादौ प्राक्पठितेषु स्थानेषु विद्यमानः स स ग्रहः शुभदः शुभस्थानव्यतिरिक्ताखिलस्थानेषु विद्यमानः स स ग्रहो,ऽशुभफलदाता अतएवाह श्रीपतिः "सर्वे लाभव्ययस्थिताश्च स्वरिपुव्यर्कः कुजार्कौ त्रिषट् । प्राप्तौ शाद्यसमन्मथारिषु शशी स्वास्तारिवर्जं भृगुः । धीधर्मास्तधनेषु वाक्पतिरिति स्वाष्टाम्बुखस्थो बुधः श्रेष्ठो जन्मदृशादिगोचरविधौ विद्धो न चेत् स्याद्ग्रहैरिति"। अर्थादेवानुक्तस्थानेष्वशुभः स स ग्रहः । अत्र ग्रहाणां विद्धिनिमित्त स्थानफलानि विधियन्ते । तत्र

रवेः । "स्थानं जन्मनि नाशयेद्धनकरः कुर्यात्, द्वितीये भयं, दुश्चिक्ये३ श्रियमातनोति हिबुके४ मानक्षयं यच्छति । दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमे पीड़ामष्टमगः करोति नवमे कान्तिक्षयं धर्म९गः । कर्मसिद्धिजनकस्तु कर्म१०गो वित्तलाभकृदाय११संस्थितः । द्रव्यनाशजनितां महापदं यच्छति व्यय१२गतो दिवाकरः'

चन्द्रस्य—जन्मन्यन्नान्दिशति हिमगु,र्वित्तनाशं द्वितीये दद्यात् द्रव्यं सहज३भवने कुचरोगं चतुर्थे । कार्ये नाशं तनय५स्थगोवित्तलाभं च षष्ठे द्यूने७ द्रव्यं सुवनितस्थितं मृत्यु८संस्थोऽपमृत्युम् । नृपभयं कुरुते नवमः शशी दशमधामगतस्तु महत् सुखम् । विविधमाय११गतः कुरुते धनं व्यय१२गतस्तु रुजं धनसंचयम्"

कुजस्य—"प्रथमस्थगः क्षोणीसुतः करोत्यरिजं भयं चयति धनं वित्त२स्थाने तृतीयगतोऽर्थदः । अरिभयमतः पाताले४ऽर्थान् क्षिणोति हि पञ्चमो रिपु६गृहगतः कुर्याद्दुःखं रुजं मदन७स्थितः । जनितो निधन८स्थः शस्त्राबाधां धराजो दिशति नवमसंस्थः कायपीड़ामतीव । शुभमपि दशमस्थो लाभ११गो भूरिलाभं १२व्ययभवनगतोऽसौ व्याधिमर्थादिनाशात्"

बुधस्य—"बुधः प्रथमगोभयं दिशति बन्धमर्थे धने२ धनं रिपुभयान्वितं सहज३गचतुर्थेऽर्थदः । अनिर्वृतिकरो भवेत्तनय५गोऽरि६गः स्थानदः करोति मदन७स्थितोबहुविधां शरीरव्यथाम् । अष्टमे शशिसुते धनवृद्धिर्धर्म९गस्तु महतीं तनुपीडाम् । कर्म१०गः सुखमथाय११गतोऽर्थं द्वादशे भवति वित्तविनाशः ।

गुरोः—"भयं जन्मन्यायोंजनयति धन२स्थोऽर्थमतुलं तृतीयेऽस्तक्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् । सुखं पुत्र५स्थाने स्वजनमपि च कुर्यादरि६गृहे गुरुर्द्यूने७ पूजां धननिचयनाशं च निधने८ । धर्म९गतो धनवृद्धिकरः स्यात्प्रीतिकरो दशमेऽमरपूज्यः । स्थानधनानि ददाति स चाये११ द्वादशगस्तनुमानसपीडाम्"

भृगोः । "जन्मन्यतिशयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे २दुश्चिक्य३गः सुखकरोधनदश्चतुर्थे । स्यात्सुतस्तनय५गोऽरि६गतोऽरिवृद्धिं शोकप्रदो मदन७गोनिधने८ऽर्थदायी । जनयति विविधाम्बराणि धर्मे९ न सुखकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः । धननिचयकरः स लाभ११संस्थो व्यय१२भवनेऽपि धनागमं करोति"

शनेः । "विस्तम्भयं स्वगाप्तिं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्नो वित्तक्षयं द्वितीये धनहरणकृतं वित्तलाभं तृतीये । पाताले४ शत्रुवृद्धिं सुतभवन५गतः पुत्रभृत्यार्थनाशं षष्ठे स्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने७ दुःखसंघातमार्किः । शरीरपीडां निधने८ च धर्मे९ धनक्षयं कर्मणि१० दौर्मनस्यम् । उपान्त्य११गो वित्तमनर्थमन्त्ये१२ शनिर्ददातीत्यवदद्वसिष्ठः"

राहोः केतोश्च—"राहुर्जन्मगतो भयं च कलहं सौभाग्यमानक्षयं वित्तभ्रंशमहासुखं नृपभयं चार्थक्षयं यच्छति । सन्तापं कलहं च वित्तमधिकं शीघ्रं विनाशं क्रमात् केतुस्तत्फलमेव राशिषु वदेद्धन्ति गर्गादयः" ।

एतच्छुभाशुभफलप्रदा खचरान्मगतास्तथा राशिसन्धिगता एवत्रराशेः फलं ददति वक्रिणस्तु प्रागराशेरित्याह कश्यपः "खचरान्मगताः

खेटाः राशिसन्धिगता ग्रहाः । एकराशेः फलं दद्यु-र्वक्रो तद्विपरीतमिति" राशिग्रहणं नक्षत्रस्याप्युपलक्षणम् । वशिष्ठोऽपि "भवनान्तगताधिष्ण्यान्तगताश्च गगनचराः । दद्युः परभवनफलं प्राग्भवनफलं च वक्रिता यत्र" इति । अस्यार्थः ऋक्षं नक्षत्रं तस्य सन्धिः एकस्मान्निर्गत्यापरत्र संक्रमणं सन्धिरेवं राशिसन्धिश्च । तत्र सन्धिमानम् । "देवद्युक्क्षर्त्तवोऽष्टाष्टौ नाड्योऽङ्गाः खनृपाः क्रमात् । वर्ज्याः संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिन्दिताः" इति विवाहप्रकरणे वक्ष्यति ग्रन्थकृत् । संक्रमणकाल एव सन्धिकालः सर्वेषां ग्रहाणाम् "पदिष्टविम्बं ग्रहभुक्तिभक्त"मित्यादिना भास्करेणोक्तत्वात् । तदेतदस्माभिः संक्रान्तिप्रकरणे सप्रपञ्चं निरूपितं तत एवावधार्यम् । तत्र सूर्यादिग्रहाः देवद्युक्क्षर्तिपद्योक्त घटिकोपलक्षिते नक्षत्रान्ते राश्यन्ते वा स्थिता निर्गमिष्यतस्य नक्षत्रस्य राशेर्वा फलं प्रयच्छन्ति वक्रिणस्तु पूर्वोक्तलक्षणोपलक्षिते नक्षत्रादौ राश्यादौ वा स्थिता भुक्तस्य नक्षत्रस्य राशेर्वा फलं ददति । तत्र भौमाद्याः ग्रहाः वक्रातिचारयोः प्राग्राशिफलं कियन्ति दिनानि प्रयच्छन्तीत्याह वशिष्ठः "दद्युर्द्विकं पञ्चदिनं त्रिपक्षमतिचारवक्रयोर्दद्युः । भौमाद्याः पञ्चदिनं प्राग्राशिफलं च पञ्च मासांश्चेति" भौमाद्याः स्वगत्या यावता कालेन राशिं जहति ततोऽल्पेन न्यूनाधिकभावेन स चारः यदा चारसमये राशिं जहति सोऽतिचारः, वक्रं प्रसिद्धमेव । अथ वामवेधं शुक्लपक्षे चन्द्रबलं चोपजात्युत्तरार्द्धेनाह । दुष्टोऽपि स्वजन्मराशेः सकाशादनिष्टस्थानस्थितोऽपि खेटो विपरीतवेधात् वामवेधाच्छुभः शुभफलदाता । अयमर्थः येषु षष्ठदशमतृतीयैकादशेषु स्थितः सूर्यः शुभफलदाता तद्भिन्नान्यष्टौ स्थानान्यशुभान्येव तत्र द्वादशचतुर्थनवमपञ्चमाख्येष्वनिष्टस्थानेषु स्थितः सूर्यस्तदैवानिष्टफलदः स्याद्यदा प्राक् पठितैः क्रमेण षष्ठादिस्थानस्थितैः शनिवर्जितैः ग्रहैर्न विद्धः यदा तु विद्धस्तदा शुभफलदोऽपि षष्ठादिस्थाने शुभदो नैव स्यात् । अन्येषु स्थानेषु प्रथमद्वितीयसप्ताष्टमेषु स्थितः सूर्योऽनिष्टफलद एव । एवं चन्द्रबुधयोः षडेव विद्धस्थानानीतिक्रमवेधवामवेधौ स्याताम् । भौमस्य तु सौरस्येव शुभानीतराण्यशुभान्येव तत्र नवपञ्चमद्वादशस्थानस्थितभौमस्याशुभस्य क्रमेण षष्ठैकादशतृतीयस्थानस्थैर्ग्रहैर्वामवेधेन शुभत्वमेव । अन्येष्वशुभस्थानस्थितेष्वशुभएव भौमः । एवं शनिराहुकेतवो ध्येयाः गुरोरप्येवमेव । तत्र तु प्रथमषष्ठस्थानस्थो गुरुरशुभ एव । शुक्रस्य तु नवस्थानानां शुभत्वात्तद्व्यतिरिक्तानि त्रीणि षष्ठसप्तमदशमस्थानान्यशुभानि तेषामेव क्रमेण द्वादशद्वितीयचतुर्थस्थानस्थग्रहजनितवामवेधेन शुभत्वमेव । अन्येषां तूत्तरपठितत्वात् स्थानानां शुभत्वादेव न वामवेधविचारार्हत्वमिति परिच्छिन्नोऽर्थः यदाह कश्यपः "अपि विद्धो ग्रहः कश्चिन्न ददाति शुभं फलम् । वामवेधविधानेन त्वशुभोऽपि शुभप्रदः । अतस्तद्द्विविधं सूक्ष्मं विचार्यैव फलं वदेत्" इति । वशिष्ठोऽपि "वेधसमन्वित खचरा न प्रदिशन्त्यशुभफलं किञ्चित् । व्यत्ययवेधविधानादपि शुभास्ते शुभप्रदाः सततमिति" व्यत्ययवेधो वामवेधः । द्विकोण इति । सिते शुक्लपक्षेऽब्जश्चन्द्रो द्विकोणे द्वितीयनवमपञ्चमस्थानेषु स्थितः शुभदः अत्रापि क्रमेण षष्ठाष्टमचतुर्थस्थानस्थितैर्बुधवर्जितैर्ग्रहैर्नो विद्धः इत्यपि ध्येयं उक्तं च नारदेन "शुक्लपक्षे शुभश्चन्द्रो द्वितीयनवपञ्चगः । रिपुरन्ध्राम्बुसंस्थैर्न विद्धो हि गगनेचरैरिति" यदि विध्यते तदाऽशुभफलद एव (४)

अथ द्विविधवेधे मतद्वयमुपजात्याह स्वजन्मेति । इह द्विविधवेधविधावन्ये नारदादयः । स्वजन्मराशेः सकाशाद्द्विविधं वेधं क्रामिकं वामिकं चाहुः । तथा चोभयत्रापि नारदेन जन्मत इत्युक्तम् । अथ कश्यपादिमतमुच्यते । स पुनर्द्विविधोऽपि वेधो ग्रहाधिष्ठितराशितो-ज्ञेयः यथा सूर्यो जन्मराशेः सकाशात् षष्ठस्थितः शुभः स सूर्यःस्वाक्रान्तराशितो द्वादशस्थानस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहैर्न विद्धः तथा सूर्यो जन्मराशिद्वादशस्थोऽपि नेष्टः सः सूर्यःस्वाक्रान्तराशिषष्ठस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहैर्विद्धश्चेत्तदा शुभफलद इत्यर्थः । अथैतस्यैव द्विविधवेधस्य देशविशेषविषयत्वमुच्यते । हिमाद्रिविन्ध्यनामानौ पर्वतौ प्रदेशविशेषावस्थितया प्रसिद्धौ तयोरन्तरालवर्त्तिन्येव देशे स द्विविधोऽपि वेधो ज्ञेयः न सर्वदेशेषु हिमाद्रिविन्ध्यान्तराल वहिर्भूतसर्वदेशेषु द्विविधोऽपि वेधदोषो नास्तीति कश्यपस्य मुनेरभिवचनम् । जन्मनक्षत्रादौ स्थानभेदे ग्रहणफलमाह जन्मार्क्ष इत्यादि । "यज्जन्मनक्षत्रगतो राहुर्ग्रसते चन्द्रभास्करौ । तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ।" भार्गवीये विशेषोऽपि "यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते । राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्द्दिशेदिति" राज्यस्य नक्षत्रे अभिषेकनक्षत्रे यदा-

कदाचिद्राहुभुज्यमाननक्षत्रमुपरागनक्षत्रं चैकमेव तदा-यं सन्दिग्धफलनिर्द्देशः यदा तु नक्षत्रभेदस्तदोपरज्यमाननक्षत्रेऽस्यैव फलनिर्द्देशः एवं राशिभेदेऽप्युपरज्यमानराशिभेदेऽप्येवम् । यतोऽस्मते राहोर्दिग्देशकालावरणादिभेदात् ग्रहणत्वमेव नास्ति । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ "दिग्देशकालावरणादिभेदान्न च्छादको राहुरिति ब्रुवन्ति"। एतदुपपत्तिर्भास्करेण स्वपद्येरेव निरूपिता विस्तरस्त्वेष तोडरानन्दे राहुचारविचारे प्रपञ्चिता परन्तु राहुसाहित्यं विना ग्रहणानयनस्य शरसंस्कृतिमाश्रित्य स्पष्टानयनविधिस्थास्तुकरत्वादिति साहित्यविवक्षयैव राहोरुपरक्तत्वमुच्यते । अतएवोक्तं वराहेण "तस्मिन् काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्य्यते राहुः । याम्योत्तरा शशिगतिर्गणिते ह्युपचर्य्यते तेनेति"५ । अथ जन्मादिराशिफलमुच्यते शनिभन इति । षष्ठ्यास्तस्मिन् जन्मराशेरारभ्य द्वादशसु राशिषु ग्रहणे सति क्रमादनुक्रमेण घातादिफलं भवति यथा जन्मराशौ ग्रहणे सति घातः शरीरपीडा, द्वितीयराशौ क्षतिः द्रव्यनाशः, तृतीयराशौ श्रीर्लक्ष्मीः, चतुर्थराशौ शरीरपीडा, पञ्चमराशौ चिन्ता पुत्रादीनां, षष्ठराशौ सौख्यं, सप्तमराशौ कलत्रदौस्थ्यं स्त्रीमरणं, अष्टमराशौ मृत्युर्मरणं, नवमराशौ माननाशः, दशमराशौ सुखम्, एकादशराशौ लाभः, द्वादशराशौ मृत्युः अपात्मन इति केचित् द्रव्यस्येत्यपरे, इदं च फलं यथामासपर्य्यन्तमनुक्तमपि ध्येयं तदुत्तरं हि ग्रहणान्तरसम्भावनात् यथोक्तं दैवज्ञमनोहरे"घातं हानिमथ श्रियं जननिभाद्ध्वंसं च चिन्तां क्रमात् सौख्यं दारवियोजनं च कुरुते व्याधिं च मानक्षयम् । सिद्धिं लाभमपायमर्क्कशशिनोः सद्भावमध्ये ग्रहः इति" कश्चित्तु "स्थानान्त्रयं शुभमध्यमाधमाः" इत्युक्तम् । दैवज्ञमनोहरे "चाराष्टतीयोऽष्टमचतुर्थस्तथायसंस्थः शुभदः स्वराशेः । नवांशधीसप्तमगश्च विद्भिः पूज्यो द्विषट्को दशमाद्यसंस्थः" इति अत्र वाक्ये पापराशितोगणनोक्ता "त्रिषड्दशायोपगतं नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्वोः । द्विसप्तनन्देषु च मध्यमं स्याच्छेषेष्वनिष्टं मुनयो वदन्तीति" अत्राप्यपेक्षायां स्वजन्मराशेरित्याध्याहार्य्यमेव । अथाशुभसूचकग्रहणप्रतीकारमाह तदशुभेति । तत्र सूर्य्यचन्द्रयोर्ग्रहणस्य सर्व्वस्मिन् यदशुभं दुष्टफलमस्य नाशाय जपः स्वर्णगो-

दानं जपो गायत्र्यादीनां मन्त्राणां स्वर्णं प्रसिद्धं गौः प्रसिद्धा भूमिर्धरा उपलक्षणत्वादन्येषां रूप्यादीनां यथा शक्त्या दानं कार्य्यमिति शेषः उक्तं च दैवज्ञमनोहरे "सुवर्णनिर्म्मितं नागं सतिलं ताम्रभाजनम् । सदक्षिणं सवस्त्रं च श्रोत्रियाय निवेदयेत् । सौवर्णं राजतं वापि बिम्बं कृत्वा स्वशक्तितः । भवेदुपगतक्लेशः छिद्रे विप्राय कल्पयेत् । दानमन्त्रश्च । तमोमय ! महाभीम ! सोमसूर्य्यविमर्द्दन ! । हेमनाग ! प्रदानेन मम शान्तिप्रदो भव" । स्कन्दपुराणे गोदानं भूमिदानं च स्वर्णदानं विशेषतः । ग्रहणे क्लेशनाशाय दैवज्ञाय निवेदयेत्" । किञ्चात्र देशविशेषः पात्रविशेषो द्रव्यविशेषश्च नापेक्ष्य इत्याह व्यासः "सर्व्वं गङ्गासमं तोयं सर्व्वे ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्व्वभूमिः कुरुक्षेत्रं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोरिति" । तत्र स्नानदानादिकं कस्मिन् काले कर्त्तव्यमित्याह "ग्रस्यमाने भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते । मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयत" इति तस्मिन् काले जपादिकमपि विधेयम् "सूर्य्येन्दुग्रहणं यावत्तावत् कुर्य्याज्जपादिकमिति" शिवरहस्योक्तेः आदिशब्दात् सुरार्च्चनमपि अत्र जन्मनक्षत्रजन्मराश्योर्ग्रहणशान्तिमाह वशिष्ठः "यस्यैव जन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ तस्य व्याधिभयं घोरं जन्मराशौ धनक्षयः । द्रव्यमन्त्रविधानेन तस्य दोषापनुत्तये । उपरागस्नानविधिं सम्यग्वक्ष्ये समासतः । मण्डलं चतुरस्रं तु गोमयेन विलेपयेत् । तस्यैशानदिग्भागे वर्णकैः समलङ्कृते । स्थापयेच्चतुरः कुम्भांस्तत्र तान् सागरात्मकान् । सप्तवेदात्मकान् कृत्वा सर्व्वतीर्थात्मकान् शुभान् । पञ्चवोशीरसापुष्पसर्व्वौषधिसमन्वितान् । मृत्तिकाहेमरत्नेन दग्वगुग्गुलचन्दनैः । पञ्चगव्यामृतश्चाजिस्फटिकैः सर्व्वपावनैः" । इत्युपक्रमे "तिलहोमं व्याहृतिभिः सहस्रमष्टसंयुतम् । एवं कृत्वा प्रयत्नेन स्नानकर्म्म समाचरेत् । आमन्त्र्य नवभिर्मन्त्रैः कुम्भान् संकल्पपूर्व्वकान् । एतानेव ततो मन्त्रान् वर्णयेच्चैव संलिखेत् । कर्त्तुः शिरसि तं बद्ध्वा वार्त्तिकैर्वेदमन्त्रकैः । सुमन्त्रितैः कुम्भजलैः स्नाप्यं नीराजयेत्ततः । दध्याद्यमथो विप्रेभ्यः शुक्लमाल्याम्बरः शुचिः । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्याच्छिष्टेभ्यश्च स्वशक्तितः । योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः । सहस्रनयनश्चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु१ । यः कर्म्मसाक्षी लोकानां धर्म्मो माहिषवाहनः । यमश्चन्द्रोपरागस्य ग्रहपीडां व्यपोहतु२ । रक्षोगणाधिपः

मासात् प्रलयानलसन्निभः । चन्द्रस्य पापिकायस्य रक्षःपीडां व्यपोहतु ३ । नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः । स वरुणोऽम्बुपतिश्चान्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु४ । प्राणरूपो हि लोकानां वायुः कृष्णमृगप्रियः । वायुश्चन्द्रोपरागस्य पीडनं मे व्यपोहतु५ । योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः । चन्द्रोपरागकलुषां पीडां चापि व्यपोहतु६ । योऽसाविन्दुधरो रुद्रः पिनाकी वृषवाहनः । चन्द्रोपरागपीडाञ्च नाशयेत् सङ्कटं तथा । ७ त्रैलोक्ये यानि भूतानि चराणि स्थावराणि च । ब्रह्मविष्ण्वर्कयुक्तानि तानि पापं दहन्तु मे८ । आमन्त्रणोक्ते लोकपालत्वेन एव च मन्त्रकाः । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् गोभूस्वर्णाम्बरादिभिः । अनेन विधिना यस्तु ग्रहस्नानं समाचरेत् । न तस्य ग्रहपीडा स्यान्नाच बन्धुधनक्षयः । परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् । सूर्यग्रहेऽप्येवमेव सूर्यनाम्ना विधीयते ।" अत्र यद्यपि जन्मराशौ भवन्त्य इत्युक्तं तत्र च दोषाल्पत्वात् प्रतिमादानशान्त्यादिकल्पना प्रतीयते तथापि प्राग्विलिखितवृद्धवचःसु विरुद्धफलाभिधाना देवाद्य जन्मराशावपि ग्रहणे शान्तिर्विधेया । उभयाभिधानेन शान्त्यभिधानात् उक्तञ्च मत्स्यपुराणे "यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसम्भवः । तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिविधानतः" । इति अतो जन्मनक्षत्रजन्मराशिव्यतिरिक्ते विरुद्धे ग्रहणे शान्तिर्न विधेया वचनाभावात् किन्तु स्वविभवरूपं दानादिरूपं विधेयमिति तात्पर्यार्थः । सूर्यग्रहेऽप्येवमेवेति योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः । सहस्रनयनः सूर्यग्रहपीडां व्यपोहतु" इत्युक्तदिशा चन्द्रपदस्थाने सूर्यपदं पूर्वमन्त्रश्लोकेषु प्रयोज्यमित्यर्थः । अथेदं ग्रहणं स्थानविशेषेणारिष्टजनकमित्युक्तं तच्च ग्रहणं न द्रष्टव्यमित्याह नो वीक्ष्यमिति उक्तं च "जन्मसप्ताष्टरिप्फाङ्कदशमस्थे निशाकरे । दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपि च" जन्मर्क्षं जन्मनक्षत्रं निधनं वधतारा सप्तमी । अत्र दृष्ट इति पदश्रवणात् दुष्टस्थानावस्थितो राहुर्दृष्टः पुंसोऽरिष्टजनकः यदा तु मेघाद्यावरणेन गृहमध्यावस्थित्या वा चक्षुष्मतोऽपि पुंसो राहुदर्शनाभावस्तदाऽरिष्टं नास्ति एवं चान्धस्य यत्र कुत्राप्यवस्थितस्य गृहाद्बहिर्गन्तुमशक्नुवतो वृद्धातुरादेः सर्वारिष्टं स्नानादि वा नास्ति इति तेषामाशयः । अत्रेदं चिन्त्यते किमिदं ग्रहणं दृष्टमेव स्नानाद्यधिकारसम्पादकम् ? उत मेघाद्यावरणे नादृष्टमपि ? कुतः सन्देहः ? उभयथा वचनोपलब्धेः तथा हि वृद्धवशिष्ठः "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । सचैलं तु भवेत् स्नानं सूतकान्नं विवर्जयेदिति" । षट्त्रिंशन्मते "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेदिति" । शृतं पक्वं "शृतं पाके" पा० इति निपातनात् यद्यपि तत्र शृतं "क्षीरहविषोरेवेति" महाभाष्यकृतोक्तं तथापि महाकविप्रयोगादन्यस्मिन्नपि द्रव्ये ओदनादौ पाकसामान्याद्वृत्तिः । विष्णुः "राहुदर्शनदत्तं हि आब्रह्मचन्द्रतारकमिति" । शातातपः "स्नानं दानतपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने" इति एवमादीनि वचांसि दर्शनपदसहितान्युपलभ्यन्ते अन्यथापि वशिष्ठः "ग्रहणे संक्रमे वापि न स्नायाद्यदि मानवः । सप्तजन्मानि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते" इति विष्णुपुराणेऽपि "चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतकेऽपि च । अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दतीति" एवमादीनि दर्शनपदानाक्रान्तानि वचांस्युपलभ्यन्ते । तत्र दर्शनवादिन आहुः दर्शनपदानाक्रान्तेषु वचःसु ग्रहणस्य निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते । "ग्रहणे संक्रमे वापीति" निमित्तसप्तम्युपलब्धात् । ज्ञानमेव च ग्रहणं स्नानदानादिकं प्रति निमित्तं भवति तज्ज्ञानापेक्षायां च राहुदर्शनपदोपेतवचनालोचनेन चाक्षुषज्ञानस्यैव निमित्तत्वं यतश्चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनशब्दत्वं ज्योतिःशास्त्रीयज्ञाने तु लक्षणाप्रसक्तिः । एवं सति मेघाच्छन्नग्रहणदिवसजातचन्द्रग्रहणं रात्रिभवेषु सूर्यग्रहणेषु न स्नानदानाद्यधिकारः तस्माद्ग्रहणं दृष्ट्वा स्नानदानादिकं विधेयमित्यर्थः सम्पन्नो भवति, नैतत् सहृदयहृदङ्गमं यतो वचनेषु राहुदर्शनग्रहणपदयोः समानार्थकता नास्ति कथम् "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः ।" इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रादिग्रहपातानामदृश्यत्वोक्तेः पातो राहुश्च पर्यायः । उक्तञ्च तत्रैव "दक्षिणोत्तरयोरेव पातो राहुः स रंहसा । विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमादिति" केशवार्केणाप्युक्तम् "पर्यायेण तु राहुपातयोर्नामनी विदधुरेव तान्त्रिकाः इति । अतो राहुदर्शनमेव गगनकुसुमायमानम् । ननु ग्रहणे सूर्यचन्द्रयोश्छादको राहुर्दृश्यत एव अतएव "राहुग्रस्ते निशाकरे" इत्यादि पुराणोक्तिः साधीयसीति चेन्न

"भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा । शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके" इत्युपक्रम्य "छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत् । भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसाविति" । अतो भूच्छायाऽस्य चन्द्रस्य छादको भवेदित्यर्थः इति सूर्य्यसिद्धान्ते स्पष्ट एव छाद्यच्छादकभावोऽभिहितः पुराणेन सह विरोधपरिहारस्तु "दिग्देशकालावरणादिभेदान्न छादको राहुरिति ब्रुवन्ति । यन्मानिनः केवलगोलविद्यां स्वसंहितावेदपुराणवाक्यमिति" पूर्व्वपक्षं विधाय "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कगश्छादयतीनबिम्बम् । तमोमयः शम्भुवरप्रदानात् सर्व्वागमानामविरुद्धमेतदिति" भास्कराचार्य्यैरेवोक्तः "तस्मिन् काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्य्यते राहुरिति" वराहेण उक्तम् तस्माद्राहुदर्शनं तु नास्त्येव भवन्मते दर्शनं चाक्षुषमेवोच्यते नान्यत् एवं सति राहोर्दर्शनं राहुदर्शनमिति तत्पुरुषोऽनुपपन्नः । यदि तु समीपलक्षकदर्शनशब्दमङ्गीकृत्य तदर्थः क्रियते । तदापि तस्य स्वरूपमेवानुपपन्नं तस्य समीपे तु सुतरामिति बालैरप्येतद्बुध्यते । तस्माद्दर्शनशब्देनोपरागो लक्ष्यते राहुदर्शनं राहूपरागस्तस्मिन् राहुदर्शने इति । अयमर्थः । राहुर्नाम पातः तस्य सम्बन्धेन दर्शनमुपराग इति । न च राहुरेव लक्षणयोपरागपरस्तस्य दर्शनमिति पूर्व्वपक्षाभिमतार्थसिद्धिरिति वाच्यं लक्षणा त्वर्थान्तरान्तरासम्भवे सति वक्तव्या । "अत्यन्तादर्शनं राहोस्तथा चात्यन्तदर्शने । प्रजापीडा विनिर्द्दिष्टा व्याधिदुर्भिक्षतस्करैरिति" विष्णुधर्म्मोत्तरादिवाक्येषु पदान्तरासन्निधानाद्राहुदर्शनेनोपरागो लक्ष्यते । इदं च राहोः पातनामकस्य ग्रहणं प्रति हेत्वर्थान्तरमस्तीत्यतो राहुदर्शनग्रहणयोः समानार्थकता नास्तीत्येवं सिद्धमिति । प्रागुक्तानां सर्व्ववचसां ग्रहणे स्नायादित्येव वाक्यार्थः फलितो भवति । किन्तु ग्रहणे चाक्षुषमेव दर्शनं निमित्तं विवक्षितं चेत्तदा "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्ये नभसो गतम्" इत्युक्तोपरक्तसूर्य्यदर्शननिषेधो नोपपद्येत नन्वयं निषेधः सूर्य्योपरागदर्शन एव न चन्द्रोपराग इति चेन्न "नाश्नुयाद्राहुतारकाम्" इत्यत्र राहुनामग्रहणाद्रविचन्द्रोपरागद्वयविषयकोपसंहारस्य युक्तत्वात् अंशुचे रजस्वलापतितादेर्दर्शनं तु दोषाधिक्यसूचनार्थं यथा श्राद्धे कुलीनानां ब्राह्मणानामनन्वये उक्ते अन्येषां निषिद्धत्वादेव कुण्डगोलक ब्राह्मणानामनन्वये सिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थमेव । "भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेदिति" स्मृतिवाक्यस्य तूद्यदस्तगाम्यादित्यदर्शनपरतया व्याख्यानस्य युक्तत्वात् । केचित्तु दर्शनादर्शनविषयकयोर्विध्योस्तुल्यबलत्वादिच्छया स्नायादिति व्याचख्युः तच्चिन्त्यं "जन्मसप्ताष्टरिःफाङ्केत्यादिना सामान्यतो निषिद्धस्योपरक्तदर्शनस्य पुनर्निषेधात् प्रागुक्तदिशा राहुदर्शनपदस्य राहूपरागलक्षकत्वेन तुल्यबलत्वाभावाच्च तस्मादुपरक्तयोः सूर्य्यचन्द्रमसोर्यस्य कस्यापि दर्शननिषेधसत्त्वात् ग्रहणे स्नानदानाद्युक्तं तज्ज्ञानं च ज्योतिःशास्त्रैकदेशगणितग्रन्थेभ्यो बुद्ध्वा तस्मिन् काले स्नानदानादि विधेयमिति सिद्धान्तः । अतएव मेघाद्याहतेऽप्युपरागे स्नानादिकं विधेयमेव ननु गणितग्रन्थाधीनमुपरागज्ञानमेव चेत् स्नानादिप्रयोजकं तदा रात्रौ सूर्य्यग्रहणस्य जायमानत्वात्तदापि स्नानादिकं स्यात् । सत्यमेवैतत् वचनात्तथा न क्रियते । तदुक्तं निगमे "सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो यदि । तत्र स्नानं न कुर्व्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति" । अतएव तादृशे ग्रहणे दृष्टेऽपि दौष्ट्यं नास्तीत्यपि सूच्यते । न चैतद्भागे प्रतिषेधादित्यधिकरणेन पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीत्युदाहृतवाक्यवदित्यानुवाद इति वाच्यं विधिशेषत्वाभावात् यथा पृथिव्यामग्निश्चेतव्य इति न निषेधविधिरस्ति तत्र नान्तरिक्षे न दिवीति दृष्टान्तो निषेधविधेः शेषस्तथात्र सूर्य्यग्रहो यदा रात्रावित्येतद्वाक्यस्य विधेः शेष इति । किन्त्वेवं श्रुयतस्तत्र मतेऽनर्थकमेव वाक्यं स्यात्तथैतद्युक्तम् अतएवाह जाबालिः "संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोड़शोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्य्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः" इति । ग्रस्तास्तमनपर्य्यन्तं दर्शनगोचरत्वात्तावान् कालः पुण्यकालो भवतीति माधवो व्याचख्यौ तदुक्तं विम्बरूपनिर्णये "दिवा चन्द्रग्रहो रात्रौ सूर्य्यपर्व्व न पुण्यदम् । सन्निधिस्थं पुण्यवत्स्यात् यावद्दर्शनगोचरः" इति । अन्ये तु मेघाहते तदनाहते चोपरागे गणितागतस्थितिघटिकाः पुण्यकाल इत्याहुः । दर्शने त्वेवंविधे निर्णये भुजङ्गादुपरिस्थितत्वमेव विवक्षितं तदाह वशिष्ठः सिद्धान्ते "सूर्य्यस्यादर्शनं रात्रिर्दिनं तद्दर्शनात्मकम् । भुजङ्गादुपरि च स्थितोऽर्कौ दर्शनं स्मृतमिति" अर्क इत्युपलक्षणं चन्द्रादिग्रहनक्षत्राणाम् । आकाशप्रदेशः समन्तात् संलग्न इव यत्र भाति स प्रदेशो भुजङ्ग-

वाच्यः अतएव विष्णुधर्म्मोत्तरे "अहोरात्रं न भोक्तव्यं सूर्य्यचन्द्रग्रहो यदा । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति ।" ग्रस्तास्ते भृगुः "ग्रस्तगौ वास्तमनं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि । तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यव-हरेन्नरः" इत्यनयोर्वाक्ययोर्दर्शनोदयशब्दौ भुक्तस्तोपरि-स्थितत्वोपलक्षकौ अन्यथा मेघाद्यावरणेन परदिवसेऽपि दर्शनाभावे उपवासः प्रसज्येत तथा यत्र स्पर्शकाले ग्रहणं दृष्ट्वा स्नानं विहितं तत्रान्तरा मेघावरणात् सूर्य्यचन्द्रयोर्दर्शनाभावो दिवसद्वयं त्रयं वा स्यात्तत्राप्युप-वासप्रसङ्गः । न च सर्वे शिष्टास्तथाऽऽचरन्ति । तस्माद्दर्शना-र्थमभ्युपेत्य शास्त्रीयज्ञानपरतैव व्याख्या कर्त्तव्या । तस्यां च सत्यां पूर्व्वोक्तरीत्या च मेघानावृतेष्वपरागे तम-ट्टैव प्रयत्नचक्षुषा अन्येन च गन्तुमशक्यवह्निर्द्दैवानु-रैव स्नानदानादिकं विधेयमिति फलितोऽर्थः । अतएव भागवते रविग्रहे कुरुक्षेत्रे स्नानाद्यर्थं मिलितानां पाण्डवीयलोकानां मध्ये धृतराष्ट्रोऽपि परिगणित इति विशिष्टाचारोऽप्यस्ति । एवं च सत्यरिष्टजनकत्वाभावेऽपि ग्रहणदर्शननिषेधः किं पुनररिष्टजनकत्वे । तथाच्छन्न सप्ताङ्कत्यादिपद्यं निर्मूलत्वाद्युक्त्यसहत्वाच्चोपेक्ष्यं प्रत्यक्षोपलभ्यमानवसिष्ठमत्स्यपुराणादिवाक्येषु दर्शनपदा भावाच्च । अतएव मूले परे इति पदं प्रयुक्तम् । शान्तिस्तु दर्शनाभावेऽपि विधातुमुचिता यतोऽरिष्टयोगानां स्वरूप-सतामेवारिष्टजनकत्वमस्ति अन्यथा ग्रहवेधस्योत्पा-तादिसूचितारिष्टनिवृत्तिहेतुः शान्तिर्दर्शनाभावे न विधीयेत इत्यलमतिप्रसक्तानुप्रसक्तेन (६) । पी॰ धा॰ । अधिकमुपरागशब्दे १२८५ पृ॰ द्रष्टव्यम् । "अथ चन्द्रबले विशेषमनुष्टुभाह पापान्तः इति शुभोऽपि शुभफल-दोऽपि चन्द्रः पापान्तःपापयुग् द्यूने पापद्वयमध्यवर्त्ती पापग्रहयुक्तः पापद्यूने सप्तमस्थाने वर्त्तमानश्चेत् स्यात्तदा असन् अशुभ एव यदात्वशुभोऽप्यशुभफलदातापि चन्द्रः शुभांशे सौम्यग्रहनवांशे स्वाद्यथाऽधिमित्रस्य नवांशे स्यात्तथा गुरुणा बृहस्पतिना दृष्टः सन् शुभफ-लदाता भवेत् यदाह राजमार्त्तण्डः "पापग्रहेण संयुक्तः पापजामित्रसंस्थितः । पापद्वयमध्यगतः शुभोऽप्यशुभदः शशी । अनिष्टस्थानसंस्थोऽपि भवेच्छुभकरः शशी । सौ-म्यभागाधिमित्रांशे गुरुणा वापि वीक्षितः" इति (७) । अथ चन्द्रबलस्य विधानान्तरमनुष्टुभाह । सितेति सितादौ शुक्लपक्षप्रतिपदि समीचीने चन्द्रे सति सम्पूर्णः शुक्ल-पक्षः शुभः असितादौ कृष्णपक्षप्रतिपदि दुष्टे चन्द्रे सति सम्पूर्णः कृष्णपक्षः शुभः व्यत्यासे च पूर्व्वोक्तादर्थात् वैपरीत्ये द्वावपि पक्षावनिष्टौ यदा शुक्लपक्षप्रतिपदि चन्द्रोदुष्टश्चेत्तदा सकलशुक्लपक्षोऽनिष्टः । यदा कृष्ण-पक्षप्रतिपदि चन्द्रः शुभश्चेत्तदा सम्पूर्णः कृष्णपक्षोऽनिष्टः इति उक्तञ्च रत्नमालायां "वलक्षपक्षादिगते हिमांशौ शुभे शुभं पक्षमुदाहरन्ति । सितेतरादावशुभे च पक्षा-विन्द्वावनिष्टौ भवतोऽन्यथा तौ" कश्यपोऽपि शुक्लादाविन्दुः शुभो यस्य तत्पक्षस्तस्य शोभनः । कृष्णादीन्दौ त्वशुभे शुभस्तद्व्यत्ययेऽन्यथेति" इदमेतादृशमक्षबलं चन्द्रबलं तु सङ्कटे विवाहयात्रावश्यकर्त्तव्ये तात्कालिचन्द्रबलाभावे ग्राह्यं नान्यथेत्यर्थः (८) । अथ ग्रहाणां दौष्ट्यपरिहारपूर्व्वकं तुष्टिसम्पादनार्थं नवरत्नसमुदायधारणं शालिन्याह वज्रं शुक्रे इति । अत्रैकां सुवर्णमुद्रिकां कृत्वा तत्र दशधाभागे वर्त्तुलाकारे नवधा विभक्ते प्रागादिक्रमेण नवरत्नानि दृढं निधेयानि तत्र प्रागिति पञ्चम्यन्तमव्ययं पञ्चमी चेयं ल्यब्लोपे अतः प्रागादिदिक्षु इत्ययमर्थो जातः तत्र शुक्रप्रीतये पूर्व्वस्यां दिशि वज्रकं हीरकं निधेयम् । एवं चन्द्र प्रीत्यर्थं शोभनमुक्ताफलमाग्नेय्यां, भौमप्रीत्यर्थं प्रवालं दक्षिणस्याम् अगौ राहुप्रीत्यर्थं गोमेदं नैर्ऋत्याम् । आर्कौ शनिप्रीतये शोभननीलं पश्चिमायाम् । केतुप्रीतये वैदूर्य्यं वायव्याम् । गुरुप्रीतये पुष्पकं पुष्परागम् उत्तर-स्याम् । बुधप्रीतये पाचिः गारुत्मतम् ऐशान्यां सूर्य्यप्रीतये माणिक्यं मध्यमकोष्ठे इति (९) ।

अथ सति द्रव्यसामर्थ्ये नवरत्नसमुदायधारणस्य शक्य-त्वात्तदुक्तिदानीमसति द्रव्यसामर्थ्ये यद्ग्रहकृतं दौष्ट्यं तद्ग्रहरत्नधारणमिन्द्रवज्रयाह माणिक्येति । सूर्य्य-प्रीत्यर्थं माणिक्यं धार्य्यम् । एवं चन्द्रस्य मुक्ताफलम् । भौमस्य विद्रुमम् । बुधस्य गारुत्मतं गारुडं पाचिः । गुरोः पुष्पकं पुष्परागः । शुक्रस्य वज्रम् । शनेर्नीलं राहोर्गोमेदं (लशुनिया इति) काव्यकृच्छभाषयाऽऽहुः केतोर्वैदूर्य्यमित्येवमर्कतोऽर्कादीनां ग्रहाणां रत्नानि धार्य्याणि स्युः । तत्र यद्ग्रहकृतं दौष्ट्यं तस्य ग्रहस्य तुष्ट्यै तद्रत्नं धार्य्यमित्यर्थः यदाह कश्यपः सूर्य्यादीनां च संतुष्ट्यै माणिक्यं मौक्तिकं तथा । सुविद्रुमं मरकतं पुष्परागं च वज्रकम् । नीलगोमेदवैदूर्य्यं धार्य्यं खखटदक्र-मात्" । अर्थोऽस्य तुष्टे सुवर्णमित्यग्रिमश्लोकेन सम्बन्धः (१०) अथ महामूल्यरत्नधारणे यस्य सामर्थ्याभावस्तदर्थमल्प-

मूलानि रत्नानि तारावलं च शान्तिमाह धार्यमिति। अथो मन्त्र बुधस्य सुरे वन्तोवार्य सुवर्णं यथाशक्ति धा-र्यम्। राहुकेत्वोः प्रीत्यै राजावर्त्तकं मणिविशेषो धार्यः एवं शुक्रस्योल्लुष्ट्यै रौप्यं, गुरोस्तुष्ट्यै मुक्ता। मन्दस्य शनेस्तुष्ट्यै लोहम्। आरभान्वोर्मङ्गलसूर्ययोः प्रीत्यै-प्रवालं धार्यम्। उक्तं च श्रीपतिना "धार्यं तुष्ट्यै विद्रुमं भौमभान्वोरूप्यं शुक्रेन्दोश्च हेमेन्दुजस्य। मुक्ता-सूरेर्लौहमर्कात्मजस्य राजावर्त्तः कीर्त्तितः शेषयोश्चेति" सूरेः सुरगुरोः। शेषयोः राहुकेत्वोः। दीपिकाकारस्तु औषधीमूलानि धार्याणीत्याह "मूलं धार्यं त्रिशूल्याः सवितरि विधुके, चोरिकामूलमिन्दौ, जिह्वाहेर्भूमिपुत्रे, रजनिकरसुते वृद्धदारोश्च मूलम्। भार्गी जीवेऽथ शुक्रे भवति शुभकरं सिंहपुच्छस्य मूलं, विष्णोलं चार्कपुत्रे, तम-सि मलयजं, केतुदोषेऽश्वगन्धमिति" त्रिशूली बिल्वः चोरिका चिरिणी जिह्वाहिर्नागजिह्वा वृद्धदारुर्वि-दारी। भार्गी प्रसिद्धा। सिंहपुच्छं (चाचोट चांरचारेति) मध्यदेशभाषया प्रसिद्धम्। मलयजं चन्दनम्। अश्व-गन्धं प्रसिद्धम्। एतदोषधीमूलधारणं सर्वथा रत्न-धारणाशक्तौ वेदितव्यम्" पी० धा० गोचरप्रसङ्गात् तारावलादिकमाह तत्रैव

तारेति। यद्दिने तारावलमस्ति वा नवेति विचारचिकी-र्षितस्तद्दिने या तारा सा जन्मर्क्षात् जन्मनक्षत्रात् त्रिरा-वृत्तितः पुनरावृत्तित्रयेण गणनीया स्यात्। त्रिरिति "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति" पा० सुजन्तमव्ययम्। स्वजन्मनक्ष-त्राद्दिननक्षत्रे गणिते नवभिर्भक्ते तिस्र आवृत्तयो भवन्त्य-वशिष्टतारायाः शुभमशुभं वाच्यमिति फलितोऽर्थः॥ ११॥

"जन्माख्यसम्पद्विपदः क्षेमप्रत्यरिसाधकाः। वधमैत्राति-मैत्राख्यास्तारा नामसदृक्फलाः॥ १२॥ कृत्वौ स्वर्ण-तिलान् विपद्यपि गुडं, शाकं त्रिजन्मस्वथो दद्यात् प्रत्य-रितारकासु लवणं, सर्वो विपत्प्रत्यरिः। कृत्यन्त्वादिम-पर्ययेन शुभदोऽथैषां द्वितीयेऽशका नादिमास्तृतीयका अथ शुभाः सर्वे तृतीये स्मृताः॥ १३॥ षष्टि ६० घ्नं गतभक्षमृक्षघटीयुक्तं युगा ४ हृतम्। शराब्धि ४५ हृल्लब्धतोऽर्क १२ शेषेऽवस्थाः क्रियाद्विधोः॥ १४॥ प्रवास-नाशौ मरणञ्जयञ्च ह्यास्यारतिक्रीडितसुप्तभुक्ताः। ज्वराख्यकम्पस्थिरता अवस्था मेषात् क्रमान्नामसदृक्-फलाः स्युः॥ १५॥ वाजाकुठवक्राप्रियकुक्कुनविद्यार्थि-निशादाहभिः शुक्लाक्षोभयुतैर्वचैर्निगदितं स्नानं

पञ्चोत्थापयेत्। धेनुः कल्पतरुणो वृषस्य कनकज्योता-स्वरक्षोटकः श्वेतो, गौरसिता, महाशिरश्च इत्येता रवे-र्देयाः॥ १६॥ सूर्यारसौम्यास्फुजितोऽपनागसप्ता-द्विपदाम्बिधरम्भिनाडीः। तमोयमेज्याब्धिरसाश्विमा-सान् गन्तव्यराशेः फलदाः पुरस्तात्॥ १७॥ दुष्टे योगे हेम, चन्द्रे च शङ्खं, धान्यं तिथ्यर्द्धे, तिथौ तण्डु-लांश्च। वारे रत्नं भे च गां, हेम नाड्यां, दद्याच्छ्रेष्ठ्यं-त्यस्य तारासु राजा॥ १८॥ राश्यादिगौ रविकुजौ फलदौ, सितेज्यौ मध्ये, सदा शशिसुत, चरमेऽज्ञमन्दौ। अब्जास्ते वह्निभयसम्मतिवस्त्रसौख्यदुःखानि मासि जनिभे रविवास-रादौ" १९ मु० चि०।

अथ शेषक्रमेण नक्षत्रास्तारासंज्ञा चतुष्टयमाह। जन्मा-ख्येति। स्पष्टार्थमिदम्पद्यम्। यदाह नारदः "जन्म सम्पद्विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रम्परम-मित्रन्तु जन्मभाच्च पुनः पुनरिति"। एवं तारा गणनीया इति शेषः। तत्र तृतीयापञ्चमीसप्तम्यस्तारा निषिद्धाः अनिष्टफलप्रदत्वात्। अर्थादन्याः समीचीनाः समीचीन फलप्रदत्वात्। उक्तञ्च "जन्मतारा द्वितीया च षष्ठी चैव चतुर्थिका। अष्टमी नवमी चैव षट्च ताराः शुभावहाः" इति। जन्मनक्षत्रन्तु कार्यविशेषे गृहीतं प्रतिषिद्धञ्च तच्चाग्रे निर्णेष्यते। तदिदन्तारावलं कृष्णपक्षविषयं न तूभयपक्षसाधारणम्। तदाह नारदः "कृष्णे बल-वती तारा शुक्लपक्षे बली शशीति"। युक्तञ्चैतत् यतो ऽत्रार्थवादो रत्नमालायाम् "न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मेः प्रभावः, कथितमिह हि तारावीर्यमार्यैः प्रधानम्। अतिविकलशरीरे प्रेयसि प्रोषिते वा प्रभवति खलु कर्तुं सर्वकार्याणि योषा। शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्बली-यांश्च प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र। भर्त्त्रा युक्ते विद्य-मानेऽपि कान्ते न स्वातन्त्र्यं योषितः क्वापि दृष्टमिति" १२ अथावश्यककार्ये दुष्टताराणामुक्तप्रकारद्वयेन परिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह "कृत्वौ स्वर्णतिलानिति। मृत्यौ सप्तम्यां वधतारायां स्वर्णतिलान् यथाशक्ति सुवर्णयुक्तान् तिलान् ब्राह्मणाय दद्यात्। विपद्यपि विपत्संज्ञायां तृतीयताराया‌ङ्गुडमिक्षुविकारन्दद्यात्। त्रिजन्मसु तिसृषु जन्मतारासु शाकमसिद्धं वृन्ताकादि दद्यात्। अथो प्रत्यरितारकासु पञ्चम्यान्तारायां लवणन्दद्यात्। तदाह नारदः "जन्मत्रिपञ्चसप्ताख्या ताराऽनिष्टफल-प्रदा। अनिष्टपरिहाराय दद्याद्दानन्द्विजातये। शाकं

गुडञ्च लवणं सतिलं काञ्चनं क्रमादिति” अत्र सतिलमिति विशेषणं काञ्चनपदस्य न लवणपदस्य तेन वधतारायां सतिलं काञ्चनन्देयम् । उक्तञ्च दीपिकायाम् “प्रत्यरौ लवणन्दद्यात्क्षाकन्दद्यात्त्रिजन्मसु । विपत्तारे गुडन्दद्यान्निधने तिलकाञ्चनमिति” अथ द्वितीयः परिहार उच्यते । नक्षत्रादिमपर्य्याये प्रथमावृत्तौ विपत्प्रत्यरिनैधनाख्याः तृतीयापञ्चमीसप्तम्यस्तारा: सर्वा अपि सामान्यतः षष्टिघटिकात्मिका अपि न शुभदाः स्युः अथ द्वितीये पर्य्याये द्वितीयावृत्तौ विपत्प्रत्यरिस्तत्यूनामादिप्रान्त्यतृतीयका अंशा न शुभदाः विपत्तारायां प्रथमविंशतिघटिकास्त्याज्याः । इतरा स्तत्वारिंशच्छुभाः । प्रत्यरितारायां मध्यमा विंशतिघटिकास्त्याज्यास्तदुभयतो विंशतिर्विंशतिर्घटिकाः शुभाः । वधतारायामन्तिमा विंशतिर्घटिकास्त्याज्या आद्याश्चत्वारिंशच्छुभा इति नवीना व्याकुर्व्वते । केचित्त्वंशशब्देन नक्षत्रचतुर्थांशमाहुः । तथा सति आदिमान्त्यतृतीयकाश्चरणाः क्रमेण निषिद्धाः इतरे शुभाः । अथ तृतीये पर्य्याये तृतीयावृत्तौ विपत्प्रत्यरिस्तत्यवस्यैते सर्वे षष्टिघटिकात्मका अपि शुभाः शोभनफलदाः स्मृताः । तथा च जगन्मोहने गुरुरित्युक्त्वा पठितं “पर्य्याये प्रथमे वर्ज्या विपत्प्रत्यरिनैधनाः । द्वितीये त्वंशका वर्ज्यास्तृतीये त्वखिलाः शुभाः” द्वितीये पर्य्याये अंशकानाह स एव । “आद्यांशो विपदि त्याज्यः प्रत्यरौ चरमोऽशुभः । वधे त्याज्यस्तृतीयोंऽशः शेषा अंशास्तु शोभनाः” इति । अत्रांशो नक्षत्रचतुर्थांश उच्यते । किमत्र प्रमाणमिति चेत् उच्यते । “जन्मर्क्षाद्दशमर्क्षं स्यात् सङ्घातर्क्षन्तु षोडशम् । अष्टादशं सामुदायं त्रयोविंशं विनाशनम् । मानसं पञ्चविंशर्क्षं नाचरेच्छुभमेषु तु” इति नारदोक्तवैनाशिकाख्यत्रयोविंशभस्य दुष्टत्वम् । तदपवादमाह च्यवनः “वैनाशिकाख्ये नक्षत्रे अष्टाशीत्यंशकं विना । शेषांशाः शुभदा ज्ञेया जन्मनीन्दुगतांशकाः ।” इति । अत्र वैनाशिकं प्रत्यरिसंज्ञन्तस्य चरमांशस्यानिष्टता प्राप्ता साष्टाशीत्यंशकं विनेत्यनेन व्याख्यते इत्यत एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि विनियुज्यत इति न्यायादत्रापि सैव व्याख्येति न नवीनमतञ्च प्रायोऽप्रमाणकत्वात् १२ । अथ चन्द्रावस्थावश्यति तद्गणनोपायमनुष्टुभाह षष्टिघ्नमिति । अत्र चन्द्रस्य राशौ राशौ द्वादश अवस्थाः सन्ति यदाह नारदः “चन्द्रस्य द्वादशावस्था राशौ राशौ यथाक्रमात् । यात्रोद्वाहादिके कार्य्ये संज्ञा तुल्यफलप्रदा” तत्राश्विनीमारभ्य गतभानि षष्ट्या गुणयानि वर्त्तमाननक्षत्रभुक्तघटीयुक्तानि कार्य्याणि । तानि पुनर्युगैश्चतुर्भिराहतानि शराब्धि ४५ हृत् पञ्चचत्वारिंशता भाज्यानि । यल्लब्धमागतं गतावस्थास्ताः शेषं वर्त्तमानावस्था तत्र लब्धाङ्कस्यापि द्वादशाधिक्ये द्वादशभिर्भागे प्रवासाद्यवस्था चन्द्रस्य गताः स्युः । ता अवस्था मेषराशेः पुंसः प्रवासादिसंज्ञा वृषराशिस्थे चन्द्रे नष्टादिसंज्ञाः स्युः । एवं मिथुनादिदशराशिषु मृतादिसंज्ञाद्यवस्थाः क्रमेण भवन्तीत्यर्थः । यदाह नारदः “षष्टिघ्नं चन्द्रनक्षत्रं तत्कालघटिकान्वितम् । वेदघ्नमिषु ४५ वेदाप्तमवस्था भानु १२ भाजिताः ।” इति । अत्रोपपत्तिः एकैकस्मिन् राशौ द्वादशद्वादशावस्थाः सन्ति, सामान्यतो नक्षत्रभोगः षष्टिघटिकात्मक इत्येवं सति राशिभोगघटिकाः पञ्चाधिकशतं भवन्ति । तत्र त्रैराशिकं यद्येताभिः १२५ घटीभिर्द्वादशावस्था लभ्यन्ते तदेष्टघटीभिः किमिति तत्रैकः कल्प्यः गुणनायां विकारानापत्तेर्द्वादशानामयमङ्को १२५ भाजको जाता १२ अत्रानयोर्गुणकभाजकयोस्त्रिभिरपवर्त्ते गुणकश्चत्वारः ४ भाजकः पञ्चचत्वारिंशत् ४५ तत्कालघटीयोगस्तु न्यायप्राप्त एव । तथा द्वादशभागोऽपि तदाधिक्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् अत्रेदमवधार्य्यम् यद्यपि नक्षत्राणां घटीन्यूनाधिकभावः सम्भवति तथापि षष्टिघटिकात्मकेन व्यवहारः कार्य्यः । विद्यमाननक्षत्र भुक्तं तु स्वभोगं ज्ञात्वा षष्टिघटिकात्मकं कृत्वा तत्र योज्यम् । यथा यदि स्वभोगेन षष्टिघटिका लभ्यन्ते तदेष्टघटीभिः किमिति त्रैराशिकेनेष्टघटीनां षष्टिर्गुणको नक्षत्रभोगो भाजक इति १४ । अथ द्वादशावस्थानामानि सफलान्युपजात्याह प्रवासनाशाविति । स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । उक्ताश्च कश्यपेन “प्रवासनष्टा च मृता जया हास्या रतिर्मुदा । सुप्ता भुक्ता ज्वरा कम्पा इस्थितिर्नामसन्निभा” इति । मुदा । “षड्भिदादिभ्योऽङ्” पा० अङ् ततष्टाप् १५ । अथ यहाणां वैकृतपरिहारार्थं सौभाग्यकल्याणं दर्शयन्नाह शार्दूलविक्रीडितेनाह । लाजाकुष्ठमिति । लाजा भ्रष्टशालयः इति केचित् वस्तुतस्तु ओषधीवाहचर्य्याल्लाजाशब्देन लज्जावती गृह्यते । कुष्ठं प्रसिद्धम् । बला “बरियाग इति” कान्यकुब्जभाषायामाहुः । प्रियङ्गुः

रासः । वनो मुस्ता, सिद्धार्थाः सर्षपाः (श्विरषा) इति महाराष्ट्राः (सरिषा) इति कान्यकुब्जाः । निशे हरिद्राद्वयं दारु देवदारुः पुङ्खा शरपुङ्खा । लोध्रं प्रसिद्धं एतैरौषधैर्युतानि गङ्गादिजलानि तैः कृत्वा स्नानं दुष्टग्रहपीडाचतारिष्टनाशकं स्यात् । उक्तञ्च दीपिकायाम् "सिद्धार्थलोध्ररजनीद्वयकुष्ठधान्यं लामज्जकं सफलिनी सवचा च मांसी । स्नानं कुरु ग्रहगणप्रशमाय नित्यं सर्वे रविप्रभृतयः सुमुखीभवन्ति ।" दैवज्ञमनोहरेऽपि "सप्रियङ्गुरजनीद्वयमांसी कुष्ठलाजसितसर्षपखण्डैः । वारिभिः सहयवैः सहलोध्रैः स्नानमस्ति निखिलग्रहपीडामिति" वारिभिस्तीर्थोदकैः रत्नमालायां तु प्रत्येकं ग्रहाणामौषधभेदस्नानमुक्तं यथा ।

रवेः—"मनःशिलैलासुरदारुकुङ्कुमैरुशीरयष्टीमधुपद्मकान्वितैः । सताम्रपुष्पैर्विषमे स्थिते रवौ शुभावहं स्नानमुदाहृतं बुधैः" ।

चन्द्रस्य—"पञ्चगव्यगजदानविमिश्रैः शङ्खशुक्तिकुमुदस्फटिकैश्च । शीतरश्मिकृतवैकृतहन्तृ स्नानमेतदुदितं नृपतीनाम्" ।

कुजस्य—"बिल्वचन्दनबलारुणपुष्पैर्हिङ्गुकल्कफलिनीबकुलैश्च । स्नानमद्भिरिह मांसियुताभिर्भौमदौस्थ्यविनिवारणमाहुः" ।

बुधस्य—"गोमयाक्षतफलैः सगरोचैः क्षौद्रशुक्तिनवमूलहेमभिः । स्नानमुक्तमिदमत्र भूभृतां बोधमाशुभविनाशनं बुधैः" ।

गुरोः—"मालतीकुसुमयुक्तसर्षपैः पल्लवैश्च मदयन्तिकोद्भवैः । क्षिप्रमम्बु मधुकेन च स्फुटं वैकृतं गुरुकृतं विनिहन्ति" ।

शुक्रस्य—"एलया च शिलया समन्वितैर्वारिभिः सफलमूलकुङ्कुमैः । स्नानतो भृगुसुतोपपादितं दुःखमेति विलयं न संशयः" ।

शनेः—"असिततिलाञ्जनलोध्रबलाभिः शतकुसुमाघनलाजयुताभिः । रवितनये कथितं विषमस्थे दुरितहृदाप्लवनं मुनिमुख्यैः" ।

राहुकेत्वोः—"लोध्रगर्भतिलपत्रकमुस्ताहस्तिदानमृगनाभिपयोभिः । स्नानमार्त्तिमिह कृन्तति राहोः साजमूत्रमिदमेव च केतोः" । राहुकथितद्रव्यमजमूत्रसहितं केत्वर्थं स्यात् । अतएवोक्तं दीपिकायाम् "प्रयोज्यमौषधस्नानं ग्रहविप्रसुरार्च्चनम् । ग्रहानुद्दिश्य होमो वा ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता" तत्र ग्रहपूजाहोमौ वशिष्ठसंहितायां महता प्रबन्धेनोक्तौ तौ तत एवावगन्तव्यौ इत्यलमतिविस्तरेण । अथ रवेरिति । रविमारभ्य दक्षिणा उच्यन्ते । तत्र सूर्य्यप्रीत्यर्थं धेनुर्गौः । चन्द्रप्रीत्यर्थं कम्बु शङ्खः । कम्बु इति नपुंसकलिङ्गम् पृथक्पदम् "शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तेः । मङ्गलप्रीत्यर्थमरुण आरक्तो वृषः । बुधप्रीत्यर्थं कनकं सुवर्णम् । गुरुप्रीत्यर्थं पीताम्बरं तच्च यथाविभवं कार्पासं कोषजं च । शुक्रप्रीत्यर्थं श्वेतो घोटकः । शनिप्रीत्यर्थमसिता श्यामवर्णा गौः । राहुप्रीत्यर्थं महाऽसिर्बहुमौल्यखड्गः । केतुप्रीत्यर्थमजः छागो दक्षिणेत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः "धेनुं शङ्खं रक्तवृषं हेम पीताम्बरद्वयम् । श्वेताश्वं कृष्णधेनुञ्च कृष्णलोहमजं क्रमात् । स्वर्णेन वा समीकृत्य दातव्या दक्षिणा ततः । आचार्य्याय जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽथ शक्तितः" इति । अत्र प्रत्येकं दानमन्त्रास्तत्रैवोक्ताः ग्रन्थभूयस्त्वभयान्न लिख्यन्ते । "एवं यः कुरुते सम्यक् ग्रहयज्ञं नृपोत्तमः । सर्वान् कामानवाप्नोति शुभस्थानफलं लभेत्" नृपोत्तम इत्युपलक्षणम् । तेन यः कश्चिदुपग्रहस्योपि कुर्य्यात् तत्र स्वविभवानुरूपाणि ग्रहदानानि प्रोक्तानि कैश्चित् यथा ।

रवेः—"कौसुम्भवस्त्रं गुडहेमताम्रमाणिक्यगोधूमसुवर्णवत्सम् । सवत्सगोदानमतिप्रणीतं दुष्टाय सूर्य्याय मसूरिकाश्च" ।

चन्द्रस्य—"घृतकलसं सितवस्त्रं दधिशङ्खं चैव मौक्तिकसुवर्णौ । रजतञ्च सम्प्रदद्याच्चन्द्रारिष्टोपशमनाय" ।

कुजस्य—"प्रवालगोधूममसूरिकाश्च वृषश्च ताम्रः करवीरपुष्पम् । आरक्तवस्त्रं गुडहेमताम्रं दुष्टाय भौमाय सचन्दनं हि" ।

बुधस्य—"नीलं वस्त्रं स्वर्णदानं बुधाय रत्नं पाची दासिका हेमसर्पिः । कांस्यं दन्तः कुञ्जरस्याथ मेषो रौप्यं सर्वं पुष्पजात्यादिकञ्च ।

गुरोः—"अश्वः सुवर्णं शुकपीतवस्त्रं सपीतधान्यं लवणं सपुष्पम् । सशर्करं तद्रजनीप्रयुक्तं दुष्टाय शान्त्यै गुरवे प्रदेयम्" रजनी हरिद्रा ।

शुक्रस्य—"चित्रवस्त्रमपि दानवार्चिते दुष्टगे मुनिवरैः परिगीतम् । तण्डुलं घृतसुवर्णरूप्यकं वज्रकं परिमलो धवलोऽश्वः" ।

शनेः—"नीलकं महिषं कृष्णं वस्त्रं लोहं सदक्षिणम् । दद्याच्च दक्षिणायुक्तं शनिदौस्थ्यप्रशान्तये" ।

राहोः—"राहोर्दानं बुधैर्मेषो गोमेदं लोहकम्बलौ ।
सुवर्णं नागरूपञ्च सतिलं ताम्रभाजनम्"
केतोः—"केतौ वैदूर्य्यममलं तैलं मृगमदस्तथा । कर्णातिलाश्च संयुक्ता दद्यात् क्लेशापनुत्तये" ।

अन्यच्च संहिताप्रदीपे "भानुस्ताम्बूलदानादपहरति नृणां वैकृतं वासरोत्थं सोमः श्रीखण्डदानादवनिसुतवरो भोजनात् पुष्पदानात् । सौम्यः शक्रस्य मन्त्री हरिहर नमनात् भार्गवः शुभ्रवस्त्रैस्तैलस्नानात् प्रभाते दिनकरतनयौ ब्रह्मनत्या परौ चेति" । ब्रह्मा ब्राह्मणः । परौ राहुकेतू १६ । अथ सूर्य्यादयो ग्रहा गन्तव्यराशेः प्राक् कियद्भिर्दिनैः फलं दद्युरित्येतदुपजात्याह सूर्य्यारसौम्येति । सूर्य्यादयो ग्रहा गन्तव्यराशेर्जिगमिषितराशेः पुरस्तात् पूर्व्वमेवैतत्संख्यकदिवसघटीमासान् अत्र "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति पा॰ द्वितीया ततो नैरन्तर्य्येण तावन्तं कालं फलदाः स्युः तद्यथा । सूर्य्यो गन्तव्यराशेः प्राक् अव्यवहितान् पञ्च दिवसान् फलदः । एवमारो भौमोऽष्ट दिवसान् पूर्व्वं फलदः, बुधः सप्त दिवसान्, शुक्रोऽपि सप्त दिवसान्, विधुश्चन्द्रः त्रिनाडीर्घटिकात्रयमेव प्राक् फलदः, राहुर्गन्तव्यराशेः प्राक् त्रिमासं फलदः एवं शनिः षण्मासान् । गुरुर्द्विमासान् पूर्व्वं फलद इत्यर्थः । उक्तञ्च "सूर्य्यः पञ्चदिनं शशी त्रिघटिकं भौमोऽष्ट वै वासरान् सप्ताहानि भृगुः शशीतनयो, मासद्वयं वै गुरुः । षण्मासान् पुरतोऽपि सूर्य्यतनयो राहुश्च मासत्रयं, केतुश्चैव ददाति भावि सकलं गन्तव्यराशेः फलमिति" । जगन्मोहने त्वेवमुक्तम् "आदित्यादिग्रहा दद्युर्लग्ने वा गोचरेऽपि वा । सप्तविंशति २७ भागोर्द्ध्वं परराशिफलं खल्विति १७ । अथ प्रसङ्गादावश्यकमङ्गलयात्राकर्त्तव्येषु सत्सु तिथ्यादिविषयकदुष्टयोगसद्भावे तद्दोषनिवारणार्थं दानं शालिन्याह । दुष्टे इति । दुष्टे व्यतीपातादिरूपे योगे सति हेम सुवर्णं यथाशक्ति राजा दद्यात् । च पुनश्चन्द्रे दुष्टे विहितान्यस्थानस्थिते शङ्खं दद्यात् । तिथ्यर्द्धे करणे भद्राख्ये दुष्टे धान्यं दद्यात् । तिथौ दुष्टे चतुर्थ्यादिरूपे तण्डुलान् दद्यात् । वारे दुष्टेऽनुपचयरूपे रत्नं प्रवालमुक्तादि दद्यात् । भे राशौ दुष्टे क्रूरग्रहाधिष्ठितत्वादिदोषसहिते सति गां दद्यात् । नाड्यां घटिकायां दुर्मुहूर्त्तादिना दुष्टायां सत्यां हेम सुवर्णं दद्यात् च पुनस्तारासु दुष्टासु विपत्प्रत्यरिवधरूपासु सिन्धूत्थं लवणं दद्यात् । पूर्व्वं दुष्टतारासु प्रत्येकं विभिन्न दानमुक्तमिदानीं तदशक्तौ लवणमेव देयमिति पुनरुक्तिपरिहारः । उक्तञ्च दीपिकायाम् "योगस्य हेम, करणस्य च धान्यमिन्दोः शङ्खञ्च, तण्डुलमणी तिथिवारयोश्च । ताराबलाय लवणान्यथ गां च राशेर्दद्याद्द्विजाय कनकं शुचि नाडिकायामिति" १८ अथात्र गोचरप्रसङ्गात् सूर्य्यादयो ग्रहाः राश्यन्तरगताः सन्तः कदा शुभाशुभफलदातारो भवन्ति तथा चान्द्रमासाधिकरणकरविवासरादौ स्वजन्मनक्षत्रप्रवेशे सति फलविशेषं च वसन्ततिलकाष्टकेनाह राश्यादिगाविति । रविकुजौ सूर्य्यमङ्गलौ राश्यादिगौ राशिप्रथमदशांशमध्यस्थितौ सन्तौ फलदौ निखिलफलदातारौ । अवशिष्टांशेष्वीषदीषत् फलदौ । एवं सितेज्यौ शुक्रबृहस्पती मध्ये मध्यगतांशदशके निखिलफलदातारावन्यत्रेषदीषत् । शशिसुतो बुधः सदा त्रिंशदंशेषु निखिलफलदाता । अब्जमन्दौ चन्द्रशनैश्चरौ चरमदशके निखिलफलदातारावन्यत्रेषदीषत् । उक्तञ्च वशिष्ठेन "भवनादिगतौ फलदौ रविभौमौ मध्यगौ च गुरुशुक्रौ । अन्त्यगतौ शशिरविजौ सदैव फलदः शशाङ्कसुतः" । वराहेणापि "दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ । रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ शशितनयः फलदस्तु सर्व्वकालमिति" रुधिरो भौमः । अध्वेति । यस्मिन् मासे स्वीयजन्मनक्षत्रप्रवेशे सूर्य्यादिवाराश्चेत् स्युः तदा तस्मिन् मासेऽध्वादीनि फलानि वाच्यानि तद्यथा । रविवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे सति तस्मिन् मासे अध्वा मार्गोऽटनमिति यावत्, फलं तस्य पुंसो भवेत् । एवं चन्द्रवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे अन्नं भक्ष्यं तत्प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । एवं भौमवारे वह्निभयं भवेत् । बुधवारे सन्मतिः । सती समीचीना धर्म्मयुक्ता बुद्धिर्भवेत् । गुरुवारे वस्त्रप्राप्तिर्भवेत् । भृगुवारे सौख्यं भवेत् । शनिवारे दुःखप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । उक्तञ्च ज्योतिषरत्नसंग्रहे वामनेन "अध्वा भोजनमग्निभीः सुमतिता वस्त्रं सुखं चासुखं मासे मासि फलं भवेज्जननभे सूर्य्यादिवारे स्थिते" इति अत्र "मासास्तथा च तिथयस्तुहिनांशुमानादिति" भास्कराचार्य्यवाक्याच्चान्द्रः शुक्लप्रतिपदादि दर्शान्तो मासो ग्राह्य इति शिवम्" १९ पी॰धा॰ । अष्टवर्गशुभाशुभ एव गोचरशुद्धेर्गौणता तज्ज्ञानम् अष्टवर्गशब्दे ५,२२ पृ॰ उक्तम्

गोचर्म्मन् न० ६त०। १गवां चर्म्मणि, गोचर्म्म च तन्त्रने आसनतया विहितम् यथाह समयाचारतन्त्रे २पटले "मेषासनं तु वश्यार्थमाकृष्टौ व्याघ्रचर्म च। शान्तौ मृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म च। गोचर्म स्तम्भने देवि! मोहने वाजिचर्म च"। "सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम्। दश तान्येव गोचर्म ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः" इति वृहस्पत्युक्ते "दशहस्तेन वंशेन दशवंशान् समन्ततः। पञ्च चाभ्यधिकान् दद्यादेतद्गोचर्म चोच्यते" इति शातातपोक्ते च भूमानभेदे "अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते" भा० आनु० ६२अ०।

गोचर्म्मवसन पु० गोचर्म वसनमस्य। महादेवे "गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरः" भा०आनु० १७अ० शिवसहस्रनामोक्तौ

गोचारक त्रि० गां चारयति घासादौ चर—णिच—ण्वुल्। गोरक्षके (राखाल)

गोचारिन् त्रि० गौरिव चरति चर—णिनि। तपस्विभेदे "गोचारिणोऽथाश्मकुट्टादन्तोलूखलिकास्तथा। मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव मृगचारिणः" भा०आनु० १४अ०

गोची स्त्री गामञ्चति अन्च—क्विप् ङीप् नलोपे अल्लोपः। गवाचीशब्दार्थे १मत्स्यभेदे। गाः शिवस्तुतिरूपाः वाचः अञ्चति अन्च+क्विप् ङीप्। २हिमालयपत्न्यां शब्दार्थचि०

गोच्छाल पु०गां भूमिमाच्छादयति छद—णिच्—अण् पृषो०। भूकदम्बे (चाकुलिया)। रत्नमाला

गोज पु० "नृपायां नृपसंसर्गात् प्रमादाद्गूढजातकः। सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेके च वर्जितः। अभिषेकं विना चायं गोज इत्यभिधीयते। सर्वं च राजवत्तस्य शस्यते पदवन्दनम्" इत्युशनसोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे अस्य राजशब्देन समासे राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः द्वन्द्वे एकवद्भावश्च। "गोदुग्धप्रभवं किं वा छागदुग्धसमुद्भवम्। भवेत् गोजं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्द्धनम्। वह्निदीप्तिकरं हृद्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु। अतीसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते"। भावप्र० उक्तलक्षणके २गोछागदुग्धविकारभेदे न०। ३गोजातमात्रे त्रि०। गोजनेमिकाहृत्ते स्त्री राजनि०।

गोजर पु० गोषु मध्ये जरः जीर्णः। वृद्धवलीवर्द्दे "नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशा इव गोजरम्" भाग०३।३०। १४। "गोजरं वृद्धबलीवर्द्दम्" श्रीधरः।

गोजल न०गवि जातं जलम्। गोमूत्रे राजनि०।

गोजा त्रि० गवि पृथिव्यां व्रीह्यादिरूपेण जायते विट् आत्त्वम्। व्रीह्यादिषु। ऋ०४।४०।५।उद्दा०। २गोजोमिकाहृत्ते राजनि०। ३सुरभ्यां जाते च

गोजागरिक न० गवि स्वर्गे. जागरः अप्रमत्तताऽस्त्यस्य ठन्। १मङ्गले मङ्गलस्य स्वर्गसाधनाय सदोद्यततया तथात्वम्। गवि भूमौ जागरिकः प्रहरीव अस्वरूपकण्टकधारित्वात्। २कण्टकारव्यां। गोषु व्रीह्यादिषु जागरोऽस्त्यस्य ठन्। ३भक्ष्यकारके त्रि०शब्दार्थचि०

गोजात पु० गवि जातः। १गोनामकपत्न्यस्यपत्नीजाते २सुरभीजाते घृतादौ ३स्वर्गजाते त्रि०"शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः"। ऋ०७ ३५।१५

गोजापर्णी स्त्री गोजाः दुग्धफेन इव शुभ्रत्वात् पर्णमस्य गौरा०ङीष्। दुग्धफेनाहृत्ते राजनि०।

गोजित् पु० गां भूमिं जयति जि—क्विप्। नृपे बलेन पृथिवीजयित्वात्तस्य तथात्वम्। ऋ०१।१०६।१। ८।५८।१०

गोजिह्वा स्त्री गोर्जिह्वेव। (गोजिया) लताभेदे। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे अमरः। "गोजिह्वा गोजिका गोजी दार्विका खरपर्णिनी। गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत्। हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः। कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

गोजि(जी) स्त्री गोजिह्वा पृषो०। गोजिह्वाख्ये लताभेदे भावप्र० वा ङीष्। "गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या" "समुद्रफेनशाकगोजीकाकोडुम्बरिकाः" इति च सुश्रुतः

गोजिरा स्त्री गौर्भूमिः तज्जशस्यादि जीर्य्यतेऽनया जॄ—क ६त०। शस्यादिजारिकायाम् "गोजिरया रंहमाणः पुरन्ध्या" ऋ०८। ११०।२ [श्वभांसगुडके भरतः

गोड पु० गोवृष+पृषो०। (गोड) इति ख्याते नाभौ प्रवृ-

गोडिम्ब पु० गोर्भूमेर्डिम्ब इव। सृगालजम्ब्वां शब्दार्थचि०।

गोडुम्बा स्त्री गां भूमिं तुम्बति अर्द्दति तुबि—क पृ०। (गोमुक) १गवादन्यां (तरमुज) २शीर्णवृन्ते पु० मेदि०। स्वार्थे क। गोडुम्बिका गवादन्याम् रत्नमाला

गोणी स्त्री गुण—घञ् नि० गुणः गोण+आवपनेऽर्थे ङीप्। धान्याधारे (गुण) ख्याते १आवपनपात्रे २छिद्रवस्त्रे,-३शाण्यां, ४द्विम्रूपीलके मानभेदे, ५क्रोणीपरिमाणे च। "गोणी त्वावपनं चेत्" जानपदा० पा० सू० सि०कौ०। तस्य द्विम्रूपीलकता भावप्र० उक्ता यथा

"शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता। द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः। चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा। पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः। तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः। माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम्। राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम्"। पञ्चभिः सप्तभिर्वा गोणीभिः क्रीतः तद्धितार्थे द्विगौ परिमाणात् ठञ्। "द्विगोर्लुगनपत्ये" पा० तस्य लुकि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। ततः "इद्गोण्याः" पा० इत् पञ्चगोणि सप्तगोणि पञ्चगोण्यादिक्रीते पटादौ त्रि०। ह्रस्वा गोणी ष्टरच् षित्त्वात् ङीष्। गोणीतरी ह्रस्वगोण्याम्। [च ३तद्वति त्रि० मेदिनिः।

गोऽण्ड पु० गोरण्ड इव। १नीचजातिभेदे (गोँड) २वृद्धनाभौ

गोण्डाकरी स्त्री रागभेदे "गोण्डाकरीरागेण रूपकतालेन गीयते" गीतगो०।

गोतम पु० गोभिस्तमो ध्वस्तं यस्य पृषो०। १मुनिभेदे तन्नामनिरुक्तिः भा० आनु० ९३ अ०यथा "गोतमोऽयं मतोऽधूमोऽदमस्ते मम दर्शनात्। गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः। विद्धि मां गोतमं कन्ये यातुधानि! निबोध मे" इति। स च श्वेतवराहकल्पे ब्रह्मणो मानसः पुत्रः यथाह वायु०गया०२अ० "ब्रह्मा संभृतसंभारो मानसानृत्विजोऽसृजत्" इत्युपक्रमे "स्रुक्कपालं गोतमस्तु तथा वेदशिरोव्रतम्"। इति। स च गोत्रप्रवर्त्तकः गोत्रशब्दे दृश्यम्। गोतमस्यापत्यम् ऋष्यण्। गौतम तद्वंश्ये प्रवरप्रवर्त्तके ऋषिभेदे बह्वर्थे तस्य लुक् गोतमाः। गोतमशब्दोऽधिकं वक्ष्यते आर्षशब्दे ८२७पृ०उदा० दृश्यम्। गोतमवंश्याश्चाङ्गिरसगोत्रोत्पन्ना इव तद्वेदाख्यत्रैव दृश्याः। अतिशयेन गौः जडत्वात् तमप्। २अतिजडे पुंस्त्री। "मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्। गोतमं तमवेतैव यथा वेत्थ तथैव सः" नैष० चार्वाकोक्तिः। तस्य चान्वीक्षिकीविद्याप्रकाशकत्वमक्षपादशब्दे ४२पृ० दृश्यम् तच्छब्दे एव तच्छास्त्रप्रतिपाद्याद्युक्तम्। तस्य छात्रः गौतम गोतमच्छात्रे गौरा० ङीष्। गोतमी तद्भार्य्यायां शतानन्दमातरि ३अहल्यायाम् स्त्री

गोतमान्वय पु० गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य। शाक्यमुनौ मायादेवीसुते हेम०।

गोतमस्तोम पु० गोतमेन दृष्टः स्तोमः। १यज्ञभेदे "अथ प्रातर्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमो भवति तस्य चतस्रः बहिष्पवमानमष्टाक्षराण्याज्यानि, द्वादशस्तु माध्यन्दिनः पवमानः, षोडशस्तु पृष्ठानि, त्रिंशत्यामार्भवः पवमानः, चतुर्विंशत्यामग्निष्टोम साम" शत०ब्रा०१३।५।१।१ दानशीलप्रजाकामनया कर्त्तव्ये एकाहसाध्ये २यज्ञभेदे च "गोस्तोमेन य इच्छेत् दानकामा मे प्रजा स्यादिति" आश्व० श्रौ० ९।५।१४ तद्विधानं तत्रैवोक्तम् दृश्यम्।

गोतमीपुत्र पु० ६त०। गोतम्या अहल्यायाः पुत्रे शतानन्दे

गोतल्लज पु० प्रशस्तः गौः "प्रशंसावचनैश्च" पा०पूर्वनि०। प्रशस्ते गवि स्त्रियामपि पुंस्त्वमेव नियतलिङ्गत्वात् अमरः। गोषु मध्ये तल्लज इति शब्दक०व्युत्पत्तिकल्पनं प्रामादिकमेव पाणिनीयसूत्रे कर्मधारये तद्विधानात्

गोतीर्थ न० गवां कृतं तीर्थम्। १गोष्ठे "बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना" सुश्रु०२तीर्थभेदे च। "तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः। तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे" भाग० ३।१।२।२। त्रितादीनामेकादश तीर्थानि तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धानि" श्रीधरः

गोतीर्थक पु० "पार्श्वगतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको भवेत्" सुश्रुतोक्ते छेदभेदे "आधौ तत्र वक्त्रच्छिद्रे भिषजा वै विजानता। अर्द्धलाङ्गलिकश्छेदः कार्यो लाङ्गलिकोऽपि वा। सर्वतोभद्रको वापि कार्य्यो गोतीर्थकोऽपि च" सुश्रुते तत्प्रयोगे निमित्तमुक्तम्।

गोत्र पु० गां भूमिं त्रायते त्रैङ् पालने क। १पर्वते तस्य विष्कम्भरूपेण पृथिव्या धारकत्वात् तथात्वम् गोत्रभित्। गूयते शब्द्यतेऽनेन गुङ् शब्दे करणे ष्ट्रन् गुधृपची- त्यादिना त्रो वा। २आख्यायां नाम्नि तथा शब्द्यमानत्वात्तस्यास्तथात्वम् गोत्रस्खलनम्। ३सम्भावनीयबोधे ४कानने ५क्षेत्रे ६मार्गे च मेदि०। ७छत्रे हेमच०। ८संघे ९वृद्धौ शब्दच०। १०वित्ते धने विश्वः ११मुनिभेदस्यापत्यादिवंशे न०। गोत्रकाराश्चाष्टौ सुप्रसिद्धाः यथाह नि० सि० बौधायनः "विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गोतमः। अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमिति" मनुस्तु सप्ताह यथा "जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगोतमाः। वसिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः। एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते" एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात्। तथा च धर्मप्रदीपे गोत्राणि तु चतुर्विंशतिरित्याह तथा च

इहमत्र: "शाण्डिल्यः कश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णकस्तथा । भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः । कलमषश्चाग्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ । विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः । घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्बायनः पराशरः । सौपायनस्तथाऽत्रिश्च वासुकी रौहितस्तथा वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः । चतुर्विंशति गोत्राणां कथिता पूर्व्वपण्डितैः" । "सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरबृहस्पती । काश्यपो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेयकाण्वकाः । कृष्णात्रेयः साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञकः । आङ्गिरस इति ख्यातः धनाहकाख्यसंज्ञितः । मध्यजैमिनिवृद्धाख्याः शाण्डिल्यो वत्स एव च । सावर्ण्यालम्बायनवैयाघ्रपद्या घृतकौशिकः । शक्तिः कात्यायनश्चैव वासुकिर्गौतमस्तथा । शुनकः सौपायनश्च मुनयो गोत्रकारिणः । एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते" । सर्व्वे हि चत्वारिंशद्गोत्रकाराः । "अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्" पा० १२ उक्ते पौत्रप्रभृतौ अपत्यत्वेन विवक्षिते वंश्ये न० तस्यायमाशयः— प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम् पौत्रादेरप्यपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदस्यापत्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः तेन पौत्रादेस्तत्त्वेन विवक्षायामेव गोत्रत्वम् । पौत्रापत्यशब्दयोः सम्बन्धिशब्दतया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वम् इति । अस्य प्रयोजनं तु "एको गोत्रे" पा० नियमार्थं तथाहि गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः । "गोत्रे स्वैकोन संख्यानां प्रत्ययानामपरम्परा । यद्वा स्वद्यूनसंख्येभ्यो ऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । अपत्यम्पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च । मतभेदेन तद्ग्रन्थे सूत्रमेतत्तथोत्तरम्" सि० कौ० अयमर्थः पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादि स्यात् । चतुर्थे त्वञीवच्ये इ सुतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थमिञ्फकोः परम्परायां सूत्राच्छततमे गोत्रे एकोनशतप्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति तु पक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिञपि स्यात् चतुर्थे फगिति तत्र फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रे ऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्" । इति गोत्रापत्ये अनेकप्रत्ययाः पा० विहिता विस्तरभयान्नोक्ताः । गोत्रान्तरे जातस्यापि दानादितो गोत्रान्तरत्वं स्मृतिविहितं यथा "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेत् दत्त्रिमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा" मनुः । अयमाशयः दानात् जनयितुः स्वत्वे निवृत्ते द्वादशविधपुत्रान्तर्गतत्वेन दत्तदाकीनां पुत्रनिधित्वेन विधानात् विधानेन संस्कारादिना च पत्रीतुः पुत्रत्वे तद्गोत्रत्वम् । दत्तकन्यायान्तु वचनादेव पितृगोत्रापहारेण पतिगोत्रप्राप्तिः तथा च उ० त० व्यवस्थापितं यथा

"तदानीं गोत्रापहारमाह लघुहारीतः । "स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे । पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया" । पाणिग्रहणादपि पितृगोत्रापहारमाह श्राद्धविवेके बृहस्पतिः । "पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः । भर्त्तुर्गोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः" । यत्तु सपिण्डनस्य गोत्रापहारित्वप्रतिपादकवचनम् । "संस्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् । पैतृकं भजते गोत्रमूर्द्धन्तु पतिपैतृकम्" इति कात्यायनीयं तत् शाख्यन्तरीयं शिष्टव्यवहाराभावात् । अतएव "अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयेत" इति गोभिलोक्तं सप्तपदीगमनानन्तरं पत्युरभिवादनं तत् पतिगोत्रेण कर्त्तव्यमिति भट्टनारायणेनोक्तम् एतेन पितृगोत्रेणेति सरलाभवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम् । श्राद्धे गोत्रोल्लेखे विशेषः श्रा० त० प्रचेताः "गोत्रसम्बन्धनामानि पितृणां परिकल्पयन्" । सामगानां श्राद्धादिकर्मभेदे तस्य विभक्तिविशेषान्ततामाह तत्रैव गोभिलः "गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त एवं कर्त्ता न मुह्यति" शाखिभेदेन प्रेततर्पणे तु विशेषः ब्रह्मपु० उक्तः । "अमुकामुकगोत्रस्तु प्रेतस्तृप्यत्विदं जपन्" । "स्नात्वा सचेलमाचम्य सिञ्चेयुरुदकं जले । गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम्" छन्दोगविषयं गोभिलवाक्यम् "विपक्षगोत्रं दयितेन लक्षिता" किरा० "स्फुटमिन्द्रताद्य मयि गोत्रभिदा" माघ० । "गोत्रविस्खलितमूचुरङ्गनाः" रघुः । "स्मरसि स्मर ! मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्" कुमा० । "गोत्रभिदोऽप्यमर्षण" रघुः । गोत्रं करोति कृ—णिनि । गोत्रकारिन् गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे । "सप्तैते गोत्रकारिणः" बौधा० । तृच् गोत्रकर्त्तृ तत्रार्थे "तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्त्तार एव च" भा० आनु० ४अ० । गां भूमिं रक्षा त्रायते त्रै—क । १२मेरौ निरु० । गोत्रभिच्छब्दे दृश्यम् ।

गोत्रकीला स्त्री गोत्रः पर्वतः कील इव विष्टम्भकत्वात् यस्याः। पृथिव्यां हेमच॰

गोत्रज पुंस्त्री गोत्रे समाने वंशे जायते जन–ड। एकगोत्रोत्पन्ने "तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः" याज्ञ॰। यद्यपि गोत्रोत्पन्नमात्रेऽस्य प्रवृत्तिस्तथापि अशौचप्रकरणे "दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः" व्यासवाक्ये गोत्रजपदं पारिभाषिकं यथाह वृहन्मनुः "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात्। जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रजा मताः" इति "गोत्रजा निवृत्तसमानोदकभावाः" शु॰त॰रघु॰। वस्तुतः गोत्रजपदस्य गोत्रोत्पन्नमात्रार्थकत्वेऽपि सामान्यविशेषन्यायेन सपिण्डादेर्विशेषणाभिधानोक्तेस्तद्भिन्नपरत्वम् अत एव "तत्सुतो गोत्रजो बन्धुरित्यत्र याज्ञ॰वचने गोत्रजपदेन पितामह्यादेर्ग्रहणमिति तद्व्याख्याने च मिता॰ "गोत्रजाः सपिण्डाः पितामह्यादयः समानगोत्राः" इत्युक्तम्।

गोत्रभाग पु॰ गोत्राणामेकगोत्रजातानां भागः। गोत्रजातानां परस्परविभागे "गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योऽन्यदेशं समाश्रितः। तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः। तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमोवापि यो भवेत्। जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम्। यं परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः। तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही। भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिध्येदपरेषां न संशयः। अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति। अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम्। सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते। विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च। सुदीर्घेणापि कालेन तेषां सिद्ध्यति तत्तु न" वृहस्पतिः गोत्रसाधारणं द्रव्यमिति शेषः विवाह्यो जामाता

गोत्रभिद् पु॰ गोत्रं पर्वतं मेघं वा भिनत्ति भिद–क्विप्। इन्द्रे इन्द्रस्य वृष्ट्यर्थं मेघभेदनात् पर्वतपक्षपातनाच्च तथात्वम्। "पुरन्दरो गोत्रभिद्वाज्जरायात्" यजु॰ २०।३८ "गोत्रभित्तां वृष्ट्या त्रायन्ते गोत्रा मेघाः तान् वृष्ट्यर्थं भिनत्ति गोत्रान् गिरीन् वा भिनत्ति" वेददी॰। तस्य गिरिपक्षभेदनकथा पौराणिकी अनुसन्धेया। यथा "ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोश्चैव तु मायया। पक्षिता मेदिनीं त्यक्त्वा यथापूर्वं निवेशिताः। तत्स्थानमसुराणान्तु घातादिष्टं जलार्णवे। प्रतीच्यां पर्वताः सर्वे निमग्नाश्च यथा गजाः। तत्रासुरेभ्यः शंसन्ते आधिपत्यं सुरास्त्रयम्। तत्कुलैश्चासुराः सर्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम्" इत्युपक्रमे "धरणान्तु गिरीन् स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु गोःपतिः। चिच्छेद पविना पक्षान् सर्वेषां भुवि चारिणाम्। एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तत्समये कृतः" अग्नि पु॰। "पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः" इति तदनुसारेण रघौ वर्णितम्। गोत्रं नाम भिनत्ति। २नामभेदके एकनामोच्चारणकाले अन्यनामोच्चारके च। "तदयुक्तमङ्ग तव विश्वसृजा न कृतं यदीक्षणसहस्रतयम्। प्रकटीकृता जगति येन खलु स्फुटमिन्द्रताद्य मयि गोत्रभिदा" माघः। "गोत्रभिदा पर्वतभिदा नामभेदिना च" मल्लि॰।

गोत्रवृक्ष पु॰ गोत्रभवो नगजातो वृक्षः। धन्वनवृक्षे भावप्र॰।

गोत्रस्खलन न॰ गोत्रे नामनि स्खलनम्। अन्यस्य नामग्रहणाशया अन्यस्य नामग्रहणरूपे रागहेतुके स्खलने। "जगाद गोत्रस्खलने च का न तम्" (नलम्) नैष॰। "गोत्रस्खलने भ्रान्तिं मानिनि! जानीहि केवलां मेऽत्र। आख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिः पाणिनीय इव" उद्भटः। भावे क्त "गोत्रस्खलितमप्यत्र न॰ "उत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्" कुमा॰ [स्यादिप्रोपणेन लै–क। २भूमौ अमरः।

गोत्रा स्त्री गवां समूहः त्र। १गोसमूहे गां त्रायते त्र-

गोत्रादि पु॰ "तिङ्ङोगोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः" पा॰ तिङन्तात् परस्य अनुदात्ततानिमित्ते शब्दगणे तद्गणश्च पा॰ग॰सूत्रे उक्तो यथा "गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्यायन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम"।

गोत्व न॰ गोर्भावः त्व। गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते गवेतरावृत्तौ सकलगोव्यक्तिस्थे जातिभेदे। तल्लक्षणन्तु गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वम्। सत्ताद्रव्यत्वादिजातेः सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वात् तद्वारणाय सत्यन्तम् विशेषणं गगनादेर्गवेतरावृत्तित्वात् विशेष्यदलम्। वृत्तिताद्वयश्च समवायेन ग्राह्यं तेन गवेतरघटादौ कालिकसम्बन्धेन गोत्वस्य सत्त्वेऽपि नासम्भवः न वा गवेतरासमवेतस्य गगनादेः कालिकेन सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वादतिव्याप्तिः। तस्याश्च जातेः गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुक्तं काव्य॰ प्र॰ वाक्यपदीये "गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौः" यतो गोत्वसम्बन्धादेव गोर्गोपद-

वाच्यता अतो गोत्वस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। तद्व्यञ्जकञ्च गलकम्बलादिमत्त्वरूपआकारभेदः संस्थानविशेषस्यैव जातिव्यञ्जकत्वात्। तत्र गोपदं गोत्वे शक्तं व्यक्तेर्भानमनुमानात् तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्वेति मीमांसकामन्यन्ते अनुमानञ्च गामानयेत्यादौ गोत्वानयनमिति शाब्दबोधात् परम् गोत्वकर्मकानयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनम्। गोत्वविशिष्टे शक्तमिति तु नैयायिकाः व्यक्तिमात्रस्य शक्यत्वे व्यक्तीनामानन्त्यात् व्यभिचारः। अतद्व्यावृत्तिरूपोऽपोहो वा गोपदशक्य इति तु बौद्धाः

गोद पु० गां नेत्रं दायति शोधयति दै—क। १मस्तकस्थे मस्तिष्के हेम० मस्तिष्कस्य नेत्रप्रकाशहेतुत्वात् तथात्वम्। गां ददाति दा—क। २गोदातरि त्रि०। "अददत्तु श्रियं पुष्टां गोदोऽग्रमस्य विष्टपम्" मनुः। गोदावर्य्याः समीपस्थे देशभेदे पु० ततः चतुरर्थ्याम् अण्। गौदः तद्देशादूरभवादौ त्रि० जनपदे तु वरणा०तस्य लुप्। गोदौ जनपदः "विशेषणानाञ्चाजातेः" पा०। लुबर्थस्य विशेषणानामपि तल्लिङ्गवचने न तु जातेः। गोदौ रमणीयौ" सि०कौ०

गोदत्र न०गां द्रं त्रायते त्रै—क। मस्तिष्काख्ये सकटादौ

गोदन्त न०गोर्दन्त इवावयवोऽस्य हत०। हरिताले राजनि०

गोदा स्त्री गां स्वर्गं ददाति स्नानेन दा—क। गोदावरीनद्याम् हेम०। "नेष्टोऽथ गोदोत्तरतश्च यावत्" सु०वि०।

गोदान न० गावो केशालोमानि वा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽत्र। आधारे ल्युट्। १केशान्ताख्ये द्विजाति संस्कारभेदे केशान्तशब्दे २२५०पृ० दृश्यम्। "अथास्य गोदानविधेरनन्तरम्" रघुः। तच्च "एतेन गोदानम्" आश्व०गृ०१।१८।१। इत्यादिसूत्रजातेन निरूपितम्। "चूडापनयनगोदानविवाहाः" आश्व०गृ०। गवि पृथिव्यां दीयते निधीयते वापकाले दा—कर्म्मणि ल्युट्। २दक्षिणकर्णसमीपस्थे शिरःप्रदेशे। "अपरेण दक्षिणाग्निम् दक्षिणं गोदानमुन्दति" कात्या० श्रौ० ५।२।१४। "दक्षिणं गोदानं वितार्य्योन्मीमांसापः" कात्या० श्रौ० ७।२।८। "सपङ्क्तिर्गवि पृथिव्यां दीयते इति गोदानं शिरसोदक्षिणं प्रदेशं वितार्य्य कङ्कतादिना तत्स्थाने केशान् विकटान् कृत्वा उन्दति क्लेदयति आर्द्रं करोति इमामापः इत्यादि मन्त्रेण" कर्कः। हत०। गोः सुरभ्या वृषस्य वा ३दाने। गोप्रशंसापूर्वकं तद्दानप्रकारो हेमाद्रि०दा० उक्तो यथा

भविष्यत् पुराणे। ब्रह्मोवाच "आदित्यदुहिता गौर्हि पृथ्वीयं परिकीर्त्तिता। श्रेयोऽर्थे सर्वलोकानामुत्पन्ना मातृविग्रहे। ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम्। एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति। गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्योदेवाः समुत्थिताः। गोभ्यो वेदाः समुत्कीर्णाः सषडङ्गपदक्रमाः। शृङ्गमूले गवां नित्यं ब्रह्मविष्णू समाश्रितौ। शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च। शिरोमध्ये महादेवः सर्वभूतमयः स्थितः। ललाटाग्रे स्थिता देवी नासावंशे च षण्मुखः। कम्बलाश्वतरौ नागौ नासापुटसमाश्रितौ। कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ। दन्तेषु वायवः सर्वे जिह्वायां वरुणः स्थितः। सरस्वती च हुङ्कारे यमयक्षौ च गण्डयोः। सन्ध्याद्वयं तथोष्ठाभ्यां ग्रीवायामिन्द्रः समाश्रितः। रक्षांसि ककुद्देशे तु साध्याश्चोरसि संस्थिताः। चतुष्पात् सकलो धर्मः स्वयं जङ्घासु संस्थितः। खुरमध्ये तु गन्धर्वाः खुराग्रेषु च पन्नगाः। खुराणां पश्चिमाग्रेषु गणाश्चाप्सरसां स्थिताः। रुद्राश्चैकादश पृष्ठे वसवः सर्वसन्धिषु। श्रोणीतटस्थाः पितरः सोमोलाङ्गूलमाश्रितः। आदित्यरश्मयोबालेपिण्डीभूता व्यवस्थिताः। साक्षाद्गङ्गा च गोमूत्रे गोमये यमुना स्थिता। क्षीरे सरस्वती देवी नर्मदा दधिसंस्थिता। हुताशनः स्वयं सर्पिश्चाङ्गिरसानां गुरुः परः। अष्टाविंशतिदेवानां कोट्योरोमसु संस्थिताः। उदरे पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना। चत्वारः सागराः पूर्णा गवाङ्गे तु पयोधराः। एतद्धि कथितं सर्वं यथा गोषु प्रतिष्ठितम्। जगद्वै देवशार्दूल! स देवासुरमानवम्"। स्कन्दपुराणे "तृणानि खादन्ति वसन्त्ररण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि। दुह्यन्ति वाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः। तुष्टास्तु गावः शमयन्ति पापं दत्तास्तु गावस्त्रिदिवं नयन्ति। संरक्षितास्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित्। शष्पं समश्नाति ददाति नित्यं पापघ्नतिं नित्यविवर्द्धनं च। स एव चार्थैः परिभुज्यते च गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित्। तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा पीत्वापि तोयान्यमृतं स्रवन्ति। यद्गोमयाद्याश्च पुनन्ति लोकान् गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित्"। हारीतः "बहुक्षीरां च यो गां वै ब्राह्मणायोपपादयेत्। उत्तारयेत्स आत्मानं सप्त सप्त ... च"।

देवलः "सुशीलां लक्षणवतीं युवतीं वत्ससंयुताम्। बहुदुग्धवतीं स्निग्धां धेनुं दद्याद्विचक्षणः"। वेदव्यासः "यथात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति। आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वतीः कुरुकौशिक"। तथा "संग्रामनिर्जित्य तु यो वै गाः सम्प्रयच्छति। यावतीः स्पर्शयेद्गावः स तावत् फलमश्नुते"। तावदिति पूर्वोक्ततावद्गोरोमसम्मितं संवत्सरं स्वर्गफलमित्यर्थः। "यो वै द्यूते धनं जित्वा क्रीत्वा गाः संप्रयच्छति। स दिव्यमयुतं शक्रवर्षाणां फलमश्नुते"। 'अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः पणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च। कच्छोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः"। अन्तर्जाता गर्भिण्य इति भारतपदप्रकाशकारः। सुक्रयलब्धाः यथामूल्यक्रयप्राप्ताः ज्ञानलब्धाः प्रतिग्रहलब्धाः पणक्रीताः द्यूतलब्धाः निर्जिता युद्धादिना, ओकजाः स्वगृहजाताः, कच्छोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागता अतिथ्यादिकच्छोत्सृष्टाः स्थः [illegible] स्वयं च पोषणं कृत्वा लब्धाः। "नष्टा दुष्टा दुर्बला व्याधिता च न दातव्या या च मूल्यैरदत्तैः। क्लेशैर्विप्रं या फलैः संयुनक्ति तस्याः वीर्याश्चाफलास्तत्र लोकाः"। मूल्यैरदत्तैः क्रीतेति शेषः। तथा। "न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा। न व्यङ्गां परिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय वै। [illegible] विप्रं क्लेशेन योजयन्"। [illegible] "[illegible] [illegible] दुग्धदोहां निरि[illegible]। [illegible] [illegible] मनोरमाम्। [illegible] स्वर्णीं सलाम्। पटधेनुं [illegible] [illegible]। न दद्याद्ब्राह्मणस्य [illegible] [illegible]"। पातोदकां जग्धतृणां [illegible], [illegible]। दुग्धदोहां, [illegible] [illegible] बहुभक्तां। पटधेनुं वाल्यावस्थैव [illegible]। विश्वामित्रः "नैकपङ्क्त्यां निःशृङ्गां [illegible] खञ्जखुराम्। न दद्यात् निष्कणौव गां [illegible] दापयेत्"। महाभारते "अश्वरीषो गवां [illegible] [illegible] प्रतापवान्। अर्बुदानि दशैकञ्च [illegible] [illegible]; दत्त्वा शतसहस्रन्तु गवां राजा [illegible]। सर्वज्ञानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान्"। तथा। "प्रासादा यत्र सौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वलास्तथा। वराश्चाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः। गोप्रदो नरकस्यैति पयः पीत्वाम्बुजस्थलम्। विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्! विराजते। तं चारुवेशाः सुश्रोणयः शतशोऽवरयोषितः। रमयन्ति विमानस्थं दिव्याभरणभूषिताः। वेणूनां वल्लकीनाञ्च नूपुराणाञ्च निःस्वनैः। हासैश्च हरिणाक्षीणां सुप्तः सन् प्रतिबुध्यते। यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वास्तावन्ति वर्षाणि महीयते स्वः। स्वर्गाच्च्युतश्चापि ततस्तु लोके कुले समुत्पत्स्यति गोमतां सः"। विष्णुः "गोप्रदानेन स्वर्गमाप्नोति दशधेनुप्रदो गोलोकं शतप्रदश्च ब्रह्मलोकम्"। जाबालः "होमार्थमग्निहोत्रस्य योगान्दद्याद्याचिताम्। त्रिविक्रपर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः"। याज्ञवल्क्यः "यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा। अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते"। अङ्गिराः "गौरेकस्यैव दातव्या श्रोत्रियस्य विशेषतः। सा हि तारयते पूर्वान् सप्त सप्त च सप्त च"। नन्दिपुराणे "अपात्रे सा तु गौर्दत्ता दातारं नरकं नयेत्। कुलैकविंशत्या युक्तं ग्रहीतारञ्च तारयेत्। विधिना च सा दत्ता पात्रे धेनुः कदाचन। तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः। पात्राकाङ्क्षिका ह्यस्याः सुबुद्धाश्चाग्निहोत्रिणः। देवताश्च तथा मुख्याः गोदानं हितमुत्तमम्"। महाभारते "वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं वात्सार्थे च होमहेतोः प्रसूत्याम्। गुर्वर्थे वा बालसंवृद्धये वा धेनुर्दद्याद्देशकाले विशिष्टे"। प्रसूत्यां सोष्यन्त्यागे। तथा "न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके। गोजीवे न च दातव्या तथा गोः पुरुषर्षभ !"। कीनाशो हलवाहकः। आत्रेयः "सीदते बहुभृत्याय श्रोत्रियायाऽऽहिताग्नये। अतिथिप्रियाय दान्ताय देया धेनुर्दुहान्विता। अकुलीनाय क्रूराय लुब्धाय पिशुनाय च। हव्यकव्यव्यपेताय गौर्न देया कथञ्चन"। अथ दानविधिः। विश्वामित्रः "प्राङ्मुखीं गामवस्थाप्य सवत्सां तां सुपूजिताम्। पुच्छदेशे तु दाता वै स्नातो बद्धशिखो भवेत्। उदङ्मुखस्तु विप्रः स्यात्स्नातालङ्कृतपाणिकः। आज्यपात्रं करे कृत्वा कनकेन समन्वितम्। निक्षिप्य पुच्छं तस्मिंस्तु सतिलं प्रकृत्वा च। सलिलं विप्रपाणिन्तु प्रागग्रन्तु निधापयेत्। सतिलं सकुशञ्चापि गृहीत्वा दानमाचरेत्। अनेनैव तु मन्त्रेण पात्रहस्तो जलं क्षि-

येत् । यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघप्रणाशिनी । विश्वरूपः परो देवः प्रीयतामनया गवा । अनुव्रज्य तु तां धेनुं ब्राह्मणेन समन्विताम् । गोमतीन्तु ततो विद्यां जपेत प्रयतः शुचिः । उद्दिश्याथ वासुदेवं प्रीयतामिति चानघ ! । पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तोयमप्सु विनिक्षिपेत् । जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः । अनन्तभोगशयनः प्रीयतां परमः पिता" । गोमतीमाह यमः "गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलगन्धिकाः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् । अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् । पावनं सर्व्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च । हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि । ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रतिष्ठिकाः । सर्व्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् । गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् । गावः सर्व्वस्य लोकस्य गावो धन्याः शुभावहाः । नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च । नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति" । अन्यापि गोमती, महाभारतोक्ता तिलधेनुदाने दर्शिता । "ततश्चानयोर्विकल्पानुष्ठानमिति । सर्व्वगोदानसाधारणं मन्त्रमाह वशिष्ठः । "घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः । घृतनद्यो घृतावर्त्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे । घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् । घृतं मे सर्व्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् । गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च । गावो मे सर्व्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम्" । "इत्याचम्य जपन् सायं प्रातश्च पुरुषः सदा । यदह्ना कुरुते पापं तस्मात् स परिमुच्यते" । दक्षिणा चात्र सुवर्णम् यदाह वशिष्ठः "सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोदाने महाफले । सुवर्णं परमं ह्यायुर्दक्षिणार्थं न संशयः । गोप्रदानन्तारयते सप्त पूर्व्वान् नरांस्तथा । सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्द्विगुणमुच्यते । सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा । सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परन्तथा" अत्र सुवर्णशब्दस्य हिरण्यपर्य्यायत्वे यथाशक्त्यनुष्ठानम् । अपरे त्वाहुः सकृदुच्चरितसुवर्णशब्दावगतपरिमाणार्थपरित्यागानुपपत्तेः सुवर्णशब्दस्य प्राहुरित्यादिक्रियाकर्मभूततया द्वितीयान्तत्वेन लिङ्गविशेषानवधारणाच्च परिमाणार्थतैव न्याय्येति । एवं च वर्णनियतानुष्ठानप्रसङ्गभङ्गः तथा परिमाणपरत्वेऽप्येतदपि समञ्जसं स्यात्" । वर्णभेदेन गोदानफलादि तत्रोक्तं यथा

"कृष्णाङ्गान्ददते यस्तु पट्टच्छन्नां स्वलङ्कृताम् । घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पैश्चाप्यलङ्कृताम् । विधिवच्च द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति । आयुरारोग्यमैश्वर्यं दाता कामांश्च मानवान् । श्वेताङ्गान्ददते यस्तु दिव्यरत्नैरलङ्कृताम् । घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पैश्चाप्यलङ्कृताम् । मुखे धूपः प्रदातव्यो घृतेनाभ्यज्य पूरयेत् । सुवर्णशृङ्गाभरणा तथा रौप्यखुरा शुभा । पट्टच्छन्ना शुभा चैव दातव्या ध्यानयोगिने । यस्तु दद्याच्च गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं शृणु । जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं च यत् । कुलोद्गतस्य धूर्त्तस्य तत् क्षणात् देव नश्यति । गान्ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्व्वशः । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते सोमलोकं व्रजन्ति ते । गौरीं चैव प्रयच्छेत्तु यस्तु गां वै नरः शुचिः । अहोरात्रोषितश्चैव कृतशौचो नरः सदा । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् । घण्टामालाकुलां चैव गन्धपुष्पैरलङ्कृताम् । कृतपञ्चाङ्गस्नानेन प्राङ्मुखो मुखे धूपं प्रदापयेत् । भक्ष्यभोज्यान्नपानेन ब्राह्मणान् भोजयेत् पुमान् । गान्ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्व्वशः । मातृकं पैतृकं चैव यच्चान्यद्दुष्कृतं भवेत् । पापस्य तस्य तत् सर्व्वं दहत्यग्निरिवेन्धनम् । वर्षकोटिसहस्रन्तु पुमान् स दिवि मोदते । दासीदासैरलङ्कारैस्तत् दत्ते सर्व्वजन्तुभिः । अरोगश्चैव जायेत तेजस्वी च भवेन्नरः । नीलवर्णाञ्च गान्ददाद्धीमतीं शीलगुणान्विताम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् । पट्टच्छन्नां शुभां सौम्यां घण्टादामैरलङ्कृताम् । पञ्चरत्नेन रत्नेन गलवेष्टनशोभिताम् । रुद्रस्य प्रमुखे देया विष्णोश्च ब्रह्मणश्च ह । गां ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्व्वशः । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते नीलां गां ददते तु यः । वर्षकोटिसहस्राणि लोके तिष्ठति वारुणे । दधिक्षीरवहा नद्यो यत्रान्ते सर्व्वतः सदा । घृतशैलाः प्रपद्यन्ते नवनीतस्य पर्व्वताः । कृषिभागी बहुधनो दुर्भिक्षञ्च न पश्यति" ।

सवर्णवत्ससंहितायाः कपिलादिकाया गोर्दानविधिस्तत्रैव महाभारते ।

"समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

सुव्रतां वस्त्रसञ्छन्नां ब्रह्मलोके महीयते"। समानवत्सां समानवर्णवत्साम्। "रोहिणीं तुल्यवत्सां च धेनुं दद्यात्पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंवीतां इन्द्रलोके महीयते। समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते"। शबलां कर्व्वुराम्। "समानवत्सां कपिलान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते। वातरेणुसवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते। समानवत्सां धूम्रान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलोके महीयते। अप्यां हेमवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते। अप्यां, गौः। कामदोहनां अनायासदोहाम्। "हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कामदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौवेरं लोकमाप्नुयात्"। पलालधूम्रवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते। सवत्सां पीवरीं दत्त्वा शितकण्ठीमलङ्कृताम्। वैश्वदेवमसम्बाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते। शितकण्ठीं कृष्णगलाम्। "समानवत्सां गौरीन्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमश्नुते। सुव्रता सुखदोह्या। "पाण्डुकम्बलवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्नुते। वत्सोपपन्नां नीलाङ्गीं सर्व्वरत्नसमन्विताम्। गन्धर्व्वाप्सरसां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति मानवः। गोप्रदानरतो याति भित्त्वा जलदसञ्चयान्। विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्! विराजते। तञ्चारुवेशाः सुश्रोण्यः सहस्रं वरयोषितः। रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरम्"।

देवतोद्देशेन गोदानविधिस्तत्रैव विष्णुपुराणे

"दैवदक्षिणदिग्भागे धेनुः कार्य्या उदङ्मुखी। प्राङ्मुखं वत्सकं कृत्वा ब्राह्मणं च उदङ्मुखम्। प्राङ्मुखो यजमानस्तु पूजयेद्ब्राह्मणं ततः। कोऽदादिति च मन्त्रेण गृह्णीयाद्ब्राह्मणः स्वयम्"। देवोऽत्र महेश्वरः। "एवंविधानतो दत्त्वा याति दाता शिवालयम्। तत्र भुक्त्वाखिलान् भोगानन्ते व्रजति शाश्वतम्"। देवीपुराणे "नीलां वा यदि वा श्वेतां पाटलां कपिलामपि। बहुदुग्धां बहुवत्सां च सुखदोह्यां शुभां नृप"। "आदाय विधिवद्देवीं पूजयेच्च मधुपर्क्कैः। धूपन्तु पञ्चनिर्य्यासं वस्त्राणि चन्दनम्। दत्त्वा तु मन्त्रपूर्व्वन्तु नैवेद्यमुपकल्पयेत्। पायसं घृतसंयुक्तं भोजयेच्च तथा तु ताम्। द्विजाय शिवभक्ताय सवत्साङ्गां निवेदयेत्। वस्त्रेण वस्त्रकांस्यांश्च महापुण्यमवाप्नुयात्। यावन्तरोमसंख्यानं तावद्देव्याः पुरं वसेत्। इहैव गतपापोऽसौ जायते नृपसत्तम!॥" विष्णुधर्म्मे "मान्धाता उवाच। ब्राह्मणः प्रीणनार्थाय केशवस्य शिवस्य च। यानि दानानि देयानि तान्याचक्ष्व द्विजोत्तम!॥ येन चैव विधानेन दानं पुंसः सुखावहम्। ऐहिकामुष्मिकार्थञ्च करोति न विहन्यते। वशिष्ठ उवाच। गोदानमादौ वक्ष्यामि प्रत्यक्षक्रमयोगतः। "येन चैव विधानेन धेनुं नाधिकविस्तरम्। पुण्यन्दिनमथासाद्य स्नात्वाऽऽतर्प्य पितॄंस्तथा। कृतोपवासः सम्प्राश्य पञ्चगव्यं नरेश्वर!॥ घृतक्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः शिवस्य च। समभ्यर्च्य यथान्यायं पुष्पादिभिरनुक्रमात्। उदङ्मुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पयस्विनीम्"। गृष्टिः सकृत्प्रसूतेत्यर्थः। "सपुत्रां वस्त्रसंवीतां सितयज्ञोपवीतिनीम्। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां सुवर्णापरिसंस्थिताम्। यथाशक्तिदक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत्। गावो ममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः। गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्। प्रदक्षिणं ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरस्य तम्। इमां नः प्रतिगृह्णीष्व धेनुर्दत्ता मया तव। स मे पापापनोदाय गोविन्दः प्रीयतामिति"। वह्निपुराणे तु अयमधिको मन्त्रः। "या धेनुः काश्यपस्यासीदन्नेवा गोतमस्य च। साभिकामफला देवी इह लोके परत्र चेति। एवमुच्चार्य्य तं विप्रं गोविन्दं नृप! कल्पयेत्। अनुव्रजेत गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप!॥ अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति। सर्व्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति। सप्तावरान् सप्तपरानात्मानञ्चैव मानवः। सप्तजन्मकृतात् पापान्मोचयत्यवनीपते!॥ पदे पदेऽश्वमेधस्य गोसवस्य च मानवः। फलमाप्नोति राजेन्द्र दद्यादेवङ्गवी हरिः। सर्व्वकामदुघा सम्यक् सर्व्वकालेषु पार्थिव!॥ भवत्यघो पापहरा यावदिन्द्राश्चतुर्दश। सर्व्वेषामेव पापानां कृतानामविजानता। प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमङ्गतापोपबृंहितम्। सर्व्वेषामेव देवानामेकजन्मानुगं फलम्। स्फाटिकाक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम्। ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः। लोकाः कामदुघाः प्राप्या दत्त्वैतद्विधिना नृप!॥ गोभ्योऽ-

चिरं जगति नापरमस्ति किञ्चिद्दानम् पवित्रमिति प्राज्ञविदो वदन्ति । ताः सञ्चदः स्वरदश्च वनीह-गानैर्देया सदैव विधिना द्विजपुङ्गवेभ्यः ।”

“अतः परन्तु गोदानं कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ! । गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात् सर्वेभ्य एव च । तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ताभिः सहास्थितः । ब्रह्मलोके वसन्त्येताः सोमेन सह भारत ! । यान्तां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिम् । पयसा हविषा दध्ना शकृता चाथ चर्मणा । अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्वालैश्च भारत ! । नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते । न वर्षविषयं वापि दुःखमासां भवत्युत । ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात् पारमकं पदम् । एकं गोब्राह्मणं तस्मात् प्रवदन्ति मनीषिणः । रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः । अतश्चर्मण्वती राजन् । गोचर्मभ्यः प्रवर्त्तिता । पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः । ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ! । निस्तरेदापदं कृच्छ्रां विषमस्थोऽपि पार्थिव ! । गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते । सर्वत्र विजयञ्चापि लभते मनुजाधिप ! । अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः । तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति । अग्नीनामव्ययं ह्येतद्धौम्यं वेदविदो विदुः । तस्माद्ददाति यो धेनुं स हौम्यं सम्प्रयच्छति । स्वर्गो वा मूर्त्तिमानेष, वृषभं यो गवां पतिम् । विप्रे गुणयुते दद्यात् स वै स्वर्गे महीयते । प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ! । तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति । गावः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः । तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं स प्रयच्छति । न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके । गोजीविने न दातव्या तथा गौर्भरतर्षभ ! । ददत् स तादृशानां वै नरो गां पापकर्मणाम् । अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्मनीषिणः । न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा । न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय च । दशगोसहस्रदो हि शक्रेण सह मोदते । अक्षयान् लभते लोकान्नरः शतसहस्रदः ॥ भा॰आनु॰ ६६ अ॰

गोदारण न॰ गां भूमिं दारयति दृ—णिच्—ल्यु । १ला-ङ्गले अमरः । २कुद्दाले हेमच॰ ।

गोदावरी गां स्वर्गं ददाति स्नानात् दा—वनिप् ङीप् रश्चान्तादेशः । स्वनामख्याते नदीभेदे सा च नदी दक्षिणस्यां दण्डकारण्यसमीपस्था यथाह “स तत्र पञ्चवटं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा” भा॰व॰२७६अ॰ । “ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् । गवामयमवाप्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमम् भा॰व॰८५अ॰। “गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! । नर्म्मदे ! सिन्धु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु”। जले तीर्थावाहनमन्त्रः ।

गोदुग्ध न॰ ६त॰ । गोः क्षीरे । भावप्र॰ तद्गुणा उक्तास्तच्च वाक्यं गोशब्दे दर्शितम् । वर्णभेदेन गोदुग्धस्य गुणाश्च तत्रैव “कृष्णाया गोर्भवं दुग्धं वातहारि गुणाधिकम् । पीताया हरते पित्तं तथा वातहरं भवेत् । श्लेष्मलं गुरु शुक्लाया रक्तायाश्चापि वातहृत् । बालवत्सविवत्सानां गवां दुग्धं त्रिदोषकृत् । वष्कयिण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत् पयः । जाङ्गलानूपशैलेषु चरन्तीनां यथोत्तरम् । पयो गुरुतरं स्नेहो यथाहारं प्रवर्त्तते । खल्पशष्पभक्षणाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् । तत्तु बल्यं परं हृद्यं स्वस्थानां गुणदायकम् । पलालतृणकार्पासबीजजं रोगिणो हितम्” राजनि॰तु “गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्जरम् । तस्मादभ्युदिते सूर्ये यामं यामार्द्धमेव वा । समुत्तार्य पयोपाद्यं तत्पथ्यं दीपनं लघु । विवत्साबालवत्सानां पयो दोषसमीरितम् । यत्तु वत्सैकवर्णायाश्चवलोकृष्णायोरपि” दृष्टादा मासपर्णा जर्द्धृङ्गो च या भवेत् । तासां गवां हितं क्षीरं शृतं वाऽशृतमेव वा । गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् । श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः” राजनि॰ ।

गोदुग्धदा स्त्री गोर्दुग्धं ददाति सम्पादयति दा—क । चणिकातृणे राजनि॰ । तद्भोजनाद्गोर्दुग्धवृद्धेस्तथात्वम् ।

गोदुह् त्रि॰ गां दोग्धि दुह—क्विप् ६त॰ । १गोदोहके(दोयाल) “चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः” माघः । १गोपे च “चेतोऽस्माकं सुखयदगुणं गोदुहां देहमेतत्” उद्भट॰ दुह—क । गोदुहोऽप्यत्र पु॰ ।

गोदोह पु॰ भावे घञ् । ६त॰ । “१गोदोहने ।” “बह्मायतने भूमौ गोदोहात् कोटिहोमाच्च” ह॰स॰ १६अ॰ । कर्मणि घञ् । “अकर्मकधातुभिर्योगे देयः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञ इति वाच्यम्” वार्त्ति॰ अस्यार्थः

मासमास्ते गोदोहमास्ते इत्यादौ सर्वस्याकर्मकधातूनां व्याप्तिगर्भितस्वार्थपरतायां तात्पर्य्याहकमिदं वार्त्तिकं यथाह हरिः
"कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः। सर्वैरकर्मकै-र्योगे कर्मत्वमुपजायते। अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्व्य-रकर्मकः। तस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते" इति। अस्यायं भावः मासमास्ते गोदोहमास्ते इत्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्वकासनादौ आसनादिकरणक सम्बन्धे वा निरूढलक्षणाया ज्ञापकमिदं वार्त्तिकम्। तत्र धातोराद्यार्थलक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मकत्वात् दुहादिषु पाठाभावाच्च गौणकर्मणि लकारासम्भवेन भाव एव लकारस्तेन मासमास्यत इत्येव प्रयोगः। द्वितीयार्थलक्षणायान्तु प्रधानक्रियायाः सकर्मकतया कालादेव तत्कर्मत्वेन मुख्यकर्मण्येव लकारस्तेन मास आस्यते गोदोह आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः। अत्र कर्मत्वेऽभिधानात् तद्योगे न तेभ्यः षष्ठीति द्योतितमिति मनोरमायां स्पष्टम्। २गोदुग्धे च "द्वौ गोदोहोद्भवं घृतम्" अमरः। आधारे घञ्। ३गोदोहनकाले च तत्कालश्च मुहूर्त्ताष्टमभागात्मकः यथाह आ॰त॰ विष्णु॰ "ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेत् गृहाङ्गने। अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्द्ध्वं वा यथेच्छया" गोदोहनकालश्च मुहूर्त्ताष्टमभागात्मकः "आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम्। मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुद्वीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्" मार्क॰ पु॰ एक वाक्यतात्" आ॰ त॰ रघु॰।

गोदोहन न॰ भावे ल्युट् ६त॰। १गोदोहने। आधारे ल्युट्। २गोदोहनकाले। "न लभ्यतेऽवस्थानमपि गोदोहनं क्वचित्" भाग॰१।१९।३७। आधारे ल्युट् ङीप्। गोदोहनी गोदोहनाधारपात्रे गान्धीम् स्त्री जटाधरः।

गोद्रव पु॰ द्रवति द्रु—अच् ६त॰। गोमूत्रे राजनि॰।

गोधन न॰ गवां धनं समूहः। १गोसमूहे गौरेव धनमस्य। २गोरूपधनवति त्रि॰। गौरेव धनम्। ३गोरूपे धने न॰। "अद्यैव किं चिरेण स्म व्रजामः सह गोधनैः" हरिवं॰ ६६अ॰ "गोधनेषु प्रतीक्षेषु वरदारसुखेषु च। कृतसंस्कारदोषेषु पार्थिवास्तत्र शोभनाः" भा॰वि॰४७अ॰ धन—रवे भावे अप् गोर्धनस्य रव इव रवोऽस्य। ४स्थूलाग्रपर्याये पु॰ मल्लक॰ हरिवं॰ मूलं दृश्यम्।

गोधर पु॰ गां पृथिवीं विष्टम्भकतया धरति धर—अच्। महीधरे पर्वते शब्दार्थचि॰

गोधर्म पु॰ गोरिव धर्मः। मैथुनेऽविचारक्रमे गोसदृशे धर्मे "गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः (दीर्घतमाः)" भा॰आ॰१०४अ॰ उतथ्यशब्दे १०७५पृ॰ दृश्यम्।

गोधा कौटिल्ये कण्ड्वादेराकृतिगणः नामधातुः पर॰ अक॰ सेट्। गोधायति अगोधायीत्।

गोधा स्त्री गुध्यते वेष्ट्यते बाहुरनया करणे घञ्। धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठे १बध्यमाने चर्मणि। "बद्धगोधाङ्गुलित्राणान्" भा॰ व॰ १७अ॰ "गोधाङ्गुलित्रभुजा शाखैरभूल्लोमा रणाटवी" माघः। "ततश्चटचटाशब्दो गोधाघातादभूत्तयोः" भा॰ द्रो॰ १२९अ॰। कर्त्तरि अच्। (गोसाप) इति ख्याते २सर्पभेदे स्त्री अमरः "श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वेतानन्नुष्ट्रांश्चैकतोदतः" मनुना तन्मांसं पञ्चनखेषु भक्ष्यतयाऽभिहितम्। तन्मांसपाकगुणादि भावप्र॰उक्तं यथा "गोधाङ्गोष्णजलैर्भूयः क्षालितां खण्डशः कृताम्। खिन्नाञ्च तक्रतोयाभ्यां क्षालितां सूक्ष्मखण्डिताम्। तलयेद् वेसवाराद्यैः प्रवंहो वा विधानतः। विपाके मधुरा गोधा वातपित्तप्रणाशिनी। कषाया कटुका प्रोक्ता कफघ्नी बलवर्द्धिनी।" सा तु स्थलजलभेदाद्द्विधा। स्वार्थे क। अत्रैवार्थे। गोधायाः अपत्यम् वा ढक्। गौधेर पक्षे शुभ्रा॰ ढक्। गौधेय उदीचा॰ मते आरक्। गौधार तदपत्ये पुंस्त्री ढकि स्त्रीत्वे ङीप् इति भेदः।

गोधापदी स्त्री गोधाया इव पादौ मूलमस्याः स्वाङ्गत्वात् जातित्वाद्वा कुम्भपद्या॰ ङीपि पद्भावः। (गोयालिया) लताभेदे। स्वार्थे क। अत्रैवार्थे रत्नमाला।

गोधायस् त्रि॰ गां दधाति धा—बा॰ असुण् ६त॰। गोधारके "गोधायसं वि धनसैरदर्दः" ऋ॰१०।६९।७।

गोधावीणाका स्त्री गोधायाश्चर्मणा नद्धा वीणा ह्रस्वा सा कन्। ह्रस्वगोधाचर्मनद्धवीणायाम्। "गोधावीणाका काण्डवीणाश्च पत्न्योवादयन्त्युपगायन्ति" कात्या॰श्रौ॰ १३।३।१७

गोधास्कन्ध पु॰ गोधेव स्कन्धोऽस्य। विट् खदिरे। राजनि॰

गोधि पु॰ गौर्नेत्रं धीयते यस्मिन् आधारे इन्। १ललाटे अमरः गुध—इन्। २गोधायां सर्पभेदे शब्दचि॰ गोधि—स्वार्थे क, गोधेव क अत इत्वं वा। गोधिका (गोसाप) गोधायाम् अमरः।

गोधिकापुत्र पु॰६त॰। १गोधाशावके सर्पात् गोधायामुत्पन्ने (सोना गोसाप)इति ख्याते २सर्पभेदे पुंस्त्री शब्दार्थचि॰।

गोधिनी स्त्री गुध—णिनि । इहतीभेदे राजनि० ।

गोधुम पु० गुध—बा० उम । गोधूमे शब्दच० ।

गोधूम त्रि० गुध—ऊम । १नागरङ्गे २व्रीहिभेदे च (गोहुम) च मेदिनिः तद्भेदादि भावप्र०उक्तं यथा "गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः । महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः । मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा । निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः । गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः । कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः । जीवनो वृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् । कफप्रदः नवीनो न च पुराणः पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगिति" वाग्भटेन वसन्ते स्वकीतत्वात् । मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्रला वृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखा स्मृता" तस्य कृतान्नशब्दे २१८१पृ० पाकविशेषो दृश्यः ।

गोधूमक पुंस्त्री गोधूम इव कं शिरोऽस्य । राजिमत् सर्पभेदे अहिशब्दे ५८१ पृ० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

गोधूमचूर्ण क्लीव० (मयदा) इति ख्याते पदार्थे "शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित् पुष्टां तु रोटिकाम्" भावप्र० । कृतान्नशब्दे दृश्यम् ।

गोधूमसम्भव न० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू—अपादाने अप् गोधूमः सम्भवोऽस्य । सौवीरे काञ्जिकभेदे राजनि० ।

गोधूमसार पु० क्लीव० । (गोहमेरपालो) इति ख्याते गोधूमस्य सारांशे तत्करणप्रकारः पाकराजेश्वरे "निस्तुषान् गोधूमानुदूखले कण्डयित्वा सायङ्काले मृत्तिकादिपात्रे जले मग्नं कृत्वा परदिने प्रभातसमये उपरिस्थं जलं क्रमेण दूरीकृत्याऽधःस्थं सारमातपे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेदिति" । [गोजोभिकायां राजनि० ।

गोधूमी स्त्री गां धूमयति धूम+णिच्—अण् गौरा० ङीष् ।

गोधूलि स्त्री गवां खुरोत्थितो धूलिरत्र काले । गवां प्रचारदेशात् स्वस्थानगमनकाले गोखुरोद्धूतधूलियुक्ते समयभेदे स च कालो यथा "सन्ध्यातपार्द्धास्तपश्चिमदिग्विभागे व्योम्नि स्फुरद्विरलतारकसन्निवेशे । रुद्धे गवां खुरपुटोद्दलितैरजोभिर्गोधूलिरेव कथितो भवनेन योगः" पी० धा० धृतवाक्योक्तः उपयमशब्दे १२७५।७६पृ० अस्य विहितत्वं यथा "तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः । अर्वां गोधूलियोगं वा लौकिकं गमनं चरेत् । प्राच्यानां प्रतीच्यानां गोधूलिं वर्जयेन्नृपः । दक्षिणे चाभिजिद्वत्सरे च नियतं तथा" । ज्यो० त० वराहः गोरजस्तु शब्दोऽप्यत्र उपयमशब्दे १५७५।७६पृ० उदा० ।

गोधेनु स्त्री गौर्धेनुः जात्या समासे परनिपातः । दुग्धवत्यां सवत्सायां गवि

गोधेर त्रि० गुध—एरच् । गोप्तरि उणादिकोषः

गोध्र पु० गां भूमिं धरति धृ—मूलवि० क । महीधरे पर्वते

गोनन्दी स्त्री गवि जले नन्दति नन्द—अच् गौरा० ङीष् । १सारसपक्षिण्यां हारा० स्कन्दस्य २गणभेदे पु० "प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान्" भा० शल्य० ४६अ०

गोनर्द पु० गवि जले नर्दति नर्द—अच् । १सारसखगे मेदि० गवा जलेन नर्दति । २कैवर्त्तीमुस्तके न० मेदि० । गवा वाचा नर्दते अच् । ३देशभेदे पु० स च कूर्मविभागे वृ० सं० १४ अ० दक्षिणस्यामुक्तः "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे "दशपुरगोनर्दकेरलाः" । सोऽभिजनोऽस्य अण् । गौनर्द तद्देशवासिनि बहुषु अणो लुक् । तद्देशवासिषु ब० व० । गोनर्दनीचम्भूप्रान् वैदेहाशामयः स्मृशति" वृ०सं० ९अ० । "तद्राजेऽपि अण् । गौनर्द तन्नृपे "काश्मीरराजो गोनर्दोदरदाधिपतिर्नृपः" काश्मीर राजो गोनर्दः कच्छाधिपतिस्तथा" हरि० ९१अ० बहुषु तस्य लुप् । गवि वृषे नर्दते नर्द—अच् । ४महादेवे पु० "गोनर्दो गोप्रभावश्च गोवृषेश्वरवाहनः" भा० शा० २८६अ० । दक्षकृतशिवस्तुतौ । गोनर्दे देशे भवः "एङ् प्राचां देशे" पा० वृद्धसंज्ञत्वात् छः । गोनर्दीय तद्देशभवे त्रि० प्राचोऽन्यमते अण् । गौनर्द तत्रार्थे त्रि० ।

गोनर्दीय पु० गोनर्दे देशे भवः एङादित्वेन वृद्धसंज्ञत्वात् छ । पतञ्जलिमुनौ हेमच० । तस्य गोनर्ददेशोद्भवकथा वृहत्कथायां दृश्या सरलोपोद्घातेऽस्माभि दिङ्मात्रमुक्ता ।

गोन(ना)स पुंस्त्री० गौरिव नासा अस्य वा नसादेशः । महाफणिसर्पभेदे (गोखुरासाप) अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । दीर्घमध्य इति हेमचन्द्रः । अहिशब्दे ५१८पृ० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् । गोनसस्तुदाकरोऽस्त्यास्या अच् गौरा० ङीष् । २ओषधिभेदे स्त्री । सुश्रुते नक्षत्रवादि तत्र १५६१ पृ० उक्तम् । दीर्घमध्यश्च ३वैक्रान्तमणौ हेमच० । [मिनि च ।

गोनाथ पु० क्लीव० । १वृषे राजनि० । २भूमिनाथे ३गोस्वा-

गोनाय पु० गां नयति नी—अण् । १गोपे शब्दार्थचि० । "तद्यथा गोनायोऽस्मनायः पुरुषनायः" इति का० उप० । "गोनायः गोपालकः" भा० ।

गोनिष्यन्द पु० गोर्निष्यन्दते निस्यन्द–अच् ५ त०। गोमूत्रे राजनि०। तस्य गोतोनिष्यन्दमानत्वात्तथात्वम् ।

गोप पु० स्त्री गां भूमिं वा पाति रक्षति पा–क । (गोयाला) १जातिभेदे स्त्रियां ङीष् । "व्याधांश्छाकुनिकान्" गोपान् मनुः । "मणिबन्ध्यां तन्तुवायात् गोपजातेश्च सम्भवः" पराशरः "सच्छूद्रौ गोपनापितौ" इत्युक्तेः तस्य सच्छूद्रत्वम् २ग्रामाधिकृते ३भूरक्षके, च पु० । ४गोष्ठाध्यक्षे च मेदि० । गोरक्षकमात्रे च । "गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् । गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः" मनुः।"नन्दगोपगृहे जाता यशोदा गर्भसम्भवा" देवी भा०। "गोपवधूटी दुकूलचौराय" भामि० "तद्वनं तापसानित्यं गोपाश्च वनचारिणः" भा० व० १२ अ० । गोपयति गुप–अच् । ६रक्षके । "सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः" भा०आनु० १० अ० । कर्म्मण्युपपदे गुप–अण् । भूगोपादि तत्तद्रक्षपालके । "दिव्यास्त्रविन्महातेजाः कर्णो वैकर्तनो वृषः । सेनागोपश्च कथम्" भा० कर्ण० ८ अ० । "पृष्ठगोपे वृकोदरे" भा० आ० २०१ अ० । स्त्रियां अजन्तत्वात् ङीप् । गोपः गौरा० ङीष् पा० । "शालिगोप्यो जगुर्यशः" रघुः । ७ उपकारके त्रि० शब्दर० । गां जलं पिबति पा-क । ८ बोले शब्दार्थचि० ।

गोपक त्रि० गोप वा स्वार्थे क गुप–ण्वुल् ।१गोपे २बहुग्रामाध्यक्षे । ३रक्षके टाप् स्त्रियां ङीष् । ततः शिवा० अपत्ये अण् । गौपक गोपिकापत्ये पु० स्त्री ।

गोपकन्या स्त्री गोपस्य कन्येव प्रियतया । १शारिवौषधौ राजनि० । ६त० । गोपजातिकन्यायां च "वल्लवीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित्" नाम दामोदरेत्येवं गोपकन्यास्तुदाऽब्रुवन्" हरिव०७७ अ०

गोपकर्कटिका स्त्री गोपप्रिया कर्कटिका शाक० त० । (राखालशसा) ख्याते वृक्षे राजनि० ।

गोपघोण्टा स्त्री० गोपप्रिया घोण्टा शा ०त० । "बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति कीर्त्तिता" शब्दर० उक्ते १वृक्षे । २हस्तिकोले, रत्नमा०।३विकङ्कतवृक्षे (वैंची) राजनि० ।

गोपति पु० ६त० । गवां पशूनां पत्यौ १शिवे, २वृषे, (षांड) "रक्षसां वधमापन्नं सिंहानामिव गोपतिम्" रामा० । भूमिपतौ ३नृपे ४गोस्वामिनि, किरणपतौ ५सूर्य्ये, ६स्वर्गपतौ शक्रे, मेदिनिः । ७ऋषभनामौषधौ राजनि० । "गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरः" भा०आनु० १७अ०शिवसहस्रनामोक्तौ । "उत्तरो गोपतिर्गोप्ता" विष्णुस० "गवां पालनात् गोपवेशधारणात् गौर्मही तस्याः पालनाद्वा गोपतिः" भा० "सिंहेन निहतं गोष्ठे गोः सवत्सेव गोपतिम्" कि०४।२२। गोस्वामिनि च हारा०। "ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीः" यजु०१।१ "गोपतौ गवां गन्त्रा वस्मिन् यजमाने" वेददी०। सूर्य्यस्य किरणपतित्वात् तथात्वम् "मार्त्तण्डो गोपतिः श्रीमान् कृतसञ्च प्रतापवान्" । आदित्यहृदयम् "तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम्" भा० आ० १७२ अ० सूर्य्यकन्यातपतीविवाहोक्तौ" ८असुरभेदे "गोपतिस्तालकेतुश्च निहतौ शार्ङ्गधन्वना" हरिवं० १६१ अ० ।
तस्य भावः त्व–गोपतित्व पत्यन्तत्वात् यत् । गोपत्य गोपतिभावे न० "येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना । स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्यमेष्यति" हरिवं० ५६ अ० ।

गोपथ पु० अथर्ववेदीयब्राह्मणभेदे ।

गोप(ष्प)पद न० गोः पदं पदस्थापनयोग्यस्थानम् । "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु पा० उक्तार्थे सुट्षत्वे । गवामसेविते वनादौ । १गोसेविते गोर्गतिगोचरे स्थाने २गोपदमात्रप्रमाणे क्षेत्रे न० तद्भिन्नार्थे न सुट् । ३गोक्षुरचिह्ने ।

गोपदल पु० गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं तदाकारं वा लाति ला–क । गुवाकवृक्षे तस्य गोचरणन्यासयोग्यस्थानस्थत्वात् तदाकार मूलकाण्डत्वाद्वा तथात्वम् ।

गोपन न० गुप–गोपने रक्षणे भावे ल्युट् । १अपह्नवे कृतस्य कर्मणोऽप्रकाशने २रक्षणे च "सैन्येन महता युक्तं भरद्वाजस्य गोपने" भा० भी० ५२अ० । "आत्मा महाभारणे गोपने च" भा० आनु० २६ अ० । चु०गुप–दीप्तौ भावे ल्युट् । ३दीप्तौ । गुप्य–ईर्ष्याकुलत्वयोः भावे ल्युट् ।४ईर्ष्यायाम् ५व्याकुलत्वे च । चु०गुप दीप्तौ भावे युच् गोपना ६दीप्तौ स्त्री ।

गोपनीय त्रि० गुप–गोपने रक्षणे वा कर्मणि अनीयर् । १अप्रकाश्ये २रक्षणीये च ।"गोपनीयमिदं दुःखमिति मे निश्चिता मतिः" भा० शान्ति० १४६ अ० । "गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं यस्य कस्यचित्" तन्त्रसा०

गोपव(व)धू स्त्री ६त० गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात् ।

१धारिवोधयो भावप्र० २गोपजातिस्त्रियां "गोपवधूटी दुकूलचौराय" भावा०। "प्रकृतिमगमन् किल यस्य गोपवध्वः" भाग०११।८।२८। अत्र मुकुटः वधूशब्दस्य वर्ण्यवादित्वमाह स बध्नात्यविद्ययेति बन्धधातोरूप्रत्ययेन निष्पन्नत्वादिति। वस्तुतः जप्रत्ययस्याकित्त्वात्सलोपाभावप्रसङ्गः। किन्तु "वहोधश्च" उणा० जप्रत्यये धश्चान्तादेशेन सिद्धस्तेन अन्तस्थवादित्वमेव न्याय्यः।

गोपभद्र न० गोपे भद्रमिव। १शालूके शब्दर० गोपे भद्रा। २काश्मीरीवृक्षे स्त्री राजनि०। संज्ञायां कन्। ३गम्भारीवृक्षे रत्नमाला शालूकादीनां गोपप्रियत्वात् तथात्वम्।

गोपरस पु० गां जलं पिबति पा—क गोपः रसोऽस्य। बोले शब्दरत्ना०।

गोपराष्ट्र पु० ब०व० गोपप्रधानाः राष्ट्राः शा०त०। भारतवर्षस्थे आभीरप्रधाने जनपदभेदे। "अत ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "अश्मकाः पांशुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः करीतयः" भा० भी० ९अ०।

गोपरिचर्य्या स्त्री ६त०। गोसेवायां तत्प्रकारो हेमा०दा० उक्तस्थलादौ ब्रह्मपुराणे

"वन्दनीयाश्च पूज्याश्च गावः सेव्यास्तु नित्यशः। तथा। "गवां गोष्ठे स्थितानान्तु यः करोति प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणीकृतं तेन जगत् सदसदात्मकम्।" विष्णुः "गावः पवित्रा माङ्गल्या गवि लोकाः प्रतिष्ठिताः। गावो वितन्वते यस्मान् गावः सर्वाघसूदनाः। गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना। षडङ्गमेतत्परमं माङ्गल्यं सर्वदा गवाम्। शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिसूदनम्। गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकल्मषनाशनम्। गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते।" पद्मपुराणे "सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव!। नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च। नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च भूयो भूयो नमो नमः। मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात्"। आदित्यपुराणे "लवणं च यथाशक्त्या गवां ये वै ददत्युत। तेषां पुण्यकृतां लोका, गवां लोकं व्रजन्ति ते। योऽयं भक्त्या किञ्चिदप्राश्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी। शान्तो बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं संवत्सरेणाप्नुयाद्धर्मशीलः"। देवीपुराणे "गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत्। मक्षिकाख्ये नरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते। वत्सवत्सान्तु गां यस्तु दमित्वा पिबते नरः। याच्छि-

ताऽप्याचिरं तिष्ठेत् क्षुधार्त्तो वै नराधमः"। महाभारते "गोकुलस्य तृषार्त्तस्य जलान्ते वसुधाधिप!। उत्पादयति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। कृत्वा गवार्थं शरणं शीत-वात-सहं महत्। आसप्तमन्तारयति कुलं भरतसत्तम!"। ब्रह्मपुराणे "सदोषा गौर्गृहे जाता परिपाल्या सदा स्वयम्। दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रः सुसंयतः। अनाथानां गवां यत्नात्कार्यस्तु शिशिरे मठः। पुण्यार्थं यत्र दीयन्ते तृण-तोये-ऽस्रनाणि च"। हारीतः "द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत्। चतुर्थे त्रिस्तनञ्चैव यथान्यायं यथा बलम्"। ब्रह्मपुराणे "आषाढ्यामाश्वयुज्याञ्च पौष्यां माघ्यां च सर्वदा। न दुह्नीयाद्गवां क्षीरं सर्वं वत्साय निक्षिपेत्। न पद्भ्यां ताडयेच्चैव न गां भारेण पीडयेत्। युगादिषु युगान्तेषु षडशीतिमुखेषु च। दक्षिणोत्तरगे सूर्ये तथा विषुवतोर्द्वयोः। संक्रान्तिषु च सर्वासु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। पञ्चदश्याञ्चतुर्दश्यां द्वादश्यामष्टमीषु च। उपचारो गवां कार्यो मासि मासि यथाक्रमम्। लवणस्य तु चत्वारि पलान्यष्टौ घृतस्य च। परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोडश। द्वात्रिंशत् शीतलस्यापि जलस्य च पलानि च। आदौ विचार्य पयसः परिमाणं बलं रुचि। आकस्मिकन्तु दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाह्निकम्। प्रभाते लवणं यत्र दीयते च ततो जलम्। ततस्तृणानि भोज्यञ्च प्रोषणं मांसवर्जितम्। निशि दीपः सतन्त्रीका दिव्या पौराणिकी कथा। एवं कृते महीं पूर्णां रत्नैर्दत्त्वा भवेत् फलम्। गोप्रदानात्तु यत्पुण्यं गवां संरक्षणाद्भवेत्। मनुष्यैस्तृणतोयाद्यैर्गावः पाल्याः प्रयत्नतः। देयाः पूज्याश्च पोष्याश्च प्रतिपाल्याश्च सर्वदा"। तथा "तृणोदकाद्येषु वनेषु मत्ताः क्रीडन्तु गावः सवृषाः सवत्साः। क्षीरं प्रयच्छन्तु सुखं स्वपन्तु शीतातपव्याधिभयैर्विमुक्ताः। इमं मन्त्रं स शुद्धात्मा जपेन्नित्यं समाहितः। गच्छन् तिष्ठन् जपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रीडन् सस्तृत्सृजन्। महाभयेषु सर्वेषु समेषु विषमेषु च। प्रयाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदम्"। तथा "ग्रासग्रासादिकं देयं निशि दीपः सुभास्वरः। इतिहासपुराणानां व्याख्यानं सोपवीणनम्। अन्नस्तुष्टैर्यथाशक्त्या परिचर्या यथाक्रमम्। ताडनाक्रोशखेदाश्च स्वप्नेऽपि न कदाचन। तासां मूत्रपुरीषे तु नोद्वेगः

क्रियते क्वचित् । शोधनीयश्च गोवाटः पुष्कलैश्चारादिकैः सदा । शीघ्रे छायाकुलं वेश्म शीते तप्तं विकर्द्दमम् । वर्षासु चाथ शिशिरे सुखोष्णं वातवर्जितम् । उच्छिष्टं मूत्रविट् श्लेष्ममलं जह्यात्तु तत्र च । रजस्वला न प्रविशेत् नान्त्यजातिर्न पुंश्चली । न कुर्य्याद्वत्सतरीं न क्रीडेद्गोष्ठसन्निधौ । न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानत्कैः सपादुकैः । हस्त्यश्वरथयानैश्च सवितानैः कदाचन । दर्पिष्ठोत्सर्गैः प्रवरैर्गन्तव्यञ्च पदातिभिः । गावः क्षुधातुराः पाल्याः श्रद्धया पितृमातृवत् । गिरिप्रपातसिंहव्याघ्रशीतातपभयातुराः । महाकोलाहले घोरे दुर्द्दिने दैवविप्लवे । गवां तृणानि देयानि शीतलञ्च तथा जलम्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "पुष्कर उवाच गवां हि पालनं राज्ञा कर्त्तव्यं भृगुनन्दन ! । गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः । गावो वितन्वते यज्ञं गावो विश्वस्य मातरः । शकृन्मूत्रं परं तासामलक्ष्मीनाशनं परम् । तद्धि सेव्यं प्रयत्नेन तत्र लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता । उद्वेगश्च न गन्तव्यः शकृन्मूत्रे विजानता । गवां मूत्रपुरीषे तु ष्ठीवनाद्यं न संत्यजेत् । गोरजः परमं पुण्यमलक्ष्मीविघ्ननाशनम् । गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकल्मषनाशनम् । गवां शृङ्गोदकं राम ! जाह्नवीजलसन्निभम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । पवित्रं परमं ज्ञेयं स्नाने पाने च भार्गव ! । रक्षोघ्नमेतन्माङ्गल्यं कलिदुःस्वप्ननाशनम् । रोचना च तथा धन्या रक्षोगदगरापहा । यस्तु कल्यं समुत्थाय स्वमुखमाज्ये निरीक्षते । तस्याऽलक्ष्मीः क्षयं याति वर्द्धते न च किल्विषम् । गवां ग्रासप्रदानेन पुण्यं सुमहदश्नुते । यावतीः शक्नुयाद्गास्तु सुखं धारयितुं गृहे । धारयेत्तावतीर्नित्यं क्षुधार्त्तास्ता न धारयेत् । दुःखिता धेनवो यत्र वसन्ति द्विजमन्दिरे । नरकं समवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा । दत्त्वा परगवे ग्रासं पुण्यं सुमहदश्नुते । शिशिरं सकलं कालं ग्रासं परगवे तथा । दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति संवत्सरशतानि षट् । अयाचकं नरो दत्त्वा नित्यमेव तथा गवाम् । समाष्टकेन लभते नाकलोकं समावृतम् । सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं वेदनिर्म्मितम् । तथैकमशनं दत्त्वा गवां नित्यमतन्द्रितः । द्वितीयं यः समश्नाति तेन संवत्सरान्नरः । गवां लोकमवाप्नोति यावन्मन्वन्तरं द्विज ! । शीतलार्त्तां गवां कृत्वा गृहे पुरुषसत्तम ! । गवां प्रपासु पानीयं कृत्वा पुरुषसत्तम ! । वारुणं लोकमाप्नोति क्रीडत्यप्सरसां गणैः । गवां पानप्रवृत्तानां यस्तु विघ्नं समाचरेत् । ब्रह्महत्या कृता तेन घोरा भवति भार्गव ! । परां तृप्तिं समाप्नोति यत्र तत्राभिजायते । गवां प्रचारभूमिन्तु वाहयित्वा हलादिना । नरकं महदाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश । सिंहव्याघ्रभयत्रस्तां पङ्कलग्नां जले गताम् । गामुद्धृत्य नरः स्वर्गं कल्पयोगानुपाश्नुते । गवां लवणदानेन रूपवानभिजायते । सौभाग्यं महदाप्नोति लावण्यञ्च द्विजोत्तम ! । औषधञ्च तथा दत्त्वा विरोगस्त्वभिजायते । औषधं लवणं तोयमाहारञ्च प्रयच्छति । तासाञ्चेद्दवक्षामाश्चरन्तीनां मिथो वने । यांस्तत्र तु वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी । गोवधेन नरो याति नरकानेकविंशतिम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्य्यं तासान्तु पालनम् । विक्रयाच्च गवां राम ! नरकं प्रतिपद्यते । तासान्तु कीर्त्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते । तासां संस्पर्शनं धन्यं सर्वकल्मषनाशनम् । दानेन च तथा तासां कुलान्यपि समुद्धरेत् । उदक्याशूतिकाशौचो नैव तत्र गृहे भवेत् । भूमिदोषस्तथान्योऽपि यत्रैका वसते च गौः । गवां निःश्वासवातेन परा शान्तिर्गृहे भवेत् । नीराजनं तत्परमं सर्वस्थानेषु कीर्त्त्यते । गवां संस्पर्शनाद्राम ! कल्मषं क्षीयते नृणाम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेत् । पृथक् च प्रत्ययाभ्यस्तमिति सान्तपनं स्मृतम् । सर्वकामप्रदं राम ! सर्वाशुभविनाशनम् । कृत्वातिकृच्छ्रं पयसा दिवसानेकविंशतिम् । निर्म्मलास्तेन वीर्य्येण भवन्ति पुरुषोत्तमाः । त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् । त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम् । तप्तकृच्छ्रमिदं प्रोक्तं सर्वाशुभविनाशनम् । शीतकृच्छ्रस्तथैवेह क्रमात् शीतैः प्रकीर्त्तितः । सर्वाशुभविनाशाय निर्म्मितो ब्रह्मणा स्वयम् । गोमूत्रेणाचरेत् स्नानं वृत्तिं कुर्य्याच्च गोरसैः । उत्थितास्तूत्थितस्तिष्ठेदुपविष्टासु च स्थितः । अभुक्तवत्सु नाश्नीयादपीतासु च नो पिबेत् । ताश्च सेवात्मना कार्य्या भयात्ताश्च समुद्धरेत् । आत्मानमपि सन्त्यज्य गोव्रतं तत् प्रकीर्त्तितम् । सर्वपापप्रशमनं मासेनैकेन भार्गव ! । व्रतेनानेन पूर्णेन गोलोकं पुरुषो व्रजेत् । अभीष्टमथवा राम ! यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश । समा-

माहारनिर्मुक्तानन्नं प्रतिदिनं ददात्। मासेन तदवाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति। गोमतीञ्च तथा विद्यां सायं प्रातस्तथा जपेत्। गोलोकमाप्नोति नरो नात्र कार्या विचारणा। उपर्युपरि सर्वेषां गवां लोकः प्रकीर्त्तितः। निवसन्ति सदा यत्र गावस्ताः कामगा दिवि। विमानेषु विचित्रेषु हंसेष्वप्सरसाङ्गणैः। किङ्किणीजालचित्रेषु वीणासु रचनादिषु। सदा कामफला नद्यः क्षीरपायसकर्दमाः। शीतलामलपानीयाः सुवर्णसिकतास्तथा। पुष्करिण्यः शुभास्तत्र वैदूर्यकमलोत्पलाः। मानसी च तथा सिद्धिस्तत्र लोके भृगूत्तम!। तन्तु लोकं नरा यान्ति गवां भक्त्या न संशयः। गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम्। तान्तु मे गदतो विप्र! शृणुष्व सुसमाहितः। गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः। गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं परम्। अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम्। पावनं सर्वदेवानां रक्षन्ति च वहन्ति च। हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि। ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमनियोजिताः। सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम्। गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम्। गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः। नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च। नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः। ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम्। एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति। देवब्राह्मणगोसाधुसाध्वीभिः सकलं जगत्। धार्यते वै सदा तस्मात् सर्वे पूज्यतमा मताः। यत्र तीर्थे सदा गावः पिबन्ति तृषिता जलम्। उत्तरन्त्यथ वा येन, स्थिता तत्र सरस्वती। गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा पुष्टिस्तथासां रजसि प्रवृद्धा। लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्मस्तासां प्रणामं सततञ्च कुर्यात्"। भविष्यपुराणे "ब्रह्मोवाच गावामाश्च नमस्कृत्य कुर्याद्यस्तु प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणी कृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा। गवां कुङ्कारयत्नेन दृष्टिपातेन सत्तम!। पापं प्रणश्यते यस्मात्तस्मात्स्पृशेच्च ताः। कुलत्रयं भवेत्पापं स्वच्छं यत्र विभूषितम्। सततं वासवत्सुधाभिरर्चुगोभिरलङ्कृतम्। यावतीर्ऊर्ध्व मेदिन्यामावहन्ति सरांसि च। गवां शृङ्गोदकस्नानवतां नार्हन्ति षोडशीम्। गवामस्थि न लङ्घेत गवां न वर्जयेत्। यावदाप्नोति तत्फलं।

तावत् पुण्येन युज्यते। गवां कण्डूयनं धन्यं गोप्रदानफलप्रदम्। तुल्यं गोग्रासदानस्य भयरोगादिपालनम्। तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम्। कपिलाशतदानस्य फलं विद्यान्न संशयः। पञ्चभूते! शिवे! पुण्ये! पवित्रे! सूर्यसम्भवे!। प्रतीच्छेदं मया दत्तं सौरभेयि! नमोऽस्तु ते। बहुना च किमुक्तेन गावः पाल्याः प्रयत्नतः। गावो देवास्तथा रक्ष्याः पूज्याः पाल्याश्च सर्वशः। गां वै ये ताडयन्तीह सर्वलोकस्य मातरम्। ते यान्ति रौरवं नाम नरकं नात्र संशयः। ताडयेद्यस्तु वै मोहात् यो वा कश्चिन्नराधमः। स गच्छेन्नरकं घोरं सम्योडकमिति श्रुतिः। आयान्तीं हन्तुकामां यः सौरभेयीं विभावरीम्। क्षम मातरिति ब्रूयात् स याति परमं पदम्"। वराहपुराणे 'यम उवाच गावः पवित्रं मङ्गल्या देवानामपि देवता। यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते। यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति। शाङ्खेनोद्धृतं तोयं मूर्ध्नि गृह्णाति यो नरः। शरत्सु ह्युपजातेभ्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते। प्रस्रवे यो गवां स्नायात् रोहिण्यां मानवो भुवि। सर्वपापकृतान् दोषान् दहत्याशु न संशयः। धेनोस्तनाद्विनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः। शिरसा प्रतिगृह्णीयात् स पापेभ्यः प्रमुच्यते"। आह्निकं कृषिशब्दे २२०१।२ पृ० दर्शितं वृहत्पराशरवाक्ये द्रष्टव्यम्।

गोपवन न० गोपप्रधानं वनं शाक०त०। गोपभूयिष्ठे वने तत्र भवः विदा० अञ्। गौपवन तत्र भवे त्रि० "शकन्धेयमहाशेयमवाशेयमकाद्रवेयमशौभ्रेयमवामरथ्यमगौपवनम्" कात्या० १०।२।२१ सोऽभिजनोऽस्य विदा० अञ्। गौपवन पित्रादिक्रमेण तत्र वासिजने तस्य गोत्रापत्यम् अनृष्यानन्तर्ये विदा० अञ्। तद्गोत्रापत्ये बहुषु तस्य लुक्। गोपवना गोपवनस्यपुत्रापत्येषु।

गोपवनादि बहुत्वे गोत्रप्रत्ययस्य लुगनिमित्ते पाठ्यमाने स च गणः पा० ग० उक्तो यथा।

गोपवन शिग्रु बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक श्यामक श्यापर्ण विदाद्यन्तर्गणोऽयम्। गोपवन शिग्रु बिन्दु भोगक भाजन शमिक अश्वावतान श्यामाक श्यामक श्यावलि श्यापर्ण हरितादिश्च।

हरित किन्दास वह्यस्क अर्कलूष बध्योग विष्णु वृद्ध प्रतिबोध रथीतर रथन्तर। गविष्ठिर निषाद शबर

चणक मठर मडाकु सूपाकु कटु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ परस्त्री परशु च"।

गोपवल्ली स्त्री गां पाति पा—क कर्म०। १मूर्वालतायां राजनि०। २सारिवालतायां (श्यामालता)। शब्दर०।

गोपस् त्रि०गुप—असुन् आर्द्धधातुकत्वाद्वाऽऽयाभावः। १गोप्तरि २रक्षितरि। "स जगार भुवनस्य गोपास्तं वाप्येयं नाभिपश्यन्ति" छा०उ० 'गोपाः रक्षिता' भाष्यम्। अस्य गोपायस्त्रोटाकरणतया कस्यचिदुक्तिः प्रामादिकी। गोपूर्व्व कर्त्तृकक्विपाधातुसिद्धगोपाशब्दस्य गोपायनकार्थैकत्वेन तत्र भुवनस्येतिकर्म्मयोगान्वयापत्तेः आयपक्षे गोपायस् गोप्तरि त्रि०।

गोपा स्त्री गां पाति पा—क टाप्। १श्यामालतायाम् शब्दरत्ना०। गां पाति पा—क्विप्। २गोरक्षके च। "गोपा विश्वपावत्" सुग्ध०

गोपाध्यक्ष पु० ६त०। गोरक्षकपतौ "गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः" भा० वि० ३५ अ०।

गोपानसी स्त्री० गवां किरणानां पानं शोषणं गोपानं तत् स्यति सो—क गौरा० ङीष्। कुट्योषु छादनार्थं वक्रे १वक्रकाष्ठे (रुदनी) २वलमनाधारे पटलाधारे वंशपञ्जरे च अमरः। "गोपानसीषु क्षणमास्थितानाम्" माघः। ["गोपायकानां भुवनत्रयस्य" किरा०।

गोपायक त्रि० गोपयति गुप—आय+ण्वुल्। रक्षके

गोपायन न० गुप—आय—भावे ल्युट्। १गोपने "गोपायनं प्रवृत्ते जगतः सार्वलौकिकम्" हरिवं० ४ अ०। कर्त्तरि ल्यु। २रक्षके। "गोपानां वसुधाहस्तैबलैर्गोपायनैर्वृतः" भा० भी० ७अ०।

गोपायित त्रि० गुप—आय—कर्मणि क्त। १रक्षिते अमरः। भावे क्त। २अतीतगोपने न०।

गोपाल पु० गां भूमिं पशुभेदं वा पालयति पालि—अण् उप०स०। १नृपे २गोरक्षके च। "क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः। स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्योविप्रैर्न संशयः" पराशरोक्ते ३सङ्कीर्णजातिभेदे। "आर्द्धिकः कुलमित्रश्च गोपालोदासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्" मनुना तस्य भोज्यान्नतोक्ता। नन्दनन्दने ४विष्णोरवतारभेदे तद्रूपश्च पद्मपु०पातालख० "त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन!"। ओतश्चां प्रति व्यासप्रार्थने भगवदुक्तिं व्यासवाक्ये यथा "पश्याद्य दर्शयिष्यामि स्वरूपं वेदगोपितम्। ततोऽपश्यमहं भूप! बालं बालाम्बुदप्रभम्। गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः। कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमद्भुतम्। वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम्। कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम्। नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम्। गोवर्द्धनं तथाऽपश्यं कृष्णरामकरोद्धृतम्। महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम्। दृष्ट्वा विहृष्टो ह्यभवं सर्व्वभूषणभूषणम्। गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुनादिनम्"। तस्य ध्यानमन्त्रयन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम्।

गोपालक पु० गां पालयति पालि—ण्वुल् ६त०। १गोरक्षके २भूमिरक्षके च ३शिवे त्रिका०गोपाल+स्वार्थे क। उक्तार्थे ४नन्दनन्दने।

गोपालकक्ष स्त्री गोपालप्रधाना कक्षा। भारतवर्षस्थे प्राच्ये देशभेदे "अत ऊर्द्धं जनपदान्निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "कक्षा गोपालकक्षाश्च जाङ्गलाः कुरुवर्णकाः"। भा० भी०९अ०। तस्य राजनि अण्। गोपालकक्षः तद्रूपे बहुत्वे तस्य लुक्। गोपालकक्षास्तद्रूपेषु "ततो गोपालकक्षांश्च सोत्तरानपि कोसलान्। मल्लानामधिपञ्चैव पार्थिवांश्चाजयत् प्रभुः" (भीमः) भा० स०२९अ०। भीमप्राचीविजयोक्तौ।

गोपालकर्कटी स्त्री। गोपालस्य गोरक्षकस्य प्रिया कर्कटी। राजनि०। क्षुद्रकर्कट्याम् (राखालशशा)।

गोपालतापनीय न० गोपालस्तापनीय सेव्यो यत्र। उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे १२२२ पृ० दृश्यम्। गोपालतापनमप्यत्र न०।

गोपालधानी त्रि० गोपालोधीयतेऽत्र धा—आधारे ल्युट् ङीप् ६त०। गोष्ठे। तस्य पूलासेन समासे राजद० पूर्व नि० समाहारैकत्वं च गोपालधानीपूलासम्।

गोपालव पु० गोपालं तद्धर्मं वाति वा—क उप० स०। गोपतिधर्मयुक्ते आयुधजीविनि राजन्यभेदे। तस्य ब्राह्मणत्वे आयुधजीवित्वेऽपि स्वार्थे न ञ्य। "अब्राह्मणेति किं गोपालवाः" सि० कौ०।

गोपालि पु० गां वृषभं पालयति पालि—इन्। "शिवे "गोपालिर्गोपतिर्ग्रामः" भा० आनु० १७ अ० शिवसहस्रनामोक्तौ २प्रवरभेदे प्रवराध्यायः।

गोपालिका स्त्री गोपालकस्य पत्नी पालकान्तत्वात् न ङीष् टापि अत इत्वम्। १आभीरपत्न्याम् २शारिवोषधौ च श०ार्थचि०। गवां रक्षणात्तत्रास्तथात्वम् ३कीटभेदे हेमच०।

गोपाली स्त्री गोपालस्तदाहरोऽस्त्यस्य अच् गौरा० ङीष्। १गोपालकर्कट्याम् राजनि०। गोपालस्य पत्नी ङीष्। २गोपपत्न्याम्। गां पालयति पालि–अण् ईप् छुगध०। ३गोपालयित्र्यां ४कुमारानुचरे मातृभेदे च “वसुजाता च गोपाली बृहद्दम्बालिका तथा” भा० श० ४७ अ०।

गोपाष्टमी स्त्री गोपप्रियाष्टमी। कार्त्तिकस्य शुक्लाष्टम्याम्। “शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः। तद्दिने वासुदेवोऽभूत् गोपः पूर्वं स वत्सपः। तत्र कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम्। गवानुगमनं कार्य्यं सर्वान् कामानभीप्सता।” कूर्मपु०।

गोपिका स्त्री गोपायति गुप–ण्वुल्। १गोपालयित्र्याम् गोप्येव स्वार्थे क ह्रस्वः। २गोपपत्न्याम्। [त्रिका०।

गोपित्त न० गोः पित्तमिव। गोरोचनाख्ये गन्धद्रव्यभेदे

गोपिन् स्त्री गोपायति गुप–णिनि। १रक्षितरि स्त्रियां ङीप् सा च २श्यामालतायाम् शब्दच०। अतिशयेन गोपी इष्ठन् टिलोपः। गोपिष्ठ गोप्तृतमे त्रि०। “कामचारस्य वा कामयायं गोपिष्ठो गोपायादिति वा” शत० ब्रा० २।२।३।२ “गोपिष्ठः गोपायितृतमः” भाष्यम्।

गोपिल त्रि० गुप–इलच्। गोप्तरि मतवत्वर्थयां घञ्। गोपलेध गुपितमनिष्टत्वादौ त्रि०।

गोपी स्त्री गोपजातिः स्त्री जातौ ङीष्। १गोपजातिस्त्रियाम्। वृन्दावनस्थगोप्यश्च श्रुतिदेवर्षिकन्यारूपा यथा पद्मपु० पाता० “गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः ऋषिजा गोपकन्यकाः। देवकन्याश्च राजेन्द्र! न मानुष्यः कथञ्चन”। तत्र श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीविशाखाललितादयः। मूलम् उज्ज्वलमणौ दृश्यम्। “इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चैवं गोप्योऽपचेतसः” भाग० १०।३।२२। स्क० प्रभा० ख० तु चन्द्ररूपकृष्णस्य कलारूपता तासामुक्ता यथा। “ततो गोप्यो महादेवि! आद्यायाः षोडश स्मृताः। तासां नामानि ते वक्ष्ये तानि त्वेकमनाः शृणु। लम्बिनी चन्द्रिका कान्ता क्रूरा शान्ता महोदया। भीषणी नन्दिनी शोका सुपर्णा विमलाऽक्षया। शुभदा शोभना पुण्या हंसस्तुताः कलाः क्रमात्। हंस एव मनः कृष्णः परमात्मा जनार्द्दनः। तस्यैताः शक्तयो देवि! षोडशैव प्रकीर्त्तिताः चन्द्ररूपी ततः कृष्णः कलारूपास्तु ताः स्मृताः संपूर्णमण्डला तासां मालिनी षोडशी कला। प्रतिपत्तिथिमारभ्य विचरत्यासु चन्द्रमाः। षोडशैव कला यास्तु गोपीरूपा वरानने! एकैकशस्ताः संभिन्नाः सहस्रेण पृथक् पृथक्”। गोपायति गुप–अच् गौरा० ङीष्। २रक्षिकायां स्त्रियाम् “गीतानि गोप्याः कलमं व्रजः” माघः। स्वार्थे क। गोपिका तत्रार्थे “सहासमालोकयति स्म गोपिका” माघ:।

गोपीगीता स्त्री भाग० १०स्क० उक्तायां गोपीभिः कृतकृष्णस्तुतौ सा च “जयति तेऽधिकं जन्मना व्रज” इत्याद्येकत्रिंशत्तमाध्यायस्था।

गोपीजनवल्लभ पु० गोप्येव जनस्तस्य वल्लभः। श्रीकृष्णे “गोपीजनवल्लभाय स्वाहा” तन्त्रसारे तन्मन्त्रः। गोपीभर्त्रादयोऽप्यत्र “गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी” पदाङ्कदूतम्।

गोपीत पु० स्त्री गौर्गोरोचनेव पीतः। खञ्जनभेदे। वृ० स० ४५ अ० “पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनोदृष्टः” तस्य दर्शने क्लेशकारितोक्ता।

गोपीथ न० पा–भावे थक्–“गोपीथेत्यादि” पा०नि० गोः सोमस्य पीथः। सोमपाने। “प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रह्रयसे” ऋ०१।१९।१। “गोपीथाय सोमपानाय” भा०। गावः पिबन्त्यस्मिन् आधारे थक्। २तीर्थे गोर्जलावतरणे सोपाने तीर्थस्य जलावतरणसोपानत्वात्तथात्वम्। “गोपीथं तीर्थमाख्यातम्” उणादि वृ०। गुप–भावे थक् नि०। ३रक्षणे पु० “गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले स्वस्याच्युतात्मकः” भाग० ४।२९।५०। “जगत्सृष्टे र्गोपीथाय रक्षणाय” श्रीधरः। “अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः” भाग० १।१०।३६। “गोपीथाय रक्षणाय” श्रीधरः। गोपीथाय हितं यत्। गोपीथ्य तत्र हिते त्रि० “जनिष्व इत्या गोपीथ्याय हि दधाथ तत् पुरूरवो यच्छोजः” ऋ० १०।९५।११।

गोपुच्छ पु० गोः पुच्छ इव पुच्छो यस्य। १गोलाङ्गूलाख्ये वानरे हेमच० “सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाद्याः भजन्ति यं” (यं सुग्रीवम्) भा०व० २८१अ०। “गोपुच्छैर्हरिभिर्भल्लूकैर्नीभिमर्द्दितम्” (आश्रमम्) भाग० ३।२१।४३। “गोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च” भाग० ८।२।१७। गोपुच्छाकारत्वात् २हारभेदे अमरः। वृत०। ३गोलाङ्गूले न०। “गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथ वा दर्शनं भुजङ्गस्य” वृ० स० ९५ अ०। ततः शर्करा० स्वार्थे अण्। गोपुच्छ तत्रार्थे त्रि०।

गोपुटा स्त्री गोरिव पुटमस्याः। स्थूलैलायाम् राजनि०।

गोपुटिक न॰ गोः शिवदृषस्य पुटिकं पुटयुक्तं मस्तकम्। शिवदृषस्य मस्तके लिका॰।

गोपुर न॰ पुर–अग्रगमने क गवां पुरम्, गवा जलेन पूर्यते पृ–बअर्थे क वा। १पुरद्वारे २मुख्यद्वारे अमरः। तत्र गवामग्रगमनात्तथात्वम्। ३कैवर्त्तीमुस्तके मेदि॰ तस्य जलेन पूरणात्तथात्वम् "गुप्रवप्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्नन्दनोपमैः" भा॰आ॰२०६९श्लो॰। "गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम्" भा॰व॰ १७२अ॰। "पुरगोपुरं प्रति सर्वैन्यसागरम्" माघः। "पौंडा पुरस्यैव च गोपुरस्थे" (भूमि) ह॰ स॰ ८६ अ॰।

गोपुरक पु॰ पुर–क ६त॰ गोपुर+स्वार्थे क। १गवां पूरके लिका॰ २गोपुरशब्दार्थे च गां भूमिं पिपर्त्ति पृ–क संज्ञायां कन्। ३कुन्दूरकद्रव्ये राजनि॰।

गोपरीष न॰ ६त॰। गोमये राजनि॰।

गोपेन्द्र पु॰ गोप इन्द्र इव। १श्रीकृष्णे हेमच॰। "गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे" भा॰ भी॰ २३अ॰। ६त॰। २गोपेश्वरे नन्दे च गोपेश्वरादयोऽप्यत्र।

गोपेश पु॰ ६त॰। १नन्दगोपे "गोपेशं परितः परे" सुग्ध॰ २शाकमुनौ लिका॰।

गोप्तव्य त्रि॰ गुप–कर्मणि तव्य वा आयाभावः। १अप्रकाश्ये २रक्षणीये च "पौरजानपदाश्चैव गोप्तव्यास्ते यथा सुखम्" भा॰ क॰ ८५ अ॰। इट्पक्षे गोपितव्य आयपक्षे गोपायितव्य तत्रार्थे त्रि॰।

गोप्तृ पु॰गुप–तृच्। रक्षके। "रक्षं सप्तार्णवभाव्यैव गोप्तुं गुप्ततमेन्द्रियाः" रघुः। "तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्म्मात्मजम्"। "मुच्यते ब्रह्महत्यायाः गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च" मनुः २संवरके च। ३विष्णौ पु॰ "उत्तरो गोपतिर्गोप्ता" विष्णु स॰ "सकलभूतपालनात् गोप्ता" भा॰। "गोहितो गोपतिर्गोप्ता" विष्णु स॰। "स्वात्मानं स्वमायया गोपायति संवृणोति गोप्ता" भा॰। स्त्रियां ङीप्। "गुह्यातिगुह्यगोप्त्री त्वम्" देवीजपसमापनमन्त्रः। इट्पक्षे गोपितृ आयपक्षे गोपायितृ तत्रार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

गोप्य त्रि॰ गुप–कर्मणि यत्। १रक्षणीये २गोपनीये अप्रकाशनीये च। "आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम्। तपोदानापमानं च नव गोप्यानि यत्नतः" काशीख॰। ३दासीपुत्रे पु॰ मेदि॰।

गोप्यादित्य पु॰ प्रभासतीर्थस्थे गोपीस्थापितरविमूर्त्तिभेदे तत्कथा स्का॰ प्रभा॰ ख॰ यथा "ततो गच्छेन्महादेवि! गोप्यादित्यमनुत्तमम्। भूतेमाद्यायवे भागे धनुर्भिस्त्रिशतान्तरे। बलातिबलदैत्यघ्नी दक्षिणाग्नेयसंस्थितम्। भनुर्धा दृश्यते देवि! संस्थितं पापनाशनम्। तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि महापापहरां शुभाम्" इत्युपक्रमे "अथ तत्र स्नातान् स्नात्वा प्रासादान् यादवैः पृथक्। ततो गोप्योऽपि ताः सर्वाः सहस्राणि च षोडश। कृष्णमाराध्य भावेन स्थापयाञ्चक्रिरे रविम् कर्णाधिमौरदाद्यैस्तु तथा क्षेत्रनिवासिभिः तत् प्रतिष्ठापयामासुः प्रतिष्ठाविधिना रविम्। प्रतिष्ठिते ततः सूर्य्ये दुन्दुभीनादि भूरिशः। ततः क्षेत्र निवासिभ्यस्तीर्थे देवतेषु वै। ततस्ते ऋषयः सर्वे सन्तुष्टा हृष्टमानसाः। चक्रुर्नाम रवेस्तत्र गोप्यादित्येति विश्रुतम्"।

गोप्याधि पु॰ कर्म॰। आधिभेदे आधिशब्दे ७११ पृ॰ दृश्यम्। "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः" याज्ञ॰।

गोप्रकाण्ड न॰ प्रशस्तो गौः (जातिः) "प्रशंसावचनैश्च" पा॰ नित्यस॰ परनि॰। श्रेष्ठे गवि अमरः। नियतलिङ्गत्वात् क्लीवत्वमेव "प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ" अमरोक्तेः। मल्लक॰ पुंस्त्वोक्तिश्चिन्त्या। यदपि तत्र गोषु मध्ये प्रकाण्ड इत्युक्तं तदपि प्रामादिकं "प्रशंसावचनैश्चेति सूत्रस्य कर्म्मधारयसमासमात्रविषयत्वात्।

गोप्रचार पु॰ प्रचरत्यस्मिन् प्र+चर–आधारे घञ् ६त॰। १गोचारणस्थाने। "यामेच्छया गोचारो भूमिराजवशेन वा" याज्ञ॰ "गवादीनां चारणाय कियानपि भूभागोऽकृष्टः कल्पनीयः" मिता॰। स्कन्दपु॰ प्रभा॰ खण्डोक्ते २तीर्थभेदे। "गोप्रचारकथा पुण्या गोपीनां द्वारकागमः" इत्यध्या॰ तत्प्रतिपाद्योक्तौ।

गोप्रतार पु॰ गवां प्रतारः प्रतरणतुल्यः संमर्द्दोऽत्र। रामस्य वैकुण्ठगमनकाले तदनुगामिनां पुरवासिनां गोप्रतरणतुल्यसम्मर्द्दयुते सरयूस्थे १तीर्थ भेदे। "गोप्रतारं ततो गच्छेत् सरय्वास्तीर्थमुत्तमम्। यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः। देहं त्यक्त्वा महाराज! तस्य तीर्थस्य तेजसा। रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत!। तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप!। सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते" भा॰व॰८४अ॰। गोदोरप्" पा॰अप्। गोप्रतरोऽप्यत्र "यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत् संमर्द्दस्तत्र मज्जताम्। अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि प्रप्रथे" रघुः। अत्रापि दीर्घमध्यता दृश्यते।

गश्च वृषभेण प्रतारो गमनमस्य। २शिवे पु०। "गोनर्द्दो गोप्रतारश्च गोवृषेश्वरवाहनः" भा० आनु० १८६ अ०। शिवसहस्रनामोक्तौ। कप् ६त०। ३गोःप्रतारे पु० अनुपदम् उक्तं रघुवाक्यम् उदा०।

गोप्रवेश पु० ६त०। १गोशेनादितो गृहप्रवेशे "गोप्रवेशसमयेऽप्यतोऽश्वोयाति कृष्णपशुरेव वा पुरः" वृ०स० ९५ अ०। आधारे ल्युट्। २तत्काले। स च कालः सूर्य्यास्तमयात् प्राक्कालः तथा च वर्णितम् रघौ "सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्। प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः"।

गोफणा स्त्री सुश्रुतोक्ते व्रणबन्धनभेदे तत्र कोषदामेत्याद्युपक्रमे "वितानगोफणा पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश बन्धविशेषास्तेषां नामभिराकृतयः प्रायेण व्याख्याताः" सुश्रुतः "चिबुकनासौष्ठांसवस्तिषु गोफणाम्"। (निदध्यात्) सुश्रुत०।

गोबाल पु० ६त०। १गोकेशे २तल्लोमनि च स च सीमाज्ञानाय भूमौ निधेयः यथाह मनुः "अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्म कपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गार शर्क्कराः बालुकास्तथा। यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्। तानि सर्व्वाणि सीमायामप्रकाशानि कारयेत्"। गोबाल इव बालोऽस्याः "पाककर्णेत्यादि" पा० ङीप्। ओषधिभेदे स्त्री सि० कौ०।

गोभण्डीर पु०स्त्री भट—भाषणे बा० ईरन् गवि जले भण्डीरः। जलकुक्कुभखगे त्रिका०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [साय चात्मजः" हरिवं० ३२ अ०।

गोभानु पु० तुर्वसुवंश्यपौत्रे "तुर्वसोस्तु सुतो वह्निर्गोभानु-

गोभिल पु० छन्दोग्रन्थकारके ऋषिभेदे।

गोभृत् पु० गां भूमिं बिभर्त्ति भृ-क्विप् ६त०। पर्व्वते "माद्येन गोभृत्स्खलरेषु मत्ताः स्फुरन्ति गोकर्णशरीरभक्षाः" चौरः। तेन निर्वृत्तम् सङ्काला०अञ्। गौभृत पर्व्वतनिर्वृत्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। [अनुगोमत् त।

गोम लेपने अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। गोमयति ते

गोमक्षिका स्त्री गोः क्लेशदायिका मक्षिका। (डाँस) ख्याते मक्षिकाभेदे शब्दर०।

गोमघ त्रि० गां मंहति ददाति मंहि—अच् छन्दसि निपातः हस्य घश्च ६त०। गोदातरि। "कदा गोमघा हवनानि गच्छाः, ऋ० ६।३५।२ "मंहतेर्दानार्थस्य रूपमेतत्पदम्" भा० "स गोमघा जरित्रे" ६।३५।४। "गोमघा गोदात्री" भा० "अश्वामघा गोमघा वां हुवेम" ऋ०७।७१।१।

गोमण्डल न० ६त०। १गोसमूहे २भूमण्डले। "मग्नां च तोयापदि दुस्तरायां गोमण्डलस्योद्धरणं चकार" माघः। ३किरणसंघे च।

गोमत् त्रि० गौरस्त्यस्य मतुप्। १गोस्वामिनि २गोयुक्ते च "इन्द्र! गोमन्निहायाहि" यजु० २६।४ "गावः स्तुतिरूपा वाचः किरणा वा विद्यन्तेऽस्य गोमान्" वेददी०। स्त्रियां ङीप्। सा च ३नदीभेदे स्त्री "गोमतीं धूतपापां च गण्डकीञ्च महानदीम्" भा० भी० ९ अ०। स्कन्दपु० प्रभा० तन्माहात्म्यम् "गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नानादिजं फलम्। चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युदधिसङ्गमः" इत्युक्त्वा० तत्खण्डप्रतिपाद्ये। अत्र उदधिसङ्गम इत्युक्तेः "गङ्गा सरस्वती पुण्या यमुना च महानदी। गोदावरी गोमती च नदी तापी च नर्म्मदा" इत्युपक्रमे "नद्यः समुद्रसंयोगात् सर्व्वाः पुण्याः शुभावहाः" प्रभा० खण्डोक्तेश्च सा समुद्रगा अन्या तु गोमती काशीतोऽनतिदूरे उत्तरस्यां गङ्गासङ्गता यथाह" भा० व० ८४ अ० यथा "गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे लोकविश्रुते। अग्निष्टोममवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्" गोमतीस्नान फलं तत्रैव "रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन!। अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः। शतसाहस्रकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ!। तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः। गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ!" गौः गोपदमाधिक्येन विद्यतेऽस्यां विद्यायां मतुप् ङीप्। ५विद्याभेदे सा च गोदानशब्दे २६६९पृ० दर्शिता अन्या तिलधेनुशब्दे वक्ष्यते "गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य च" भा०आनु०७८अ०। "पञ्चगव्येन गोघाती मासेनैकेन शुध्यति। गोमतीं च जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत्" शाता०। गोमत्यां भवः पलद्या० अण्। गौमत तत्रभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। गोमत्या अदूरभवो देशः अण्। गौमत तत्सन्निकृष्ट देशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। बहुत्वे तस्य वरणा० लुप्। गोमत्यः। उक्तगोमच्छब्दस्य सर्व्वनामस्थाने नुम् गोमान् गोमन्तावित्यादि रूपम्। गोमानिवाचरति गोमत्+क्विप् गोमतीति ततः क्विप् गोमत्। ४गोस्वामितुल्ये अत्र सर्व्वनामस्थाने धातुत्वात् न नुम्। गोमत् गोमतौ इत्येव। षष्ठीतत्पुरुषे गोमतीशब्दस्य "वैदेहि बन्धोर्हृदयं विदद्रे" इत्यत्रेव "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः"

पा॰ आर्षे प्रयोगे वा ह्रस्वः। “सा सतीव महाभागां फुल्लं गोमतिनीरजम्” भा॰ वि॰ २७ अ॰। न तु ह्रस्वान्तं शब्दान्तरम् केचिच्चित् तथा कल्पनं तु प्रामादिकम्। गौस्तद्‌दस्य अस्त्यस्ति मतुप् ङीप् (भागाड़) ख्यातायां प॰ भूमौ “भोजनं यत्र तत्रापि शयनं हट्टमन्दिरे। मरणं गोमतीतीरे” उद्भटः।

गोमतल्लिका स्त्री प्रशस्ता गौः (जातिः) “प्रशंसावचनैश्च” पा॰ नित्यस॰ परनि॰। प्रशस्ते गवि पुंस्यपि स्त्रीत्वमेव। “प्रशंसावचनैश्चेति” पा॰सूत्रे वचनग्रहणां रूढमात्रशब्दपरिग्रहार्थं तेन ये यौगिकाः शस्तशोभनादयः ये च विशेषवचनाः शुचिश्लाघ्यादयः ये च गौणवृत्त्या सिंहोमाणवक इत्यादौ प्रशंसां बोधयन्ति ते सर्वे व्यवस्यन्ते” मनो॰। प्रशंसावचनरूढशब्दाश्चामरे पठिता यथा “मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्ड मुद्गतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः”। गोमचर्चिकाप्यत्रार्थे स्त्री।

गोमत न॰ गवां मतम्। गव्यूतौ शब्दार्थ॰।

गोमत्स्य पु॰ गौरिव स्थूलो मत्स्यः। सुश्रुतोक्ते नादेये मत्स्यभेदे। “तत्र नादेयाः रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्म्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रा-प्रभृतयः”

गोमथ त्रि॰ गां दुग्धं मथ्नाति मथ–अच् ६त॰। गोदुहे गोपे। ततः चतुरर्थ्यां कुमुदा॰ ठक्। गौमथिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰।

गोमन्त पु॰ सह्यपर्वतशिखरस्थे पर्वतभेदे। “ततस्तुरिताः गमिष्यामः सह्यस्य शिखरं गिरम्। गोमन्तमिति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम्” हरिवं॰ ९६ अ॰। तद्वर्णनञ्च “एवं वयं जरासन्धाद्‌ भीतः कृतकिल्विषाः। सामर्थ्यवन्तः सम्बन्धाद्‌ गोमन्तं समुपाश्रिताः। त्रियोजनायतं सद्म त्रिस्कन्धं योजनावधि। योजनान्ते शतद्वारं वीरविक्रमतोरणम्” भा॰ स॰ १३ अ॰।

“तद्‌गच्छ कृष्ण! शैलेन्द्रं गोमन्तं तु नगोत्तमम्” तत्रैव। जरासन्धेन तत्र कृष्णयुद्धकथा तत्पर्वतदाहकथा च हरिवं॰९९अ॰दृश्या। “मथुरापूर्वार्द्धं हिमवद्‌गोमन्तचित्रकूटस्थाः” वृ॰ सं॰ १६ अ॰।

गोमन्द पु॰ पर्वतभेदे। “क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरीरत्नचयाकरः। सम्पूज्यते महाराज! चातुर्वर्ण्येन नित्यदा। गोमन्दः पर्वतो राजन्! सुमहान् सर्वधातुकः। यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमललोचनः” भा॰ भी॰ १२अ॰।

गोमय पुंन॰ गोः पुरीषं गो+मयट् अर्द्धर्चादि। (गोवर) १गोः पुरीषे तद्‌गुणादि गोशब्दे २६८१पृ॰दृश्यम्। “वत्सल जीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः। रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत्” शब्दार्थचि॰ स्मृतिः। गोमयस्य श्रेष्ठताकारणम्।

“शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुश्चरम्। गोभिः पूर्वं विसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति। अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्वदा। शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन् देवमानुषाः। ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः। एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च”। तत्र लक्ष्म्या वासो यथा गोलक्ष्मीसंवादे “अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि!। शकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे॥ श्रीरुवाच। दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः। एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः।” इति भा॰ शा॰ दानधर्मे उक्तम्। “गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं च सरस्वती” काशीख॰। “गोमयाच्च वृश्चिको जायते” शास्त्रकारप्रवादः “शुद्धाङ्गना गोमयगोमुखानि” माघः। “शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत्” मनुः। २तदात्मके त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

गोमयच्छत्र न॰ गोमये तदाधारस्थाने छत्रमिव। शिलीन्ध्रे (छातया)। त्रि॰ स्वल्पार्थे ङीप् स्वार्थे क। गोमयच्छत्रिकापि तत्रार्थे स्त्री हारा॰।

गोमयप्रिय न॰ गोमयं प्रियमस्य साधनत्वात्। भूतृणे शिलीन्ध्रे रत्नमाला।

गोमयोत्था स्त्री गोमयादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क टाप्। (गुवरियापोका) कीटभेदे हेमच॰।

गोमयोद्भव त्रि॰ गोमयादुद्भवति उद्+भू-अच्। १गोमयजाते २आरग्वधे (सोंदाल) वृक्षे च पु॰ शब्दर॰।

गोमहिषदा स्त्री कुमारानुचरे मातृभेदे। “शृणु मातृगणान् राजन्! कुमारानुचरानिमान्” इत्युपक्रमे “पयोदा गोमहिषदा गोविषाणी च भारत!” भा॰श॰४७अ॰।

गोमांस न॰ ६त॰। गवां मांसे तद्‌गुणादि गोशब्दे २६८१पृ॰ उक्तं “गोमांसभक्षणे प्राजापत्यं चरेत्” सुमन्तुः तच्चाज्ञानतः, ज्ञानतस्तद्भक्षणे चान्द्रायणं यथाह शातातपः “अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे। शुद्ध्यै चान्द्रा-

यथं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम्" विष्णुना द्विजातीनां तत्र पुनरुपनयनमुक्तं यथा "विड्वराह ग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात् ।"

गोमातृ स्त्री ६त० । गवां मातरि सुरभौ कश्यपपत्नीभेदे । "गोमातरः सुशीलाद्यास्तत्र सन्ति शिवप्रियाः" काशीख० २अ० ।

गोमायु पु० स्त्री गां विकृतां वाचं मिनोति मा—उण् । १शृगाले,अमरः "अनु हुङ्कुरुते घनध्वनिं नहि गोमायुरुतानि केशरी" किरा०। "पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा" मनुः । तन्मूत्रादिभक्षणनिषेधमाह मनुः "विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।" तद्रुतादिशुभाशुभफलं वृ० स० उक्तं यथा "श्वभिः शृगालाः सदृशाः फलेन विशेष एषां शिशिरे मदाप्तिः । हुहुरुतान्ते परतश्च टाटा पूर्णः स्वरोऽन्ये कथिताः प्रदीप्ताः । लोमाशिकायाः खलु कक्कशब्दः पूर्णः स्वभावप्रभवः स तस्याः । येऽन्ये स्वरास्ते प्रकृतेरपेताः सर्वे च दीप्ता इति सम्प्रदिष्टाः । पूर्वोदीच्योः शिवा शस्ता शान्ता सर्वत्र पूजिता । धूमितामिमुखी हन्ति स्वरदीप्ता दिगीश्वरान् । सर्वदिक्ष्वशुभा दीप्ता विशेषेणाह्नि शोभना । पुरे सैन्येऽपसव्या च कष्टा सूर्योन्मुखी शिवा । याह्यग्निभयं शास्ति टाटेति मृतवेदिका । धिग्धिग् दुष्कृतमाचष्टे सज्वाला देशनाशिनी । नेष्टा दारुणनादेन सज्वालायाः प्रभञ्जने । अकोपनसत्त्वा वह्नं ज्वालास्वभावतः । अल्पदर्शितकृता याम्या सोद्बन्धमृतशंसिनी । वारुण्यानुरुता सैव शंसते सलिले मृतिम् । अक्षोभः श्रवणं चेष्टं धनप्राप्तिः प्रियागमः । क्षोभप्रधानभेदश्च वाहनानां च सम्पदाम् । फलमासप्तमादेतदप्राप्यं परतो रुतम् । याम्यायां तद्विपर्यस्तं फलं षट्पञ्चमादृते । या रोमाञ्चं मनुष्याणां शकृन्मूत्रं च वाजिनाम् । रावात् त्रासं च जनयेत्सा शिवा न शिवप्रदा । मौनं गता प्रतिरुते नरद्विरदवाजिनाम् । या शिवा सा शिवं सैन्ये पुरे वा समवस्थिता । भेभे इति शिवा भयङ्करी भो भो व्यापदमादिशेच्च सा । मृतवध्यनिवेदनी फिफी हुहु चात्महिता शिवा स्वरे । शान्ता त्ववर्णात् परमं वदन्ती टाटामुदीर्णमिति वाशमाना । टे टे च पूर्वं परतश्च ये वै तस्याः स्वरदीप्तिभयं रुतं तत् । उच्चैर्घोरं वर्णमुच्चार्य पूर्वं पश्चात् क्रोशत् क्रोष्टुकस्यानुरूपम् । या सा क्षेमं प्राह विश्लेषं चाग्निसंयोगं या प्रोषितेन प्रियेण" । श्वरुतादिफलं श्वशब्दे वक्ष्यमाणं तत्तुल्यफलमेतस्येत्यतिदिष्टम् । २गन्धर्वभेदे जटाधरः । "बन्धुभिः सह गन्धर्वैः प्रागायत च तुम्बुरुः" इत्युपक्रमे "गोमायुः सूर्यवर्चाश्च सोमवर्चाश्च सप्तमः" हरिवं० २६ अ० ।

गोमायुभक्ष पु० गोमायुं भक्षयति भक्ष—अण् उप० स० । नीचजातिभेदे अर्कपुत्रस्येत्युपक्रमे "गोमायुभक्षपुलिकवोक्काणाश्वमुखविकलाङ्गाः" वृ०स० १६ अ० तस्य शनिविभागे उक्तिः ।

गोमिन् त्रि० गौरस्त्यस्य मिनि । १गोस्वामिनि अमरः स्त्रियां ङीप् । "यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम्" मनुः । २उपासके ३शृगाले पु० मेदि० । ४बुद्धभिक्षुशिष्ये पु० त्रिका० । शालाशब्दे परे समासे छात्र्यादि० । "छात्र्यादयः शालायाम्" पा० अस्य उदात्तता ।

गोमीन पु० स्त्री गौरिव स्थूलो मीनः । गोमत्स्याख्ये मीनभेदे "न दद्यात् सिंहतुण्डं पद्मगुड्मुन्नमेव । गोमीनं चक्रमत्स्यं पद्मशरारिं तथा" मत्स्यसूक्तम् ।

गोमुख पु० गोर्मुखमिव मुखमस्य । १नक्रे २वाद्यभेदे च हेमच० । ३मातलिपुत्रे "वस्तुशोभातलस्य तस्य पुत्रस्य गोमुखः" भा०क०६८अ०। ४वाद्यभेदे ५कुटिलाकारे लेपने च न० मेदि० वाद्यभेदे पुंस्त्वमपि यथा "शङ्खभेर्यश्च गोमुखाश्च डिण्डिमाश्च महास्वनाः" भा०आ०४७अ० । "शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः" भा० द्रो० ८० अ० । "पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यन्त" गीता । लेपनञ्च तदाकारेण भित्तौ लेपनम् "कुड्याङ्गनागोमयगोमुखानि" माघः । ६तदाकारे सच्छिद्रे (गुड़ुः) तन्त्रोक्ते जपमालारक्षणाय पट्टवस्त्रादिनिर्मिते स्वनामख्याते ७पदार्थे न० । तस्य लक्षणं मुण्डमालात० उक्तं यथा ।

"चतुर्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् । निर्मायाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवायां षडङ्गुलम् । श्रेयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्वतन्त्रेषु गोपितम् । तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगते करे । प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये । निधाय गोमुखे मालां गोपयेन्मातृजारवत्" (गोमुड़) ख्याते नदीभेदे स्त्री गोमु-

साकारत्वात् ६हिमालयात् भूमौ गङ्गापतनगुहायां स्त्री ङीष्

गोमूत्र न० ६त०। (चोना) इति ख्याते गोर्मूत्रे गोशब्दे २६८१ पृ० तद्गुणाद्युक्तम्। "शुद्धिर्विजानता कार्य्या गोमूत्रेणोदकेन वा।" "गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा" "गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः" मनुः।

गोमूत्रिका स्त्री गोमूत्रस्येव गतिरस्त्यत्र ठन्। चित्रालङ्कारभेदे तल्लक्षणमलङ्कारशब्दे ३९२ पृ० दृश्यम्। सा च पादार्द्धश्लोकविपरीतभेदाच्चतुर्विधा। दिङ्मात्रमुदाह्रियते"

प्र।ह।त्ते।शि।क।सा।द्वा।नं।सा।धा।ने।ष्व।वि।षा।दि।भिः।
वा।ह।पे।वि।क्रा।स।द्रा।नं।यु।धा।मा।ष्व।वि।षा।षि।भिः।

माघे १९ स० ४६ श्लोके तल्लक्षणान्तरं मल्लिनाथोक्तं यथा "वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः। गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः"।

षोडशकोष्ठद्वये पङ्क्तिद्वये द्वयं द्वयं क्रमेण विलिख्य एकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरिति तदुद्धारः। गोमूत्रप्रकारः प्रकारे स्थूला० कन् टापि अत इत्वम्। गोमूत्रतुल्ये वक्रसरलप्राये २प्रचारादौ। "गोमूत्रिकाप्रचारेषु" दशकु० "गोमूत्रतुल्यवक्रसरलप्रचारेषु" (ताम्बुडु) ख्याते ४तृणभेदे स्त्री राजनि०।

गोमृग पु०स्त्री गवाकृतिर्मृगः। गवये तस्य गवाकृतित्वात् तथात्वम्। "अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः" यजु० २४।१। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गोमेद पु० गौरिव मेद्यति मिद–अच्। १मणिभेदे २द्वीपभेदे तन्नामनिरुक्तिर्यथा "गोमेदे गोपतिर्भीम राजाभूद्गोसवोद्यतः। याज्योऽभूद्वसिष्ठकल्पानामीतघ्नानां मनोः कुले। स तेषु हरियज्ञाय प्रहत्तेषु भृगून् गृह्णन्। वत्रं.तं गोतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम्। यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना मुनेः। तन्मेदसा महोत्सन्ना गोमेदः स ततोऽभवदिति" युक्तिकल्पतरुः। ३प्लक्षद्वीपस्थे वर्षाचलभेदे तद्वर्षोपक्रमे" मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः। सप्तैव तेषां नामानीत्यभिधाय "गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा। सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः" विष्णु पु०। स्वार्थे क। मणिभेदे तस्य [illegible] यथा "[illegible]।

स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि। वलक्षः पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः। चतुर्णां जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते। ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते। आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रस्त्वानील उच्यते। छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीताऽसिता तथा। गुरुप्रभाश्च सितवर्णरूपः स्निग्धो मृदुर्वीतमलापुराणः। स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम्। लघुर्विरूपोऽतिखरोऽन्यमानः स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि। करोति गोमेदमणिर्विनाशं सम्पत्तिभोगे बलवीर्य्यरागैः। ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि। परीक्षा वह्नितः कार्य्या शाणे वा रत्नकोविदैः॥ स्फटिकेनैव कुर्वन्ति गोमेदप्रतिरूपकम्। शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं सुवर्णतो द्विगुणमाहुरेके। अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमूल्यं तथा परे चामरतुल्यमाहुः। चतुर्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्"। अथ जलकालुष्यशोधकः यथाह सुश्रुतः "तत्र (जले) सप्त कालुष्यप्रसादनानि भवन्ति तद्यथा कतकगोमेदकबिसग्रन्थिसेवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति"। स्वार्थे क। द्वीपभेदे। "शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च। द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" सि० शि०।

गोमेदसन्निभ पु० गोमेदेन तुल्यः नित्यस०। दुग्धपाषाणे राजनि०।

गोमेध पु० मेध–वधे आधारे घञ् ६त०। गोसवाख्ये यज्ञभेदे गोसवशब्दे विवृतिः "गवां मेधमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते" भा० आनु० १०९ अ०।

गोऽम्भस् न० ६त०। गोमूत्रे राजनि०।

गोयज्ञ पु० गवा कृतो यज्ञः। १गोसवयज्ञे तच्छब्दे विवृतिः। गा उद्दिश्य यज्ञः। श्रीकृष्णेन गोपानां हितार्थं वृन्दावने प्रवर्त्तिते गोवर्द्धनगिरियज्ञसहिते गवां महोत्सवकारके २व्यापारभेदे तत्कथा हरिवं० ७२ अ०। "शरच्चैवं समस्तायां प्राप्तायां प्राशनः क्षये। नीलचन्द्रार्कवर्णैश्च रचितं बहुभिर्द्विजैः। फलैः प्रवालेन घनमिन्द्रचापघनोपमम्। भवनाकारविटपं लतापरमलङ्कृतम्। विशालमूलविततं पवनाभोगधारिणम्। अर्च्चयामो गिरिं देवं गावश्चैव सविशेषतः। सावतंसविषाणैश्च बर्हापीडैश्च दंशितैः। घण्टाभिश्च प्रलम्बाभिः पुष्पैः शारदिकैस्तथा। शिवाय गावः पूज्यन्तां

गिरियज्ञः प्रवर्त्त्यताम्। पूज्यतां त्रिदशैः शक्रो गिरि-रस्माभिरिज्यताम्। गोयज्ञं कारयिष्यामि बलादेव न संशयः"। एवं श्रीकृष्णेनोक्ते गोपवाक्यं यथा "यत्त्वयाऽभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो। कस्तल्लङ्घयितुं शक्तो वेलामिव महोदधेः। स्थितः शक्रमहस्तात! श्रीमान् गिरिमहस्त्वयम्। त्वत्प्रणीतोऽद्य गोपानां गवां हेतोः प्रवर्त्यताम्। भाजनान्युपकल्प्यन्तां पयसः पेशलानि च। कुम्भाश्च विनिवेश्यन्ता उदपानेषु शोभनाः। पूर्य्यन्तां पयसा नद्यो द्रोण्यश्च विपुलायताः। भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च तत्सर्व्वमुपनीयताम्। भाजनानि च मांसस्य न्यस्यन्तामोदनस्य च। त्रिरात्रञ्चैव सन्दोहः सर्व्वघोषस्य गृह्यताम्। विशस्यन्ताञ्च पशवो भोज्या ये महिषादयः। प्रवर्त्यताञ्च यज्ञोऽयं सर्वगोपसुसङ्कुलः। आनन्दजननो घोषो महान् मुदितगोकुलः। तूर्य्यप्रणादघोषैश्च वृषभाणाञ्च गर्ज्जितैः। हम्भारवैश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्द्धनः। दधिह्रदः घृतावर्त्तः [पयःकुल्यासमाकुलः। [मांसराशिप्रकूटाढ्यः प्रकाशौदनपर्वतः। सं प्रावर्त्तत यज्ञः स गिरेर्गोभिः समाकुलः। तुष्टगोपगणाकीर्णो गोपनारीमनोहरः। अथाभिवृत्तपर्य्यन्ते पर्य्याप्ते यज्ञसंविधौ। यज्ञं गिरेस्तिथौ सौम्ये चक्रुर्गोपा द्विजैः सह। यजनान्ते तदन्नन्तु तत्पयो दधि चोत्तमम्। मांसञ्च मायया कृष्णो गिरिर्भूत्वा समश्नुते। तर्पिताश्चापि विप्राग्र्यास्तुष्टाः सम्पूर्णभोजनाः। उत्तस्थुः प्रीतमनसः स्वस्ति वाच्य यथासुखम्। भुक्त्वा चावभृथे कृष्णः पयः पीत्वा च कामतः। संतृप्तोऽस्मीति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै। तं गोपाः पर्वताकारं दिव्यस्रगनुलेपनम्। गिरिमूर्द्ध्नि स्थितं दृष्ट्वा कृष्णं जग्मुः प्रधानतः। भगवानपि तेनैव रूपेणाच्छादितः प्रभुः। सह तैः प्रणतो गोपैर्ववन्दात्मानमात्मना। तमूचुर्विस्मिता गोपा देवं गिरिवरे स्थितम्। भगवंस्त्वद्वशे युक्ता दासाः किं कुर्म? किङ्कराः। स उवाच ततो गोपान् गिरिप्रभवया गिरा। अद्य प्रभृति यज्ज्योऽहं गोषु यद्यस्ति वो दया। अहं वः प्रथमो देवः सर्वकामकरः शुभः। मम प्रभावाच्च गवामयुतान्युपभोक्ष्यथ। शिवश्च वो भविष्यामि मद्भक्तानां वने वने। रंस्येऽहं सह युष्माभिर्यथा दिवि गतस्तथा। ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः। एषां प्रीतः प्रयच्छामि गोपानां विपुलं धनम्। पर्य्याप्नुवन्तु क्षिप्रं मां गावो वत्ससमाकुलाः। एवं मम परा प्रीतिर्भविष्यति न संशयः" ७४ अ०।

गोयान न० गवा कृष्टं यानम्। गवाकृष्टे याने (शगड) "गोयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः" सुश्रुतः गोयाने मैथुननिषेधमाह मनुः "मैथुनन्तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः। गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्

गोयुति स्त्री "गोर्यूतौ छन्दसि" पा०"अध्वपरिमाणे"वार्त्ति० छन्दोऽध्वपरिमाणभिन्ने न वान्तादेशः। गोर्गतौ।

गोरक्ष पु० गां रक्षति सेवनात् रक्ष—अण् उप० स० (चाकुलिया) १लताभेदे २नागरङ्गे मेदि०। ३वृषभनामौषधौ हेम०। ४गोपालके त्रि०। भावे घञ्। ५गोः रक्षणे च। "कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्" मनुः।

गोरक्षक त्रि० गां रक्षति रक्ष—ण्वुल् ६त०। (राखाल) गोपालके "गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्" मनुः।

गोरक्षकर्कटी स्त्री कर्म०। क्षुद्रकर्कट्याम् (राखालकाँकुड) भावप्र०। [२गोधूमे च जटा०।

गोरक्षजम्बू स्त्री गोरक्षे गोपे जम्बूरिव। १घोण्टाफले

गोरक्षतण्डुली स्त्री गोरक्षः तण्डुलो वीजं यस्याः। (गोरक्षचाकुलिया) क्षुपभेदे रत्नमाला।

गोरक्षतुम्बी स्त्री गोरक्षी तुम्बी। कुम्भाकारतुम्ब्याम् राजनि०

गोरक्षदुग्धा स्त्री गोरक्षं गोपोषकं दुग्धं निर्य्यासोऽस्याः। मालवप्रसिद्धे क्षुपभेदे गोरक्षीक्षुपे राजनि०।

गोरक्षी स्त्री० गां रक्षति रक्ष—अण् ङीप् मुग्ध०। मालवप्रसिद्धे क्षुपभेदे राजनि०। [मेदि०।

गोरङ्कु पु०स्त्री गवा वाचा रङ्कुरिव। पक्षिभेदे नग्नके

गोरट पु० गवि रटति रट—अच्। दुष्खदिरे राजनि० तस्य गोः पोषणाय रटनात् तथात्वम्।

गोरण न० गुर—भावे ल्युट्। उत्तोलने उद्यमे अमरः

गोरथ पु०मगधदेशस्थे पर्वतभेदे।"अतीत्य गङ्गां शोणञ्च त्रयस्ते प्राङ्मुखास्तदा। कुशचीरच्छदा जग्मुर्मागधं क्षेत्रमच्युताः। ते शश्वद्धनाकीर्णमम्बुमन्तं शुभद्रुमम्। गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं (जरासन्धपुरम्) पुरम्"। भा० स० १९ अ०।

गोरस पु०६त०। १गोदुग्धे २दध्नि ३तक्रे च हेम०। "आ-

ग्राणां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम्। तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ !" भा॰उ॰३४अ॰। "शालाः शालीषु गोरसैः" भा॰ आश्र॰ ८५ अ॰। गोरसानुपभुञ्जान उपभोगांश्च भारत !"। भा॰ व॰ २३९ अ॰। "अन्नं पर्य्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम्। अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः" याज्ञ॰ अस्नेहस्य चिरस्थितस्य तद्विकारस्य भोज्यतामाह। "हरिद्रा गोरसो धान्यं पुनः पाकेन शुध्यति" स्मृतिः। ४शाकरसे च "क्षीरसो गोरसं विना" उद्भटः।

गोरसज न॰ गोरसात् दध्नो जायते जन—ड ५त॰। तक्रे राजनि॰।

गोराज पु॰ ६त॰ टच् समा॰। श्रेष्ठवृषे शब्दर॰।

गोराटिका गोरिव रटति रट+ण्वुल्। शारिकापक्षिणि राजनि॰। अच् गोरा॰ ङीप्। गोराटीत्यपि तत्रैव हेमच॰।

गोरिका स्त्री गोराटिका पृषो॰। शारिकाखगे राजनि॰।

गोरुत न॰६त॰ १गवां शब्दे तद्गतशुभाशुभफलं गवेङ्गितशब्दे २५६७ पृ॰ उक्तम्। गोरुतं तच्छब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अस्त्यस्य अच्। गोरवश्रवणयोग्ये २क्रोशद्वयात्मके देशे हेमच॰।

गोरूप न॰ ६त॰। १गोः रूपे "जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्" रघुः। गौः रूपमिव रूपमस्य। २महादेवे पु॰। "गोरूपश्च महादेवो ह्यर्थ्यर्ष्टिवराकृतिः" भा॰ आनु॰ १४ अ॰। [राजनि॰।

गोरोच न॰ गवा किरणेन रोचते रुच—अच्। हरिताले

गोरोचना स्त्री गोभ्यो जाता रोचना हरिद्रा। स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये भावप्र॰।

"गोरोचना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा। विषाऽलक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत्" भावप्र॰। "गोरोचनापत्रविभक्तरम्याः" "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरैः" कुमा॰। सा च यन्त्रलेखनद्रव्यं "गोरोचनाकुङ्कुमेन" तन्त्रसारोक्तेः। [अमरः।

गोर्द न॰ गुर। बाहुलकात् नि॰। मस्तिष्के मस्तकस्थे घृते

गोल पु॰ गुड—अच् डस्य लः। १सर्ववर्त्तुले २मदनवृक्षे रत्नमा॰। ३जारात् जाते विधवायाः सुते धरणी। ४बोले जटाधरः। गोलः विषयतयाऽस्त्यस्य अच्। खगोलभूगोलज्ञापके भास्करीये गोलाध्यायाख्ये ५ग्रन्थे च।

"मं तां च प्रणिपत्य गोलममलं बालावबोधं ब्रुवे। मध्याद्यं द्युसदां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं विना प्रौढिं प्रौढसभासु नैति गणको निःसंशयो न स्वयम्। भोज्यं यथा सर्वरसं विनाज्यं राज्यं यथा राजविवर्जितं च। सभा न भातीव सुवक्तृहीना गोलानभिज्ञो गणकस्तथात्र"। "गोलः स्मृतः क्षेत्रविशेष एव प्राज्ञैरतः स्याद्गणितेन गम्यः" सि॰ शि॰ उक्तो ६क्षेत्रभेदे ७मण्डले न॰ मेदि॰ ८ज्योतिषोक्तग्रहयोगभेदे पु॰। "ग्रहाणामेकस्मिन् यदि भवति पञ्चां निवसतिस्तदा गोलीयोग, प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते। भवेल्लोको रक्तः, परिहरति पुत्रञ्च जननी नृपाणां नाशः स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी" प्रश्नकौमुदी "सप्त ग्रहा यदैकस्था गोलयोगस्तदा भवेत्। दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले नृपक्षयः" मयूरचित्रकम्। "एकादिष्टक्षोपेतैरत्नान् योगान् विहायसंख्याख्यान्। गोलयुगशूलकेदारपाशदामाख्यवीणाः स्युः। दुःखितदरिद्रघातकक्लेशकर दुःशील पशुपनिपुणानाम्। जन्म क्रमेण दुःखिनः परभाग्यैः सर्व एवैते" दीपिका।

गोलक पु॰ गुड—ण्वुल् डस्य लः। १मणिके अलिञ्जरे (जाला) २गुडे च हेमच॰। ३गन्धरसे रत्नमाला ४कलाये (मटर) ख्याते शब्दच॰ तस्य गोलाकृतित्वात् तथात्वम्। गोल+स्वार्थे क। ४गोलशब्दार्थे ५पिण्डे च "तेजसां गोलकः सूर्यः ग्रहर्क्षाण्यम्बुगोलकाः। प्रभावन्तो हि दृश्यन्ते सूर्यरश्मिप्रदीपिताः" सू॰सि॰। ६गोलोके न॰ "यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके" तन्त्रसा॰। जारजगोलकस्य संस्कारार्हता कुण्डशब्दे २०८७ पृ॰ उक्ता। ७इन्द्रियाधिष्ठानभेदे न॰। चक्षुर्गोलकम्।

गोलक्षण न॰ ६त॰। गोः शुभाशुभसूचके चिह्नभेदे वृ॰ सं॰ तल्लक्षणमुक्तं यथा

"पराशरः प्राह बृहद्रथाय गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम्। मया समासः शुभलक्षणास्ताः सर्वास्तथाप्यागमतो ऽभिधास्ये। साश्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः। प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः। दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डाननाः विनतपृष्ठाः। ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च। श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा। अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च। वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्ब-

हृषभः सितान्तक्रोडः । स्थूलशिरोश्चितगण्डस्थिस्थानं मेहते यश्च । मार्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्टः । कृष्णोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः । स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च । गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो हृषभः । श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो बिडालाक्षः । विप्राणामपि न शुभं करोति हृषभः परिग्रहीतः । ये चोद्वहन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृशग्रीवाः । कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्ते न भारसहाः । मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च । तनुह्रस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पष्टजङ्घाश्च । आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुदयुक्ताः । स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः । तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः । सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः । वामावर्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः । शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः । वैदूर्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रवर्त्माणः । पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वेऽपि भारवहाः । घ्राणोद्देशे शबलो मार्जारमुखः सितश्च दक्षिणतः । कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः । लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च संक्षिप्तवङ्क्षणक्रोडः । ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः । सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः । हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धनः प्रोक्तः । भूस्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च । कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः । यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः । मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति" ६१अ० ।

गोलत्तिका स्त्री गं व भूमौ लत्तिकेव । वनचरपशुस्त्रीभेदे "रोहित् कण्डूणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसाम्" यजु० २४।३७। "रोहित् मृगः, कण्डूणाची वनचरी गोलत्तिकापि" वेददी० । [तदपत्ये पु० स्त्री ।

गोलन्द पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं गर्गा० यञ् । गौलन्द्य

गोलयन्त्र न० ज्यो० सि० उक्ते यन्त्रभेदे ।

"अपक्रमरविचिह्नं क्षितिजे धृत्वा कुजेन संसक्ते । नाडीवृत्ते बिन्दुं कृत्वा धृत्वाथ जलसमं क्षितिजम् । रविचिह्नस्य च्छाया पतति कुमध्ये यथा तथा विधृते । तद्गोले कुजबिन्द्वोर्मध्ये नाड्यो द्युयाताः स्युः" । "यथोक्तविधिना खगोलान्तर्भगोलं बद्ध्वा तत्र क्रान्तिवृत्ते मेषादेरारभ्य रविभुक्तं राशिभागाद्यं दत्त्वा तदग्रे तच्चिह्नं तदपक्रम-रविचिह्नमुच्यते । भगोलं चालयित्वा रविचिह्नं क्षितिजे धार्य्यम् । तथा धृते सति क्षितिजं प्राच्यां विषुवन्मण्डले यत्र लग्नं तत्र खटिकया बिन्दुः कार्य्यः । ततः क्षितिजवृत्तं जलसमं यथा भवति तथा गोलयन्त्रं स्थिरं कृत्वा भगोलस्तथा चाल्यो यथा रविचिह्नस्य च्छाया भूगर्भे पतति । तथा कृते सति विषुवद्वृत्ते क्षितिजबिन्द्वोर्मध्ये यावत्यो घटिकास्तावत्यस्तस्मिन् काले दिनगता ज्ञेयाः । अपक्रमे मेषादेरारभ्य प्राक् क्षितिजपर्य्यन्तं यद्राशिभागाद्यं तल्लग्नं ज्ञेयम्" प्रमिताक्षरा ।

गोलवण न० गवे देयं परिमितं लवणम् । यावद्गवे लवणं दीयते तावन्मिते लवणे । "गोधलवणयोः" पा० प्रमाणे गम्ये एतयोः परतः पूर्वं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरता ।

गोला स्त्री गां वक्तृभूमिम् आधारत्वेन लाति ला—क । १गोदावरीनद्याम् । गां वाचं लाति ।२सख्यां,३कुनद्याम् । गां दीप्तिं जलं वा लाति । ४पत्राञ्जने, ५मणिके, ६मण्डले, ७बालक्रीडनके ८दुर्गायाञ्च मेदि० ।

गोलाक्ष पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । गौलाक्षायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

गोलाङ्गूल पु० स्त्री गोर्लाङ्गूलमिव लाङ्गूलमस्य । १वानरभेदे त्रिका० स च कश्यपपत्न्याः क्रोधायाः कन्यायां हरिनाम्न्यां जातः यथाह भा०आ० ६६अ० "नव क्रोधवशा नारीः प्रजज्ञे क्रोधसम्भवा । मृगी च मृगमन्दा च हरी भद्रमना अपि" इत्युपक्रमे "हर्य्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः । गोलाङ्गूलांश्च भद्रं ते हर्य्याः पुत्रान् प्रचक्षते" । २कृष्णवानरे राजनि० । तल्लक्षणाद्य काशी ख० ३अ० । "गोलाङ्गूला रक्तमुखा नीलाङ्गा यूथनायकाः ।"

गोलाध्याय पु० गोलस्वरूपादिप्रतिपादके भास्करीये ग्रन्थभेदे ।

गोलास पु० गां भूमिं लासयति प्रकाशयति लस—णिच् अण् उप० स० । शिलीन्ध्रे हारा० ।

गोलिह पु० गोभिर्लिह्यते लिह-कर्मणि क । १कलिकायां २घण्टापाटलौ (घण्टापारुलि) च जटा० । [पारुलि) अमरः ।

गोलीढ पु० गोभिर्लिह्यते लिह-क्त । घण्टापाटलौ (घण्टा-

गोलोक पु० वैकुण्ठोर्द्धस्थे स्थानभेदे तत्स्थानमाहात्म्यादि ब्रह्मवै० पु० उक्तं यथा

"निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परोवरः । तत्पर-श्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् । ऊर्द्ध्वे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः । सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः । लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः । वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा । योजनायुतमानश्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम् । शतकोटियोजनश्च शैलउच्छ्रित एव च । दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् । योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः । अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत् । पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः । कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च । नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा । त्रिकोटि रत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः । रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः । नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः । पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः । गोलोकस्टहसंख्यानं वर्णनं वा विशारदः । न कोपि वेद विद्वान् वा वेदविद्वान् व्रजेश्वर !" ।

गोलोमिका स्त्री गोः लोमेव लोमास्य ङीप् ततः स्वार्थे के अणो ह्रस्वः । (पाशुरी) (गोधूमा) इति च ख्यातायां १प्रस्तरिण्याम् । २क्रोष्टुकपुच्छायाञ्च । राजनि० ।

गोलोमी स्त्री गोर्लोमेव लोम लोमसदृशं दलादिकमस्या ङीप् । १श्वेतदूर्वायाम् । गोलोमेव जाता अण् ङीप् । २वचायाम् । गवा वाचा लोमयति अनुकूलयति लोमन्+णामधातु-अच गौरा० ङीप् । ३वेश्यायां हेमच० । ४गोलोमिकायाञ्च राजनि० ।

गोवत्स पु० ६त० । गवां वत्से तन्नामद्वादशीव्रतम् व्रत शब्दे दृश्यम् । ((नेकडेवाघ) राजनि० ।

गोवत्सादिन् पु० गोवत्समत्ति अद्-णिनि ६त० । वृके

गोवन्दनी स्त्री गवि भूमौ वन्दते वन्द-कर्म्मणि ल्युट् ङीप् । १प्रियङ्गौ,अमरः २पीतचन्दनोत्पले, रत्नमाला ।

गोवर न० गोषु व्रियते वृ-बा० अप् । "गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णशुष्क-चूर्णितगोमयम् । गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं रस-साधने" भावप्र० उक्ते शुष्कगोमयचूर्णे (गेटा)

गोवर्द्धन न० वृध-णिच् भावे ल्युट् ६त० । १गवां वर्द्धने । करणे ल्युट् । २गिरियज्ञभेदे तत्प्रकारो गोयज्ञशब्दे दृश्यः वृधि-णिच्-कर्त्तरि ल्यु ६त० । ३वृन्दावनस्थे पर्व्वत-भेदे पु० तस्य पूजाकालो हरिभक्तिविलासे १६वि० उक्तो यथा "प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् । भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः । श्री-कृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः । शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवैः" । "प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्" इति क्वचित् पाठः । तस्मा-त्तदिदं कर्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च ख्यात-मप्येकमेव ज्ञेयम् । तत्र दिननिर्णयमाह देवलः "प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनन्तु गवां मतम् । परविद्धासु यः कुर्य्यात् पुत्रदारधनक्षयः" । निर्णयामृतधृतं पुरा-णान्तरवचनम् "या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! । पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ! । ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्य्यकं द्वितीयासर्गस्तु सर्वथा निषिद्धः तद्यथा "नन्दायां दर्शने रक्षाबलिदानदशासु च । भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते" । पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रो-दयो द्वितीयासंयोग एव निषिध्यते "गवां क्रीडा दिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः । सोमोराजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा" । तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतं यथा "प्रतिपद्यपराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते तदुक्तमन्त्राधान-विषये वृद्धशातातपेन" द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रति-पद्यापराह्णिकी । अन्वाधानञ्चतुर्दश्यां परतः सोम-दर्शनादिति" । अपराह्णस्य पञ्चधा विभक्ताह्नश्चतुर्थोभागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि पराह्णत्रिमुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र ग्रहीता तथैवोक्तं पुराणसमुच्चये "वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका । द्वितीया वृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते" । किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्-क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या यथोक्तं भविष्योत्तरे "यथा द्वादशभिर्मासैर्मासो वृद्धो मलिम्लुचः । तथैवाहोरात्र-वृद्ध्या तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः । यथा मलिम्लुचः पूर्व-स्त्याज्योग्राह्यस्तथा परः । त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरेति" निर्णयामृतमतम् किन्तु वक्ष्यमाणन्यायेन पूर्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादिवचनप्रामाण्य-मस्तीति । अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । तत्रैव पाद्मे "मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् । गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा । मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । वैष्णवं धाम संप्राप्य

मोदते हरिसन्निधौ"। पूजामन्त्रः। "गोवर्द्धन! धराधार! गोकुलत्राणकारक!। विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव" गोपूजामन्त्रः स्कान्दे तत्रैव "लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता। घृतं वहति यज्ञार्थं यमपाशं व्यपोहतु। अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः। गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्"। अथ तत्र गोक्रीड़ा तत्रैव "क्रीडापयेद्दापयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः। वृषान् कर्णपयेद्दीपैः कृत्रिमप्रत्युत्क्रिपाटनात्"। पाद्मे च तत्रैव "भक्तिपादैस्तथा भया क्रीडनं धारणन्तथा"। तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव "एवं गोवर्द्धनो नाम पूजनीया विधानतः। गोवर्द्धनमखोरव्यः कृष्णस्तोषकारकः"। "गोवर्द्धनक्षालितरम्यकारि" माघः।

गोवर्द्धनधर पु॰ गोवर्द्धनं वृन्दावनस्थपर्वतभेदं धरति धर–अच् ६त॰। श्रीकृष्णे नन्दनन्दने तस्य तद्धारणकथा हरि॰ ७५अ॰ यथा

"गवां तत् कदनं दृष्ट्वा दुर्द्दिनागमजं महत्। गोपांश्चा सन्ननिधनान् कृष्णः कोपं समादधे। स चिन्तयित्वा संरब्धो दृष्टोपायो मयेति च। आत्मानमात्मना वाक्यमिदं मूचे प्रियंवदः। अधाहमिममुत्पाट्य सकाननवनं गिरिम्। कल्पयेयं गवां स्थानं वर्षत्राणाय दुर्द्धरम्। अयं धृतो मया शैलः पृथ्वीच्छ्रायमिवापरम्। त्रास्यन्ते सव्रजा गावो मद्वश्याश्च भविष्यन्ति। एवं सञ्चिन्तयित्वा तु कृष्णः सत्यपराक्रमः। बाह्वोर्बलं दर्शयिष्यन् समीपे तं महीधरम्। दोर्भ्यामुत्पाटयामास कृष्णो गिरिरिवापरः। स धृतः सङ्गतो मेघैर्गिरिः सव्येन पाणिना। गृहभावङ्गतस्तत्र गृहाकारेण वर्ष्मणा"। "धृतं गोवर्द्धनं दृष्ट्वा परित्रातञ्च गोकुलम्। कृष्णस्य दर्शनं शक्रो रोचयामास विस्मितः" हरि॰ ७६ अ॰।

गोवर्द्धनधारिन् पु॰ गोवर्द्धनं नगं धारयति धारि–णिनि। नन्दनन्दने श्रीकृष्णे। [वन्ध्यायां गवि।

गोवशा स्त्री वशा वन्ध्या गौः जात्या समासे परनि॰।

गोवाट प॰ ६त॰। गोशालायां गोष्ठे "सार्गलद्वारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम्" हरिवं॰ ६१। "गोवाटेषु च ये वृक्षाः परिवृत्तार्गलेषु च। सर्व्वे गोष्ठाग्निषु गताः क्षयमक्षयवर्चसः" हरिवं॰ ६५ अ॰।

गोवास पु॰ वस आधारे घञ्। ६त॰। गवां वासस्थाने गोष्ठे "निवेशनमथो जम्बुर्गोराष्ट्रस्य धीमतः। गोवासमिव वीक्षन्तः सिंहा हैमवता यथा" भा॰ स॰ २० अ॰।

गोवासदासन पु॰ प्राच्ये देशभेदे तत्र भवः "एङ् प्राचां देशे" पा॰ एङादेर्वृद्धसंज्ञत्वात् छ। गोवासदासनीय तत्र भवे त्रि॰ तद्राजे पु॰ "गोवासदासनीयानां वसातीनाञ्च भारत!। प्राच्यानां वाटधानानां भोजानाञ्चाभिमानिनाम्" भा॰ व॰ २३अ॰।

गोवासन पु॰ गां वासयति वस–णिच्–ल्यु ६त॰। गवां वासयितरि ब्राह्मणभेदे। "गोवासना ब्राह्मणाश्च दामनीयाश्च सर्व्वतः। प्रीत्यर्थं ते महाराज। धर्म्मराजो महात्मनः" भा॰ स॰ ५१अ॰।

गोविकर्त्त पु॰ गां विकृन्तति वि+कृत–अण् उप॰ स॰। १गोघातके २कर्षके हालिके च। "रौद्रायजमानत्राजावापगोविकर्त्तग्रेहेभ्यो गवेधुकाम्" कात्या॰ श्रौ॰ १५।३।१२। अपकृतां गां भूमिं विकृन्तति गोविकर्त्तः कर्षकः गोहिंसको व्याधो वा। "अक्षावापस्य गृहेभ्यो गोविकर्त्तस्य च गवेधुकां सम्भृत्य" शत॰ ब्रा॰ ५।३।१।१०। "गोविकर्त्तः हननायसहायभूतो गोहिंसको व्याधः" भा॰।

गोविकर्त्तृ पु॰ त्रि॰ गां विकृन्तति वि+कृत–तृच् ६त॰। पाकार्थं गोघातके। "आरालिको गोविकर्त्ता सूपकर्त्ता नियोधकः। आसं युधिष्ठिरस्याहम्" भा॰ वि॰ २अ॰। "नियोधकः बाहुयुद्धकारी।

गोवितत पु॰ गावो वितता यत्र। गोभूयिष्ठे अश्वमेधयज्ञे "याजयामास तं कण्वो विधिवद्भूरिदक्षिणम्। श्रीमान् गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः" भा॰ आ॰७४अ॰। गोविततोऽप्यत्र। "गोविततेन शतानीकः" शत॰ ब्रा॰ १३।५।४।१९। "आदाय मह्ना दशमास्यमश्वं शतानीको गोविततेन" शत॰ब्रा॰ १३।५।४।२। "गोविततो नाम यस्य भागास्तोमविशेषोऽश्वमेधः" भा॰। तत्स्तोमभेदाः। "चतुर्विंशाः पवमानाः, त्रिवृदभ्यावर्त्तं चतुश्चत्वारिंशाः पवमाना एकविंशान्याज्यानि त्रिणवान्युक्थान्येकविंशानि पृष्ठानि षट्त्रिंशाः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्त्तमग्निष्टोमसामादेकविंशान्युक्थान्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिः" शत॰ ब्रा॰ उक्ताः।

गोविदांपति पु॰ गां वेदवाणीं विदन्ति गोविदः वेदज्ञास्तेषां पतिः अलुक्स॰। परमेश्वरे "अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदांपतिः" विष्णु स॰।

गोविन्द पु० गां वेदमयीं वाणीं गां भुवं धेनुं स्वर्गं वा विन्दति "गवादिषु संज्ञायाम्" पा० श, ६त०। विष्णौ वराहरूपेण भुव ऐश्वर्य्यप्राप्तेः इन्द्रे च स्वर्गस्य निर्वेदनात् मत्स्यरूपेण वेदस्योद्धारणात् गोभिर्वेदान्तवाक्यैः विद्यते इति वा तस्य तथात्वम् "गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः" विष्णु सहस्र० भाष्यधृतवाक्यम्" "नष्टां तु धरणीं पूर्व्वमविन्दत् यत् गुहागताम्। गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः" भा० शा० १४४ अ०। "गौरेषा भवतो वाणी तां च वेदयते भवान्। गोविन्दस्तु ततो देवमुनिभिः कथ्यते भवान्।" तद्भाष्यधृतहरिवं०वाक्यम्। "अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः। गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्" हरिवं० ७६ अ०। गोभिश्च गोविन्दस्याभिषेककथा हरिवं० ७६ अ० यथा "ततः शक्रस्तु तान् दृष्ट्वा घटान् दिव्यपयोधरान्। अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित्। दृष्ट्वाभिषिच्यमानं च गावस्तम् सह यूथपैः। स्तनैः प्रस्रवसंयुक्तैः सिषिचुः कृष्णमव्ययम्।" अभिषिक्तं तु तं गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम्" इति च।

गोविन्दद्वादशी स्त्री गोविन्दप्रिया द्वादशी। फाल्गुनशुक्लद्वादश्याम् तत्स्वरूपविधानादि ब्रह्म पु० यथा "फाल्गुनामलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि। गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी। तस्यामुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः। प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति"। "आमर्दकी द्वादशीति लोके ख्यातियमेव हि। यत्र आमर्द्दकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः"। तदुक्तं ब्राह्मे पापनाशिनीमाहात्म्यप्रसङ्गे "फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो नृप! आमर्दक्याव्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं नृणाम्"। प्रभासखण्डे च देवीमहेश संवादे "फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः। स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा। गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा। क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः समुत्थितः। आमर्दश्चैव दैत्यानां तेन साऽऽमर्दकी स्मृता। शिवा लक्ष्मीः स्मृतो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः। देवैर्ब्रह्मादिभिः देवि हर्षोऽसौ वैष्णवः स्मृतः। तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षमूलेऽथ वा शिवा। पूजया पुष्पैः शुभैरात्रौ कार्य्यं जागरणं हरेः। करकं जलपूर्णन्तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम्। हविष्यान्नन्तु कर्त्तव्यं दीपः कार्य्यो विधानतः। एवं जागरणं कार्य्यं कथाश्रवणतत्परैः। मुच्यन्ते देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः। देहान्ते च नराः सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे"।

गोविष् स्त्री ६त०। गोमये अमरः।

गोविषाण न० ६त०। गोः शृङ्गे (शिङ्) "अनर्थकमनायुष्यं गोविषाणस्य भक्षणम्। दन्ताश्च परिशीर्य्यन्ते रसश्च न च लभ्यते" भा० शा० १४० अ०। "नैपालं वा गोविषाणोद्भवं वा" सुश्रुतः। गोविषाणं वादनतयाऽस्त्यस्य ठन्। गोविषाणिक गोविषाणनिर्मिते वाद्यभेदे पु०। "पटहान् झर्झरांश्चैव क्रकचान् गोविषाणिकान्" भा० शल्य० ४७ अ०।

गोविष्ठा स्त्री ६त०। गोमये राजनि०।

गोवीथि स्त्री गगनस्थे नक्षत्रभेदत्रयरूपे मार्गभेदे। "नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्याः। अश्विन्याद्याः कैश्चित्त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः"। "पैतामहात् त्रिभाक्तिस्रो गोवीथ्याभद्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भद्रपदे" वृ०स० ६अ०।

गोवीर्य्य न० ६त०। गवां वीर्य्ये "स्तनावनिषितायां तु दशमं भागमाप्नुयुः। लाभगोवीर्य्यशस्यानां वणिग्गोपकृषीवलाः" नारद स०।

गोवृन्द न० ६त०। गोसमूहे हला०।

गोवृन्दारक न० गौर्वृन्दारकमिव उपमितसमासे व्याघ्रादेराकृतिगणत्वेन सिद्धेऽपि "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्" पा० सामान्यप्रयोगेऽपि अस्य समासार्थं पुंनपुंसकमिति सि० कौ०। श्रेष्ठे गवि।

गोवृष पु० गवि वर्षति रेतः वृष—क। श्रेष्ठे वृषे। "मणिः सूत इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः" भा० व० ३०अ०। "गोवृषं यत्सकं वापि यथेष्टं विनिवेदयेत्" आ०त० भविष्यपु०। गोवृषं श्रेष्ठवृषम्" रत्नाकरः। "भगवान् गोवृषध्वजः" भा० अनु० ८४अ०। "प्राण्यानां गोवृषश्चासि भवां लोकप्रपूजितः" भा० आनु० १४अ०। "मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषन्तु गवामपि" हरिवंशे० ४अ०। गौश्च वृषश्च तौ शाहचर्य्यमाश्रित्य अच्। सामान्यविशेषद्योतके गोबलीवर्द्न्याये, गोबलीवर्द्न्यायोऽप्यत्र।

गोव्याघ्र न० गौश्च व्याघ्रश्च सदाविरोधित्वात् समाहा०द्व०। गोव्याघ्रसमाहारे।

गोव्याधित पु० गोलप्रवर्त्तके ऋषिभेदे प्रवराध्याये सूर्य्यं दश्यम्

गोव्रज पु० ६त०। गोसमूहे। गावो व्रजन्त्यत्र व्रज—आधारे

च। २गोगतिस्थाने ३गोष्ठे च पु० “न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे” “नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा”। “कृतवापनो निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा” मनुः।

गोव्रत न० गोहत्यानिमित्तं गोषु व्रतम्। १गोहत्यानिमित्ते गोषु व्रतभेदे तच्च व्रतं विष्णुप्रोक्तं यथा।
“मासमेकं कृतवापनो गवानुगमनं कुर्यात् आसीनास्वासीत स्थितासु स्थितः स्यात् अवसन्नाश्चोद्धरेत् भयेभ्यश्च रक्षेत् तासां शीतादित्राणमकृत्वा नात्मनः कुर्यात् गोमूत्रेण स्नायात् गोरसैश्च वर्त्तेत एतद् गोव्रतं गोवधे कुर्यात्” पराशरस्तु सापवादं तत्र विशेषमाह “गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः। तद्वधन्तु न तं विद्यात् कामाकामकृतन्तथा। अङ्गुष्ठमात्रस्थूलो वा बाहुमात्रः प्रमाणतः। आर्द्रस्तु सपलाशश्च दण्डइत्यभिधीयते। दण्डादूर्द्धं यदन्येन प्रहरेद्वा निपातयेत्। प्रायश्चित्तं चरेत् प्रोक्तं द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्। रोधबन्धनयोक्त्राणि घातनञ्च चतुर्विधम्। एकपादञ्चरेद्रोधे द्विपादं बन्धने चरेत्। योक्त्रेषु पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने। गोचारे च गृहे वापि दुर्गेष्वपि समेष्वपि। नदीष्वपि समुद्रेषु खातेऽप्यथ दरीमुखे। दग्धदेशे स्थिताः गावस्तम्भनाद्रोध उच्यते। योक्त्रदामकडोरैश्च घण्टाभरणभूषणैः। गृहे वापि वने वापि बद्धा स्याद्गौर्मृता यदि। तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च तत्। हले वा शकटे पङ्क्तौ भारे वा पीडितोनरैः। गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योक्त्रं भवति तद्वधः। मत्तः प्रमत्तउन्मत्तश्चेतनोवाप्यचेतनः। कामाकामकृतक्रोधाद्दण्डैर्हन्यादथोपलैः। प्रहृता वा मृता वापि तद्धि हेतुर्निपातने। मूर्च्छितः पतितोवापि दण्डेनाभिहतः स तु। उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा (पदानि)। ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वापि पिबेद् यदि। पूर्वव्याध्युपसृष्टश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते। पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भसम्मिते। पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम्। पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च। त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने। पादे वस्त्रयुगञ्चैव द्विपादे कांस्यभाजनम्। पादोने गोद्वयं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतम्। निष्पन्नसर्वगात्रन्तु दृश्यते वा सचेतनम्। अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे द्विगुणं गोव्रतं चरेत्। पाषाणेनैव दण्डेन गावोयेनाभिघातिताः। शृङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादौ तेन पातने। लाङ्गूले छिन्नपादन्तु द्वौ पादावस्थिभञ्जने। त्रिपादञ्चैव कर्णे तु चरेत् सर्वं निपातने। शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च। यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते। व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना। यवसञ्चापहर्त्तव्योयावद् दृढबलोभवेत्। यावत्सम्पूर्णसर्वाङ्गस्तावत्तं पोषयेन्नरः। गामेवं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्य विसर्जयेत्। यद्यसम्पूर्णसर्वाङ्गोहीनदेहोभवेत्तदा। गोघातकस्य तस्यार्द्धं प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत्। काष्ठलोष्टकपाषाणैः शस्त्रेणोपहतो बलात्। व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत्। चरेत् सान्तपनं काष्ठे, प्राजापत्यन्तु लोष्टके। तप्तकृच्छ्रन्तु पाषाणे शस्त्रे चैवातिकृच्छ्रकम्। पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः। तप्तकृच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश। प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम्। तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः। अन्यत्राङ्कनलक्ष्मभ्यां वाहने दाहने तथा। सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः। अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने तथा। नदीपर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्। अतिदाहे चरेत् पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत्। नासिके पादहीनन्तु चरेत् सर्वं निपातने। दहनात्तु विपद्येत अनड्वान् योक्त्रयन्त्रितः। उक्तं पराशरेणैव ह्येकपादं यथाविधि। रोधबन्धनयोक्त्राणि भारः प्रहरणं तथा। दुर्गप्रेरणयोक्त्राणि निमित्तानि वधस्य षट्। बन्धपाशसुगुप्ताङ्गोम्रियते यदि गोपशुः। भवने तस्य पापी स्यात् प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति। न नारिकेलैर्न च शाणवालैर्न चापि मौञ्जैर्न च वल्कशृङ्खलैः। एतैस्तु गावोन निबन्धनीयाबद्धा तु तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा। कुशैः काशैश्च बध्नीयाद्गोपशुं दक्षिणामुखम्। पाशलग्नाग्निदग्धेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते। यदि तत्र भवेत् मृत्युः प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?। जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्बिषात्। प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन्। गवाशनेषु विक्रीणंस्ततः प्राप्नोति गोवधम्। आराधितस्तु यः कश्चिद्भिन्नकक्षोयदा भवेत्। श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नोवा कूपसङ्कटे। कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नोवा ग्रीवापादयोः। स एवं म्रियते, तत्र त्रीन् पादांस्तु समाचरेत्। कूपखाते तटीबन्धे नदीबन्धे प्रपासु च। पानीयेषु विपन्नानां प्राय-

श्चित्तं न विद्यते । कूपखाते तटीखाते दीर्घखाते तथैव च । अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते । वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति । स्वकार्य्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् । निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च । अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते । ग्रामघाते शरौघेण वेश्मबन्धनिपातने । अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते । संग्रामे प्रहतानाञ्च ये दग्धा वेश्मकेषु च । दावाग्नौ ग्रामघाते वा प्रायश्चित्तं न विद्यते । यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते । व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा । भिषङ्मिथ्योपचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् । गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षकाजनाः । न वारयन्ति तां तेषां सर्व्वेषां पातकं भवेत् । एको हतो यैर्बहुभिः समस्तैर्न ज्ञायते कस्य हतोऽभिघातात् । दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता निवर्त्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः । एका चेद्बहुभिः क्वापि दैवाद्व्यापादिता भवेत् । पादं पादञ्च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् । हतेषु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशोभवेत् । नाना भवति दृष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् । मनुना चैवमेकेन सर्व्वशास्त्राणि जानता । प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोघ्नु चान्द्रायणं चरेत् । केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं गोव्रतं चरेत् । द्विगुणे व्रतआदिष्टे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् । राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । यस्य न द्विगुणं दानं केशश्च परिरक्षितः । तत्पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत् । यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति । सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । एवं नारीकुमारीणां शिरसोमुण्डनं स्मृतम् । न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनासनम् । न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गाअनुव्रजेत् । नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः । न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेवं समाचरेत् । त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्च्चनं तथा । बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । गृहेषु नियतं तिष्ठेच्छुचिर्नियममाचरेत् । इह योगावन्तं कृत्वा प्रकाशयितुमिच्छति । स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् । विमुक्तो नरकात्तस्मान्मर्त्त्यलोके प्रजायते । क्लीवोदुःखी च कुष्ठी च सप्त जन्मानि वै नरः । तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् । स्त्रीबालभृत्यगोविप्रेष्वतिकोपं विवर्जयेत्" । अधिकं गोहत्याशब्दे द्रष्टव्यम् । गोहितं व्रतम् । २गोसेवारूपे व्रते गोशब्दे तत्परिचर्य्याप्रकरणे उदा॰ तत्प्रकारश्च तत्र दृश्यः ।

गोशकृत् न॰ ६त॰ । गोमये अटा॰ । "उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाः कुशान् । पयोदृतं वाऽश्मरथाद्गोशकृन्द्रसमेव वा" मनुः ।

गोशर्य्य त्रि॰ श—कर्त्तरि वा॰ यत् गौः शर्य्या शीर्णा यस्य । शीर्णगो शयौ" "याभिर्गोशर्य्यमावतम्" ऋ॰ ८।८ २० । "गोशर्य्यः शयुः" भा॰ ।

गोशाल(ला) स्त्री न॰ । गवां शाला "विभाषा सेनेत्यादिना" वा क्लीवता । गवां शालायाम् । तत्रजातः इत्यर्थे शालादित्वेन प्राचां मते वृद्धसंज्ञत्वाच्छ, अन्यमते अण्, तस्य स्थानान्तगोशालेत्यादि पा॰ लुक् । गोशाल तत्र जाते त्रि॰ । स्त्रीत्वपक्षे तु न लुक् । गोशालीय गौशाल वा तत्र जाते त्रि॰ इति भेदः ।

गोशीर्ष पु॰ गोः शीर्षमिव शीर्षं यस्य । १ऋषभपर्व्वते तस्य गोशीर्षाकारशृङ्गत्वात् तथात्वम् । स आकरत्वेनास्त्यस्य अच् । २चन्दनभेदे । गोशीर्षोद्भूतत्पत्तिकथा रामा॰ कि॰ का॰ ४१स॰ २८।४०श्लो॰ । "तच्च देशमतिक्रम्य महाम्बरसंस्थितिः । सर्व्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्व्वतः । गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् । दिव्यमुत्पद्यते तत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम्" । तदाकारे ३अस्त्रभेदे च "अयोगुडैर्भिन्दिपालैर्गोशीर्षैर्मुसलैरपि" भा॰ द्रो॰ १७९ अ॰ । ६त॰ । ४गोमुण्डे न॰ ।

गोशीर्षक पु॰ गोः शीर्षमिव कायति कै—क । १द्रोणपुष्पीवृक्षे रत्नमा॰ स्वार्थे क । २चन्दनभेदे गोशीर्षशब्दे उदा॰ ।

गोशृङ्ग पु॰ गोः शृङ्गमिव शृङ्गमस्य । ऋषिभेदे "हिमवद्वनमध्यस्थो गोशृङ्ग ऋषिसत्तमः" "गोशृङ्गस्य ऋषेस्तत्र दृष्टवाते तथाश्रमम्" स्क॰ पु॰ प्रभा॰ ख॰ । २दक्षिणदेशस्थे पर्व्वतभेदे च । "तथैव सहदेवोऽपि प्रययौ दक्षिणां दिशम्" इत्युपक्रमे "निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्व्वतप्रवरं तथा । तरसैवाजयच्छ्रीमान्" भा॰ स॰ १०अ॰ । ६त॰ । ३गोविषाणे न॰ । तदाकारोऽस्त्यस्य अच् । ४बर्व्वरवृक्षे पु॰ राजनि॰ ।

गोश्रुति पु॰ व्याघ्रपद्गोत्रापत्ये ऋषिभेदे "तद्धैतत् सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोवाच" छा॰ उ॰ ।

गोष्ठ पु॰ द्वि॰ व॰ । द्वन्द्वे॰ तु॰ परस्थम् "गवाश्वप्रभृतीनि च" पा॰ "यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः" सि॰

कौ० । पक्षे नैकवद्भावः न क्लीवता च । गवि अश्वे च । पक्षे एकवद्भावः अवङ् च । तत्रार्थे न० ।

गोष(स)खि पु० गौः सखाऽस्य वेदे वा षत्वम् । १गोसहायके "स्तोता मे गोषखा स्यात्" ऋ० ८।१४।१। "यस्मिन्निन्द्रः सोमं पिबति गोसखायम्" ऋ० ५।३७।४। ङत० अच् समा० न षत्वम् । २गोः सहाये

गोषड्गव न० गवां षट्कम् गो+षड्गवच् । गोषट्के एवं छागषड्गवादयश्छागादिषट्के न० ।

गोषणि(सनि) त्रि० गां सनोति ददाति सन–दाने इन् सवनादिषु पाठात् न नित्यं षत्वम् किन्तु पूर्व्वपदात् वा षत्वम् । १गोदातरि "यक्ते अश्वसनिर्भक्षोयोगोसनिस्तस्य" यजु० ८।१२। पक्षे षत्वम् । "गोषणिं धियमश्वं वाजसासृत" ऋ० ६।५।३।१०।

गोषद् त्रि०गवि वाचि सीदन्ति सद–क्विप् पूर्व्वपदात् षत्वम् । स्तवनवाक्ये । गोषदितिशब्दोऽस्त्यत्राध्यायेऽनुवाके वा गोषदा० वुन् । गोषत्क गोषच्छब्दयुक्ते अध्याये अनुवाके च पु० । अच् । गोषद तत्रार्थे त्रि० ।

गोषदादि पु० अध्यायानुवाकयोः "गोषदादिभ्यो वुन्" पा० मत्वर्थे वुन्प्रत्यय निमित्ते शब्दगणे । स च गणः पा०ग० सू० उक्तो यथा गोषद् इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्या खरेष्ठा देवीर्धियः रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त्त कृशानु गोषद" ।

गोषन् त्रि० गां सनोति सन–विच् ङत० "सनोतेरनः" पा० नान्तस्य नित्यषत्वनिषेधेऽपि पूर्वपदात् वा षत्वम् । गोदातरि "शंसामि गोषणो नपात्" ऋ० ४।३२।२२ ।

गोषा त्रि० गां सनोति सन–विट् ङा । सनोतेरनः" पा० षत्वम् । गोदातरि "गोषा इन्द्रोनृषामसि" सि० कौ० धृता श्रुतिः "इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्म्मन् दिवि ष्याम पार्य्ये गोषतमाः" ऋ० ६।३३।५। अत्र "घरूपेत्यादि" पा० सू० गोषाशब्दस्य तमपि परे ह्रस्वः ।

गोषा(सा)ति स्त्री सो–भावे–क्तिन् ऊतियूतीत्यादिना नि०, सन–भावे क्तिन् ङा वा ङत० षत्वम् । १गोलाभे २गोदाने च "गोषाता यस्य ते गिरः" ऋ० ८।८४।७। "गोषातौ गवां लाभे" भा० सप्तम्या डाच् एव सुस्तरम् । गवां सातिर्लाभोऽस्य । ३लब्धगौ लब्धपशुके त्रि० "अस्य गोषाता अजितेषु आदिषु" ऋ० १०।३८।१। गोषातौ लब्धपशुके" भा० ।

गोषादी स्त्री गां सादयति सद–णिच्–अच् उ० स० षत्वं गौरा० ङीष् । पक्षिभेदे । "गोषादी देवानां पत्नीभ्यः" यजु० २४।२४। ।

गोषेधा स्त्री गौरिव सेध उत्सेधोयस्याः पूर्वपदात् षत्वम् । दुर्लक्षणायां स्त्रियाम् । "विश्वपदीं बृहदतीं गोषेधां विधमासृत" अथ० १।१८।४। [अगोष्ठ ।

गोष्ट संघाते भ्वा० आत्म० अक० सेट् । गोष्टते अगोष्टिष्ट ।

गोष्टोम पु० गोसंज्ञः स्तोमोऽत्र । उक्थसंस्थे बहुमन्त्रात्मके १स्तोमभेदे । २तदुपलक्षिते एकाहसाध्ये यागभेदे च "स एतान् स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरितीमे वै लोका एते स्तोमा अयमेव ज्योतिरयमध्यमो गौरसावुत्तम आयुः" ता० व्रा० ४।१।७।

"स पूर्वोक्तः प्रजापतिः एतान् स्तोमान् स्तोमशब्देन त्रिवृदादिस्तोमवन्त्यहानि लक्ष्यन्ते । तानि ज्योतिर्गौरायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत् । तत्र ज्योतिरग्निष्टोमसंस्थः, गौरायुश्चैते उक्थसंस्थे० ज्योतिष इय स्तोमकॢप्तिः । त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठ्यानि सप्तदश आर्भव एकविंशोग्निष्टोमसामेति । अथ गोष्टोमस्य, पञ्चदशोबहिष्पवमानः त्रिवृदाज्यानि सप्तदशमाध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशमाध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनमिति । एते उक्ताः स्तोमा इमे लोका वै भूरादिकाः खलु, कः कतमो लोक इति बुभुत्सायामाह अयमेव लोको ज्योतिः, अयमध्यमोऽन्तरिक्षलोको वै असादुत्तमस्तृतीयः स्वर्लोक आयुः, स्तोमत्रयस्य लोकत्रयेण सह संख्यासाम्यात् तच्छब्दता एतैः त्रिभिः स्तोमैः सावनैस्त्रीन् लोकान् प्राजनयदिति शेषःअथैतान् विधत्ते" भा० ।

"यदेते स्तोमा भवन्तीमानेव लोकान् प्रजनयन्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति" ता० व्रा० ८ । "यद्येषोऽतिरात्रो भवतीति वाक्यशेषेतत्सर्वं व्याख्येयम् । अभिप्लवषडहस्योत्तरं त्र्यहं विधातुमाह" भा० "स एतन्त्र्यहं पुनः प्रायुङ्क्त तेन षडहेन षट्कतून् प्राजनयत्" ता०व्रा०६ ।"स प्रजापतिरेतं पूर्व्वोक्तं त्र्यहं पुनः प्रयुक्तवान् । गौरायुर्ज्योतिरिति क्रमोऽत्रावगन्तव्यः । तथा चापस्तम्बः "ज्योतिष्टोममग्निष्टोमं रथन्तरसामानमुक्थं बृहत्सामानमायुरुक्थं रथन्तरसामानं ज्योतिष्टोमं बृहत्सामानमिति । तेन षडहेन षट् ऋतून् वसन्ता-

दीन् प्राजनयत् स्तुत्वान्। अथार्थवादानुगुणत्वाय पूर्व्व-विहितेन त्र्यहेण संयुज्य इममुत्तरं त्र्यहं विधत्ते” भा०। “तदेष षडहो भवति ऋतुनेव प्रजनयन्ति ऋतुषु प्रतितिष्ठन्ति” ता० ब्रा० १०।

गोष्ठ न० गावस्तिष्ठन्त्यत्र घञर्थे क षत्वम्। गवां स्थाने अमरः। “गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमश्वलायनम्” माघः। गोष्ठी बहुजनाः कर्तृतयास्त्यस्य अच्। २गोष्ठीकर्त्तव्ये श्राद्धभेदे न० “पित्र्य इदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम्” मनुः “गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे “गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम्” इति विश्वामित्रेण द्वादशविधश्राद्धगणनायां गोष्ठश्राद्धस्य विधानात्” कुल्लू०।

गोष्ठपति पु० ६त०। गोः स्थानाध्यक्षे अमरः।

गोष्ठश्व पु० गोष्ठे श्वा अचतुरेत्यादि अच् समा०। १गोष्ठस्थे शुनि तत्तुल्ये परहिंसके स्वगृहे स्थित्वा २परद्वेष्टरि च त्रिका०। षष्ठीसमासे तु न अच् समा०। गोष्ठश्वा इत्येव

गोष्ठागार न० ६त०। गोष्ठस्य सभाया बहुजनस्थानस्यागारम्। बहुजनागारे गृहे हारा०।

गोष्ठाध्यक्ष पु० ६०। गोष्ठपतौ।

गोष्ठान न० गोः स्थानं वेदे पूर्वपदात् षत्वम्। १गवां स्थाने गोष्ठे। “व्रजं गच्छ गोष्ठानम्” यजु० १।२५। लोके तु गोस्थानमित्येव। “गोष्ठं गोस्थानकम्” अमरः।

गोष्ठा(पा)ष्टमी स्त्री “कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु स्मृता गोष्ठा-(पा)ष्टमी बुधैः। तद्दिने वासुदेवोऽभूत् गोपः पूर्वन्तु वत्सपः” इत्युक्तायामष्टम्याम् गोपाष्टमीशब्दे दृश्यम्।

गोष्ठि स्त्री गावो वाग्विशेषास्तिष्ठन्त्यत्र स्था—बा० कि ६त० षत्वम्। १गोष्ठीशब्दार्थे २परस्परसंलापे च। “आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च। स्तब्धता चाभिमानित्वं तथाऽत्यागित्वमेव च। एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः” भा० उ० १५६२ श्लो०।

गोष्ठी स्त्री गावोऽनेकावाचस्तिष्ठन्ति अत्र स्था—घञर्थे क। ६त० अम्बाम्बेति षत्वम्” गौरा० ङीष्। १सभायां परिषदि। “तत्र गोष्ठीषु रथ्यासु विप्रवर्जितेषु च। भा० वि० ६। २परस्परालापे “गोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति” हितो०। ३पोष्यवर्गे च”। “विषं गोष्ठी दरिद्रस्य” चाणक्यः। ४समूहे गोष्ठशब्दे उदा०। सभायाम् अस्य पुंस्त्वमपि। “सुदुष्कृत्यान् पर्वतसन्निरोधान् गोष्ठान् करीषां निरदिक्षत्रावाः। भा० व० १७७ अ०।

गोष्ठीपति पु० ६त०। १बहुपोष्यवर्गपालके २सभापतौ च।

गोष्ठेक्ष्वेडिन् पु० गोष्ठे क्ष्वेडते क्ष्विड—णिनि पात्रेसमि० नि०। प्रगल्भे। युक्तारोह्या० आद्युदात्तताच्च। एवं गोष्ठेगल्भ गोष्ठेपटु गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजित इत्येतेऽपि पात्रेसमिता नि०। सभाप्रगल्भे सभाकुशले। पूर्ववत् आद्युदात्तताचैषाम्।

गोष्ठेशय पु० गोष्ठे गोस्थाने शेते शी—अच् अलुक् स०। गोव्रतार्थं गोष्ठशयनकारके। “पञ्चगव्यं पिबेत् गोघ्नो मासमासीत संयतः। गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति” याज्ञ०।

गोष्ठ्य त्रि० गोष्ठे भवः यत्। १गोष्ठे भवे। २रुद्रभेदे पु०। “नमोव्रज्याय च गोष्ठ्याय च” यजु० १६।४४।

गोष्पद न० गोः पदम्, गावः पद्यते यस्मिन् देशे वा “गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु” पा० सेवितादौ सुट्। गोः पदजाते १गर्त्ते, २गोपदप्रमाणे च। ३गोभिः सेवितदेशे ४तदसेविते वनादौ च। “बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घितं गोष्पदं लघु” रामा०ल०६८स०। “भीष्म-द्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपाताल (वडवानल) सम्भवम्। मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम्” भा० श० ७अ०। ५प्रभासक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे। तत्स्थानादि स्क०पु० प्रभा० “इयं सरस्वती पुण्या सर्वदैव हि विद्यते। पञ्चस्रोताः प्रभासे तु दुष्प्रापा त्रिदशैरपि। तस्या यत्पञ्चमं स्रोतो न्यङ्कुमत्यास्तटानि च। तस्य मध्ये स्थितं तीर्थं गोष्पदेति च विश्रुतम्” “पापिनां छित्तिदं तीर्थमाद्या दृष्टं मया सता। तदास्मिन् गोष्पदं नाम कलौ ख्यातं धरातले। यदा क्षीरोदमथनात् प्रसूता लोकमातरः। तदा देवि! समन्तात्तु ता गतास्तीर्थसन्निधौ। पदं तत्र निमग्नं च नन्दिन्याश्च शिलातले। शिलां खुराङ्कितां दृष्ट्वा वासुदेवाङ्कितां तथा” इत्युपक्रमे देवान् प्रति नन्दिनीवाक्यम्। “इदं मम पदं देवाः! शिलासंस्थं विराजते। गगनाङ्गणभूमिस्थं चन्द्रबिम्बमिवापरम्। अद्य प्रभृति भो देवा! सर्वलोके चराचरे। गोष्पदं नाम विख्यातं लोके ख्यातिं गमिष्यति”।

गोस पु० गां सनं स्यति सो—क। १बोले २उष्णकाले ३विभाते मेदि०।

गोसङ्ख्य पु० गाः संचष्टे सम्+चक्ष—अच्। गोपे। अमरः। “गोसङ्ख्य चार्यं कुलसङ्ख्यानाम्”। “तेषां गोसङ्ख्य चार्षं वै तन्त्रिपालेति मां विदुः” इति च भा० वि० १०अ०।

गोसव पु॰ गोभिः कृतं सवम्। गवामयनाख्ये सत्रभेदे "गावो वा एतत् सत्रमासत" ता॰ब्रा॰ ४,१,१, गवामयन शब्दे विवृतिः।

गोसदृक्ष पुंस्त्री गोः सदृक्षः। गोतुल्ये गवये हेम॰। २जात्यादिना गोतुल्ये त्रि॰। गोसदृशादयोऽपि तत्रार्थे।

गोसनि पु॰ गां सनोति सन–इण् इन॰ पूर्वपदात् वा षत्वे प्राप्ते सनना॰ न षत्वम्। गोदातरि गोषणिशब्दे उदा॰ दृश्यम्। "गोसनिं वाचमुदेयम्" अथ॰३।२०।१०।

गोसम्प्रदाय त्रि॰ गां सम्प्रददाति सम्+प्र+दा–"आतोऽनुपसर्गे" पा॰ अनुपसर्गइत्युक्तेः न कः किन्तु अण्। गोसम्प्रदातरि।

गोसम्भवा स्त्री गोरिव सम्भवो लोमादिरूपाकारो यस्याः। १ श्वेतदूर्वायां राजनि॰। २गोजाते त्रि॰।

गोसर्ग पु॰ गावः सृज्यन्तेऽत्र काले सृज–आधारे घञ्। गवां वनगमनाय मोचन काले सूर्य्यस्य किरणानां त्यागकाले १प्रातःकाले "गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च" सुश्रु॰। [ख्याते गोधाख्ये जन्तौ।

गोसर्प पुंस्त्री गोरिव चतुश्चरणवत्त्वात् सर्पः। (गोसाप)

गोसव पु॰ गौः सूयते हिंस्यतेऽत्र सू–हिंसायाम् आधारे अप् पूर्वपदात् वा न षत्वम्। गोसवाख्ये यज्ञभेदे "स्वर्जिता गोसवेन वा" हेमा॰ दा॰ लिङ्गपु॰। तत्कर्त्तव्यता च कात्या॰ श्रौ॰ २२,११,२ सूत्रादौ उक्तं यथा "ऋषभगोसवौ" १सू॰ "ऋषभोगोसवश्च क्रतू भवतः" कर्कः "पूर्वो राज्ञः" २सू॰ "पूर्वः ऋषभसंज्ञको राज्ञः" कर्कः "दक्षिणा ऋषभसहस्रं द्वादश वा शतम्" ५सू॰ "विकल्पेन ऋषभसंज्ञकऋषभाणां सहस्रं, द्वादशाधिकं शतं वा" (दक्षिणा) कर्कः। "उक्थ्यो गोसवोऽयुत दक्षिणः" ६सू॰। गोसवसंज्ञः क्रतुरुक्थसंस्थो भवति अयुतदक्षिणश्च" कर्कः। "वैश्यस्य इत्येके" ७सू॰ मन्यन्ते। "सर्वेषामित्यपरे" ८सू॰। सराजानो विशो यं पुरस्कुर्वीरन् स एतेन यजेत" ९सू॰। "राज्ञा सहिता विशः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कुर्वीरन् मुख्यत्वेनाङ्गीकुर्वीरन् स गोसवेन यजेत"। "आस्यविलेऽभिषिच्यते" १०सू॰। "प्रतिदुराहवनीयस्य दक्षिणतः" ११सू॰। "स्थितः आगान्तुकत्वादन्ते। आहवनीयात् दक्षिणस्यां दिशि उपविष्टो यजमानः प्रतिदुहाधारोष्णेन दुग्धेनाभिषिच्यते "संस्थपतिरित्येनं ब्रूयुः "गोसवयाजिनं जनाः" कर्कः। "मैत्रसोम दक्षिणालिङ्गो मरुत्स्तोमोगणयज्ञो भ्रातृणां सखीनां वा १२सू॰। मैत्रसोमदक्षिणायां यानि लिङ्गानि तान्यत्रापि भवन्ति" कर्कः। गां स्वर्गं सुनोति अच् षत्वम् "दातुः स्वर्गदातरि" "तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः" तिलदानमन्त्रः।

गोस्तनस् पु॰ गवि जले ग्रसति ग्रस–बा॰ असच् ७त॰। बाले राघवमत्स्ये।

गोसहस्र न॰ गवां सहस्रं दातव्यतया यत्र। तुलापुरुषादिषोडशमहादानान्तर्गते पञ्चमे महादानभेदे "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्त्तनम्"। "यत्तत् षोडशधा प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले" इति चोपक्रम्य "कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रं च पञ्चमम्" इत्युक्त्वा तद्दान प्रकारः हेमा॰ दा॰ मत्स्य पु॰ उक्तो यथा

"मत्स्य उवाच। अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम्। पुण्यं तिथिमथासाद्य युगमन्वन्तरादिकम्। पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा। लोकेशावाहनं कुर्य्यात् तुलापुरुषदानवत्। पुण्याहवाचनं कुर्य्याद्धोमः कार्य्यस्तथैव च। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। वृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत्। गोसहस्रादुनिष्क्रम्य गवां दशकमेव"। पयोव्रतस्त्रिरात्रमिति दानदिनात् पूर्वं त्रिरात्रं पयोव्रतः स्यादित्यर्थः, अत्रादिशब्देन देशकाल–वृद्धिश्राद्ध–विनायकपूजा–ऋत्विग्वरण–मधुपर्कदान–कुण्डवेदिवितान–चरुलेपनपताकादीनि मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदाने निरूपितानि गृह्यन्ते। वृषं लक्षणसंयुक्तं, वृषलक्षणानि, "उन्नतस्कन्धककुदम् ऋज्वलाङ्गूलभूषणम्" इत्यादीनि वृषोत्सर्गप्रकरणे मत्स्यपुराणोक्तान्यत्र वेदितव्यानि, गोसहस्रादुनिष्क्रम्येति दशोत्तरगोसहस्रादिति वेदितव्यम्, अपि दशाधिकगोसहस्रस्य विनियोगदर्शनात्। यद्यपि गवां दशकमित्यत्र गोमात्रप्रतीतिः तथापि उत्तरत्र "ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकादुनिवेदयेदिति" धेनुसंकीर्त्तनात्, पुराणान्तरे "गोसहस्रादुनिष्क्रम्य सवत्सं दशकं गवामिति" अभिधानाच्च धेनुदशकमेवाधिवासनीयम्। इतरत्र पुनर्गोत्वस्य धेनुरूपत्वादरः। "गोसहस्रं बहिः कुर्य्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितम्। सुवर्णशृङ्गाभरणं रौप्यपादसमन्वितम्। अतः प्रवेश्य दशकं वस्त्रमाल्यैस्तु पूजयेत्। सुवर्ण–घण्टिकायुक्तं ताम्रदोहनिकान्वितम्। सुवर्णतिलकोपेतं हेमपट्टैरलङ्कृतम्। कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगन्ध-

समन्वितम् । हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चामरैश्चापि शोभितम् । पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् । "दशसौवर्णिके शृङ्गे, खुराः, पञ्चपलास्तथा" । पञ्चाशत्पलमितोदोहनकः अन्यत्र तथाभिधानात् वर्णितकादौ सुवर्णशब्दोऽत्र षोडशमाषपरिमितहिरण्यवचनः, सकृदुच्चरितसुवर्णशब्दावगतपरिमाणपरित्यागानुपपत्तेः । पादुके काष्ठमय्यौ, चर्म्मकृते उपानहाविति भेदः । "गवां दशकमध्ये स्यात् काञ्चनो नन्दिकेश्वरः । कौषेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः । लवणद्रोणशिखरे-माल्येक्षुफलसंयुतः । कुर्य्यात् पलशताद्रूर्द्धं सर्वमेतदशेषतः । शक्तितः फलसाहस्रितयं यावदेव तु । गोशते वै दशांशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत्" । लवणद्रोणशिखरे, लवणद्रोणोपरीत्यर्थः । नन्दिकेश्वरलक्षणं कलितविजयात् "ऊर्द्धस्थितेनेत्रो द्विभुजः सौम्यास्तु नन्दिकेश्वरः । वामे तु शूलभृद्धस्ते चाक्षमालासमन्वितः" इति ऊर्द्ध इति, अशयानानुपविष्ट इत्यर्थः । पलशताद्रूर्द्धं पलसहस्रत्रितयं यावदिति, साभरणनन्दिकेश्वरविषयमेतत् आनन्तर्य्यात् । गोशते वै दशांशेनेति गोशते देये गामेकामेकञ्च वृषभं वेदिमध्येऽधिवासयेत् । पलशताद्रूर्द्धं पलशतत्रयं यावदिति साभरणनन्दिकेश्वररचनादिकं कुर्य्यादित्यर्थः । "पुण्यं कालमथासाद्य गीतिमङ्गलनिःस्वनैः । सर्वौषध्युदकस्नानस्नापितो वेदिपुङ्गवैः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं संगृहीतकुसुमाञ्जलिः" । अत्रापि पूर्ववत् पूर्वेद्युरधिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे ब्राह्मणवाचनानन्तरमग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्मशेषं गुरुः समापयेत् । ततः पुण्यकालम् आत्मानुकूललग्नशुद्ध्यादिलक्षणमासाद्य कुण्डसमीपस्थितकलसोदकेन ब्राह्मणैः स्नापितः शुक्लमाल्याम्बरधरो यजमानो वक्ष्यमाणमन्त्रानुदीरयेत् । "नमो वो विश्वमूर्त्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव च । लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः । गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः । ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः । गावो मे अग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः । गावः शिरसि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् । यस्मात् त्वं वृषरूपेण धर्म्म एव सनातनः । अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः । इत्यामन्त्र्य च यो दद्याद्गुरवे नन्दिकेश्वरम् । सर्वोपकरणोपेतं गोयुगञ्च विचक्षणः । ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाद्विनिवेदयेत् । गवां च शतमेकैकं तदर्द्धं वाथ विंशतिम्" । दश पञ्चाथवा दद्यादन्येभ्यस्तदनुज्ञया" । दानवाक्यमत्र तुलापुरुषवद्वेदितव्यम्, एते च शतप्रभृति पञ्चपर्य्यन्ता विकल्पा ऋत्विग्विषयाः तदानन्तर्य्यात्, तत्रायमर्थः सिद्धो भवति गोदशकमध्यान्नन्दिकेश्वरयुतं गोयुगं गुरवे प्रतिपाद्य शेषाणामष्टानां गवामेकैकामेकैकस्मै ऋत्विजे दद्यात्, तथा गोसहस्रमध्यात् शतद्वयं गुरवे प्रदाय एकैकं शतमृत्विग्भ्यो दद्यात्, अथ वा शतं गुरवे पञ्चाशतं पञ्चाशतमृत्विग्भ्यः, अथ वा चत्वारिंशतं गुरवे विंशतिं विंशतिमृत्विग्भ्यः । विंशतिं, वा गुरवे दश दशर्त्विग्भ्यः, दश वा गुरवे पञ्च पञ्चर्त्विग्भ्यो दद्यात् शेषा गास्तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दद्यात् । दक्षिणाञ्चात्र पूर्ववदेव दद्यात् अनुक्तदक्षिणासु सुवर्णः दक्षिणेति वचनात् यथाशक्ति सुवर्णं वा । ततः पूर्ववदेव पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनादि कुर्य्यात् । "नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् । बह्व्यश्चैकस्य दातव्या श्रीमदारोग्यवृद्धये । पयोव्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः" । इदञ्च पयोव्रतानुष्ठानं, शक्तविषयम् "अशक्तौ नक्तमिष्यते" इति वचनात् । "श्रावयेत् शृणुयाद्वापि महादानानुकीर्त्तनम् । तद्दिनं ब्रह्मचारी स्याद्यदीच्छेद्विपुलां श्रियम्" । आथर्वणगोपथब्राह्मणे "अथातो गोसहस्रविधिर्गोष्ठ उदकान्ते शुचौ देशे प्राञ्चमिध्ममुपसमाधाय अन्वारभ्याथ जुहुयात्, आ गावश्चक्रेनाद्यं जुहुयात्, महाव्रीहीणामैन्द्रस्य सौम्यस्य चरुं तस्याः पयसि श्रपयित्वा गाव इति, एवमुभय इत्येतेन जुहुयात् पश्चादग्नेस्तीर्थोदकपूर्णकलसमयस्याध्याहिसंवोगोष्ठेनेति दश गाः स्नापयेत् स्वरमाणोऽन्याः समभ्युक्ष्य चरुं, तस्याः स्नानोदकेनेममिन्द्रं वर्द्धय क्षत्रियं म इति, राजानमभिषिच्येमा आप इति, षड्भिर्यथोक्तमञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनं कृत्वा सहस्रतमीं प्रथमामलंकृत्य गावो भागुपतिष्ठत प्रजावतीः सूयवसादिति च पर्य्यासयेत् प्रियमशनन्त्वा हिःचमम इति सहस्रतमीवाचश्च जपेत् सया गावः पतिना सवत्समिति मन्त्रेणानेनार्घं दत्वा सहस्रतमीं पुनरुपसंवेश्य भूमिद्यां प्रतिष्ठास्यति जपेत् सहस्रं, तस्याः पृष्ठतो व्रजन् सर्वाः प्रदक्षिणीकृत्य गमकृत्य स्वस्ति वाच्य ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य दश गा दक्षिणाः कर्त्ते सहस्रतमीं वत्सयुक्तञ्च तदपि । सप्तजन्मकृतं पापं पुरुषैः सप्तभिः कृतम् । तद्वचनात् विधिनानेन भावदेहोपदेशान्तरः । सर्वेषामिह दानानां फलं अत्र परिकीर्त्तितम् ।

तद्वाप्नोति विप्रेभ्यो गोसहस्रप्रदो नरः। अश्वमेधं हयोत्सर्गं गोसहस्रमयन्तु यः। दद्याद्धोमाय स्म्याङ्गः पितरस्तर्पयन्ति हि। तस्मादनेन विधिना गोसहस्रन्तु यो नरः। प्रदद्यात् स विशुद्धात्मा याति तत् परमं पदमिति"। मत्स्यपुराणे "अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत्। सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारणसेवितः। विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना। सर्वेषां लोकपालानां लोके संपूज्यते सुरैः। प्रतिमन्वन्तरं तिष्ठेद्राजराजो भवेत् पुनः। अश्वमेधशतं कुर्यान्निरवध्यानपरायणः। वैष्णवं लोकमास्थाय ततो मुच्येत बन्धनात्। पितरश्चाभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं शुभम्। अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं पुत्रो दौहित्र एव च। गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति। स यस्तत्कर्मकरो वा स्यादपि दृष्टा तथैव च। संसारसागरादस्मादस्मान् सन्तारयिष्यति। इति पठति य एतद्गोसहस्रप्रदानं सुरभुवनमुपेयात् सोऽरेखापि पश्येत्। अनुभवति सुखं वा बाध्यमानो निकामम् प्रहतकलुषदेहः सोऽपि यातीन्द्रलोकम्"।

अन्यपुराणोक्तस्तद्विधिस्तत्रैव दृश्यः। ६त०। २गवां सहस्रे च। गोसहस्रं तद्दानफलं विद्यतेऽत्र अच्। गौरा० ङीष्। ३सोमवारयुतायाम् ४मङ्गलवारयुतायां वा। अमावास्यायाम् स्त्री। जाह्नवीस्नाने तस्यास्तथापुण्यजनकत्वमुक्तं ति० त० व्यासेन "अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च। गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी। सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत्। गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्"।

गोसाद त्रि० गां सादयति सद–णिच् अण् उप० स०। गोचालके गोसारथौ "गोः सदसादिसारथिषु" पा० पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरः।

गोसादिन् त्रि० गां सादयति सद–णिच्–णिनि ६त०। गोसारथौ। गोसादवत् पूर्व्वपदे प्रकृतिस्वरः।

गोसारथि पु० ६त०। गोचालके सारथौ गोसादवत् पूर्व्वपदे प्रकृतिस्वरः।

गोस्तन पु० गोः स्तन इव गुच्छो यस्य। १चतुर्यष्टिकहारे अमरः। ६त०। २गोःस्तने च "शरीरमनसास्थि गोस्तनाकाराणि" "हृदयं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम्" सुश्रु०।

गोस्तना(नी) स्त्री गोः स्तन इव फलमस्याः आकृत्यात् वा ङीष्। १कपिलद्राक्षायाममर टीका गोः स्तनाकृत स्तना अस्याः ङीष्। २कुमारानुचरमातृभेदे। "शृणु मातृगणान् राजन्! कुमारानुचरानिमान्" इत्युपक्रमे" प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा" भा० श० ४७अ०।

गोस्तोम पु० गोनामकः स्तोमः पूर्व्वपदात् वा णत्वाभावः। एकाहसाध्ये अग्निष्टोमाङ्गे यज्ञभेदे। "गोस्तोमभूमिस्तोमव्रतस्तुतिव्ययानाम्" आश्व० श्रौ० ६।५।२। "गोस्तोमो भूमिस्तोमो व्रतस्तुतिस्व इति त्रयः एकाहाः कर्त्तव्याः" नारा० वृ०। गोष्टोमशब्दे विवृतिः।

गोस्थान न० ६त०। गोष्ठे अमरः "मध्ये गोस्थानसङ्कुलम्" हरिवं० ६१अ०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

गोस्वामिन् ६त०। गवां स्वामिनि। "तावद्भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा" कात्या० श्रौ०। १५।६।१२। "गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनुः। "प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतकृत्समम्" पराशरः। गवामिन्द्रियाणां स्वामी। २जितेन्द्रिये यतीनामुपाधिभेदे। बोपदेवगोस्वामी रूपगोस्वामी।

गोह पु० गुह्यतेऽत्र गुह–घञ् बा० ऊत्वाभावः। गेहे "अद्रिमौशिजस्य गोहे" ऋ० ४,२१,६। 'गुहा यदीमौशिजस्य गोहे" ७ "विदद्गौरस्य गवयस्य गोहे" ८ "गोहे गृहे" भाष्यम्। तस्मादूरभवोदेशः सुवास्वा० अण्। गौह गेहादूरभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

गोहत्या स्त्री ६त०। गोहनने। प्राणवियोगफलकव्यापारो हननम् यथाह वह्निपु० "स्यात् प्राणवियोगफलकव्यापारो हननं स्मृतम्। रागात् द्वेषात् प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा"। हत्याया ज्ञानाज्ञानकृतत्वं च प्रा० त० व्यक्तपि यथा

"अथ ज्ञानकृतादिनिरूपणम्। तत्र गोवधस्य बुद्धिपूर्वकत्वं तदा भवति, यदि गां ज्ञात्वा एतां हन्मीति इच्छया हन्ति, तदा कामनाद्वारैव ज्ञानस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वात्, तदभावे त्वबुद्धिपूर्वकत्वम्। अतएव प्रवृत्त्यङ्गज्ञानस्य कामनाव्यभिचाराभावादेव 'कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके। अमत्या च द्वयं कार्य्यम्, इति विश्वामित्रवचने ज्ञानाज्ञानाभ्यां द्वैविध्यमुक्तम् अन्यत्र कामाकामाभ्यामित्युक्तम् यथा बृहस्पतिः "कामाकामकृतं त्वेवं महापापं द्विधा मतम्। पुनरपेक्षया चैव निष्कृतिर्द्विविधा स्मृता"। इत्यत्र गवयादिभ्रमेण योगोवधस्तत्र वधस्य न ज्ञानकृतत्वं गोत्वेनाज्ञानात्। गोत्वेन गां ज्ञात्वाऽप्युद्देश्यविप्रमारणादिना यदि हन्ति

तदापि न ज्ञानकृतत्वं तद्विषयकहननेच्छारूपद्वाराभावात्"।
तत्र साक्षात् परम्पराकृतव्यापारभेदः मिता० उक्तो यथा "साक्षात्कर्त्तृ निमित्तिनोश्च भेदस्तेनैव दर्शितः 'पाषाणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात्। निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्य्युर्व्रतं हि ते। तथैव बाहुजङ्घांसपार्श्वग्रीवादिमोटनैरिति"। एतदुक्तं भवति। पाषाणलगुडादिभिर्ग्रीवादिमोटनादिना वा ये गां निपातयन्ति। ते साक्षात्कर्त्तारस्तेषामेव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम्। ये तु व्यक्तित रोधबन्धादिव्यापारयोगिनस्ते निमित्तिनस्तेषां न कृत्स्नव्रतसम्बन्धः किन्तु तदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरिति तत्रापि रोधबन्धादीनां व्यक्तिव्यापारत्वाविशेषेऽपि वचनात् क्वचित्पादः क्वचिद्द्विपादः पादोनं क्वचिदिति" युक्तम्।
तस्याः शोधकं प्रायश्चित्तं स्वामिभेदाद्भिन्नं प्रा०त० उक्तं यथा तत्र ब्राह्मणस्वामिकस्य गोर्वधे मानवं प्रायश्चित्तं तच्च गोघ्नशब्दे दर्शितं तत्र षट्दश धेनवः तन्मूल्यं वा। क्षत्त्रियस्वामिकस्य गोर्वधे देवलोक्तं तच्च तत्रैवोक्तं यथा "गोघ्नः पञ्चमासान् तच्चर्मणा परिवृतो गोग्रासाहारो गोव्रती यवागो गोभिरभिसञ्चरन् विमुच्यते"। गोग्रासाहारो गोग्रासाहारी "कर्म्मण्यण्" इति साधुः। पञ्चमासव्यापकभक्षणं द्वादशप्राजापत्यतुल्यं दक्षिणा च विशेषानुपदेशात् यथाशक्ति देयेति। एतज्ज्ञानादज्ञानात्तदर्द्धं स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् एकस्योभयपरत्वे पादः।
वैश्यस्वामिनो गोर्वधे तु शातातपः "पञ्चगव्येन गोघाती मासेनैकेन शुध्यति। गोमतीञ्च जपेद्विद्वान् गवां गोष्ठे च संवसन्"। पञ्चगव्यमाह शातातपः "गोशकृत् द्विगुणं, मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम्। क्षीरमष्टगुणञ्चैव पञ्चगव्ये तथा दधि", तथाऽष्टगुणम्। यमः "आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य प्रणवेन च। प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनैव तत्पिबेत्"। उत्थाप्य मिश्रीकृत्य।
"मन्त्राज्ञाने मिताक्षरायां षट्त्रिंशन्मतम् 'जपहोमादि यत्किञ्चित् कृच्छ्रोक्तं सम्भवेन्न चेत्। सर्वं व्याहृतिभिः कुर्य्यात् गायत्र्या प्रणवेन च'"। गवां गोष्ठ इति स्ववाक्यबलवत् मातृकादिकगोसम्पत्त्यवबोधाय। गोमतीजपसहितस पञ्चगव्यपानं प्राजापत्यपञ्चकतुल्यम्। एतदज्ञानकृते ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् एकस्योभयधर्म्मपरत्वे पादः।
शूद्रस्वामिनो गोर्वधे तु विश्वामित्रः "कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्य्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके। अमत्या च द्वयं कार्य्यं तदर्द्धं बालवृद्धयोः। स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः"। कृच्छ्रान् प्राजापत्यानि। तत्तुल्याशक्तौ चतस्रो धेनवः द्वादश कार्षापणा वा। एतज्ज्ञानकृते अज्ञाने तदर्द्धं स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्। एकस्योभयधर्म्मपरत्वे पादः। प्रा०त०रघु०।
स्वामिज्ञानविशेषस्तु प्रायश्चित्तविवेकानुसारादुक्तः।
गर्भिण्यादौ तु विशेषमाह बृहस्पतिः "गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुञ्च सुव्रताम्। रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्"। गर्भिणीवधे तु विशेषमाह वृद्धयमः "गवां निपतने चैव गर्भनाशो यदा भवेत्। एकैकशः चरेत् कृच्छ्रं यथापूर्वं तथा परम्"। कृच्छ्रपदं व्रतपरम् द्विगुणं गोव्रतमित्येकवाक्यत्वात् "पादमुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्भवे। पादोनं व्रतमादिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम्। अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते। द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये"। मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् यथा "यदि लगुडाद्यभिघातेन गौर्म्रियते गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम्। गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयं सकलगात्रसम्पत्तौ चैतन्याभावे प्रायश्चित्तपादत्रयम्। अर्थात् चैतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तमूहनीयम्"। मिताक्षरायान्तु गर्भिणीवधे यदा गर्भोऽपि निहतो भवति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायादविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्त्रिंशन्मते विशेषोक्तः 'पादमुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते। पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम्। अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते। द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः"। दोग्ध्रीं बहुक्षीराम्। बृहस्पतिः "अतिवृद्धामतिकृशामतिबालाञ्च रोगिणीम्। हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्द्धं व्रतं द्विजः"। पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्तत्रैमासिकादिना अतिवृद्धा दुग्धच्छेदनासमर्था अतिकृशा कृशत्वेन दोहनवाहनायोग्या अतिबाला वर्षपर्य्यन्तं बाला तदतिक्रान्ता द्विवर्षीया। तथा च बृहदङ्गिराः 'वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवार्षिकी। अतःपरन्तु सा गौः स्यात्तरुणी दन्तजन्मनि"। अतएव वक्ष्यते द्विपादस्तु द्विहायने' इति संवर्त्तः। 'व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा। भिषङ्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्। एकप्रयत्ने निष्पन्ने बहूनां गवां वधे प्रायश्चित्तगौरवमुक्तं न तु तत्कृता पापभेदाभावात्

एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव गुरुतरं पापमिति प्रायश्चित्तमपि तथा। बहूनामित्येकाधिकपरम्। तद्विषयायामपि गोद्वयवधे प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं युक्तम्। अपिशब्दात् स्वहस्तादिना। क्रमहनने तु प्रायश्चित्तावृत्तिः। अथोपपातकानुवृत्तौ यमः "गोघ्नश्चेद्धि हिनः कृच्छ्रचान्द्रायणमथापि वा। अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात्"। तयोर्गोवधतदन्योपपातकयोः। संवर्त्तापस्तम्बौ "एका चेद्बहुभिः क्वापि दैवाद्व्यापादिता भवेत्। पादं पादन्तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक्"। हत्याया यत्र यद्विहितं व्रतं तत्र तस्यैव पादं प्रत्येकं कुर्युः। एकेत्युपलक्षणम् अतोऽनेकैर्बहुभिर्द्वयोर्बहूनाञ्च हनने प्रतिपुरुषं पादद्वयं त्रयं वा कल्पनीयमिति मिताक्षरा। वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैकपुरुषस्यैकप्रयत्नजन्यवधे "व्यापन्नानां बहूनामिति" पूर्वोक्तवचनात् एकैकपुरुषस्य द्विपादं प्रायश्चित्तम् प्रयत्नभेदे तु गोवधद्वित्वेन तन्त्रताया अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्विपादावृत्तिरिति। एतच्चाकामतोवधे द्रष्टव्यम् दैवादिति विशेषोपादानात् कामकृते तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं युक्तं सत्रिणां फलमिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात्। "एकं घ्नतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्द्विगुणोदमः" इति प्रत्येकं दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्चेति मिताक्षरा। वस्तुतस्तु अत्र पापे "कामकृते यत् द्विगुणं बुद्धिपूर्वके" इत्यङ्गिरोवचनेनाज्ञानात् ज्ञाने द्वैगुण्यदर्शनादत्रापि ज्ञाने द्विपादएव युक्तः। सत्रे तु "सप्तदशावराश्चर्द्धिकामाः सत्रमुपासीरन्निति" श्रवणात्तथेति। एकं घ्नतामिति परवचनन्तु गोवधातिरिक्तविषयम् गोवधे एका चेदित्युपदेशेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि अवश्यमतिदेशानवसरात्। तदवश्यत्वं प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं न स्यात् न पूर्णप्रायश्चित्तमात्रम् अतएव प्रायश्चित्तविवेके "एकं घ्नतां बहूनामिति" मनुवचने उक्तम्। बहुभिरित्युपादानात् द्वाभ्यां हनने तु प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तम्"।

अथैकहायनादिगोवधप्रायश्चित्तम् वृद्धप्रचेताः "एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते। अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्यात् द्विपादस्तु द्विहायने। त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतःपरम्"। इदमपि प्रायश्चित्तलाघवेन अबुद्धिपूर्वकाधमस्वामिकवधविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः। तेन यत् स्वामिकवधे यत् प्रायश्चित्तं तस्यैव तत्र पादादिकमूहनीयमतएवातिबालामित्यत्र तथैवोक्तम्। अतःपरं चतुर्हायणे इत्यर्थः। बुद्धिपूर्वे एतदेव द्विगुणमित्यर्थः" प्रा॰ त॰ रघुः।

अपालननिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम् प्रा॰ त॰ उक्तं यथा पराशरः "शीतानिलहता चैव उद्बन्धनमृतापि वा। शून्यागारादुपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्। अपालनात् प्रणश्येत्तु गौश्चरन्ती कथञ्चन। जलौघपतने मग्ना मार्गविद्युद्धतापि वा। श्वभ्रे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदैर्वापि भक्षिता। प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम्। सशिखं वपनं कार्यं त्रिसन्ध्यमवगाहनम्। शृङ्गैर्वापि खुरैर्युक्तं लाङ्गूलश्रवणादिभिः। आर्द्रमेव हि तच्चर्म परिधाय स गां व्रजेत्। तासां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा ताभिः समं व्रजन्। ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः। प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्। अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्"। अत्र गोस्वामीत्यभिधानात् उत्सृष्टवृषादिषु स्वत्वाभावादपालननिमित्तकतद्वधे तदुत्सृष्टृदोषोनास्तीति प्रतीयते। तत्स्वत्वाभावेनान्येषां स्वत्वाभावेनौपादानिकस्वत्वं निराकरोति कल्पतरुधृतब्रह्मपुराणम् "अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः। ब्राह्मणानाह, यत् किञ्चित् मयोत्सृष्टन्तु निर्जने। तत् कश्चिदन्येन गर्भं विभाज्यश्च यथाक्रमम्। न वाह्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित्"। वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः स्वाम्यभावेनोत्सृष्टपशोः पालननियमाभावाद्व्याघ्रादिभक्षणे भोक्तृत्वमध्याह याज्ञवल्क्यः "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः। पालो येषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः"। महोक्षोऽतिबलः सम्भावनीयार्हः। उत्सृष्टपशवः देवतोद्देशेन पित्रादिनिष्फलोद्देशेन वा चक्राद्यङ्कितास्त्यक्तपशवः। सूतिका अनिर्गतदशाहाः। आगन्तुका ग्रामान्तरादागताः। आदिशब्दात् उपनतमौषधाश्च यथा "अदग्ध्रा हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः। अदम्याः काण्कुण्ठाश्च वृषभं कृतलक्षणाः" कुण्ठः खञ्जः। अत्र काणकुण्ठशब्दाभ्यामत्यन्तासम उच्यते। वृषः कृतलक्षणाः प्रागुत्सृष्टपशुः एते सपाला विपाला वा सर्वथा मोच्याः तथा च मनुः "अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा। सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान् मनुरब्रवीत्"। एतद्भिन्नानां येषाञ्च पालोऽस्ति.

तेऽपि मोच्याः । अर्थात्तत्र पालो दण्डनीयः । दैवराजपरिप्लुताः गजादिद्रावणात् सेनादिदर्शनाद्वा पलायिताः पशवो यदि क्षेत्रे चरन्ति तदा न दोष इत्यर्थः ।

कालान्तरसत्त्वे तु मनुः “दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्” । “दिवा पशूनां पालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये दोषे जाते पालकस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिनां दोषः । अन्यथा यदि रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तदा दोषे उत्पन्ने पाल एव गर्हणीयतां प्राप्नोति” इति कुल्लूकभट्टः । स्मृतिसागरे बृहदङ्गिराः “अनागतस्य चानेता व्यागतस्य च रक्षकः । रात्रावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोषभाक्” । ननु दण्डप्रकरणोक्तमनुवचनं प्रायश्चित्ते कथमिति चेन्न । “दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीति” श्रुतेः तथा व्यवहाराच्च । एवञ्च “यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यं प्राजकस्य च । तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमः” इति मनुवचने “यत्र सारथेरकौशलात् यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायामसुशिक्षितसारथिनियोगात् स्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यादिति” कुल्लूकभट्टव्याख्यानदर्शनात् अयोग्यपालकसमर्पणे स्वामिनो दोषात्तस्यैव प्रायश्चित्तमुक्तम् । ‘यावत् शस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत् फलं लभेत् । पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति” याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः स्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डादिमर्हतीति दर्शनाच्च । गोवधप्रायश्चित्ते पालकदरिद्रमात्रे स्वामिना द्रव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं कारयितव्यं कर्त्तव्यं वा । स्वल्पपालके स्वयं कर्त्तव्यम् । सशिखवपनमित्यत्र नैमित्तिकेन सशिखवपनेन “सदा बद्धशिखेन तु” इत्यस्य “गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । जूटिकान्तु ततो बद्ध्वा ततः कर्म समाचरेत्” इति ब्रह्मपुराणोक्तस्य च नित्यस्य बाधेन दोषाय फलचमसेन सोमस्य बाधवत् गोदोहेन चमसस्य बाधवच्च । “सशिखं वपनं कार्य्यमास्नानात् ब्रह्मचारिणा । इति कात्यायनकृतच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । एतदेकश्रुतिमूलकत्वात् तद्रूपतारस्वरीये पर्युप्तशिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः तन्न्यायकृता हरिशर्म्मणापि परिवर्त्ततोभावेनोप्तशिरसं मुण्डितशिरसमिति व्याख्यातम् । न च

“एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः । कुशाः काशा विराजन्ते वटवः सामगा इव” इति विष्णुपुराणीये सामगा इति विशेषणात्तेषां लूनशिखत्वमिति वाच्यं प्रागुक्तवचनात् सर्व्वेषां सशिखवपनप्राप्तेः विध्यन्तरकल्पनापत्तेश्च । तृणसागरयोरौपम्यन्तु हरिणसुखहेतुत्वेनाप्युक्तं तयोः सुखहेतुत्वञ्च भक्ष्यत्वेन गायकत्वेनेति शेषः । एवं प्राचीनावीतीत्यादिना “सदोपवीतिना भाव्यम्” इत्यस्यापि बाध इति प्रसङ्गादुक्तम् । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति ब्राह्मणस्य गवानुगमनं मुख्यम् । एतेनापालनकृतगोवधे प्राजापत्यं करणीयमिति व्यतिकर्त्तव्यतापि प्रजापत्यतुल्येति पण्डितसर्व्वस्वे हलायुधः । वृषभो गौश्च दक्षिणा । ब्राह्मणभोजनं विशेषयति यमपार्श्वः “गर्भाधानादिकृत्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्बुधः” । प्राजापत्यद्वयाशक्तौ धेनुद्वयं तदशक्तौ षट् कार्षापणाः । एवञ्च वृषमूल्यं पञ्च कार्षापणाः गोमूल्यमेकः कार्षापणः । शूलपाणिप्रभृतिभिस्तु इतिकर्त्तव्यतायां विशेषो नादृतः । एतच्च शूद्रस्वामिकेतरवधविषयम् शूद्रस्वामिकस्याम्नानात् सात्वाद्वधे यत्किञ्चिद्दक्षिणाकस्य कृच्छ्रद्वयस्य निबन्धृभिर्व्यवस्थापितत्वेनापालनकृतवधे तदधिकस्यायुक्तत्वात् वरं तत्तुल्यं कृच्छ्रद्वयं युक्तमुत्पश्यामः । अतएव एतद्विषयएव स्मृतिसागरसारे बृहदङ्गिराः ‘अरक्षिते तु कूपादौ हते व्याघ्रादिभक्षिते । व्रतार्द्धमाचरेत् स्वामी रक्षिते नास्ति दूषणम्’ । व्रतार्द्धं कामकृतव्रतार्द्धं नास्ति दूषणमिति यदि प्रमत्ता गौर्निवारयन्तं पालमतिक्रम्य गर्त्तकान्तारादौ म्रियते तदा नेत्यर्थः । अन्यत्र सत्येव पालके सम्यक्पालनाभावेन श्वभ्रादौ पाताद्गोमरणे प्रायश्चित्तमाह विष्णुः ‘पल्वलौघहतव्याघ्रश्वापदादिनिपातने । श्वभ्रोद्बन्धनसर्पाद्यैर्हते पादोनमाचरेत् । अपालने तु कृच्छ्रं स्यात् शून्यागाराद्युपप्लवे” । पादोनं प्राजापत्यमेव उत्तरवचने कृच्छ्रश्रवणात् । तथा “पादश्चाप्राप्तके देयो वत्से स्वामिन्यरक्षिते” । अप्राप्तके अप्राप्तदम्यावस्थे तृणभक्षणपर्य्यन्ते इति यावत् । एवम्भूते वत्सेऽरक्षिते श्वभ्रपातादिना हते सति स्वामिना प्राजापत्यपादः करणीयः । अत्र पादमात्रप्रायश्चित्तत्वात् बालत्वादिना नानुग्रहः । ततश्चाप्राप्तदम्यावस्थवत्सापालनर्निमित्तकवधजन्यपापक्षयकाम इति प्रयोक्तव्यम्”

आतिदेशिकी गोहत्या बहुविधा यथा “सावित्र्युवाच । विप्रहत्याञ्च गोहत्यां विंशिधामातिदेशिकीम् । क

वा वृथामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः। एतेषां भवनं सर्वं वद वेदविदांवर!। यम उवाच, गामाहारं प्रकुर्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत्। याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याञ्च लभेत्तु सः। दण्डैर्गास्ताडयन् मूढो यो विप्रो वृषवाहकः। दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः। ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम्। भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। वृषलीपतिं याजयेद्यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः। गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः। पादं ददाति वह्नौ यो गाञ्च पादेन ताडयेत्। गृहं विशेदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत्। यो भुङ्क्ते स्निग्धपादेन शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च। सूर्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्। अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः। यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। पितॄंश्च पर्वकाले च तिथिकाले च देवताः। न सेवतेऽतिथिं योहि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या। कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। गोमार्गखननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च। तड़ागे च तदूर्द्ध्वं वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्। प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमः। अर्थलोभादथाज्ञानं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत्। दुःखं ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते ध्रुवम्। प्राणिनं लङ्घयेत् यो हि देवार्च्चामनलं जलम्। नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्। शश्वन्नास्तीति यो वादी मिथ्यावादी प्रतारकः। देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति!। न सम्भ्रमान्नमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। न ददात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः। विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्" ब्रह्म वै० पु० प्रकृतिख०, २७अ०। "कुब्जामोक्षकरो विप्रो गोवधस्य व्रतं चरेत्" प्रा० त० उक्तेः कुब्जमोक्षोऽपि प्रादेशिकः गोवधः।

गोहन् त्रि० गां हन्ति हन—क्विप् ६त०। १गोहन्तरि मेघस्य जलभेदके २इन्द्रे पु०। "आ रे गोहा नृहा बधोवः" ऋ० ७।५६।१७। "गोहा गवां मेघस्थसलिलानां भेदकः" भा०।

गोहन त्रि० गुहू—संवरणे ल्यु जत्वाभावश्छान्दसः। सं-वरके "समाने अहन् त्रिरवद्य गोहनाः" ऋ० १।३४।३ "गुहू संवरणे नन्द्यादित्वात् ल्युः "ऊदुपधायाः गोहः" पा० प्राप्तस्य ऊत्वस्याभावश्छान्दसः" भा०।

गोहमुख पु० भारतवर्षस्थे पर्वतभेदे। भागवतोक्तगोकामुखस्य पर्वतस्य विष्णुपु० गोहमुखेति नाम। गोकामुखशब्दे दृश्यम्। [हक्के त्रिका०।

गोहरितकी स्त्री गोः हरितकीव हितकारित्वात्। विल्व-

गोहल्ल न० हल—विलेखे क्विप् तं लाति ला—क गोर्हल्लः। गोमये हारा०।

गोहालिया स्त्री गवां हाले विलेखे साधु वा० य। (गोयालिया) ख्याते लताभेदे "पीतं गोयालियामूलं तिलदध्याज्यसंयुतम्। निबद्धमूत्रं कथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर!" इति गारुड़े १९०अ०।

गोहित पु० गवां हितं यस्मात् ५ब०। १विल्वे, २घोषालतायाञ्च। ३गोहितकारके त्रि०। ४विष्णौ पु० "गोहितो गोपतिर्गोप्ता" विष्णुस०। "गोभ्यो हितो गोहितः, गोभूमेर्भारावतारणेच्छया शरीरग्रहणं कुर्वन् गोहितोवा" भाष्यम्। [मूले हेमच०।

गोहिर न० गुह—वा०इरच् पृषो० ऊत्वाभावः। पाद-

गोह्य त्रि० गुह—वा यत् अच्येव ऊत्वस्य नियमनात् नोत्वम्। १गुह्ये २अप्रकाश्ये ३संवरणीये च।

गौकक्ष्य पुंस्त्री गोकक्षर्षेर्गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। गोकक्षर्षिगोत्रापत्ये। तस्य छात्रः कण्वा० अण् यलोपः। गौकक्ष तच्छात्रे गौकक्ष्यस्यापत्यं तिका० फिञ्। गौकक्ष्यायनि तदपत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां क्रौड्या० ष्यङ्। गौकक्ष्या गोकक्षगोत्रस्त्रियाम्। बहुत्वे "यञञोश्च" पा० यञो लुक्। गोकक्षास्तद्गोत्रापत्येषु।

गौग्गुलव त्रि० गुग्गुलौ भवः अण्। गुग्गुलुभवे धूपादौ स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन्।

गौच्य पु० गोच्याः हिमालयपत्न्याः अपत्यम् ढकि प्राप्ते बा० यत्। हिमालयपुत्रे मैनाके शब्दार्थचि०।

गौञ्जिक पु० गुञ्जा तुलामानभेदः तदुपहरणं शीलमस्य ठक्। स्वर्णकारे त्रिका०।

गौड़ पु० "वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे!। गौड़-देशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः" स्कन्दपु० उक्ते १देशे २तद्देशस्थे जने ब०व०। "सारस्वताः कान्यकुब्जा गौड़मैथिलकोत्कलाः। पञ्च गौड़ा इति ख्याताविन्ध्यस्योत्तरवासिनः" स्कन्दपु०हत्युक्तेषु विप्रप-

वङ्गोत्तरभागवासिषु २ब्राह्मणभेदेषु च । स्वार्थे क तत्रार्थे । "अथ पूर्व्वस्याम्" इत्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः" वृ०सं०१४अ० कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्यदेशोक्तौ । "अस्ति गौडविषये कौशाम्बी नाम नगरी" हितो० । "गौडोराष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरी" प्रबोधच० "वर्द्धिं सिंहगुणार्थ्यैः कलिङ्ग गोडगुर्जरे" सुश्रु० चि० । गुडस्य विकारः अण् । ४गुडाकारे खण्डामद्यादौ त्रि० "गुडस्य रम्भामद्यस्य पीत्वा गौडं सरागवम्" भा० व० ४४८० । "नानाखाद्ररसानाञ्च खाद्यानां तथैव च । भोजनानि सुगन्धीनि गौडानि च सहस्रशः" रामा० बा० ५२ स० । "गौडमन्नमनन्तं वा पानकं गुरु कूलनम्" सुश्रुतः । ५मदिराभेदे स्त्री "गौडी पैष्टी तथा माध्वी विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः" मनुः । "गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात्" वृहस्पतिः । ६काव्यरीतिभेदे स्त्री "पदसंघटना रीति रङ्गसंस्थाविशेषवत् । उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्विधा । वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा" विश्व ३८ "ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः । समासबहुला गौडी" सा० द० तल्लक्षणमुक्तं यथा "चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य । स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः" वेणीसं० । यथा च गौडजनप्रियत्वात् गौडैः प्रयुज्यमानत्वाच्च गौडीसंज्ञां लभते । गौडा-ञ् । गौडीया अप्यत्रार्थे । "यद्बहुतरसमासयुक्ता महाप्राणाक्षरा च गौडीया । रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रा स्तोकवाक्या च" पुरुषोत्तमः । ७रागिणीभेदे स्त्री संगीतदा० । पूर्वशब्दे परे समासे अस्य "अरिष्टगौडपूर्वम्" पा० अन्तोदात्तता । गौडपुरम् ।

गौड़पाद पु० माण्डूक्योपनिषद् तदर्थकश्लोककारके वेदान्तिपण्डितभेदे । ते च, "बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः" इत्यादयः "दुःखसीमातिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् । बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम्" इत्यन्ताः शतं श्लोकाः ।

गौड़वास्तुक पुंन० "तदेव च बहत्पत्रं रक्तं चेत् गौडवास्तुकम्" इत्युक्तलक्षणे वास्तुकभेदे । (चिल्लीशाक) राजनि० ।

गौड़िक त्रि० गुडे साधु गुडा० ठक् । १इक्षौ । गौडः गुडविकारः साधनतयाऽस्त्यस्य ठन् । २गुडविकारसाध्ये भक्ष्यभेदे । "इंहणा गौडिका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः" "मधुमांसोपदंशं वा पिबेद्वाप्यथ गौडिकम्" इति च सुश्रु० ।

गौण त्रि० गुणमधिकृत्य प्रवृत्ता गौणी तत आगतः अण् । १सादृश्यलक्षणलक्ष्यसम्बन्धरूपया गौण्या लक्षणया प्रवृत्ते शब्दे "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" शा० सू० । २अमुख्ये च । "यदाऽऽगामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणि" उद्वा०त० हरिहरपद्धतिः । "एवमागामिक्रियामुख्यकालादयस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्म्मणः" छन्दोग० । "तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतम्" भा० शा० १८२ अ० । "बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः । गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानि चित्" ३४२ अ० । स्त्रियां ङीप् । "गौणत्वमुतः" शा० सू० । (गौणीवृत्त्यादिः) गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता अण् ङीप् । ३सादृश्यमूलकलक्षणाभेदे स्त्री । "सादृश्यात्तु मता गौण्यस्ताश्च षोडशभेदिताः" सा०द० । "सादृश्येतरसम्बन्धेऽपि इति गौणत्वमिच्छन्ति । "अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता" काव्य प्र० ।

गुणोऽप्रधानमेव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् । ४अप्रधाने कर्मादौ । "गौणे कर्म्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्" व्या० का० । गौणस्य भावः ष्यञ् गौण्य न०, त्व गौणत्व न०, तल् गौणता स्त्री, अप्रधानत्वे "गवाश्वादेः स्वोऽन्ते गौणोऽनीयकः" मुग्ध० । "वृत्तेरिष्टा तु गौणता" काव्यप्र० गौणत्वञ्च प्रसिद्धवस्तुभेदस्यैव यथाह शा०भा० "प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा केशरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ् मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः । ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्य्यशौर्य्यादिभिः सिंहगुणैः सम्पन्नः प्रसिद्धः तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य" ।

गौणचान्द्र पु० । "चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो गौणमुख्यप्रभेदतः । गौणः कृष्णप्रतिपदः पौर्णमास्यन्त ईरितः" शब्दर० उक्ते कृष्णपदादिपौर्णमास्यन्ते चान्द्रे मासे अस्य व्यवस्था नि० सि० उक्ता यथा

तिकातत्त्वमतत्त्वनः "चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिश्चेति च द्विधा" इत्युक्त्वा देशभेदेन तद्व्यवस्थामाह "कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति केचन। येऽपीच्छन्ति न तेषाञ्च देशे विन्ध्यस्य दक्षिणे" इति विन्ध्यस्य दक्षिणे कृष्णादिनिषेधात् उत्तरतो द्वयोरभ्यनुज्ञा गम्यते तत्रापि शुक्लादिर्मुख्यः कृष्णादिर्गौणः शास्त्रेषु चैत्रशुक्लप्रतिपद एव चान्द्रसंवत्सरारम्भोक्तेः तदुक्तं दीपिकायां "चान्द्रोऽब्दोमधुशुक्लप्रतिपदारम्भः" इति न हि ये कृष्णादिं मन्यन्ते तेषां वत्सरारम्भोऽभिद्यते अतः शुक्लादिर्मुख्यः कृष्णादिना मलमासानङ्गत्वाच्च चान्द्रस्य सर्वनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रमासः। सावनादीनां व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ ब्रह्मसिद्धान्ते "अमावास्यापरिच्छिन्नोमासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु। संक्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः"। अत्र ब्राह्मणादीनां यत्र कर्मविशेषे वचनान्तरेण "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत" इत्यादिवन्नाह उक्तमत्र दर्शान्तत्वमात्रं नियम्यते न तु सर्वकर्मसु दर्शान्त एवेति दृष्यादार्थसौभरेयादिनिधननियमवद्विधिलाघवात् त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु कालविशेषविधेः सावनादीनां शूद्रानुलोमादिपरत्वापत्तेरिति गुरुचरणाः। ज्योतिर्गर्गः "सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पितृकार्य्ये च चान्द्रोमासः प्रशस्यते"। कल्पद्रुः "विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मासमुपक्रमते। पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टन्तथाब्दिके" स्मृत्यन्तरे "एको दृष्टविवाहादौ यज्ञादौ सौर सावनौ"। ज्योतिर्गर्गः "आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा। सावनेनैव कर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना" विष्णुधर्मे "नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दोर्मासेन कुर्य्याद्ग्रहगणात्मकेनेति" ब्राह्मे "तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च। विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्"

गौणिक त्रि० गुणे रूपादौ साधु कथा० ठक्। १गुणसाधने। गुणं वेत्ति तत्प्रतिपादकं ग्रन्थमधीते वा उक्था० ठक्। वसन्ता० ठक् वा। २गुणवेत्तरि ३तद्ग्रन्थपाठके च त्रि० गुणैः सत्त्वादिभिः निर्वृत्तः ठञ्। सत्त्वादिनिर्वृत्ते ४पदार्थे स्त्रियां ङीप्। तत्र गुणभेदेन गतिभेदो मनुना दर्शितो यथा

"येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान् प्रतिपद्यते। तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम्। देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः। तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः। त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः। अधमा मध्यमाऽग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः। स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः। पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः। हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः। सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः। चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः। रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः। झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः। द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः। राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः। वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः। गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये। तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः। तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः। नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः।

ज्योतींषि वत्सराः। पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः। ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च। उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः। एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः। त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौमिकः"। गुण एव अङ्गुल्या० स्वार्थे ठक्। ५गुणशब्दार्थे पु०

गौतम पु० गोतमस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् ऋष्यण्। १गोतमर्षिगोत्रापत्ये २भरद्वाजमुनौ पु०। स च वैवस्वते मन्वन्तरे सप्तर्षिमध्यवर्त्ती यथाह हरिवं० ७अ० "अत्रिर्वसिष्ठोभगवान् कश्यपश्च महानृषिः। गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च। तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः। सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि" शतानन्दपिता अहल्यापतिश्च गौतमस्ततोभिन्न एव। तत्कथा च" रा० आ० ४८।४९अ० "गौतमस्याश्रमं श्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः इत्यादौ दृश्या

अहल्यापत्ये ३शतानन्दे "गौतमस्य शतानन्दः" वीरच०। गोतमगोत्रस्य शरद्वतोऽपत्ये ४कृपाचार्य्ये ५तस्य भगिन्यां द्रोणपत्न्यां कृप्यां स्त्री ङीप्। "कृपः स्मृतः स वै ख्यातः गौतमी च कृपी मता। एते शारद्वताः प्रोक्ता एषां ते गौतमाः स्मृताः" हरिवं ३२अ०। कृपशब्दे २१९२पृ० दर्शितः। "तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम्" (अश्वत्थामानम्) भाग० १।७।४७श्लो०। ६मायादेवीसुते शाक्यमुनौ अमरः। एकतादीनां मुनीनां ७पितरि। "आसन् पूर्वयुगे राजन्! मुनयोभ्रातरस्त्रयः। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः" इत्युपक्रमे "तेषाञ्च

तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च। अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरतः सदा” भा० अ० २७अ०। ८दुर्गायां स्त्री मेदि० “गौतमीं कंसभयदां यशोदानन्ददर्शिनीम्” हरिवं० १७७अ०। ९राक्षसीभेदे स्त्री शब्दर०। तस्येदमित्यण् ङीप्। १०गोदावरीनद्यां स्त्री गौरा० ङीष्। “गौतमस्याघनाशिनी” इति गोदावरीस्नानमन्त्रलिङ्गात् तदघनाशाय तस्यास्तत्पूर्वमानीतत्वाद्वा तथात्वम्। “ताम्रारुणा वेत्रवती पर्णाशा गौतमी तु या। गोदावरी च वेणा च” भा० आ० १६५अ०। ११गोरोचनायाञ्च स्त्री राजनि०। १२आश्रमुनिप्रणीतविद्यायाम् १३गौतमप्रणीतायां षोडशपदार्थविद्यायाञ्च स्त्री। “अधीत्य गौतमीं विद्यां शृगालत्वमवाप्नुयात्। पुराणान्तरे तद्विद्याध्ययननिषेधः।

गौतमगङ्गा स्त्री गौतमाय तदघनाशाय समवतीति अच्। गौतमगङ्गायां गोदावरीनद्याम् राजनि०। ब्रह्मपु० गौतमं प्रति त्र्यम्बकवाक्यम्। “इयन्तु गौतमी पुत्र! यत्र क्वापि समाश्रया। सर्वेषां सर्वदा नृणां स्नानान्मुक्तिं प्रदास्यति। कञ्चित्काले पुण्यतमं किञ्चित्तीर्थं सुरङ्गमे। सर्वेषां सर्वदा तीर्थं गौतमी नात्र संशयः। इयं माहेश्वरी गङ्गा गौतमी वैष्णवीति च। ब्राह्मी गोदावरी नन्दा सुनन्दा कामदायिनी। ब्रह्मतेजःसमानीता सर्वपापप्रणाशिनी” “एवमेषाऽपि ते प्रोक्ता गङ्गाख्याता महामते!। माहेश्वरी वैष्णवी च सैव ब्राह्मी च पावनी। भागीरथी देवनदी हिमवच्छिखराश्रया। महेश्वरजटाभारेरेवं द्वैविध्यमागतम्। विन्ध्यस्य दक्षिणे गङ्गा गौतमी सा निगद्यते। उत्तरे सापि विन्ध्यस्य भागीरथ्यभिधीयते”

गौत्तम पु० गच्छतीति गं गात्रकुत्सायति उद्+तम–अच् स्वार्थे अण्। स्थावरविषभेदे हेमच०। [सम्बन्धिनि।

गौदन्तेय त्रि० गोदन्तस्येदम् शुभ्रा० ढक्। गोदन्तचन्दन

गौदानिक त्रि० गोदानं कर्म्मास्य ब्रह्मचर्य्यस्य महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यर्थे उपसंख्यानम्” वार्त्ति० ठक्। १गोदानाख्यब्रह्मचर्य्ये सम्बन्धिनि। गोदाने उक्तं ठक्। २गोदानोक्ते कर्म्मणि। “उपरि दर्भिषं कृत्वा गामनड्वाहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्म्मः कुर्व्वीत” आश्व० गृ० १।८।६। “ततो गोदानोक्तं कर्म्मैवापि कुर्य्यात्” नारा० वृत्तिः। [गौधेरोऽप्यत्र गोधाशब्दे दृश्यम्।

गौधार पु० गोधायाः अपत्यम् आरक्। गोधापुत्रे। गौधेयः

गौधूम त्रि० गोधूमस्य विकारः बिल्वा० अण्। गोधूमविकारे रोटिकादौ स्त्रियां ङीप्। “गौधूमं चरुं भवति” श त० ब्रा० ५।२।१।६। “उत्कोष्ठं समाप्तो गोधूमचषालः” कात्या० श्रौ० १४।१।२२। “गोधूमपिष्टमयचषालो भवतीत्यर्थः। [भवनयोग्ये क्षेत्रे।

गौधूमीन न० गोधूमस्य भवनं क्षेत्रम् गोधूम–खञ्। गोधूम

गौधेरकायणि पुंस्त्री गोधेरस्यापत्यं वाकिना० फिञ् कुक् च। गौधेरापत्ये। पक्षे अत इञ् न कुक्। गौधेरि तदपत्ये पुंस्त्री।

गौनर्द्द त्रि० गोनर्द्ददेशे भवः प्राचोभिन्नमते एङादित्वेऽपि वृद्धत्वाभावात् न छ, किन्तु अण्। १गोनर्द्ददेशभवे २पातञ्जलमुनौ पु०

गौपत्य न० गोपतेर्भावः पत्यन्तत्वात् यक्। गोपतिभावे गोस्वामित्वे। “विश्वकृथ्यूर्जो मा विश गौपत्येन” यजु० ३।२२। “रायस्पोषं गौपत्यम्”। ४१।५८।

गौपवन पु० गोपवनशब्दे व्युत्पत्तिः। ऋषिभेदे स च मनुकाण्डस्य वंशस्थोमुनिभेदः “अथ वंशः पौतिमाषात् गौपवनात् गौपवनः” बृ० उ० ४।६।१।

गौपिक पु० स्त्री गोपिकाया अपत्यम् ढकोबाधकः शिवा० अण्। गोपिकाऽपत्ये स्त्रियां ङीप्।

गौपिलेय त्रि० गोपिल+चतुरर्थ्यां सख्या० ढक् गोपिलनिर्वृत्तादौ। [सदृशे।

गौपुच्छ त्रि० गोपुच्छमिव शर्करा० इवार्थे अण्। गोपुच्छ-

गौपुच्छिक त्रि० गोपुच्छेन क्रीतम् ठञ्। १गोपुच्छक्रीते। गोपुच्छेन तरति ठञ्। २गोपुच्छेन तारके च।

गौप्तेय पु० स्त्री गुप्ता वैश्यजातिस्त्री तस्या अपत्यम् शुभ्रा० ढक् तन्नामिकाणोऽपवादः। गुप्ताया अपत्ये।

गौभृत त्रि गोभृता निर्वृत्तं सङ्कला० अण्। गोभृता निर्वृत्ते

गौमत त्रि० गोमत्यां भवः पलद्या० अण्। गोमतीनदीभवे मत्स्यादौ।

गौमतायन पु० स्त्री गोमत्यां भवादि वा० फञ्। गोमतीभवादौ। ततः अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ्। गौमतायनक० तन्निर्वृत्तादौ त्रि०। [निर्वृत्तादौ।

गौमयिक त्रि० गोमयेन निर्वृत्तादि कुमुदा० ठञ्। गोमय

गौमायन पुंस्त्री गोमिनोगोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् टिलोपः। गोस्वामिगोत्रापत्ये।

गौर पु० गुङ्–गतौ र नि० वृद्धिः गुर–घञ् प्रज्ञाद्यण् वा। १चन्द्रे २श्वेतसर्षपे मेदि० ३धवहक्षे राजनि० ४पीतवर्णे ५श्वेतवर्णे ६अरुणवर्णे च पु० ७तद्विशिष्टे त्रि०

स्त्रियां गौरा०ङीष्। ८श्रीचैतन्यदेवे महाप्रभौ अनन्तसंहिता। ६पद्मकेशरे न० मेदि० १०स्वर्णे ११कुङ्कुमे च न० राजनि०। तत्र श्वेतवर्णयुक्ते "कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः" रघुः पीतवर्णाद्ये "गोरोचनापिनितान्तगौरै" कुमा० अरुणवर्णाद्ये "कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैः" रत्ना० "तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः" रामा० कि०३०स०। "नितान्तगौर्यो हृतकुङ्कुमेष्वलम्" किरा० १२परिमाणभेदे यथोक्तं याज्ञ० "जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरजः स्मृतम्। तेऽष्टौ लिक्षा च तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते। गौरस्तु ते त्रयः षट् च यवोमध्यस्तु ते त्रयः" इति। १३मृगभेदे पु० स्त्री "गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः!" भाग० ३।१०।२२। अ०। "महोरगाश्च भयतो विद्रवन्ति सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः" भाग० ८।२।१६ अ०। १४विशुद्धे त्रि० मेदि०। "कडारा० कर्मधारयेऽस्य वा पूर्वनिपातः गौरपटः पटगौरः।

गौरत्व न० गौरस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ्। वैश्यकर्म्मभेदे पाशुपाल्ये। "कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म्म स्वभावजम्" गीता।

गौरग्रीव पु० गौरी ग्रीवात्र। १देशभेदे २तद्देशवासिनि च तस्यापत्यम् तस्येदं वा रैवतका० छ गौरग्रीवय। ३तदपत्ये पुंस्त्री ४तत्सम्बन्धिनि त्रि० गौरग्रीवदेशश्च वृ०स०१४अ० कूर्मविभागे मध्यभागे उक्तः। "गौरग्रीवोद्देहिकगुडाश्वत्थ पाञ्चालाः"।

गौरचन्द्र पु० चैतन्यदेवे महाप्रभौ "कृष्णश्चैतन्यो गौराङ्गो गौरचन्द्रः शचीसुतः। प्रभुर्गौरो गौरहरि र्नामानि भक्तिदानि मे" अनन्तसंहिता एतस्य दृढतरप्रमाणत्वं संप्रदायविदो न मन्यन्ते।

गौरजीरक पु० कर्म०। श्वेतजीरके। राजनि०।

गौरतित्तिरि पुंस्त्री श्वेततित्तिरिभेदे। "तित्तिरिः सर्व्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः। हिक्काश्वासानिलहरो विशेषात् गौरतित्तिरिः" सुश्रुते तन्मांसगुणोक्तिः [राजनि०।

गौरत्वच् पु० गौरी त्वक् यस्य। इङ्गुदीवृक्षे (जियापुति)

गौरपृष्ठ पु० यमसभास्थनृपभेदे। "इन्द्रद्युम्नो भीमजानुर्गौरपृष्ठो नलोगयः" भा० स० अ० यमसभावर्णने

गौरमुख पु० गौरं विशुद्धं मुखमस्य। शमीकर्षेः शिष्ये १मुनिभेदे तेन हि शिष्येण स्वपुत्रशृङ्गिशापवृत्तान्तं शमीकर्षिः परिक्षिते न्यवेदयत् तत्कथा भा०आ०४२अ०। "एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः। परिक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपाः। संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्य्यवृत्तान्तमेव च। शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम्। सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरुवर्द्धनम्। विवेश भवनं राज्ञः पूर्व्वं द्वाःस्थैर्निवेदितः। पूजितस्तु नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्तदा। आचख्यौ च परिश्रान्तो राज्ञे सर्व्वमशेषतः। शमीकवचनं घोरं यथोक्तं मन्त्रिसन्निधौ। गौरमुख उवाच। शमीकोनाम राजेन्द्र! विषये वर्त्तते तव। ऋषिः परमधर्म्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः। तस्य त्वया नरव्याघ्र! सर्पः प्राणैर्वियोजितः। अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे मौनान्वितस्य च। क्षान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे। तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र! पितुरज्ञातमद्य वै। तक्षकः सप्तरात्रेण मृत्युस्तव भविष्यति। तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथाब्रवीत्। तदन्यथा न शक्यञ्च कर्त्तुं केनचिदप्युत। न हि शक्नोमि तं यन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम्। ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन्! हितार्थिना"। गौरं शुक्लं मुखमस्य। श्वेतमुखाढ्ये त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीप्।

गौरमृग पु० स्त्री नित्यकर्म०। गौरवर्णे मृगभेदे स्त्रियां ङीप्। "क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः" यजु० २४।३।

गौरव न० गुरोर्भावः कर्म्म वा पृथ्वा० वा अण्। १गुरुत्वे २तत्कार्य्ये च। "तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम्" माघः। "तामगौरवभेदेन" "आश्रमलं गौरवमाप्यतेषु" कुमा०। "सहस्रं तु पितॄन् माता गौरवेणातिरिच्यते" मनुः। गौरवं साधनतयाऽस्त्यत्र अच्। ३गौरवहेतुके अभ्युत्थाने हेम०। गुरोरिदम् अण्। ४गुरुसम्बन्धिनि त्रि०। "मन्दगया भगीनेन गुरोर्गौरववत्तराः" वसिष्ठसिद्धान्तः।

गौरवाहन पु० श्वेतवाहने नृपभेदे। "कुन्तिभोजो महातेजाः पार्थिवो गौरवाहनः" भा० स० ३३अ०।

गौरवित त्रि० गौरवं जातमस्य तार० इतच्। पूज्ये। "गौरवितक्रियाहेतुर्भक्तिः" शाण्डि० मथुरानाथः।

गौरशाक पु० गौरः शाकोऽस्य। मधुकभेदे जटा०।

गौरशिरस् त्रि० गौरं शिरोऽस्य वर्णतद्वत्त्वात्। १शुक्लवर्णकेशयुक्ते २मुनिभेदे पु०। "शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनिः" भा० स० ७अ० इन्द्रसभोक्तौ। स च

राजनीतिशास्त्रप्रणेता यथाह" भा० शा० ५८अ० । "विशालाक्षश्च भगवान् काव्यश्चैव महातपाः । सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः । भारद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः । राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः'

गौरसर्षप पु० कर्म्म० । १श्वेतसर्षपे (सितसरिषा) रत्नमाला तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा "गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्षपस्तु रसे पाके कटुः स्निग्धः सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः । रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठकोष्ठकृमिग्रहान् । यथारक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरोवरो मतः" । स च क्षौमशोधकः यथाह मनुः "श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः" द्रव्यशुद्धौ । "सगौरसर्षपैः क्षौमम्" गौरसर्षपकल्केन साज्येन शोधितस्य च" याज्ञ० । २राजसर्षपत्रयमिते परिमाणे च । "त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ता राजसर्षपास्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः" मनुः ।

गौरसुवर्ण पु० गौरः श्वेतः सुष्ठुवर्णोऽस्य । चित्रकूटप्रसिद्धे पत्रशाकभेदे "गौरसुवर्णं शिशिरं कफपित्तज्वरमयुत् । दाहार्त्तिभ्रान्तिरक्तश्रमहृत् पथ्यमेव च" राजनि० तद्गुणा उक्ताः ।

गौरा स्त्री गौर+गौरादिगणे वर्णवाचिनएव गौरशब्दस्य ग्रहणात् विशुद्धार्थपरत्वे टाप् । विशुद्धाऽऽस्य स्त्रियाः द्विरूपकोषः । तदर्थपरतायामेव टाबन्तता वर्णार्थे तु ङीबन्तेत्याकारे स्थितम् ।

गौराङ्ग पु० गौरं श्वेतं पीतं वाऽङ्गमस्य । १विष्णौ "शुक्लोरक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः" भाग० १०स्क० तस्य युगावतारे श्वेताङ्गत्वात् पीताङ्गत्वाच्च तथात्वम् । गौरं विशुद्धमङ्गमस्य । विशुद्धकान्तियुक्ते नन्दनन्दने २श्रीकृष्णे च "गौराङ्गं गौरदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः । नन्दगोपसुतं चैव नमस्यामि गदाग्रजम्" ब्रह्मयामलम् । "गौराङ्गो नाटगम्भीरः स्वनामामृतलालसः" कृष्णयामलम् । ३नवद्वीपस्थशचीपुत्रे इति वैष्णवाः । ते हि तत् परतयैव यामलवाक्यद्वयं व्याचख्युः ४गौरवर्णदेहके त्रि० स्त्रियां ङीष् । गौराङ्गताहेतुरौषधशब्दः गरु० पु० १९४ अ० यथा "कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तत्समः । जलपिष्टा हरिद्रा च शिवा मन्द्रानलेन हि । माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता इत्यमध्वज !। अस्मा उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वसाधनम्" ।

गौराजाजी स्त्री कर्म्म० । श्वेतजीरके राजनि० ।

गौरादि पु० "षिद्गौरादिभ्यश्च" पा० उक्ते ङीषनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा "गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य पुट द्रुण द्रुण द्रोण हरिण काकण पटर उणक आमलक कुवल विम्ब बदर कर्कर तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल पाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आपच्चिक शष्कुल सूर्म्म शूर्प सूच यूप यूथ सूप मेथ वल्लक धातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृस अतस उभय भृङ्ग मह मठ छेद पेश मेद श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्वाही एषण (करणे) देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि गौतम पारक अयःस्थूण भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेध आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन पोतन पातन पानठ आस्तरण अधिकरण अधिकार आग्रहायणी प्रत्यवरोहिन् सेचन सुमङ्गल (संज्ञायाम्) अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड षण्ड ऊर्द गुर्द शम सूद आर्द हृद पाण्ड भाण्ड लोहाण्ड कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् महत् सोम सौधर्म रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे) विकल निष्कल पुष्कल कटी (श्रोणिवचने) । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली हरीतकी कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टी मातामही पितामही आकृतिगणः" । गौरशब्दस्य लोपधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरेणोत्सर्गतः कृष्णादिवदन्तोदात्ततया अन्यतो ङीषित्यस्याप्रसक्तेर्गणे पाठः ।

"उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः" पा० उपात् परस्य द्व्यजन्तादेरन्तोदात्ततायां पर्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा "गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या गुध कल्पपाद ।" उपगौरः

गौरार्द्रक न० नित्यकर्म्म० । स्थावरविषभेदे हेमच० ।

गौरावस्कन्दिन् पु० गुरोरिदं गौरवं गुरुपत्नीरूपं कलत्रं तदावस्कन्दति आ+स्कन्द—णिनि वेदे पृषो० वर्णविपर्य्ययः । अहल्याजारे शक्रे इन्द्रागच्छेत्युपक्रमे "गौरवावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति" शत० ब्रा० ३।३।४।१८।

गौराश्व पु० गौरोऽश्वोऽस्य । १नृपभेदे । "अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव च" भा०स० ८ अ० । यमसभ्योक्तौ २श्वेतवाहने श्वेताश्वे अर्जुने च ।

गौरास्य पुंस्त्री गौरमास्यं यस्य । गौरमुखे कृष्णदेहे वानरभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप् ।

गौराहिक पुंस्त्री गौरः शुभ्रः अहिः कर्म० संज्ञायां कन् । सुश्रुतोक्ते निर्विषे सर्पभेदे "गौराहिकवृक्षशय" इति सुश्रु० अहिशब्दे दृश्यम् ।

गौरि पु० गौरस्यापत्यम् इञ् । आङ्गिरसे ऋषिभेदे "गौरेराङ्गिरसस्य साम" श्रुतिः ।

गौरिक त्रि० गौरवर्णोऽस्त्यस्य ठन् । १श्वेतवर्णयुक्ते २श्वेतसर्षपे पु० "यवाश्च गौरिकोन्मिश्रैः पादलेपः प्रशस्यते" सुश्रुतः ।

गौरिमत् त्रि० गौरीं मन्यते मन+क्विप् ६त० ङ्यापोरिति संज्ञायां ह्रस्वः । १गौरीनामयुक्ते गौरीतीर्थे तत्रस्थे २नदीभेदे स्त्री शार्ङ्ग०ङीन् । (भोगवत् गौरिमत) संज्ञायाम्" तद्गणसूत्रोक्तेः संज्ञायामेव ङीन् अन्यत्र ङीप् ।

गौरिल पु० गौरवर्णोऽस्त्यस्य बा०इलच् । १सिद्धार्थे श्वेतसर्षपे २लौहचूर्णे च मेदि० ।

गौरिवीति पु० गौर्य्यां वेद्यामपि वीतिः विशेषगतिरस्य "ङ्यापोरिति" संज्ञायां ह्रस्वः । शक्तिमुनिपुत्रे ऋषिभेदे । "गौरवीतिः शाक्त्यः स्तमिवाह" शत०ब्रा०१२।८।३।७। "स्तोमसामा गौरवीतेरवर्द्धनः" ऋ०५।२९।११। गौरिवीते रेतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुः" भा० । गौरिवीतिना दृष्टं साम अण् । गौरिवीत तद्दृष्टे सामभेदे "तृतीयसवनाभिहिण्योः शिपिविष्टवतीषु गौरिवीतेन" कात्या० श्रौ० २५।१३।६। "गौरिवीतं नाम सामभेदस्तेन स्तुवीरन्" कर्कः ।

गौरिसक्थ पु० गौर्य्या इव सक्थि यस्य षच् समा० ह्रस्वः सुषामा० षत्वम् । गौरीतुल्यसक्थियुक्ते ।

गौरी स्त्री गौर+गौरा० ङीष् । १गौरवर्णायां स्त्रियाम् "कपोलभित्तीरिव लोध्रगौरीः" माघः । २हिमालयसुतायां कालीनाम्न्यां मेनकाकन्यायां तस्याः प्राक् कृष्णवर्णत्वेन जातत्वेऽपि पश्चात् पीताङ्गत्वात् तथात्वं कालिकापुराणशब्दे २०१५पृ० ४५अ० तन्मूलं दृश्यम् । पुराणान्तरे "योगाग्निदग्धदेहा सा पुनर्जाता हिमालये । शङ्खेन्दुकुन्दधवला ततो गौरीति सा स्मृता" इत्युक्तम् तत्र कल्पान्तरविषयम् । "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी" इत्युक्तायां ३अष्टवर्षायां स्त्रियाम् । ४हरिद्रायां ५दारुहरिद्रायाम् ६गोरोचनायां ७वरुणपत्न्याम् । ८प्रियङ्गुवृक्षे ९पृथिव्यां १०नदीभेदे च मेदि० "लेभे प्रसेनजिद्भार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् । अभिशस्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत्" हरिवं० १२ अ० ११उक्तायां सूर्य्यवंश्यप्रसेनजिद्भार्य्यायाम् तस्या एव बाहुदानदीरूपत्वोक्तेः नदीविशेषः बाहुदानदीपर इति बोध्यम् । १२बुद्धशक्तिभेदे हेम० । १३मञ्जिष्ठायां १४श्वेतदूर्वायां १५मल्लिकायां १६तुलस्यां १७सुवर्णकदल्याम् १८आकाशमांस्याञ्च राजनि० । सर्वासाञ्चासां शुभ्रपीतरक्तविशुद्धपत्रपुष्पादियुक्तत्वात्तथात्वम् १९रागिणीभेदे संगीतदामो० । २०वाचि निघण्टुः । "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन्" ऋ०१।१६४।४०। "गौरी गौरवर्णा शब्दब्रह्मात्मिका च वाक् मिमाय । मिमातिः प्रतिष्ठार्थे धातुः । प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयन्ती । एकपदी अव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठानैकरूपावात्मना । द्विपदी सुप्तिङ्भेदेन पदद्वयवती । चतुष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टापदी आमन्त्रितसहितसुब्विभक्तिभिरष्टभेदेनाष्टापदी । नवपदी नवसु पदेषु भवन्ती बभूवुषी पश्चादव्ययविधाभिर्व्यक्तिरूपेषु परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्ताऽनेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः" भा० । निरु०११।४। व्याख्यान्तरं दृश्यम् । गौरीरिति रुलोपाभावः छान्दसः । "सोमो गौरी अधिश्रितः" ऋ०९।१२।३। गौरी गौर्य्याम् मध्यमायां वाचि" भा० "सुपां सुलुक्" पा० सप्तम्या लुक् । "ईदूतौ च सप्तम्यर्थे" पा० तस्य प्रगृह्यसंज्ञत्वात् न यणादेशः, भा० । २१दीप्तिमत्यां स्त्रियां निरु० । "गौरी रोचते ज्वलतिकर्म्मणः । अयमपीतरो गौरो वर्णः एतस्मादेव प्रशस्तो भवति तस्या एषा भवति" "गौरीर्मिमाय सलिलानि" श्रुति मधिकृत्य उक्तनिरुक्तिः । पार्वतीरूपा गौरी च माघशुक्लचतुर्थ्यां पूज्या यथाह ति० भविष्योत्त० पु० माघशुक्लमधिकृत्य "चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता । सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात्"

गौरीकान्त पु० ६त० महादेवे गौरीनाथादयोऽप्यत्र ।

गौरीगुरु पु०६त०। पार्वतीपितरि हिमालये "गौरीगुरोर्ग-

हरमाविवेश" रघुः "अखिलमिदममुष्य गौरीगुरोः" किरा० गौरीपित्रादयोऽप्यत्र ।

गौरीज न०गौर्य्यारजसो जायते जन–ड । १अभ्रके राजनि० अभ्रकशब्दे २१५ पृ० दृश्यम् । २कार्त्तिकेये पु० ।

गौरीतक्रम् न० गौर्य्या निर्मितं तक्रम् । "लवणं मरिचं विश्वं जीरं नारङ्गजं त्वचम् । एलाचूर्णान्वितं तक्रं धूपयेत् हर्तालिङ्गुना । गौर्य्येदं विहितं तक्रं सर्वदोषनिवर्हणम्" शब्दार्थचि० उक्ते तक्रभेदे

गौरीपट्ट पु० गौर्य्याः पट्टमिव स्थानम् । शिवलिङ्गस्थे गौर्य्याः पूजास्थाने शिवलिङ्गशब्दे विवृतिः

गौरीपुत्र पु०६त०। कार्त्तिके गौरीतनयादयोऽप्यत्र [राजनि०

गौरीपुष्प पु० गौरी हरिद्रेव पीतं पुष्पमस्य । प्रियङ्गुवृक्षे

गौरीमन्त्र पु० तन्त्रसारोक्ते गौर्य्या मन्त्रभेदे तस्योद्धारश्च "ह्रीं गौरि! रुद्रदयिते ! योगेश्वरि ! सवर्म (हुँ) फट् । द्विठान्तः षोडशवर्णोऽयं मन्त्रः सद्भिरुदीरितः"

गौरीललित न० गौरी हरिद्रेव ललितम् पीतवर्णत्वात् । हरिताले राजनि० ।

गौरीशिखर न० गौर्य्यास्तपःस्थानं शिखरम् । स्वनामख्याते पर्वतभेदस्थङ्गरूपे तीर्थभेदे "प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत्" कुमा०

गौरीसुत पु० ६त० । १अष्टवर्षोढाजतनये शब्दार्थचि० । २कार्त्तिकेये च । [ठक् । गुरुपत्नीगामिनि ।

गौरुतल्पिक पु० गुरुतल्पं गुरुपत्नीं गच्छति परदारा०

गौलक्षणिक त्रि० गोलक्षणं वेत्ति तद्ग्रन्थमधीते वा "विद्यालक्षणकल्पान्ताच्च" वार्त्ति० ठक् । १गोलक्षणवेत्तरि २तद्ग्रन्थाध्येतरि च ।

गौलन्द्य पुंस्त्री गालन्दगोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । गोलन्दर्षिगोत्रापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीष् यलोपः । गोलन्दी तदपत्यस्त्रियाम् । गौलन्द्यस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः । गौलन्दास्तच्छात्रेषु ।

गौलाङ्कायन पुंस्त्री गोलाङ्कस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । गोलाङ्कर्षिगोत्रापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गौलिक पु०गुडे साधु ठक् डस्य लः । मुष्ककवृक्षे राजनि०

गौलोमन त्रि० गोलोमेव शर्करा० अण् । गोलोमसदृशे स्त्रियां ङीप् ।

गौल्मिक पु० गुल्मे रथ्याद्यर्थस्थानभेदे नियुक्तः ठक् । गुल्मनामकपरथ्याद्यर्थस्थाननियुक्ते रक्षिके सेनाभेदे "तथैव गुल्मे संप्रोक्ष्य पद्यानाम् अध्यगौल्मिकान्" "व्यक्ता द्वाराणि च द्वाःस्थास्तथा गुल्माणि गौल्मिकाः" भा०शा० दक्ष० [राजनि० ।

गौल्य न० गुडस्य भावः ष्यञ् डस्य लः । माधुर्य्ये मधुररसे

गौशतिक त्रि० गोशतमस्यास्ति "एकगोपूर्वात्" पा० शतसहस्रादिन्यपरत्वात् ठञ् । गोशतस्वामिनि स्त्रियां ङीप् ।

गौष्ठ त्रि० गोष्ठ्यां भवः पलद्या० अण् । गोष्ठभवे स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे अण् ङीप् गौष्ठीत्यपि गोष्ठ्याम् । तच्छब्दस्यैव पलद्यादिषु पाठ इत्यन्ये ।

गौष्ठीन न० पूर्वं भूतं गोष्ठं खञ् । भूतपूर्वगोष्ठे । "तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे" भट्टिः

गौसहस्रिक त्रि० गोसहस्रमस्यास्य गौशतिकवत् ठञ् । गोसहस्रस्वामिनि ।

गौह्लव्य पुंस्त्री गुह्लोर्ऋषेर्गोत्रापत्यम् गर्गा०यञ् । गुह्लुगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् लोहिता० स्वार्थे ष्फः । गौह्लव्यायनी ।

ग्धि स्त्री अद्–क्तिन् वेदे घसादेशः उपधालोपश्च तस्य जग्विधौ न स्थानिवत्त्वम् । भक्षणे । "सग्धिश्च मे" सि० कौ० धृता श्रुतिः ।

ग्ना स्त्री गम–बा० ना डिच्च । स्त्रीमात्रे "ग्नास्त्वा कृन्तन्नपसोऽतन्वत वयित्र्यो वयन्" ता०ब्रा०१।८।९। "गच्छन्ति पुंमांसमेना इति ग्नाः स्त्रियः" भा० "मेना ग्ना इति स्त्रीणां स्त्रियस्त्यायतेरपत्रपणकर्म्मणः । मेना मानयन्त्येनाम् । ग्ना गच्छन्त्येनाः" निरु० । २देवपत्न्याम् । "आ ग्ना अग्न इहावसे होत्राम्"ऋ०१।२२।१०। ग्ना देवपत्नी भा० । ग्ना अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ग्नावत् सपत्नीके । "अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः" ऋ० १।१५।३। "मतुवसोरुः" संबुद्धौ विसर्गः भा० । ३वाचि निघ० । "तव ग्नावो मित्रमहः सजात्यम्" ऋ० २।१।५। ग्ना स्तुतियाचस्ताः सन्तीति मतुप् । "छन्दांसि वै ग्नाः इति श्रुतेः ४वेदे च वेदस्य वाग्विशेषत्वात्तथात्वम् । "नराशंसो ग्नास्पतिर्नो अव्याः" ऋ० २.३८।१० ग्नास्पतिर्देवपत्नीनां पतिश्छन्दसां पतिर्वा" भा० "ग्नास्पतिरित्यत्र वा० सुट् । षान्तं वा शब्दान्तरम् अतएव निघण्टौ ग्नाः इति विसर्गान्तं पठितम् ।

ग्मा स्त्री गच्छतेऽत्र गम–बा० डा । पृथिव्यां निघ० ।

ग्रथ कुटिलीकरणे भ्वा० इदित् सक० सेट् । ग्रन्थते अग्रन्थिष्ट अग्रन्थे ।

ग्रथन न० ग्रन्थ–बा० ल्युट् नलोपः । (गाँथा) । ग्रन्थने

"दोषस्थिरत्वात् ग्रथनाच्च" सुश्रुतः। "ग्रथनञ्च विदर्भेञ्च संपुटोरोधनं तथा। योगः पल्लव इत्येते विन्यासाः षट्सु कर्मसु"। "मन्त्रे णान्तरितान् कृत्वा साध्यवर्णान् यथाविधि। ग्रथनं तद्विजानीयात् प्रशस्तं शान्तिकर्मणि" २तन्त्रसारोक्ते "मन्त्रेणान्तरितसाध्यवर्णविन्यासभेदे च।

ग्रथित त्रि० ग्रन्थ—संदर्भे क्त नलोपः। सूत्रादिना कृतसन्दर्भे माल्यादौ "पर्य्यायग्रथिताक्षरसूत्रलयाः" प्रबो०। "अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयम्""कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः" (स्रजम्) रघुः। "तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने"भा०आ० १अ०। "वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव" माघः। २क्रान्ते ३हिंसिते च मेदि०।

ग्रथिन् त्रि०ग्रन्थ—बा०इनि किच्च नलोपः। जल्पके। "न्यक्रतून् ग्रथिनो मृध्रवाचः" ऋ० ७।६।३। "ग्रथिनो जल्पकान्" भा०।

ग्रथन पु० ग्रन्थ—बा० नङ्। स्तवके। "ग्रलाट् नीलमित्युक्तं • ग्रथः स्तवक उच्यते। कपुष्टिकाभितः केशाः मूर्द्धि पश्चात् कपुष्टिका" भट्टनारायणधृतवाक्यम् "पश्चात् पतिरवस्थाय गुल्मलमौडुम्बरं ग्रलाटुग्रथ्नमाबध्नाति" गोभिलसूत्रम्।

ग्रन्थ संदर्भे वा चु०उभ०पक्षे क्र्या० प०सक०सेट्। ग्रन्थयति—ते ग्रथ्नाति अजग्रन्थत् अग्रन्थीत्। ग्रन्थयामास बभूव चकार चक्रे। जग्रन्थ जग्रथतुः—जग्रन्थतुः। जग्रन्थिथ जग्रथिथ इत्येके। अस्य कविकल्पद्रुमे पा० गणे च परस्मैपदिष्वेव क्र्यादिकस्य पाठः। णिचि तु उभयपदिता। भारद्वाजीयास्तु पठन्ति "णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूआत्मनेपदाकर्मकाणामात्मनेपदेषूपसंख्यानम्" श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वात् णिजभावपक्षे ग्रहणम्। ग्रन्थति ग्रन्थम्। श्रन्थति मेखलान्देवदत्तः। ग्रन्थते ग्रन्थः। अग्रन्थिष्ट। श्रन्थते। अश्रन्थिष्ट। इति भारद्वाजीयमते आत्म०। तेनोभयपदता। सि०कौ०पक्षे भ्वा०दित्वमपि तेन ग्रन्थति इत्यादि क्र्यादिकयोस्तु श्रथ्नीते। ग्रथ्नीते सि०कौ०। एतच्च कर्म कर्त्तरि न तु कर्त्तरि इत्यन्ये

उद्+उत्तोलन ग्रथने। "केशपक्षान् उदग्रथ्नन्तराम्" आश्व०गृ०१०।८।८ "लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः"रघुः। "वाक्यानि तस्योद्ग्रथितानि पद्मैः" भा० व० ११२ अ० "कर्म्मबन्धं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः" भाग० ४।२२।२७।

ग्रन्थ पु० ग्रन्थ—सन्दर्भे भावे घञ्। १गुम्फने। कर्म्मणि घञ्। २शास्त्रे "ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया" नैष०। "ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात्" भा० आ० १अ०। ३धने ४द्वात्रिंशद्वर्णमितानुष्टुप् छन्दस्के श्लोके हेम०।

ग्रन्थकार त्रि० ग्रन्थं करोति कृ अण् उप० स०। ग्रन्थकारके (शाकल्यम्) "तस्माच्च भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यति" भा० आनु० १८४ अ०। कृ—क्विप् ६त०। ग्रन्थकृदप्यत्र। "ग्रन्थकृल्लोकविख्यातो भविताप्यजरामरः" भा० आनु० १४अ०। "ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत् परामृशति" काव्यप्र०। तृच्। ग्रन्थकर्तृ ण्वुल् ग्रन्थकारक अत्रार्थे त्रि०। तृचि स्त्रियां ङीप्।

ग्रन्थकुटी स्त्री ग्रन्थस्य कुटीव। लेख्यस्थाने त्रिका०।

ग्रन्थन न० ग्रन्थ—भावे ल्युट्। (गाँथा) सन्दर्भे गुम्फने हेमच०। स्त्री० ग्रन्थ—युच्। ग्रन्थनाऽप्यत्र स्त्री।

ग्रन्थसन्धि पु० ६त०। ग्रन्थस्य सन्धौ। तन्नामानि च कतिचित् त्रिका०पठितानि। "सर्गो वर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम्। स्थानं प्रकरणं पर्व्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः"। उपक्रमे गुच्छादीत्युक्तेः अन्यदपि ग्रन्थसन्धिनाम भवतीति सूचितम्। तेन कुसुमाञ्जलौ स्तवकः, काव्यप्र०उल्लासः,। वेदे प्रपाठकब्राह्मणानुवाकादयः।

ग्रन्थि पु० ग्रन्थ—संदर्भे भावे करणादौ वा यथायथं सर्व्वधातुभ्य, इन् नित्स्वरः, "खनिकषग्रज्यसीत्यादिना इर्यौ स्वरे भेदः। १वंशादिपर्व्वणि (गाँट) अमरः। २कौटिल्ये ३भद्रमुस्तायाम् ४ग्रन्थिपर्णे ५पिण्डालौ राजनि०। ६बन्धने ७रोगभेदे मेदि०। ८मायापाशे "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः" तैत्ति० उप०। ग्रथि—कौटिल्ये भावे इन्। ९कौटिल्ये। कर्त्तरि इन्। १०ग्रन्थिपर्णवृक्षे मेदि०। रोगभेद निदानादि सुश्रुते दर्शितं यथा "अथातो ग्रन्थ्यपच्यर्ब्बुदगलगण्डानां निदानं व्याख्यास्यामः। वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धम्। वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोफं कुर्व्वन्त्यतोग्रन्थिरिति प्रदिष्टः। आयम्यते व्यथ्यत एति तोदं प्रत्यस्यते कृत्यत एति भेदम्। कृष्णोऽमृदुर्व्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम्। दन्दह्यते धूप्यति चाभिमात्रं पापच्यते प्रज्वलतीव चापि। रक्तः सपीतोऽप्यथ वापि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम्। शीतो

विस्तर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः पाषाणवत्संहननोपपन्नः। चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्भित्रः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम्। शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डूः। मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः। व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्रम्य वायुर्हि शिराप्रतानम्। संपीड्य सङ्कोच्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम्। ग्रन्थिः शिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च। अरुक् सएवाप्यचलो महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः”

ग्रन्थिक न० ग्रन्थिरिव+कायति–कै–क ग्रन्थ+अस्त्यर्थे ठन् वा। १पिप्पलीमूले २ग्रन्थिपर्णे ३गुग्गुलौ ४करीरे वंशे ५दैवज्ञे ६सहदेवाख्ये पाण्डवे च पु० मेदि०।

ग्रन्थित त्रि० ग्रथि–क्त। गुम्फिते अमरः।

ग्रन्थिदला स्त्री ग्रन्थिर्दलेऽस्याः। मालाकन्दे राजनि०।

ग्रन्थिदूर्वा स्त्री ग्रन्थिप्रधाना दूर्वा शा० त०। (गाँटदूर्वा) दूर्वाभेदे राजनि०।

ग्रन्थिन् त्रि० ग्रन्थस्तदर्थो वा ज्ञेयतयाऽस्त्यस्य १ग्रन्थाभिज्ञे वा ग्रन्थार्थवेत्तरि २ग्रन्थयुक्ते तद्विशिष्टे ३ग्रन्थनकर्त्तरि च। अज्ञेभ्योग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः मनुः। “ग्रन्थी भवति पण्डितः” सर्वत्र स्त्रियां ङीप्। “हन्न आपिहृदे चमुरनं ग्रन्थिनी चरणयुः” ऋ०१०।६५।६। ग्रन्थिनी ग्रन्थवती संदर्भवती” भा०। [राजनि०।

ग्रन्थिपत्र पु० ग्रन्थिप्रधानं पत्रमस्य। चोरकनाम गन्धद्रव्ये

ग्रन्थिपर्ण न० ग्रन्थौ पर्णान्यस्य ग्रन्थीनि ग्रन्थयुतानि वा पर्णान्यस्य। (गाठिआला) १वृक्षभेदे अमरः। “ग्रन्थिपर्णं तिक्ततीक्ष्णं कटूष्णं दीपनं लघु। कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशनम्” भावप्र०। २चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि० ३जतुकालतायां स्त्री राजनि० ४गण्डदूर्वायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

ग्रन्थिफल पु० ग्रन्थि ग्रन्थियुक्तं फलमस्य। १कपित्थवृक्षे २मदनवृक्षे ३शाकवल्कवृक्षे च राजनि०।

ग्रन्थिबन्धन न० ६त०। (गाटबाँधा) पुस्तकादौ १दृढबन्धनार्थे बन्धनभेदे २जन्मतिथौ गोरोचनायुतसूत्रबन्धने च। “गुडदुग्धतिलान्नाद्यात् जन्मग्रन्थेश्च बन्धनम्। गुग्गुलुनिम्बसिद्धार्थदूर्वागोरोचनायुतम्” कल्पचि०।

ग्रन्थिव(ब)र्हिन् पु० ग्रन्थिं बर्हति बर्ह–कृतौ ग्रन्थिं वर्हति वर्ह–बधे णिनि। ग्रन्थिपर्णवृक्षे शब्दर०

ग्रन्थिभेद पु० ग्रन्थिं वस्त्रादिग्रन्थिं भिनत्ति भिद–अण् उप०स०। (गाटकाटा) चौरभेदे “अङ्गुलं ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे। द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति” मनुः “उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ। कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ” याज्ञ०

ग्रन्थिमत् त्रि० ग्रन्थिरस्त्यत्र मतुप्। १ग्रन्थियुक्ते (गांटयुक्ते) स्त्रियां ङीप् “लघ्वात्वचं ग्रन्थिमतीं दधाना” कुमा० (हाडयोडा) २अस्थिसंहारिवृक्षे पु० भावप्र०

ग्रन्थिमत्फल पु० ग्रन्थिमत् फलमस्य। लकुचवृक्षे (मान्दार) इति ख्याते वृक्षे राजनि०।

ग्रन्थिमूल न० ग्रन्थि गुम्फनवत् मूलं यस्य। १गृञ्जने राजनि० २मालादूर्वायां स्त्री टाप् राजनि०।

ग्रन्थिल त्रि० ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य सिध्मा० लच्। ग्रन्थियुक्ते मेदि० २पिप्पलीमूले न० राजनि०। ३आर्द्रके न० शब्दच० ४विकङ्कतवृक्षे (बइँचि)५करीरवृक्षे च अमरः। ६तण्डुलीयशाके ७हिंतावल्यां ८पिण्डालौ ९चोरनामगन्धद्रव्ये १०विकङ्कटवृक्षे च राजनि०। भद्रमुस्तायां ११मालादूर्वायां १२गण्डदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि०। [त्रिका०

ग्रन्थिहर पु० ग्रन्थिं हरति हृ–अच्। अमात्ये मन्त्रिणि

ग्रन्थीक न० ग्रन्थिक+पृषो०। पिप्पलीमूले हे०को०

ग्र(ग्ल)प्स पु० ग्रन्थ+पृषो० द्विधारूपम्। स्तवके। “अथास्य दुग्धेन शालाटुग्र(ग्ल)प्सेन, शीमन्तं व्यूहति” आश्व० गृ० १।१४।४। ग्र(ग्ल)प्सः स्तवक उच्यते” नारा०।

ग्रस भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। ग्रसते अग्रसिष्ट जग्रसे। उदित् ग्रसित्वा ग्रस्त्वा। ग्रस्तः। “हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम्” माघः “इमकामामपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया” भा० शा० १७९ अ०। “य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः” भा० व० २६ श्लो०। “राहुग्रस्ते निशाकरे” भा० व० २६६७ श्लो०। ग्रासः। ग्रसनम्। क्विप् धातुत्वान्न दीर्घः ग्रत् ग्रसौ ग्रस इति।

ग्रस भक्षणे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। ग्रासयति–ते ग्रसति अजिग्रसत्–त अग्रासीत् अग्रसीत्। ग्रासयाम् बभूव आस चकार चक्रे। ग्रसितः। “न च ग्रासितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन” मनुः।

ग्रसन न० ग्रस–भावे ल्युट्। १भक्षणे “ग्रसनादजगरः शरीरमात्रहरो न विनाद” शब्द०। २राहुणा चन्द्रसूर्ययोरुपरागे च। इ०सं० ६ अ० दृष्टे ग्रस्तानि

३ध्यासे च । उपरागशब्दे विवृतिः । ४असुरभेदे पु० "हहा तद्दानवानीकं सेनानीर्ग्रसनोऽसुरः" । "तत्-प्रयुक्तं जगताञ्जय्यं चक्रं पपात ग्रसनस्य कण्ठे" । "द्विधा तु कृत्वा ग्रसनस्य कण्ठं तद्वक्रधाराहृतघोरनाभि" इति च मत्स्यपु० ।

ग्रसिष्ठ त्रि० अतिशयेन ग्रसिता ग्रसितृ+इष्ठन् तृचो लोपे इटोऽसिद्धिः । ग्रसितृतमे "भोगवानत्रादिषु ग्रसिष्ठ ओ ग्नीरजीगः" ऋ० १।१६२।७ "ग्रसिष्ठः ग्रसितृतमः" भा०

ग्रसिष्णु त्रि० ग्रस–इष्णुच् । १ग्रसनशीले "अत्ता चराचर ग्रहणात्" शा० सू० न्यायात् २परब्रह्मणि च । "भूत-भर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च" गीता ।

ग्रस्त त्रि० ग्रस–कर्मणि क्त उदित्त्वात् क्त्वावेट्कत्वेन इडभावः । १भक्षिते लुप्तवर्णपदे २अस्पष्टोच्चारितशब्दे न० अमरः ।

ग्रस्तृ त्रि० ग्रस+तृच् आर्षे इडभावः । भक्षके । "सिंहिका-सुतं राहुम्" "ग्रस्तारं चैव चन्द्रस्य सूर्यस्य च महा-प्रभम्" हरिवं० २२६ अ० ।

ग्रस्तास्त पु० ग्रस्त एवास्तः । अदृष्टमोक्षे ग्रासोत्तरमस्त-गते सूर्ये चन्द्रे च । उपरागशब्दे १२१५ पृ० विवृतिः ।

ग्रस्तोदय पु० ग्रस्तस्य उदयः । ग्रासोत्तरं रविचन्द्रयोरुदये "ग्रस्तास्तादौ त्रिरात्रमाह गुरुः "ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चात् ग्रस्तोदये तथा । खण्डग्रासे च त्रिदिनं निःशेषे सप्त सप्त चेति" । काश्यपस्तु "ग्रस्तोदये परे दोषो ग्रस्तास्तेऽर्वाक् शशीनयोः । द्युनिशा-र्द्धेतूभयं तत् खण्डाखण्डव्यवस्थया" इत्याह ।

ग्रस्य त्रि० ग्रस–कर्मणि वा० यत् । अदनीये "यच्छुक्रं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत्" भा०उ०१२अ० । ण्यत् । ग्रास्य तदर्थे त्रि० ।

ग्रह हस्तव्यापारभेदे स्वीकारे ज्ञाने च क्र्या० उभ० सक० सेट् । गृह्णाति गृह्णीते । गृह्णीयात् गृह्णीत । गृह्णातु गृ-ह्णाण । अगृह्णात् अगृह्णीत । अग्रहीत् अग्रहीष्ट इटो दीर्घः । अग्रहीषाम् । अग्रहीष्ट । जग्राह जगृहतुः जग्रहिथ जगृहिव । जगृहे जगृहिषे । ग्रहीता गृ-ह्यात् ग्रहीषीष्ट ग्रहीष्यति ते । ग्रहीतव्यः ग्रहणीयम् ग्राह्यम् पदास्यैरिपक्षेषु गृह्यम् । छन्दसि प्रतिगृह्यम-पिगृह्यं लोके तु प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यम् । अवग्रहे-ऽव ग्राहः । ज्योतिषि अप् ग्रहः । गृहीतः गृहीतिः । ग्रहणम् अप् ग्रहः । उद्ग्राहः इति संग्राहः सङ्ग्रहे संग्रहः । गृहीतम् । गृहीत्वा प्रतिगृह्य । ज्ञाने "हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्वि-कायाम् । ग्रहीतुकामादरिणा शयेन" नैष० । "गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" भाषा० । हस्तव्यापारे "गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते" "तौ जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी" रघुः । "दश ग्रहान् गृह्णाति" श्रुतिः स्वीकारश्च स्वत्वापादनव्यापारः सेवनादिना आयत्तीकरणञ्च तत्राद्ये "तत्र किञ्चिन्न गृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि" प्रा०त० गङ्गामा० द्वितीये "शर-द्रौद्रं न गृह्णीयात् गृह्णीयात् मार्गपौषयोः" नीतिः कर्मणि गृह्यते अग्राहि अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् । अग्राहिष्यते अग्रहीष्यते । णिच् ग्राहयति ते अजी-गृहत् त । सन् जिघृक्षति ते । यङ् जरीगृह्यते । यङ्-लुक् जरी(रि)गृहीति जर्गृहीति जरी(रि)गर्ढि जर्गढि मुग्ध०" सि०कौ० जागृहीति जागाढि । ज्ञान-सामान्यार्थत्वे णिचि प्रयोज्यस्य कर्मत्वं "शिष्यं वेदं ग्राहयतीति । गृह्णमात्रार्थकत्वेऽपि कर्मत्वम् मुग्धबो० "अजीगृहत्तं जनको धनुस्तत्" भट्टिः । "अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक" कुमा० अन्यमते भक्षणीयत्वेन विवाह्यत्वेन च बोधयाम्बासेत्यर्थकत्वात् नानुपपत्तिः । मुग्धबो० द्विकर्मकमध्ये पाठात् "जग्राह यज्वनो भोज्यम्" उदा० वा० मते न द्विकर्मकतेति भेदः । वेदे हस्य भकारः । "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य" श्रुतिः । आर्षेऽपि क्वचित् हस्य भः गृभीतशब्दे उदा० ।

अति+अतिक्रम्य वर्त्तने "अतिगृह्याव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः" पा० "अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः चारित्र्य-तोऽतिगृह्यते चारित्र्येणान्यानतिक्रम्य वर्त्तते इत्यर्थः" सि० कौ० "तएतानतिग्राह्यान् दश ग्रहानत्यगृह्णत" शत०ब्रा० ४।५।४।२

अनु+आनुकूल्यकरणे "वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरू-थिनीम्" भा० वि० ९९६ श्लो० ।

सम्+अनु+बन्धनादिना आनुकूल्ये "अवमुच्य किरीटं स केशान् समनुगृह्य च । उदतिष्ठज्जरासन्धः" भा०स०८९५ श्लो० ।

अप+सन्ततधारातो विच्छिद्य पृथक्करणे गृहणे "अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू" कात्या० श्रौ० ८।६।२ "अपगृह्य सन्ततधारातो विच्छिद्य पृथक्कृत्वा पुनस्तस्या एव धारायाः गृह्णाति" कर्कः अपसारणे च "अधेज'

स्तनमपगृह्णाति” शत०ब्रा० १।८।१।१६। “उभौ स्तनौ अपगृह्योपासाते” २।५।२।४७ रोधने च। “स (व्याधः) तं विप्रः सन्न वर्ज्जेन बाहुमपगृह्यासपद्मा जातमन्युः” भा०आश्व० ८अ०

अपि+पिधाने “यत्वैतत् कर्णावपिगृह्य निनदमिव” छा०उ० “अपिगृह्य पिधाय” भा० “तस्मात् कर्णं पितृदैवत्यं तदपिगृह्यम्” शत०ब्रा०३।८।१।१५। आच्छादने च “तस्मात् कल्याणस्यामपि गृह्णीत” शत०ब्रा०४।१।१।८

अभि+आभिमुख्येन ग्रहणे “अम्बालिका च वसनमभिगृह्य चक्षुषी चाप्यणि परिपोतुमात्मनोभवनमानीता” दशकु०

अव+प्रतिरोधे नियमे च “भक्तोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः” माघः “देवनीयं प्रार्थति पदावग्रहम्” तैत्ति० “हृष्टेऽवग्रहे तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ” अमरः “रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः”। “वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम्” रघुः।

वि+अव+अवनतौ अक०। “तस्यैव कपालम् व्यवगृहीतान्तमिव भवति व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौः” शत०ब्रा०७।५।१।२ “व्यवगृहीतान्तं विविधमवगृहीतोऽवनतः अन्तो-यस्य” भा०

आ+आभिमुख्येनाकर्षणे “आ त एता वचोयुजा हरी गृभ्णे सुमद्रथा” ऋ० ८।४५।३९ “आगृभ्णे अस्मदभिमुखं यातुं हस्ताभ्यामाकर्षयेत्यर्थः” भा०। निर्बन्धे “चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रहः” नैष०।

आ+सम्+आभिमुख्येन संग्रहे “आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं संगृभाय” ऋ० ८।८१।१। “आसंगृभाय आभिमुख्येन संगृहाण” भा०

उद्+ऊर्द्ध्वं विस्तज्य दाने “वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत्” यजु०१७।६३। ऊर्द्ध्वं विस्तज्य दानम् उद्ग्रहः” वेददी० “उद्ग्रहते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा” २२।२६। उद्धृत्य उत्तोल्य ग्रहणे “शक्तिं योऽप्यग्रासीदुदग्रहीत्” भट्टिः।

उद्+गृह्+णिच। उद्ग्राहि—उपन्यासे “उद्ग्राहितमुपन्यस्तम्” वैजयन्ती “विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्ग्राहितं मया” माघः। “मौर्व्युद्ग्राहः शुनीतानि” भट्टिः

उप+उद्+ग्राने। “तस्य ह सत्यकामोपोद्गृह्य वाच” छा०उ० “सुखं द्वारं विद्यायादाने दीर्घमुपोद्गृह्य आगमित्यर्थः” भा०

उप+सामीप्येन ग्रहणे “द्यावापृथिवीमुपगृह्य हिंकरोति” शत० ब्रा० ४।२।२।११ अवष्टम्भे च “तेजो वा अङ्गो-

भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्याकाशमभितपति” छा० उ० “तद्वा एतत्तेजो वायुमुपगृह्यावष्टभ्य आत्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति” भा०

नि+बलेन निरोधे प्रातिकूल्यकरणेन नियमने च। “स वै प्रविशमानस्तु शृङ्गेणानेन रक्षिणा। निगृहीतो बलाद्द्वारि सोऽवातिष्ठत पार्थिवः” भा०व० ११६अ०। “निगृहीतः कन्धरायां शिशुना इढमुष्टिना” हरिव० २०अ०। “तस्मात् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता” गीता “अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” याज्ञ०

प्रति+नि+प्रतिरूपतया ग्रहणे “आदित्यपात्रेण द्रोणकलशात् प्रतिनिगृह्णीते” शत०ब्रा० ४।३।५।६

वि+नि+विशेषेण निग्रहे “शिरःसु विनिगृह्यैतान् योधयामास पाण्डवः” भा० आ० १२८ अ०

निस्+निःशेषेण ग्रहणे निग्रहे च “शक्रत्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः क्रिलाभवत्” भा०आनु०१९९८श्लो०

परि+परितो ग्रहणे “बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम्” भा०आ०६२२श्लो०। “स्नानेन परिगृह्य तान्” मनुः। स्वीकारे च “कस्य गुप्तः परिग्रहः” भा० आ० गन्धर्वं प्रति अर्जुनोक्तिः

प्र+प्रकर्षेण ग्रहणे। “प्रगृहीतश्च योऽमात्योनिगृहीतश्च कारणैः” भा०वि० १२श्लो०। सन्धिकार्यनिषेधाय विशिष्य ग्रहणे “प्रगृह्यं पदम्” पा० प्रगृह्यशब्दे दृश्यम्।

प्रति+दत्तवस्तुनोग्रहणे “सप्त वित्तागमाः धर्म्यादायोलाभक्रयो जयः। विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च” स्मृतिः “याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेत्” स्मृतिः अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकार एव प्रतिग्रहो मुख्यः अन्यत्र भाक्तः। “नोरे प्रतिग्रहस्याभ्यस्तराज्यो धर्मस्य विक्रयः” “तत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि” प्रा० त० गङ्गामा०। “प्रतिग्रहादपाकृष्टः सन्तुष्टो येन केनचित्” प्रा०त० “अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः भा० व० ४४१ श्लो०। प्रतिरूपतया ग्रस्तादिग्रहणे च “तथैव पाण्डवो भीमो दिव्यमस्त्रमुदीरयन्। प्रत्यगृह्णादमेयात्मा” भा० वि० ६० अ०। स्वीकारमात्रे “प्रतिगृहीतं प्रणयिप्रियत्वात्” कुमा० “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः” रघुः।

वि+विरोधे रोधने। “धर्म्मभीत न भ्रातरं विगृह्णीयाश्च बन्धुभिः” भा० आ०७०अ० “विगृह्य मा नु कौन्तेय!

ज्ञेयः क्षितिपतिस्तदा" भा० आनु० ६अ० । विरोधेन ग्रहणे "न विगृह्णाति वैरस्यम्" भाग० १।२२।२४ श्लो०। "अविग्रहा गतादित्या यथा ग्रामादिकर्मभिः" हरिः विरोधग्रहः अव्ययीभावः । विग्रहो देहः । "रक्षःप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च" वेणी० पञ्चविधवृत्तिस्फुटीकरणवचनभेदे "वृत्त्यर्थविवरणं विग्रहः" सि०कौ० "समस्या विग्रहस्यया" शब्दश०प्र० ।

सम्+संक्षेपे नानास्थानपठितस्य एकत्र समावेशार्थे संदर्भभेदे "संग्रहेऽस्तमुपागते" वाक्यपदीयम् । सङ्कोचने "संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम्" भा०व० १५६०२श्लो० एकत्रीकरणे "संगृह्य तत्समं रङ्गैर्निर्ममे श्रियमुत्तमाम्" ८५५९ श्लो० सम्यग्ग्रहणे "औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च । चतुर्विधांश्च वैद्यान् वै संगृह्णीयाद्विशेषतः" भा०शा० २६५४ श्लो०। सृष्टौ संग्राहः सञ्चये द्रव्यसंग्रहः" सि०कौ०

ग्रह आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० वेट् । ग्राहयति ते ग्रहति । अजिग्रहत्-त अग्रहीत् अग्राहीत् ।

ग्रह पुं० ग्रह–अच् । १नवसु सूर्यादिषु । २बालारिष्टकारेषु स्कन्दग्रहादिषु भावे अप् । ३अनुग्रहे, ४निर्बन्धे, "अत्र भवन्ननवग्रहग्रहा" नैष० ५आदाने ग्रहणे, ६रणोद्यमे, ७मलबन्धे, ८चन्द्रसूर्ययोर्ग्रासे च "तदा सम्भाव्यते ग्रहः इति ज्योतिषम् "एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे" ज्योति० सूर्यादयश्च "सूर्यश्चन्द्रोमङ्गलश्च बुधश्चापि वृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः"। एषां गतिभेदाः खगगतिशब्दे २४१२पृ०दर्शिताः । राहुकेत्वोर्यथा ग्रहत्वं धी०धा० व्यवस्थापितं तच्च केतुशब्दे २२२४ पृ०उक्तम् । शा०ति० १पटले "लोकानब्धीन् स्वरान् धातून् मुनीन् द्वीपान् ग्रहानपि । समिधः सप्तसंख्याताः सप्त जिह्वा हविर्भुजः" इत्यनेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराहमताभिप्रायेण । तच्च १२११पृ० उपरागशब्दे अस्तास्वादविशेषादित्याभ्युक्तम् । अन्यमताभिप्रायेण ग्रहाणां नवत्वं ६पटले शा०ति०उक्तं यथा "नव वर्गाः समुत्पन्ना नवरत्नेश्वरा ग्रहाः । अर्केन्दुरक्तशशिगुरुभृगुमन्दाहिकेतवः । माणिक्यं मौक्तिकं चारु विद्रुमं गारुडं मणिः । पुष्परागं वज्रवरं नीलं गोमेदकं शुभम् । वैदूर्यं नव रत्नानि" ।

स्कन्दग्रहादीनां नवानां लक्षणविभागः सुश्रुते उक्तो यथा "अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरम् । उत्पत्तिं कारणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु ॥ स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार२ एव च । शकुनी३ रेवती४ चैव पूतना५ चान्धपूतना६ ॥ पूतना शीतनामा७ च तथैव मुखमण्डिका८ । नवमो नैगमेयश्च९ यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥ धात्रीमात्रोः प्राक्प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान्मङ्गलाचारहीनान् । त्रस्तान् हृष्टांस्तर्जितान् क्रन्दितान् वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान् ॥ ऐश्वर्य्यस्थास्ते न शक्या विशन्तो देहं द्रष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः । आप्तं वाक्यं तत्समीक्ष्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥ शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विट् वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः । उद्विग्नः सुललितचक्षुरल्परोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवर्च्चाः१ ॥ निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत्ससंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव । विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः फेनञ्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः२ ॥ स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्राविव्रणपरिपीड़ितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या३ ॥ रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः । रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनासं मृद्नाति ध्रुवमभिपीड़ितः कुमारः४॥ स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः । छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमारस्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः५ ॥ यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काछर्दीभिर्ज्वरसहितःभिरर्द्यमानः । दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्भिषजोऽन्धपूतनार्त्तम्६॥ उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः । विस्राङ्गो भृशमतिसार्य्यते च यस्तं जानीयाद्भिषगिह शीतपूतनार्त्तम्७ ॥ म्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो बह्वाशी कलुषसिराहतोदरो यः । सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकार्त्तः८ ॥ यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध्वमीक्षमाणः । ज्वर्य्येत प्रततमथो वसासगन्धिर्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेयजुष्टः९ ॥ प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषी मुह्यते चाविशन्मुखः । तं बालं मचिराद्धन्ति ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः ॥ विपरीतमतःसाध्यं चिकित्स्येदचिराद्दितम् । गृहे पुरा-

चाङ्विलाभ्यश्च बालं शुचौ शुचिः ॥ सर्षपान् प्रकिरेत्तेषां तैलैर्दीपञ्च कारयेत् । सदार्वाञ्छितश्चापि जुहुयाद्धव्यवाहनम् ॥ सर्वगन्धौषधीबीजैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृतम् । अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संस्मरन् ॥ नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः । शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम् ॥ नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायतां ध्रुवम्"॥

स्कन्दोत्पत्तिकमन्यग्रहभेदा भा०व०२२९अ०उक्ताः यथा

"यावत् षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः । प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः । अहञ्च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् । परमं तेन सहिताः सुखं वत्स्यथ पूजिताः । मार्कण्डेय उवाच । ततः शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पावकप्रभः । भोक्तुं प्रजाः स मर्त्त्यानां निष्पपात महाबलः । अपतत् सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधार्दितः । स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः । स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ।। विनता तु महारौद्रः कथ्यते शकुनीग्रहः । पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात् पूतनाग्रहम् ।। कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी । पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना । गर्भान् सा मानुषीणान्तु हरते घोरदर्शना । अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः । सोऽपि बालान्महाघोरो बाधते वै महाग्रहः । दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् । अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा । कुमाराश्च कुमार्य्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसम्भवाः । तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य ! सुमहाग्रहाः । तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्त्तिताः । अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्म्मिणः । गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ! । शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ! । सापि गर्भान् समादत्ते मानुषीणां सदैव हि । पादपानाञ्च या माता करञ्जनिलया हि सा । वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी । करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्त्रार्थिनो नराः । इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः । द्विपञ्चरात्रं (१०) तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे । कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते । गन्धर्वाणाञ्च या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति । ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते । या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा । उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः । लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता । लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते । पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्य्या प्रमदास्वपि । आर्य्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते । एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः । यावत् षोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः । ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः । सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः । तेषां प्रशमनं कार्य्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् । बलिकर्म्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः । एवमभ्यर्च्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् । आयुर्वीर्य्यञ्च राजेन्द्र ! सम्यक्पूजानमस्कृताः । ऊर्द्ध्वन्तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् । तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् । यः पश्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं विदुः । आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः । अवमन्यति यः सिद्धान् क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः । उपाघ्राति च यो गन्धान् रसांश्चापि पृथग्विधान् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसग्रहः । गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संस्पृशन्ति नरं भुवि । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः । अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं प्रति । उन्मादाति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः । आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्य्यये । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः । यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः । वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वं तस्य तु साधनम् । कश्चित् क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः । अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः । यावत् सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् । अतःपरं देहिनान्तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः । अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् । आस्तिकं श्रद्दधानञ्च वर्ज्जयन्ति सदा ग्रहाः । इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्त्तितः । न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवे महेश्वरे"।

नवग्रहध्यानादिकं नवग्रहयज्ञशब्दे वक्ष्यते। ग्रहकक्षादिज्ञानं तद्गणनादिकञ्च तत्तद्ग्रहशब्दे उक्तं वक्ष्यमाणञ्च द्रष्टव्यम्। "उच्चस्थे ग्रहपञ्चके" ति० त० श्रीरामजन्मादौ "उच्चस्थानैः पञ्चभिरुच्चसंस्थितैः" रघुः। गृह्यतेऽनेन करणे अप्। ६ सोमादेर्ग्रहणपात्रे "दश ग्रहान् गृह्णाति" "उक्थ्यं गृह्णाति" श्रुतिः सोमादेर्ग्रहणसाधनपात्रनामानि च यागभेदेन भिन्नानि तानि "दश सोमग्रहान् गृह्णाति" इत्यादौ शत० ब्रा० दर्शितानि। एवं यागभेदे ग्रहभेदाः तत्रैवोक्ता द्रष्टव्याः। गृह्यतेऽनेन करणे अप्। ७ घ्राणाद्यष्टके प्राणादीनां ग्रहत्वम् शत० ब्रा० उक्तं यथा "याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहाः? इति अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे ते? इति। प्राणो१ वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धं जिघ्रति। वाग्२ वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति। जिह्वा३ वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति। चक्षुः४ वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति। श्रोत्रं५ वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः। श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति। मनो६ वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान् कामयते। हस्तौ७ वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति। त्वग्८ वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" शत०।

"ये तेऽष्टौ ग्रहा अभिहिताः कतमे ते नियमेन ग्रहीतव्या इति तत्राह। प्राणो वै ग्रहः प्राण इति घ्राणमुच्यते। प्रकरणाद्वायुसहितः सोऽपानेनेति गन्धेनेत्येतदपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते। अपानोपहृतं हि गन्धम् घ्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति। तदेतदुच्यते अपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीति। वाग्वै ग्रहो वाचा ह्यध्यात्मपरिच्छिन्नया आसङ्गविषयास्पदया वाऽनृताऽसभ्यबीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया गृहीतो लोकोऽपहृतः तेन वाक् ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतः स वागाख्यो ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन विषयेणातिग्राहेणातिग्राहेणेति दैर्घ्यं छान्दसं, नाम वक्तव्यार्थो हि वाक्। तेन वक्तव्येनार्थेन प्रयुक्ता वाक् तेन वशीकृता तेन तदर्थभक्ता नैव तथा मोक्षः। अतो नाम्नातिग्राहेण गृहीता वागित्युच्यते वक्तव्यासङ्गेन हि प्रहता सर्वोऽनर्थैर्युज्यते। समानमन्यद्यत्ते त्वक्पर्यन्ता अष्टौ ग्रहाः स्पर्शपर्यन्ताश्च तेऽष्टावतिग्रहा इति" भा०।

ग्रहकल्लोल पु० ग्रहेषु कल्लोल इव। राहौ त्रिका०।

ग्रहकुष्माण्ड पु० ग्रहाणि ग्रह—अच् कुष्माण्डवत् पारोऽस्त्यस्य अच् कर्म०। नराशासुरादौ कुष्माण्डाकारे रक्षोभेदे। "डाकिनी शाकिनी भूतप्रेता वेताल राक्षसाः। ग्रहाश्च कुष्माण्डाः कालकर्णीपिशाचग्रहाः। सर्वे प्रशमं यान्ति मित्रतीर्थजलस्नानात्" का० ख० २२अ०। अत्र ग्रह इति भिन्नं पदमन्ये

ग्रहगणित न० ग्रहाणां तद्गत्यादीनां गणितं गणनं यत्र। त्रिस्कन्धज्योतिषान्तर्गते तन्त्रभेदे स्कन्धभेदे "ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम्" इत्युपक्रमे "स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ" वृ० स० १अ०। "ग्रहगणितहोरासंहिताहोरा ग्रन्थवेत्ता। तत्र ग्रहगणिते पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चस्वेतेषु सिद्धान्तेषु" इत्यनेन तत्रैव तद्भेदा उक्ताः। तत्पाद्यविषयाश्च गणकशब्दे दर्शिततद्वाक्ये उक्तप्रायाः। सौरागमानुपातविषयाश्च सि० शि० सम्मता यथा। मध्यमाधिकारः कालमानम् भगोलः ग्रहस्फुटीकरणम्। ग्रहकक्षा प्रत्यब्दयुक्तः अधिमासादिस्फुटीकरणम्। त्रिप्रश्नाधिकारः। पर्वसम्भवः चन्द्रग्रहणम् सूर्यग्रहणम् ग्रहणच्छाया ग्रहोदयास्तनिर्णयः। शृङ्गोन्नतिः ग्रहयुतिः भग्रहयुतिः पाताधिकारः। एषां च विशेषस्तत्तच्छब्दे उक्तो वक्ष्यते च।

ग्रहगोचर पु० ६त०। ग्रहाणां जन्मराशितः स्थानभेदेन शुभाशुभसूचके गतिभेदे। गोचरशब्दे उक्तप्रायोऽपि विशेषोऽत्र निर्णीयते यथा वृ० सं० १०४अ०। तत्र ये श्लोकाश्छन्दस्तन्नामापि तत्र भङ्ग्योक्तं द्रष्टव्यम्

"प्रायेण गोचरो व्यवहार्योऽतस्तत्फलानि वक्ष्यामि। नानावृत्तैस्तानो मुखचपलत्वं जनस्यार्थः। नीचजनस्य गिरं श्रुत्वा न मदीया रोचतेऽथवा नैवम्। साध्वी तथा न पुंसां प्रिया यथा स्यादनवचपला।

सूर्यः षट्त्रिदशस्थितस्त्रिदशषट्सप्ताद्यगश्चन्द्रमा जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो वक्रार्कजौ षट्त्रिगौ। सौम्यः षड्द्विचतुर्दशाष्टमगतः सर्वेऽप्युपान्त्ये शुभाः शुक्रः सप्तमषड्दशवर्जितः शार्दूलवत्त्रासकृत्।

रवेः—जन्मन्यायासदोऽर्कः क्षपयति विभवान् कोष्ठरोगाध्व-दाता वित्तध्वंसं द्वितीये दिशति च न सुखं चक्षुरार्त्त्याप्युजं च। स्थानप्राप्तिं तृतीये धननिचयमुदाकल्यलाभारि-हन्ता रोगान्मते चतुर्थे जनयति च मुहुः स्रग्धरा भोगविघ्नम्। पीडाः स्युः पञ्चमस्थे सवितरि बहुधो रोगारिजनिताः षष्ठेऽर्को हन्ति रोगान् क्षपयति च रिपूञ्छोकांश्च लुनाति। अध्वानं सप्तमस्थो जठरगद-भयं दैन्यं च कुरुते कुक्षौ चाष्टमस्थे भवति रुग-दुःखा न स्यादपि वनिता। रवावापद्दैन्यं कुमति नवमे चित्तचेष्टाविरोधो जयं प्राप्नोत्युग्रं दशमदिवसे कर्मसिद्धं क्रमेण। जयं स्थानं मानं विभवमपि चैकादशे रोगनाशं, सुहृत्तानां चेष्टा भवति सफला द्वादशे नेत्ररोगम्।

विधोः—शशी जन्मन्यन्नप्रवरशयनाच्छादनकरो द्वितीये मा-नार्थौ क्षपयति सविघ्नश्च भवति। तृतीये वस्त्रस्त्री-धननिचयसौख्यानि लभते चतुर्थेऽविश्वासः शिख-रिविभुजङ्गेन सदृशः। दैन्यं व्याधिं शुचमपि शशी पञ्चमे मार्गविघ्नं षष्ठे वित्तं जनयति सुखं शत्रुरोगक्षयं च। यानं मानं शयनमशनं वारि वित्ताभं मन्दा-क्रान्ते कुर्यान्निष्फलं चाष्टमे भीर्नकस्य। नवमगृह-गो बन्धोद्वेगश्रमोदररोगकृद्दशमभवने चाज्ञाकार सि-द्धिकरः शशी। उपचयसुहृत्संयोगार्थे प्रमोदमुपागतो द्वादशभवनाद्व्ययानन्ये करोति हि सव्ययान्।

कुजस्य—कुजोऽभवतः दर्शने द्वितीये नरेन्द्रपीडा कलहा-रिदोषैः। भवं च पित्तानलरोगचौरैरूपेन्द्रवज्राभिभोऽपि यः स्यात्। तृतीयगः चौरकुमारकेभ्यो भौमः फलानि फलमाददाति। प्रदीप्तिमाज्ञां धनमौर्णिकानि धात्वा-कराख्यानि किलापरा च। भवति धरणिजे चतुर्थगे ज्वरजठरगदसृक्स्रुतः। कुपुरुषजनिताश्च सङ्गमात् प्रस-भमपि करोति चाशुभम्। रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे तनयकृताश्च शुचो महीसुते। द्युतिरपि नास्य चिरं भवेत् स्थिरा शिरसि कपेरिव मालती हता। रिपु-भयकलहैर्विवर्जितः स कनकविद्रुमताम्रकाञ्चनः। रिपु-भवनगते महीसुते जिमपरबलादपारमीहते। कलत्र-कलहाक्षिरुग्जठररोगकृत् सप्तमे चरत्यपतनङ्क्षतः चयितविस्रस्तोऽष्टमे। कुजे नवमसंस्थिते परिभवार्थ-नाशादिभिर्भवेद्विकलगतिर्भवधनरुदैकधातुक्षयैः। दश-मगृहगते सदा महीजे विविधधनाप्तिरुपात्तिने जयश्च। जनपदसुपरिसितस्य भुक्ते वनमिव षट्पदाः। धृ-

तिवासम्। नानार्थैर्द्वादशगे महीसुते सन्तापैरव-नर्थाकृतैश्च नाना। स्त्रीकोपपित्तैश्च नेत्रवेदनैर्दोऽ-पीड्यन्त्याभिधानेन नर्दितः।

बुधस्य—दुष्टात्क्वचित् प्रलापितपरमैश्वर्यैः बन्धनैश्च क्लेशः। जन्मगे शशिसुते पथि गच्छन् स्वगतेऽपि कुशलं न पश्यति। परिभवो धनगते धनलब्धिः सहजगे शशिसुते सुहृदाप्तिः। नृपतिशत्रुभयाकुलचित्तो दूतपदं व्रजति दुःख रतैः सैः। चतुर्थगे स्वजनबन्धुकृतो धनागमो भवति च भीतिरस्मिन्। दुर्नीयते तनयकलत्रविग्रहो निषेवते न च सरितामपि क्षयम्। सौभाग्यं विज-यमथोन्नतं च षष्ठे वैपुल्यं कनकमतीव सप्तमे सः। नृत्युस्थो दुर्जयवस्त्रवित्तलाभा वैपुल्यं भवति मति-प्रहर्षणीयम्। विघ्नकरो नवमः शशिपुत्रः कर्मगतो रिपुहा धनदश्च। शास्त्रं भवनं च विधत्ते तद्वदुदोऽय कुथास्तरणं च। धनसुतसुखमिच्छसि शिवृद्धिः स्त्री-किङ्करकालं लाभगे सदाकदः। रिपुपरिभव-रोगैः पीडितो द्वादशस्थे न वहति परिभोक्तुं मालिनीयोगसौख्यम्।

गुरोः—जीव जन्मन्यपगततनयः स्थानभ्रंशो बहुकलह-युतः। प्राप्यार्थऽर्थान् व्ययं प्रकुरुते कान्तासक्तौ न भवति व्यसनम्। स्थानभ्रंशात् कार्यभावात्ताश्च तृतीये-ऽनेकैः क्लेशैर्बन्धुजनोत्थैश्च चतुर्थे। जीवे शान्तिं पी-डितश्चास्य वनिन्दितेव ग्रामे नापि वने मत्तमयूरे। जनयति च तनयभवनगतः परिजनशुभतरि-तुरगलाभान्। सकलकपुरमण्डलकृतविजनका मांसगुण-निकटदपि विधुगुरुः। न शत्रोर्दनं निकटोऽर्थं न भवनं शिखिकोकिलनादितम्। हरिण इव नगाव-विचलितं रिपुगते मनः स्वादं गुरौ। मदयगुरुः शयनं रतिभोगं धनमशनं कुसुमान्युपवासम्। जन-यति समरानिरूपेतो कर्णितपदां च गिरं धिषणा च। बन्धं व्याधिं चाष्टमे शोकदुःखं मार्ग-क्लमं मृत्युतुल्यांश्च रोगान्। नैपुण्यवाक्यप्रकर्णाद्धि-सिद्धिं धर्मं जीवः स्वामिनीनां च लाभम्। स्थानकुल-धनलाभा दशमगततन्मदो भवति लाभगो गुरुः। द्वादशे-ऽध्वनि विलोमदुःखभाग्याति यद्यपि नरो रथोद्धतः।

भृगोः—प्रथमगृहगो भोगैर्युतः स्वापकरणैः सुरभिमनो-ज्ञगन्धकुसुमाम्बरैरुपचयम्। धनवान् प्रकाशनाशनयुतस्य चातुरङ्गमते समदविलासिनीभिश्चरोल्लसद्दण्डकताम्।

शुक्रे द्वितीयगृहगे प्रमदार्थभोज्यभूषाम्बरादिसुखमु-
हितं लभाय । संसेवते कुसुमरत्नविभूषितश्च कामं
वसन्ततिलकद्युतमूर्त्तजोऽपि । आज्ञार्थमानास्पदभूतिव
स्त्रमित्रधान्यान् दैत्यगुरुस्तृतीये । भक्ते चतुर्थेऽथ सुहृत्-
समाजं वृद्धेन्द्रजप्रतिमां च शक्तिम् । जनयति
शुक्रः पञ्चमस्थो गुरुपरितोषं बन्धुजनाप्तिम् ।
सुतधनलब्धिं मित्रसहायान् अनवरतत्वं चारि-
कलेषु । षष्ठो भृगुः परिभवरोगमापदः स्त्रीहेतुकं
जनयति सप्तमोऽशुभम् । यातोऽष्टमं भवन-
परिच्छदप्रदो लक्ष्मीवतीमुपनयति स्त्रियं च सः ।
नवमे तु धर्मवनिताद्युपभोग भृगुजोऽर्थवस्त्रनिचयस्य
भवेत् । दशमेऽवमानकलहान्नियमात् प्रमितं करोत्यपि
वदन् लभते । उपान्त्यगो भृगुः सुतः सुहृज्जनाप्तग-
न्धदः । धनाम्बरागमोऽन्त्यगे स्थिरस्तु नाम्बरागमः ।
शनेः—जन्मस्थे रविजे विषवह्निहतः स्वजनैर्वियुतः कृतबन्ध-
वधः । परदेशमुपैत्य सुहृद्भवनो विमुखार्थसुतोऽटन-
दीनमुखः । द्वारवशाद्‌द्वितीयगृहगे दिनकरतनये
रूपसुखापवर्जिततनुर्विगतमदबलः । अन्यगुणैः कृतं च-
सुचयं तदपि खलु भवत्यस्थिरं, वंशपदमपि नतं न वस्तु
न च चिरम् । सूर्यसुते तृतीयगृहगे धनानि लभते
दासपरिच्छदोष्ट्रमहिषाश्वकुञ्जरखरान् । सद्मविभूति-
धीश्च मतं गदव्युपरमं भीरुरपि प्रधानत्वमरिपि च
वीरजनितैः । चतुर्थं गृहं सूर्यतनयेऽभ्युपेते सुहृद्वि-
त्तनारीदर्भिर्विप्रयुक्तः । भवत्यस्य सर्वत्र चासाधुदृष्टं
भुजङ्गप्रयातानुकारं च चित्तम् । सुतधनपरिहीणः
पञ्चमस्थे प्रचुरकलहयुक्तश्चार्कपुत्रे । विनिहतरिपुरोगः
षष्ठयाते पिबति च वनिताग्र्यं श्रीपुटोष्ठम् । गच्छत्य-
ध्वानं सप्तमे चाष्टमे च हीनः स्त्रीपुत्रैः सूर्यजे दीन-
चेष्टः । तद्वद्धर्मस्थे वैरहृद्रोगबन्धैर्धर्मोऽप्युच्छिन्नश्चदेवी-
क्रियाद्यः । कर्मप्राप्तिर्दशमेऽर्थक्षयश्च विद्याकीर्त्योः
परिहाणिश्च शौरे । तैक्ष्ण्यं लाभे परयोषार्थलाभा
वन्त्ये प्राप्नोत्यपि शोकोर्मिमालाम् । अपि कालमपेक्ष्य
च पात्रं शुभकृद्भवत्यशुभम् । न भवी वक्रं
कुरुते च विरुद्धमपि नेष्टफलानि । रक्तैः पुष्पैर्ग-
न्धताद्यैः कनकरत्नक्षधुमैर्दिवाकरमूर्त्तौ भक्त्या
शुक्लाविधूभैर्वा सितकुसुमरजतमधुरैः सितश्च मदप्रदैः ।
काष्ठाद्यैः सौरिः शीघ्रो मणिधरजनितककुसुमैर्गुरुः
परिपीतकैः प्रीतैः पीडा न स्वादृश्यादि प्रयाति वि-

याति यदि वा भुजङ्गरिजृम्भितम् । यमनेद्रुगताम्बु-
भवोऽपि विबुधप्रपूजया । शान्तिजप नियमदान-
दमैः सुजनाभिभाषणसमागमैस्तथा । रविभौमौ पू-
र्वार्द्धे शशिसौरी कथयतोऽन्त्यगो राशेः । सदसद्भाव
माचार्याद्यौ गोचरे यथासंख्यम् । आदौ यादृक् सौख्यः
पश्चादपि तादृशो भवति । उपगीतिमालायां गमनवत्त-
साम्ययोगो वा । आर्याणामपि कुरुते विनाशमन्त्यगुरु-
र्विषमसंस्थः । गज इव षष्ठे हन्त्य सर्वलघुर्नां गतो
नयति । अशुभनिरीक्षितः शुभफलो बलीना बलवान्
अशुभफलप्रदश्च शुभदृष्टिविपर्ययेणतः । अशुभशुभावपि
स्वफलयोर्जनः समतामृ इदमपि गोलकं च खल-
मर्दकं च यथा । नीचेऽरिभेऽस्ते च रिपुस्थश्च सर्वा
हथा यदपरिकीर्त्तितम् । पुरतोऽध्रुवे भाविन्याः
सविलासकटाक्षनिरीक्षणम् । सूर्यसुतोऽर्कफलसमचन्द्र-
हुतरूकन्दन समनुयाति । यथाक्रमक्रमार्याणीतिवैता-
लीयं च मागधो गायतीन् । सौरोऽकेरशिखरागात्
सर्वकारो लब्ध्यादिरधिकतरम् । पित्तदायगति कथां
पथ्यहतां न तु तथाऽऽपीणाम् । यादृशेन गृहगोऽभ्युदयुक्त-
स्तादृशभवेत्सोऽपि । मनोऽति निकायगताकार इव
पक्षस्य । पञ्चमं सर्वपादेषु सप्तमं हिचतुर्थयोः । यद्वक्रो-
कारं तद्वक्रगतौ याति दुःस्थितैः । प्रकृत्या च कथयेच्च
हृतवाञ्छो व्यवस्थितः । स याति गुरुतां लोके यदा
स्युः सुस्थिता ग्रहाः । प्रारब्धावुद्भूतिग्रहोऽग्रे कर्मा-
रूविपद्भयेऽशुभैः । विनिघ्नन्ति तदेव कर्म तानु वैतालीय-
मिवायथाक्रमम् । गोस्थियमवेक्ष्य यो गृहेभ्यः काले
प्रक्रमणं करोति राजा । अचिरादपि स परिपद्य हस्त-
स्थोपछन्दमिवस्य याति पारम्" । अत्र ग्रहगोचरफ-
लमध्ये राहुकेत्वोः फलानुकीर्त्तनं ग्रहसमूहाभि-
प्रायेणेति बोध्यम् । अत्र विशेषः ज्यो॰त॰उक्तो यथा
"गोचरपीडायामपि राशिर्बलिभिः शुभग्रहैर्दृष्टः ।
पीडां न करोति तथा पापैरेवं विपर्यासः । गोचरा-
वादः । "दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भव-
नस्य मध्ययातौ । रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ शशि-
तनयः फलदस्तु सर्वकालम्" । राशिविभागफलम् ।
"सप्तमोपचयाद्यस्थश्चन्द्रः सर्वत्र शोभनः । शुक्लपक्षे द्वि-
तीयस्तु पञ्चमोनवमस्तथा । चिन्तानिकुञ्जकोशाकोदरस्त्र-
वराणां व्ययद्युमनवमस्थोऽपीष्टदाताऽधिनेताम् । अस्त-
निधनगतेषु सत्सु प्रत्यर्गोऽपि प्रचुरशुभफलः स्यात्

वामवेधेन शुभः"। वामवेधश्च दूरान्तरीति एवमत्रेति समभाववचनाभ्यामेकार्थत्वाद्ग्रहव्यम्। "उपचयकर-युक्तः सव्यगः शुभश्च शुभसंभिदृष्टमाणः सौम्यमध्य-स्थितो वा। अविरतोपगतश्च शुभः कारकोऽपि चेन्द्रजय-धनसुखदाता नतु भ्रष्टोऽन्यथा तु"। सव्यग उपचाय-चारी। उपचयकारस्य पश्चाद्गतौ वा कतपदोक्तम्। "भार्या यथा सव्यानन्तरेण पश्चाद्गच्छति यदि वा शशाङ्कः। शुभपदानां शुभदः प्रयाणे वामेन यातीन शुभः शशाङ्कः। योऽयस्य दशमगृहगः स तस्य पश्यो भवति नियमेन। स्वर्क्षतुङ्गमूलत्रिकोणगाः कण्टकेषु यावन्त आस्थिताः। जन्मकालवशगास्ते तु कारकाः कर्मगास्तु तेषां विशेषतः। सितपक्षादौ चन्द्रे शुभे शुभं पक्ष-मशुभमशुभे च। कृष्णे गोचरशुद्धेन शुभः पक्षः शुभोऽन्तोऽन्यः"। श्रीपतिपराक्रमे। "शुक्लपक्षे प्रतिपदि चन्द्रे शिवे शिवं पक्षम्। कृष्णे प्रतिपदि ताराशुद्धौ शुभं विदुः पक्षम्"। [illegible]तत्त्वे च

"मार्कण्डेय पुराणम् "द्रव्ये गृहेषु भृत्येषु इन्द्रत्व तनयेषु च। भार्यायाञ्च गृहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम्। आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम्। न कुत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते भयम्"।

ग्रहगति स्त्री इत०। ग्रहाणां प्रत्यहं भोगगमनभेदे। तत्र खगगति शब्दे २४१४ पृ० ग्रहगतिभेदास्तत्कारणा-दिकं च दर्शितम्। तत्र ग्रहाणां सायनदिनगतिमानं सि०शि० उक्तं तच्च खगोलशब्दे २४२२पृ० उक्तं।अथ प विशेषोऽत्रोच्यते। तत्र ग्रहाणां दिनगतिसाधनं सि०शि० उक्तं यथा

"भवोनितादहर्गणात् फलानि यानि तत्कृताः। भवन्ति मध्यमाः क्रमाद्भसदां द्युभुक्तयः। समा गतिस्तु योजनैर्नभःसदां सदा भवेत्। कलादिकल्पनावशात् मृदुदूता च सा स्मृता" सि०शि०।

"अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। पूर्वं गतयोऽन्यान्त्यका ग्रहाणां तुल्यैवोक्ता। इदानीमतुल्या। सा कलादि-कल्पनावशात्। इदानीमतुल्यत्वे कारणमाह" प्रमिता०

"कक्षाः सर्वा अपि दिविषदां चक्रलिप्ताङ्कितास्ता वृत्ते लघ्व्यो लघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः। तस्मादेते शशिबुधसितादित्यभौमेज्यमन्दाः मन्दाक्रान्ता इव लघु-भवाद्भान्ति यान्तः क्रमेण" सि०शि०।

"यतः सर्वा अपि कक्षाश्चक्र२१६००। लिप्ताभिरेवाङ्किताः अतो महति वृत्ते महत्यो लिप्ताः स्युः। लघुनि लघ्व्यः। तद्यथा चन्द्रकक्षा सर्वाऽल्पा लघुः। तस्यामेका कला पञ्चदशभिर्योजनैर्भवति। शनेः कक्षा सर्वेभ्यो महती। तस्यामेका कला योजनानां सहस्रै-रेकसप्तत्योनैः ५८२८ भवति। योजनं चतुःक्रोशमेव। अतश्चन्द्रात् सकाशादूर्ध्वोर्ध्वस्था बुधशुक्रादयः क्रमेण मन्दाक्रान्ता मन्दगतय इव भान्ति। मन्दाक्रान्ताच्छ-न्दोऽपि सूचितम्" प्रमिता०। स्फुटगतिमाह

"इनान्तरसंस्थागतान्तरं स्याद्गतिः स्फुटा तत्समया-न्तराले। कोटीफलघ्नी मृदुकेन्द्रभुक्तिस्त्रिज्योद्धृता कर्किमृगादिकेन्द्रे। तया युतोना ग्रहमध्यभुक्तिस्ता-त्कालिकी केन्द्रपरिस्फुटा स्यात्। समीपतिथ्यन्तसमीप-चालनं विधेयं तत्कालजयैव युज्यते। इन्दोर्गंचालन-मार्वया यतः प्रतिक्षणं सा न समा महत्त्वतः" सि०शि०

"अद्यतनश्वस्तनस्फुटग्रहयोरौदयिकयोर्दिनार्द्धजयोर्वा तात्कालिकयोर्वा यदन्तरं कलादिकं सा स्फुटा गतिः। अद्यतनात् श्वस्तने न्यूने वक्रा गतिर्ज्ञेया। तदुभयान्त-राल इति। तस्य कालस्य मध्येऽनया गत्या ग्रहश्चा-लयितुं युज्यत इति। इयं किल स्थूला गतिः। अथ सूक्ष्मा तात्कालिकी कथ्यते। तत्क्रमज्ञा चन्द्रगतिः। अन्येषां ग्रहाणां ग्रहगतिरेव केन्द्रगतिः। मृदु-केन्द्रकोटिफलं कृत्वा तेन केन्द्रगतिर्गुण्या त्रिज्यया भाज्या लब्धेन कर्क्यादिकेन्द्रे ग्रहगतिर्युता कार्या। मृगादौ तु रहिता कार्या। एवं तात्कालिकी मन्द-परिस्फुटा स्यात्। तात्कालिक्या भुक्त्या चन्द्रस्य विशिष्टं प्रयोजनं तदाह। समीपतिथ्यन्तसमीप-चालनमिति। तात्कालिकचन्द्रस्तस्मात् कालाद्गतो वा गम्यो वा यदासन्नतिथ्यन्तस्तदा तात्कालिक्या गत्या तिथिसाधनं कर्तुं युज्यते। तथा समीपचालनं च। यदा तु दूरतरस्तिथ्यन्तो दूरचालनं वा चन्द्रस्य तदा-द्यया स्थूलया कर्तुं युज्यते स्थूलकालत्वात्। यतश्चन्द्रगतिर्महत्त्वात् प्रतिक्षणं समा न भवति। अतस्तदर्थमयं विशेषोऽभिहितः। अथ गतिफ-लवासना। अद्यतनश्वस्तनग्रहयोरन्तरं गतिः। अत्र यत् ग्रहफलयोरन्तरं गतिफलं भवितुमर्हति। अथ तत्साधनम्। अद्यतनश्वस्तनकेन्द्रयोरन्तरं केन्द्रगतिः। भुजज्याकरणे यद्भोग्यखण्डं तेन सा गुण्या शरहि-दृष्टैः २२५ भाज्या। तत्र तावत् तात्कालिकभोग्यखण्ड-

करणायातुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यया कोटिज्ययाद्यं भोग्यखण्डं शरहिदशतुल्यं लभ्यते तदेष्टया किमित्यत्र कोटिज्यायाः शरहिदशा २२५ गुणाप्तिज्या हरः। फलं तात्कालिकं स्फुटभोग्यखण्डं तेन केन्द्रगतिर्गुण्या-नीया शरहिदशैर्भाज्या। अत्र शरहिदशमितयोर्गुण्य-कभाजकयोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते केन्द्रगतेः कोटिज्या गुणस्त्रिज्या हरः स्यात्। फलमद्यतनकेन्द्रदोर्ज्यया-न्तरं भवति। तत्फलकरणार्थं स्वपरिधिना गुण्यं भांशै ३६० र्भाज्यम्। पूर्व्वं किल गुणकः कोटिज्या वा यावत् परिधिना गुण्यते भांशै ३६० र्ह्रियते तावत् कोटिफलं जायत इत्युपपन्नं कोटी फलघ्नी मृदु-केन्द्रभुक्तिरित्यादि। एवमद्यतनश्वस्तनग्रहफलयोरन्तरं तद्गतेः फलं कर्क्यादिकेन्द्रे ग्रहणफलस्यापचीयमान-त्वात् तुलादौ धनफलस्योपचीयमानत्वाद्धनम्। मक-रादौ तु धनफलस्यापचीयमानत्वाम्मेषादावृणफलस्यो-पचीयमानत्वादृणमित्युपपन्नम्” प्रमिता०।

ग्रहगन्ध पु० ६त०। ग्रहयज्ञशब्दे वक्ष्यमाणे सूर्यादिग्रहोद्देशेन देये रक्तचन्दनादौ।

ग्रहचिन्तक पु० ग्रहान् शुभाशुभदायकतया चिन्तयति चिन्ति–ण्वुल् ६त०। दैवज्ञे सांवत्सरिके। “यच्चान्यमिष्टं जगतोऽशुभं वा शास्त्रोपदेशाद् ग्रहचिन्तकेन” वृ० स० २४अ०।

ग्रहण न० ग्रह–भावे ल्युट्। १स्वीकारे २ज्ञाने। ३आदरे ४उपरागे चन्द्रसूर्य्ययोः राहुणा ग्रसने करणे ल्युट्। ५करे मेदि०। ६इन्द्रिये राजनि०। ७शब्दे जटा०। तत्र करस्य ग्रहणसाधनत्वात् इन्द्रियाणां शब्दस्य च ज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम्। उपरागस्य यथा राहुकृतत्वं तथा उपरागशब्दे १२११पृ० उक्तम्।

“चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तद्ग्रहणमुच्यते” संवत्सर प्रदीपः। तत्रातुरस्यापि स्नानमाह “आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना। जलं, व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा” व्यासः। तत्र सर्वजलस्य गाङ्ग-तुल्यतामाह व्यासः “सर्वं भूमिसमं दानं सर्वे व्याससमा द्विजाः। सर्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः”। तत्र श्राद्धस्यावश्यकतामाह शाता०। “सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने। अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति”। तत्रामान्नेन श्राद्धमाह प्रचेताः “आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। आम-श्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि”। आम-श्राद्धेऽपि विशेषो योगिनीतन्त्रे “निरन्ने रामश्राद्धे तु अन्नं न चालयेत् क्वचित्। इन्दौ तु चालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च”। ग्रहणश्राद्धादिकं मलमासेऽपि कार्यं यथाह कालमा० स्मृतिः “चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम्। कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा”। तत्र दीक्षायां नैव कालादिशुद्ध्यपेक्षा “सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः। मन्त्रदीक्षां प्रकु-र्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्” सारसंग्रहः। तत्र वार-भेदे गुणाधिक्यम् “चन्द्रग्रहश्चन्द्रवारे रवौ सूर्य्यग्रह-स्तथा। चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम्। अन्य-स्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्” गरु०पु०। अत्र पुरश्चरणप्रकारः “अथ वान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते। ग्रहणेऽर्कस्य चेन्द्रोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः। नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः। यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः। ग्रहणादि विमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः। अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत्। तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पणम्। ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत्। एवञ्च मन्त्र-सिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति”। ति०त० पुरश्चरणच०। तत्र स्नानस्यावश्यकतामाह वृद्धवसिष्ठः “संक्रान्ते ग्रहणे चैव न स्नायाद्यस्तु मानवः। सप्तजन्मसु कुष्ठी स्याद् दुःख-भागी च सर्वदा” जननाशौचेऽपि साङ्गस्नानमात्रं कार्य्यं यथाह स्मृतिः। “सूतके मृतके चैव न दोषो राहु-दर्शने। स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्जितम्”। अत्र मृताशौचं नास्ति यथोक्तम् “चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्मणि। महातीर्थे तु संप्राप्ते सूतदोषोन विद्यते” भविष्यपु०।

तत्र ज्ञाने “भार्य्यात्वसंपादकं ग्रहणं विवाहः” उद्वा०त० रघु०, “खलप्रव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता” नैष०। आदाने “पाणिग्रहणिकाः मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्” उ० त० स्मृतिः। “आचारधूम-ग्रहणात् बभूव” रघुः “स बाहुशतमुद्यम्य सर्व्वांस्त्रा ग्रहणं रणे” हरिवं०४८अ०। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य” “अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति” व्या० परिभाषा।

ग्रहणक न० गृह्यतेऽनेन ग्रह–करणे ल्युट् ततः स्वार्थे क। ग्राहके शास्त्रे। “हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलात्

अचलं स्यात्” शि०टी०। शब्देन्दुशेखरे तु पत्रच्छेत्वन गाङ्गेति पाठः।

ग्रह(णि)णी स्त्री ग्रह्णाति रोगिणोदेहम् ग्रह–अनि वा ङीप्। १पित्तधराख्ये कलाभेदे २तदाश्रिते रोगभेदे प्रवाहिकायां च तद्रोगस्याननिदानाद्युक्तं सुश्रुते यथा

“दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः। अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः। भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत्। तस्मात्कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत्। यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा। षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता। ग्रहण्यां बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः। तस्मात्संदूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति। एकशः सर्वशश्चैव दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः। सा दुष्टा बहुशोभुक्तमाममेव विमुञ्चति। पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम्। ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः। तस्योत्पत्तौ विदाहाससदनालस्यतृट्क्लमाः। बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडान्त्रकूजनम्। अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः। पर्व्वरुग्लौल्यतृट्छर्दिज्वरारोचकदाहवान्। उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ललोहधूमामगन्धिकम्। प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः। वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः। पित्ताद्दाहैर्गुरुभिः कफात्त्रिभिस्त्रिलक्षणैः। दोषवर्णैर्नखैस्तद्वद्विण्मूत्रनयनाननैः। हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः”।

“नानाविधद्रव्यचौरो जायते ग्रहणीयुतः” शाता०। तस्याः कर्मभेदविपाकतोक्ता। तस्या महारोगत्वमदाहशब्दे उक्तम् “दुष्टस्य ग्रहणीरोगो नाष्टहीत्वा निवर्त्तते” वैद्य०।

ग्रहणीहर न० ग्रहणीं हरति हृ–अच्। १लवङ्गे शब्दच० २ग्रहणीहारके औषधादौ त्रि०।

ग्रहदक्षिणा स्त्री० ग्रहाणां ग्रहोद्देशेन देया दक्षिणा। ग्रहोद्देशेन ग्रहयज्ञे देयधेन्वादिदक्षिणायाम् ग्रहयज्ञशब्दे विवृतिः।

ग्रहदान न० ६त०। ग्रहोद्देशेन तदशुभशान्त्यै दानम्। ग्रहाशुभनिवारणार्थं देये द्रव्यभेदे गोचरशब्दे ग्रहगोचरशब्दे ग्रहविप्रशब्दे च तद्विवृतिः।

ग्रहदृष्टि स्त्री। ६त०। ग्रहाणां स्वस्थानापेक्षया स्थानभेदेषु दर्शनभेदे सा च बृहज्जातके तट्टीकायां चोक्ता यथा “त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमान्यवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धितः। रविजामरेज्यरुधिराः परे च ये क्रमशो भवन्ति किल वीक्षणेऽधिकाः” बृहज्जा०। “यस्मिन् स्थाने खेटाः स्थितास्तस्मात्त्रिदशादीनि स्थानानि चरणाभिवृद्धितः पादवृद्ध्यावलोकयन्ति खेटो यस्मिन् राशौ व्यवस्थितः तस्मात्तृतीयगः खेटो दशमगतश्च तौ तृतीयदशमराशौ च पादेन चतुर्भागदृष्ट्यावलोकयति एवं त्रिकोणस्थौ नवपञ्चमस्थानगतावर्द्धदृष्ट्या, चतुरस्रेऽष्टमचतुर्थे अष्टमचतुर्थस्थानस्थौ पादहीनदृष्ट्या सप्तमगे खेटं परिपूर्णदृष्ट्या। चरणाभिवृद्धित इत्यताभिधानो वीप्सां द्योतयति चरणचरणवृद्ध्या पादपादवृद्ध्यर्थः। यावत्पाददृष्ट्या पश्यन्ति तावत् फलं प्रयच्छन्ति तथा च स्वल्पजातके “दशमतृतीये नवमपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च। पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्ति”। अर्थादेव खेटा उक्तस्थानानि पश्यन्तीति तथा च सारावल्याम् “सव्यं पश्यति सदा खगाश्चरणाभिवृद्धितः सर्वे। त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमगतान् फलं क्रमेणैव। पूर्णं पश्यति रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः। चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधहिमकराः कलत्रं च”। तथा यवनेश्वरः “द्वौ पश्चिमौ ११।१२। प्रथमं द्वितीयं संस्थानराशेः परिहृत्य राशिम्। शेषान् क्रमः पश्यति सर्वकालमिष्टेषु चैषां विहिता दृगिष्टा। जामित्रभे दृष्टिफलं समस्तं सपादहीनं चतुरस्रयोश्च। त्रिकोणयोर्दृष्टिफलार्द्धमाहुर्दुश्चिक्यसंज्ञे दशमे च पादम्”। रविजामरेज्यरुधिरा इति। किलेत्यागमसूचने चरणाभिवृद्धित इत्यनुवर्त्तते एते रविजादयश्चरणाभिवृद्धितः पादोपचयाद्वीक्षणे दर्शने क्रमशोऽधिकफलप्रदा भवन्ति रविजः सौरिः स दर्शने पादफलप्रदः, अमरेज्यो बृहस्पतिरर्द्धफलप्रदः रुधिरोऽङ्गारकः स पादहीनफलप्रदः। अपरेऽर्कचन्द्रबुधशुक्रास्ते वीक्षणे समस्तफलप्रदाः। एतन्नैसर्गिकं ग्रहाणां दृष्टिफलम्। स्थानवशादेतेषां यथास्वं दृष्टिफलमूह्यम् एवमेके व्याचक्षते। अपरे तु आहुः स्थानफलमेतत् तेन त्रिदशादिस्थानगतान् ग्रहराशीन् पश्यन्तो रविजादयो दर्शनेऽधिकफलप्रदा भवन्ति तद्यथा तृतीयदशमस्थान् ग्रहान् राशीन् वा शनैश्चरः पश्यन्नन्येभ्यो ग्रहेभ्योऽधिकफलप्रदो भवति परिपूर्णं पश्यतीत्यर्थः। एवं त्रिकोणस्थान् जीवः, चतुरस्रस्थान् भौमः, सप्तमस्थान् परे अर्कचन्द्रबुधशुक्राः। एतच्च बहुतराचार्याणां मतम्। तथा च भगवान्

गर्गः “दुश्चिक्यं दशमात् त्रीत्रिकोणस्थान् बृहस्पतिः। चतुर्थाष्टमगान् भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान्। भवन्ति पीपश्ये निश्चतुलाधिकफलाः खगाः”। भट्टो० वराहमते राहोर्ग्रहत्वाभावेन न तस्य दृष्टिरुक्ता। ज्यो० त० अन्यखेटदृष्टिः तद्दृष्टिरुक्ता यथा “दशमे च तृतीये च पाददृष्टिरुदाहृता। अर्द्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे परिकीर्त्तिता। चतुर्थे त्वष्टमे चैव पादोना परिकीर्त्तिता। सप्तमे परिपूर्णा च फलमेवं प्रकल्पयेत्। तृतीयदशमाशार्किः पश्यन् पूर्णफलप्रदः। त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः। सुतमदननवान्त्ये पूर्णदृष्टिः ६०सुरारेर्युगलदशमराशौ दृष्टिपादत्रयार्द्धः४५। सहजरिपुचतुर्थेष्वष्टमे चार्द्धदृष्टिः ३०स्थितिभवनसुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राहोः”।

सर्वकर्मोपयोगिनैसर्गिकग्रहदृष्टिचक्रम्।

स्थान	र	च	म	बु	ह	शु	श	रा
१	०	०	०	०	०	०	०	०
२								४५
३	१५	१५	१५	१५	१५	१५	६०	३०
४	४५	४५	६०	४५	४५	४५	४५	३०
५	३०	३०	३०	३०	६०	३०	३०	६०
६	०	०	०	०	०	०	०	३०
७	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०
८	४५	४५	६०	४५	४५	४५	४५	३०
९	३०	३०	३०	३०	६०	३०	३०	६०
१०	१५	१५	१५	१५	१५	१५	६०	४५
११	०	०	०	०	०	०	०	०
१२	०	०	०	०	०	०	०	६०

तात्कालिकदृष्टिस्तु द्रष्टृदृश्यग्रहयोर्द्रष्टृखेटराशग्रोर्वा अनुपदं वक्ष्यमाणतोक्तवत् कल्पनीया

इयांस्तु विशेषः तत्र एकादिशेषे ये ध्रुवा उक्ता अत्र न तथा किन्तु दर्शितचक्रानुसारेण स्थानभेदे ध्रुवाः कल्पनीया इति। नैसर्गिकतात्कालिकमित्रादिकं तु अरिशब्दे २२५पृ० उक्तम्। तदनुसारेण मित्रादिदृष्टिरूह्या

नीलकण्ठताजके तु वर्षप्रवेशफलोपयोगिनी अन्यविधैव दृष्टिरुक्ता यथा “दृष्टिः स्यान्नवपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना ४५ऽखिलकार्यसाधनकरी मेलापकाख्योच्यते। गुप्तस्नेहकरी तृतीयभवने कार्यस्य संसिद्धिदात्र्योना ४०कथिता तृतीयभवने प्रक्षाग १०दृष्टिर्भवे ११। दृष्टिः पादमिता १५ चतुर्थदशमे गुप्तारिभावा स्मृताऽन्योन्यं सप्तमभे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराऽखिला ६०। दृष्टं द्वन्द्वितयं चुताक्षयमिदं कार्यस्य विध्वंसनं संग्रामादिकलिप्रदं द्वय दृशा सदृद्विर्दशामन्तरे।

वर्षप्रवेशोपयोगिग्रहदृष्टिचक्रम्।

स्थान	र	च	मं	बु	ह	शु	श	
१	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०	प्रत्यक्षवैरा
२	०	०	०	०	०	०	०	
३	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४०	गुप्तस्नेहा
४	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५	गुप्तारिः
५	४५	४५	४५	४५	४५	४५	४५	प्रत्यक्षमित्रा
७	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०	प्रत्यक्षवैरा
८	०	०	०	०	०	०		
९	४५	४५	४५	४५	४५	४५	४५	प्रत्यक्षस्नेहा
१०	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५	गुप्तारिः
११	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	गुप्तमित्रा
१२	०	०	०	०	०	०	०	

तात्कालिकस्फुटदृष्टिस्तु

“अपास्य पश्यं निजदृश्यखेटादेकादिशेषे ध्रुवलिप्तिकाः स्युः। शून्यं खवेदास्तिथयोऽथवेदाः खं षष्टिरब्धं शरवेदसंख्या। तिथ्यब्धचन्द्राविषदब्धतर्काः शेषांशयातैष्यविशेषघातात्। लब्धैः खरामैरधिकोगतैष्ये स्वर्णं ध्रुवैताः स्फुटदृष्टिलिप्ताः” नी०ता०उक्तया दिशा आनेया।

ग्रहदेवता स्त्री ६त०। सूर्य्यादिग्रहाणामधिष्ठातृरुद्रादिदेवभेदे सा च ग्रहयज्ञशब्दे दृश्या ग्रहाधिदेवतादयोऽप्यत्र। [यक्षमाणे गुग्गुलुप्रभृतौ धूपे।

ग्रहधूप पु० ग्रहाणां ग्रहोद्देशेन धूपः। ग्रहयज्ञशब्दे

ग्रहनायक पु० ६त० १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे २शनौ च शब्दरत्ना०

ग्रहनाश पु० ग्रहं नाशयति नश–णिच्–अण् उप० स०। शाकवृक्षे (छातियान्) शब्दर०।

ग्रहनाशन पु० ग्रहं ग्रहबन्धं नाशयति नश–णिच्–ल्यु शाकवृक्षे रत्नमा०।

ग्रहनेमि पु०ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां नेमिरिव। चन्द्रे शब्दच० तस्य च ग्रहकक्षाधःस्थितत्वेन नेमितुल्यत्वात् तथात्वम्।

ग्रहपति पु० ६त०। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३चन्द्रे च। “तस्य विस्तीर्य्यते राजन् ज्योत्स्नाः ग्रहपतेरिव” भा० या० १६८ अ०।

ग्रहपुष्प पु० ग्रहं पुष्णाति स्वकरैः पुष–क । सूर्य्ये हेम० तस्य च तथात्वं चमोलशब्दे दृ० दृश्यम् ।

ग्रहप्रत्यधिदैवत न० ६त० । ग्रहाणां देवतानां देवतासु अग्न्यादिषु ग्रहयज्ञशब्दे २४२५पृ० दृश्यम् ।

ग्रहबल न० ६त० । ग्रहाणां बलभेदे तानि च वृहज्जातके तद्व्याख्याने भट्टोत्पलेन चोक्तानि यथा

"स्वोच्चसुहृत्स्वत्रिकोणनवांशैः स्थानबलं स्वगृहोपगते च । दिक्षु बुधाङ्गिरसौ रविभौमौ सूर्यसुतः सितशीतकरौ च । उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमगाः परिशेषाः । विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाश्चेष्टितवीर्ययुताः परिकल्प्याः । निशि शशिकुजसौराः सर्वदा ज्ञोऽह्नि चान्ये बहुलसितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्रमेण । द्व्ययनदिवसहोरामासपैः कालवीर्यं शकुबुगुशसिताद्या वृद्धितो वीर्यवन्तः" वृहज्जा०। "अत्र ग्रहाणां चतुर्विधं स्थानदिक्चेष्टाकालाख्यं बलम् । तत्र तावत् स्थानदिग्बलं दोधकेनाह "स्वोच्चसुहृदिति स्वगृहपर्यन्तं प्रत्येकमभिसंबध्यते तत्र स्वोच्चे स्थितो ग्रहो बलवान् भवति, तात्कालिकस्य सुहृदो मित्रस्य क्षेत्रे स्थितो बलवानेव स्वत्रिकोणे आत्मीयमूलत्रिकोणे स्थितः, स्वनवांशे स्थितः, स्वगृहे स्वराश्यनुपगतः प्राप्तो बलवानेव, एतेषामन्यतमे व्यवस्थितो ग्रहः स्थानबलयुक्तो भवति । तत्रार्कस्य सिंहः स्वत्रिकोणम् तदेव गृहं क्षेत्रम् । चन्द्रस्य वृष उच्चः स एव त्रिकोणम्, भौमस्य मेषः त्रिकोणम् तदेव स्वक्षेत्रं, बुधस्य कन्या उच्चः सैव मूलत्रिकोणं स्वक्षेत्रं च । गुरोः धन्वी त्रिकोणं, तदेव स्वक्षेत्रम् सौरेः कुम्भस्त्रिकोणम् तदेव स्वक्षेत्रम् । शुक्रस्य तुला त्रिकोणं तदेव स्वक्षेत्रम् एतेषामाचार्य्येण विशेषोनोक्तः अस्माभिरन्यहोरशास्त्रादानीय शिष्यहितार्थेह लिख्यते तथा च सारावल्याम् "विंशतिरंशाः सिंहे त्रिकोणमपरे स्वभवनमर्कस्य । उच्चं भागत्रितयं वृष इन्दोः स्यात्त्रिकोणमपरेऽंशाः । द्वादशभागा मेषे त्रिकोणमपरे स्वभन्तु भौमस्य । उच्चफलं कन्यायां बुधस्य तुङ्गांशकैः सदा चिन्त्यम् । परतस्त्रिकोणजातः पञ्चभिरंशैः स्वराशिजं परतः । दशभागा जीवस्य त्रिकोणफलं स्वभं परं चापे । शुक्रस्य तु तिथयोऽंशास्त्रिकोणमपरे घटे स्वर्क्षमिव । कुम्भे त्रिकोणजनिते रविवत् रवेर्यथा सिंहे" एतदाश्रयचतुष्टयम् । दिक्षु बुधाङ्गिरसावित्यादि । प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु क्रमात् ग्रहद्वयौ बलिनौ भवन्ति तत्र पूर्वस्यां बुधाङ्गिरसौ बुधजीवौ बलिनौ भवतः लग्नस्थावित्यर्थः दक्षिणस्यां रविभौमौ सूर्याङ्गारकौ दशमस्थावित्यर्थः पश्चिमायां सूर्यसुतः शनिः सप्तमस्थ इत्यर्थः । उत्तरस्यां सितशीतकरौ शुक्रचन्द्रौ चतुर्थस्थावित्यर्थः । यो ग्रहो यत्र बली स तस्मात्सप्तमस्थानस्थो विबलो भवति मध्येऽनुपात उक्त इति सर्वत्रेयं परिभाषा ग्रहाणामुच्चनीचप्रविभागे राशीनां दिग्बलप्रविभागेऽपि, तथा च यवनेश्वरः "गुर्विन्दुजौ पूर्वविलग्नसंस्थौ नभस्तलस्थौ च दिवाकरारौ । सौरोऽस्तगः शुक्रनिशाकरौ तु तुर्ये स्थितौ तौ सबलौ भवेतामिति"। अन्यबले ग्रहाणाम् अन्तरेऽनुपात एव युक्तः । एतद्ग्रहाणां दिग्बलमुच्यते । अधुना चेष्टाबलं दोधकेनाह उदगयने इति मकरादिराशिषट्कमुत्तरमयनं कर्कटादिराशिषट्कं दक्षिणमयनमिति उदगयने उत्तरायणे रविशीतमयूखौ सूर्यचन्द्रमसौ बलिनौ भवतः । परिशेषाः भौमबुधगुरुसितसौराः वक्रगाः विपरीतगतयो बलिनो भवन्ति तथा समागमगाश्चन्द्रेण सहिताः बलिन एव चन्द्रेण संयोगो ग्रहाणां समागमशब्दवाच्यः रविणा सहास्तमयो भौमादीनां परस्परं युद्धम् उक्तञ्चाचार्यविष्णुचन्द्रेण "दिवसकरेणास्तमयः समागमः शीतरश्मिसहितानाम् । कुसुतादीनां युद्धम् निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानामिति" विपुलकरा इति विपुलाः करा येषां ते विपुलकराः विस्तीर्णरश्मयो बलिनो भवन्ति शीघ्रकेन्द्रे द्वितीयतृतीयपदस्थे ग्रहस्य विपुलकरत्वं प्रायः सम्भवति वक्रासन्नत्वात् युधि संग्रामे चोत्तरसंस्था बलिन एव कुसुतादीनां युद्धमित्युक्तम् । तत्र यः उत्तरदिग्भागसंस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थत्वमत्रोपलक्षणार्थम् । यस्तेजस्वी स एव बलवान् तत्रैतज्जयलक्षणम् "दक्षिणदिक्स्थः परुषो वेपथुरप्राप्य सन्निवृत्ततनुः । अधिरूढो विकृतो निःप्रभो विवर्णश्च यः । स जितः उक्तविपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः । विपुलः स्निग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः" इति एतच्चोक्तस्य प्रायः सम्भवति यस्मात् विष्णुचार्यः "सर्वे जयिन उदक्स्था दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः" इति । एतच्चेष्टाबलम् यथासम्भवमेव संयुक्तश्चेष्टाबलसंयुक्तो भवति । अधुना ग्रहाणां कालबलं नैसर्गिकबलं च मालिन्याह निशीति शशिकुजसौराश्चन्द्रभौमशनैश्चराः निशि रात्रौ वीर्यवन्तो बलिनः । ज्ञो बुधः

सर्वदा सर्वजन् काले निशि दिने च बली। अन्ये परे रविगुरुसिता अह्नि दिने बलिनः। क्रूराः पापाः पापग्रहाः बहुलपक्षे, तत्र चोऽपि क्रूरो बलवान् भवति यवनेश्वरः "मासे तु शुक्ले प्रतिपत्प्रवृत्ते पूर्वे शशी मध्यबलो दशाहे। श्रेष्ठो द्वितीयेऽल्पबलस्तृतीये सौम्यैस्तु दृष्टो बलवान् सदैवेति" सितगताः शुक्लपक्षे स्थिताः सौम्याः बलिनः। द्व्ययनेति द्वे अयने प्रमाणं यस्य द्व्ययनं तत् वर्षं स्ववर्षे आत्मीयवर्षे, यो ग्रहो यत्र वर्षेऽधिपतिः स तत्र बलवान् स्वदिवसे आत्मीयवासरे स्वहोरायां कालहोरायाम्। तथा स्वमासे यस्मिन् मासे योऽधिपतिः स तत्र बली द्व्ययनदिवसहोरामासानां ये अधिपतयस्तैर्ग्रहैः कालबलोपेतैरुपलक्षणीयम्। ते कालबलोपेता इत्यर्थः केचिद्द्व्ययनदिवसहोरामासपैरिति पठन्ति अन्ये स्वदिवसमहोरामासपैरिति पठन्ति च एवामपरः पाठः एतेषु कालेषु सर्वे एव बलिनो भवन्ति एतत् ग्रहाणां कालवीर्यम्। एतेनाभ्यन्तरेण संयुक्तः कालबलसम्पन्नो भवति। शकुबुगुशुचराद्या इति शादयो वर्णाः आद्या येषाम् ते शकाराद्यः शनैश्चरः सर्वेभ्यो बलहीनः कुकाराद्यः कुजः भौमः शनैश्चराद्बलवान्। बुकाराद्यो बुधः स भौमाद्बलवान् गुकाराद्यो गुरुः स बुधाद्बली, शुकाराद्यः शुक्रः स जीवाद्बली चकाराद्यश्चन्द्रः स शुक्राद्बली रकाराद्यो रविः स चन्द्राद्बलीति। एतद्ग्रहाणां नैसर्गिकबलम्। यथाहैवानेन स्वल्पजातके उक्तम् "मन्दारसौम्यवाक्पतिसितचन्द्रार्का यथोत्तरं बलिनः। नैसर्गिकबलमेतद्बलसाम्ये स्यादधिकचिन्तेति"। यदा ग्रहाणां ग्रहयोर्वा बलसाम्यं भवति तदा बलाधिक्यम् अधिकवीर्यत्ता ज्ञायेत। अत्राचार्येण चतुःप्रकारस्य फलं नोक्तं तच्चान्यशास्त्राल्लिख्यते तथा च सारावल्याम् "उच्चबलेन समेतः परां विभूतिं खगः प्रापयति। स्वत्रिकोणगतः पुंसां साचिव्यं बलपतित्वं वा। स्वर्क्षबलेन च सहितः प्रमुदितधनधान्यसंपदाक्रान्तम्। मित्रबलसंयुक्तो जनयति कीर्त्यान्वितं पुरुषम्। तेजस्विनमतिसुखिनं सुस्थिरविभवं स्वपाद्यलब्धधनम्। स्वनवांशकबलयुक्तः करोति पुरुषं प्रसिद्धं च"। स्वल्पजातकेऽप्युक्तम् "बलवान्मित्रस्वगृहोच्चनवांशकेष्वीक्षितः शुभैश्चापि। चन्द्रसितौ स्त्रीक्षेत्रे पुरुषक्षेत्रोपगाः शेषाः" इति तत्र शुभदृष्ट्यादिफलं सारावल्यां "शुभदृष्टिगतबलान्वितः पुरुषं कुर्यान्महान्वितं ख्यातम्। सुभगं प्रधानमखिलं सुहृद्बलेन च सौख्यं च। पुंस्त्रीभवनबलेन च करोति जनपूजितं कलाकुशलम्। पुरुषं प्रवृद्धचित्तं कल्यं परलोकभीतञ्च आशाबलसमेतो नयति स्वदिशं नभश्चरः पुरुषम्। अन्या वस्त्रविभवभाग्याक्रान्तसौख्यान्वितं कुरुते। कश्चिद्राज्यं कश्चित्प्रजां कश्चिद्द्रव्यं कश्चिद्यशः। ददाति विहगाश्चेष्टावीर्यसमन्वितः। वक्राश्च महावीर्याः शुभा राज्यप्रदाः खगाः। पापा व्यसनदाः पुंसां कुर्वन्ति च वृथाटनम्। स्वस्थं शरीरमनागतभद्रमास्पदजयबलेन विदधाति। शुभमतुलं विहगेन्द्रो राज्यं च विनिर्जितारातिम्। रात्रिन्दिवाबलपूर्णो गजलाभेन शौर्यपरिवृद्ध्या। भविनयति शत्रुपक्षं भुङ्क्ते लक्ष्मीं नभश्चरैः पुरुषः। द्विगुणं द्विगुणं दद्युर्वर्षमासदिवसहोरेशाः। कुर्युर्बहुशः सौख्यं स्वदशासु धनं च कीर्त्तिञ्च। पक्षबलाढ्याः नागं वराम्बरकाञ्चनसम्पदं दद्युः। स्त्रीजनकामविलासं कीर्त्तिञ्च शशाङ्कवन्नतराम्। सकलबलभारभरिता निर्मलकरजालभासुराः सततम्। राज्यं खगा विदध्युः सौख्यञ्च मनोरथातीतम्। आचारसौख्यशुभशीलगुणाः सुरूपास्तेजस्विनः कृतविदो द्विजदेवभक्ताः। सद्भूषणाल्पजनभूपसंप्रयासाः सौम्यग्रहैर्बलयुतैः पुरुषा भवन्ति। मुख्याः कुकर्मनिरता निजकार्यनिष्ठाः पापान्विताः सकलहाश्च तमोऽभिभूताः। क्रूराः शठा वधरता मलिनाः कृतघ्नाः पापग्रहैर्बलयुतैः पिशुनाः कठोराः। पुंराशिषु ग्रहेन्द्रैर्धीराः संग्रामकाङ्क्षिणो बलिनः। निःस्नेहाः सुकठोराः क्रूरा मूर्खाश्च जायन्ते। युवतिभवनस्थितेषु च मृदवः संग्रामभीरवः पुरुषाः। जलकुसुमवस्त्रनिरताः सौम्याः कलहैः सुसंयुक्ताः" इति "एतत्सर्वं सुगमम्" भट्टोत्पलः। ताजकोक्तखगबलं च पञ्चवर्गीशब्दे द्वादशवर्गीशब्दे च वक्ष्यते। [होढ़ेति देशे गुडोदनादौ द्रव्ये।

ग्रहबलि पु॰ चतुर्थ्यर्थे ६त॰। ग्रहयज्ञे वक्ष्यमाणे ग्र-

ग्रहभक्ति स्त्री ६त॰। ग्रहाणां विभागरूपे देशपुरुषद्रव्यादिभेदे सा च वृ॰सं॰ १६अ॰ उक्ता यथा

रवेः—"प्राङ्नर्मदार्द्धशोणोड्रवङ्गसुह्माः कलिङ्गवाह्लीकाः। शकयवनमगधशबरप्राग्ज्योतिषचीनकाम्बोजाः। मेकलकिराताटविका बहिरन्तःशैलजाः पुलिन्दाश्च। द्रविडानां प्रागर्द्धं दक्षिणकूलं च यमुनायाः। चम्पोदुम्बरकौशाम्बिचेदिविन्ध्याटवीकलिङ्गाश्च। पुण्ड्रा गोलाङ्गूलश्रीपर्वतवर्द्धमानाश्च। इक्षुमती त्यथ तस्करपारतकान्तारगोपबीजानाम्। तुषधान्यकटुकतरुकनकदहनविषसम-

रणानाम् । भेषजभिषक्चतुष्पदकृषिकरनृपहिंस्रयायिचौराणाम् । व्यालारण्ययशोयुततीक्ष्णानां भास्करः स्वामी” ।

शशिनः—“गिरिसलिलदुर्गकोशलभरुकच्छसमुद्ररोमकतुषाराः । वनवासितङ्गणहलस्त्रीराज्यमहार्णवद्वीपाः । मधुररसकुसुमफलसलिललवणमणिशङ्खमौक्तिकाब्जानाम् । शालियवौषधिगोधूमसोमपाक्रन्दविप्राणाम् । सितसुभगतुरगरतिकरयुवतिचमूनाथभोज्यवस्त्राणाम् । शृङ्गिनिशाचरकार्षकयज्ञविदां चाधिपश्चन्द्रः” ।

कुजस्य—“शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्द्धस्थाः । निर्विन्ध्या वेत्रवती सिप्रा गोदावरी वेणा । मन्दाकिनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः । उत्तरपाण्ड्यमहेन्द्राद्रिविन्ध्यमलयोपगाश्चोलाः । द्रविडविदेहान्ध्राश्मकभासापुरकोङ्कणाः समन्त्रिषिकाः । कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करजाः । नासिक्यभोगवर्द्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् । नागरकृषिकरपारतहुताशनाजीविशस्त्रवार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधकनृशंसावलिप्तानाम् । नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भाभिघातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्यतीक्ष्णानाम् । कोशभवनाग्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिक्षुचौराणाम् । शठदीर्घवैरबह्वाशिनां च वसुधासुतोऽधिपतिः” ।

बुधस्य—“लौहित्यः सिन्धुनदः सरयूर्गाम्भीरिका रथाख्या च । गङ्गाकौशिक्याद्याः सरितो वैदेहकाम्बोजाः । मथुरायाः पूर्वार्द्धं हिमवद्गोमन्तचित्रकूटस्थाः । सौराष्ट्रसेतुजलमार्गपण्यबिलपर्वताश्रयिणः । उदपानयन्त्रगान्धर्वलेख्यमणिरागगन्धयुक्तिविदः आलेख्यशब्दगणितप्रसाधकायुष्यशिल्पज्ञाः । चरपुरुषकुहकजीवकशिशुकविशठसूचकाभिचाररताः । दूतनपुंसकहास्यज्ञभूततन्त्रेन्द्रजालज्ञाः । आरक्षकनटनर्त्तकघृततैलस्नेहबीजतिक्तानि । व्रतचारिरसायनकुशलवेसराश्चन्द्रपुत्रस्य” ।

गुरोः—“सिन्धुनदपूर्वभागो मथुरापश्चार्द्धभरतसौवीराः । स्रुघ्नोदीच्यविपाशासरिच्छतद्रूरमठसाल्वाः । त्रैगर्त्तपौरवाम्बष्ठपारतावाटधानयौधेयाः । सारस्वतार्ज्जुनायनमत्स्यार्द्धग्रामराष्ट्राणि । हस्त्यश्वपुरोहितभूपमन्त्रिमाङ्गल्यपौष्टिकासक्ताः । कारुण्यसत्यशौचव्रतविद्यादानधर्मयुताः । पौरमहाधनशब्दार्थवेदविदभिचारनीतिज्ञाः । मनुजेश्वरोपकरणं छत्रध्वजचामराद्यं च । शैलेयकमांसीतगरकुष्ठरसैन्धवानि वल्लीजम् । मधुररसमधूच्छिष्टानि चोरकश्चेति जीवस्य” ।

भृगोः—“तक्षशिलामार्त्तिकावतबहुगिरिगान्धारपुष्कलावतकाः । प्रस्थलमालवकैकयदाशार्णोशीनराः शिबयः । ये च पिबन्ति वितस्तामिरावतीं चन्द्रभागसरितं च । रथरजताकरकुञ्जरतुरगमहामात्रधनयुक्ताः । सुरभिकुसुमानुलेपनमणिवज्रविभूषणाम्बुरुहशय्याः । वरतरुणयुवतिकामोपकरणमृष्टान्नमधुरभुजः । उद्यानसलिलकामुकयशःसुखौदार्यरूपसम्पन्नाः । विद्वदमात्यवणिग्जनघटकृच्चित्राण्डजास्त्रिफलाः । कौशेयपट्टकम्बलपत्रौर्णिकरोध्रपत्रचोचानि । जातीफलागुरुवचापिप्पल्यश्चन्दनं च भृगोः” ।

शनेः—“आनर्त्तार्बुदपुष्करसौराष्ट्राभीरशूद्ररैवतकाः । नष्टा यस्मिन् देशे सरस्वती पश्चिमो देशः । कुरुभूमिजाः प्रभासं विदिशा वेदस्मृती महीतटजाः । खलमलिननीचतैलिकविहीनसत्त्वोपहतपुंस्त्वाः । बन्धनशाकुनिकाशुचिकैवर्त्तविरूपवृद्धसौकरिकाः । गणपूज्यस्खलितव्रतशबरपुलिन्दार्थपरिहीनाः । कटुतिक्तरसायनविधवयोषितो भुजगतस्करमहिष्यः । खरकरभचणकवातलनिष्पावाश्चार्कपुत्रस्य” ।

राहोः—“गिरिशिखरकन्दरदरीविनिविष्टा म्लेच्छजातयः शूद्राः । गोमायुभक्षशूलिकवोक्काणाश्वमुखविकलाङ्गाः । कुलपांसनहिंस्रकृतघ्नचौरनिःसत्यशौचदानाश्च । खरचरनियुद्धवित्तीव्ररोषगर्भाशया नीचाः । उपहतदाम्भिकराक्षसनिद्राबहुलाश्च जन्तवः सर्वे । धर्मेण च सन्त्यक्ता माषतिलाश्चार्कशशिशत्रोः” ।

केतोः—“गिरिदुर्गपह्लवश्वेतहूणचोलावगाणमरुचीनाः । प्रत्यन्तधनिमहेच्छव्यवसायपराक्रमोपेताः । परदारविवादरताः पररन्ध्रकुतूहला मदोत्सिक्ताः । मूर्खाधार्म्मिकविजिगीषवश्च केतोः समाख्याताः” ।

“उदयसमये यः स्निग्धांशुर्महान् प्रकृतिस्थितो यदि च न हतो निर्घातोल्कारजोग्रहमर्द्दनैः । स्वभवनगतः स्वोच्चप्राप्तः शुभग्रहवीक्षितः स भवति शिवस्तेषां येषां प्रभुः परिकीर्त्तितः । अभिहितविपरीतलक्षणैः क्षयमुपगच्छति तत्परिग्रहः । डमरभयगदातुरा जना नरपतयश्च भवन्ति दुःखिताः । यदि न रिपुकृतं भयं नृपाणां स्वसुतकृतं नियमाद्भयं तदा स्यात् । भवति जनपदस्य चापदुग्रा गमनमपूर्वपुराद्रिनिम्नगासु” ।

ग्रहभीतिजित् पु॰ ग्रहभीतिं जयति जि—क्विप् ६त॰। (चिडानाम) गन्धद्रव्ये राजनि॰।

ग्रहभोजन न॰ ६त॰। ग्रहाणां देवे बलिरूपे गुडौदनादि द्रव्ये ग्रहयज्ञशब्दे विवृतिः।

ग्रहमण्डल न॰ ६त॰। १ग्रहसमूहे। ग्रहोद्देशेन पूजा मण्डलम्। तत्पूजार्थे अष्टपञ्चाकारे २स्थानभेदे च ग्रह-यज्ञशब्दे विवृतिः।

ग्रहमैत्र न॰ ग्रहयोर्लग्नातिचन्द्राधिष्ठितराशिपयोर्मैत्रम्। विवाहे विचारणीये दम्पतिराशिपग्रहयोर्मैत्रे। उप-यमशब्दे विवृतिः।

ग्रहयज्ञ पु॰ ग्रहाणां तदुद्देशेन यज्ञः। शान्तिपुष्ट्याद्यर्थं ग्रहोद्देशेन क्रियमाणे यज्ञभेदे तदारम्भकालादिकम् संस्का॰ त॰ उक्तं यथा

दीपिकायाम् “शुभग्रहार्कवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च। शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम्”। मृदुगणः चित्रानुराधामृगशिरोरेवत्यः। क्षिप्रगणोऽश्विनीपु-ष्याभिजितः। ध्रुवगणो रोहिण्युत्तरात्रयम्। “गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचकाः। पूजयेत्तान् प्रय-त्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः” गोचरे स्वराश्यपेक्षया यदा कदापि। विलग्ने जन्मलग्ने सूचका न तु रिष्टका-रकाः। तेन दुष्टग्रहसूचनीयदोषोपशमनं फलम्। मत्स्यपुराणे “उत्थानन्दसन्तानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले। मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम्। ततो माता-महाद्याश्च विश्वेदेवास्तथैव च”। नान्दीमुखे वारादि-दोषो नास्ति। “नान्दीमुखे पितृश्राद्धे संक्रान्त्यां ग्रह-याहरे”। अत्र शूद्रस्याप्यधिकारः “स्मार्त्तं शूद्रः समा-चरेदिति” वचनात् अस्य स्मार्त्तत्वेन प्रतिनिधिनाप्या-रम्भः कर्त्तव्यः “श्रौतं कर्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारम-न्ततः” इति शातातपीयात्। अन्यत उपक्रमात् परतः। तत्प्रकारः मत्स्य पु॰ ९२ अ॰ उक्तो यथा

“श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समारभेत्। वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः। येन ब्र-ह्मन्! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु। सर्वशास्त्राण्य-नुक्रम्य संक्षिप्य ग्रन्थविस्तरम्। ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम्। पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्रा-ह्मणवाचनम्। ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत्। ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः। प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम्। तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः। अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः। तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुति भाषितम्।

ग्रहवेदिः—“गर्तस्योत्तरपूर्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम्। व-प्रद्वयावृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम्। संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम्। अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान्। देवतानां ततः स्थाप्या विंश-तिर्द्वादशाधिका२१। सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीव-सिताऽर्कजाः। राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोक-हितावहाः”।

ग्रहस्थानम्—“मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षि-णेन तु। उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु। पूर्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वके। पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे। पश्चिमोत्तरतः केतु” स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः”।

अधिदेवता—“भास्करस्येश्वरं विद्यादुमाञ्च शशिनस्तथा। स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम्। ब्रह्मा-णञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम्। शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालं तथैव च। केतोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्वेषामधिदेवताः”।

प्रत्यधिदेवता—“अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः। प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः”।

पञ्चलोकपालाः—“विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च। आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ”।

ग्रहवर्णाः—“संस्मरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम्। सो-मशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ (पीतौ)। मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्र(चित्र)केतुगणं विदुः”।

ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च। धूपा-मोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम्। शोभनं स्थापयेत्-प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम्।

ग्रहबलिः—गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम्। अङ्गारकाय संयावं बुधाय क्षीरषष्टिकम्। दध्योदनञ्च जीवाय, शुक्राय च घृतौदनम्। शनैश्चराय कृशरमाज-मांसञ्च राहवे। चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वैर्भक्ष्यैरथार्चयेत्”। “प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम्। चूतपल्लवसंछन्नं फलवस्त्रयुगान्वितम्। पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चभङ्गसमन्वितम्। स्थापयेदव्रणं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत्। [illegible]

सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च। गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमाद्ध्रदगोकुलात्। मृदमानीय विप्रेन्द्र! सर्वौषधिजलान्वितम्। स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य धर्मवित्। सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि च नदास्तथा। आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः। एवमावाहयेदेतानमरान् मुनिसत्तम!। होमं समारभेत् सर्पिर्यवव्रीहितिलादिना"।

ग्रहसमित्—"अर्कः पलाशखदिरावपामार्गोऽथ पिप्पलः। औडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्"।

एकैकस्यात्राष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा। होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः। प्रादेशमात्राः समिधः सवल्काः सुपलाशिनीः, समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा। देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित्। स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक्। होतव्यं च घृताभ्यक्तं चरुभक्ष्यादिकं पुनः। मन्त्रैर्दशाहुतीर्हुत्वा होमं(मयुतम)व्याहृतिभिस्ततः। उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वा कुर्युर्ब्राह्मणपुङ्गवाः। मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्याश्चरवः प्रतिदैवतम्। हुत्वा च तांश्चरून् सम्यक् ततो होमं समाचरेत्"।

ग्रहादिमन्त्राः—"आ कृष्णेनेति सूर्याय होमः कार्यो द्विजन्मना। आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः। अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्र इति भौमाय कीर्त्तयेत्। अग्ने! विवस्वदुषस इति सोमसुताय वै। बृहस्पते! परिदीया रथेनेति गुरोर्मतः। शुक्रन्ते अन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते। शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत्। कया नश्चित्र आभुव इति राहोरुदाहृतः। केतुं कृण्वन्नपि ब्रूयात् केतूनामपि शान्तये।

अधिदेवतामन्त्राः—"आ वो राजेति रुद्रस्य बलिहोमं समाचरेत्। आपो हिष्ठेत्युमायास्तु स्योनेति स्वामिनस्तथा। विष्णोरिदं विष्णुरिति तमीशेति स्वयम्भुवः। इन्द्रमिद्देवतातये इन्द्राय जुहुयात्ततः। तथा यमस्य चायं गौरिति होमः प्रकीर्त्तितः। कालस्य ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रः प्रशस्यते। चित्रगुप्तस्य चाज्ञातमिति मन्त्रविदो विदुः"।

प्रत्यधिदेवतामन्त्राः—"अग्निं दूतं वृणीमह इति यज्ञेषु उदाहृतः। उदुत्तमं वरुणमित्यपां मन्त्रः प्रकीर्त्तितः। भूमेः पृथिव्यन्तरिक्षमिति वेदेषु पठ्यते। सहस्रशीर्षा पुरुष इति विष्णोरुदाहृतः। इन्द्रायेन्दो मरुत्वत इति शक्रस्य शस्यते। उत्तानपर्णे सुभगे इति देव्याः समाचरेत्। प्रजापतेः पुनर्होमः प्रजापते इति स्मृतः। नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति सर्पाणां मन्त्र उच्यते। एष ब्रह्मा य ऋत्विज इति ब्रह्मण उदाहृतः"।

लोकपालमन्त्राः—"विनायकस्य चाशुन इति मन्त्रो बुधैः स्मृतः। जातवेदसे सुनवामेति दुर्गामन्त्र उच्यते। आदित्प्रत्नस्य रेतस आकाशस्य उदाहृतः। प्र(क्रा)णाशिशुर्महीनाञ्च वायोर्मन्त्रः प्रकीर्त्तितः। एषो उषा अपूर्व्येति अश्विनोर्मन्त्र उच्यते"।

पूर्णाहुतिश्च मूर्द्धानं दिव इत्यभिपातयेत्। अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः। पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदङ्मुखम्। अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन्! हेमस्रग्दामभूषितैः। यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः स्नपनं द्विजैः।

अभिषेकमन्त्रः—"सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः। प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते। आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा। वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः। ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालास्त्वामवन्तु ते। कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः। बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः। एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मपत्न्यः समागताः। आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवौ सितोऽर्कजः। ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः। देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः। ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च। देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसाङ्गणाः। अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च। औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये। सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः। एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये"।

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः। सर्वौषधैः सर्वगन्धैः स्नापितो द्विजपुङ्गवैः। यजमानः सपत्नीकः ऋत्विजः सुसमाहितान्। दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः"।

ग्रहदक्षिणाः—"सूर्याय कपिलां धेनुं शङ्खं दद्यात्तथेन्दवे। रक्तं धुरन्धरं दद्याद्भौमाय च कलाद्विजम्। बुधाय जातरूपन्तु गुरवे पीतवाससी। श्वेताश्वन्दैत्यगुरवे कृष्णाङ्गामर्कसूनवे। आयसं राहवे दद्यात् केतुभ्यश्छागलुत्तमम्। सुवर्णेन समा कार्य्या यजमानेन दक्षिणा। सर्वेषामथ वा गावो दातव्या हेमभूषिताः। सुवर्णमथ वा

दद्याद्गुरवे येन तुष्यति । अलाभे चैव दातव्याः सर्वाः सर्वत्र दक्षिणाः” ।

दक्षिणादानमन्त्राः तत्र कपिलायाः—“कपिले ! सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणी ! । सर्वदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

शङ्खस्य—“पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । ना विधृतश्चासि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ।

वृषस्य—“धर्म्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारक ! । अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे”

हेम्नः—“हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम ! बीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

पीतवस्त्रस्य—“पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् । प्रदानात्तस्य मे विष्णो ! ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

अश्वस्य—“विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः । चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

धेनोः—“यस्मात्त्वं पृथिवी सर्व्वा धेनुः केशवसन्निभा । सर्व्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

आयसः—“यस्मादायसकर्म्माणि तवाधीनानि सर्व्वदा । लाङ्गलाद्यायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे” ।

छागस्य—“यस्मात्त्वं सर्व्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः । यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

गोः—गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्द्दश । यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च” ।

शय्यायाः—“यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य च सर्व्वदा । शय्या ममाप्यशून्यास्तु दत्ता जन्मनि जन्मनि” ।

रत्नानाम्—“यथा रत्नेषु सर्व्वेषु सर्व्वे देवाः प्रतिष्ठिताः । तथा रत्नानि यच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः” ।

भूमेः—“यथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवत्विह” ।

“एवं संपूजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्येन वर्जितः । रत्नकाञ्चनवस्त्रौघैर्धूपमाल्यानुलेपनैः । अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् । सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते । यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पवित्तस्य वा ग्रहः । तन्तु यत्नेन संपूज्य शेषानप्यर्च्चयेद्बुधः । ग्रहा गावो नरेन्द्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः । पूजिताः पूजयन्त्येते निर्द्दहन्त्यवमानिताः । यथा बाणप्रहाराणां कवचं वारणं भवेत् । तद्वद्दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् । तस्मान्न दक्षिणाहीनं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । संपूर्णया दक्षिणया यस्मादेकोऽपि तृप्यति । सदैवायुतहोमोऽयं नवग्रहमखे स्थितः । विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु । निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ ! तथोद्वेगाद्भुतेषु च । कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु” ।

लक्षहोमः—“सर्व्वकामाप्तये यस्माल्लक्षहोमं विदुर्बुधाः । पितॄणां वल्लभं साक्षाद्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । ग्रहताराबलं लब्धा कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्” ।

मण्डपः—“गृहस्योत्तरपूर्व्वेण मण्डपं कारयेद्बुधः । रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदक्प्लवम् । दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान् कुर्य्याद्विधानतः । प्रागुदक्प्लवनाम् भूमिं कारयेद् यत्नतो बुधः । प्रागुत्तरं समासाद्य प्रदेशं मण्डपस्य तु । शोभनं कारयेत् कुण्डं यथावल्लक्षणान्वितम् । चतुरस्रं समन्तात् यवोनिरङ्कं समेखलम् । चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता । प्रागुदक्प्लवना कार्य्या सर्व्वतः समवस्थिता । शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां नवग्रहमखः स्मृतः । मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदायकम् । यस्मात्तस्मात् सुसम्पूर्णं शान्तिकुण्डं विधीयते” ।

विस्तरभयात् कोटिहोमो नोक्तः तत्रैवाध्यायशेषे द्रष्टव्यः ।

अत्र याज्ञवल्क्येन ग्रहाणां मन्त्रान्तरमुक्तं यथा

“आ कृष्णेन, इमन्देवा, अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् । उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः । बृहस्पते अतिदद्य,स्तथैवान्नात्परिस्रुतः । शन्नोदेवीस्तथा, काण्डात्केतुं कृण्वन्निमास्तथा” ।

विधानपा० विष्णुधर्म्मोत्तरवाक्यादन्ये मन्त्रा उक्ताः हेमाद्रिशान्तिकाण्डे विधानमालादौ चापरे मन्त्रा उक्ता एवं विप्रतिपत्तौ शाखाभेदाद्व्यवस्था । शाखाभेदान्मन्त्रभेदाश्च मनुकल्पतरुदानादिपद्धतौ द्रष्टव्याः । तत्प्रतीकानि च विवरणपत्रे वक्ष्यामि तानि च तत्र द्रष्टव्यानि । क्वचित् मत्स्यपुराणवाक्यान्मन्त्रभेदस्तु शाखाभेदात् व्यवस्थाप्यः ।

तत्र ग्रहयज्ञे ग्रहाणां पूजनाय स्फटिकादिमूर्त्तिं कृत्वा तदभावे पटे लेखनं तदभावे मण्डले यथोक्तवर्णैराकारलेखनं वा कृत्वा पूजादिकं कार्य्यं यथाह याज्ञ० स्मृ०

“सूर्य्यः सोमो महीपुत्त्रः सोमपुत्त्रो बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतवश्चेति ग्रहाः स्मृताः” याज्ञ०, “एते सूर्य्यादयो नव ग्रहाः पूज्या इत्युक्तं किं कृत्वेत्याह” मिता० “ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।

रजतादथवा सीसात्कांस्यात् कार्य्या ग्रहाः क्रमात्। स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा" याज्ञ०। "सूर्य्यादीनां मूर्त्तयस्ताम्रादिभिर्यथाक्रमङ्कार्य्यास्तदलाभे स्ववर्णकैः पटे लेख्या मण्डलेषु वा गन्धैरक्तचन्दनादिभिर्यथावर्णं लेख्या इत्यन्वयः। द्विभुजत्वादिविशेषस्तु मत्स्यपुराणोक्तो द्रष्टव्यः तद्यथा "पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः। सप्ताश्वरथसंस्थोऽपि द्विभुजः स्यात् सदा रविः। श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः। गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी। रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः। चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः। पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतिः। खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः। देवदैत्यगुरू तद्वत् पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ। दण्डिनौ वरदौ कार्य्यौ साक्षसूत्रकमण्डलू। इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः। वाणवाणासनधरः कर्त्तव्योऽर्कसुतः सदा। करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः। नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते। धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः। गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः। सर्वे किरीटिनः कार्य्या ग्रहा लोकहितावहाः। स्वाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदेति"।

"यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च। गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः। कर्त्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम्" याज्ञ०। "यथावर्णं यस्य ग्रहस्य यो वर्णस्तद्वर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि" मिता०।

मण्डले ग्रहलेखनाकारस्तु

"वर्त्तुलो भास्करः कार्य्योऽर्द्धचन्द्रो निशाकरः। अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा। पद्माकृतिः गुरुः कार्य्यश्चतुःकोणस्तु भार्गवः। सर्पाकृतिः शनिः कार्य्यो राहुस्तु मकराकृतिः। खड्गाकृतिस्तथा केतुः कार्य्यो मण्डलपूजने" शान्तिदीपिकोक्तः।

ग्रहध्यानं मत्स्यपुराणोक्तमपि ग्रहयागतत्त्वोक्तं मण्डले नामभेदगोत्रजन्मभूम्याद्यनुगुणं ध्यानं प्रदर्श्यते।

सूर्य्यस्य "क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्। पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्ताश्ववाहनम्। शिवाधिदैवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदैवतम्"।

सोमस्य "साम्बं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्। श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं चलसेतरम्। दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्। जलप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्यास्यमाह्वयेत् तथा"।

मङ्गलस्य "आवन्त्यं क्षत्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्। आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्। दक्षिणोर्द्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम्। आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत्। स्कन्दाधिदैवतं ध्यायेत् क्षितिप्रत्यधिदैवतम्"।

बुधस्य "मागधं ह्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्। वामोर्द्ध्वक्रमतश्चर्मगदावरदखड्गिनम्। सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत्। नारायणाधिदैवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम्"।

बृहस्पतेः "द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्। ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सुपद्मस्थं चतुर्भुजम्। दण्डोर्द्ध्वं दक्षवरदकरकादण्डमाह्वयेत्। ब्रह्माधिदैवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम्"।

शुक्रस्य "शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्। पद्मस्थमाह्वयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम्। दंडाक्षपरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्। शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम्"।

शनेः "सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्। कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम्। तद्वद्वाणवरशूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत्। यमाधिदैवतं प्रजापतिप्रत्यधिदैवतम्"।

राहोः "राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्। कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत्। चतुर्बाहुं खड्गवरशूलचर्मकरन्तथा। कालाधिदैवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदैवतम्"।

केतूनाम् "कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्। धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेद्विकृताननम्। सूर्य्यास्यं [illegible] वरदं गदिनं तथा। चित्रगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम्"।

अत्र चन्द्रस्य साम्बत्वं राहोर्मलयजत्वं केतोः कौशद्वीपत्वञ्च पुराणान्तरानुसारेण वक्ष्यमाणजन्मभूम्यादिबोधकवचनेन विरोधभिया विकल्प आश्रयणीयः स चाचारभेदात् "व्यवस्थित इति बोध्यम्। एवं वाहनेऽपि विकल्पः। मत्स्यतत्त्वादावादित्यपद्मतो एतेषां मध्ये केषाञ्चिदन्यवाहनस्यापि दर्शितत्वात्"।

अधिदेवादीनां ध्यानञ्च विष्णुधर्मोत्तरे।

शिवस्य "पञ्चवक्त्रो वृषारूढः प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनः। कपाल-शूलखट्वाङ्गी चन्द्रमौलिः सदाशिवः"।

उमायाः "अक्षसूत्रं च कमलं दर्पणं च कमण्डलुम्। उमा बिभर्त्ति हस्तेषु पूजिता त्रिदशैरपि"।

स्कन्दस्य "कुमारः षण्मुखः कार्य्यः शिखण्डकविभूषणः। रक्ताम्बरधरोदेवो मयूरवरवाहनः। कुक्कुटश्च तथा घण्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः। पताका वैजयन्त्याख्या शक्तिः कार्य्या च वामयोः"।

विष्णोः "विष्णुः कौमोदकीपद्मशङ्खचक्रधरः क्रमात्। प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरादारभ्य नित्यशः"।

ब्रह्मणः "पद्मासनस्थो जटिलो ब्रह्मा कार्य्यश्चतुर्भुजः। अक्षमालां स्रुवं बिभ्रत् पुस्तकं च कमण्डलुम्। वासः कृष्णाजिनं तस्य पार्श्वे हंसस्तथैव च"।

शक्रस्य "चतुर्दन्तगजारूढो वज्री कुलिशभृत्करः। शची-पतिः प्रकर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः"।

यमस्य "दंष्ट्राकरालयमः कार्य्योदण्डहस्तोविजानता। रक्त-दृक् पाशहस्तश्च महामहिषवाहनः"।

कालस्य "कालः करालवदनो नीलाङ्गश्च विभीषणः। पाश-हस्तोदण्डहस्तः कार्य्यो दृश्चिकरोमवान्"।

चित्रगुप्तस्य "अपीच्यवेशः साकारः द्विभुजः सौम्यदर्शनः। दक्षिणे लेखनीं चित्रगुप्तो वामेऽस्य पत्रकम्। पिङ्गल-श्मश्रुकेशान्तः पीनाङ्गजठरोऽरुणः"। "पिङ्गाक्षलितयो-ऽरुणः" इति वा पाठः।

प्रत्यधिदेवानां तत्राग्नेः "छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः। चिह्नितं चमरेणास्य करमन्यं प्रकल्पयेत्"।

जलस्य "आपः स्त्रीरूपधारिण्यः श्वेता मकरवाहनाः। दधानाः पाशकलसौ मुक्ताभरणभूषिताः"।

क्षितेः "शुक्लवर्णा मही कार्या दिव्याभरणभूषिता। चतु-र्भुजा सौम्यवपुश्चन्द्रांशुसदृशाम्बरा। रत्नपात्रं सस्यपात्रं पात्रमौषधिसंयुतम्। पद्मं करे च कर्त्तव्यं भुवो यादवनन्दन!। दिग्गजानां चतुर्णां वा कार्य्या पृष्ठगता तथा"। विष्णोरिन्द्रस्य च लक्षणमुक्तम्।

शच्याः "वामे शच्याः करे कार्य्या सौम्यसन्तानमञ्जरी। वरदा भूषिता कार्य्या द्विभुजा च तथा शची"।

प्रजापतेः "यज्ञोपवीती हंसस्थ एकवक्त्रश्चतुर्भुजः। अक्षं स्रुचं स्रुवं बिभ्रत् कुण्डिकाञ्च प्रजापतिः"। अक्षं अक्षमालाम्। कुण्डिका कमण्डलुम्।

सर्पाणाम् "अधखूलधराः सर्पाः कुण्डिकाद्यक्षभूषणाः। एकभोगास्त्रिभोगा वा सर्वे कार्य्याश्च भीषणाः"।

ब्रह्मलक्षणं प्रागुक्तम्।

अथ विनायकादिपञ्चलोकपाललक्षणानि विष्णुधर्मोत्तरे

विनायकस्य "चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽस्य गजाननः। नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्कृतशेखरः। दण्डं दक्षकरे दद्याद् द्वितीये चाक्षसूत्रकम्। तृतीये परशुं दद्या-च्चतुर्थे मोदकं तथा"।

दुर्गायाः "शक्तिं बाणं तथा शूलं खड्गं चक्रं च दक्षिणे। चन्द्रबिम्बमधो वामे खेटकं कपालकम्। शूलं टङ्कं च बिभ्राणा सिंहारूढाऽदशभुजा। एषा देवी समु-द्दिष्टा दुर्गा दुर्गार्त्तिहारिणी"।

वायोः "धावद्धरिणपृष्ठस्थो ध्वजधारी समीरणः। वरदा-नकरो धूम्रवर्णः कार्यो विजानता"।

आकाशस्य "नीलोत्पलाभं गगनं तद्वर्णाम्बरधारि च। चन्द्रार्कहस्तं कर्त्तव्यं द्विभुजं सौम्यलक्षणम्"।

अश्विनोः "पीतपद्मसवर्णाभौ पद्मपत्रसमाम्बरौ। द्विभुजौ देवभिषजौ कर्त्तव्यौ रूपसंयुतौ। तयोरोषधयः कार्य्या दिव्या दक्षिणहस्तयोः। वामयोः पुस्तके कार्य्ये दर्शनीया स्तथाद्विजाः (खगाः)। एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चान्यस्य यादव!। नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं सुरूपं चारुदर्श-नम्"

ग्रहाणां वर्णगोत्रादिसूचकध्यानानि यागतत्त्वो-क्तानि पूर्वदर्शितान्येव

विनायकादीनां मण्डले स्थापनस्थानमुक्तं रुद्रकल्पे विष्णुध०यथा

"राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम्। गणेश-दुर्गां वायुञ्च, राहुकेत्वोश्च दक्षिणे। आकाशमश्विनौ चेति पञ्च तान् स्थापयेत् द्विजः"।

धूपादौ विशेषः हेमाद्रौ स्क०पु० "रवेः कुन्दुरकं धूपं शशिनस्तु घृताक्षतम्। भौमे सर्जरसं चैव अगुरुञ्च बुधे तथा। सिन्धुजं गुरवे दद्यात् शुक्रे बिल्वागुरु स्मृतम्। गुग्गुलुर्मन्दवारे तु लाक्षा राहोश्च केतवे"। कुन्दुरुकं शल्लकीनिर्यासः बिल्वागुरु बिल्वफलनिर्यासवासितमगुरु।

गन्धभेदस्तत्रैव "दिवाकरकुजाभ्यां तु दापयेद्रक्तचन्द-नम्। चन्द्रे गन्धं भार्गवे च सितचूर्णं प्रदापयेत्। कुङ्कुमेन च संयुक्तं चन्दनं जीवसौम्ययोः। अगुरु चापि कस्तूरी राहुकेत्वर्कजेषु च"।

विधानमालादौ अन्यविधा गन्धधूपाः पुष्पभेदाश्चोक्ताः

च विंशतिपले द्रष्टव्याः तत्र जीवस्य चतुःसममन्न उक्तः स च "कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य तु । कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनश्च चतुःसमम्" इत्युक्तः गुरोर्दशाङ्गधूपस्तत्रोक्तः स च "हेमाद्रौ व्रतखण्डे" "षड्भागकुष्ठं द्विगुणो गुडश्च लाक्षात्रयं पञ्च नखस्य भागाः हरीतकी सर्जरसः समांशौ भागैकमेकं त्रिलवं शिलाजम् । घनस्य चत्वारि पुरस्य चैको धूपो दशाङ्गः कथितो मुनीन्द्रैः" रत्नानि तु ग्रहयज्ञे शारदा० हप० उक्तानि द्रष्टव्यानि । "अभावे सितपुष्पाणि चन्दनं च विलेपनम् । एतेषां गुग्गुलुर्धूपो नैवेद्यं घृतपायसम्" ।

ग्रहमण्डललेखनप्रकारः—उभयतो हस्तमिते ग्रहवेदिमध्यस्थले पूर्वपश्चिमाग्रास्तिस्रो दक्षिणोत्तराग्राश्च चतस्रो रेखाः कुर्यात् तथा कृते अष्टाङ्गुलदीर्घविस्ताराणि समान्तरालानि नव खण्डानि सम्पद्यन्ते तत्र विंशतिपले वक्ष्यमाणमानकं सूर्यादीनां वर्तुलाद्याकारं कुर्यात् । स्वस्वमण्डले च स्व स्व स्थापनम् स्वस्ववामेऽधिदेवानां स्वस्वदक्षिणे प्रत्यधिदेवानां सूर्याभिमुखतया सर्वेषां स्थापनम् विनायकादिस्थापनञ्च प्रागुक्तस्थानेष्विति विवेकः ।

होमे समिद्भेदलक्षणादिकं विधानपारि० स्कन्दपु० "प्रादेशमात्रा अर्कस्य समिधश्चार्कसम्भवाः । दधिमध्वाज्यसंयुक्ताः प्रतिदेवञ्च होमयेत् । पालाशीश्चैव सोमाय । खादिरीर्लोहिताय च । अपामार्गीर्बुधायेति आश्वत्थीश्च वृहस्पतेः । औदुम्बरीश्च शुक्राय मन्दाय च शमीमयीः । दौर्वीं राहोः कुशान् केतोर्होममन्त्रास्ततः परम्" । समिल्लक्षणं चिन्तामणौ "समिधां लक्षणं वक्ष्ये संख्या नाम तथैव च । विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः सशुषिरा कृशाः । अतिस्थूलातिदीर्घाश्च समिधः कार्यनाशिकाः । विशीर्णाऽऽयुःक्षयकरी विदला पुत्रनाशिनी । शुषिरा व्याधिजननी कृशा च रिपुवर्द्धिनी । दीर्घा विदेशगमनी स्थूला चार्थविनाशिनी । अवक्रा त्वसमाऽस्थूला सार्द्रा च सुफलाशिनी । प्रादेशाधिका न्यूना समित् स्यात् सर्वकर्मसु" । अथार्कादीनां फलं होमसंख्या च तत्रैव दर्शितं यथा "अर्को नाशयति व्याधिं पलाशः सर्वकामदः । खदिरश्चार्थलाभाय अपामार्गः सुदर्शनः । अश्वत्थः सर्वकामाय आमन्त्र्यौदुम्बरस्तथा । शमी शमयते पापं दूर्वाऽऽयुर्विवर्द्धिनी । कुशास्तु धर्मार्थकामानां रक्षणं रक्षसां विदुः । अष्टोत्तरन्तु साहस्रं शतमष्टाधिकं तु वा । अष्टाविंशतिरष्टौ वा एकैकस्य तु होमयेत् । देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् । स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् । होतव्यं च घृताभ्यक्तं चरुभक्तादिकं पुनः । मन्त्रैर्दशाहुतीर्दद्याद्धोमो व्याहृतिभिस्ततः" अयुतादिहोमप्रक्रमात् व्याहृतिभिरयुतादिहोमः ।

ग्रहाणां जन्मभूम्यादिज्ञानावश्यकतामाह स्कन्दपु० "जन्मभूगोत्रमग्निञ्च वर्णस्थाने मुखानि च । योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः" अतः शान्तिकाले तेषां जन्मभूम्यादिज्ञानमपेक्षितं तत्र विशेषेण ध्याने दर्शितमपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते । तत्र रव्यादीनां जन्मभूम्यादयो यथा तत्रैव

जन्मभूः—"उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च चन्द्रमाः । अङ्गारकस्त्ववन्त्यां वै मगधेषु हिमांशुजः । सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा । शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्बर्बरके पुरे । अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः । यस्य यस्य च यद्गोत्रं तत्ते वक्ष्याम्यतः परम्" ।

ग्रहगोत्रम्—"आदित्यः काश्यपे गोत्रे आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् । भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्रेयश्च सोमजः । शक्रपूज्योऽङ्गिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा । शनिः काश्यप एवायं राहुः पैठिनसिस्तथा । केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहाग्निस्तदनन्तरम्" ।

ग्रहवह्निः—"आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः । गुरौ चैव शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः । शनैश्चरे महातेजा राहुकेत्वोर्हुताशनः" इति । इत्यनेन होमकाले तत्तदग्निनाम कृत्वा जुहुयात् ।

अथैषां वर्णः स च द्विधा विप्रादिजातिरूपभेदात् तत्र रूपे तत्रैव "भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्लौ शुक्रनिशाकरौ । सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ । कृष्णः शनैश्चरस्तद्वत् राहुश्चित्राश्च केतवः" । विप्रादिवर्णस्तु । "ब्राह्मणौ शुक्रवागीशौ क्षत्रियौ भौमभास्करौ । चन्द्रो वैश्यो बुधः, शूद्रा मन्दो राहुश्च केतवः" ।

स्थानं तत्रैव "मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे । दक्षिणे लोहितं विद्याद् बुधं पूर्वोत्तरेण तु । उत्तरे तु गुरुं विद्यात् पूर्वतो भार्गवं न्यसेत् । पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुः स्थाप्या वै शुक्लतण्डुलैः इति" ।

स्थं स्कान्दे “शुक्रार्कौ प्राङ्मुखौ स्थेयौ गुरुसौम्यावुदङ्मुखौ । प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखाः’ अत्र प्राङ्मुखौ ऊर्द्ध्वदृष्टी, उदङ्मुखौ वामदृष्टी, प्रत्यङ्मुखोऽधोदृष्टिः, दक्षिणतोमुखा दक्षिणदृष्टय इति व्याख्येयम् “आदित्याभिमुखाः सर्व्वे” इत्यनेन सर्व्वेषां सूर्य्याभिमुखत्वोक्तेः इति विधानपारिजातादयः । “वर्ण-रूपगुणैर्युक्तान् आहूयावाहयेत्तु तानिति” स्कान्दोक्ते राशावाहनसमयेऽपि वर्णभूम्यादिकीर्त्तनपूर्व्वकमावाहनं कार्य्यमेवमन्येऽपि होमकाले तथाचरणमिति बोध्यम् “चित्रान्नं च “अजाक्षीरेण संमिश्रा यवाश्च तिलतण्डुलाः । अजाकर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्रान्नसंमिताः” दीपिकोक्त [illegible] ।

सूर्य्यादिग्रहाणां जन्मभूम्यादिज्ञापकविवरणपत्रम् ।

जन्मभूम्यादि	सूर्य्यस्य	चन्द्रस्य	भौमस्य	बुधस्य	जीवस्य	शुक्रस्य	शनेः	राहोः	केतोः
जन्मभूमिः	कलिङ्गः	यवना	अवन्तिः	मगधः	सैन्धवः	भोजकटः	सौराष्ट्रः	बर्व्वरकः	अन्तर्वेदी
गोत्रम्	काश्यपः	अत्रिः	भरद्वाजः	अत्रिः	अङ्गिराः	भृगुः	काश्यपः	पैठीनसिः	जैमिनिः
अग्निः	कपिलः	पिङ्गलः	धूमकेतुः	जाठरः	शिखी	हाटकः	महातेजाः	हुताशनः	हुताशनः
विप्रादिवर्णः	क्षत्रियः	वैश्यः	क्षत्रियः	वैश्यः	विप्रः	विप्रः	शूद्रः	शूद्रः	शूद्रः
रूपात्मकवर्णः	रक्तः	शुक्लः	रक्तः	पीतः	पीतः	शुक्लः	कृष्णः	कृष्णः	चित्रम्
मण्डले स्थानम्	मध्यम्	पूर्व्वदक्षिणः	दक्षिणः	पूर्व्वोत्तरः	उत्तरः	पूर्व्वः	पश्चिमः	दक्षिणपश्चिमः	पश्चिमोत्तरः
मुखम् (सर्व्वे सूर्य्याभिमुखाः)	ऊर्द्ध्वदृष्टिः	अधोदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः	वामदृष्टिः	वामदृष्टिः	ऊर्द्ध्वदृष्टिः	अधोदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः
मण्डले आकारः	वर्त्तुलः	अर्द्धचन्द्रः	त्रिकोणः	चापः	पद्मम्	चतुष्कोणः	सर्पः	मकरः	खड्गः
उभयताङ्गुल नवकोष्ठेषु तन्मानम्	४।व्या० १२प०	८व्या० २४प०	४।व्या० १२प०	२।व्या० ६प०	४व्या० १२प०	३व्या० ९प०	४व्या० १२प०	४व्या० १२प०	६व्या० १८प०
वाहनम्	सप्ताश्वरथः	दशाश्वरथः	मेषः	सिंहः	हस्ती	हयः	उष्ट्रः	सिंहः	उष्ट्रः
मूर्त्तिद्रव्यम्	ताम्रम्	स्फटिकम्	श्वेतचन्दनम्	स्वर्णम्	स्वर्णम्	रजतम्	लौहम्	सीसम्	कांस्यम्
गन्धभेदा द्विधा	रक्तचन्दनम्	श्वेतचन्दनम्	रक्तचन्दनम्	कुङ्कुमम्	कुङ्कुमम्	श्वेतचन्दनम्	कस्तूरी	कस्तूरी	कस्तूरी
मतान्तरे	तत्	तत्	तत्	तत्	चतुःसमम्	तत्	वा	कृष्णागुरु	वा
पुष्पभेदाः	करवीरम्	कुमुदं	जवा	चम्पकम्	पद्मम्	जातिः	मल्लिका	कुन्दम्	मल्लिका
धूपभेदाः	गुग्गुलुः	घृताक्तयवधूपः	सर्जरसाक्तसिह्लकम्	पीतागुरुसिह्लकम्	दशाङ्गम्	चान्दनित्वागुरु	पद्मकाष्ठम्	यवधूपः	मधुमिश्रगुडत्वचम्
मतान्तरे	कुन्दुरुकम्	घृताक्षतम्	सर्जरसः	पीतागुरु	सिन्धुजम्	विल्वागुरु	गुग्गुलुः	लाक्षा	लाक्षा
फलम्	द्राक्षा	इक्षुः	पूगम्	नागरङ्गम्	जम्बीरम्	बीजपूरम्	जातिफलम्	नारिकेलम्	दाडिमम्
वस्त्रम्	रक्तम्	श्वेतम्	रक्तम्	पीतम्	पीतम्	श्वेतम्	कृष्णम्	कृष्णम्	चित्रम्
रत्नानि	माणिक्यम्	मुक्ता	प्रवालम्	गारुत्मतम्	पुष्परागम्	हीरकम्	नीलकम्	गोमेदकम्	वैदूर्य्यम्
बलिभेदाः	गुडौदनः	घृतपायसम्	यावकम्	क्षीरषष्टिकम्	दध्योदनः	घृतौदनः	कृसरम्	आजमांसम्	चित्रान्नम्
समिधः	अर्कः	पलाशः	खदिरः	अपामार्गः	अश्वत्थः	उडुम्बरः	शमी	दूर्व्वात्रयम्	कुशत्रयम्
दक्षिणा	कपिलाधेनुः	शङ्खः	रक्तवृषः	स्वर्णम्	पीतवस्त्रम्	श्वेताश्वः	कृष्णाधेनुः	खड्गः	छागः
जपसंख्या	[illegible]	१००००	७०००	१७०००	१६०००	२००००	१९०००	१८०००	७०००
अधिदेवता	शिवः	उमा	स्कन्दः	नारायणः	ब्रह्मा	शक्रः	यमः	कालः	चित्रगुप्तः
प्रत्यधिदेवता	अग्निः	अम्बु	क्षितिः	विष्णुः	इन्द्रः	शची	प्रजापतिः	सर्पः	ब्रह्मा

वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदा हेमाद्र्याद्युक्ताः प्रतीकतो दर्श्यन्ते

ग्रहादीनाम्	ऋग्वेदिनः	यजुर्वेदिनः	सामवेदिनः	अथर्ववेदिनः
रवेः	आ कृष्णेन रजसा	आ कृष्णेन रजसा	उदु त्यं जातवेदसम्	विषासहिं सहमानम्
चन्द्रस्य	आप्यायस्व समेतु	इमं देवा असपत्नम्	सन्ते पयांसि समुयन्तु	यवधूमं नवलाषि
भौमस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिवः	अग्निर्मूर्द्धा दिवः	अग्निर्मूर्द्धा दिवः	त्वया मन्यो ! सरथम्
बुधस्य	अग्ने ! विवस्वदु	उद्बुध्यस्वाग्ने !	अग्ने ! विवस्वत्	यद्राजानो विभजन्तः
गुरोः	बृहस्पते ! परिदीया	बृहस्पते ! अतियदर्य्यः	बृहस्पते ! परिदीया	बृहस्पतिर्नः परिपातु
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत्	अन्नात्परिस्रुतः	शुक्रं ते अन्यत्	हिरण्यवर्णाः शुचयः
शनेः	शमग्निरग्निभिः	शन्नोदेवीरभीष्टये	शन्नोदेवीरभीष्टये	सहस्रबाहुः पुरुषः
राहोः	कया नश्चित्रः	काण्डात् काण्डात्	कया नश्चित्रः	दिव्यं चित्रमृतुथाः
केतोः	केतुं कृण्वन्नकेतवे	केतुं कृण्वन्नकेतवे	केतुं कृण्वन्नकेतवे	यत्ते पृथुःस्तनयित्नुः
सूर्याधिदेवशम्भोः	आ वो राजानम्	त्र्यम्बकम्	आ वो राजानम्	मा नो विदन् विव्याधिनः
चन्द्राधिदेवोमायाः	गौरीर्मिमाय	श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च	आपोहि ष्ठा	आपोहि ष्ठा
कुजाधिदेवस्कन्दस्य	कुमारं माता	यदक्रन्दः प्रथमम्	स्योना पृथिवि !	अग्निरिव मन्यो ! त्विषितः
बुधाधिदेवविष्णोः	इदं विष्णुर्विचक्रमे	विष्णो रराटमसि	इदं विष्णुर्विचक्रमे	प्र तद्विष्णुः स्तवते
जीवाधिदेवब्रह्मणः	त्वमित् सप्रथाः	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः	त्वमित् सप्रथाः	ब्रह्म जज्ञानम्
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वतः	सजोषा इन्द्र !	इन्द्रमित् देवतातये	इन्द्रेमं प्रतरम्
मन्दाधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत	यमाय त्वाङ्गिरस्वते	आयं गौः पृश्निः	यः प्रथमं प्रवतमाससाद
राह्वधिदेवकालस्य	ब्रह्म जज्ञानम्	कार्षिरसि समुद्रस्य	ब्रह्म जज्ञानम्	रोहितः कालो अभवत्
केत्वधिदेवचित्रगुप्तस्य	सचोशाजं हि	चित्रावसो ! स्वस्ति	चित्र इच्छिशोः	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्यप्रत्यधिदेवाग्नेः	अग्निं दूतं वृणीमहे	अग्निं दूतं पुरोदधे	अग्निं दूतं वृणीमहे	समास्त्वाग्ने ! ऋतवः
चन्द्रप्रत्यधिदेवजलस्य	अप्सु मे सोमः	आपोहि ष्ठा	उदुत्तमं वरुण !	शन्नोदेवीरभीष्टये
भौमप्रत्यधिदेवक्षितेः	स्योना पृथिवि !	स्योना पृथिवि !	पृथिव्यन्तरिक्षम्	भूमे ! मातर्निधेहि
बुधप्रत्यधिदेवहरेः	सहस्रशीर्षा पुरुषः	इदं विष्णुर्विचक्रमे	सहस्रशीर्षा पुरुषः	इदं विष्णुर्विचक्रमे
जीवप्रत्यधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वते	इन्द्र आसां नेता	इन्द्रायेन्दो !	इन्द्र ! जुषस्व प्रवहा
शुक्रप्रत्यधिदेवशच्याः	उत्तानपर्णे ! सुभगे !	अदित्यै रास्नासि	एकाष्टका तपसे	प्रेतं पादौ प्रस्फुरतम्
शनिप्रत्यधिदेवप्रजापतेः	प्रजापते ! न त्वद्	प्रजापते ! न त्वद्	प्रजापते ! न त्वद्	नक्तं जातास्योषधे !
राहुप्रत्यधिदेवसर्पाणाम्	आयं गौःपृश्निः	नमोऽस्तु सर्पेभ्यः	तवेदिन्द्रा वयम्	शेरभक शेरभ !
केतुप्रत्यधिदेवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम्	ब्रह्म जज्ञानम्	एष ब्रह्मा य ऋत्विजः	ये दिशामन्तर्देशेभ्यः
विनायकस्य	आ तू न इन्द्र !	गणानां त्वा गणपतिम्	आ तू न इन्द्र !	निर्लक्ष्म्यां ललामाम्
दुर्गायाः	जातवेदसे सुनवाम	अम्बे ! अम्बिके !	इमं स्तोममर्हते	पृतनाजितं सहमानम्
वायोः	क्रायाविप्रुर्महीनाम्	वायो ! ये ते सहस्रिणः	क्रायाविप्रुर्महीनाम्	अन्तरीक्षे वायवे
आकाशस्य	आदित् प्रत्नस्य	ऋतं ऋतपायानः	आदित् प्रत्नस्य	आव्यतः पचतो विद्धि
अश्विनोः	एषो उषा अपूर्व्या	या वां कशा	एषो उषा अपूर्व्या	सं चेदया यो अश्विना
	एते च मन्त्रा ऋग्वेदस्य याहयस्यानस्यात्तशिक्षासहितं तुलादानादिपद्धतौ ७५—७८ पत्रेषु स्वरूपतो दर्शितास्तत्रत्यावसेयाः ।	एते च मन्त्राः शुक्लयजुर्वेदे याहयस्यानस्यात्तशिक्षासहितं तुलादानादिपद्धतौ १०६—११० पत्रेषु स्वरूपतो दर्शिताः ।	एते च मन्त्राः सामवेदस्य याहयस्यानस्याक्तशिक्षानुसारेण तुलादानादिपद्धतौ १२७—१३० पत्रेषु स्वरूपतो दर्शिताः ।	एते च मन्त्राः अथर्ववेदे याहयस्यानस्याक्तशिक्षानुसारेण तुलादानादिपद्धतौ १४८—१५२ पत्रेषु स्वरूपतो दर्शिताः ।

ग्रहयुति पु° ६त०। ग्रहाणामेकराश्यादिस्थितिभेदेन भूतलस्थानां कल्पनीययोगभेदे तद्विशेषः सूर्य्यसि° उक्तो यथा "ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ। समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह" सू°सि° "ताराग्रहाणां भौमादिपञ्चग्रहाणां परस्परं योगे युद्धसमागमौ वक्ष्यमाणलक्षणभिन्नौ स्तः। चन्द्रेण सह पञ्चताराग्रहान्यतमस्य योगः समागमसंज्ञः। सूर्य्येण सह पञ्चताराणामन्यतमस्य चन्द्रस्य वा योगस्तदस्तमनं पूर्णास्तङ्गतत्वम् न त्वस्तमात्रम् युत्यभावे प्रागपरकाले तस्य सत्त्वात्। अथ युतेर्गतैष्यत्वं सार्द्धश्लोकेनाह" रङ्गना° "शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा। द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात्। प्राग्याय्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः" सू°सि°।

"ययोर्ग्रहयोर्योगोऽभिमतस्तयोर्ग्रहयोर्मध्ये यः शीघ्रगतिर्ग्रहस्तस्मिन् मन्दाधिके मन्दगतिग्रहाद्धिके सति तयोः संयोगो युतिसंज्ञोऽतीतः पूर्वं जात इत्यर्थः। अन्यथा मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिग्रहादधिके सतीत्यर्थः। तयोर्योगो भविता एष्यः। एतदुक्तं गतैष्यत्वम् द्वयोर्ग्रहयोः प्राग्यायिनोः पूर्व्वगतिकयोर्भवति। वक्रिणोर्वक्रगतिग्रहयोर्विपर्य्ययादुक्तवैपरीत्यात्। तुकारादुक्तैष्यो योगो भवति। शीघ्रगतिग्रहे मन्दगतिग्रहादधिके एष्यः संयोगो, मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिग्रहादधिके गतः संयोग इत्यर्थः। अथैकस्य वक्रत्वे आह। प्राग्यायिनीति। द्वयोर्मध्य एकतरस्मिन् वक्रिणि सति तदा वक्रगतिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिके सति गतो यातः। यदा तु पूर्व्वगतिग्रहाद्वक्रगतिग्रहेऽधिके सति समागमो योगस्तदा एष्यः स्यात्। अत्रोपपत्तिः। पूर्वगयोर्ग्रहयोर्मध्ये शीघ्रगस्याधिकत्वेऽग्रे योगासम्भवात् पूर्व्वं योगो जातः। मन्दगस्याधिकत्वे शीघ्रगस्य न्यूनत्वादग्रे योगो भविष्यति। वक्रिणोस्तु शीघ्रगस्याधिकत्वेऽग्रे तन्न्यूनत्वेन योगसम्भवादेष्यो योगो मन्दगस्याधिकत्वे शीघ्रगस्योत्तरोत्तरं न्यूनत्वसम्भवेनाग्रे योगासम्भवाद्गतो योगः। अथ वक्रगतिग्रहात् पूर्व्वगतिग्रहेऽधिके उत्तरोत्तरं योगासम्भवाद्गतो योगः। पूर्वगतिग्रहाद्वक्रगतिग्रहेऽधिके वक्रगतिग्रहस्य न्यूनत्वेनाग्रे योगसम्भवादेष्यः संयोग इति। अथ युतिकाले तदग्र्यग्रहयोरानयनं युतिकालस्य गतैष्यदिनाद्यानयनं च सार्द्धश्लोकमेवाह" रङ्गना°।

"ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः। भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः। द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत्। लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते, देयं भविष्यति। विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनव्ययौ। समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ। विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते" सू°सि°।

"युतिसम्बन्धिनोर्ग्रहयोरभीष्टैककालिकयोरन्तरस्य कलाः पृथक् स्वस्वगतिकलाभिर्गुणिताः(कर्मभृताः)द्वयोर्ग्रहयोरनुलोमविलोमयोर्मार्गगयोर्वक्रगयोरित्यर्थः। स्फुटगत्यन्तरेण भजेत्। विशेषमाह। वक्रिणीति अथानन्तरं द्वयोर्मध्य एकतरे वक्रिणि सति तयोर्गतियोगेन भजेत्। फलं कलादि स्वं स्वं गते योगे सति ग्रहयोर्मार्गगयोः शोध्यं, भविष्यति—एष्ये योगे सति तयोर्देयं योज्यम्। द्वयोर्वक्रगत्योः स्वं स्वं फलं विपर्य्ययादुक्तवैपरीत्यात् कार्य्यम्। गते योगे योज्यम्। एष्ये योगे हीनमित्यर्थः। द्वयोर्मध्य एकतरे तुकाराद्वक्रिणि सति तयोर्ग्रहयोर्वक्रमार्गगयोः स्वस्वकलात्मकफलाङ्कौ धनव्ययौ युतहीनौ कार्य्यौ। तथाहि। गतयोगे मार्गगग्रहे स्वफलं हीनं, वक्रिणि ग्रहे योज्यम्। एष्ये योगे वक्रग्रहे शोध्यम्। मार्गगग्रहे योज्यमिति। एवं कृते तौ युतिसम्बन्धिनौ ग्रहौ भगणसंस्थौ भगणे राश्यधिष्ठितचक्रे संस्थितिर्ययोस्तौ राश्याद्यात्मकौ समलिप्तौ समकलौ स्तः। लिप्तापदस्य भगणावयवोपलक्षणत्वेन समौ स्त इत्यर्थः। अथ युतिकालज्ञानमाह विवरमिति। अभीष्टकालिकयोर्युतिसम्बन्धिनोर्ग्रहयोरन्तरं कलात्मकं तद्वत् समकलोपयुक्तफलज्ञानार्थं यथा गतिगुणितमन्तरं गतियोगेन गत्यन्तरेण भक्तं तथेत्यर्थः। तेन हरेण भक्ता फलं दिनादिकं गतैष्ययुतिसम्बन्धादभीष्टकालाद्गतैष्यमुच्यते। तत्समये तद्युतिकाले तौ ग्रहौ समौ स्त इत्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। यदि गत्यन्तरेण गतिकलास्तदा ग्रहान्तरकलाभिः का? इति फले गतयुतौ ग्रहयोः शोध्ये। एष्ययुतौ योज्ये। द्वयोर्वक्रत्वे गत्यन्तरभक्तफले गतयुतौ ग्रहयोर्योज्ये। एष्ययुतौ शोध्ये वक्रग्रहस्योत्तरोत्तरं न्यूनत्वात्। अथैको वक्री तदा तयोरन्तरं प्रत्यहं गतियोगेनोपचितम्। अतो गतियोगहरेणागतं फलं गतयोगे मार्गगग्रहे हीनं, पूर्वं तस्य न्यूनत्वात्। वक्रग्रहे योज्यम् पूर्वं तस्याधिकत्वात्। एष्ययोगे मार्गगग्रहे योज्यम् उत्तरोत्तरमधिकत्वात्। वक्रग्रहे शोध्यम् तस्याग्रे न्यूनत्वात्। यदि गतियोगेन गत्यन्तरेण वा

दिनमेकं लभ्यते तदान्तरकलाभिः किम्? इत्यनुपातेन गतैष्यदिनाद्यागमः" रङ्गना०

ग्रहयुद्ध न० ६त०। ग्रहाणामुपर्युपरिस्थितानां किरणसंस्पर्शादिना युद्धभेदे उल्लेखादिके सू० सि० उक्तं यथा

"उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्यते। युद्धमंशुविमर्दाख्यमंशुयोगे परस्परम्। अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः। समागमोंऽशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ" सू०सि०।

"भौमादिपञ्चताराणां मध्ये द्वयोर्युतौ तारकास्पर्शो-बिम्बनेम्योः स्पर्शमात्रादुल्लेखसंज्ञं युद्धं वदन्ति युतिभेदज्ञाः। इदं तु द्वयोर्मानैक्यखण्डतुल्ययाम्योत्तरान्तरे। भेदे सत्युभेदे भेदो भेदसंज्ञो युद्धाख्यान्तरभेदो युद्धभेदतत्त्वज्ञैः कथ्यते। अयं भेदो मानैक्यखण्डादूने द्वयोर्याम्योत्तरान्तरे। अत्र भास्कराचार्यैस्तु "मानैक्यार्धाद्दृगुत्तरेऽल्पे भवेद्ग्रहयोगः कार्यं स्वयंग्रहवदखिलं लम्बनाद्यं स्फुटार्थम्। कल्प्योऽधःस्थः सुधांशुस्तदुपरिग इनो लम्बनादिप्रवृत्त्यै किं त्वर्कादेव लम्बं ग्रहयुतिसमये कल्पितार्कान्न साध्यम्। प्राग्वत् तल्लम्बनेन ग्रहयुतिसमयः संस्कृतः सत्स्फुटः स्यात्। खेटौ तौ दृष्टियोग्यौ ग्रहयुतिसमये कार्यमेवं तदैव। याम्योदक्स्थद्युचरविवरं भेदयोगे स बाणो ज्ञेयः सूर्यांशुनति च यतः शीतगुः सा शराख्या। मन्दाक्रान्तोऽल्पजुरपि तदाधःस्थितः स्यात् तदैन्द्र्यां स्पर्शो भोक्तोऽपरदिशि तदा पारिशेष्येऽपगमः" इति विशेषोऽभिहितः। भगवता तु सूक्ष्मबिम्बयोराकाशे दूरतो विविक्तदर्शनाभावाद्व्यर्थप्रयासादुपेक्षितमिति ध्येयम्। युतावन्योऽन्यं किरणयोगे सति अंशुमर्दाख्यं किरणसङ्कुलसंज्ञं युद्धं स्यात्। द्वयोर्याम्योत्तरान्तरेऽंशात् षष्टिकलात्मकैकभागादूनेऽनधिके सत्यपसव्यसंज्ञं युद्धं भवति। अत्र विशेषमाह। एक इति। अत्रापसव्ययुद्धे एको द्वयोरन्यतरोऽणुरल्पबिम्बश्चेत् तदापसव्यं युद्धं व्यक्तं स्यादन्यथाऽव्यक्तं युद्धं स्यात्। एषां चतुर्णां फलम्। "अपसव्ये भयं ब्रूयात् संग्रामं रश्मिसङ्कुले। लेखनेऽमात्यपीडा स्याद्भेदने तु धनक्षयः" इति भार्गवीयोक्तं ज्ञेयम्। युद्धभेदानुक्त्वा समागममाह समागम इति। द्वयोर्याम्योत्तरान्तरे षष्टिकलात्मकैकभागादभ्यधिके सति समागमो योगो भवति। अत्रापि विशेषमाह भवत इति। युतिविषयकौ ग्रहौ बलान्वितौ बलेन—"स्थानादिबलचिन्तायां यदा केनापि न रहिता। प्रश्नसमयेऽप्यशामिन् स्थौल्यसौक्ष्म्यं बलं स्मृतम्" इति प्रश्नविद्यान्तवचनात् स्थूलत्वतयान्वितौ युक्तौ स्थूलबिम्बौ सतावित्यर्थः। चेत् स्यातां समागमसंज्ञयोर्व्यक्तः स्यात्। अन्यथा त्वव्यक्तः समागमः। "द्वावपि मयूखयुक्तौ विपुलौ स्निग्धौ समागमे भवतः। अत्रान्योऽन्यं प्रीतिर्विपरीतावात्मपक्षघ्नौ। युद्धं समागमो वा यद्यव्यक्तं तु लक्षणैर्भवतः। भुवि भूभुजामपि तथा फलमव्यक्तं विनिर्दिष्टम्" इत्युक्तेः। "भेदोल्लेखांशुसम्मर्दा अपसव्यस्तथापरः। ततो योगो भवेदेषामेकांशकसमापनात्" इति काश्यपोक्तेश्च सर्वं निरवद्यम्। अथ युद्धे पराजितस्य ग्रहस्य लक्षणमाह" रङ्गना०

"अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान्। रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः" सू०सि०।

"द्वयोर्मध्ये यस्मादितरेण विध्वस्तो हतः स विजितः पराजितो ज्ञेयः। हतस्य लक्षणमाह अपसव्य इति। अपसव्ये युद्धे यो जितो जयलक्षणैर्विवर्जितः। एतेनोक्तेतरादिभये सङ्ख्याफलं न पराजितस्य फलमिति सूचितम्। पिहित आच्छादितोऽव्यक्त इति यावत्। अणुरितरग्रहबिम्बादल्पबिम्बः। अदीप्तिमान् प्रभारहितः। रूक्षोऽस्निग्धः। विवर्णः वर्णेन स्ववर्णेन स्वाभाविकेन रहित इत्यर्थः। दक्षिणाश्रित इतरग्रहापेक्षया दक्षिणदिशि स्थितः। "ग्लानो वा व्यपगतरश्मिवान् रश्मिभग्नो वा रूक्षो वा व्यपगतरश्मिवान् कृशो वा। आक्रान्तो विनिपतितः कृतापसव्यो विज्ञेयो हत इति सग्रहो ग्रहेण" इति भार्गवीयोक्तेः। अथ लोकोत्तरार्थेन जयिनो ग्रहस्य लक्षणमाह" रङ्गना०

"उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो बली" सू० सि० "इतरग्रहापेक्षयोत्तरदिक्स्थः दीप्तिमान् प्रभायुक्तः स्थूल इतरग्रहबिम्बापेक्षया पृथुबिम्बः। जयी जययुक्तः स्यात्। अथोत्तरदक्षिणदिक्स्थत्वक्रमेण जयपराजयौ न स्त इत्याह याम्य इति। दक्षिणदिशि यो ग्रहो बली दीप्तिमान् पृथुबिम्बो भवति स जयी। अपिशब्द उत्तरदिशासमुच्चयार्थकः। तथा च जयपराजयलक्षणयोर्दिक्स्थानमनुपयुक्तमिति भावः। अथ युद्धे विशेषमाह रङ्ग०। "आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः। स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ" सू०सि०। "उभौ द्वौ आसन्नावेकभागान्तरगतान्तरितौ। अपिशब्दाद्युद्धलक्षणाक्रान्तौ। दीप्तौ प्रभायुक्तौ चेत् स्यातां तदा बलान्विता-

विति समागमलक्षणैकदेशसद्भावात् समागमाख्यं युद्धम्। द्वावपि ग्रहौ स्थूलौ रूक्षबिम्बौ विध्वस्तौ द्वावपि पराजयलक्षणाक्रान्तौ स्यातां तदा क्रमेण कूटविग्रह-सञ्ज्ञकौ युद्धभेदौ स्याताम्। अथोत्सर्गतः शुक्रस्य जय-लक्षणाक्रान्तत्वमस्तीति वदन् समागमः शशाङ्केनेति प्राक् प्रतिज्ञातसमागमे उक्तप्रकारमतिदिशति" रङ्ग० ।

"उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी। श-शाङ्केनैवमेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम्" सू०सि० ।

"इतरग्रहापेक्षयोदक्स्थो दक्षिणदिक्स्थो वोभयदिशीत्य-र्थः। शुक्रः प्रायश उत्सर्गतो जयलक्षणाक्रान्तत्वेन जयी। कदाचित् पराजयलक्षणाक्रान्तो भवतीति तात्पर्यार्थः। एतेषां भौमादिपञ्चताराणां चन्द्रेण सह संयोगसाधनं युतिसाधनमेवमुक्तरीत्या गणकः कुर्यात्। अत्र विशेषा-र्थकम्। "अयनत्वा स्फुटो शेयो विक्षेपः शीतगोर्युतौ" इत्यर्धं क्वचित् पुस्तके दृश्यते न सर्वत्रेति क्षिप्तत्वात्तदु-पेक्षितम् अधिकारस्यापूर्णश्लोकत्वापत्तेश्च। एतदुक्तग्र-न्थयोगे नतिसंस्कारनिषेधस्य सिद्धत्वस्यायुक्तत्वमिति तदनुक्तौ सूर्यग्रहणोक्तरीत्या साधारण्येन सर्वत्र त-द्विशेषोक्तेरर्थसिद्धेरिति ध्येयम्। नन्वेषां ग्रहाणां दूरान्तरेण सदोर्ध्वाधरान्तरसद्भावात् परस्परं योगा-सम्भवेन कथं युतिः सङ्गतेत्यत आह" रङ्ग० ।

"भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता। स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः" सू०सि० ।

"एते ग्रहाः स्वमार्गगाः स्वस्वकक्षास्था अन्योन्यमाश्रिता युतकालकृद्ध्वाधरान्तराभावेन संयुक्ताः सन्तः प्रयान्ति गच्छन्ति इति दूरं दूरान्तरेण दर्शनादियं ग्रहयुति-कल्पना कल्पनात्मिकाऽवास्तवा प्रदर्शिता पूर्वोक्तग्रन्थेन कथिता। नन्ववस्तुभूता किमर्थमुक्तेत्यतः प्रयोजनमाह भावाभावायेति। लोकानां भूस्थप्राणिनां भावः शुभफलमभावोऽशुभफलं तस्मै शुभाशुभफलादेशायावस्तु-भूतापि युतिरुक्तेति भावः" रङ्ग० ।

युद्धभेदास्तत्फलविशेषाः समागमजयादिफलभेदाश्च वृ० सं० १७अ० उक्ता यथा

"युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञैः। तद्विज्ञाने करणं मया कृतं सूर्यसिद्धान्तात्। वियति चरतां ग्रहाणामुपर्युपर्यात्ममार्गसंस्थानाम्। अति-दूराद्दृग्विषये समतामिव सम्प्रयातानाम्। आसन्नक्र-मयोगाद्भेदोल्लेखांशुमर्दनापसव्यैः। युद्धं चतुःप्रकारं

पराशराद्यैर्मुनिभिरुक्तम्। भेदे वृष्टिविनाशो भेदः सुहृदां महाकुलानां च। उल्लेखे शस्त्रभयं मन्त्रिवि-रोधः प्रियान्नत्वम्। अंशुविरोधे युद्धानि भूभृतां श-स्त्ररुक्क्षुदवमर्दाः। युद्धे चाप्यपसव्ये भवन्ति युद्धानि भूपानाम्। रविराक्रन्दो मध्ये पौरः पूर्वेऽपरे स्थितो यायी। पौरा बुधगुरुरविजा नित्यं शीतांशुराक्रन्दः। केतुकुजराहुशुक्रा यायिन एते हता ग्रहा हन्युः। आक्रन्दयायिपौरान् जयिनो जयदाः स्ववर्गस्य। पौरे पौरेण हते पौराः पौरान् नृपान् विनिघ्नन्ति। एवं याय्याक्रन्दौ नागरयायिग्रहाश्चैव। दक्षिण-दिक्स्थः परुषो वेपथुरप्राप्य संनिवृत्तोऽणुः। अधिरूढो विकृतो निष्प्रभो विवर्णश्च यः स जितः। उक्तवि-परीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः। विपुलः स्निग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः। द्वा-वपि मयूखयुक्तौ विपुलौ स्निग्धौ समागमे भवतः। तत्रान्योऽन्यप्रीतिर्विपरीतावात्मपक्षघ्नौ। युद्धं समागमो वा यद्यव्यक्तौ तु लक्षणैर्भवतः। भुवि भूभृतामपि तथा फलमव्यक्तं विनिर्देश्यम्"।

कुजजयस्य "गुरुणा जितेऽवनिसुते वाह्लीका यायिनोऽग्नि-वार्त्ताश्च। शशिजेन शूरसेनाः कलिङ्गसाल्वाश्च पीड्यन्ते। सौरेणारे विजिते जयन्ति पौराः प्रजाश्च सीदन्ति। कोष्ठागारम्लेच्छक्षत्रियतापाश्च शुक्रजिते"।

बुधजयस्य "भौमेन हते शशिजे वृक्षसरित्तापसाश्मकनरेन्द्राः। उत्तरदिक्स्थाः क्रतुदीक्षिताश्च सन्तापमायान्ति। गुरुणा बुधे तु विजिते म्लेच्छशूद्रचौरार्थयुक्तपौरजनाः। त्रैग-र्तपार्वतीयाः पीड्यन्ते कम्पते च मही। रविजेन बुधे ध्वस्ते नाविकयोधाब्जसधनगर्भिण्यः। भृगुणा जितेऽग्निकोपः सस्याम्बुदयायिविध्वंसः"।

जीवजयस्य "जीवे शुक्राभिहते कुलूतगान्धारकैकया मद्राः। साल्वा वत्सा वङ्गा गावः सस्यानि नश्यन्ति। भौमेन हते जीवे मध्यो देशो नरेश्वरा गावः। सौरेण चार्जुनायनवसातियौधेयशिविविप्राः। शशितनयेनापि जिते बृहस्पतौ म्लेच्छसत्यशस्त्रभृतः। उपयान्ति मध्यदेशश्च संक्षयं यच्च भक्तिफलम्"।

शुक्रजयस्य "शुक्रे बृहस्पतिहते यायी श्रेष्ठो विनाश-मुपयाति। ब्रह्मक्षत्रविरोधः सलिलं च न वासवस्त्य-जति। कोशलकलिङ्गवङ्गा वत्सा मत्स्याश्च मध्यदेश-युताः। महतीं व्रजन्ति पीडां नपुंसकाः शूरसे-

णाश्च। कुजविजिते भृगुतनये बलमुख्यवधो नरेन्द्रसं-
ग्रामाः। सौम्येन पार्वतीयाः क्षीरविनाशोऽल्पवृष्टिश्च। रविजेन सिते विजिते गणमुख्याः शस्त्रजीविनः क्षत्रम्। जलजाश्च निपीड्यन्ते सामान्यं भक्तिफलमन्यत्"।

शनिजयस्य "असिते सितेन निहतेऽर्घवृद्धिरहिविहङ्गमानिनां पीडा। शिखिजेन टङ्कणान्ध्रौड्रकाशिबाह्लीकदेशानाम्। सौम्येन पराभूते मन्देऽङ्गवणिग्विहङ्गपशुनागाः। सन्ताप्यन्ते गुरुणा स्त्रीबहुला महिषकशकाश्च"।

अयं विशेषोऽभिहितो हतानां कुजज्ञवागीशसितासितानाम्। फलं तु वाच्यं ग्रहभक्तितोऽन्यद् यथा तथा घ्नन्ति हताः स्वभक्तीः"।

"भौमेऽथवाऽरिष्टगृहेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ शुभकर्म होमः" ज्यो० त०। उपचमशब्दे तत्फलस्य वर्ज्यतोक्तिर्दृश्या। पञ्चविधग्रहविमर्दोदयोऽप्यत्र, तत्र च चन्द्रस्यान्यखेटैः समागमे विशेषः स बुद्धम् इत्युक्तं बृ० सं० १८ अ० यथा

"भानां यथासम्भवमुत्तरेण यातो ग्रहाणां यदि वा शशाङ्कः। प्रदक्षिणं तच्छुभकृन्नराणां याम्येन यातो न शिवः शशाङ्कः। चन्द्रमा यदि कुजात् प्रयात्युदक् पार्वतीयबलशालिनां जयः। क्षत्रियाः प्रमुदिताः सयायिनो भूरिधान्यमुदिता वसुन्धरा। उत्तरतः सुतस्य शशाङ्कः पौरजयाय सुभिक्षकरश्च। सस्यचयं कुरुते जयहार्दिं कोशचयं च नराधिपतीनाम्। बृहस्पतेरुत्तरगे शशाङ्के पौरद्विजक्षत्रियपण्डितानाम्। धर्म्मस्य देशस्य च मध्यमस्य वृद्धिः सुभिक्षं मुदिताः प्रजाश्च। भार्गवस्य यदि यात्युदक् शशी कोशयुक्तगजवाजिवृद्धिदः। यायिनां च विजयो धनुष्मतां सस्यसम्पदपि चोत्तमा तदा। रविजस्य शशी प्रदक्षिणं कार्यश्चेत्पुरभूभृतां जयः। शकवाह्लिकसिन्धुपह्लवा मुदमाप्ता यवनैः समन्विताः। येषामुदग्गच्छति भग्रहाणां प्रालेयरश्मिर्निरुपद्रवश्च। तद्द्रव्यपौरेतरभक्तिदेशान् पुष्णाति याम्येन निहन्ति तानि। अशुभफलददक्स्थे यदुपदिष्टं भवति तदपसव्ये सर्वमेव प्रतीपम्। इति शशिसमवायाः कीर्त्तिता भग्रहाणां न खलु भवति युद्धं साकमिन्दोर्ग्रहर्क्षैः"।

ग्रहयुद्धभ न० ग्रहयोर्युद्धं यत्र तादृशं भम्। ग्रहयुद्धाधिकरणे नक्षत्रे उपचमशब्दे उदा०।

ग्रहवर्षादिफल न० ६त०। १वर्षादिग्रहस्वामिकवर्षमासफलभेदे। ७त०। २तद्बोधकग्रन्थे च तच्च बृ० सं० २० अध्यायात्मकं यथा

रवेः—"सर्वत्र भूर्विरलसस्ययुता वनानि दैत्याश्रिभयविधुरद्विपमाहतानि। स्यन्दन्ति नैव च पयः प्रचुरं स्रवन्त्यो रुग्भेषजानि न तथातिबलान्वितानि। तीक्ष्णं तपत्यदितिजः शिशिरेऽपि काले नात्यम्बुदा जलमुचोऽचलसंश्रिताश्च। नष्टप्रभर्क्षगणशीतकरं नभश्च सीदन्ति तापसकुलानि सगोकुलानि। हस्त्यश्वपत्तिमदसङ्कुलबलैरुपेता बाणासनासिमुसलातिशयाश्चरन्ति। घ्नन्तो नृपा युधि नृपानुचरांश्च देशान् संवत्सरे दिनकरस्य दिनेऽथ मासे"।

विधोः—"व्याप्तं नभः प्रचलिताचलसन्निकाशैर्व्यालाञ्जनालिगवलच्छविभिः पयोदैः। गां पूरयद्भिरखिलाममलाभिरद्भिरुत्कण्ठकेन गुरुणा ध्वनितेन चाशाः। तोयानि पद्मकुमुदोत्पलवन्त्यतीव फुल्लद्रुमाण्युपवनान्यवनादिमानि। गावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा रामा रतैरविरतं रमयन्ति रामान्। गोधूमशालियवधान्यवरेक्षुवाटा भूः पाल्यते नृपतिभिर्नगराकराढ्या। चिन्त्याङ्किता क्रतुवरेष्टिविघुष्टनादा संवत्सरे शिशिरगोरभिसम्प्रवृत्ते"।

कुजस्य—"वातोद्धतश्चरति वह्निरतिप्रचण्डो ग्रामान् वनानि नगराणि च सन्दिधक्षुः। हाहेति दस्युगणपातहता रटन्ति निःस्वीकृता विपशवो भुवि मर्त्यसङ्घाः। अभ्युन्नता वियति संहतमूर्त्तयोऽपि मुञ्चन्ति न क्वचिदपः प्रचुरं पयोदाः। सीमन्ति प्रजातमपि शोषमुपैति सस्यं निष्पन्नमप्यविनयादपरे हरन्ति। भूपा न सम्यगभिपालनसक्तचित्ताः पित्तोत्थरुक्प्रचुरता भुजगप्रकोपः। एवंविधैरुपहता भवति प्रजेयं संवत्सरेऽवनिसुतस्य विपन्नसस्या"।

बुधस्य—"मायेन्द्रजालकुहकाकरनागराणां गान्धर्वलेख्यगणितास्त्रविदां च वृद्धिः। पिप्रीषया नृपतयोऽद्भुतदर्शनानि दित्सन्ति तुष्टिजननानि परस्परेभ्यः। वार्त्ता जगत्यवितथाऽविकला त्रयी च सम्यक् चरत्यपि मनोरिव दण्डनीतिः। अध्यक्षरं स्वभिनिविष्टधियोऽत्र केचिदान्वीक्षिकीषु च परं पदमीहमानाः। हास्यज्ञदूतकविबालनपुंसकानां युक्तिज्ञसेतुजलपर्वतवासिनां च। हार्दिं करोति मृगलाञ्छनजः स्वकेऽब्दे मासेऽथ वा प्रचुरतां भुवि चौषधीनाम्"।

गुरोः—"ध्वनिरुद्धरितोऽध्वरे द्विजानां विपुलो यज्ञमुषां मनांसि भिन्दन्। विचरत्यनिशं द्विजोत्तमानां

कूटशालमन्दरको ऽब्दरीशभाजाम् । क्षितिरुत्तमशस्यवन-जैर्लहिपपत्रफलोत्करोकुलाढ्या । क्षितिपैरभिपालनप्रहृष्टा शुभचर्यभिजना तदा विभाति । विविधैर्वियदुत्थितैः पयोदैरिह भूमिं पयसाभितर्पयद्भिः । सुरराजगुरोः शुभे ऽत्र वर्षे वसुधा क्षितिरुत्तमर्द्धियुक्ता" ।

भृगोः—"शालीक्षुमत्यपि धरा धरणीधराभधाराधरोज्झित-पयःपरिपूर्णवप्रा । श्रीमत्सरोरुहततान्बु तडागकीर्णा योषेव भात्यभिनवाभरणोज्ज्वलाङ्गी । वर्षं क्षितौ क्षपितभूरिखलारिपक्षम् उद्घुष्टनैकजयशब्दविराजिताशम् । संहृष्टशिष्टजनदुष्टविनष्टवर्गं गां पालयन्त्यवनिपा नगराकराढ्याम् । पेपीयते मधु मधौ सह कामिनीभिर्जेगीयते श्रवणहारि सवेणुवीणम् । बोभुज्यते ऽतिथिसुहृत्स्वजनैः सहान्नम् अब्दे सितस्य मदनस्य जयावघोषः" ।

शनेः—"उद्वृत्तदस्युगणभूरिरणाकुलानि राष्ट्राण्यनेकपशुवित्तविनाकृतानि । रोरूयमाणहतबन्धुजनैर्जनैश्च रोगोत्तमाकुलकुलानि बुभुक्षया च । वातोद्धताम्बुधरवर्जितमन्तरिक्षम् आरुग्णनैकविटपं च धरातलं, द्यौः । नष्टार्कचन्द्रकिरणातिरजोऽवनद्धा, तोयाशयाश्च विजलाः सरितोऽपि तन्व्यः । जातानि कुत्रचिदतोयतया विनाशम् शस्यानि वृष्टिमपराणि जलोत्थितानि । सस्यानि मन्दमभिवर्षति वृत्रशत्रौ वर्षे दिवाकरसुतस्य सदा प्रवृत्ते" ।

"अणुरपटुमयूखो नीचगो ऽस्तं जितो वा न सकलफलदाता पुष्टिदोऽतो ऽन्यथा यः । यदशुभमशुभेऽब्दे मासजं तस्य वृद्धिः शुभफलमपि चैवं याप्यमन्योऽन्यतायाम्"

ग्रहवह्नि पु० ६त० । ग्रहयज्ञे ग्रहोद्देशेन होमाऽधिकरणे वह्निभेदे स च ग्रहयागशब्दे २७६२पृ० दर्शितः ।

ग्रहविप्र पु० ६त० । ग्रहोद्देश्यकदानग्रहणेन पतिते विप्रभेदे (दैवज्ञ) "तस्य ग्रहदानोद्देश्यता च ग्रहयामले ६पटले उक्ता यथा

"तुलादानस्य यो दद्यात् ग्रहविप्राय सुन्दरि । आपन्मुक्तो भवेत् सोऽपि भुवि संमोदते सुखम् । सुवर्णस्य तुलां दद्यात् ग्रहविप्राय यः प्रिये ! । तस्य तुष्टः सुरगुरुः वृद्धिं करोति सः । यस्तु रौप्यतुलादानं दद्यात् ग्रहद्विजाय च । सन्तुष्टस्तस्य शुक्रः सन् स लभेद्दीर्घजीवितम् । ग्रहद्विजाय यो दद्यात्तुलां ताम्रस्य पार्वति ! । सन्तुष्टो मङ्गलस्तस्य दीर्घायुष्यं करोति हि । यो दद्यात् ग्रहविप्राय रत्नस्य तुलां प्रिये ! । तस्य तुष्टो बुधः कुर्यादायुःपुष्टिं सुगौरवम् । ग्रहविप्राय लौहस्य तुलां यस्तु प्रयच्छति । प्रीतः शनैश्चरस्तस्य विपुलायुः प्रयच्छति । सीसकस्य तुलां दद्याद् ग्रहविप्राय यः प्रिये ! । तस्यासु राहुः सुप्रीतः सौभाग्यायुःप्रयच्छति । यः खर्परतुलां दद्याद् ग्रहविप्राय सुन्दरि ! सन्तुष्टो भगवान् केतुस्तस्यायुर्वर्द्धयेत् सुखम् । तुलां ताम्रस्य यो दद्याद् ग्रहविप्राय सुन्दरि ! । आदित्यस्तस्य स प्रीतो दीर्घायुः परियच्छति । ग्रहविप्राय यो दद्यात् तुलां कांस्यस्य सुन्दरि ! । सन्तुष्टस्तस्य रात्रीशो विभूत्यायुःप्रयच्छति" ।

ग्रहशृङ्गाटक न० वृ० सं० २०अ० उक्ते ग्रहयोगभेदे यथा "यस्यां दिशि दृश्यन्ते विशन्ति ताराग्रहा रविं सर्वे । भवति भयं दिशि तस्यामायुधकोपक्षुधातङ्कैः । चक्रचतुःशृङ्गाटकदण्डपुरप्रासवज्रसंस्थानाः । क्षुद्दृष्टिकरा लोके समराय च मानवेन्द्राणाम् । यस्मिन् सौम्ये दृश्या ग्रहमाला दिनकरे दिनान्तगते । नृपान्यो भवति नृपः परचक्रोपद्रवश्च महान् । यस्मिन्नृक्षे कुर्युः समागमं तज्जनान् ग्रहा हन्युः । अविभेदनाः परस्परममलमयूखाः शिवास्तेषाम् । ग्रहसंवर्त्तसमागमसम्मोहसमाजसन्निपाताख्याः । कोशश्चेत्येतेषामभिधाने लक्षणं सफलम् । एकर्क्षे चत्वारः सह पौरैर्यायिनो ऽथ वा पञ्च । संवर्त्तो नाम भवेच्छिखिराहुयुतः स सम्मोहः । पौरः पौरसमेतो यायी सह यायिना समाजाख्यः । यमजीवसङ्गमे ऽन्यो यद्यागच्छेत्तदा कोशः । उदितः पश्चादेकः प्राक् चान्यो यदि स सन्निपाताख्यः । अविकृततनवः स्निग्धा विपुलाश्च समागमे धन्याः । अन्ये तु संवर्तसमागमाख्यौ सम्मोहकोशौ भयदौ प्रजानाम् । समाजसञ्ज्ञः सुसमः प्रदिष्टो वैरप्रकोपः खलु सन्निपाते"

ग्रहसमागम पु० ६त० । चन्द्रेण सह भौमादिग्रहयोगभेदे । ग्रहयुतिशब्दे ग्रहशृङ्गाटकशब्दे च विवृतिः

ग्रहादि पु० पा० उक्ते कर्त्तरि णिनिप्रत्ययनिमित्ते धातुगणभेदे स च गणः णिन्यन्तया पा० ग० सू० उक्तो यथा ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्दी (रक्षश्रुवपशां नौ) निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी (याचृव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्) अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी (अचः परिगणितकर्तृकानाम्) अकारी अहारी अविनायी विशायी विषायी (अभिभावी भूते) अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी इति ग्रहादिराकृतिगणः"

ग्रहाधार पु० ६त०। ध्रुवनक्षत्रे। तस्य तथात्वञ्च खगोलशब्दे पृ० २४१९।२० दर्शितम् ग्रहाश्रयादयोऽप्यत्र।

ग्रहाधिकरण न० ग्रहस्य पात्रविशेषस्यैकत्वाविवक्षाया ज्ञापकमधिकरणम्। न्यायरूपे यज्ञाङ्गे अधिकरणभेदे तच्च जै० ३अ० १पादे दर्शितं संक्षेपतस्तत उद्धृत्य तत्त्वबोधिन्यामुक्तं यथा
"सोमयागे श्रूयते "दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति" दशापवित्रं वासःखण्डं ग्रहः सोमरसादिहविःपात्रविशेषः तत्र एकस्यैव मार्ज्जनमुत एकत्वाविवक्षया सर्व्वेषामिति संशये "पशुना रुद्रं यजेत" इत्यत्रेव एकवचनादेकत्वविवक्षया एकस्यैव मार्ज्जनं न सर्व्वेषां तथा च सू० "एकत्वं युक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति, प्राप्ते ब्रूमः। ग्रहाणां यागोपकरणतया प्राप्तानामनेन मार्जन संस्कारो विधीयते तत्र ग्रहमिति द्वितीयया एकस्योद्देश्यत्वं फलवत्त्वञ्च बोध्यते प्रधानं ग्रहं प्रति मार्ज्जनं गुणः "प्रतिप्रधानं गुण आवर्त्तनीयः" इति न्यायेन सर्व्वेषां मार्जनं प्राप्तम् उद्देश्यगतमेकत्वमविवक्षितं न च ग्रहत्वजातिर्मार्ज्जनेन संस्कार्य्या इति तदाश्रयैकमार्जनेन सर्वे संस्कृता भवन्ति, जातेः सर्वत्र स्थित्वादित्येकत्वविवक्षायामपि सर्वमार्ज्जनसिद्धिरिति वाच्यं जातेरमूर्त्तत्वात् अपूर्वसाधनत्वाच्च तदाश्रितानां द्रव्याणामपूर्वसाधनतया संमार्गात् तदुक्तम् "उद्देश्यलक्षणं जातिर्यद्द्रव्यं लक्ष्यते तया। तस्याङ्गमेव सम्मार्गः सर्वस्येति विनिश्चयः"। न चैकत्वं भोद्देश्यगतम् अपि तु एकत्वं सम्मार्ज्जनञ्चोभयं विधेयमिति वाच्यं "ग्रहं संमृज्यात् स चैकः कार्य्य इति वाक्यभेदापत्तेः एकत्वस्य सर्वग्रहेषु सिद्धत्वेन विधानासम्भवात् स्वसमानाधिकरणकर्म्मतानिरूपकमार्ज्जनसजातीयकर्मतासमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपविशिष्टमेकत्वं विधेयं तथा सति सर्वमार्जनासिद्धिः अतएव एकत्वविशिष्टग्रहस्य मार्जनं विधीयते एकत्वं ग्रहत्वञ्च सर्वेषु वर्त्तत इति एकत्वविवक्षायामपि सर्वमार्जनसिद्धिरित्यपि परास्तं तादृशैकत्वस्याव्यावर्त्तकत्वात् विशिष्टैकत्वविवक्षायाञ्च उक्तदोषादिति साम्प्रदायिकाः। इदमवधेयम् एकत्वविवक्षायामपि सर्वमार्जनसिद्धिः तथाहि एकत्वविवक्षायां प्रत्येकमेव मार्जनं न तु मिलितानामेकं मार्जनं तथात्वे साहित्ये बहुवचनं निर्दिश्येत। तस्मादेकवचननिर्देशात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायात् प्रत्येकं सर्वेषां मार्जनमिति। इत्थञ्च स्वसमानाधिकरणकर्मतानिरूपकमार्जननिरूपितकर्मतासमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपविशिष्टैकत्वमेव विवक्षितं स्यात्। अविवक्षितत्वसिद्धान्तस्तु एकस्यैव मार्जनं न सर्वेषामिति प्रापकस्य स्वसमानाधिकरणेत्यादिपूर्वपक्षोक्तस्य सामान्यतो मार्जनघटितैकत्वस्य विवक्षामादाय। न चैवं ग्रहं संमार्ष्टीति वाक्यात् कथं सर्वेषां मार्जनबोधः ग्रहत्वेनोपस्थितस्यैव ग्रहस्य मार्जनबोधनादिति वाच्यम् उद्देश्यविधेयभेदेन भिन्नानामेव वाक्यानां तन्त्रेणोच्चारणात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायात् सर्वमार्जनसिद्धौ वाक्यभेदकल्पनागौरवस्याप्रामाणिकत्वात् अतएव भावार्थदीपिकायां रुक्मिणीस्वयंवरीयषड्बधारणव्याख्याने "न चैवं वाक्यभेदः अनूद्यविधेयभेदेन विभिन्नानामेव वाक्यानां सकृत्प्रयोगात् ग्रहं समार्ष्टीतिवदिति" दृष्टान्तीकृतं श्रीधरस्वामिचरणैः"।

ग्रहाभीग पु० ६त०। सूर्ये ग्रहाश्रयादयोऽप्यत्र।

ग्रहामय पु० ग्रहकृत आमयः। ग्रहावेशे स्कन्दग्रहाद्यावेशे राजनि०।

ग्रहावमर्द्दन पु० ग्रहौ चन्द्रसूर्य्यौ अवमर्द्दयति अव+मृद–ल्यु। १राहौ। चन्द्रसूर्य्यावमर्द्दनमिति तद्ग्रासनिबन्धनस्य तथात्वम्। भावे ल्युट् ६त०। २ग्रहयोः परस्परयुद्धे च। "ग्रहावमर्द्दने चैव पुष्यस्नानं समाचरेत्" वृ० सं० ४८अ०।

ग्रहाशिन् पु० ग्रहं स्कन्दग्रहदोषमश्नाति नाशयति अश+णिनि। ग्रहनाशकवृक्षे शब्दर०।

ग्रहाह्वय पु० ग्रहं ग्रहदोषमाह्वयति नाशाय आकारयति आ+ह्वे–श। भूताङ्कुशवृक्षे राजनि०। तस्य ग्रहदोषनाशनेऽङ्कुशतुल्यत्वात्तथात्वम्।

ग्रहिल त्रि० ग्रहोऽस्त्यस्य काशा० इलच्। निर्बन्धयुक्ते। निर्बन्धश्च कोपादनुरागातिशयाच्च भवति तत्र "कोपमूलनिर्बन्धयुक्ते। "न त्रिशाऽपि खलयाऽपि वापिका प्रसादग्रहिलेव मानिनी" नैष०। अनुरागाधीननिर्बन्धयुक्ते "प्रसाधनग्रहिलैरमीभिः रसादीनां व्यक्त्यर्थकम्" सा०द०।

गृहीत त्रि० ग्रह–क्त इटोदीर्घः। १ग्रहणकर्त्तरि २स्वीकृते च। "विषयाणां ग्रहीतृणि मनःषष्ठेन्द्रियाणि च" मनुः। "ग्रहीता यद्दद्यात् तदा स्यात् कुटुम्बार्थे कृतोव्ययः" मनुः।

ग्राह्य पु॰ ग्रहः हविःपात्रभेदएव स्वार्थे यत्। हविःपात्ररूपे यज्ञिये पात्रभेदे। "ग्राह्याकोऽसि शुक्रस्ते ग्रहो विविचस्त्वा" यजु॰ ४।२४। "ग्रहएव ग्राह्यः शुक्रपदमैन्द्रवायवादिग्रहाणामुपलक्षणम्" वेददी॰।

ग्राभ पु॰ ग्रह—घ वेदे हस्य भः। ग्राहके। "आ तू न इन्द्र! क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं संगृभाय" ऋ॰ ८।८१।१। "ग्राभं ग्राहकम्" भा॰।

ग्राम पु॰ ग्रस—मन् आदन्तादेशः। "विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि। स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव वा इति" "तथा शूद्रजनप्रायाः सुसमृद्धकृषीवलाः। क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका" इति-प्रोक्तलक्षणे विप्रादीनां १वासस्थाने, "धनुः शतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत्" याज्ञ॰। "ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु" रघुः। "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्। ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" हितोप॰ "यथा कुटुम्बिनः सर्व्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि। तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २स्वरसंघभेदे, "षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्रामएव च। गान्धारग्राम इत्येतत् ग्रामत्रयमुदाहृतम्" "मन्द्रावर्त्तोऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः। षड्जमध्यमगान्धाराख्याणां जन्महेतवः" मल्लिनाथधृतवाक्यम् तेषाञ्च सप्तस्वरविशेषयोगात् एकविंशतिमूर्च्छनाहेतुत्वं यथोक्तं तत्रैव "क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम्। सा मूर्च्छनोच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च"। "ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त मूर्च्छनाइत्येकविंशतिमूर्च्छना भवन्तीति" मल्लि॰। अधिकं संगीतदामोदरे दृश्यम्।"स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम्" माघः। किञ्चिच्छब्दपूर्व्वकः ३तदर्थसंघाते च यथा शब्दग्रामः अर्थग्राम इत्यादि। "शब्दाकरकरग्रामः" कविकल्पद्रुमः। ४जनपदे च "यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः" ऋ॰ २।१२।७। "ग्रसन्तोऽत्र ग्रामाञ्जनपदाः" भा॰। स्वार्थे क तेष्वर्थे "दीयन्तां ग्रामकाः केचित्" भा॰ उद्यो॰ १४६६ श्लो॰। स्वल्पार्थे टी ततः स्वार्थे क ग्रामटिका स्वल्पग्रामे स्त्री "स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः" सा॰ द॰। ५ग्रामवासि कर्षकादिजने ६ग्रामस्थगो संघे ग्रामस्थेदमर्थे। ७तत्सम्बन्धिनि दयाश्चधर्म्मे च।

ग्रामकाम त्रि॰ ग्रामं स्वकीयत्वेन कामयते कम—णिङ् अण् उप॰ स॰। ग्रामसम्बन्धितया ग्रामस्य कामुके। "यथाग्वा ग्रामकामः" कात्या॰श्रौ॰४।१५।२२। "उपहृव्यो ग्रामकामस्य" २१।८।७। "दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकामपशुकामानां वा" २२।६।१७।

ग्रामकुक्कुट पुंस्त्री ७त॰। ग्राम्ये कुक्कुटभेदे "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्" "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्। पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेत् द्विजः" इति मनुना तन्मांसभक्षणं निषिद्धम् स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

ग्रामकुमार त्रि॰ ग्रामेषु मध्ये कुमारः सुन्दरः। ग्रामसुन्दरे। तस्य भावः मनोज्ञा॰ वुञ्। ग्रामकुमारक तद्भावे न॰।

ग्रामकुलाल पु॰ ग्रामे कुलालः। ग्राम्ये कुलाले कुम्भकारे "ग्रामः शिल्पिनि" पा॰ अस्य वा प्रकृतिस्वरता ग्रामशब्दस्य आद्युदात्तः। एवं ग्रामनापितादिषु वा आद्युदात्तता। ततः मनोज्ञा॰ भावे वुञ्। ग्रामकुलालक तद्भावे न॰ [हारा॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

ग्रामकूट पुंस्त्री ग्रामस्य कूट इव वस्तुनाप्रधानत्वात्। शूद्रे

ग्रामक्रोड पुंस्त्री ग्रामे क्रोडः। ग्राम्यशूकरे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "स दोग्ध्रीं धेनुमुत्सृज्य ग्रामक्रोडीं दुधुक्षति" काशीख॰२६अ॰। ग्रामशूकरादयोऽप्यत्र पुंस्त्री॰।

ग्रामगेय त्रि॰ ग्रह—बाह्यार्थे कप्रप् ५त॰। १ग्रामबाह्ये स्त्रियां टाप् सा च २ग्रामबाह्यसेनायाम्। [तयास्थन्।

ग्रामगेय न॰ ग्रामे गेयम्। सामभेदे तस्य ग्रामे गेयत्वात्

ग्रामगोदुह् पु॰ ७त॰। ग्राम्ये गोपे "ग्रामः शिल्पिनि" पा॰ वा अस्य प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते युक्तारोह्याद्यात्॰ आद्युदात्तता।

ग्रामघात पु॰ ६त॰। ग्रामस्य द्रव्यहरणेन हननप्राये व्यापारे। "ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने। शक्तितोनाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः" मनुः। "ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने" कुल्लू॰। २ग्रामस्थितजनहनने च। "कृगोऽसकृद्ग्रामघातमाचष्टे" वृ॰ सं॰ ३०अ॰। "एकस्थाने कबन्धोऽपि सप्ताहाद् ग्रामघातकृत्" ८६अ॰।

ग्रामघातिन् पुंस्त्री ग्रामार्थं तत्रस्थलोकभक्षणार्थं हन्ति पशून् हन—णिनि। ग्रामस्थबहुलोकपोषणार्थं पशुघातके। "ग्रामघाती च कौन्तेय! मांसस्य परिविक्रयी" भा॰ शा॰ ३४ अ॰ प्रायश्चित्तीयोपाख्याने।

ग्रामघोषिन् पु॰ ग्रामे जयकेघोषोऽस्यस्य इनि। संक्रन्दने

इन्द्रे। "संक्रन्दनः प्रवदीष्ण्य एषः प्रवेदनः स्तुकया ग्रामणीः" ऋग्० ५।२०।६। इन्द्रार्थं इन्द्रकेण मरुन्नाम-त्वात्तस्य तथात्वम्।

ग्रामचर्य्या स्त्री ६त०। ग्राम्यधर्म्मे स्त्रीसम्भोगे "सर्व्वयो वर्जयेद्ग्रामचर्य्याम्" आश्व०श्रौ० १२।८।२। वलिधर्म्मोक्तौ "ग्रामचर्य्या स्त्रीसम्भोगः" नारा०वृ०।

ग्रामज त्रि० ग्रामे जायते जन–ड। ग्राम्ये धान्यादौ।

ग्रामजनिष्पावी स्त्री कर्म्म०। महानिष्पाव्यां धान्यभेदे राजनि०।

ग्रामजात त्रि० ग्रामे जायते जन–कर्त्तरि क्त। ग्राम्ये धान्यादौ "न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च" मनुः वानप्रस्थधर्म्मोक्तौ। "ग्रामजातानि अफाल-कृष्टभूभागे जातान्यपि फलादीनि न भक्षयेत्" कुल्लू०।

ग्रामजाल न०। ग्रामसमूहे चक्रगन्त्रार्थे त्रिका०।

ग्रामजित् त्रि० ग्रामं संहतं जयति विश्लेषणेन, जि–क्विप्। संघातकस्य वस्तुनः विश्लेषयितरि। "नियुत्वान् ग्रामजितो यथा नरः" ऋ० ५।५४।८।

ग्रामणी त्रि० ग्रामं समूहं नयति प्रेरयति स्वस्वकार्य्येषु नी–क्विप् णत्वम्। १प्रधाने २ग्रामाध्यक्षे ३नापिते पु० मेदि०। "ग्रामणीभ्योऽन्न सुरां सुरापेभ्यः" कौषीत० ब्रा०। ग्रामं ग्रामधर्म्मं नयति। ४भोगिके हेम० ग्राम्येण मैथुनव्यापारेण नयति कालम्। बहुजनभो-ग्यायां स्त्रियां ५वेश्यायां ६नीलिकायां च स्त्री हेमच०। ७विष्णौ पु० "अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्" विष्णु स०। "भूतग्रामस्य नेतृत्वात् ग्रामणीः" भा०। ग्रामण्यः इदम् तस्येदमित्यण्। ग्रामण्य तत्सम्बन्धिनि त्रि०। ग्रामणीरिवाचरति क्यच् ग्रामणीयते। ततः कर्त्तरि अच् ग्रामणीय तत्तुल्ये त्रि० "सिन्धुकुत्राश्रिताये च ग्रामणीयमहाबलाः" भा० स० ३१अ०।

ग्रामणीथ्य न० ग्रामण्यः भावः त्व वेदे पृषो०। आधिपत्ये। "एषोऽलं श्रियै धारणाय राज्याय वा ग्रामणीथ्याय" शत० ब्रा० ८।६।२।१। [तक्षितरि।

ग्रामतक्ष पु० ६त० टच् समा०। बहूनां साधारणे काष्ठ

ग्रामता स्त्री ग्रामाणां समूहः तल्। ग्रामसमूहे "तस्मा-देदं प्राच्यो ग्रामता बहुयिष्ठाः" ऐत० ३।४४।

ग्रामधर्म्म पु० ग्रामे भवः अण् ग्रामो धर्म्मः। ग्राम्यधर्म्मे मैथुने शब्दार्थचि० तस्य स्त्रीपुंधर्म्मत्वात्तथात्वम्।

ग्रामपाल पु० ग्रामं पालयति पालि–अण् उप० स०। ग्राम रक्षके १वैश्यभेदे २ग्रामाध्यक्षे च।

ग्रामपुत्र पु० ग्रामस्य ग्रामस्थबहुजनस्य पुत्र इव पाल्य-त्वात्। बहूनां पाल्यतया पुत्रतुल्ये। ततोमनोज्ञा० भावे वुञ्। ग्रामपुत्रक तद्भावे न०।

ग्रामप्रेष्य पु० ६त०। बहूनां प्रेष्ये। ततः मनोज्ञा० भावे वुञ्। ग्रामप्रेष्यक तद्भावे न० ग्रामप्रेष्यस्य चाहेऽपात्र तोक्ता यथा "इषवोऽर्पितः पिशुनोऽनर्त्तनश्च ग्रामप्रेष्यो यश्च भवेत् विकर्म्मा" भा०शा०६५अ०। "प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः" मनुः।

ग्रामभृत पु०ग्रामेण तत्रस्थसमूहेन भृतः प्रेष्यः। बहुजनभर-णीये। स च अब्राह्मणः यथाह पारा० "अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्वशादिना। आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी। तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः। पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च। अनागतां तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चि-माम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः"।

ग्राममद्गुरिका स्त्री ग्रामस्य प्रिया मद्गुरिका। ग्रामस्य मद्गुरिकेव वा (खिङ्गी) १मत्स्यभेदे २ग्रामयुद्धे च मेदि०।

ग्राममुख पु० ग्रामो ग्रामस्थजनो सुखनिवासः। हट्टे त्रिका० तस्य ग्रामजननिष्पाद्यत्वात्तस्य सुखत्वम्।

ग्राममृग पु० ६त०। कुक्कुरे हारा०। कुक्कुरस्य ग्रामे मृग-तुल्यत्वात्तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

ग्रामयाजक पु० ६त०। ग्रामस्य नानावर्णानां याजके अप-कृष्टविप्रे। ग्रामभृतशब्दे दृश्यम्। "पुरो चान्तके पापे क्लृप्ते ग्रामयाजके" भा० व० १९९अ०। अपा-क्तोक्तौ।

ग्रामयाजिन् पु० ग्रामान् ग्रामस्थनानावर्णान् याजयति यज–णिच्–णिनि। ग्रामयाजके। "नाश्नीतयतते यश्चे ग्रामयाजिकृते तथा" मनुः अभोज्यान्नोक्तौ।

ग्राम(मे)वास पु० ७त० वा अलुक्स०। ग्रामे स्थितौ

ग्राम(मे)वासिन् त्रि० ग्रामे वसति वस–णिनि वा अलुक्स०। ग्रामे स्थायिनि स्त्रियां ङीप्।

ग्रामषण्ड पु० ग्रामे ग्रामधर्म्मे षण्डः। ग्राम्यधर्म्मरहिते क्लीबे। ततः मनोज्ञा० भावे वुञ्। ग्रामषण्डक तद्भावे न०

ग्रामस्थ त्रि० ग्रामे तिष्ठति स्था–क। ग्रामवासिनि

ग्रामह्रासक पु० ग्रामं ह्रासयति ह्रस–णिच्–ण्वुल्। भगिनीपतौ शब्दच०।

ग्रामाधान न० ग्रामस्य ग्रामधर्म्मस्यार्थमाधीयते आ+धा–ल्युट्। मृगयायाम् शब्दार्थचि०।

ग्रामान्त न० ६त० । ग्रामसमीपे उपशल्ये "नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा" "नानुवाकमेवं प्रवसेत् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा" मनुः । ग्रामान्ते भवः छ । ग्रामान्तीय ग्रामसमीपभवे त्रि० "पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः" मनुः ।

ग्रामिक पु० ग्रामे तद्रक्षणे नियुक्तः ठञ् । ग्रामरक्षणाय नियुक्ते ग्रामाध्यक्षे "ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् । शंसेत् ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने" मनुः । "यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः । अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्" मनुना तद्वृत्तिरुक्ता । "ग्रामेयान् गुणदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत्" "यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नीयात्" भा०शा० ८७अ० । तस्य भावः पुरोहि० यक् । ग्रामिक्य तद्भावे न० ।

ग्रामिन् त्रि० ग्रामः स्वामित्वेन आधारत्वेन वाऽस्त्यस्य इनि । १ग्रामस्वामिनि २ग्रामवासिनि च । ३ग्राम्यधर्मयुक्ते मैथुनयुक्ते च । "आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वार्व्यवाये ग्रामिणां रतिः" भाग० ४।२९।१४। स्त्रियां ङीप् । सा च ४नीलीवृक्षे स्त्री जटा० ।

ग्रामीण पुंस्त्री ग्रामे भवः खञ् । १कुक्कुरे, २काके, मेदि० ३ग्राम्यशूकरे च राजनि० । ४ग्रामोद्भवे त्रि० । "ग्रामीणस्य प्रथमतः पशव्रतोगवयादिकम्" भाषा० । ग्रामीणवध्वस्तमवेक्षिता जनः" माघः । ५नीलिकौषधौ, मेदि० ६पालङ्क्यशाके च स्त्री राजनि० ।

ग्रामेय त्रि० ग्रामे भवः वा०ढक् । १ग्रामभवे "ग्रामेयान् गुणदोषांश्च" मनुः । २वेश्यायां स्त्री

ग्रामेयक त्रि० ग्रामे भवः कत्र्या० ढकञ् । ग्रामभवे । "ग्रामेयककुलानाञ्च समस्तं सीम्नि साक्षिणः" मनुः । अत्र ग्रामयिकेति पाठः लिपिकरप्रमादात् ।

ग्रामेश पु०६त० । ग्रामपतौ ग्रामाध्यक्षे ग्रामेश्वरादयोऽप्यत्र ।

ग्राम्य त्रि० ग्राम—भवार्थे—वा यत् । १ग्रामभवे जनकादौ "अन्यथैव सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति" उ०र० । २मूढे ३प्राकृते । ४मैथुने च "व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च" अमरः । प्राकृते "ग्राम्यानपपत्रन् कपिशं पिपासतः" माघः । मूढे "ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवः" माघः । ५अश्लीले ६रतबन्धे ७अश्लीलादिवचने अश्लीले हालिकादिप्रसिद्धवाक्ये च न० शब्दार्थचि० । ८काव्यदोषभेदे पु० । स च शब्दगतोऽर्थगतश्च तत्र शब्दगतः सा० द० । शब्ददोषविभागे "दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः । ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः" इत्यादिना शब्ददोषान् विभज्य "कटिस्ते हरते मनः" इत्युदाहृतम् "अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः" इत्यादिनाऽर्थदोषान् विभज्य च "स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय !" इत्यर्थस्य ग्राम्यत्वमुदाहृतम् । "ग्राम्या मिथुनतुलाख्यौ चापादिघटा निशासु मेषवृषौ च" ज्यो०तत्त्वे ९मृदा-मिथुनादिराशिषु १०राशौ मेषवृषराशयोश्च पु० । ११पशुभेदे पुंस्त्री० । यथाह पैठीनसिः "ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः, महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः" । "अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः इति सुश्रुतोक्ते १२पशुभेदे पुंस्त्री० "ग्राम्या वातहराः सर्वे बृंहणाः कफपित्तलाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः" सुश्रु० । १३ओषधिभेदे स्त्री । "तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या ओषधयः" तैत्ति० । ओषधि शब्दे १५६४ पृ० दृश्यम् ।

ग्राम्यकन्द पु० कर्म० । कन्दभेदे (गामेर ओल) रत्नमा०

ग्राम्यकर्कटी स्त्री कर्म० । कुष्माण्डे त्रिका० ।

ग्राम्यकर्म्मन् न० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य हालिकादेः कर्म । मैथुने व्यवाये । "ग्राम्यकर्मणि च विसृजितकालावधिः" भाग० ५।१४।२।

ग्राम्यकुङ्कुम न० कर्म० । कुसुम्भे त्रिका० ।

ग्राम्यधर्म्म पु० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य हालिकादेः धर्मः । व्यवाये मैथुने अमरः । "प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु" भा०व० ४८ अ० । "प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु" २८० अ० । स अस्त्यस्य इनि ग्राम्यधर्म्मिन् मैथुनरते त्रि० । "शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्राम्यधर्मिणः" भा०आनु०४८अ० । [दर्शिताः ।

ग्राम्यपशु पु० कर्म० । पशुभेदेषु ते च पशवः ग्राम्यशब्दे

ग्राम्यमद्गुरिका स्त्री कर्म० । मद्गुरमत्स्ये हारा० ।

ग्राम्यमृग पुंस्त्री कुक्कुरे जटा० स्त्रियां ङीष् ।

ग्राम्यवल्लभा स्त्री ६त० । १पालङ्क्यशाके (पालङ्) राजनि० हालिकादिग्राम्यप्रियत्वात्तस्य तथात्वम् । २वेश्यायाञ्च

ग्राम्यवादिन् त्रि० ग्राम्यं वदति णिनि । ग्राम्यशब्दवादके हालिकादौ । "यः परस्तात् ग्राम्यवादी गच्छ स्वकान् श्रीहीनाहरेत्" तैत्ति० ३।२।१।४।

ग्राम्यशूकर पुंस्त्री कर्म्म०। विड्वराहे स्त्रियां ङीष्।

ग्राम्या स्त्री ग्रामे भवा यत्। १तुलस्यां शब्दार्थचि० २नी-लीवृक्षे ३निष्पावीवृक्षे च राजनि०।

ग्राम्यायणि पुंस्त्री० ग्राम्यस्यापत्यम् तिका० फिञ्। ग्राम्यस्य प्राकृतादेरपत्ये। स्त्रियां इदन्तत्वात् वा ङीप्।

ग्राम्याश्व पु० कर्म०। गर्द्दभे त्रिका०। स्त्रियां जातित्वेऽपि अजा० टाप्।

ग्रावग्राभ पु० ग्राव्णामभिषवसाधनपाषाणानां स्तुत्या गृह्णाति ग्रह—अण् हस्य भः उप०स०। ग्रावस्तुति ऋत्विग्भेदे। "अग्निर्मन्द्रो ग्रावग्राभ उत शस्ता सुविप्रः" ऋ० १।१६२।५। "ग्रावग्राभः ग्राव्णः स्तुत्या गृह्णातीति ग्रावस्तुत्" भा०।

ग्रावन् पु० ग्रसते ग्रस—ड ग्रः आवनति वन—संभक्तौ विच् कर्म०। १प्रस्तरे, २पर्व्वते, अमरः ३मेघे त्रिका०। ४दृढे त्रि० शब्दर०। "श्रोता ग्राव्णोविदुषो न यज्ञम्" यजु० ६।२६। "भङ्क्तु ग्राव्णां जजरा निर्झरौघाः" माघः। "ग्राव्णस्तु संस्कृत्याभिनिदधाति चतुर्वै सोमीयिणां ग्रावाणः" शत० ब्रा० ३।६।३।३।

ग्रावरोहक पु० ग्राव्णि रोहति रुह—ण्वुल् ७त०। अश्म-गन्धावृक्षे रत्नमा०।

ग्रावस्तुत् पु० ग्राव्णां स्तौति स्तु—क्विप् ६त०। होतुः सहाय ऋत्विग्भेदे अश्वलायनारण्ये ८।५ पृ० विवृतिः। तृच्। ग्रावस्तोताप्यत्र। तस्येदम् छ ग्रावस्तोत्रिय अण् ग्राव-स्तोत्र तत्सम्बन्धिनि त्रि० ग्रावस्तोत्राय हितम् छ। ग्रावस्तोत्रीय तद्युक्ते त्रि० "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसि ग्रावस्तोत्रे" कात्या० श्रौ० २४।५।४५।

ग्रावहस्त पु० ग्रावा अभिषवसाधनं पाषाणो हस्तेऽस्य। अभिषवसाधनपाषाणयुक्तहस्ते ग्रावस्तुति ऋत्विग्भेदे। "ग्रावहस्तासो अध्वरे" ऋ० १।१५।७।

ग्रावायण पु० प्रवरभेदे हेमा० प्र० ख० प्रवराध्याये दृश्यम्

ग्रास पु० ग्रस्यते ग्रस—कर्म्मणि घञ्। हस्तपरिमाणेष्यादादौ तत्परिमाणञ्च "कुक्कुटाण्डप्रमाणस्य यावान् वा प्रविशेन्मुखम्। एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम्" पराशरः "यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्। तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान्" "ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्" "एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्" इति च मनुः। "सायं द्वात्रिंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः। अया-चिते चतुर्विंशः परञ्चानशनं स्मृतम्" पराशरः। प्रायश्चित्ते ग्रासभोजनस्य परिसंख्यारूपत्वमुक्तं प्रा० त० "भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् नाप्राप्तप्रापको विधिः। यथाहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्येवंरूपः। नापि तद्भक्षणस्याभावपाक्षिकत्वेन स्वायोगव्यवच्छेदमात्रफलको नियमविधिः। स च तत्तिथौ तत्तद्ग्रासान् भुञ्जीतेत्येवंरूपः। तथा च "स्वरुच्या क्रियमाणे च यत्रावश्यं क्रिया क्वचित्। नोच्यते नियमः सोऽत्र क्रतावभिगमो यथा"। तथात्वे च पित्र्यमरणादावपि भोजनं प्रसज्येत हविष्यान्नभोजनव्रतादावपि उपवासाभाव एव सम्पद्येत तद्भक्षणसमकालमेवान्यभक्षणेऽपि न दोषः स्यात्। तस्मादगत्या "श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात्। प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका" इत्युक्त स्वार्थहान्यर्थान्तरकल्पनरागप्राप्तबाधरूपदोषत्रयदुष्टापि अन्ययोगव्यवच्छेदफलिका परिसंख्यैव युक्ता, सा च इति भोजने तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासानेव भुञ्जीत नान्यदित्येवंरूपा तस्मात्तदतिरिक्तभोजनाभावपरत्वेन उपवासेऽपि दोषाभावः। तदुक्तं भट्टपादैः "अन्यार्थं श्रूयमाणा च यान्यार्थप्रतिषेधिका। परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षितभोजनम्"। अन्यथा प्राजापत्यव्रतेऽपि "त्र्यहमद्यादयाचितमिति" "अयाचितन्तु मध्याह्ने चतुर्विंशन्तु शुद्धये" इति ब्रह्मपुराणोक्तत्वात् व्रतलोपापत्तिः स्यात्"॥

१ग्रहणे छाद्यच्छादकयोः २स्पर्शे। "छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्। भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ" इत्युपक्रम्य "यद्ग्राह्यमधिकं तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा। योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः" इति। "स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्। स्थित्यर्द्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते" सू० सि०। "स्पष्टतिथ्यन्तकाले तुकारात् तत्पूर्व्वापरकालनिरासः। मध्यग्रहणं ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत्। मध्यग्रहण-कालत्वेन मध्यसूर्य्यचन्द्रा[illegible]मध्यतिथ्यन्ते तत्सम्भव इति कस्यचिद् भ्रमस्तद्वारणार्थम् स्फुटेति। स्थित्यर्द्ध-घटिकाभिर्हीने तिथ्यन्ते ग्रासः स्पर्शः। संयुते स्थित्यर्द्धघटीभिर्युते तिथ्यन्ते काले मोक्षः। तुकारः स्पर्शमोक्षस्थित्यर्द्धाभ्यां स्पर्शमोक्षकालाविति विषयव्यव-स्थार्थकः। अत्रोपपत्तिः। तिथ्यन्तकाले छाद्यच्छादकयोः पूर्व्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलसम्पर्को यावान् क्वचि

ततः पूर्व्वं ग्रहकालयोर्म्मध्ये न पततोऽत्र मध्यग्रहणा-कालः" रघुना०।

ग्राससल्य न० ग्रासे शल्यम्। ग्रासस्थिते मत्स्यादिकण्टक-रूपे शल्ये तदुद्धारोपायः सुश्रुते दर्शितो यथा "ग्रासशल्ये तु कण्ठासक्ते निःशङ्कमनवबुद्धस्य स्कन्धे मुष्टि-नाभिहन्यात् स्नेहं मद्यं पानीयं वा पाययेत्"।

ग्राह पु० ग्रह—जलचरे ण। (हाँगोर) ख्याते जलचरभेदे अमरः "अविमज्जज्जगर्द्दितं गम्भीरे कालसागरे। जरा-ग्राहे महाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते" भा० शा० २८ अ०। "अग्राहाजगरो ग्राहोभुजयोरुभयोर्बलात्" भा० व० १७८अ० "नक्राद् ग्राहाद्विमुच्यते" मनुः। भावे घञ्। २ग्रहणे ३आग्रहे निर्बन्धे च। "मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः" गीता। "मूढग्राहेण अविवेककृतेन दुराग्रहेण" श्रीधरः। ४आदाने हस्तव्यापारे ५स्वीकारे जलचरभिन्नेऽपि कर्त्तरि वेदे ण। ६ग्रहीतरि त्रि० "अध्वर्युः यजमानं वा ग्राहो विन्दति" शत०ब्रा० ३।५।३।२५। कचित् कर्म्मणि उपपदे अण्। तत्तत्कर्म-ग्राहके "पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः" अमरः। "ऋणकृत्य ग्राह ऋणं दाप्यः" याज्ञ०।

ग्राहक पु० ग्रह—ण्वुल्। १श्येनपक्षिणि २विषवैद्ये च। ३ग्रहीतरि त्रि०। ग्रह—णिच्—ण्वुल्। ४ज्ञापके विशेन्द्रियादौ "ग्राहकैर्व्वर्ज्ञाते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा" याज्ञ० "यथात्र ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामि-मानि तु। इन्द्रियाणि सदा देही धारयन्निव तप्यते" भा० व० २१०अ०। ५शितावरशाके राजनि०

ग्राहिन् पु० ग्रह—णिनि। १कपित्थे शब्दच०। २मलबन्ध-कारके, (धारक) त्रि० वैद्यकम्। "कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम्" भावप्र० दाडिमफलगुणोक्तौ। ३ग्राहके, "व्यालग्राही यथा व्यालान् बलादुद्धरते बिलात्" काशीख०। "मत्स्यग्राहि पाणिजन्यम्" उद्भटः। स्त्रियां ङीप्। सा च ४प्रतिकूलायाम्। "मा स्म भूर्ग्राहिणी भीरु! "भक्तिः ग्राहिणी प्रतिकूला" जयम०। ५क्षुद्र-दुरालभायां स्त्री राजनि०। ६ताम्रमूलाह्वये (बोरट) रक्तमाला तयोर्मलबन्धकारित्वात्तथात्वम्। [राजनि०।

ग्राहिफल पु० ग्राहि मलबन्धकं फलं यस्य। कपित्थवृक्षे।

ग्राहुक त्रि० ग्रह—बा० उकञ्। ग्रहणशीले "उदावर्त्तः प्रजा ग्राहुकः स्यात्" तैत्ति० ६।४।१।१।

ग्राह्य त्रि० ग्रह—ण्यत्। १ग्रहीतुमर्हिते, २ग्रहणयोग्ये, ३उपादेये, ४स्वीकार्य्ये, ५ज्ञेये च। "भक्ष्यं द्विजातिभि-र्ग्राह्यं धर्म्मो यत्नोपलभ्यते" मनुः। "अखिलं तु किन्न संग्रहं ग्राह्यम् विविधमायुधम्" भा० द्रो० ११२ अ०। "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः" स्मृतिः "विषादप्यमृतं ग्राह्यम्" मनुः। "बहुग्राह्यं भवे-द्रूपम्" भाषा०। ६प्रतिबध्यज्ञाने प्रकारीभूतधर्म्मे यथा ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्यं ह्रदो वह्निमानितिज्ञानं तत्र प्रकारीभूतो वह्निः।

ग्रीवा स्त्री गिरत्यनया गॄ—वनिप् नि०। कन्धरायाम् "ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः" शकु०। तन्मानादिकमुक्तं सुश्रुते यथा "चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवो-च्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि। द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहन-नाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौ-ल्यानि। चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं समग्रीवम्" सुश्रु०। "ग्रीवाग्रसंसक्तयुगैस्तुरङ्गैः" माघः। "पाद-योर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च" मनुः। "प्राग्-ग्रीवमुत्तरलोम" आश्व०गृ० १।१४।३। "इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि" यजु० ५।२२। दशग्रीवः कम्बु-ग्रीवः इत्यादि। [तस्यापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

ग्रीवाक्ष पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं शिवा० अण्। ग्रैवाक्ष

ग्रीवाघण्टा स्त्री ७त०। ग्रीवास्थितघण्टायां त्रिका०।

ग्रीवाविल न० ६त०। ग्रीवान्तर्गते गर्त्तभेदे त्रिका०।

ग्रीविन् पुंस्त्री० दीर्घा ग्रीवाऽस्त्यस्य बा० इनि टिलोपः। १उष्ट्रे जटाधरः स्त्रियां ङीप्। २दीर्घग्रीवायुक्ते त्रि०।

ग्रीष्म पु० ग्रसते रसान् ग्रस—मनिन्। ज्यैष्ठाषाढमास-द्वयात्मके १ऋतुभेदे। "ग्रीष्मे तीव्रकरोभानुर्हेमन्ते तथाविधः" सूर्य्यसि०। "विक्रान्तमिन्दोर्व्वनितावयस्य तस्यामभि ग्रीष्मसखो बभूव" रघुः। "अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत्। हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम्" "ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्यात् वर्षास्वभ्रावकाशिकः" मनुः। स्वार्थे अण्। ग्रैष्म तत्रार्थे तस्ये-दमण्। तत्सम्बन्धिनि त्रि० "शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू" यजु०१।६। "ग्रैष्मौ ग्रीष्मसम्बन्धिनौ ऋतू ऋत्ववयवौ" वेददी०। ऋतोश्च यथा चान्द्रमासात्मकता तथर्त्तु-शब्दे १४१७ पृ० दर्शिता। सौरत्वं तु ज्योतिर्गण-नामात्रोपयोगित्वेन ज्योतिषे व्यवह्रियते तदपि तत्रैव शब्दे दर्शितम्। सुश्रुतोक्तग्रीष्मचर्य्यादिकं ऋतुशब्दे दर्शितम्।

ग्रीष्मे सूर्यकिरणस्य तीव्रत्वे कारणम् सू॰सि॰उक्तं यथा "मेषादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम्। असु-राणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः" सू॰।

"जम्बुद्वीपवलयमध्यवृत्तस्थो परिधिवृत्तं भूगोलमध्ये तत्स-मसूत्रे चाकाशे वृत्तं विषुवद्वृत्तं तत्र क्रान्तिवृत्तं षड्भान्तरेण स्थानद्वये लग्नं तच्च पश्चात्स्थानं प्रवहवायुना विषुवद्वृत्त-मार्गे भ्रमति मेषस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुवद्वृत्तात्चतु-र्विंशत्यंशान्तरे उत्तरतः, मकरादिस्थानं विषुवद्वृत्ता-च्चतुर्विंशत्यंशान्तरे दक्षिणतः, तत् स्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमति। एवं क्रान्तिवृत्तप्रदेशाः स्वस्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमन्ति। तत्र मेषादौ देवभागस्थः "जम्बुद्वीपं च देवानां दैत्यासुरविभागकृदिति" पूर्वोक्तेः। तत्सम्बद्धा मेषादिक-न्यान्ता राशय उत्तरगोलः। तत्स्थः सूर्यो मेषादौ मे-षादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तराग्रवर्तिनां दर्शनं षण्मासा-नन्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुवद्वृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात्। एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्तिना-मित्यसुराणामित्युक्तमेवोक्तम्। तद्भागसञ्चरो दैत्यभागे समुद्रादिदक्षिणविभागस्थस्तुलादिमीनान्ता राशयो दक्षिण-गोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यस्येत्येतादृशः सूर्यस्तुलादिप्रदेशे तुलादर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः तेषामपि विषुवद्वृत्तस्य क्षितिजत्वात्। अथ प्रसङ्गाद्ग्रीष्मे तीव्रकरः इत्याद्यर्थोक्तप्रश्नस्योत्तरमाह" रङ्गना॰।

"अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्रकरा रवेः। देवभागेऽ-सुराणां तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा" सू॰ सि॰।

"तेन—उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्यस्योत्तरदक्षिणसञ्चार-रूपकारणेनेत्यर्थः। देवभागे जम्बुद्वीपे अत्यासन्नतया सूर्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ सूर्यस्य तेजो-गोलकस्य किरणास्तीव्रा अत्युष्णाः, असुराणां देवभाग इत्यस्यावृत्तया भाग इत्यस्य सम्बन्धाद्दैत्यानां भागे समु-द्रादिदक्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्तर्तौ तुलारात् अन्यथा सूर्यस्य दूरस्थत्वेन मन्दता किरणानामत्युष्णताभावः। देवभागे हेमन्तर्तौ कराणां मन्दता। अतएव तत्र शीताधिक्यं च। तथाच देवभागे दक्षिणगोले सूर्यस्य दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकटस्थत्वं मध्याह्ने नतांशानां क्रमेणाधिकाल्पत्वादिति भावः" र॰ ना॰।

२तत्कालभवे अग्नौ पु॰ ३तद्वति त्रि॰ मेदि॰

ग्रीष्मजा स्त्री ग्रीष्मे जायते जन—ड। (कोषा आता) १नवल्याम् २नवमल्लिकायाम् शब्दच॰। ३ग्रीष्मजातमात्रे त्रि॰

ग्रीष्मधान्य न॰ ग्रीष्मे जातं तत्कालभवं धान्यम्। धान्यभेदे (बोरो) "ग्रीष्मधान्यजननोऽत्र राघवः" ह॰र॰दश॰। वर्षभेदफलोक्तौ [राजनि॰।

ग्रीष्मपुष्पी स्त्री ग्रीष्मे पुष्पं यस्याः ङीप्। कर्णपुष्पवृक्षे।

ग्रीष्मभवा स्त्री ग्रीष्मे भवति भू—अच्। १नवमल्लिकायाम् २रत्नमाला। २ग्रीष्मजातमात्रे त्रि॰। [स्वार्थे क तत्रार्थे।

ग्रीष्मसुन्दर पु॰ ७त॰। (गिमा) शाकभेदे। राजनि॰।

ग्रीष्महास न॰ ग्रीष्मे हासोविकाशोऽस्य। इन्द्रतूले। (बुडिरसुता) तस्य वियति ग्रीष्मे उड्डीयमानत्वात् इन्द्रतूलतुल्यत्वात्तथात्वम्।

ग्रीष्मी स्त्री ग्रीष्मः कालः कारणत्वेनास्त्यस्य अच् गौरा॰ ङीष्। नवमल्लिकायां राजनि॰।

ग्रीष्मोद्भवा स्त्री ग्रीष्मे काले उद्भवति उद्+भू—अच्। १नवमल्लिकायां राजनि॰ २ग्रीष्मजातमात्रे त्रि॰।

ग्रुच चौर्ये गतौ च भ्वा॰ पर॰सक॰ सेट्। ग्रोचति इरित् अग्रुचत् अग्रोचीत्। जुग्रोच। उदित् ग्रुचित्वा-ग्रक्त्वा। क्त्वो वेट्कत्वात् निष्ठायां नेट् ग्रुक्तः।

ग्रैव त्रि॰ ग्रीवायां भवः शरीरावयवत्वात् यति प्राप्ते "ग्रो-वाभ्योऽण् च" पा॰ अण्। ग्रीवाभवे "नाक्षत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि" रघुः।

ग्रैवेय त्रि॰ग्रीवायां भवः "ग्रीवाभ्योऽण् च"पा॰चात् ढञ्। ग्रीवाभवे "सरवाधक्षमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषाम्" रघुः।

ग्रैवेयक न॰ ग्रीवायां बद्धः अलङ्कारः "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु" पा॰ ढकञ्। ग्रीवाबद्धे अलङ्कारभेदे (कण्ठी) "अत्राऽकं सखि! वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलम्" सा॰ द॰।

ग्रैव्य त्रि॰ ग्रीवायां भवः वेदे ष्यञ्। ग्रीवाभवे। "सप्त-चयाः सप्ततिः संयन्ति ग्रैव्या अभि" अथ॰ ६।२५।२।

ग्रैष्मी स्त्री ग्रीष्मे ऋतौ भवः पक्षे ऋत्वण् ङीप्। १नवमल्लि-कायाम् त्रिका॰२ग्रीष्मर्तुसम्बन्धिनि त्रि॰ ग्रीष्म अस्य तस्येदम् उत्सा॰ अण्। ३अग्निसम्बन्धिनि त्रि॰ उभ-यतः स्त्रियां ङीप्।

ग्रैष्मक त्रि॰ ग्रीष्मे ऋतौ भवः "ग्रीष्मवसन्ताभ्यामन्यतर-स्याम्" पा॰ पक्षे वुञ्। ग्रीष्मर्तुभवे "ग्रैष्मकधान्यं कुरुते समर्घस्तभयोपयोन्यस्त्र" ह॰स॰४अ॰ "कुरुते पुष्पाणि च ग्रैष्मकम्" ८अ॰। उभयत्र ग्रैष्मिक इत्यपपाठः भवार्थे ठञोऽविधानात् तदधीते वेदेत्यधिकारे एव वसन्ता॰ ठञो विधानात् भवार्थे वुञोविधानाच्च।

ग्लौपुच्छिक त्रि० ग्लौपुच्छं वेद तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते वा वसन्ता० ठञ्। १ग्लौपुच्छवेत्तरि २तद्ग्रन्थाध्यायिनि च

ग्लपन न० ग्लै—णिच् पुक् ह्रस्वः भावे ल्युट्। १ग्लानिकरणे "तद्वैराख्यातमग्लपनकृच्छ्रविचारवकरम्" सुश्रुतः। कर्त्तरि ल्यु। २ग्लानिकारके त्रि०।

ग्लस अदने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। ग्लसते अग्लसिष्ट। जग्लसे। उदित् ग्लसित्वा-ग्लस्त्वा। ग्लसः।

ग्लस्त त्रि० ग्लस—क्त क्त्वोवेट्कत्वात् नेट्। भक्षिते अमरः

ग्लह आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० सक० सेट्। ग्लाहयति ते ग्लहति अजिग्लहत् त अग्लहीत् अग्लाहीत्। णिचोऽभावे ग्लाढा। ग्लाटः इत्यादि आदानं च द्यूतक्रीडार्थं पणादानम्। "तदेषां ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ" भा० क ८७ अ०। "दुर्य्योधनो ग्लहते पाण्डवेन" भा० व० ६।अ० "शकुने! हन्त दिव्यामो-ग्लहमानाः परस्परम्" भा० स० ५८ अ०। सर्व्वत्र आर्षम् आत्मनेपदम्।"इमाश्चेत् पूर्व्वं कितवोऽग्लहीष्यत्" भा० स० ६८ अ०।

ग्लह पु० ग्लह—गृह—वा अचेषु ग्लहः" पा० कर्मणि अप्। देवनविषये पणरूपे ग्राह्ये वस्तुनि (जुड्)(वाजि) ख्याते पदार्थे "व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्" माघः। "अन्यग्लहः सोऽभिभवेत् परं नः" भा० स० ५८अ०। "महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु मे भरतर्षभ!" ७४ अ० सभिकस्य द्यूतविषये ग्लहविभागभेदः याज्ञ० दर्शितो यथा "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकम् शतम्। गृह्णीयात् धूर्त्तकितवादितरात् दशकं शतम्"।

ग्लान त्रि० ग्लै—कर्त्तरि क्त। १रोगादिना, क्षीणदेहादौ दीने अमरः। भावे क्त। २दैन्ये न०

ग्लानि स्त्री ग्लै—भावे नि। १दौर्बल्ये २स्वकार्य्याक्षमतायाम् हेम०। "स्वकर्मण्योनिवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति" मनुः। "रत्याद्यायमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा। ग्लानिर्निष्प्राणता कम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत्" सा० द० उक्ते ३व्यभिचारिगुणभेदे यथा "किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः। ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं शरदिज इव घर्मः केतकीपत्रगर्भम्" सा० द०।

ग्लाव पु० इन्धमित्रयोरपत्ये इत्यारुष्यायणे ऋषिभेदे। "अथातः शौव उद्गीथ तद्ध बकोदाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज" छा० उप०।

ग्लाविन् त्रि० ग्लै बा० विनि। अशक्ते "पशादोषाय ग्लाविनम्" यजु० ३०।१७। "ग्लाविनमशक्तम्" वेददी०।

ग्लास्नु त्रि० ग्लै—स्नु। ग्लानियुक्ते अमरः। "वपुर्माद्यवति ग्लास्नू रामोजिष्णु रघूष्णु वत्" भट्टिः।

ग्लुच चौर्य्ये गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट्। ग्लोचति इरित् अग्लुचत्-अग्लोचीत्। जुग्लोच उदित् क्त्वा वेट्। ग्लुचित्वा ग्लुक्त्वा क्तो वेट्कत्वात् ग्लुक्तः। "बहूनाम-ग्लुचत् प्राणानग्लोचीत्र रणे यशः" भट्टिः।

ग्लुचुक पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् "प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्" पा० फिन्। ग्लुचुकायनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां वा ङीप्। ग्लुचुकायनिर्भक्तिः सैन्योऽस्य "गोत्रक्षत्रियाख्यो बहुलम्" पा० वुञ्। ग्लौचुकायनक तत्सैनिके त्रि०।

ग्लुञ्च चौर्य्ये गतौ च भ्वा० पर०सक० सेट्। ग्लुञ्चति इरित् अग्लुचत् अग्लुञ्चीत् जुग्लुञ्च। जुग्लुच(ञ्च) तुः। उदित् ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्त्वा। क्तो वेट्टकात् ग्लुक्तः।

ग्लेप दैन्ये अक० गतौ चाले च सक० भ्वा० आ० सेट्। ग्लेपते अग्लेपिष्ट जिग्लेपे ऋदित् अजिग्लेपत् त।

ग्लेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट्। ग्लेवते अग्लेविष्ट। जिग्लेवे ऋदित् अजिग्लेवत् त।

ग्लेष अन्वेषणे भ्वा० आ० सक० सेट्। ग्लेषते अग्लेषिष्ट जिग्लेषे। ऋदित्। अजिग्लेषत्।

ग्लै क्लमे हर्षक्षये च भ्वा० पर० अक० अनिट्। ग्लायति अग्लासीत्। जग्लौ जग्लिथ-जग्लाथ। ग्लानिः ग्लास्नुः। ग्लानः। ग्लेयम्। णिचि ग्लपयति ते अजिग्लपत् त। ग्लानिशब्दे उदा०। "मनो ग्लपयते तीव्रम् विषं गन्धेन सर्व्वशः" भा० आनु० ४६९४श्लो०। "ग्लपयति यथा शशाङ्कम् न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः" शकु०। "पतङ्गग्लपिताध्वगम्" भट्टिः। "वाचस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्नभिन्दोः" कुमा०। "यस्य वैराणि कोपस्य वह्वदग्लमजिग्लपः" भट्टिः।

ग्लौ पु० "ग्लानुध्यां डौः" उणा० ग्लै—डौ। १चन्द्रे तस्य प्रतिमासं कृष्णपक्षे क्षीयमाणत्वात्तथात्वम् तन्नामनामके २कर्पूरे च अमरः। "अक्नेट कविग्लौरिव रिपौ कृतौ ग्लौर्जुक्नेट सुराराव नदे च सख्ये" चूड० चि०। ३हृदयनाड्याम् "ग्लौभिर्गुल्मान् हिराभिः शकलीः" यजु० २५।८। "ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः" वेददी०।

इति वाचस्पत्ये गकारादि शब्दार्थनिरूपणम्।

घ

घ घकारस्योच्चारणं स्थानं जिह्वामूलं "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" शिक्षोक्तेः "अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः" इत्युक्तिस्तु जिह्वामूलरूपकण्ठपरा। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरः प्रयत्नः स्पर्शः जिह्वामूलस्पर्शनेन तदुच्चारणात् अतएवास्य स्पर्शवर्णत्वम्। बाह्यप्रयत्नास्तु घोषनादसंवार महाप्राणाः सि०कौ०मूलं द्रष्टव्यम्। तस्य तन्त्रे वाचकशब्दा उक्ता यथा "घः खड्गी घुर्घुरा भर्गो सुगन्धीषस्त्रिपुरान्तकः। वायुः शिवोत्तमः सत्यकिङ्किणी घोरनादकः। मरीचिर्वरुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः। लम्बोदरी ज्वालमाला मन्त्रेशो हननं ध्वनिः। त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्या मनवा मघा" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयरूपं यथा "मालतीपुष्पसङ्काशां षड्भुजां रक्तलोचनाम्। शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम्। वरदां घोरसर्वीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम्। एवं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। अस्य मातृकान्यासे दक्षिणकराङ्गुलौ न्यस्यता।

घ पु० घट–बा० ड। १घटायां २घर्घरशब्दे च मेदि०।

घकार पु० घ–स्वरूपे कार। घस्वरूपे वर्णे "एवं ध्यात्वा घकारन्तु" वर्णोद्धारत०। [अघघ।

घग्घ हसने भ्वा० पर० अक० सेट्। घग्घति अघग्घीत्।

घट चेष्टायां भ्वा० आत्म० अक० सेट्, घटादि। घटते अघटिष्ट जघटे घटमानः। षित् अङ् घटा। "घटस्व परया शक्त्या स्रष्टुं त्वमपि सायकान्" भा० व० १५८१ श्लो०। "कदाचित् तस्य हृष्टस्य घटमानस्य यत्नतः" १०४७२श्लो०। "प्राणैर मरणात्तस्माद्दु राज्यायैव घटामहे" १२८१ श्लो०। "अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ट नरान्तकः" भट्टिः। णिच् योजने सक० मित्त्वात् ह्रस्वः घटयति। अजीघटत् त "अनेन भैमीं घटयिष्यतोविधेः" नैष०। "अन्यथा घटयिष्यामि" मुकु०। "इत्थं नारीर्घटयितुमलं कामिभिः काममासः" माघः।

उद्+घटि–आवरणनिवारणे निरावरणकरणे। "द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने" कुमा०।

प्र+प्रारम्भे "ततः प्रजघटे युद्धम्" भट्टिः।

वि+वियुक्तौ अक० "ततोविजघटे मैत्रैः" भट्टिः। "कार्यं छुद्घाटितं क्वापि मध्ये विजघटे यतः" हितो०। "विघटिताकृव्यासतापव्ययः" प्रबो०। णिच्–वियोजने सक० विघटयति ते।

सम्+ सम्यक्रूपे संयोगे अक०। संघटते संयुज्यते इत्यर्थः णिच् संयोजने सक० संघटयति–संयोजयतीत्यर्थः।

घट हिंसे सक० संघाते अक० चु० उभ० सेट्। घाटयति–ते अजीघटत्–त। घाटा।

उद्+निरावरणे उद्घाटयति द्वारम् "उद्घाटिनी कुञ्चिका" शब्दक०। "उन्मादः स्वयमुद्घाटितेऽथ पिहिते स्वयं कुलविनाशः" बृ०स० ५२अ०।

घट दीप्तौ वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्। घाटयति ते घटति। अजीघटत्–त अघाटीत् अघटीत्।

घट शब्दकरणे चुरा० उभ० अक० सेट् इदित्। घण्टयति–ते अजघण्टत् त। घण्टा निघण्टुः।

घट पु० घटते अच्। कम्बुग्रीवादिमति पृथुबुध्नोदराकृतिकुम्भे पदार्थे अमरः कुम्भतुल्यानिश्चलताहेतुत्वात् प्राणायामभेदे २कुम्भके। ३हस्तिकुम्भे च मेदि०। "कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः" कात्यायनोक्ते द्रोणविंशतिपरिमाणे इति शब्दक०। तच्चिन्त्यम् कुम्भशब्दस्यैव तदर्थे परिभाषितत्वात् तदर्थकशब्दमात्रस्य तत्रापरिभाषितत्वाच्च। वैद्यकोक्तद्रोणपरिमाणार्थकतापि तत्रोक्ता चिन्त्या तत्र कुम्भशब्दस्यैव परिभाषितत्वात्। ४कुम्भराशौ "हरिः कीटघटेन च" ज्यो० त० पताकीवेध

घटक त्रि० घटयति घट–णिच्–ण्वुल्। १योजके। तद्भेदाः "धावकोभावकश्चैव योजकस्तांशकस्तथा। दूषकः स्तावकश्चैव षड्ते घटकाः स्मृताः" इत्युक्ताः। "घटकं माञ्चकं देवि! सर्वेषु यत्नतस्त्यजेत्" वह्निमर्द्दिनीत०तन्त्रान्तरस्थतोक्ता। योजकश्च वरकन्ययोर्विवाहे योजकः, वस्तुमात्रयोर्योजकश्चेति द्विधा।

२स्वविषयताव्यापकविषयतानिशिष्टे "यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने। यत्नुक्तोवक्तुमीह्वः स तयोरथवादिमः" शब्द०प्र०। "साध्याभावाधिकरणत्वं च साध्यसाधनविरोधितावटकसम्बन्धेनेति साध्याभावप्रतियोगित्वस्य साध्यतावटकसम्बन्धेन इति च नव्यनैया०। तस्य भावः त्व घटकत्वम् स्वभिन्नत्वस्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टत्वे। भवति च वह्न्यभावे वह्न्यंघटकत्वम् वह्न्यभावज्ञानीयविषयताया वह्निविषयताव्याप्यत्वात्।

घटकर्पर पु० विक्रमादित्यसभ्ये नवरत्नान्तर्गते कविभेदे। "धन्वन्तरिःक्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्विदाभरणम्। तत्कृतकाव्यञ्च नीतिसाराख्यं तन्नाम्ना प्रसिद्धमस्ति। तत्र "गिरौ कलापी गगने पयोदाः" इत्यादिकं "यथा करोतु नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः। फलं पुनस्तदेव स्याद् यद्विधेर्मनसि स्थितम्" इत्यन्तम्। ६त०। २भग्नघटावयवभेदे (खापरा) "तस्मै वहेयमुदकं घटकर्परेण" नीतिसारः "घटकर्परतीव्रतापः" षष्ठत०।

घटकार त्रि० घटं करोति कृ–अण् उप० स०। कुम्भकारे (कुमार) शिल्पिभेदे "घटकारपुरोहितावदग्धाः" वृ०स० १६अ०। ण्वुल्। घटकारकोऽप्यत्र।

घटकृत् त्रि०घटं करोति कृ–क्विप्। कुम्भकारे "विहङ्गमाल्यवणिग्जनघटकृच्छिल्पान्त्यजास्तिलफलाः" वृ०स० १६अ०।

घटग्रह त्रि० घटं गृह्णाति कर्मण्युपपदेऽपि न अण् किन्तु "शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्" वार्त्ति० अनुद्यमने अच्। कुम्भग्राहके। उद्यमने तु अण्। घटग्राह तत्रार्थे त्रि०

घटज पुं० घटात् जायते जन–ड। कुम्भसम्भवे अगस्त्ये मुनौ। कुम्भयोनिशब्दे २११७ पृ० दृश्यम्। "किं बहूक्तेन घटज! काशी प्राप्ताथ तेन वै" काशीख०२०अ०। घटजातादयोऽप्यत्र। [अच् लुक्ः। कुट्टन्यां त्रिका०।

घटदासी स्त्री घटयति नायकौ परस्परं योजयति घटि–

घटन न०घटि+ल्युट्। योजने संमेलने "अघटनघटनापटीयसी माया" वेदा०। "तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्" विभा०।

घटना स्त्री चु०घट–युच्। १संहतकरणे, २योजने ३मेलने, ४करिणां समूहे च अमरः। "वाच्यं खलु निजपराङ्गघटनामालोक्य कालविदः" वृ० स० ५१अ०। "प्रियजनघटनामाशु दुःशीलतां च" वृ० स० ५२अ०।

घटराज पु० घटेन योजनेन राजते राज–अच्। कुम्भकारा० कपालद्वययोजनात्तस्य जातत्वात्तथात्वम्।

घटपर्य्यसन न० ६त०। प्रायश्चित्ते पराङ्मुखस्य पतितस्य स्वागार्थं जीवत एव तस्य प्रेतकार्य्यादि च ज्ञातिभिः क्रियमाणे दास्याः पादेन कुम्भस्य निरुदककरणे तद्विधिः मनुना दर्शितो यथा

"पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः। निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ। दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा। अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह। निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने। दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी। ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च यद्धनम्। ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोऽधिकः" "पतितस्येति। महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यादौ तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या। दासीति। सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः। निवर्त्तेरन्निति। तस्मात् पतितात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनं च तस्मै रिक्थदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोकव्यवहारः एतानि निवर्त्तेरन्। ज्येष्ठतेति। ज्येष्ठस्य यत् प्रत्युत्थानादिकं कार्य्यं तत्तस्य न कार्य्यं ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विंशोद्धारादिकं धनं न देयं यद्यपि रिक्थप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि यवीयसस्तत्प्राप्त्यर्थमनूद्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य सम्बन्धि धनं सोद्धारांशं तदनुजो गुणाधिको लभते" कुल्लू०।

विस्तरस्तु मिताक्षरायामुक्तो यथा

"यस्त्वोऽत्यादेतस्य चिकीर्षति तस्य किं कार्य्यमित्याह "दासीकुम्भं बहिर्ग्रामान्निनयेरन् स्वबान्धवाः। पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम्" या०। "जीवत एव पतितस्य स्वजातयो बान्धवाः मातृपक्षाश्च ते सर्वे सन्निपत्य दासी प्रेष्या तया सपिण्डादिप्रेषितयाऽऽनीतं कुम्भमपां पूर्णं ग्रामाद्बहिर्निनयेयुः। एतच्चतुर्थ्यादिरिक्तातिथ्यह्नः पञ्चमे भागे गुर्वादिसन्निधौ कार्यम् "पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह। निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ" इति मनुस्मरणात्। अथ वा दास्येव सपिण्डादिप्रयुक्ता निनयेत् यथाह मनुः "दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत्तदा। अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह" इति। प्रेतवदिति दक्षिणामुखापसव्यत्वयोः प्राप्त्यर्थम्। तत्र निनयनमुदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियोपलक्षणं द्रष्टव्यम्। "तस्य विद्यागुरून् योनिसम्बन्धांश्च सन्निपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकार्याणि कुर्युः पात्रञ्चास्य विपर्यस्येयुः दासः कर्मकरो वावकरात् अमेध्यपात्रमानीय दासी घटं पूरयित्वा दक्षिणामुखी पदा विपर्य-

स्येदनुदकमुदकं करोति नामगृह्णान्तं सर्वे त्वालभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो योनिसम्बन्धाश्च वीक्षेरन्नुपस्पृश्य ग्राममभिप्रविशेयुरिति" गौतमस्मरणात्। अयञ्च त्यागो यदि बन्धुभिः प्रेर्य्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः "तस्य गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषानभिख्याप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्य्यस्येदिति" मनुस्मरणात्। ततस्तं लब्धोदकमपि पतितं सर्वकार्य्येषु सम्भाषणसहासनादिषु बहिःकृत्य वर्जयेयुः। तथा च मनुः "निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने। दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी"। यदि स्नेहादिना सम्भाषणं करोति तदा प्रायश्चित्तं कार्य्यम्। "अत ऊर्द्ध्वं तेन सह सम्भाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपन् सावित्रीमज्ञानपूर्व्वं ज्ञानपूर्व्वं त्रिरात्रमिति"। घटनिनयनादयोऽप्यत्र।

घटप्रक्षेप न॰ 6त॰। "कृतप्रायश्चित्तेन महापुण्यजलाशये स्नानोत्तरं स्वपक्षसमीपे पुण्यजलपूर्णघटस्यापवर्जने तद्विधिः मिता॰ दर्शितो यथा

"यदा तु बन्धुत्यागादन्यथा वा जातवैराग्यः प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्तदा किं कार्य्यमित्याह "चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम्। जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्व्वशः" या॰। "कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपमुपयाते तत्सपिण्डाद्यास्तेन सहिता नवमनुपहतं घटमुदकपूर्णं निनयेयुः। एतच्च निनयनं पुण्यहृदादिस्नानोत्तरकालं द्रष्टव्यम्। "प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम्। तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये" इति मनुस्मरणात्। गौतमेन तु विशेष उक्तः "यस्तु प्रायश्चित्तेन शुध्येत्तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यतमाद्ध्रदात् पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा तत एनमप उपस्पर्शयेयुरथास्मै तत्पात्रं दद्युस्तत्संप्रतिगृह्य जपेत् शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कूष्माण्डैश्चाज्यं जुहुयाद्धिरण्यं दद्याद्गाञ्चाचार्य्याय यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुध्येदेतदेव शान्त्युदकं सर्व्वेषूपपातकेष्विति तत एनं कृतप्रायश्चित्तत्वं नैव कुत्सयेयुर्यथा सर्व्वकार्य्येषु क्रयविक्रयादिषु तेन सह संव्यवहरेयुः"। "उक्तनयं चरितव्रतविधौ विशेषमाह "घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम्। प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया" या॰ मिताक्ष॰

अत्रेदं बोध्यम् घटेऽपवर्जिते इत्यादि याज्ञ॰ वचनस्य प्रायश्चित्ते तु चरिते इत्यादि मनुवचनस्य च प्रकरणात् घटप्रक्षेपस्य पतितविषयकत्वावधारणे "स्वयमेव यवसमादाय गोभ्यो दद्यात्" इति हारीतवचनस्य गोग्रासमात्रदानप्रतिपादकत्वेन तस्य सर्व्वप्रायश्चित्तशेषत्वेनावधारणेऽपि "एवं हारीतयाज्ञवल्क्यवचनैकवाक्यतया वक्ष्यमाणमनुवचनद्वयमपि सामान्यप्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्यतापरं न तु प्रकरणादनुप्रतिपत्तिमात्रपरं तस्यानुप्रतिपत्तिमात्रपरतया यत् कुल्लूकभट्टव्याख्यानं तत्प्रदर्शनमात्रम् एवं घटापवर्जनमपि न पतितमात्रविषयम् यथाह मनुः "उपवासकृशं तं तु गोव्रजात् पुनरागतम्। प्रणतं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्। सत्येनोक्ता तु विप्रेषु विकिरेत् यवसं गवाम्"। इत्यन्तेन प्रा॰ त॰ यत्तु घटापवर्जनस्यापि सर्व्वप्रायश्चित्तशेषतया व्यवस्थापितम् तच्चिन्त्यम् दर्शितहारीतवाक्ये "उपवासकृशमित्यादिमनुवाक्ये च घटापवर्जनस्यानुक्तेः पतितविषये च प्रागुक्तमनुयाज्ञवल्क्यवाक्ययोर्घटापवर्जनोक्तेः उभयस्यैकविषयत्वाभावात् ततश्च सर्व्वप्रायश्चित्ते केवलं गोग्रासदानमात्रं शेषकर्त्तव्यं पतितप्रायश्चित्ते तु घटापवर्जनरूपविशेषकार्य्यसहितगोग्रासदानमिति विषयविवेकसम्भवे मनुयाज्ञवल्क्यवचनसङ्कोचस्यायुक्तत्वात् किञ्च हारीतवचनस्य गोग्रासदानविषयकत्वेन अन्यथो-ऽपि याज्ञवल्क्यवाक्ये "घटेऽपवर्जिते इत्यनेन प्राप्तपतितविषयकघटापवर्जनमनूद्य गोग्रासमात्रविधायकत्वात् न सामान्यपरत्वं यद्विषये घटापवर्जनं विहितं तद्विषयेऽपि गोग्रासदानाधिक्यविधानार्थं तस्य प्रवृत्तेः घटापवर्जनं तु पतितविषयकं प्रकरणादवगम्यते। किञ्च पतितविषये दासीपदा घटप्रक्षेपपूर्व्वकं निरुदककरणं घटपर्य्यसनशब्दे मन्वादिवाक्येन दर्शितम् तदनुसारमेव मनुयाज्ञवल्क्याभ्यां घटापवर्जनं विहितमिति तस्य तद्विषयकत्वौचित्यात् न तु तत्सङ्कोचः इति। वस्तुतस्तु घटपर्य्यसनशब्दे दर्शितगौतमवाक्ये "एतदेव शान्त्युदकं सर्व्वेषूपपातकेषु" इत्युक्तेः शान्त्युदकग्रहणस्य सर्व्वोपपातकप्रायश्चित्तशेषत्वावधारणात् शान्त्युदकग्रहणस्य च पूर्णघटनिनयनपूर्व्वकत्वौचित्येन सर्व्वोपपातकप्रायश्चित्ते शान्त्युदकग्रहणार्थं घटनिनयनं कार्य्यमिति सुधीभिर्भाव्यमिति। घटापवर्जनघटनिनयनादयोऽप्यत्र।

घटसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू—अपादाने अप् घटः सम्भवोऽस्य । कुम्भसम्भवे अगस्त्ये घटोद्भवादयोऽप्यत्र

घटसृञ्जय पु०ब०व०। दक्षिणस्थे जनपदभेदे "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ!" इत्युपक्रमे "मूषकास्तनबालाश्च सतीर्था घटसृञ्जयाः" जम्बुखण्डनिर्म्माणे भा०भी०६अ०।

घटा स्त्री घट—भावे अङ् । १सङ्घाते "यदगारघटाट्टकुट्टिम-स्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया।" नैष०। २घटनायां ३गोष्ठ्यां ४सभायाञ्च मेदि०। ५करिणां युद्धादावेकत्र संघाते अमरः "छायामखण्डिः करिणां घटाभिः" माघः । ६घटने योजने च अच् । ७तत्रार्थे पु०।

घटाटोप पु० घटया आटोपः । आडम्बरे ।

घटाभ पु० हिरण्यकशिपुसेनापतौ असुरभेदे । "तत्रासीनं महाबाहुं हिरण्यकशिपुं प्रभुम् । उपासन्ति" इत्युपक्रमे "घटाभोविकटाभश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः" हरिवं० २२२ अ० । कुम्भाकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

घटाल त्रि० घटा घटनाऽस्त्यस्य निन्दिता सिध्मा० । "जटाघटाकटाकालाः क्षेपे" ग०सू० लच् । निन्दितघटनायुक्ते । [राजनि० ।

घटालाबू स्त्री घट इवालाबूः । कुम्भतुम्बाम् (गोललाउ)

घटिक न० घटेन तरति तरतीत्यधिकारे "नौद्व्यचष्ठन्" पा० ठन् । घटेन नद्यादितारिणि ।

घटिका स्त्री "गुर्व्वक्षराणामुदितं च षष्ट्या पलं पलानां घटिका किलैका" इति ज्योतिर्विदाभरणोक्ते १षष्टिपलात्मके दण्डरूपे काले । घटयति विहितकार्य्यकरणाय घट—णिच्—ण्वुल् । २दण्डद्वयरूपे मुहूर्तात्मके काले । अल्पो घटः ङीप् ततः स्वार्थे क । ३स्वल्पे घटे । इवार्थे कन् । ४नितम्बे म०शब्दच० । "चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते । यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः । त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" कालमा० ब्रह्मवै० । "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी" विष्णुधर्म्मो० । "अत्र घटिका मुहूर्त्तं श्राद्धयोग्यकालानुरोधादिति पश्यते ब्रह्मवै० घटिकादण्डरूपा परवचने नाडीनामाद्यन्तचतुष्टयमित्यनुरोधात्" ति० त० रघु० । "त्रिंशत् कलाश्चैव भवेन्मुहूर्तः... घटिका च्छायः स्यात् नाडीद्वयं ते मुहूर्त्तदिनञ्च" वि० पि० "आर्य्यो भचक्रभ्रमस्य प्रष्टिप्राणः घटिका" प्रमिता० ।

घटिघट पु० घट्या घटते घट—अच् संघातात् स्तुतः । महादेवे तस्य कालरूपेण घटीवत् स्थितत्वात् तथात्वम् । "नमोऽघटाय घण्टाय नमो घटिघटाय च" हरिवं० २७८ अ० शिवस्तुतौ ।

घटित त्रि० घट- णिच्—क्त । १योजिते रचिते २स्वविषयताव्याप्यविषयताविशिष्टे भवति च वह्न्यभावः वह्निघटितः वह्न्यभावविषयताया वह्निविषयताव्याप्यत्वात्" "प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताया निवेशः" व्युत्पत्तिवादे गदाधरः । तस्य भावः त्व घटितत्व तद्भावे न० । विशिष्टान्तराघटितत्वं विशिष्टद्वयाघटितत्वम् इति च सामान्यनिरुक्तौ गदाधरः ।

घटिन् पु०घट+तदाकारो अस्त्यस्य इनि १कुम्भराशौ "मत्स्यौ घटी नृमिथुनं सगदं सवीणम्" ज्यो० त० । तस्य कुम्भाकारत्वात् शिरसि तद्युक्तत्वाच्च तथात्वम् २कुम्भयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

घटिन्धम त्रि० घटीं धमति ध्मा—खश् मुम् ह्रस्वश्च । मुखमारुतेन घटीवादके । [धायके ।

घटिन्धय त्रि० घटीं धयति धेट—खश् मुम् ह्रस्वश्च । कुम्भ-

घटिल त्रि० घटोऽस्त्यस्य पिच्छा० इलच् । कुम्भयुक्ते ।

घटी स्त्री घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्त्यस्याम् अच् गौरा० ङीष् । १दण्डात्मके काले । "गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः । षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः । स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैः" सि० शि० । अल्पार्थे ङीप् । २क्षुद्रे कुम्भे ।

घटीकार स्त्री घटीं करोति अण् । कुम्भकारे शिल्पिभेदे ।

घटीग्रह त्रि० घटीं गृह्णाति ग्रह—अनुद्यमने घटग्रहवत् अच् । घटीग्राहके उद्यमेन तु अण् । घटीग्राह तदर्थे त्रि० ।

घटीयन्त्र न० घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम् । कालमानज्ञापके यन्त्रभेदे । (घडि) तच्च यन्त्रं नानाविधं सू० सि० रङ्गनाथेन दर्शितं तत्र दिवसे कालज्ञानस्य शङ्कुच्छायादियन्त्रैः साध्यत्वमुक्त्वा घटीयन्त्रादिकं तु अहर्निशगतज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकमेवात्र तत्रोक्तं प्रदर्श्यते यथा

"अथ घटीयन्त्रादिभिस्तत्कालयन्त्रैर्वा सर्वोपजीव्यं कालं स्पष्टं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति"

"तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः । ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्" सू०सि० ।

"जलयन्त्रं तत् कपालं च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं

सदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः घा-पेयघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्क्वाख्यं छायायन्त्रं पृष्ठीहृष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः सूत्ररेणुगर्भैः सूत्र-सहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः घटिसङ्ख्याका सङ्घटिता मयूरोदरस्था सुक्ष्माद् घटिका-न्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्ध्या तादृशैर्यन्त्रै-रित्यर्थः। यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्यैतादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समु-च्चयार्थकः। कालं दिनगतादिकं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसा-धयेत्। प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः। जानी-यादित्यर्थः। ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्या-नीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह" र०ना० "पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च। बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः" सू०। "तेषु मयूरादि-यन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः। प्र-कर्षस्तु यावदभिमतसिद्धेः। एते क इत्यत आह। 'पार-दाराम्बुसूत्राणी'ति। पारदयुक्ता आराः। तथा च सि-द्धान्तशिरोमणौ "लघुकाष्ठजसमचक्रे समसुषिराराः समा-न्तरा नेम्याम्। किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरसुषिरार्धे पृथक् तासाम्। रसपूर्णं तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्र-मति"। (१) इति। अम्बु जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः। शुल्वं ताम्रम्। तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः पृथक् प्रयो-गोऽपि। तथा च सिद्धान्तशिरोमणौ "उत्कीर्य नेमि(२) मधुना परितो मदनेन संबध्नम्। तदुपरि ताम्रदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत् तावत्। यावद्रसैकपार्श्वं क्षि-प्तजलं नाप्यतो याति। पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्र-मति स्वयं जलाकृष्टम्।(३) ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनल-स्याम्बुपूर्णस्य। एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधो-मुखं च बहिः। युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति। नेम्यां बद्ध्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्यम्। नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये। भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्। चक्र-च्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया" इति। बीजानि केवलं तद्बीजप्रयोगाः। पांशवो भूमिप्रयोगास्तेऽपि युक्ताः।

अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभाः साधा-रणत्वेन मनुष्यैः कर्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिग्रहं स्वयंवहानां प्राचुर्यापत्तेः। इदं स्वयंवहविद्या सम्प्र-द्रायान्निवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यगभ्यस्तेति। कु-हकविद्यात्वादत्र विस्तारानुद्योग इति संक्षेपः। अथ कपालाख्यं जलयन्त्रमाह" र०ना०। "ताम्रपात्रमधश्छिद्रं-न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि। षष्टिमज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्" सू० "यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रमधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे वृहद्भाण्डे न्यस्तं धारितं सदहो-रात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति। तत् कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डानां कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तनाधीकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् तद्घटनं तु। "शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्। तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्यं पात्रं घटार्धप्रतिमं घटी स्यात्। सत्र्यंशमाषत्रयनिर्मिता या हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्। विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्यते नाडिकया-म्बुभिस्तत्" इति व्यक्तम्। भगवता तु सूक्ष्मत्वमुक्तम्। अथ शङ्कुयन्त्रं दिनैव कालज्ञानार्थं नान्यदेत्याह" र०ना० "नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रवौ। छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधनमुत्तमम्" सू०सि०। रङ्गनाथ धृतसि०शि०वाक्यानि प्र०म० व्याख्यातानि यथा लघुदार्व्वित्यादि (१) ग्रन्थिकीलरहिते लघुदारुमये भ्रम-सिद्धे चक्रे आराः। किंविशिष्टाः। समप्रमाणाः सम-सुषिराः समतौल्याः समान्तरा नेम्यां योज्याः। तास मध्यावर्तवटेकत एव सर्वाः किञ्चिद्वक्रा योज्याः। ततस्ता-सामाराणां सुषिरेषु पारदस्तथा क्षेप्यो यथा सुषिरार्धमेव पूर्णं भवति। ततो सुदृढताराग्रं तच्चक्रमयस्काराग्राक्ष-वदृढद्व्याधारस्थं स्वयं भ्रमति। अत्र युक्तिः। यन्त्रै-कभागे रसो द्वाराग्रं प्रविशति। अन्यभागे त्वाराग्रं धावति। तेनाकृष्टं तत् स्वयं भ्रमतीति" प्र०म०। उत्कीर्य्येत्यादि "(२) यन्त्रनेमिं भ्रमयन्त्रे च समन्तादुत्कीर्य द्व्यङ्गुलमात्रं सुषिरस्य वेधो विस्तारश्च यथा भवति तत-स्तस्य सुषिरस्योपरि ताम्रपत्रादिकं मदनादिना संबद्धं कार्य्यम्। तदपि चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं तस्योपरि नेम्यां ताम्रदलं भित्त्वा सुषिरे रसस्तावत् क्षेप्यो यावत्

सुषिरस्याधोभागो रसेन मुद्रितः। पुनरेकपार्श्वे जलं प्रक्षिपेत्। तेन जलेन द्रवोऽपि रसो गुरुत्वात् परतः धारयितुं न शक्यते। अतो मुद्रितच्छिद्रं तच्चक्रं जलेनाकृष्टं स्वयं भ्रमतीति” प्रमि०।

ताम्रादिमयस्येत्यादि (२) “ताम्रादिधातुमयस्याङ्कुशरूपस्य वक्रीकृतस्य नलस्य जलपूर्णस्यैकमग्रं जलभाण्डेऽन्यदग्रं बहिरधोमुखं चैकहेलया यदि विसृज्यते तदा भाण्डजलं सकलमपि नलेन बहिः क्षरति। तद्यथा छिद्रकनलस्य कर्मलिनीनलस्य जलभृद्भाण्डे क्षिप्तस्य जलपूर्णसुषिरस्यैकमग्रं भाण्डाद्बहिरधोमुखं द्रुतं यदि ध्रियते तदा भाण्डजलं सकलमपि नलेन बहिर्याति। इदं कुक्कुटनाडीयन्त्रमिति शिल्पिनां हरमेखलिनां च प्रसिद्धम्। अनेन बहवश्चमत्काराः सिद्ध्यन्ति। अथ चक्रनेम्यां घटीर्बद्ध्वा जलयन्त्रवत् द्व्याधाराक्षसंस्थितं तथा निवेशयेद्यथा नलकप्रच्युतजलं तस्य घटीमुखे पतति। एवं पूर्णघटीभिराकृष्टं तद्भ्रमत् केन निवार्य्यते। अथ चक्रच्युतस्योदकस्याधःप्रणालिकया कुण्डगमने कृते कुण्डे पुनर्जलप्रक्षेपणैरपेक्षम्” प्रमि०।

विष्णुपु० अन्यथा तन्निर्माणप्रकार उक्तो यथा
“नाडिका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च। उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश। हेममाषैः कृतच्छिद्रा चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः। मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्मृतः” विष्णु० पु०।

“अम्भस उन्मानेन उन्मीयतेऽनेनेत्युन्मानं पात्रम्। अर्द्धेन योगे त्रयोदश सार्द्धद्वादशेत्यर्थः। उन्मानरूपेण घटितानि सार्द्धद्वादशपलानि यस्य सा नाडिका सार्द्धद्वादशपलताम्रनिर्मितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातव्येत्यर्थः। किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्य्यं तदाह। सार्द्धद्वादशपलजलेन हि मागधदेशप्रस्थः पूर्य्यते तत्प्रमाणं पात्रं कार्य्यम् इत्यर्थात् सिद्धम्। ननु तथापि पात्रेण कथं नाडिकामानं क्रियापरिच्छेद्यत्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये प्रस्थादि विशिनष्टि हेमेति। माषः पञ्चगुञ्जः। हेम्नो माषैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण रचितैः कृतच्छिद्रा। एतदुक्तं भवति। सार्द्धद्वादशपलताम्रमयं मागधप्रस्थसम्मितमुद्वीयतं पात्रं चतुर्माषचतुरङ्गुलहेमशलाकया कृताधश्छिद्रं जले स्थापितं तेन छिद्रेण यावता कालेन पूर्य्यते तावान् कालो नाडिकेति।

तथाच शुकः “द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः। स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलप्लुतमिति”। श्रीधरव्याख्या। इत०। ङ्यापोः संज्ञायां ह्रस्वः। घटियन्त्रमप्यत्र “ततः संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत्” मार्क०पु०। वस्त्रा कूपात् उद्धारणार्थं यन्त्रम्। २कूपात् कुम्भोद्धारणार्थे यन्त्रभेदे। घटीयुक्तं यन्त्रं घटीयन्त्रं तच्च घटीयुक्तजलोद्धारणयन्त्रं पश्चिमदेशे प्रसिद्धम्। (जलतोलार कल)।“कमलपत्रपुटघटितघटीयन्त्रकाणि” काद०।

घटोत्कच पु० भीमेन हिडिम्बायामुत्पन्ने राक्षसभेदे तदुत्पत्तिकथा भा० आ० हिडिम्बवधप० १५५ अ० यथा
“बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्। रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा। प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम्। विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम्। भीमनादं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्। महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम्। महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्। दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्। अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्। यः पिशाचानतीत्यान्यान् बभूवातीव राक्षसान्। बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते!। सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली। सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च। कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः। प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा। मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः। घटो हास्योत् कच इति माता तं प्रत्यभाषत। अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह। अनुरक्तश्च तानासीत् पाण्डवान् स घटोत्कचः। तेषाञ्च दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव ह। संवाससमयो जीर्ण इत्याभाष्य ततस्तु तान्। हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत। कृत्यकाल उपस्थास्ये पितॄनिति घटोत्कचः। आमन्त्र्य रक्षसां श्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम्। स हि सृष्टो मघवता शक्तिहेतोर्म्महात्मना। कर्णस्याप्रतिवीर्य्यस्य प्रतियोद्धा महारथः”।

स च द्रोणप० घटोत्कचवधप० इन्द्रदत्तशक्त्या कर्णेन निहतः। तत्कथा तत्र १८० अ० दृश्या यथा
“ततोऽभवन् कुरवः सर्व एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्। शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः। करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ

तपन्तमेनं जहि पार्थ निशीथे। यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत् स नः पार्थान् सबलान् योधयेत। तथा-देनं राक्षसं घोररूपं जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन। मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा रात्रियुद्धे कर्ण! नेशुः सयोधाः। स बध्यमानो रक्षसा वै निशीथे दृष्ट्वा राजं-स्त्रास्यमानं बलञ्च। महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः। स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्। शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां समाददे तस्य वधं चिकीर्षन्। यासौ राजन्! निहिता वर्षपूगान् बधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य। यां वै प्रादात् सूतपुत्राय शक्रः शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय। तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्। मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय। तामुत्तमां परकायावहन्त्रीं दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्। भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्! कृत्वात्मानं विन्ध्यपादप्रमाणम्। दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र!। ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्! सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम। सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य। ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती। युद्ध्वा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगैर्दिव्यैर्वीरो मानुषै राक्षसैश्च। नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या। इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय। तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा बभौ राजन्! शैलमेघप्रकाशः। ततोऽन्तरीक्षादपतद्गतासुः स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः। अवाक्शिरास्तब्धगात्रो विजिह्वो घटोत्कचो महदास्थाय रूपम्। स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात। हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेशमपोथयत् स्वेन देहेन राजन्!"। [प्रभृतयोऽप्यत्र।

घटोत्कचान्तक पु॰ ६त॰। कर्णे त्रिका॰। घटोत्कचारि-

घटोदर पु॰ घट इव उदरमस्य। असुरभेदे। "घटोदरो महापार्श्वः प्रघसः पिठरस्तथा" हरिवं॰ २२२अ॰। हिरण्यकशिपुसेनापत्युक्तौ। स च वरुणसभ्यः यथाह भा॰ स॰ ९अ॰। घटोदर इत्यादि समानम्।

घट्ट चालने भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। घट्टते अघट्टिष्ट। जघट्टे। घट्टित: घट्टनम्।

घट्ट चालने चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। घट्टयति—ते अजघट्टत्—त। घट्टित "विघट्टितानां सरसङ्गमानाम्" कुमा॰। "नदीयमानकुघटाविघट्टितैः" "मसृणी चक्रशफरीविघट्टितघट्टनाह:" माघः। परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः" किरा॰। "रथाङ्गिरावघट्टनया नभस्वतः माघ:"।

घट्ट पु॰ घट्यतेऽत्र घञ्। १स्नानायावतरणस्थाने (घाट) २शुल्कग्रहणस्थाने (घाटि) "घट्टादिदेये शुल्कोऽस्त्री" अमरः। भावे घञ्। ३चालने। अमरः।

घट्टकुटीप्रभात न॰ घट्टस्य कुटी तत्र प्रभातमिव। न्यायभेदे शुल्कदानभिया विपथेन रात्रौ पलायमानस्य चौरवणिजः घट्टस्यकुटीसमीपे प्रभाते यथा अभीष्टविरुद्धभावः एवं विपथेन धावमानस्य तद्दोषतादवस्थ्यरूपो हि न्यायभेदस्तथाभूतः "तदिदं घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तमनुहरति"। खण्डनखण्डखाद्यम्।

घट्टगा स्त्री नदीभेदे। राजनि॰।

घट्टजीविन् पु॰ घट्टं तरिकशुल्कस्थानं नद्यवतरणस्थाने देयं शुल्कं वा जीवति जीव—णिनि। (पाटुनि) नौकानारके वर्णसङ्करजातिभेदे स च "वैश्यायां रजकाज्जातः" विवादभङ्गार्णवसेतुः

घट्टना स्त्री चु॰ घट्ट—युच्। १चालने "रथाङ्गिरावघट्टनया नभस्वतः" माघः। २वृत्तौ च हेमच॰। भ्वा॰ घट्ट—ल्युट्। ३चालने न॰। "इह भिन्नतानिव रकपाटघट्टनात्" माघः। "कम्पयन्तौ महावृक्षानूरुपादपघट्टनैः" हरिवं॰२७०अ॰। "उग्रसर्पइव दण्डघट्टनात्" रघुः।

घट्टित त्रि॰ घट्ट—कर्म्मणि क्त १निर्मिते, २चालिते, चित्रपटादेरञ्जनार्थम् अल्पचूर्ण लिप्ते वसनादौ (कलप दिया घोँटा)। शब्दार्थचि॰।

घण दीप्तौ तना॰ उभ॰ अक॰ सेट्। घणोति घणुते। अघाणीत्—अघणीत् अघणिष्ट जघाण जघणे। उदित् घणित्वा—घण्ट्वा। श्वीदित्कत्वात् निष्ठा त्वनिट् घण्टः।

घण्ट त्रि॰ घण—क्त उदित्त्वेन नेट्। १दीप्ते २स्वनामख्याते व्यञ्जनभेदे पु॰।

घण्टक पु॰ घण्ट+संज्ञायां कन्। (घट्काण) क्षुपभेदे राजनि॰

घण्टकर्ण पु॰ घण्टेवदीप्तः कर्ण इव पत्रमस्य। (घट्काण) क्षुपभेदे राजव॰।

घण्टा स्त्री चु॰ घटि—शब्दकरणे अच्। कांस्यनिर्मिते वाद्यभेदे। "घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत्" दुर्गाध्यानम्। तन्निर्माणप्रकारमाहात्म्ये च स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे "स्नानार्चनक्रियाकाले घण्टानादं

करोति यः। पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु। वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च। वसते देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः। सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया। वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम्। वादित्रनिनदैस्तूर्य्यगीतमङ्गलनिस्वनैः। यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः। वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्वदा। घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्ववाद्यमयी यतः। सर्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत्। मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च। घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः"। विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रह्लादसंवादे "शृणु दैत्येन्द्र! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम्। प्रह्लाद! त्वत्समो नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये। मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति। अर्च्चिता वैष्णवस्येह तत्र मां विद्धि दैत्यज!। वैनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि। ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम्। यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम्। धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने। ममाग्रे प्रत्यहं वत्स! प्रत्येकं लभते फलम्। मखायुतं गोऽयुतस्य चान्द्रायणशतोद्भवम्। विधिना ह्यकृता पूजा सफला जायते सुत!। घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम्। नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता। वादनात् कुरुते नाशं जन्ममृत्युभयस्य च। गरुडेनाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं सदा। प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र! लक्ष्मीं प्राप्य यथाऽधनः। दृष्ट्वाऽमृतं यथा देवाः प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम्। सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमास्थिते। सकरेण प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः। महीयार्च्चनकाले तु फलं कोट्यन्दवं लभौ"। अन्यत्र च "घण्टाध्वजस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः। गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम्। सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः। पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः। सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरेः। देवतानां मुनीन्द्राणां पितृणामुत्सवो भवेत्। अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः। घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः। गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता। न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम्। यस्य घण्टा गृहे नास्ति मण्डपे पुरतो हरेः। कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः"। "अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता। संस्थाप्या वैष्णवैर्यत्नाच्चक्रेणोपरिमण्डिता। स्नाने शङ्खादिवाद्यन्तु नामसंकीर्त्तनं हरेः। गीतं नृत्यं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते" हरिभक्तिविलासः। सर्व्वदेवपूजने धूपदीपदानोत्तरं वामहस्तेन घण्टावादनं तन्त्रसारे उक्तं यथा

"धूपभाजनमस्त्रेण (फट्) प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदात्मना (नमः)। अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलुं दहेत्"। श्यामादौ तु तन्मन्त्रविशेषः तन्त्रसारे उक्तः "तथा जयध्वनिमन्त्रमातः स्वाहेत्युदीर्य्य च। अभ्यर्च्य वादयेद् घण्टामस्त्रेण धूपयेत्ततः" गौतमीये "उत्तोल्य दृष्टिपर्य्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम्। वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्च्चयेत्"। एवं नीराजनेऽपि। २घण्टापाटलिवृक्षे शब्दर०। ३अतिबलायां ४नागबलायां च राजनि०। [ह्रस्वे शब्दर०।

घण्टाक पु० घण्टेव कायति फलेन कै—क। घण्टापाटलि

घण्टाकर्ण पु० शिवानुचरभेदे (घेँटु) ख्याते "घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभः" शिवपु०। मीनसंक्रान्तौ तस्य पूज्यतामाह कृत्यचिन्तामणौ "चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः। आरोग्याय स्नुहीमूले संक्रान्त्यां तत्र कारयेत्"। पूजामन्त्रः। "घण्टाकर्ण! महावीर! सर्व्वव्याधिविनाशन!। विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल!" ति० त०। २काशीस्थे ह्रदभेदे। "इयञ्च चित्रघण्टेशो घण्टाकर्णस्तथा ह्रदः" काशी० ३३अ०।

घण्टाताड पु० घण्टां कालज्ञापकघण्टां ताडयति ताडि—अण् उप० स०। १कालसूचकघण्टावादके (घण्टापाँडे) "मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं संप्रसूयते। नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये" मनूक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे च

घण्टानाद पु० ६त०। १घण्टाशब्दे। घण्टाया नाद इव नादोऽस्य। २कुवेरमन्त्रिभेदे शब्दार्थचि०।

घण्टापथ पु० घण्टानां घण्टादिवाद्यानां घण्टायुक्तहस्त्यादीनां वा पन्थाः ६त० अच् समा०। महति १राजपथे "दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः" कौटिल्यः।

घण्टापाटलि पु० हन्यते हन—कर्म्मणि ड टस्य नेत्वम् नि० घन्तं पठ—गतौ अच् पाटलं वाति वा—बा० कि कर्म्म०। (घण्टापारुलि) वृक्षभेदे अमरः।

घण्टारवा स्त्री घण्टेवारौति आ+रु—अच्। (शनपुष्प) वृक्षभेदे अमरः यस्य फलं पक्वं सत् घण्टेवारौति

घण्टाली स्त्री घण्टां तच्छब्दमलति अल—अण् ङीप्। १कोषातक्याम्। इना०। २घण्टाश्रेण्यां। राजनि०।

घण्टाबीज पु० घण्टेव बीजमस्य। जयपालवृक्षे। राजनि०

घण्टाशब्द पु० घण्टायाः शब्द इव शब्दोयस्य। १कांस्ये हेमच०। इना०। २तच्छब्दे

घण्टिका स्त्री क्षुद्रा घण्टा स्वल्पार्थे कन्। १क्षुद्रघण्टायां तत्तुल्याकारत्वात् २तालुस्थजिह्वायाञ्च (आलजिव) हेमच०।

घण्टिनीबीज न० घण्टाऽस्त्यस्याःतदाकारफलत्वात् इनि ङीप घण्टिन्याः घण्टायुक्ताया बीजम्। जयपाले राजनि०।

घण्टु पु० घटि—उन्। १गजघण्टायां २प्रतापे च उणादिकोषः

घण्टेश्वर पु० मङ्गलपुत्रे व्रणदातरि देवभेदे "मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरोमहान्। व्रणदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह" ब्रह्मवै०।

घण्ड पु० घण—बा० ड तस्य नेत्वम्। भ्रमरे संक्षिप्तसारः।

घतन त्रि० हन्ति हन—"हन्तेर्घुट् चाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे" उणा० युन्। मारके उज्ज्वलद०। बलार्थे घातनेति पाठोऽयुक्तः

घन पु० हन—मूर्त्तौ अप् घनादेशश्च। १मेघे २मुस्तके ३समूहे ४दार्ढ्ये ५विस्तारे च ६लौहमुद्गरे मेदि० ७शरीरे ८कफे ९अभ्रके राजनि०। "धर्मानिलवातस्य घनः प्रदिष्टः" इति १०लीलावत्युक्ते समाङ्कत्रयवधे। ११निविडे सान्द्रे त्रि० अमरः १२दृढे त्रि० मेदि०। १३पूर्णे १४सम्पुटे त्रि० शब्दर०। १५करतालादिकांस्यवाद्यभेदे १६मध्यम नृत्ये च न० अमरः। १७लौहे न० हेमच० १८त्वचे न० राजनि०। तत्र मेघस्योत्पत्तिभेदादिकं पुराणसर्वस्वे ब्रह्माण्डपु० उक्तं यथा

"सूर्य्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्व्वतः। जगतो जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमाः!। आदित्यपीतं भूतेभ्यः सोमं संक्रमते जलम्। नाडीभिर्वायुयुक्ताभिर्लोकाधारः प्रवर्त्तते। यत् सोमाच्च्यवते सूर्य्यं तदभ्रेष्ववतिष्ठते। मेघावाय्वभिघातेन विसृजन्ति जलं भुवि। एवं प्रकर्षेणैव पतते चासकृज्जलम्। न नाशमुदकस्यास्ति तदेव परिवर्त्तते। सन्धारणार्थं भूतानां मायैषा विष्णुनिर्मिता। अनया मायया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम्। विश्वेशो लोककृद्देवः सहस्रांशुः प्रजापतिः। धाता कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभविष्णुर्दिवाकरः। सार्व्वलौकिकमम्भोयत् तत् सोमो नभसोरसः। एवं भूतं जगत् सर्व्वमेतत्तथ्यं प्रकीर्त्तितम्। सूर्य्यादुष्णं निःसरति सोमाच्छीतं प्रवर्त्तते। शीतोष्णवीर्य्यौ द्वावेतौ युक्त्या धारयतो जगत्। सोमाम्भसोद्भवा गङ्गा पवित्रा विमलोदका। भद्रासोमपुरोगाश्च महानद्यो द्विजोत्तमाः!। सर्व्वभूतशरीरेषु यास्त्वापोऽपसृताभुवि। तेषु सन्दह्यमानेषु जङ्गमस्थावरेषु च। पूर्यन्ते सर्वभूतेभ्यो निष्क्रामन्तीह सर्वशः। तेन चाभ्राणि जायन्ते स्थानमभ्रमयं स्मृतम्। तेजोऽर्कः सर्वभूतेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम्। समुद्राद्वायुसंयोगाद्वहन्त्यपः। ततस्त्वृतुगते काले परिवृत्तो दिवाकरः। नियच्छत्यपोमेघेभ्यः शुक्लकृष्णैर्गभस्तिभिः। अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः। सर्वभूतहितार्थाय रसभूताः समन्ततः। ततो वर्षति षण्मासान् सर्वभूतविवृद्धये। वायव्यं स्तनितञ्चैव विद्युदग्निसमुद्भवा। मेहनाच्च मिहेर्धातोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्त्युत। न भ्रश्यन्ति यतश्चापस्तदभ्रं कवयो विदुः। मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते। आग्नेया ब्रह्मजा चैव पक्षजा च पृथग्विधाः। त्रिधा घनाः समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि सम्भवम्। आग्नेयाः खलु जाः प्रोक्तास्तेषां धूमात् प्रवर्त्तनम्। शीतदुर्दिनवाता ये स्वगुणास्ते व्यवस्थिताः। महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः। भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ति विचरन्ति च। जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः। विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारावलम्बिनः। मूका मेघा महाकाया आवहस्य वशानुगाः। क्रोशमात्राच्च वर्षन्ति क्रोशार्द्धादपि वा पुनः। पर्वतानां नितम्बेषु वर्षन्ति गह्वरेषु च। बलाकागर्भदाश्चैव बलाका गर्भधारिणः। ब्रह्मजाश्चैव ये मेघा ब्रह्मनिश्वाससम्भवाः। ते हि विद्युद्गुणोपेताः स्तनयित्नुप्रियस्वनाः। तेषां शब्दप्रणादेन भूमेःस्वाङ्कुरहोद्भवैः। वायुवाह्याभिषिक्तेषु वायुर्यौवनमश्नुते। तेष्वियं प्राहडावक्ता भूतानां जीवितोद्भवा। जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः। द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः। इतो योजनमात्राच्च सार्द्धादपि वा च ते। वृष्टिधर्मो ह्यथा तेषां धाराऽऽसारः प्रकीर्त्तितः। पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः पक्षसम्भवाः। संयोगाद्वायुनोच्छिन्नाः पर्वतानां महौजसाम्। कामगानां च लोकानां सर्व्वेषां शिवमिच्छताम्। पुष्करा नाम ते मेघा बृहत्तोयाः समत्-

धराः। पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः। नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ये। कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः संवर्त्ताग्नेर्नियामकाः। वर्षन्ति ते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्त्तिताः। अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महीतलम्। वायुं परिवहं ते स्युः श्रिताः कल्पान्तसाधकाः। योऽण्डस्य च विभिन्नस्य प्राकृतस्याभवत्तदा। यस्मात् ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्वक्त्रः स्वयम्भुवः। तस्यैवाण्डकपालानि सर्वे मेघाः प्रवर्त्तिताः। तेषामाप्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः। तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्य-श्चत्वारश्चैव दिग्गजाः। गजानां पर्वतानाञ्च मेघानां भोगिभिः सह। कुलमेकं पृथक् भूतं योनिरेकं जलं स्मृतम्। पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवाः। तुषारवृष्टिं वर्षन्ति हिमं सस्यविवृद्धये"।

वायुविशेषकृतएव घनभेदो भा०शा०३२०अ० दर्शितो यथा "प्रेरयत्यभ्रसंघातान् धूमजांश्चोष्मजांश्च यः। प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम योऽनिलः। अम्बरे स्नेहमभ्येत्य तडिद्भ्यश्चोत्तमद्युतिः। आवहो नाम संभाति द्वितीयः श्वसनोनदन्। उदयं ज्योतिषां शश्वत् सोमादीनां करोति यः। अन्तर्देहेषु चोदानं यं वदन्ति मनीषिणः। यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलम्। उद्धृत्याददते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः। योऽद्भिः संयोज्य जीमूतान् पर्जन्याय प्रयच्छति। उद्वहो नाम वंहिष्ठ-स्तृतीयः स सदागतिः। समुह्यमाना बहुधा येन नीताः पृथग्घनाः। वर्षमोक्षकृतारम्भास्ते भवन्ति घनाघनाः। संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदता नदाः। रक्षणार्थाय सम्भूता मेघत्वमुपयान्ति च। योऽसौ वहति भूतानां विमानानि विहायसा। चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्द्दनः। येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता नगान्। वायुना सहिता मेघा स्ते भवन्ति बलाहकाः। दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः स्तनयित्नुमान्। पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः। यस्मिन् पारिप्लवा दिव्या वहन्त्यापो विहायसा। पुण्याश्चाकाशगङ्गाया स्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति"।

समत्रिघातश्चेत्यादेरयमर्थः समसंख्यानां तयाणां घातः यद्यप्यत्र समयोर्द्वयोर्घातेन वर्गरूपेण तन्मूलस्य समत्वं नास्ति तथापि समशब्देन सदृशघातद्विघातत्वेन समत्वं बोध्यं यथा १घनः १। द्वाभ्यां द्वयोर्गुणने ४चत्वारः तेषां द्वाभ्यां गुणनेन ८। एवं तयाणां त्रिभिर्गुणने ९नव तेषां पुनस्त्रिभिर्गुणने २७। एवं क्रमेण यावद्दयं समसमत्रिघातरूपत्रगुणनात् घनरूपत्वं जायते तत्रैकादीनां दशपर्य्यन्तानां घनसंख्याः सुबोधाय प्रदर्श्यन्ते यथा

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	८	२७	६४	१२५	२१६	३४३	५१२	७२९	१०००

अस्य प्रकारान्तरं स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्येत्यादि लीलावत्यां दृश्यं विस्तरभयान्नोक्तम्।

"जटामालां विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः" इत्युक्ते १९वेदपाठभेदे व्याख्यं दशब्दे १४०९।११।१२ पृ० निर्णितः तत्र सान्द्रे प्रचण्डघनगर्जितप्रतिकृतानुकारी (रवः) सुहुः" वेणी०। "जघनेन घनेन सा" "नीलोद्वृत्तघनकाश्याः" भट्टिः। लौहमुद्गरे "प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः" किरा०। मेघे "प्राङ्गणमिव घनजालानाम्" काद०। "रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्लवाः" कुमा० "असम्भवद्घनरसा शतालोपरिशोषिता" उद्भटः। घनश्रमः। मूर्त्तौ—काठिन्ये "द्वारं तमोघनप्रख्यम्" भट्टिः। "तमसोघनो मूर्त्तिः काठिन्यम् तेन मूर्त्तिमत्तमःसमम्" जयम०। [त्रिका०।

घनकफ पु० घनस्य मेघस्य कफ इव। मेघोपले करके।

घनकाल पु० घनप्रधानः कालः। वर्षर्त्तौ शब्दच०।

घनगोलक पु० घनेन मूत्त्या गोल इव कायति कै—क। संश्लिष्टस्वर्णरजते हेमच०। [चि०।

घनच्छद पु० घना निविडाश्छदा यस्य। शिग्रौ। शब्दार्थ

घनजम्बाल पु० कर्म०। सान्द्रजम्बाले चुलुके (घनसैत्रेयाला) त्रिका०। [दीप्तौ च शब्दर०।

घनज्वाला स्त्री घनस्य ज्वालेव। १वज्राग्नौ। हेम०। २मेघ-

घनताल पुंस्त्री० घनतायां निविडतायाम् अलति पर्य्याप्नोति अल—अच्। १सारङ्गखगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् कर्म०। २वाद्यादितालभेदे।

घनताल पुंस्त्री० घनं मेघं तोलयति ऊर्द्धं नयति आह्वानेन तुल—उन्नितौ अण् उप० स०। चातके खगे तद्रावेण हि मेघोत्थानमनुमीयत इति तस्य तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

घनत्वच् पु० घना निविडा त्वक् यस्य। शम्यौ शब्दार्थचि०।

घनद्रुम पु० कर्म०। विकण्टकवृक्षे राजनि०।

घननाभि पु० घनस्य मेघस्य नाभिरिव योनित्वात्। धूमे शब्दर० धूमस्य मेघयोनित्वात् तथात्वम् मेघस्य धूमयोनित्वं च घनशब्दे २७८६पृ० दर्शितम्

घनपत्र पु० घनानि पत्राण्यस्य । १पुनर्नवायाम् राजनि० । २वनच्छदे शिग्रौ च ।

घनपदवी स्त्री ६त० । आकाशे शब्दार्थचि० । तस्य मेघाधारतया तत्सञ्चारस्थानतया च तथात्वम् । "क्रामद्भिर्घनपदवीमनेकसंख्यैः" किरा० ।

घनपल्लव पु० घना निविडाः पल्लवा अस्य । शोभाञ्जने जटा० ।

घनपाषण्ड पुंस्त्री घनेन मेघध्वनिना पाषण्ड इव उन्मत्तत्वात् । मयूरे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

घनफल पु० घनानि निविडानि फलान्यस्य । विकङ्कतवृक्षे राजनि० तत्फलानां निविडतया जायमानत्वात्तथात्वम् ।

घनमूल न० घनस्य समत्रिघातस्य मूलमाद्यम् । यस्य समाङ्कत्रयघातस्य घनरूपता तादृशे अङ्के । एकाद्यङ्कानां घनमूलादि प्रदर्श्यन्ते

१।८।२७।६४।१२५।२१६।३४३।५१२।७२९।१०००

१।२। ३। ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

तस्य मूलानयनं लीला० उक्तं यथा

"अथ घनमूलकरणसूत्रं वृत्तद्वयम् । "आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे पुनस्तथान्त्याद्घनतो विशोध्य । घनं पृथक्स्थं, पदमस्य कृत्या त्रिघ्न्या तदाद्यं विभजेत् फलन्तु । पंक्त्यां न्यसेत्, तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात्, फलस्य । घनं तदाद्याद्घनमूलमेवं पङ्क्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च"

अस्यार्थः यस्य घनमूलं ग्राह्यते तस्याद्यं स्थानं घनस्थानं स्यात् घनशोधनस्थानमित्यर्थः । अथ द्वे स्थाने अघने तदतिरिक्ते तथा पुनः घनस्थानम् अघने द्वे इति पुनःपुनरित्यर्थः। अन्त्यात्घनतः स्थानात्घनं विशोध्य तस्य घनस्य पदं पृथक्स्थं स्थाप्यं तस्य पदस्य कृत्या त्रिघ्न्या तदाद्यम् अघनस्थानं विभजेत् । फलं तु पूर्वमूलपङ्क्त्यां न्यसेत् । तस्य फलस्य कृतिम् अन्त्यनिघ्नीं पङ्क्तिस्थतदन्तिरिक्तपूर्वकृतिनिघ्नीमित्यर्थः । त्रिघ्नीञ्च तत्प्रथमादाद्यघनस्थानात् त्यजेत् । तदाद्यात्घनस्थानात्फलघनं त्यजेत् । एवं पुनः तदाद्या अस्य पङ्क्त्यात्मकपदस्य कृत्या त्रिघ्न्या तदाद्यं विभजेत् । फलन्तु पङ्क्त्यां न्यसेत् । तत्कृतिम् अन्त्यनिघ्नीं त्रिघ्नीं तत्प्रथमात् त्यजेत् । तदाद्यात् फलस्य घनं त्यजेदिति । एवंकृते या पङ्क्तिर्भवेत् तद् घनमूलं भवति" । "अङ्कस्य वामागतिः" इत्युक्तेः वामस्थिताङ्कस्यान्त्यत्वं दक्षिणस्थस्य चाद्यत्वमिति बोध्यम् । घनपदमप्यत्र । "घनपदञ्च ततोऽपि घनात् वदे । यदि घनेऽस्ति घना भवतोमतिः" लीला० । घनं मूलमस्य । २मोरटवृक्षे पु० राजनि० ।

घनरस पु० घनस्य मेघस्य मुस्तकस्य वा रसो निष्यन्दः । १जले । २कर्पूरे च कर्म० । ३सान्द्ररसे । घनोरसोऽस्य । ४पीलुपर्ण्यां ५मोरटवृक्षे च मेदि० । ६निविडरसके त्रि० । जले तु न० रत्नको० । [किरा० ।

घनवर्त्मन् न० ६त० । आकाशे "घनवर्त्म सहस्रधेव कुर्वन्"

घनवल्लिका स्त्री घना निविडा वल्ली यस्याः कप् ह्रस्वः । १अमृतस्रवालतायाम् । घनस्य वल्लीव २विद्युति राजनि०

घनवल्ली स्त्री घनस्य मेघस्य वल्लीव । १विद्युति २अमृतस्रवालतायाम् राजनि० । [६त० । २मेघवाते ।

घनवात पु० घनो निविडोवातोऽत्र । १नरकभेदे हेमच० ।

घनवास पु० घनोवासो यस्यासौ । कुष्माण्डे हारा० ।

घनवाहन पु० घन इव शुभ्रं वाहनमस्य । १शिवे । घनोमेघो वाहनमस्य । २इन्द्रे च हेमच० ।

घनवीथि स्त्री घनानां वीथिः । आकाशे । "घनवीथिवीथिमवतीर्णवतः" माघः ।

घनश्याम पु० घनः मेघइव श्यामः । निविडश्यामवर्णे । "अये राम घनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् । यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम्" महानाटकम् । "शुभानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् । हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सं श्रीनिकेतनम्" भाग०श्रीकृष्णरूपोक्तौ ।

घनसार पु० घनस्य मुस्तकस्य सारः । १कर्पूरभेदे १७२२ पृ० विवृतिः । "शरदिन्दुकुन्दघनसारनीहारहारेत्यादि" दशकुमा० । घनोनिविडः सारोऽस्य । २दक्षिणावर्त्तपारदे मेदि० । ३वृक्षभेदे ४जले च धरणी । ६त० । ५मेघ वारिदे ।

घनस्कन्ध पु० घनः स्कन्धो यस्य । कोशाम्रवृक्षे राजनि० ।

घनस्वन पु० ६त० । १मेघध्वनौ । घनेन तच्छब्देन सह स्वनिति स्वन—अच् ३त० । २तण्डुलीयशाके राजनि० ।

घनहस्त पु० घनः समत्रिघातमितोहस्तोऽत्र । दीर्घविस्तारोच्चेषु १हस्तमाने २खातघनहस्तधारिकायां च "हस्तोन्मितैर्विस्तृतिदैर्घ्यपिण्डैर्यद्द्वादशास्रं घनहस्तसंज्ञम् । धान्यादिके तद्घनहस्तमानं शास्त्रोदिता मागधखारिका सा" लीला० ।

घना स्त्री घन+अस्त्यर्थे अच् । १माषपर्ण्यां २रुद्रजटायाञ्च राजनि० तयोर्निविडपत्रत्वात् तथात्वम् । ३निविडायां स्त्रियाम् । "प्रदोषतमसोऽपि घनाम्" (बाधम्) माघः ।

घनाकर पु० ६त० । घनानामाकरः घनान् आकिरति आ+कृ—अच् वा । वर्षाकाले शब्दरत्ना० ।

घनागम पु० आगम्यतेऽत्र आ+गम—आधारे घञ् । घनानां मेघानामागमः ६त० । वर्षाकाले "घनागमे राजपथे हि पिच्छिले" नैष० । भावे घञ् ६त० । २मेघागमने च ।

घनाघन पु० हन–अच् नि० । १इन्द्रे २वर्षुकमेघे मत्ते मातुके ३गजे, अमरः ४अन्योन्यघट्टने पु० । ५निरन्तरघातुके त्रि० हेमच० । "ततोऽर्ज्जुनं भिन्नकटेन दन्तिना घनाघनेनानिलतुल्यवर्च्चसा" भा० क० २८अ० । वर्षुकमेघश्च भा० शा० २२०अ० दर्शितो यथा "बहुधाभा बहुधा येन नीताः पृथग्जनाः । वर्षमोक्षकृतारम्भास्ते भवन्ति घनाघनाः" "कालञ्जहायुनाश्लिष्टे यथा व्यक्तो घनाघनः" हरि० ८७ । ७काकमाच्यां स्त्री

घनात्यय पु० घनानामत्ययोऽत्र । शरत्काले हेमच० । "वार्त्तिकानां घनात्यये" सुश्रु० । ६त० । २घनातिक्रमे पु० । घनव्यवायोऽप्यत्र । "घनव्यवायेन गभस्तिमानिव" रघुः

घनामय पु० घनो दृढः आमयो यस्मात् ५ब० । खर्ज्जूरवृक्षे त्रिका० ।

घनामल पु० घनोऽमलः विशेषणस० । वास्तूकशाके त्रिका०

घनाश्रय पु० ६त० । आकाशे हेमच० ।

घनोदधि पु० घन उदधिरत्र । नरकभेदे हेमच० ।

घनोपल पु० ६त० । करके (शिल) हेमच० ।

घम्ब गतौ भ्वा० पर० सक०सेट् । घम्बति अघम्बीत् । जघम्ब

घर पु० हन्यते गम्यतेऽतिथिभिः हन— "हन्तेरन् घश्च" उणा० नलोपश्च । गृहे दशपादीवृत्तिः ।

घरट्ट पु० घृ—सेके णिच् घरं सेकमट्टते अट्ट—अतिक्रमे अण् उप० स० । (याँता) प्रसिद्धे वस्तुपेषणयन्त्रे "प्रतिघरट्टपथे घरट्टजात्" नैष० । [मतुषत्रभेदे शब्दर० ।

घर्वट पु०घृ—णिच् घरे सेकाय घटते घट अच् । (आङ्गारा)

घर्घर पु० घर्घेत्यनुकरणशब्दं राति रा—क । १घरट्टादिध्वनिभेदे । २तद्युक्ते त्रि० "कलहायघनान् यतुत्थितादतुनाद्यमुच्छति घर्घरस्वरः" नैष० । ३पर्व्वतद्वारे ४द्वारे ५उलूके ६नदभेदे च पु० मेदि० । ६ध्वनिमात्रे ७हास्ये हेमच० । घर्घरनदश्च अङ्गदेशान्तर्गतः विन्ध्याद्रेर्निर्गतः गङ्गायां सङ्गतः चम्पानगरीतोऽनतिदूरपूर्वस्थः । (घाघर) लोकप्रसिद्धः ८क्षुद्रघण्टायां स्त्री । "घर्घरा क्षुद्रघण्टी स्यात्" भक्ति० धृतवाक्यम् । "प्रवाचचूडाः कलघर्घरारवैः" माघः । घर्घरेति शब्दानुकरणम् तथा ध्वनिभेदः । तादृशध्वनिभेदएव घर्घरेति मल्लि० । ९वीणाभेदे मेदि० । घर्घर+अस्त्यर्थे अच् । घर्घर नदसङ्गतायां १०गङ्गायां स्त्री वा गौरा० ङीष् । घर्घरस्वनाप्यत्र । "घृणावती घृणिनिभिर्घर्घरी घनमादिनी । घृष्टघ्नापिङ्गरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना" काशीख० २९अ० गङ्गानामोक्तौ । स्वार्थे क नदभेदे पु० । "शोणो घर्घरकै जलं तु रुचिदं सन्तापशोषापहम् । पथ्यं वह्निकरम् तथा च बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम्" राजनि० ।

घर्घरिका स्त्री घर्घरोऽस्त्यस्याः ठन् । १क्षुद्रघण्टिकायां २नदीभेदे ३वादित्रभाण्डे ४भृष्टधान्ये हेमच० । ५वाद्यभेदे विश्वः ।

घर्घरित न० घर्घरं करोति णिच्—भावे क्त । शूकरजातीयध्वनिभेदे । "निशम्यते घर्घरितं स्वखेदं श्रायिष्णु मायामयशूकरस्य" भाग० ३।१३।२५ ।

घर्घुर्घा स्त्री ए—विच् घुर—ध्वनौ क्विप् तौ हन्ति हन—ड नि० हस्य घः । (घुरघुरिया) कीटभेदे यमकीटे रत्नमा०

घर्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । घर्वति अघर्वीत् । जघर्व

घर्म्म पु० घरति अङ्गात् घृ—सेके (घाम) कर्त्तरि मक् नि० गुणः । १अङ्गनिष्यन्दे स्वेदे श्रमजवारिणि । घरत्यङ्गमनेन करणे मक् । २आतपे ३ग्रीष्मकाले तयोः अङ्गस्वेदसाधनत्वात्तथात्वम् । ४आतपयुक्ते दिवसे निघ० । स्वेदश्च आतपादिव सत्त्वविकारत्वादपि भवति यथाह सा०द० "विकाराः सत्त्वसम्भूता सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः । सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः" इति विभज्य "वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्म्मश्रमादिभिरिति" लक्षणं स्वेदोलक्षितः ५यज्ञे निघ० । "पितृभिर्घर्म्मसद्भिः" ऋ० १०।१५।९। "धर्मसद्भिः यज्ञसादिभिः" भा० । वै० घृ—दीप्तौ मक् । वैदिकप्रयोगे ६दीप्ते त्रि० घर्म्मस्वरसशब्दे उदा० । ७रसे "मधुनः सारघस्य घर्म पात वसवः" यजु० ३८।६। "घर्मं रसम्" वेददी० ८गवादि निष्यन्दे दुग्धे पु० तस्य गोःक्षरणात्तथात्वम् । "घर्माय दीष्व" यजु० ३८।३। हे वत्स ! घर्माय घर्मार्थं दीष्व देहि पयः शेषय मा सर्वं पासीत्यर्थः" वेददी० । "रत्न संदानमादाय" कात्या० श्रौ० २६।४।१। "वत्सानम् घर्मधुगर्थनार्थीय पाययती रत्न : 'कर्कः । "उपयमन्यामाविश्वति घर्म्मम्"

कात्या०श्रौ० २६।६।१७। "घर्म्यं घर्मसंबन्धि तन्मध्यस्थितमाज्यं पयसन्यां स्रुचि आसिञ्चति" कर्कः परीशाभ्यां घर्म्मं मुत्पाद्य स्रुक्पक्कारस्योपर्य्यधोमुखं करोतीत्यर्थः" धं०व्या०घर्मसम्बन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति एवं स्रुक्स्थम् शीतमधुना घर्मस्य स्रुचि नयतीत्यर्थः" यजु० ३८।१६। वेददी० । तव निदाघकाले "निःश्वासहार्य्यांशुकमाजगाम घर्मः प्रियावेशमिवोपदेष्टुम्" रघुः । ऊष्मणि "स वमन् रुघाम्बु घनघर्मविगलदरुणाङ्गमण्डलः" माघः ।

घर्म्मचर्चिका स्त्री घर्मकृता चर्च्चिकेव । (घामाचि) इति ख्याते घर्मविचर्चिकायाम् । "स्वेदयान्तीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकश्रमैस्तथा । ततः स्वेदः प्रवर्त्तेत दौर्गन्ध्यं घर्मचर्चिका । राजिकाकृतिरुष्णा या यतो घर्मविचर्चिका" इति प्रयोगामृतम् । घर्मविचर्चिकाप्यत्र ।

घर्म्मदीधिति पु० घर्म्मो दीधितौ यस्य । सूर्य्ये "यः ससोम इव घर्म्मदीधितिः" रघुः । घर्म्मद्युति घर्म्मभानु घर्म्मरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र "घर्म्मद्युतेरिह दुहः पटलेन धाम्नाम्" किरा० । "या घर्म्मभानोस्तनयापि शीतलैः" माघः । "लोकालोकव्याहतो घर्म्मरश्मिः" भावः ।

घर्म्मदुह् स्त्री घर्म्मं दुग्धं दोग्धि दुह–क्विप् ६त० । दुग्धदुहायां धेन्वाम् "घर्म्मधुगभ्यासे चादोहे च" कात्या० श्रौ० २५।६।२। घर्म्मदुघाप्यत्र । "घर्म्मदुघाया दोहनप्रदेश" तात्कृत्ये कर्कः ।

घर्म्मपावन् घर्म्मसम्बन्धिनं पिबति पा–वनिप् । ऊष्मपाख्ये पितृगणभेदे । "स्वाहा पितृभ्य ऊर्द्ध्वबर्हिभ्यो घर्म्मपावभ्यः" यजु० ३८।१५।

घर्म्मसद् पु० घर्म्मं यज्ञं सीदति सद–क्विप् । यज्ञसादिषु पितृषु । "नमो पितृभिर्घर्मसद्भिः" ऋ० १०।१५।८।१०। "घर्मसद्भिः यज्ञसादिभिः" भा० ।

घर्म्मस्तुभ पु० घर्म्मं स्तुभ्नाति स्तुभ–क्विप् । वायौ । प्रचारेण तस्य नाशात्तथात्वम् । "घर्मस्तुभे (मारुताय) दिव आ पृष्ठे यज्व" ऋ० ५।५४।१।

घर्म्मस्वरस् पु० जिघर्त्ति घै० घृ–क्षरणे दीप्तौ मक् नि० । घर्म्माः दीप्ताः स्वृ–असुन् स्वरसोऽशेषाम् । दीप्तध्वनौ । "घर्म्मस्वरसोनद्यो अप व्रन्" ऋ० ४।५५।६ "घर्म्मस्वरसः दीप्तध्वनयः" भा० ।

घर्म्मस्वेद पु० घर्मोदीप्तः स्वरनु वा स्वेदो, घर्मे यस्य स्वेदो भीतर्थोऽस्य । १दीप्तगमने २धरस्रुत्स्वेदजले ३यज्ञे गम्भरि च "ब्रह्माप यान्ति येभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट्" ऋ० १०।६७।७। घर्मस्वेदेभिः दीप्तागमनैर्यद्वा क्षरदुदकैः अथवा घर्मो यज्ञः तं प्रति गन्तृभिः" भा० ।

घर्म्मान्त पु० घर्मस्य ऊष्मणोऽन्तोऽयत्र । वर्षाकाले राजनि० । "घर्मान्ते तोयदोर्म्मिभिः" हरिवं० १७७अ० ।

घर्म्मान्तकामुकी स्त्री ७त० बलाकायाम् राजनि० । वर्षाकाले एव तस्याः कामयमानत्वात् तथात्वम् ।

घर्षण न० घृष–भावे ल्युट् । (घषा) व्यापारभेदे ।

घर्षणाल पु० घर्षणीयालाति आल+पर्य्याप्तौ अच् । शिलापुत्रे (नोटा) त्रिका० ।

घर्षणी स्त्री घृष्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् ङीप् । हरिद्रायां [त्रिका० ।

घस्त् न० घस्त+घृतो० । तक्रे घोले शब्दच० ।

घष(स) क्षरणे भ्वा० आत्म० अक० सेट् इदित् । घंष(स)ते अघंषि(सि)ष्ट । जघंषे(से)

घस भक्षणे भ्वा० पर० सक० अनिट् । घसति । लृदित् अघसत् । जघास जक्षतुः जघसिथ जघस्थ । घस्तः वेदे ग्वि: लोके, घस्तिः ।

घसि पु० घस–भावे इन् । भक्षणे हेमच० ।

घस्मर त्रि० घस–क्मरच् । भक्षणशीले । "सुराध्वरे घस्मरजित्वरेण" भट्टिः । "घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम" भा० क० ४० अ० । कौशिकपुत्राणां गर्गशिष्याणां गुरुगवीमांसभक्षणात् व्याधमृगादियोनिप्राप्तानां सप्तानां मध्ये मृगभेदे "शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः । त्रासानुत्पाद्य संविग्ना रम्ये कालञ्जरे गिरौ । उन्मुखःनिर्य्यव्रतः स्वच्छकर्णो विलोचनः । पण्डितो घस्मरोनादी नामतस्तेऽभवन्मृगाः" हरिवं० २१अ० ।

घस्र पु० घसत्यन्धकारं घस–रक् । १दिवसे अमरः । २हिंस्रे त्रि० मेद० ३कुङ्कुमे न त्रिका० ।

घा स्त्री हन–बा०ड हस्य घश । १काञ्च्यां २घाते च मेदि० ।

घाट पु० घट–चुरा०–अच । ग्रीवायाः पश्चाद्भागे घण्टौ (घाड़) शब्दर० । तदेवार्थे स्त्री टाप अमरः । "दंष्ट्रास्तु दुष्टाश्चव एव मन्यां सपीड्य घाटां हृकजाः शौचाम्" सुश्रु० । ३घट्टे ४गवादिप्रचारस्थानभेदे "घाटाः किं बहुलोत्तानरभिज्ञाः सर्व्वतोव्रजे" हरिवं० ३२१अ० । घाटा अस्त्यस्य अर्श०अच् । ५घाटायुक्ते त्रि० ।

घाटाल पु० घाटा+सिध्मा० अस्त्यर्थे लच् । सुश्रुतोक्ते सान्निपातिकविद्रधिरोगलक्षणभेदे "नानावर्णरुजास्रावो घाटालोविषमोमहान् । विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः" सुश्रुतः" । घाटावस्य मध्याद्युक्ता-

रस्याभवत् गम्भीरतायुक्तत्वात् तद्वदुन्नतानतत्वेन च तथात्वम् ।

घाटिका स्त्री घाटा स्वार्थे क । घाटायाम् शब्दच० ।

घाण्टिक पु० घण्टया चरति ठक् । "राज्ञां प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः' इत्युक्तलक्षणे राज्ञां प्रबोधनाय घण्टां वादयित्वा १स्तुतिपाठके २घण्टावादके त्रि०अमरः । अस्य घाटिकइत्यमरटीकायां भरतः पपाठ। घण्टा तदाकारं पुष्पमस्त्यस्य ठन्। ३धुस्तूरे शब्दमा० तस्य तदाकारकुसुमत्वात्तथात्वम् "पुष्पे घाण्टिकघोषिकयवनवणिक्कितवकुसुमानि"। "उपतापं यान्ति च घाण्टिका विभेदश्च शिल्पानाम्। बृ०स०१०अ०। शपथवचनेन ४व्यवहारिणि" प्रा० त०। "राजपौरुषिके विप्रे घाण्टिके परिचारके"। दैवपैत्रयोः अपाङ्क्तौ तस्याभोज्यान्नतामाह यमः "राजान्नं हरते तेजः" इत्युपक्रमे "पाप्मा तथान्नं शौण्डस्य घाण्टिकस्य तथैव च । इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषामन्नं विवर्जयेत् । कृच्छ्रं द्वादशरात्रं वा तप्तकृच्छ्रमथापि वा"। "घाण्टिकोऽदिव्यवाचकः" प्रा० त० ।

घात पु० हन–घञ् । १प्रहारे, २मारणे, ३ पतने, गुणने च । "चरेत् व्रतमहत्वाऽपि घातार्थञ्चेत् समागतः" याज्ञ० । "पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः" भा० आ० १४८अ० । "सर्पद्विषातः क्षतिमच्छतोऽस्य" लीला० । करणे घञ् । ४वाणे मेदि० । चतुरङ्गक्रीडायां वलादीनां स्थानविशेषेषु ५अन्यवलानामागमे तदपसारणेन तत्स्थाने तदाक्रान्ते। चतुरङ्गशब्दे दृश्यम् । जन्मतारापेक्षया ६निधनाख्ये सप्तमषोडशचतुर्विंशतितमनक्षत्रे च ।

घातक त्रि० घातयति हन–ण्वुल् । हननकर्त्तरि । "अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः" मनुः । अत्र खादकस्यापि घातकत्वमुक्तं मिताक्षरायां तु कर्तृप्रयोजकादीनां घातकत्वं समर्थितं यथा

"हन्तिरयं प्राणवियोगकरे व्यापारे रूढः । यद्व्यापारसमनन्तरङ्कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति स ब्राह्मणं हतवानिति ब्रह्महा" । 'तथाशब्दः प्रकारवचनोऽनुग्राहकप्रयोजकादिवर्त्तिसंग्रहार्थः । अनुग्राहकश्च यः पलायमानमभिलक्षयदन्यान् दर्शयन् हन्तारमपरिरक्षन् हन्तुर्हिंसामुपजनयन्नुपकरोति स उच्यते । अतएव मनुना अनुग्राहकस्य हिंसाफलसम्बन्धो दर्शितः "बहूनामेककार्याणां सर्वेषाम् शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः" इति । तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन फलसम्बन्ध उक्तः "प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्त्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्म्मसु योभूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः" इति । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकः प्रयोजकः स च त्रिप्रकारः। आज्ञापयिताऽभ्यर्थयमान उपदेष्टेति। तत्राज्ञापयिता नाम स्वयमसक्तः स्वाधीनभृत्यादिकं यः प्रेषयति मदीयममित्रं जहीति स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः प्रार्थनादिना अमुं व्यापादयेति समर्थं प्रवर्त्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्ध्यर्थमेव प्रयोक्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनः त्वं शत्रुमिमं व्यापादयेति मर्म्मोद्घाटनाद्युपदेशपुरःसरम्प्रेरयन् कथ्यते । तत्र च प्रयोज्यगतमेव फलमिति तेषाम्भेदः । अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकः स च द्विप्रकारः कश्चित् स्वार्थसिद्ध्यर्थमनुजानाति कश्चित्परार्थमिति । नन्वनुमननस्य कथं हिंसाहेतुत्वं न तावत् प्राणवियोगोत्पादनेन तस्य साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यत्वात् नापि प्रयोजकस्येव साक्षात् कर्तृप्रवृत्त्युत्पादनद्वारेण, प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च साधु त्वया व्यवसितमिति प्रहृतमेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम् । तादृशस्यानुमननस्य हिंसासाध्यहेतुत्वाद्व्यर्थत्वाच्च। उच्यते यत्र हि राजादिपारतन्त्र्यात् स्वयं मनसा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिनिरोधे दण्डादिभयाद्वा शिथिलप्रयत्नो राजाद्यनुमतिमपेक्षते तत्रानुमतिर्हन्तुः प्रवृत्तिमुपोद्बलयन्ती हिंसायामपि हेतुतां प्रतिपद्यते । तथा योऽपि भर्त्सनेन ताडनधनापहारादिना परान् कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्युत्पादनद्वारेण हिंसाहेतुर्भवत्येव । अतएव विष्णुनोक्तम् "आक्रुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वापि वियोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" । तथा "ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च । यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति" । न च सकृतैश्चर्याक्रोशनादिषु कस्यचिन्मन्युत्पत्त्यदर्शनादकारणतेति शङ्कनीयम् पुरुषस्वभाववैचित्र्यात् येऽन्यतरेणापि निमित्तेन जातमन्यवो भवन्ति तेष्वव्यभिचार इति साकारणता । एतेषाञ्चानुग्राहकप्रयोजकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात् प्रायश्चित्तगुरुलाघवमूह-

व्यम् "यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः" इति वचनात्तथाऽनुग्राहकस्य तावत् स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वं सत्यपि, साक्षात्प्राणवियोगफलकखड्गप्रहारादिव्यापारयोगित्वाभावेन साक्षात्कर्तृत्वं, यो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्वमल्पप्रायश्चित्तञ्च, प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वं, प्रयोजकादीनां मध्ये पराधप्रवृत्तेरुपदेष्टुरल्पफलत्वम्। ननु प्रयोजकस्य कृत्स्न्याभावात् प्रयोज्यस्य न फलसम्बन्धो युक्तः यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्त्तमानस्यापि फलसम्बन्धस्तर्हि स्थपतितडागखनित्रप्रभृतीनामपि मूल्येन प्रवर्त्तमानानां स्वर्गादि फलप्राप्तिप्रसङ्गः। उच्यते। "शास्त्रफलप्रयोक्तरीति" न्यायेनाधिकारिकर्तृगतफलजनका देवकुलतडागनिर्माणादयः। न च स्थपतितडागखनित्रादयो देवकुलतडागादिकरणादिष्वधिकारिणोऽस्वर्गकामित्वात्। अतः परप्रयुक्त्या प्रवर्त्तमानानामप्यहिंसायामधिकारित्वाद्धिंसायां च तद्गतिक्रमनिबन्धनो दोषः। अनुमन्तुस्तु प्रयोजकादिवदल्पफलत्वमयोजकव्यापाराद्युपकारकत्वात्प्रधानत्वाच्च अनुमननका निमित्तिनः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यवहिततया मरणानुसन्धानं विना प्रवृत्तत्वाच्चान्यस्मात् सकाशादल्पफलत्वम्। ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वन्तर्हि मातापित्रोरपि जन्मप्रदानोपलक्षणेन जनकत्वप्रसङ्गः। उच्यते नहि पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वम् अकारणस्यापि तथा भावित्वापत्तेः। यत् खलु स्वरूपातिरिक्तकार्योपयोगव्यापारयोगि भवति तद्धि कारणं, "श्वेतरथन्तरसाम्ना साम्नः स्तोत्रेन्द्रवायव्यात् ग्रहात् गृह्णातीति" रथन्तरसाम्नैव स्तोत्रैरिन्द्रवायव्यग्रहाकरणं, न हि तत्र सोमयागः कार्येण कारणं व्यभिचारात्। न च पित्रोस्ताहगपकारणलक्षणयोगित्वमिति नातिप्रसङ्गः। अनेनैव न्यायेन धर्मार्थमीप्सना निर्मितकूपवाप्यादौ प्रमादपतितप्राणिमरणे खानयितुर्दोषाभावः। न हि कूपोऽनेन खानितः अतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं "कूपखननिमित्तव्यापादनं यथाऽऽक्रोशादौ अतः कूपकर्त्तुरपि कारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति मातापित्रादिवदेव। तथा कश्चित्सत्यपि हिंसानिमित्ततायोगित्वे परोपकारार्थं प्रवृत्तो वचनाद्दोषाभावः यथाह संवर्त्तः "बन्धने गोश्चिकित्सार्थे मूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्तिश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते। औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणादिषु। दीयमाने विपत्तिः स्यात् स पापेन न लिप्यते। दाहच्छेदसिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम्। प्राणसन्त्राणसिद्ध्यर्थं, प्रायश्चित्तं न विद्यते" इति। एतच्चेदानीं निदाननिपुणभिषग्विषयम्। इतरत्र "भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यः" इत्यत्र दोषो दर्शितः। यत्र तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्वतोऽपि नाम गृहीत्वोन्मादादिनात्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः। "अकारणं तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत्। तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यः परिकीर्त्तयेदिति" स्मरणात्। तथा यत्राप्याक्रोशकादिजनितमन्युरात्मानं खड्गादिना प्रहृत्य मरणादर्वागाक्रोशनादिकृता धनदानादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः श्रावयति नाक्रोशककृतापराध इति तत्रापि वचनान्न दोषः। यथाह विष्णुः "उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत् पुनः। तस्मिन् मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते" इति। एवमादि प्रयोजकादीनां दोषगुरुलघुभावपर्यालोचनया प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः" मिता०।

प्राय० वि० तत्र पञ्चविधत्वमुक्तं यथा

"प्राणवियोगफलकव्यापारो वधः तन्निष्पादकत्वञ्च साक्षात् परम्परोदासीनं स्वकृतिकारपरिगणितं वधित्वम् अतो नैपुणकारादिव्यतिव्याप्तिः तच्च पञ्चविधं स्मृतिस्मरणात् कर्त्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुग्राहको निमित्ती चेति यथा चापस्तम्बः "प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति स्वर्गनरकफलभोक्तारो योभूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः"। अनुग्राहकमाह याज्ञवल्क्यः "परेद्धतमपि ज्ञात्वापि घातार्थं त्रिषु समागतः" तथा मनुः "बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम्। यद्येकोघातकस्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः"। भविष्ये "यद्येकं बहवो विघ्न घ्नन्ति विप्रमनागसम्। तदेषां निष्कृतिं वच्मि शृणुष्वैकमना गुह!। तेषां यस्य प्रहारेण स विप्रो निधनं गतः। सरस्वतीप्रतिस्रोतः सञ्चरेत् पापशुद्धये"। कर्त्ता द्विविधः। एकोवध्यप्रतिरोधकः अन्यः स्वरूपप्रहर्त्ता। निमित्तिनमाह विष्णुः "अन्यायेन गृहीतस्वो न्यायमर्थयते तु यः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्"। अत्र नरान्तरव्यापारव्यवधानेन वधनिष्पादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः सोऽपि द्विविधः। एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदातिं वेतनादिना वधार्थं प्रवर्त्तयति

अपरः स्वतःप्रहरणेन मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति। अनुमतिदाता अनुमन्ता अनुमतिश्च द्विविधा। एका यद्विरोधाद्धननं न सम्भवति तस्य विरोधिनोमया निरोधः कर्त्तव्य इति बुद्धिरनुमतिः। अपरा एवं हन्मीतिवचने शक्तस्याप्रतिषेधः। अतएव कात्यायनः "स्वं द्रव्यं दीयमानन्तु यत् स्वामी न निवारयेत्। पश्यन्नर्थिभिर्वा परैर्वापि दत्तं तेनैव तद्भवेत्"दत्तमिति दातुमनुमतमित्यर्थः। तथा "प्रार्थ्यमानोऽर्थिना यत्र योऽर्थो न विचारितः। दानकालेऽथवा तूष्णीं स्थितः सोऽर्थोऽनुमोदितः"। अत्राप्रतिषेध एवानुमतिरुक्ता। अतएव "परवचनमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति" न्यायविदः। वध्यस्य पलायनादिरोधकोऽनुग्राहकः। उद्देश्यत्वे सति हन्तुर्मन्यूत्पादको निमित्ती। तत्र प्रयोजकस्य कर्त्तृप्रयुक्तिद्वारेण वधकारणत्वम् अनुमन्तुश्च कर्त्तुर्निर्भयत्वेन दृढतरप्रहारोत्पत्तिद्वारेण, अनुग्राहकस्य पलायनाद्यसम्भवेन हननीयस्थैर्य्यं कुर्वतः प्रहारस्वरूपोत्पत्तिद्वारेण कारणत्वं, निमित्तिनो हन्तृमन्यूत्पादनद्वारेण इति प्रयोजकादीनां च चतुर्णां व्यवहितहननकारणानाम् अवान्तरव्यापारप्रकारभेदाद्भेदः। अतः पञ्चविधं वधित्वम्" ॥

प्रयोजककर्त्तृत्वं दूषयित्वा स्वमतं तेन दर्शितं यथा "तस्माच्चेतनान्तरव्यापाराव्यवधानेन वधनिष्पादकचेतनः कर्त्ता, कर्म्म करणादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा कर्त्तेति सामान्येन कर्त्तृलक्षणः। यत्र पदातिद्वारा प्राणान्हन्ति तत्र न पदातेः कारणत्वं हननकर्म्मकाले कर्त्तृव्यापारव्याप्यत्वाभावात् न वा तत्राव्यवधायकत्वं प्रमाणाभावात् खड्गस्य तु व्यवधायकत्वेऽपि न दोषः तस्य चेतनत्वाभावात् न वा तस्य व्यवधायकत्वं हन्तृव्यापारे हन्तुः साक्षादेव कारणत्वात् द्वैधीभावफलनिष्पत्तौ खड्गव्यापारस्य सहकारितामात्रम् अतएवाश्वेन पदातिना च राजा सञ्चरतीति सत्यपि चेतनान्तरव्यापारे तस्य सहकारितामात्रं न तु व्यवधायकत्वं स्वव्यापारे राज्ञः साक्षात्कारणत्वात् एवञ्च यजमानस्य स्वव्यापारे यागे देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणे साक्षात्कारणत्वमेव प्रक्षेपादौ च तदङ्गे ऋत्विगादिव्यापारः, सत्रेऽपि साधारणद्रव्यत्यागात् सम्प्रदायानामेव कर्त्तृत्वम् एकस्य तदसम्भवात् यागव्यतिरिक्तकर्म्मणि प्रत्येकं सम्प्रदायानां कर्म्मव्यवस्था। अथ वा "स्वर्गकामो यजेत" "सम्प्रदायावराद्धिकामाः सत्रमुपासीरन्निति" वेदे कामिनां कर्त्तृत्वावगतेस्तदनुपपत्त्या ऋत्विग्व्यापारान्तर्भावो न व्यवधायकः आग्नेयादिकरणत्वानुपपत्तिकल्पितापूर्व्ववदिव। न चेह तथा, कर्त्तृत्वे प्रमाणाभावात् तस्मात् पूर्व्वोक्तकर्त्तृलक्षणानाक्रान्तत्वादस्वतःप्रहृतपदातिप्रेरको न वधकर्त्ता किन्तु प्रयोजक एव। अनुग्राहकोऽपि न कर्त्ता कर्त्तृलक्षणाव्याप्तत्वात् सत्वे तु विशेष एक एव। पाक्षिकमरणानुमन्तृत्वान्निमित्तिनोऽनुमन्तृत्वमनुमन्तॄणाम् एवं प्रयोजकस्यानुमन्तृत्वापत्तेः अतो मन्यूत्पादनद्वारा योनिमित्तवान् स निमित्तीत्यनुमन्तृतः प्रकारान्तरमेवायं प्रयोजकादिवत् अतो यथा कथञ्चिन्निमित्ततामात्रेण यदि निमित्तवधः तदा मातापित्रोरिपुकारस्यापि निमित्तत्वं स्यादिति निरस्तं, ननु सत्यपि मन्यूत्पादने न निमित्तत्वं यथा वध्यस्य वधकमन्यूत्पादकस्य, तस्मादनुत्पादितमन्युः कश्चित् कमपि व्यापादयति, अस्मत्यपि मन्यूत्पादे निमित्तत्वं यथा मरणाभिसन्धानेन अन्ये विषमक्षणमिति तस्य कर्त्तृत्वं कथमिति मरणान्तरविषभक्षणव्यापारव्यवधानात् अतमोऽपि कर्त्तृत्वमतो न सन्देहमतं निरस्तं सर्वं मनाप्रतिकूलवर्त्तिलक्षणो वाचिककायिकनिमित्तानामेव निमित्तीति निमित्तिलक्षणं वेदुकारस्य वधस्य वा निमित्तभावो निषिद्धः अन्यथास्मदादेरपि निषिद्ध एव। अहितमारणादिकं मरणफलकं निमित्तिनिरूपणेन क्रियमाणं न पापहेतुरिति यद्दता अहितं मरणफलकमहितमहत्या क्रियमाणं पापहेतुरिति दर्शितं निमित्तवधापवादकत्वेन, एतच्च वक्ष्यते एवं यत्राभिसन्धानं नास्ति हेतुनरव्यवस्थापितं विषं खादित्वा कश्चिन्म्रियते तत्र न वधित्वम् एवं व्याधादिमारणाभिसन्धानादन्यस्य मरणे न वधित्वम् एवं कूपखननादावपि। मरणाभिसन्धाने तु तत्रापि वधित्वम्। यथा यः कश्चित् संशयस्थाने मरणाध्वने प्रवर्त्तते च मरणाशङ्का भवति तत्र प्रस्यापितोऽयदि म्रियते तत्र वधित्वं, पाक्षिकमरणाभिसन्धानात् अतएवेतरनिमित्तिनो विपक्षगुरुत्वम् तथा च याज्ञवल्क्यः "कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्य्यात् म्रियेत प्रहितो यदि"। बौधायनः "गुरुः प्रयुक्तश्चेन्म्रियते गुरुस्त्रीन् कृच्छ्रान् चरेत्"। उपकाराचरणेन वधनिष्पत्तौ निमित्तवधापवादमाह संवर्त्तः" "औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणेषु च। प्राणिनां प्राणनाशार्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते। यन्त्रणे गोश्चिकित्सायां मूढगर्भविमोचने।

यत्र क्षते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते"। मूढगर्भो ऽन्तर्मृतगर्भः। तथा "दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्व्वताम्। द्विजानां गोहितार्थेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते"। याज्ञवल्क्यः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम्। विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च"। विशेषमाहाङ्गिराः "औषधे तु न दोषोऽस्ति स्वेच्छया पिबते यदि। अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं न संशयः"। मन्युत्पादने निमित्तवधमाह वृद्धशातातपः "गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीसम्बन्धकृतेऽपि च। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" विष्णुः "अन्यायेन गृहीतस्वो न्यायमर्थयते तु यः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्"। तथा वृहस्पति नाम्ना पठितानि वचनानि "ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। गुर्व्वर्थं पितृमात्रर्थमात्मार्थमथ वा पुनः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" षट्त्रिंशन्मतमिति कृत्वा पठितम् "आक्रोशितस्ताडितो वा धनैर्वा परिपीडितः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्"। अत्रोद्दिश्येति सर्व्वत्र कीर्त्तनात् उद्देशाभावे निमित्ततामात्रेण वधित्वं नास्ति, अर्थादिहरणाक्रोशनताड़नादीनां मन्युकारणानामुपात्तत्वादेतेषामभावे धनाद्यर्थं वृक्षारोहणादिना ये म्रियन्ते तत्र कीर्त्तनमात्रेण निमित्तवधोनास्ति तथा च पठन्ति "असम्बन्धेन यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत्। तस्यैव तद्भवेत् पापं न तु यं परिकीर्त्तयेत्"। असम्बन्धेनेति वाक्कृतादिसकलापराधसम्बन्धाभावपरम्। यत्तु "सम्बन्धेन विना देव! शुष्कवादेन कोपितः"। इति भविष्यपुराणवचनं वधिकप्रायश्चित्तविधायकम् तत् वाक्कृतेतरापराधसम्बन्धाभावपरं "शुष्कवादेन कोपितः" इत्यभिधानात्। एवं यत्राक्रोशनादौ पश्चात्कृतेनापराधः तत्रापि न वधः। यथा वृहस्पतिः "आक्रुष्टस्तु यदाऽऽक्रोशंस्ताडितः प्रतिताड़यन्। हत्वाततायिनञ्चैव नापराधी भवेन्नरः" शास्त्रविहितताडनादौ कृते यत्र मिथ्यादि क्रियते तत्रापि वधो नास्त्येव यथा भविष्यपुराणे "पुत्रः शिष्यस्तथा भार्य्या शासितश्चेद्विपद्यते। न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते देवसत्तम!"। अशास्त्रीयताडने दोषो भवत्येव यथा मनुः "पुत्रः शिष्यस्तथा भार्य्या दासी दासस्तु पञ्चमः। प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा। अधस्तात्तु प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन। अतोऽन्यथा तु प्रहरंश्चौरस्याप्नोति किल्विषम्"। एवञ्च विहितदण्डाचरणे शास्त्रीयकरग्रहणे क्रियमाणे यदि म्रियते तदापि वधो नास्त्येव दण्डादिशास्त्रविधिविरोधान्निषेधाप्रवृत्तेः। गोमविक्रयणे तु रागादेव प्रवृत्तिसम्भवान्न विरोधः। आततायिवधापवादमाह वृहस्पतिः "नाततायिवधे हन्ता किल्विषं प्राप्नुयात् क्वचित्। विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात्" किल्विषाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः। अपराधाभावो दण्डनिषेधार्थः। यतः "सर्व्वत एवात्मानं गोपायीत इति श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि आत्मरक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम्। कात्यायनः "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्"। जिघांसीयात् इयात् गच्छेदित्यर्थः। देवलः "उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम्। निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्"। भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः दोषदर्शनं नियमार्थम्। मनुविष्णू "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्"। एवकारो नियमार्थः "तथा नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" यस्माद्धन्तुर्मन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरनुवादः। "आततायिनमाह वशिष्ठः" "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" विष्णुकात्यायनौ "उद्यतासिविषाग्निञ्च शापोद्यतकरं तथा। आथर्व्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु। भार्य्यातिक्रमिणञ्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः। यशोवृत्तहरानन्यानाहुर्धर्म्मार्थहारकान्"। विशेषमाह कात्यायनः "अनाचारितपूर्व्वोयस्त्वपराधे प्रवर्त्तते। प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता" अनाचारितोऽनपकृतः। एतेन पूर्व्वकृतापकारस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता तेन प्रत्यपकारिवधे दोष एव। ननु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषमाह सुमन्तुः "आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्"। तथा भविष्ये "विघ्नन्तमपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन" इति अतः पूर्व्ववचनविरोधः तत्र व्यव-

स्यामाह कात्यायनः "आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः । वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः" । जन्मपदेन जातिः कुलञ्चोच्यते । तेन कन्यमेवया तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टोनाततायी बध्यएव । अतएव भगवद्गीतायामाह "पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः" इति एतान् भीष्मादीन् अत्यन्तोत्कृष्टगुणानित्यर्थः । एवञ्च तादृताततायिनश्चाहनने फलमप्याह बृहस्पतिः "आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् । यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्" यद्यपि "गुरुं बहुश्रुतं हन्यात्" इति श्रूयते तथापि गुरोः बहुकाशात् कुलविद्यातपोभिः श्रेष्ठत्वस्याऽस्युत्कर्षसम्भवात् एवं बहुश्रुतादपि । एवमधमवर्णस्योत्तमवर्णो न वध्यः । पूर्वकृतापराधविषयं वा सुमन्तुवचनम् । गौराततायपि न वध्यः "नाखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणामाततायिनाम् । हस्त्यश्वानां तथान्येषां वधे हन्ता न दोषभाग्" इति कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तशृङ्गिविषयम् विशेषमाह कात्यायनः "उद्यतानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते । निवृत्तास्तु यदारम्भादुग्रहणं न वधः स्मृतः" । तन्त्रोक्ते आह्वमन्त्रसाधकयोः २शुभाशुभज्ञापके राशिचक्रस्थे साधकराश्यपेक्षया साध्यराशेर्द्वादशाष्टचतुःसंख्यान्विते कोष्ठेऽवस्थाने । चक्रशब्दे च राशिचक्रं वक्ष्यते तत्र विवृतिः "षट्त्रिकदशकनवस्तु पोषका द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः" एतच्च विष्णुविषयम् रामार्जुनचन्द्रिकाधृतत्वात्" कृष्णानन्दः ।

घातन न० हन—हन्यर्थत्वात् स्वार्थे णिच्—भावे ल्युट् । १मारणे हनने २यज्ञार्थपशुालम्भने शब्दार्थ० । घातयति कर्त्तरि ल्यु । ३मारके त्रि० हन्तरि सौचादिके युनि तु घतन इत्येव घतनशब्दे विवृतिः । शब्दकल्पद्रुमे घतनेत्यत्र लिपिकरप्रमादकृतघातनशब्ददर्शनात् सि० कौ० सम्मतत्वेन घातनशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव "कृन्त्येर्युज्याद्यन्तयोर्धत्वतत्वे" उणा० ५।४२। घतनस्यैव सिद्धेः दीर्घत्वे निमित्ताभावात् । चुरा०हन्तेस्तथात्वप्रत्ययकल्पने घत्वतत्वविधानानर्थक्यप्रसङ्गात् । एवं मुद्रितपुस्तके "घातनो मारकः" इति दीर्घपाठोऽपि प्रमादकृतएव

घातवार पु० राशिविशेषजातस्याशुभज्ञापके वारभेदे यथा "नक्रे भौमो गोहरिस्त्रीषु मन्दश्चन्द्रोद्वन्द्वे कर्कटेऽजभे बुध कर्कौ । शुक्रः कोदण्डालिमीनेषु, कुम्भे युक्ते जीवो घातवारा न शस्ताः" शब्दार्थचि० ज्यो० वाक्यम् ।

घातस्थान न० ६त० । श्मशाने शब्दार्थचिन्तामणिः ।

घाति पु० हन—इण् । पक्षिवन्धने पक्षिग्रहणे उणादिवृत्तिः

घातिन् त्रि० हन-ताच्छील्यार्थे णिनि । हननकरणशीले स्त्रियां ङीप् ।

घातिपक्षिन् पुंस्त्री०कर्म० । श्येनखगे हारा०स्त्रियां ङीष्

घातुक त्रि० हन-उकञ् । १हिंस्रे २क्रूरे च अमरः ।

घात्य त्रि० हन--ण्यत् । १वध्ये २वधार्हे ३गुणनीये च ।

घार पु० घृ—सेके घञ् । सेचने ।

घारि न० छन्दोविशेषे । "रं विधाय लं निधाय घारि नाम वृत्तमीरितम्" । यथा "राम राम राम राम । घारमेतदेव नाम" । शब्दार्थ चि० ।

घार्त्तिक त्रि० पु० घृतेन निर्वृत्तः ठञ् । घृतपूरे क्षिद्रकुले (घिओड़) पक्वान्नभेदे हेमच० । घृतपूरशब्दे दृश्यम् । "तृतीयस्य घार्त्तिकं ददाति स द्वाह "छिद्रेष्वनयो बहुलीभवन्ति" पद्धत० ।

घार्त्तेय त्रि० घृताया अपत्यम् द्व्यच्कत्वात् ढक् । १दोग्धाया अपत्ये ततः यौधेया० स्वार्थे अञ् । तत्वार्थे स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन् । २तद्राजे च तस्य च यौधेया० तद्राजस्य स्त्रितां न लुक् । घार्त्तेयी । तत्र घार्त्तेयी इति तत्र पाठान्तरम् ।

घास पु० घस--कर्मणि घञ् । गवादीनां भक्ष्ये तृणभेदे अमरः । "घासमुष्टिं परगवे दद्यात् संवत्सरं तु यः" भा० आनु० ६९अ० । "घासं दद्यात् परगवे" प्रा०त० २भक्ष्यद्रव्यमात्रे च "अश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै" यजु० ११।७५। "घासं समिद्रूपम्" वेददी० । "कर्पितं व्याधितं क्लिष्टपानीयमघासकम् । परिश्रान्तं च मन्दञ्च प्रकर्षव्यमरैर्बलम्" भा० आ० १४४अ० ।

घासकुन्द पु० घासार्थः कुन्दः । घासार्थकुन्दे तत्प्रचुरस्थाने ततः कुमुदा० चतुरर्थ्यां ठक् । घासकुन्दिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

घासि पु० घस बा०—इण् । १अग्नौ त्रिका० कर्मणि इण् । २भक्ष्ये तृणादौ त्रि० उज्ज्वलदत्तः "यत्र पर्णो यत्र घासिं जघान" ऋ०१।१६२।१४। "घासिमदनीयम्" भा० ।

घिणा चक्षणे भ्वा०आ०सक० सेट् इदित् । घिण्यते अघिण्णिष्ट जिघिणे ।

घु ध्वने भ्वा० आत्म० अक० अनिट् । घवते अघोष्ट । जुघुवे ।

घु पु० घु—ध्वने बा० कु । १ध्वनौ जटाधरः । अत्र ध्वनिः वनकपोतस्य (घुघु) ख्यातस्य ध्वनिः । नैष० पादयो अक्रं

भविष्यति "दाधाघ्वदाप् पा०उक्ते दाधाद्रूपे पारिभाषिके २धातुद्वये च । "यावन्तेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः । कथं नु तासां साधुत्वं ? नैव ताः साधयोमताः" इत्याशङ्क्य "अनपभ्रंशरूपत्वं मायासामयशब्दता । असाधूनां प्रयोगे वा प्रत्यवायोऽपि नो तथा" इति कारिका तत्सामान्यमपभ्रंशत्वेन साधुत्वमुक्तं संज्ञाकरणफलं तु शास्त्रे तया व्यवहारः यथा "उपसर्गात् घोः किः" पा० । "दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे भृशमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः (घुघु) कण्ठे शब्दौर्भाविद्रुतमलकुतकठिनीयेषमत्यानुयातः । सर्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुपधि गतां घोषयन् यो घुसंज्ञां प्राक् संस्कारेण सम्यगपि भुवति गिरः पश्चिमापाठजेन" नैष० । "स्वर्णौ गुरू" सुग्ध० परिभाषिते २लघुवर्णे च ।

घुट आवर्त्तने (घाँटा) भ्वा० आत्म० सक० सेट् । घोटते लृदित् अघुटत् जुघुटे । [जुघोट ।

घुट प्रतिघाते तु० कुटा० पर० सक० सेट् । घुटति अघुटीत्

घुट पु० स्त्री० घुट-अच् । चरणग्रन्थौ गुल्फे हेम० । ततः स्वार्थे क. घुट--ण्वुल् वा । घुटक अत्रैवार्थे पु० ।

घुटि (टी) स्त्री कुटा०घुट—इन् वा ङीप् । गुल्फे द्विरूपको० ।

घुटिक पु० घुट+स्वार्थे ठन् । गुल्फे हेमच० । तत्रार्थे स्त्री टाप् अमरः । [जुघोड ।

घुड व्याघाते तु० कु० पर० सक० सेट् । घुडति अघुडीत्

घुण भ्रमणे भ्वा० आ० अक० सेट् । घोणते अघोणिष्ट । जुघुणे । ।

घुण भ्रमणे तु० प०अक० सेट् । घुणति अघोणीत् जुघोण ।

घुण ग्रहणे भ्वा० आ० इदित् सक० सेट् । घुणते अघुण्णिष्ट जुघुणे ।

घुण पु० घुण-क । स्वनामख्याते काष्ठभक्षके कीटभेदे । "घुणोपहतकाष्ठवेणु नलनालीशुष्कालात् सुखे ले भूत्र्य" सुश्रुतः । "भग्न शम्भुधनुर्घुणक्षतम्" महाना० ।

घुणप्रिया स्त्री ६त० । उदुम्बरपत्रकेशे शब्दार्थचि० ।

घुणवल्लभा स्त्री ६त० । अतिविषायां भावप्र० ।

घुणाक्षर न० घुणकृतमक्षरम् । घुणाख्यकृमिणा काष्ठच्छेदनद्वारेण अबुद्धिपूर्वादिते १वर्णाकाररेखाभेदे । तत् तुल्यतयाऽस्त्यस्य अच् । तत्तुल्ये अतर्कितेनापि किञ्चिद्भीष्टसिद्धिरूपे २न्यायभेदे पु० "कन्यकायन्त्ररेखीयामन्यान्तं हि घुणाक्षरम्" राजत० । "अवैद्यकोविनां सिद्धिः स्यात् घुणाक्षरवत् क्वचित्" रत्नाव० ।

घुणि त्रि० घुण-इन् । भ्रान्ते "सं वा करिष्यते घुणिर्वाभविष्यति" शत० ब्रा० ११।४।२।१४। [तत्रैवार्थे । हेमच० ।

घुणट पु०घुट—क नि० नुम् । १गुल्फे शब्दमाला । स्वार्थे क ।

घुण्टिक न० घुण्टस्तदाकारोऽस्त्यस्य ठन् । गुल्फाकारस्तूले वनस्थे करीषे (कारछा) शब्दच० ।

घुण्ड पुंस्त्री घुण-ड तस्य नेत्त्वम् । भ्रमरे उणादिको० ।

घुम् अ०घुण—बा०डुम् । अव्यक्तशब्दे चादावाकृतिगणत्वात् ।

घुर ध्वनौ भीमभवने च तु० पर० अक० सेट् । घुरति अघोरीत् । जुघोर । "अघोरीत्र महाघोरम्" । "जुघुरे चातिभैरवम्" भट्टिः । भावे नङ् । घोरम् ।

घुर त्रि० घुर—क । ध्वनिभेदकारके । प्रकारे तस्य द्वित्वम् । घुरघुर घुरप्रकारे घोषशब्दे काद० उदा० ।

घु(रि)री स्त्री घुर—बा० कि वा ङीप् । शूकरतुण्डे "कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरोत्तुहकः शूकरः" सा० द० ।

घुघुर स० घुरित्यव्यक्तं घुरति घुर—क । (घुरघुरिया) १यमकीटे त्रिका० । २शूकरशब्दे च । घुर्घुर इवाचरति क्यङ् । घुघुरायते । "कासश्वासकृतायासः कण्ठे घुघुरायते" वैद्यकम् । "कः कः कुत्र न घुघुरायितघुरीघोरोत्तुहकः शूकरः" सा०द० ।

घुर्घुरक पु० घुर्घुर इव कायति कै—क । सुश्रुतोक्ते दर्वीकरविशेषसर्पभेदे । "दर्वीकरविवेक इत्युपक्रमे "स्वरावर्तादी घुर्घुरको जवतेत्यादि" सुश्रु० ।

घुर्घुरिका स्त्री घुर्घुरोवराहध्वनिरस्त्यस्याः ठन् । तमकश्वासोपद्रवे रुग्भेदे (गला घड़घड़े) "तृट्स्वेदवमथुप्रायः कण्ठघुर्घुरिकान्वितः । विशेषाद् दिने तास्ये च्छ्वासः स्यात् तमकोमतः" सुश्रु० ।

घुर्घुरो स्त्री घुर्घुरः शूकरशब्दोऽस्त्यस्य अच् गौरा० ङीष् । जलजन्तुभेदे क्षतुकिरायाम् त्रिका० ।

घुलञ्च पु० घुर-क्विप् तमञ्चति अन्च—अण् उप० स० रस्य लः । (गड्गड्) गवेधुकाधान्ये रत्नमाला ।

घुलघुलारव पुंस्त्री घुलघुलित्यव्यक्तमारौति आ+रु—अच् । पारावतभेदे राजनि० ।

घुष कान्तौ सक० क्रतौ स० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । घुंषते अघुंषिष्ट जुघुंषे कान्तोऽयमित्यन्ये वृत्तयम् ।

घुष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । घोषति इरित् अघुषत् अघोषीत् । जुघोष । घोषः । घुषितः ।

घुष स्तुतौ आविष्कारणे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । घोषयति ते घोषति अजूघुषत् त इरित्

अघुषत् अघोषीत्। जुघोषाम् बभूव आस चकार चक्रे। जुघोष णिजभावे घुषितः—घुष्टः। घोषः घोषणा। घोषणम्। "इति स द्रुपदो राजा स्वयंवरमघोषयत्" भा० आ० १८५ अ०। "सुहृदां प्रियमाख्यातु घोषयन्तु च ते जयम्" भा० वि० ३४अ०। "जयमघोषयदस्य तु कैवलम्" रघुः। आविष्करणञ्च सर्वजनश्रुतियोग्यशब्दकरणम्। (ढेंडरादेटा)

आ+सम्यक् घोषणे। "आघोषयन् भूमिपतिः समस्तम्" भट्टिः। सततक्रन्दने इत्यन्ये। [हि० स०१८अ०।

उद्+उच्चैराविष्करणे। "उद्घुष्टजयशब्दाविराजिताशाः"

घु(ष्ट)षित त्रि० घुष—क्त वा इट्। शब्दिते इडभावे। घुष्ट इत्यपि तच्च उच्चशब्देन प्रकटिताभिप्राये२वाक्यादौ न०।

घुष्टान्न न० घुष्टं को भोक्तेत्युद्घुष्य देयमन्नम्। कोभोक्तेत्युद्घुष्य सत्रादौ दीयमानेऽन्ने तस्याभोज्यतामाह मनुः "गवा चान्नमुपघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः। गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम्"।

घुसृण न० घु(सि)सि—बा० ऋणक् पृषो० सलोपः घुषेःसृण च। कुङ्कुमे त्रिका०। "घुसृणैर्यत्न जलाशयोदरे" इति नैषधम्।

घुसृणापिञ्जरतनु स्त्री घुसृणमिव घुसृणेन वा आपिञ्जरा तनुरस्याः। गङ्गायां "घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरी घर्घरस्वना" काशी० २९अ० गङ्गानामोक्तौ

घूक पुंस्त्री० घू इत्यव्यक्तं कायति कै—क। उलूके पेचके। हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

घूकनादिनी स्त्री घूक इव नदति नद—णिनि ङीप्। गङ्गायाम् "घर्घरा घूकनादिनी" काशी० २९अ०। गङ्गानामोक्तौ।

घूकारि पुंस्त्री० ६त०। काके हेमच०। तस्य पेचकवैरित्वं लोकसिद्धम्। स्त्रियां जातित्वात् वा ङीष्।

घूकावास पु० ६त०। शाखोटवृक्षे राजनि०। तस्य निबिडस्कन्धशाखायुतत्वेन कोटरतुल्यत्वात् दिवाभीरोस्तस्याश्रयकारत्वेनावासस्थानत्वात्तथात्वम्।

घूर हिंसायां सक० जीर्णतायाम् अक० दि० आत्म० सेट्। घूर्यते अघूरिष्ट। जुघूरे ईदित्। घूर्णः। भ्रमौ च "जुघूरेचातिभैरवम्" भट्टौ दीर्घमध्यं पठित्वा तस्य भ्रम्यर्थकतां भरत आह।

घूर्ण भ्रमणे अक० तु० उभ० सेट्। घूर्णति ते। अघूर्णीत् अघूर्णिष्ट। जुघूर्ण जुघूर्णे। "गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च" रामा० कि०। "केचिदाक्षिपत लज्जा भयात् केचिदघूर्णिषु" "अघूर्णिष्टां ततो व्याघ्रा तावधिश्रियताद्भुभौ" इति च भट्टिः। घूर्णितः घूर्णितवान्। "ततोरथो घूर्णितवान् नरेन्द्र!" भा०क०९०अ०। "कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्" उद्भटः। "भो वृक्षाः पर्वतस्थाः बहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमानाः" महाना०। वायुनेति हेतौ तृतीया सयकारपठे यगन्तात् कर्मणि शानच् कर्त्तरि तृतीयेति भेदः। णिचि घूर्णयति ते अजुघूर्णत् त। "नयनान्यरुणानि घूर्णयन्" कुमा०। "घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती" माघः। कर्म्मणि घूर्ण्यते अघूर्णि। घूर्ण्यमानः। "वायुना घूर्ण्यमानाः" महाना० पाठान्तरम्।

घूर्ण पु० घूर्णयति अच्। (गिमा) १शाकभेदे घोषसुन्दरके शब्दच०। २भ्रान्ते त्रि०। भावे घञ्। ३भ्रमणे। घूर्ण—णिच्—अच्। ४घूर्णकारके रोगभेदे

घूर्णन न० घूर्ण—भावे ल्युट्। १भ्रमणे चक्राकारावर्त्ते। हेमच०। युच्। घूर्णनाप्यत्र स्त्री "घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत्" सा०द०।

घूर्णायमान त्रि० घूर्णः भ्रान्त इवाचरति भृशा० च्व्यर्थे वा क्यङ् कर्त्तरि शानच्। भ्राम्यमाणे। "इन्द्राद्यैरखिलार्थसाधनपरैः संस्तूयमानं क्षुद्भः पीतोन्मत्तफलाऽतुलालसतया घूर्णायमानेक्षणम्" इति कलापधातुव्याख्याकारः।

घूर्णि पु० घूर्ण—भावे इन्। भ्रमणे हेमच०।

घूर्णित त्रि० घूर्ण—णिच् कर्मणि क्त। १भ्रमिते। कर्त्तरि क्त। २भ्रान्ते प्रचलायिते अमरः। घूर्णधातौ उदा०।

घूर्णिका स्त्री शुक्राचार्य्यकन्यादेवयान्याः सखीभेदे। "गते तु नाहुषे तस्मिन् देवयान्यप्यनिन्दिता। उवाच शोकसन्तप्ता घूर्णिकामागतां पुरः। देवयान्युवाच। त्वरितं घूर्णिके! गच्छ शीघ्रमाचक्ष्व मे पितुः। नेदानीं संप्रवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः। वैशम्पायन उवाच। सा तत्र त्वरितं गत्वा घूर्णिकाऽसुरमन्दिरम्। दृष्ट्वा काव्यमुवाचेदं सम्भ्रमाविष्टचेतना" भा० आ० ७८अ०।

घृ सेके भ्वा० पर० सक० अनिट्। घरति अघार्षीत्। जघार

घृ सेके क्षारणे च चु० उभ० सक० सेट्। घारयति ते अजीघरत् त। घारयां बभूव आस चकार चक्रे। घारितः।

आ+समन्तात्सेके आघारः। तच्छब्दे ६२५ दृश्यम्। "प्रवीरा पृतनाऽघाराभिचारघोरा" वीरच०।

घृ भासे अक० सेके सक० जु० पर० अनिट् । जिघर्त्ति अघार्षीत् । अयं वैदिकः । घर्मः (दीप्तः) ।

घृङ् अव्य० अव्यक्तशब्दे । "घृङ्ङिति पपात" इत्युपक्रमे तद्यद्घृङिङत्यपतत्तस्माद्घर्मः" शत० ब्रा० १४।१।१।१० ।

घृण दीप्तौ तना० उभ० अक० सेट् । घर्णोति घृणोति घर्णुते घृणुते अघर्णीत् अघर्णिष्ट जघर्ण जघृणे घृणा । उदित् । घर्णित्वा घृष्ट्वा । क्तौ वेट्कत्वात् निष्ठा त्वनिट् । घृष्टः । वेदे गणव्यत्ययोऽपि "आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः" ऋ० ६।१५।५। "आघृणे आदीप्यते" भा० ।

घृण ग्रहणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । घृण्यते अघृण्यिष्ट । जघृण्ये ।

घृण पु० घृण–दीप्तौ क । १दिवसे निघ० । २दीप्ते ३उष्णे च । "अञ्जा शं भानुना शं हिमा शं घृणेन" ऋ० १०।३७।१०। "घृणेन उष्णेन" भा० । "घृणान्न भीषा अद्रिवः" ऋ० १।१३३।६। "घृणात् दीप्तात्" भा० ।

घृणा स्त्री घृ–सेके नक् । १कारुण्ये–दयायां कारुण्येन हि हृदयं सिक्तमिवार्द्रं भवतीति तस्य तथात्वम् । "मन्द-मस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः" किरा० । "इत्यङ्गते गतघृणः किमयं विधत्ताम्" रघुः २जुगुप्सायां निन्दायाञ्च अमरः "तां विलोक्य वनिताबधे घृणाम्" "प्राग-जीयत घृणा ततो मही" इति च रघुः । "अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा" नैष० ।

घृणालु त्रि० घृणा+बा० आलुच् । कृपायुक्ते "निष्पादितश्च कार्त्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभिः" भाग० ४।२२।४१।

घृणावत् त्रि० घृणा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः १कृपायुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च २गङ्गायाम् घृणिनिधिशब्दे उदा० ।

घृणावास पु० ६त० । १कुष्माण्डे त्रिका० । २कृपायुक्ते च

घृणि पु० घृ–नि नि० गुणाभावः । १किरणे, २ज्वालायाम्, अमरः । ३तरङ्गे, ४सूर्य्ये ५जले न० मेदि० ६दीप्ते त्रि० "तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः" भाग० ७।२।६। घृणेर्दीप्तस्य

घृणिनिधि पु० निधीयते अस्मिन् नि+धा आधारे कि ६त० । १सूर्य्ये २गङ्गायाञ्च "घृणावती घृणिनिधिः" काशीख० गङ्गानामोक्तौ ।

घृणीवत् त्रि० घृणिरस्त्यस्य मतुप् बा० वेदे न मस्य वः दीर्घः । दीप्तिमति । "घृणीवाँ चेतति त्मना" ऋ० १०।१७६।३। "घृणीवान् दीप्तिमान्" भा० ।

घृत पुंन० घृ–सेके क्त । अर्द्धर्चादि दुग्धभवे "सर्पिर्विली-नमाज्यं तु घनीभूतं घृतं भवेत्" उक्ते घनीभूते १आज्ये घृतगुणभेदादि भावप्र० उक्तं यथा

"घृतमाज्यं हविः सर्पिः कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । घृतं रसायनं स्वादु चक्षुष्यं वह्निदीपनम् । शीतं वीर्य्ये विषालक्ष्मीपापपित्तानिलापहम् । अल्पाभिष्यन्दि कान्त्योजस्तेजोलावण्यबुद्धिकृत् । स्वरस्मृतिकरं मेध्यमायुष्यं बलकृद्गुरु । उदावर्त्तज्वरोन्मादशूलानाहव्रणान् हरेत् । स्निग्धं कफकरं रक्षःक्षयवीसर्परक्तनुत्" ।

गव्यस्य घृतस्य गुणाः गव्यं घृतं विशेषेणेत्यादि भावप्र० वाक्यम् २५८२ पृ० उक्तम् घृतभेदगुणा भावप्र० उक्ता यथा माहिषस्य गुणाः । "माहिषन्तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् । शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु स्वादु विपच्यते" ।

छागस्य गुणाः "आजमाज्यङ्करोत्यग्निं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् । कासे श्वासे क्षये चापि हितं पाके भवेत्कटु" ।

अथ उष्ट्रीघृतम् "औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषकृमिविषापहम् । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्" ।

अथ आविकघृतम् "पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्वरोगविनाशनम् । वृद्धिं करोति चास्थीनामश्मरीशर्करापहम् । चक्षुष्यमग्निकृद्वृष्यं वातदोषनिवारणम्" ।

अथ नारीघृतम् । "कफेऽनिले योनिदोषे पित्ते रक्ते च तद्धितम् । चक्षुष्यमाज्यं स्त्रीणां वा सर्पिः स्यादमृतोपमम्" ।

अथाश्वघृतम् "वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुद्वडवाघृतम्" ।

दुग्धघृतस्य गुणाः "घृतं दुग्धभवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगहृत् । निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान्" ।

अथ हस्तिनदधिजघृतगुणाः "हविर्हस्तिनदुग्धोत्थं तत्पराद्धैयङ्गवीनकम् । हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्परम् । बलकृद्बृंहणं वृष्यं विशेषाज्ज्वरनाशनम्" ।

पुराणघृतस्य गुणाः "वर्षादूर्द्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तत्त्रिदोषनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरापहम् । यथा यथाऽखिलं सर्पिः पुराणमधिकं भवेत् । तथा तथा गुणैः स्वैः स्वैरधिकं तदुदाहृतम्" ।

अथ नवनस्य घृतस्य विषयाः "योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे । बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः" ।

घृतप्रयोगस्याविषयाः "राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे । रोगे सामे विसूच्यां च विबन्धे च मदात्यये । ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्बहु मन्यते" ।

अस्य गव्यादिघृतभेदात्तद्गुणादिकं च सुश्रुतेनोक्तं यथा ''घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदु मधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरमायुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च। विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम्। चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्। आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्। कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु। मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफापहम्। वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम्। औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम्। दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्। पाके लघ्वाविकं सर्पिर्नच पित्तप्रकोपणम्। कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम्। पाके लघूष्णवीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम्। दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम्। चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम्। वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम्। कषायं बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरम् लघु। हन्ति कारेणवं सर्पिः वातकुष्ठविषक्रिमीन्। क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च।

सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते। सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामदोन्मादोदरज्वरगरशोफापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते। भवन्ति चात्र। पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत्। मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्। एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम्। रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम्। पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः। बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम्। सर्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत्प्रशस्यते''। ''उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्। लाक्षारससमं शीतं प्रपुराणमतः परम्'' राजवल्लभः। तस्य गुरुतमत्वमाह वैद्यके ''चूर्णादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः। पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम्'' पक्वघृतस्य वर्षान्तेऽवीर्य्यतामाह ''घृतमब्दात् परं पक्वं हीनवीर्य्यत्वमाप्नुयात्'' राजव०। ''घृतं कांस्ये दद्यादाह्निकम्'' इत्युक्तघृतस्याभक्ष्यता। ''तेजो वै घृतमिति'' श्रुत्या यागशेषे घृतप्रशंसनात् ''अक्ताः शर्करा उपदधाति'' इत्यादौ घृतेनैवाञ्जनम् न तैलेनेति मीमांसायां स्थितम्। घृतघटितौषधस्य षण्मासपर्य्यन्तं वीर्य्यवत्त्वं वैद्यके उक्तम्। पक्वघृतादि नानाविधं चक्रदत्तादौ उक्तं विस्तरभयान्नोक्तम्। ''घृतं घृतपावानः पिवत वसां वसापावानः'' यजु० ६।१९। घृ—दीप्तौ कर्त्तरि—क्त। २दीप्ते ३सेचके च त्रि० शब्दर०। अस्य घृतादित्वात् अन्तोदात्तता। ४जले न० शब्दार्थचि०।

घृतकरञ्ज पु० घृतमिव घनीभूतनिर्यासकत्वात् करञ्जः। (घिअकरञ्जा) करञ्जभेदे राजनि०।

घृतकुमारी स्त्री घृतमिव कुमारी सुन्दरी। घृततुल्यनिर्यासे स्वनामख्याते गुल्मभेदे शब्दरत्ना० स्वार्थे क ह्रस्वः। घृतकुमारिकाप्यत्र स्त्री भावप्र० कुमारीशब्दे दृश्यम्।

घृतकुल्या स्त्री घृतपूरिता कुल्या। घृतपूरितकृत्रिमसरिति।

घृतकेश पु० घृतोद्दीप्तः केश इव ज्वाला अस्य। वह्नौ ''ऊर्ज्जोनपातं घृतकेशमीमहे'' ऋ० ८।६०।२।

घृतकौशिक पु० घृतोद्दीप्तः कौशिकः। १गोत्रभेदे २तद्गोत्रान्तर्गतप्रवरभेदे च ''घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिककौशिकघृतकौशिकाः प्रवराः'' उ० त० रघु०। ''स च यजुर्वेदीयवंशान्तर्गतः ''घृतकौशिकात् घृतकौशिकः'' शत० ब्रा० १४।५।५।२१। तथा तत्रैव १४।७।३।२७।

घृतच्युता स्त्री घृतं च्युतं यस्याः। कुशद्वीपस्थे नदीभेदे। कुशशब्दे २१४५पृ० दृश्यम्। [त्रिका०।

घृतदीधिति पु० घृतेन घृता दीप्ता वा दीधितिरस्य। अग्नौ

घृतधारा स्त्री घृतं घृततुल्यं जलं धारयति धारि—अण् उप० स०। पश्चिमदेशस्थे नदीभेदे। ''शुभामतिरथाञ्चैव घृतधारेति विश्रुताम्। वराहः सरितं पुण्यां प्रतीच्यामकरोत् प्रभुः'' हरिवं० २२५अ०। ६त०। २घृतस्याविच्छिन्नसन्ततौ च।

घृतनिर्णिज् त्रि० घृतं दीप्तं निर्णिक् रूपं यस्य। १दीप्तरूपे। ''दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु'' ऋ० २।३५।४। निर्णिगिति रूपनाम दीप्तरूपः'' भा०। ''जुह्वानो अद्य घृतनिर्णिजोगुः'' ऋ० ४।३७।२। ''घृतनिर्णिजा क्षिप्रद्रव्येण दीप्तरूपाः'' भा०। घृतं निर्णेनेक्ति निर्+निज—क्विप् ६त०। तापनद्वारा विलापनेन २घृतशोधके वह्नौ। ''शोचिष्केशो घृतनिर्णिक् पावकः'' ३।१७।१। ''घृतनिर्णिक् घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः'' भा०।

घृतप पु० ६त० घृतमाज्यं पिबन्ति+पा—क उप० स० । आज्यपाख्ये पितृगणभेदे । "घृतपाः सोमपाः यद्वा वैश्वानरमरीचिपाः" भा० शा० १६६अ० । २घृतपान कर्त्तरि त्रि० ।

घृतपदी स्त्री घृतं पादे संस्थितं यस्याः पादावः स्वाङ्गत्वात् ङीपि पद्भावः । १इडादेवताभेदे । शत० ब्रा० इडा ब्राह्मणे ११।८।१।२६। तन्निरुक्तिर्दर्शिता यथा "मानवी घृतपदीति मनुर्ह्येतामग्रेऽजनयत तस्मादाह मानवीति घृतपदीति यदेवास्यै घृतं पादे समतिष्ठत तस्मादाह घृतपदीति"। तद्ब्राह्मणोपोद्घाते "इडाया मानवीमिडादेवतां वक्तुं मानवी घृतपदीमैत्रावरुणीत्येतानि च निगदपदानि व्याख्यायन्ते"भा०। घृताः दीप्ताः पादा यस्याः प्रशस्त पादभावादि । २सरस्वत्यामिडादेव्याञ्च । "इडायीडा देवी घृतपदी जुषन्त" ऋ० १०।७०।८। इडे तन्नामिका देवी सरस्वती घृतपदी दीप्तपदोपेता" भा० । [राजनि० ।

घृतपर्णक पु० घृतमिव स्वादु पर्णमस्य कप् । घृतकरञ्जे

घृतपीत त्रि० घृतं पीतं येन आहिता० वा परनिपातः । घृतपानकर्त्तरि पक्षे पीतघृत इत्यपि तत्रार्थे त्रि० ।

घृतपूर पु० घृतेन पूर्य्यते पूरि—कर्म्मणि अच् । पक्वान्नभेदे तस्य प्रचुरघृतेन पक्वत्वात्तथात्वम् तत्पाकप्रकारादि भक्ष्यार्थचि०।"मर्द्दितां समितां क्षीरनारिकेलरघृतादिभिः । अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते । घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः । रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः । अपि च "क्षीरेण मर्द्दितं चूर्णं गोधूमानां सुगालितम् । विस्तार्य्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽग्र खिता न्वितम् । घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः" । भावप्रकाशस्तु "समिता मर्द्दिता क्षीरे नारिकेलसितादिकैः । अवगाह्य घृते पाच्यो घृतपूरोऽपरः स्मृतः" । दुग्धजोऽपि "पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम् । एतत्पूर्वविनिर्माणं कारयेत् स्वल्पसर्पिषि" । शालिभवोऽपि "सुशालीपिष्टं दुग्धन्तु क्वथितं वस्त्रगालितम् । स्वल्पयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम्" । कसेरुजोऽपि "कसेरुचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः । निर्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत्" । आम्ररसजः "पक्वाम्रस्य घृते तप्ते रसस्तनशपिण्डितः । सुखशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया । क्षीरमाद्यं स्वल्पं हि सरडं चूर्णं ततः स्मृतम् । दोजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्यावर्णसंज्ञितः । घृतपूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः । सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः । शृङ्गाटकसुखानाभप्येवं स्याद् घृतपूरकः । विचार्य्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेदिति"।

घृतपूर्णक पु० घृतं पूर्णमत्र कप् । करञ्जभेदवृक्षे त्रिका० घृतपूर्णकरञ्जकोऽप्यत्र भावप्र० करञ्जशब्दे १६८८पृ० दृश्यम् ।

घृतपृष्ठ पु० घृतं दीप्तं पृष्ठमस्य । क्रौञ्चद्वीपपतौ प्रियव्रतपुत्रे राजभेदे । क्रौञ्चशब्दे २३४१पृ० विवृतिः ।

घृतप्रतीक पु० घृतं प्रतीकं मुखं यस्य । अग्नौ । तस्य उत्तरवेद्यामाज्याधारेणोद्दीपनात् तथात्वम् "घृतप्रतीको घृतयोनिः" यजु० २५।१७।

घृतप्रयस् पु० घृतं तत्सहितं प्रयोऽन्नं यस्य । वह्नौ "घृतप्रयाः सधमादे मधूनाम्" ऋ० ३।४३।३। "घृतप्रयाः घृतसहितानि प्रयांसि अन्नरूपाणि हवींषि यस्य" भा० ।

घृतप्रसत्त पु० प्र+सद—क्त० त ३त० । घृतेन प्रसन्ने वह्नौ । "घृत प्रसत्तो असुरः सुशेवः" ऋ० ५।१५।१।

घृतमण्ड पु० ६त० । घृतसारे । गलितघृतस्याधःस्थे सारांशभेदे (जमाटानाभि) "ततः स घृतमण्डेन ह्लादेनेन्द्रियबोधिना" । "शुक्रावन्तं घृतमण्डेन यष्टीमधुकसिद्धेन तैलेन वानुवासयेत्" सुश्रु० । सर्पिर्मण्डोऽप्यत्र घृतशब्दे तद्गुणाः सुश्रुतोक्ता दर्शिताः । घृतमण्डोऽस्त्यस्याः अच् । २काकोल्यां स्त्री शब्दच० ।

घृतमण्डलिका स्त्री घृतमण्डं तदाकारनिर्य्यासं लाति ला—क संज्ञायां कन् अत इत्वम् । हंसपदीवृक्षे राजनि०

घृतलेखनी स्त्री घृतं लिख्यतेऽनया लिख—करणे ल्युट् ङीप् । दारुमये घृतलेखनपात्रीभेदे हेमच० ।

घृतवती स्त्री द्वि०व० । घृतमुदकं हेतुत्वेन कार्य्यत्वेन वाऽस्त्यनयोः मतुप् मस्य वः ङीप् । द्यावापृथिव्योः निघ० । "अद्भ्यः पृथिवी" इति श्रुतेर्भूमेर्जलहेतुकत्वात् तथात्वम् दिवश्च उदकहेतुत्वात् तथात्वम् । २आज्ययुक्ते ३घृतपदयुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् । "तैलं प्रतिनिधिं कुर्य्यात् घृतार्थे याज्ञिको यदि । प्रकृत्येव तदा ब्रूयात् होता घृतवतीमिति" ति० त० यज्ञपार्श्वः ।

घृतवर पु० घृतं वरमत्र । घृतपूरे पक्वान्नभेदे हेमच० । तस्य घृतप्रचुरत्वात्तथात्वम् ।

घृतस्थला स्त्री घृतमुदकं स्थलमुत्पत्तिस्थानं यस्याः घृतं दीप्तं स्थलं नितम्बस्थलं यस्या वा । अप्सरोभेदे । अप-

सरसां हि जलोद्भवत्वं भाग० ८।७।६। समुद्रमन्थने उक्तं यथा "ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः" तासां मध्ये अस्याः प्रशस्तनितम्बस्थलत्वात् तथात्वम्। "घृतस्थला घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा" हरिवं० २२६अ०।

घृतस्पृश् त्रि० घृतं स्पृशति स्पृश–क्विन्। घृतस्पर्शिनि क्विन्नन्तत्वात् खादौ कुः। घृतस्पृक् घृतस्पृग्भ्यामित्यादि

घृताची स्त्री घृतमुदकं कारणतयाऽञ्चति अन्च–क्विप् नलोपे स्त्रियां ङीप् पूर्वाणोदीर्घश्च। १अप्सरोभेदे तस्या घृतात्जातत्वात् तथात्वम्। घृतस्थलाशब्दे दृश्यम्। सा च पौरवरौद्राश्वनृपस्य परिग्रहे दश पुत्रान् कन्याश्च दश सुषुवे यथा हरिवं० ३१अ०।

"रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः। ऋचेयुः प्रथमस्तेषां कृकणेयुस्तथैव च। कक्षेयुः स्थण्डिलेयुश्च सन्नतेयुस्तथैव च। दशार्णेयुर्जलेयुश्च स्थलेयुश्च महाबलः। वननित्योवनेयुश्च पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः। रुद्रा शूद्रा च भद्रा च मलदा मलहा तथा। खलदा चैव राजेन्द्र! नलदा सुरसाऽपि च। तथा गोचपला च स्त्री रत्नकूटा च ता दश"।

२रात्रौ निघ० तस्याः सोमरश्मिसम्बन्धिशिशिरजलमयत्वात् तथात्वम्। घृतमाज्यमञ्चति प्राप्नोति। ३घृतप्राप्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना" यजु०२।६। ४उदकयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "वं वहन्ति हर्य्यो घृताचीः" ऋ०७।६०।३ "घृताचीः उदकवत्यः" भा०। घृतं दीप्तं रूपमञ्चति। ५दीप्तरूपवति त्रि० स्त्रियां ङीप् पूर्ववत् सर्वम्। "स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीः" ऋ०१०।१३९।२। "घृताचीर्दीप्तरूपवतीः" भा०।

घृताचीगर्भसम्भवा स्त्री घृताच्या गर्भ इव सम्भवति सम्+भू–अच्। स्थूलैलायाम् राजनि०। घृताच्या गर्भे सम्भवोऽस्य। २ऋतेयुप्रभृतौ पौरवे नृपभेदे पु० ३तत्कन्यायां स्त्री घृताचीशब्दे विवृतिः।

घृतादि पु० घृतमादिर्यस्य "घृतादीनाञ्च" शान्तनवाचार्य्योक्ते अन्तोदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च आकृतिगणः" सि० कौ०।

घृतान्न पु० घृतमाज्यमन्नमदनीयं यस्य। हविर्भुजि वह्नौ। "तपुर्मूर्द्धा घृतान्नः पावकः" ऋ० ७।३।१। २घृतभोजिनि त्रि० घृतेन मिश्रितमन्नम्। ३घृतमिश्रिते अन्ने न०।

घृतार्चिस् पु० घृतेनार्चिर्यस्य घृतं दीप्तमर्चिर्यस्य वा। वह्नौ। "घृतार्च्चिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधक्षया" भा० आ० ५८ अ०।

घृतावनि स्त्री घृतस्यावनिरिव। यूपकट्यां हेमच०।

घृतावृध् त्रि० घृतमुदकं वर्द्धतेऽनया क्विप् दीर्घः इत०। उदकवर्द्धके "घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा" ऋ०६।७०।४। उदकवर्द्धके द्यावापृथिव्यावित्यर्थः औस्थाने आत्॥

घृतासुति पु० घृतमुदकं हविरूपमासुवति आ+सु–क्तिन् हविःसंपादकयोर्मित्रावरुणयोः "ता (मित्रावरुणौ) कव्याजा घृतासुती यज्ञे यज्ञ उपस्तुता" ऋ० १।१३६।६। औस्थाने आच्। घृतमासुतिरन्नं यस्य। घृतान्नयोः इन्द्राविष्णोः। (इन्द्राविष्णू) "घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे" ऋ० ६।६९।६। अस्य छान्दसम्।

घृताहवन पु० घृतेनाहूयतेऽस्मिन् आ+हु–आधारे ल्युट् जुहोतेरविवक्षितकर्म्मकत्वे नाकर्म्मकत्वात् घृतस्य करणत्वमेव "तृतीया च होश्छन्दसि" पा० कर्म्मणि न तृतीया किन्तु "कर्त्तृकरणयोस्तृतीया" पा० करणे तृतीया ३त०। घृतेनाहवनाधिकरणे वह्नौ। "घृताहवन! दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह। अग्ने! त्वं रक्षस्विनः" ऋ०१।१२।५। घृताहवन!। अग्ने!" भा०।

घृताहुति स्त्री घृतेनाहुतिः "तृतीया च होश्छन्दसि" पा० कर्मणि तृतीया जुहोतेरविवक्षितकर्म्मकत्वेनाकर्मकत्वात् करणे तृतीया वा ३त०। घृतेनाहुतौ। "सद्यश्चिद्ध घृताहुतिभिः। यत्सामानि मध्वाहुतिभिः" आश्व० श्र० ८।१३।२।

घृताह्व पु० घृतं तद्गन्धमाह्वयते स्पर्द्धते निर्यासेन आ+ह्वे–क उप० स०। घृततुल्यगन्धनिर्यासके सरलद्रुमे त्रिका०।

घृतिन् त्रि० घृतमाज्यमुदकं वा प्राशस्त्येनास्त्यस्य इनि। १प्रशस्ताज्यके २प्रशस्तजलके च स्त्रियां ङीप्। "पयस्विनीं घृतिनीमत्युदाराम्" (गङ्गाम्) भा० आनु० २६ अ०।

घृतेयु पु० पौरवे रौद्राश्वनृपपुत्रभेदे ऋतेयुशब्दे दृश्यम् तत्र जलेयुरित्यत्र घृतेयुरिति विष्णुपु० पाठः।

घृतेली स्त्री घृते सङ्घट्टव्ये इलति गेते इल–गये अच् गौरा० ङीष्। तैलपायिकायां (तेलापोका) हेमच०।

घृतोद पु० घृतमिव स्वादु उदकमस्य उदकस्योदः। कुशद्वीपावरके समुद्रभेदे घृतोदध्यादयोऽप्यत्र कुशशब्दे २१४२ पृ० दृश्यम्।

घृतौदन पु० घृतेन मिश्रः ओदनः। "भक्ष्येण मिश्रणे" पा० इत०। आज्यमिश्रिते ओदने। "दध्योदनं च जीवाय शुक्राय च घृतौदनम्" ग्रहबलिकथने सं० त०।

घृत्समद पु० गृत्समद+पृषो०। ऋषिभेदे विष्णु पु० तथापाठः।

घृष संघर्षे स्पर्द्धायाञ्च सक० पर० सेट्। घर्षोमर्द्दनम् (घषा) व्यापारभेदः संघर्षो वा घर्षति अघर्षीत् जघर्ष। घर्षणं घर्षः। उदित् घर्षित्वा घृष्ट्वा। क्तो वेट्कत्वात् निष्ठा त्वनिट् घृष्टः। घर्षित इति प्रयोगस्तु तारका० इतजन्तः। "धातुजं सृजते रेणुं वायुवेगेन घर्षितम्" (शैलराजः) रामा० १।७९अ०।

घृष्ट त्रि० घृष–कर्मणि क्त। मर्दिते १कृतघर्षणे "घृष्टरसाञ्जनं नार्याः चौरेण" सुश्रु०। "द्रौपद्या ननु मत्स्यराजभवने घृष्टं न किं चन्दनम्" पञ्चतन्त्रम्। २गन्धभेदे "घृष्टो मलयजो गन्धः सरसश्च समेरुणा। अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते। घृष्टः संघृष्टगन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तित" इति शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

घृष्टि पुंस्त्री घृष–कर्त्तरि क्तिच्। १शूकरे मेदि० स्त्रियां वा ङीप्। (चामरआलु) २वाराह्याम् अमरः। ३अपराजितायाम् स्त्री मेदि०। भावे क्तिन् घर्षणे (घषा) ४व्यापारभेदे ५स्पर्द्धायाञ्च स्त्री मेदि०। क्तिन्नन्तत्वात् न ङीप् [कुल्लया)। रत्नमा०।

घृष्टिला स्त्री घृष्टिं लाति ला–क। पृश्निपर्ण्याम्। (चा-

घृष्वि पुंस्त्री घर्षति भूमिं तुण्डेन घृष–क्विन् कृविघृष्विछवी-त्यादि उ०नि०न यलोपः। १वराहे २घर्षणशीले त्रि०। "मदन्ति वीरा विदथेषु घृष्वयः" ऋ० १।८५।१। "प्र वः शर्द्धाय घृष्वये" १।३७।४। "घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय" भा०। "क्रीडन्ति क्रीडा विदथेषु घृष्वयः" १।१६६।२। एवं सर्वत्र घृष्विशब्दस्य इदन्तत्वेन प्रयोगदर्शनात् क्विन्प्रत्ययान्तत्वेव निष्पन्नत्वात् घृष्विर्वराह इति सि०कौ० उक्तेश्च शब्दक० न्यतृशब्दस्य नान्तत्वकल्पनं प्रामादिकमेव। स्त्रियां वा ङीप्

घेञ्चुलिका स्त्री (घँचु) ख्याते क्रौञ्चादने इति रत्नमाला।

घोङ्क पुंस्त्री पक्षिभेदे शब्दच० स्त्रियां ङीष्।

घोट(क) पु० घुट–अच् ण्वुल् वा। अश्वे। तस्य भुविवेष्टनाकारेण चेष्टमानत्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "घोटी स्थेमा विकृतविकटं तु केशहीनं कृपणी" सा०द०। तत्पर्य्यादि अश्वशब्दे ४९८पृ० दृश्यम्" भा०।

घोटकमुख पु० घोटकस्य मुखमिव मुखमस्य १किन्नरभेदे २प्रवरर्षिभेदे च हेमा० व्र० प्रवराध्याये दृश्यम्।

घोटकारि पु० ६त०। महिषे शब्दार्थ चि०। तस्य यथाऽश्वैरं तथा उपयमशब्दे १२५० पृ० उक्तम् स्त्रियां वा ङीप्। २हयारिवत् करवीरे च। हयारिशब्दे दृश्यम्।

घोटिका स्त्री घुट्–ण्वुल् टापि अत इत्वम्। कर्कट्याम् राजनि०।

घोणा स्त्री घुण–अच्। १अश्वनासिकायां, २नासामात्रे च अमरः "जयनिरोधस्फीतरोषघुरघुरायमाणघोरघोणेन" काद०। "गौरः प्रकम्पोऽस्य तथा चघोणः" भा० आ० १८९ अ०। अस्य क्रोडादित्वात् स्वाङ्गत्वेऽपि न ङीष् दीर्घघोणा स्त्री।

घोणिन् पुंस्त्री दीर्घा घोणाऽस्त्यस्य ब्रीह्या० इनि। शूकरे अमरः स्त्रियां ङीप्।

घोण्टा स्त्री घुण–वा ट तस्य नेत्वम्। बदरीभेदे (सेओ-लाकुल) २पूगवृक्षे च मेदि०। [हेमच०।

घोण(न)स पु० गोनस+पृषो०। तिलत्से गोनसे सर्पभेदे.

घोर न० घुर–अच्। १विषे राजनि० २भयानके त्रि० हेम०। घोणाशब्दे उदा०। "शिवाघोरस्वनां पश्चात्" रघुः। "घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे" मनुः।"घोररावां महारौद्रीम्" कालीध्यानम्। ३शिवे पु० "घोराय घोररूपाय घोरघोरतराय च" भा०शा०२८६अ० शिवस्तोत्रे। "नमो वः पितरो घोराः" यजु० २।३२।

घोरक पु० ब०। देशभेदे। "काश्मीरश्च कुमारश्च घोरका हंसकायनाः" भा० स० ५१अ०।

घोरघुष्ट न० घोरं घुष्यते घुष–क्यप्। कांस्ये राजनि०। घोरं घुष्टं यस्य घोरघुष्टमित्यपि तत्र पाठः। तत्रार्थे राजनि०।

घोरघोरतर पु० घोर+प्रकारे द्वित्वम् ततः तरप्। १शिवे घोरशब्दे दृश्यम् २अत्यन्तघोरे त्रि०।

घोरदर्शन पुंस्त्री घोरं दृश्यतेऽसौ दृश–कर्मणि ल्युट्। १उलूके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २भयानके त्रि०। "शोणाक्षं महाराक्षसदृशं घोरदर्शनम्" भा० सौ० ६अ०।

घोरवासन पुंस्त्री घोरं वासनं शब्दोऽस्य। १शृगाले शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २घोरशब्दयुक्ते त्रि०।

घोरवाशिन् पुंस्त्री० घोरं वाशति वाश–णिनि। १शृगाले हेमच०। स्त्रियां ङीप्। २घोरशब्दकारिणि त्रि०

घोररूप पु० घोरं रूपं यस्य १महादेवे । घोरशब्दे दृश्यम् । २उग्ररूपे त्रि० ।

घोरवाशन पुंस्त्री० घोरं वाशते वाश–ल्यु । १शृगाले शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २भयानकशब्दकारिणि तिर्य्यग्जातिमात्रे त्रि० ।

घोरवाशिन् पुंस्त्री० घोरं वाशते वाश–णिनि । १शृगाले हेमच० २भयानकशब्दकारिणि पक्षि श्वमादौ च स्त्रियां ङीप् ।

घोरा स्त्री घुर–अच् । १देवताडीलतायां, राजनि० भयानकायां स्त्रियां त्रिका० । "२करालवदनां घोराम्" कालीध्यानम् । ३रात्रौ, ४सांख्योक्तायां राजस्यां मनोवृत्तौ शब्दार्थचि० ज्योतिषोक्ते "रवावुग्रभे संक्रमे भास्करस्य भवेद्घोरनाम्नीयुक्ता" २।१०। ११।२०।२५। संक्रमणकाले ५रविसंक्रान्तिभेदे च । संक्रमशब्दे विवृतिः

घोल पुंन० घुड–कर्म्मणि घञ् डस्य लः । १तक्रे मथितदधि । "तत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते" सुश्रु० । "शर्करं निर्जलं घोलं वातपित्तहरं स्मृतम् । मस्तुना रहितं मात्स्यं दधि शुभ्रतरे पटे । जीरसैन्धवसंमिश्रं घोलं घनतरं स्मृतम् । जीरसैन्धवसंयुक्तं घोलं वातप्रणाशनम् । अतीसारे च मन्देऽग्नौ हितं रुच्यं बलप्रदम्" शब्दार्थचि० वैद्यकम् । "हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन च संयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत् परम् । रुचिदं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् । मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम् । भावप्र० द्रव्यभेदयुतस्य तस्य गुणादिकमुक्तम् ।

घोलज न० घोलात् जायते जन–ड । घोलजाते घृतादौ ।

घोलवटक पु० घोलमिश्रितो वटकः । वटकभेदे "पिष्टको घोलवटको विदाही पवनापहः" मदनपालनि० ।

घोलि(ली) घुड–इन् डस्य वा ङीप् । पत्रशाकभेदे राजनि०

घोष पु० घुष–आधारे घञ् । १आभीरपल्ल्यां तस्यां गोभिर्नादात् तथात्वम् कर्त्तरि अच् । २गोपाले ३कांस्ये न० मेदि० ४मशके त्रिका० । भावे घञ् । ५ध्वनौ ६मेघशब्दे "खयां यमः खयः+कपौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते । कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः" शिक्षोक्ते ७वर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्नभेदे । ८घोषणायाम् स्त्री शब्दार्थचि० "न च वृन्दावने कार्य्यो गवां घोषः कदाचन" हरिवं० १२८ अ० । शब्दे "द्युमन्तं घोषं विजयाय कृण्महे" ऋ० १०,८४।४। "तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः" मनुः । गोपे "हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्" रघुः । भूमा० बुक् । घोषक आभीरपल्लीभवे त्रि० ।

घोषक पु० घोष+स्वार्थे क । भावप्रकाशे घोषातकीलतायाम् अमरः । [स्त्री तथा घोषातकीलताभेदे रत्नमा० ।

घोषकाकृति पु० घोषकस्य लताभेदस्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।

घोषण न० घुष–भावे ल्युट् । १ध्वनौ णिच्–भावे ल्युट् । उच्चैःशब्देन ज्ञापने २व्यापारभेदे (ढेड़रा पेटा) । "शौर्य्यविक्रमशौण्डीर्य्यं घोषणं कीर्त्तितं भवेत्" रामा० सुन्द० ५८ अ० । युच् । घोषणाऽप्यत्र स्त्री । "राजा सर्व्वत्र पटहशब्देन घोषणामाज्ञापयामास" पञ्चत० । "दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः" रघुः ।

घोषयित्नु पुंस्त्री० घुष–णिच् बा० इत्नुच् । १ब्राह्मणे २कोकिले । ३वन्दिनि त्रि० शब्दरत्ना० ।

घोषवत् त्रि० घोषः ध्वनिः वर्णभेदोच्चारणे बाह्यप्रयत्नोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १घोषबाह्यप्रयत्नयुक्ते गकारादिवर्णभेदे । "सर्व्वे स्वरा घोषवन्तो घोषवन्तः कर्त्तव्याः" छा० उ० "घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा" आश्व० गृ० १।१५।६। "वर्गप्रथमद्वितीयवर्णा ऊष्माणश्च हकारवर्जमघोषवन्तः शिष्टाः घोषवन्तः । तदादौ यस्य तत् घोषवदाद्यन्तःस्थायरलवायस्य तत् तथोक्तम् । अभिनिष्ठानो विसर्गः अन्ते यस्य तत् अक्षरं स्वरः । अकारादयो द्वादश स्वराः शिष्टं व्यञ्जनम् अपरिमितव्यञ्जनः । चतुरक्षरं वा । तत्र द्व्यक्षरे भद्रः देवः भवः । चतुरक्षरे भवनाथः नागदेवः रुद्रदत्तः नारा० "आदौ घोषवदक्षरं यरलवान् मध्ये पुनःस्थापयेदन्ते दीर्घविसर्जनीयरहितं नाम प्रयत्नात् कृतम्" गर्गः । शाखिभेदात् ऽविसर्गान्तता व्यवस्थाप्या । २ध्वनियुक्ते च । "त्वं दत्तमतुलं घोषं घोषवांस्त्वं धनाह्वकः" भा० आ० २५ अ० । स्त्रियां ङीप् । सा च ३शोभावती हेमच० ।

घोषा स्त्री घुष–कर्म्मणि घञ् । १मधुरिकायां, (मौरि) मेदि० २कर्कटशृङ्ग्यां, राजनि० ३ ४काक्षीवतस्य दु० शब्दार्थचि० । [घोषकलतायां रत्नमा० ।

घोषातकी स्त्री घोषानकी+इति० । घोषातकीलतायां हेम०

घोषादि पु० "घोषादिषु च" पा० दर्शितेषु पूर्व्वपदस्थाद्युदात्तनिमित्तेन शब्दभेदेषु स च गणः घोष घट वल्लभ हृद बदरी पिङ्गल पिशङ्ग माला रक्षा शाला कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षा ।"

घौर पु॰ घोरस्यर्षेरपत्यम् अण्। कण्वगोत्रप्रवरे ऋषिभेदे। "कण्वानामाङ्गिरसाजमीढ एवेति घौरस्य चैके ब्रुवतेऽथवाङ्गिरसाजमीढमाङ्गिरसघौरकाण्वेति" आ॰ श्रौ॰ १२।१३।।

घ्रंस पु॰ घ्नन्ति रसा अस्मिन् घस–आधारे घञ् पृषो॰। १दिवसे निघ॰। "यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि" ऋ॰ ५।३४।३। इमामृचमधिकृत्य निरु॰ ६।१०। उक्तं यथा घ्रंस इत्यहर्नाम ग्रसन्तेऽस्मिन् रसाः" इति। अहस्तुल्ये २दीप्ते त्रि॰ "प्रति घ्रंसमोमना यां वयो गात्" ऋ॰ ७।६९।४। घ्रंसं दीप्तम्" भा॰। इमामृचमधिकृत्य निरुक्ते तु घ्रंसमहरिति व्याख्यातम्। पृषो॰ अन्त्य, लोपे घ्रंस् अप्यत्र। "न घ्रंस्तताप न हिमो जघान" अथ॰ ७।१८।२।

घ्रस वृसवत् धातुरिति केचित्।

घ्रा गन्धग्रहणे अक॰ घ्राणजप्रत्यक्षे सक॰ भ्वा॰प॰ अनिट्। जिघ्रति अघ्रात् अघ्रासीत् अघ्राताम् अघ्रासिष्टाम्। जघ्रौ जघ्रिथ जघ्राथ। घ्राता घ्रेयात् घ्रायात्। कर्म्मणि भावे वा घ्रायते अघ्रायि "अघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः" भट्टिः। "षाड्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणेशः" भाग॰ १।२।६। नासिकया गन्धज्ञानमिह (सोँका) ग्रहणम्। उपसर्गपूर्वकस्य तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते ग्रहणे। घ्रेयः घ्रातं–घ्राणम् घ्रातिः

घ्राण न॰ घ्रा–करणे ल्युट्। १नासिकेन्द्रिये। तस्य मतभेदेन भौतिकादिता इन्द्रियशब्दे ८५४०पृ॰ दर्शिता। "इन्द्रियं घ्राणलक्षणम्" भाषा॰ तस्य पार्थिवत्वे प्रमाणं सि॰ मु॰ दर्शितं यथा

"घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत् न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेन नैकान्तिकमिति वाच्यं तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वा परकीयेति न देयं, वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे सति इति विशेषणात्"। कर्म्मणि क्त वा तस्य नः। २आघ्राते त्रि॰ घ्रातोऽप्यत्र। भावे ल्युट्। (सोँका) ३व्यापारे न॰ "घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः" मनुः। तस्याधिष्ठातारावश्विनौ।

घ्राणज न॰ घ्राणे जायते करणस्याधारत्वविवक्षया "सप्तम्यां जनेर्डः" पा॰ जन–ड ७त॰। नासिकेन्द्रियजाते प्रत्यक्षभेदे "घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम्" भाषा॰ तत्र प्रत्यक्षं गन्धादेर्यथाह तत्रैव "घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः"। "घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः" इति च

घ्राणतर्पण पु॰ घ्राणमिन्द्रियं तर्पयति। सुगन्धे अमरः।

घ्राणदुःखदा स्त्री घ्राणस्य दुःखं ददाति दा–क। छिक्कन्यां (हाँचि) भावप्र॰।

घ्राणश्रवस् पु॰ घ्राणमिव श्रवः कर्णोऽस्य। कार्त्तिकेयसैन्यभेदे। "घ्राणश्रवाः प्रतिस्कन्धः काञ्चनाक्षो जलन्धरः" भा॰ आनु॰४६अ॰ कुमारसैनिकोक्तौ

घ्राति स्त्री घ्रायते अनया घ्रा–करणे क्तिन्। १नासिकायां शब्दच॰। भावे क्तिन्। २घ्राणे (सोँका) व्यापारे स्त्री "ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः" मनुः।

इति वाचस्पत्ये घकारादिशब्दार्थनिरूपणम्।

ङ

ङकारः व्यञ्जनवर्णभेदः कवर्गपञ्चमः तस्योच्चारणस्थानं कण्ठमूलं नासिका च "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इति "अमोऽनुनासिका नह्रौ" इति च शिक्षोक्तेः तदुच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः कण्ठमूले जिह्वामूलस्पर्शः। बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषाल्पप्राणाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षकराङ्गुल्यग्रेषु न्यस्यता। तत्र तन्त्रे वाचकशब्दा वर्णोद्धारतन्त्रे उक्ता यथा "ङः शङ्खी भैरवश्चण्डो बिन्दूत्तंसः शिशुः प्रियः। एकोरुद्रो दक्षनखः खर्परो विषयस्पृहः। कान्तिः श्वेताङ्कुशो घोरो द्विजात्मा ज्वालिनी वियत्। मन्त्रशक्तिश्च मदनो विघ्नेशो चात्मनायकः। एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा मतिः। शिवघ्नो नीलकण्ठः कामेशी चलसांशुकौ"। कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्येयरूपमुक्तं यथा। "ङकारं परमेशानि! स्वयं परमकुण्डलीम्। सर्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने!। पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम्" "ङकार-

आपत्तृचारपञ्चमौ ञिञिधातुषु" कामधेनौ ञन्त सर्वधातुषु वर्गपञ्चमवर्णस्य णकारजत्वोक्तेः ङकारस्य तत्र णकारजत्वम् तेन अङ्क—क्विपि अन् इत्यादि-रूपम्। तस्य काव्यादौ प्रथमनिर्देशफलं यथा "ङः ङः गोचर क्ष्मीं वितरति श्रियमो ङस्तथा चः सुखं ङः" वृ॰र॰ टी॰ दत्त्वाक्षरपयस्यः। [एकाक्षरकोषः।

ङ पु॰ ङु—बा॰ ड। १विषये २श्रियचस्य हायां मेदि॰ ३भैरवे

ङु ध्वनौ भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ अनिट्। ङवते अङविष्ट। जुङुवे। यङि जुङूयते।

इति वाचस्पत्ये ङकारादिशब्दार्थनिरूपणम्

च

चकारः व्यञ्जनवर्णभेदः चवर्गस्याद्यः अस्योच्चारणस्थानं तालु "इचुयशानां तालु" सि॰कौ॰ उक्तेः तस्योच्चारणे-आभ्यन्तरप्रयत्नः तालुनि जिह्वामध्यस्पर्शः श्वासविवारा-घोषाल्पप्राणा बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासे वामबाहुमूले-ऽस्य न्यस्यता। अस्य वाचकशब्दाः वर्णोद्धारतन्त्रे उक्ता यथा।"चः पुष्कलो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः। चर्मसुखण्डधरो भौमो मङ्गिमाचारलक्षणः। एकरूपो रुचिः कूर्मश्चालुगण्डा दीर्घबाहुकः। वामबाहुमूलं माया चतुर्मूर्त्तिस्वरूपिणी। दयितश्च शिवोत्तम जन्मी-स्त्रीयलोचनः। चन्दनं चन्द्रमा देवश्चेतनो द्विजको बुधः। देवी कोटरसुखस्त्वात्मा कुमारी पूर्वफा-ल्गुनी। अनङ्गमेखला वायुर्मोदिनी च सुखावती"। तस्य ध्येयरूपं यथा "चवर्णं शृणु सुश्रोणि! चतुर्वर्ग-प्रदायकम्। कुण्डलीसहितं देवि! स्वयं परमकु-ण्डलीम्। सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चप्राणमयं सदा। पञ्च प्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं प्रिये!" कामधेनुतन्त्रम् काव्य-रचनादौ प्रयोगे सुखदायकता कथ्यते तन्मूलमुक्तम्।

च अव्य॰ चि—चय—डा बा॰ड। १पादपूरणे २पक्षान्तरद्योतने ३अवधारणे मेदि॰ ४हेतौ त्रिका॰। पादपूरणार्थस्य निरर्थकतैव। "निरर्थकं चादि पादपूरणैकप्रयोजनम्" चन्द्रालोकः ५समुच्चये ६अन्वाचये ७इतरेतरयोगे ८समा-हारे च" अमरः। "चार्थे द्वन्द्वः" पा॰ सि॰कौ॰ व्याख्यातं यथा

"समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। परस्पर (१) निरपेक्षस्याऽनेकस्य (२) एकस्मिन् (३) अन्वयः समुच्चयः। अन्यतरस्यानुषङ्गिक (४) त्वेऽन्वाचयः। मिलितानाम् (५) अन्वय इतरेतरयोगः। समूहः (६) समाहारः। तत्रेश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति समुच्चये भिक्षामट गाञ्चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् (७)। धवखदिरौ। संज्ञापरिभाषम्"।

व्याख्यातं चैतदस्माभिः सरलायाम्।

(१) "परस्परनिरपेक्षस्येति एकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्याहत्त्या तदन्वय इति न तयोः परस्पराकाङ्क्षा। (२) अनेकस्येति तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष उभयोस्तथात्वाभावात्। समुच्चये चशब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थेतरसापेक्षत्वं बोध्यते तदसमभिव्याहारे तु न। अतएवात्रैव एव चशब्दः प्रयुज्यते तेन यच्छब्दोत्तरं चशब्दस्तस्यैव समभिव्याहृतक्रियादावन्वये इतरसापेक्षत्वं नत्वन्यस्येति बोध्यम्। (३)एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्वय इत्येतस्य यत्रेत्यादिः तथाच यत्रैवमन्वयस्तत्र समुच्चयचशब्दार्थ इति भावः। न त्वन्वय एव समुच्चय इति भ्रमितव्यम्। अन्वयश्च विशेष्यतया विशेषणतया वा तत्राद्यं चैत्रो गच्छति पचति चेत्यादौ क्रियासमुच्चये, अन्त्यम् ईश्वरं गुरुञ्च भजस्वेत्यादौ द्रव्यसमुच्चये। (४) आनुषङ्गिकत्वं तदुद्देश्यत्वमन्यतरस्य प्राधान्यञ्च तत्त्वञ्चिक्रियाया अवश्यकर्त्तव्यत्वरूपं तथाच समभिव्याहृतक्रियादिगतमानुषङ्गिकत्वव्याप्यत्वमन्वाचयचकारार्थः। (५) मिलितानामिति परस्परापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदसमूहरूपाणामित्यर्थः। अन्वय इत्यस्यैकधर्मावच्छिन्नेनान्वय इत्यर्थः। तेन नीधातोः संयोगजनकव्यापारजनकव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वेन अजां ग्रामं नयतीत्यादौ अजाग्रामयोरुभयोरपि धातूपात्तक्रियायामन्वयेन तत्र न चकारयोगो नापि समासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य संयोगानुकूलव्यापारेऽन्वयादेकत्रान्वयाभावात्। अतएव यत्रानेकचकारप्रयोगः, यत्रैकमन्वयस्तत्रेतरेतरयोगत्वाद्यसम्भवश्च चार्थं इत्यर्थः। (६) अनुद्भूतावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयवशक्तिपर्य्यव प्रतु-

क्रियैविशेषं समाहारे तु द्वित्वनित्यादिनैव समूहस्य भानात् समूहत्वेनैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः । एवञ्च उभयत्रैव समूहस्य बोधः । (७) असामर्थ्यादिति एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्यार्थविषयेव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्यार्थविषयेव एकार्थीभाव आवश्यकः "समर्थः पदविधिरिति" पा० परिभाषितत्वात् चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेश्च । नचेतरेतराद्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः कथमिति येन समुच्चयान्वाचययोरेकार्थीभावेऽभ्युपगतौ स्याताम् । ततश्चेतरेतरयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावस्तयोस्तदभावाच्च तथेति बोध्यम् । इयांस्तु विशेष इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं, समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति यथा चानयोर्बोधवैलक्षण्यं तथाकरे द्रष्टव्यम्"। पदान्तरं चात्र पुनरर्थकम् यथा "मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः । तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चित् न भाषते" हितो० । ८तुल्ययोगित्वे ९०नियोगे च शब्दार्थचि०। तत्र तुल्ययोगितालङ्कारस्य चेन द्योतनात्तस्य तद्धर्मकता यथा "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च" चन्द्रा० । एवं दीपकालङ्कारद्योतकताऽपि २८८४पृ० दृश्या । "शशी च प्रयोषित् प्रकृतिश्च निम्नगा" माघः । चकारद्वयप्रयोगे क्वचिद्दीपकतुल्ययोगितायाः क्वचित्तुल्यप्राधान्यस्य चावद्योतनम् यथा "इतीरिता पत्ररथेन तेन ह्रीणा च हृष्टा च बभाण भैमी" नैष०। "कला च सा कान्तिमती कलाभृतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी" कुमा० । चिदनुबन्धः चण् यदर्थे तस्य प्रयोगे तिङ्त्वम् ।

च पु० चीयते गुणाद्यः किरणैः कङ्कं परधनं वा चिनोति वा चि–ड । १चन्द्रे २कच्छपे ३चौरे ४चण्डेशे ५चर्वणे च मेदि० । ६निर्बीजे ७दुर्जने च त्रि० शब्दरत्ना० ।

चक भ्रान्तौ भ्वा० पर०अक० सेट् इदित् । चङ्कति अचङ्कीत् । चचङ्क ।

चक प्रतिघाते तृप्तौ च भ्वा० आ० अक० सेट् । चकते अचकिष्ट चचके । घिति चकयति । प्रतिघातः सत्यहेतुकोऽभिप्रायस्य गमनादिप्रतिरोधः । "आत्मानुसारचकिता हरिणीव याति" उद्भट०। "दौवारिकचकितधुरः" रघुः । उद्+अतिपाते । "यं कैशिताननुचिन्तय उच्चकन्ति" भाग० ६।१७।४३। उच्चकन्ति अतिक्रान्तानि भवन्ति

चकास दीप्तौ अदा० जुहो० पर० अक० सेट् । चकास्ति अचकासीत् । चकासाम्–बभूव आस चकार । इदित् । अचचकासत् । "चकासति च मांसादास्तथा रक्षेषु जाग्रति" । "चकासां चक्रुरुत्तसुः" "शोकादभूवैरपि भूचकासाञ्चकार नागेन्द्ररथाश्वमिश्रैः" भट्टिः । "चकासतं चारु चमूरुचर्मणा" माघः ।

चकित न० चक–भावे क्त । १भये २सम्भ्रमे च । "कृतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः" सा० द० उक्ते ३स्त्रीणां सात्त्विकालङ्कारभेदे यथा "तरलनी चलशफरीविघट्टितोरूर्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य । क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतोर्लीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः "सघटितसञ्चितमङ्गवारिराशेः" । "भयचकितमाह्वे निजम्" माघः । "भः सभनगा यदा शाद्वलिदिह चकिता" वृ० र० उक्ते ३छन्दोभेदे स्त्री । कर्त्तरि क्त । ४शङ्किते ५भीते च त्रि० ।

चकोर पु० चक–तृप्तौ ओरन् । स्वनामख्याते–पक्षिभेदे "कोकप्रीतिचकोरपारणपटुः"मुरारिः । "इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी" नैष० । "इतश्चकोराक्षि ! विलोकयेति" रघुः । स्वार्थे क तत्रार्थे अमरः । "तन्मांसगुणा राजनि० उक्ता यथा "चाटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम् । तद्वच्चकोरजं मांसं वृष्यञ्च बलपुष्टिदम्" ।

चक्क व्यथने चुरा०उभ०सक०सेट् । चक्कयति ते अचचक्कत् त ।

चक्र पु० क्रियतेऽनेन कृ–घञर्थे क नि० द्वित्वम् । १चक्रवाके पक्षिणि. (चका) अमरः २रथाङ्गे, (चाका) ३सैन्ये, ४समुदाये, ५राष्ट्रे, ६दम्भभेदे, ७कुम्भकारोपकरणे, "कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमिकारितागुणः" नैषधम् । ८अस्त्रभेदे । ९व्यूहभेदे, १०जलावर्त्ते, मेदि० ११ग्रामजाले, त्रिका० १२तगरपुष्पे, १३तैलिकयन्त्रे तन्त्रोक्तेषु मूलाधारादिषु स्थितेषु पद्मेषु १४पद्मेषु, १५सर्वतोभद्रादिषु. १६देवार्च्चनयन्त्रेषु "श्रीचक्रलिखितं परदेवताः" तन्त्रम् । नरपतिजयचर्य्यादिषु १६अक-डमादिषु, १७अवकहडादिचक्रेषु, "प्रकटो भैरवीचक्रो सर्ववर्णाद्विजोत्तमाः इति" तन्त्रम् १८अलङ्कारोक्ते काव्यबन्धविशेषे च न० । अलङ्कारशब्दे २३०८पृ० दृश्यम् अर्द्धर्चादित्वात् द्विलिङ्गत्वेऽपि उपभेदेनैवास्य लिङ्गभेदनियमः । तत्र क्वचिद्भेदेऽन्यत्वम् हेमाद्रौ परि० कालमाधवे "श्रीमति घण्टदेव जनयन्ति गति शुभ्र इत्यादि । पादे यदाचन्द्रपरिलक्षणां निबोध तत्रोक्तमव्यसाधनभेदेन

चक्रं त्रिविधं भवति । चतुर्दशाभिरारैरुत्तमं, षडारं मध्यमं चतुर्भिरारैः कन्यसमधमं भवति । तत्र श्लोकः । चतुरारमुत्तमं चक्रं षडारं मध्यमं भवेत् । जघन्यं चतुरारं स्यादिति चक्रं भवेत्त्रिधा । द्वादशपक्षमुत्तममेकादशपक्षं मध्यमं दशपक्षमधमं चेति वालानाम् । अवालानां षष्ठ्यङ्गुलपक्षमुत्तमं चत्वारिंशदङ्गुलकं मध्यमं त्रिंशत्कं कनिष्ठमिति । तथाऽष्टाङ्गुलमुत्तमं सप्ताङ्गुलं मध्यममधमं षडङ्गुलं भवति वालानाम्, अवालानान्तु षोडशाङ्गुलमुत्तमं चतुर्दशाङ्गुलं मध्यममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति । तत्र श्लोकौ । द्वादशैकादशदशपलानि क्रमशः शिशोः । अवालस्य द्विरष्टौ तु द्विरष्ट द्वादशापि च । वालानां त्रिविधं चक्रमष्टसप्तषडङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलमन्येषां द्विहीने मध्यमाधमे । त्रिविधं चतुर्दशाङ्गुलमाद्यं द्विद्विहीनं मध्यमं कनिष्ठं चेति । तत्र त्र्यङ्गुला वैश्यायसमयी प्रथमा नेमिः । सार्द्धद्व्यङ्गुला मध्यमा नेमिर्द्व्यङ्गुला तु कनिष्ठा नेमिः स्यात् मध्यमपरिमाणका नेमिभिर्विंशतिभिः स्यात् अविरलाङ्गुला स्थूलका या नेमिः सा चक्रे पूजिता भवति । तत्र चैकं शिल्पिभिर्विचित्रमनेकविधसंस्थानमतिमनोहरं चक्रं कर्त्तव्यमग्रतं सुधारयन्तं कुर्व्वीत" ।

विष्णुचक्रलक्षणन्तु हरिभ० ४वि० । "द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् । चक्रं स्याद्विविधावर्त्तः पञ्च श्रीहरेः स्मृतः"

तन्त्रोक्तं भैरवीचक्रं च तत्त्वचक्रत्वेन प्रसिद्धम् तत्र च निष्कामानामधिकारः रुद्रयामलोक्ते चक्रपञ्चके तु सकामानाम् यथाह चक्रं पञ्चविधं प्रोक्तं तन्त्रे तु रुद्रयामले । विधिना पूजिते चक्रे सौख्यमोक्षफलं लभेत् । महाचक्रं राजचक्रं दिव्यचक्रं तथाऽपरम् । वीरचक्रम् चतुर्थञ्च पशुचक्रञ्च पञ्चमम् । राजचक्रं राज्यदं स्यान्महाचक्रं तु मोक्षदम् । देवत्वदं देवचक्रं वीरचक्रं तु सिद्धिदम् । पशुचक्रं तु दारिद्र्यशोकदुःखामयप्रदम् । कापट्ये दक्षिणाकोणे सर्व्वचक्रन्तु निष्फलम् । सकामाश्चैव निष्कामाद्विविधा भुवि मानवाः । मुमुक्षवः कामिनो वै तेषामत्राधिकारिता । ब्रह्मज्ञानाय तु प्रोक्तं भैरवीचक्रमुत्तमम् । ब्रह्मज्ञानयुतानां तु तत्त्वचक्रेऽधिकारिता ।" महानिर्व्वाणे च "नानाविकारः सर्व्वेषां ब्रह्मज्ञानं साधकान् विना । परब्रह्मोपासकाये ब्रह्मविदो रताः । निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीला दृढव्रताः । सत्यसङ्कल्पका ब्राह्मास्त एवात्राधिकारिणः । ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञा ये पश्यन्ति चराचरम् । तेषां तत्त्वविदां पुंसां तत्त्वचक्रेऽधिकारिता । सर्व्वब्रह्ममयो भावश्चक्रेऽस्मिन् तत्त्वसंज्ञके । येषामुत्पद्यते देवि ! त एव तत्त्वचक्रिणः" । अत्र सर्व्वत्र चक्राकारेण साधकैरुपवेशनात् चक्रत्वम् । चक्राद्दलानुसारं स्वाधिष्ठानादौ द्रष्टव्यम् । योगोपयोगितया देहस्थमूलाधारादिचक्रनिरूपणाय दलादिनाडीनिर्वचनोक्तिपूर्व्विका चक्रभेदोक्तिः तन्त्रसारे "गौतम उवाच । देवर्षे ! योगयुक्तानां योगानुभवदर्शक ! । सांख्ययोगविशेषज्ञ । कर्म्मयोगनिषेवक ! विना योगं न सिध्येत्तु कुण्डलीचक्रमः प्रभो ! । मूलपद्मे कुण्डलिनी यावन्निद्रायिता प्रभो ! । तावत् किञ्चिन्न सिध्येत मन्त्रयन्त्रार्च्चनादिकम् । जागर्त्ति यदि सा देवी बहुभिः पुण्यसञ्चयैः । तदा प्रसादमायान्ति मन्त्रयन्त्रार्च्चनादयः । शिवब्रह्महरेर्लोके षडैश्वर्य्यसमन्वितः । योगसंज्ञाङ्गवेत्तृश्चिन्त्य स्वाहिहरतुल्यता । सिद्धे मन्त्रे परावाग्निरतिशास्त्रेषु निर्णयः । तस्मात् कार्य्यं परं योगं कथयस्व मुनीश्वर ! । सुसात्मा येन विहरेत् स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले । जीवन्मुक्तश्च देहान्ते निर्व्वाणपदमाप्नुयात् । नारद उवाच । कथयामि तव स्नेहाद्योगयोग्योऽसि गौतम ! । संसारोत्तरणे युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते । ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः । तव स्नेहात् समाख्यास्ये योगविघ्नकरानिमे । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यसंज्ञकाः । योगाङ्गैरेभिर्निर्ज्जित्य योगिनो योगमाप्नुयुः । यमनियमावासनप्राणायामौ ततः परम् । प्रत्याहारं धारणाख्यं ध्यानं सार्द्धं समाधिना । योगाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसाधने" । "यमादयस्तु । "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं दयाऽऽर्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश । तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः" आसनानि प्रोक्तानि । "इडयाकर्षयेद्वायुं बाह्यं षोडशमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया । सुषुम्णामध्यगं सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः । नाड्या पिङ्गलया चैव रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिमं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः । भूयो भूयः-

स्वरैर्द्वादश षोडश । जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं विदुर्बुधाः । तदपेतं निगर्भञ्च प्राणायामद्वयं विदुः । क्रमादभ्यस्यतः पुंसां देहस्वेदोद्गमोऽधमः । मध्यमः कम्पसंयुक्तो भूमित्यागः परो मतः । उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिष्यते । इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निवर्त्तनम् । बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फजानूरुसीमनीलिङ्गनाभिषु । हृद्ग्रीवाकण्ठदेशे तु लम्बिकायां तथा नसि । भ्रूमध्ये मस्तके मूर्द्ध्नि द्वादशान्ते यथाविधि । धारणं प्राणमरुतो धारणेति निगद्यते । समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्त्तिना । आत्मन्यभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते । समत्वभावनां नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः । समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् । इत्यादि कथितं विप्र ! कामादिषट्कनाशनम् । इदानीं कथयिष्येऽहं मन्त्रयोगमनुत्तमम् । विश्वं शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं मुने ! । चन्द्रसूर्य्याग्नितेजोभिर्जीवब्रह्मैक्यरूपकम् । तिस्रः कोट्यस्तदर्द्धेन शरीरे नाड्यो मताः । तासु मुख्या दश प्रोक्तास्तासु तिस्रोऽप्यवस्थिताः । प्रधाना मेरुदण्डेऽत्र सूर्य्याग्निचन्द्ररूपिणी । शक्तिरूपा सा च नाडी साक्षादमृतविग्रहा । दक्षिणे पिङ्गलाख्या तु पुंरूपा सूर्य्यविग्रहा । दाडिमीकुसुमप्रख्या विषाभा मुनिभिः स्मृता । मेरुमध्यस्थिता या तु मूलस्था ब्रह्मविग्रहा । सर्व्वतेजोमयी सा तु सुषुम्णा वह्निरूपिणी । तस्यामध्ये विचित्राख्या अमृतस्राविणी शुभा । सर्व्वदेवमयी सा तु योगिनां हृदयङ्गमा । विसर्गाद्बिन्दुपर्य्यन्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः । मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके । मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् । तदूर्द्ध्वं कामबीजन्तु कलाशान्तीन्दुनायकम् । तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा । तद्बाह्ये हेमवर्णाभं वसुवर्णं चतुर्द्दलम् । द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् । तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् । वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् । मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः । स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः । तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं [illegible]प्रभम् । मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोम[illegible] । [illegible]न् पद्मं मणिपूरं तथो[illegible] [illegible]दिफान्ताक्षरान्वितम् । शि[illegible]कारणम् । तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् । कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये बाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् । शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र लक्ष्यते । तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तितम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् । तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं षोडशदलपङ्कजम् । स्वरैः षोडशभिर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम् । विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् । विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाप्रभम् । आज्ञाचक्रन्तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् । आज्ञासंक्रमणन्तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम् । द्विदलं हक्षसंयुक्तं बोधनन्तु तदूर्द्ध्वतः । एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ! । सहस्राराम्बुजं बिन्दुस्थानं तदूर्द्ध्वमीरितम् । इत्येतत् कथितं सर्व्वं योगमार्गमनुत्तमम्" ।

दीक्षणीयतन्त्रोक्तमन्त्राणां साधकस्य शुभाशुभदायकता विचाराङ्कचक्राणि तन्त्रसारे दर्शितानि यथा

"अनुकूलं मन्त्रं गृह्णीयात्तथा च 'स्वताररराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून्'" । वाराहीतन्त्रे "ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च । तत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत्" । इति तु प्रधानतया बोद्धव्यम् । "अरिमन्त्रं न गृह्णीयादकुलञ्च तथैव च" । इत्यादिदर्शनात् ततश्च चक्रविचारस्यावश्यकत्वात् प्रथमं तन्निरूप्यते । तत्र सिद्धसारस्वते "नृसिंहार्कवराहाणां प्रसादप्रणवस्य च । सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत् । स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे । वैदिकेषु च सर्व्वेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत् । एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति ! । वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्" । मालामन्त्रो यथा वाराहीतन्त्रे "विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः । नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत् । हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च । एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्" चामुण्डातन्त्रे "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमवती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः । नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति नक्षत्रादिविचारणा । कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् । सिद्धविद्या तथा नात्र युगसेवापरिश्रमः । नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःखसाध्यं कथञ्चन" । मालिनीविजये "काली तारा महाविद्या त्वरिता छिन्नमस्तका । वाग्वादिनी चान्नपूर्णा

तथा प्रत्यङ्गिरा मता । कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी शैलवासिनी । इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः । सिद्धविद्यास्तथा नात्र युगसेवापरिश्रमः । तथा चैता महाविद्याः कलिदोषैर्न बाधिताः” इत्यादि वचनादेव विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु इदन्तु प्रशंसापरम् सर्व्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम् । दुरदृष्टवशात् कदाचिद्वैरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ प्राप्तौ तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वादिति तु साम्प्रदायिकाः । तत्रादौ

कुलाकुलचक्रम् तच्च तच्छब्दे २१२४पृ० दर्शितम् ।

राशिचक्रम् आगमकल्पद्रुमे “रेखाद्वयं पूर्व्वपरे च कुर्य्यात्तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात् । एकैकमीशाननिशाचरे तु हुताशवाय्वोर्व्विलिखेत्ततोऽर्णान् । वेदाग्निरङ्गभुजङ्गमशरार्णवसंख्यान् पञ्चेषुबाणशरपञ्चचतुष्टयार्णान् । मेषादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णान् कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान्” । सङ्केतान्तरं शारदायाम् “वाकं गौरं खुरं योषं शमो शोभेति राशिषु । क्रमशोभेदिता वर्णाः कन्यायां शादयः स्मृताः” । अ आ इ ई मेषः । उ ऊ ऋ वृषः । ॠ ऌ ॡ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ सिंहः । अं अः श ष स ह क्षाः कन्यका । कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः । तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः । स्वराशेरनुकूलं मन्त्रं भजेत् “स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून्” इति वचनात् । “राशीनां शुभता ज्ञेया त्यजेच्छत्रुं स्मृतिं व्ययम् । स्वराशेर्म्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः” । यदा तु स्वराशेरज्ञानम् तदा साधकनामाक्षरसम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत् । “साध्याद्यक्षरराश्यन्तं गणयेत् साधकाक्षरादिति” रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतवचनात् । नारायणीये च “अज्ञाते राशिनक्षत्रे नामाद्यक्षरराशितः” इति । रामार्च्चनचन्द्रिकायाम्” “एकपञ्चनवाम्बराः स्मृताः द्वौ च षट् च दशमास्तु सेवकाः । वह्निरुद्रमुनयस्तु पोषकाः द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः” । चतुरस्तु घातका इति विष्णुविषयं रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतत्वात् । मन्त्रराशौ तु षष्ठं वर्जनीयम् “षष्ठाष्टम [illegible] वर्जनीयानि यत्नतः” इति वचनात् । तन्त्रान्तरे “[illegible] धर्मं ज्ञात्वा पुत्रमित्रकलत्रकान् । मरणं धर्मकर्म्मायव्ययौ द्वादश राशयः । लग्नोऽतिक्रोधजनको धनन्तु धनक्षयेत । भ्राता रत्नाकरो बन्धु रत्नेश्च सखाः सुतः ।

शत्रुर्नाशाय, कलत्रं भवति ध्रुवम् । मरणं मरणायैव, धर्म्मो धर्म्माय कल्पते । कर्म्मापि स्वल्पसिद्धिः स्यादायोऽतिशीघ्रदस्तथा । लाभालाभौ व्ययः कुर्य्यादेवं क्रमविचारणा । नामानुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं दिशेत् । वैष्णवे तु शत्रुस्थाने बन्धुरिति पाठः । तथाच तन्त्रराजे “तेन मन्त्रादिवर्णेन नाम्नश्चाद्याक्षरेण च । गणयेद्यदि षष्ठं वाष्टमं द्वादशन्तु वा । रिपुमन्त्राद्यवर्णः स्यात्तेन तस्याहितं भवेत् ।”

अष्टवर्गचक्रम्—अष्टवर्गशब्दे १२२ पृ० तज्ज्ञेयम् ।

नक्षत्रचक्रम्—भैरवीतन्त्रे “ऊर्द्ध्वगा दश रेखाः स्युस्तिर्य्यञ्चो व्याघातकाः । सप्तविंशतिकोष्ठानि भेषु वर्णांश्च संन्यसेत् । गणाकारनिर्णयः । अ आ अश्विनी देवगणः । इ भरणी मानुषः । ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः । ऋ ॠ ऌ रोहिणी मानुषः । ए मृगशिरो देवः । ऐ आर्द्रा मानुषः । ओ औ पुनर्वसू देवः । क पुष्यो देवः । ख ग अश्लेषा राक्षसः । घ ङ मघा राक्षसः । च पूर्व्वफल्गुनी मानुषः । छ ज उत्तरफाल्गुनी मानुषः । झ ञ हस्ता देवः । ट ठ चित्रा राक्षसः । ड स्वाती देवः । ढ ण विशाखा राक्षसः । त थ द अनुराधा देवः । ध ज्येष्ठा राक्षसः । न प फ मूला राक्षसः । ब पूर्व्वाषाढा मानुषः । भ उत्तराषाढा मानुषः । म श्रवणा देवः । य र धनिष्ठा राक्षसः । ल शतभिषा राक्षसः । व श पूर्व्वभाद्रपदा मानुषः । ष स ह उत्तरभाद्रपदा मानुषः । अं अः ळ क्ष रेवती देवः । निबन्धे “प्राप लोभात् षट्प्राच्यं कृत्स्यादिकक्रमम् । लोकलोपपदः प्राग्र स्वजौ योभेषु भेदिताः । वर्णाः क्रमात् स्वरान्त्यौ तु रेवत्यंशगतौ तदा । अन्तव्यञ्जनसंख्यात् प्रात्ता वर्णादिवर्णितः” । तथा च पिङ्गलातन्त्रे “उत्तराद्दक्षिणायान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम् । दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्याः वरवर्णिनि ॥ कृत्तिकादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः । अश्विनीमादिमारभ्य तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत् । अकारादिक्षकारान्तान् दिग्वह्न्यक्षिवेदकान् । भूमीन्दुनेत्रचन्द्रांश्च आग्नेयायां क्रमेण प्रिये ॥ द्विभूतनेत्रद्व्याग्नि [illegible]नेत्राग्निचन्द्रकान् । सर्व्वादिक्षेत्रपर्य्यन्तं द्वितीयं [illegible]रकम् । वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च यमेन्दु नेत्रवह्निकान् । वेदेन भेदितान् वर्णान् रेवत्यन्तयुगे क्रमात् । एकैकतत्त्रिकपावनिभुजकयुगायुग्मपुष्पवर्णयुग्मैकद्विरूपा-मत्तर्षिघर्षिभुम्याः कपद्मानिवेदाः । वर्णाः क्रमात् स्वरान्त्यौ तु रेवत्यंशगतावुभौ । तथा च निबन्धे “पूर्व्वोत्तरा-

त्रय स्त्रैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी । इमानि मानुषाख्यानि नक्षत्राणि मनीषिभिः । ज्येष्ठाशतभिषामूलधनिष्ठाश्लेष कृत्तिकाः । चित्रामघाविशाखाश्च सुतारा राक्षसदेवताः । अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तपुनर्वसू । अनुराधा मृग श्रवणा देवतारकाः । तथा च "स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु । रक्षोमानुषयोर्मृत्युर्वैरं दानवदेवयोः । जन्मसम्पद्विपत्क्षेम प्रत्यरिः साधको-वधः । मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः । जन्म तृतीयपञ्चमसप्तमानि नक्षत्राणि वर्ज्यानि । तथा च "द्व्यष्टनवभद्राणि युगद्युग्मगतान्यपि । इतराणि न भद्राणि" इत्यादि । स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् । स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयमिति । प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्याक्ष-रात् सुधीः" ।

अकथहचक्रम् — तत्तु अकथहशब्दे १८ पृ° द्रष्टव्यम्

अकडमचक्रम् — गोपालविषयम् अकडमशब्दे १७पृ° उक्तम्

ऋणिधनिचक्रम् — ऋणिधनिचक्रशब्दे १४२८ पृ° द्रष्टव्यम्

अन्यान्यपि तदुपयोगीनि चक्राणि रुद्रयामले द्रष्टव्यानि । स्वरोदयसम्मतानि नरपतिजयचर्य्योक्तानि "स्वरचक्राणि चक्राणि भूबलानि बलानि च" इत्यादिना प्रक्रमोपक्रमे उक्तानि २० स्वरचक्राणि सर्वतो भद्रादीनि ८४ चक्राणि च क्रमशः प्रदर्श्यन्ते । तत्र प्रक्रमेषु प्रथमाङ्के स्वरचक्राणि विंशतिमात्रादौ

१ मात्रास्वरचक्रम्—"अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रोक्ता ये ब्रह्मयामले । मात्रादिभेदभिन्नानां स्वराणां षोड़शोदयात् । मातृकाद्यां पुरा प्रोक्ताः स्वराः षोड़शसंख्यया । तेषां द्वावन्तिमौ त्याज्यौ चत्वारश्च नपुंसकाः । दश शेषाः स्वरा-स्याद्याःस्यादेकैकं द्विके द्विके । शेषाः पञ्च स्वरा आद्या ज्ञेयाः पञ्च स्वरोदये । लाभालाभं सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा । जयः पराजयो वेति सर्वं ज्ञेयं स्वरोदये । स्वरादि मातृकोत्पत्तिर्व्याप्तं जगत्त्रयम् । तस्मात् स्वरोद्भवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । स्वरभेदा स्थितास्तेन दैवज्ञो देवतांशकः अकाराद्याः स्वराः पञ्च ब्रह्माद्याः पञ्च देवताः । निवृत्याद्याः कलाः पञ्च इच्छाद्यं शक्तिपञ्चकम् । मात्राद्या मन्त्रभेदाश्च धराद्यं भूतपञ्चकम् । मन्त्रादि-विन्यासो च कामशास्त्रा प्रकीर्त्तिताः । पिण्डं पदं तथा रूपं रूपातीतं निरञ्जनम् । स्वरभेदस्थितं ध्यानं निदाश्रयः । मात्रा वर्णो ग्रहो जीव राशिर्भं पिण्ड-योगकम् । "प्रश्नो भाषते येन येनागच्छति पृच्छकः । नामाद्यवर्णो या मात्रा मात्रास्वरः स हि स्मृतः" ।

२ वर्णस्वरचक्रम्—"कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधोऽक-ङञोज्झितान् । तिर्य्यक्पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चत्रिंशत्प्रकोष्ठके । नरनामादिमो वर्णो यस्मात् स्वरादधः स्थितः । स स्वर स्तस्य वर्णस्य वर्णस्वर इहोच्यते । बवौ शसौ खषौ चैव जयौ चेति परस्परम् । ज्ञेयौ तुल्यफलौ भिन्नस्वराधःस्थितावपि । न प्रोक्ता ङञणा वर्णा नामादौ सन्ति ते न हि । चेद्भवन्ति तदा ज्ञेया गजडास्ते यथा-क्रमम् । बहूनि यस्य नामानि नरस्य स्युः कथञ्चन । तस्य पश्चाद्भवं नाम ग्राह्यं स्वरविशारदैः । यदि नाम्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षरलक्षणः । ग्राह्यस्तस्यादिमो वर्ण इत्युक्तं ब्रह्मयामले ।"

३ ग्रहस्वरचक्रम्—"अस्वरो मेषसिंहालि, इः कन्याद्युग-कर्कटाः । उस्वरे च धनुर्मीनौ एस्वरे तु तुलावृषौ । ओस्वरे मृगकुम्भौ च राशीशास्तु ग्रहस्वराः । स्वराधः स्थापयेत् खेटान् राशेर्योऽस्य नायकः । भौमशुक्र-श्चन्द्राक्कौ बुधशुक्रारमन्त्रिणः । सौरिः सौरिस्तथा जीवो मेषादीनामधीश्वराः" ।

४ जीवस्वरचक्रम्—"षोड़शाक्षरोऽस्तावर्गःस्यात् कादिवर्गास्तु पञ्चकाः । चतुर्वर्गौ यशौ वर्गौ संख्यार्थं प्रकीर्त्तिताः । नाम्नि वर्णाः स्वरास्तावत्तेषां वर्णसंख्यया । पिण्डिताः पञ्चभिर्भक्ताः शेषं जीवस्वरं विदुः

५ राशिस्वरचक्रम्—"मेषवृषावकारे च मिथुनाद्याः षड़ष्टकाः । मिथुनाजलयुक्तौ च इकारे सिंहकर्कटौ । कन्या-तुले उकारे च वृश्चिकाद्यास्त्रयोऽष्टकाः । एकारे वृश्चिक-स्यांशाः षट् चापे षट् मृगादिमाः । अंशास्त्रयो मृगस्यान्याः कुम्भमीनौ तथोस्वरे । एवं राशिस्वराः प्रोक्ता नवांशक-क्रमोदिताः

६ नक्षत्रस्वरचक्रम्—"अकारे सप्तऋक्षाणि रेवत्यादिक्रमेण च । पञ्च पञ्च इकारादावेव नक्षत्रस्वरोदये"

७ पिण्डस्वरचक्रम्—"नाम्नि वर्णस्वराद् संख्यातश्च मात्रा स्वरास्तथा । पिण्डे भक्ते शेषे पिण्डस्वर इहोच्यते"

८ योगस्वरचक्रम्—"मात्रादिस्वरभेदेन स्वरास्तत्पाद्य मानतः । योगे भक्ते शेषे योगस्वर इहोच्यते"

९ द्वादशवार्षिकस्वरचक्रम्—"प्रोक्ता वैसर्गिकाद्यादौ बाला-

क्रमात्। प्रभवादिक्रमेणैव अकारादिस्वरास्तथा। वर्षैर्द्वादशभिर्भोगमेकैकस्य स्वरोदये। उदयो द्वादशाब्दानां प्रत्येकं द्वादशाब्दिकः। अस्यान्तरोदयो वर्षमासमेकं दिनद्वयम्। लोकाब्धिनाडिकाः ४१ प्रोक्ता अष्टत्रिंशत्पलानि च"

१० वार्षिकस्वरचक्रम्—प्रभवाद्यब्दमेकैकमुदयस्याकरादिकः। द्वादशाब्दस्य वर्षोना तद्भुक्तिर्वार्षिके स्वरे"

११ अयनस्वरचक्रम्—"अस्वरो दक्षिणे स्वामी इस्वरश्चोत्तरायणे। वर्षभुक्त्यर्द्धमानेन भोगः पाण्मासिकस्वरे"।

१२ ऋतुस्वरचक्रम—"अकारादिस्वराः पञ्च वसन्तादिक्रमोदयाः। एकैकस्मिन् स्वरे प्रोक्तो द्विमासप्रतिदिनोदयः। षड्दिनानि रुद्रा३२ नाड्यो वह्निवेद३४ पलानि च। अन्तरोदयमानं स्याद् ऋतुनाम्नि स्वरोदये" इति

१३ मासस्वरचक्रम्—"नभस्यमार्गवैशाखेष्वस्वरस्योदयो भवेत्। आश्विनश्रावणाषाढेष्विकारो नायकः स्मृतः। उकारश्चैत्रपौषे स्यादेकारो ज्यैष्ठकार्त्तिके। ओकार उदयं याति माघफाल्गुनमासयोः। द्वे दिने लब्ध्योधी४२ नाड्यश्चाष्टत्रिंशत् पलानि च। अन्तरोदय उक्तोऽसाविति मासस्वरोदये"

१४ पक्षस्वरचक्रम्—"अस्वरः कृष्णपक्षेशः शुक्लपक्षेश इस्वरः। पक्षात्मिकान्तरा भुक्तिर्मासभुक्त्यर्द्धमानतः"

१५ तिथिस्वरचक्रम्—"अकारादिक्रमाच्चास्य नन्दादितिथिपञ्चकम्। नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च कथिताः क्रमात्। दिनस्वरोदयो नित्यं स्वस्वतिथ्यादि जायते। एकैकस्य स्वरस्य स्युर्घटी पञ्च पलानि भैः२७। अस्यान्तरोदयः प्रोक्तो दिनस्वरस्य सूरिभिः"

१६ घटीस्वरचक्रम्—"घटीस्वरो घटीपञ्च पलानि सप्तविंशतिः। एवं घटीस्वरो याति दिनस्वरघटीस्वरः। अस्यान्तरोदयः प्रोक्तो घटिकार्द्धप्रमाणतः"

१७ नियतकालादिस्वरचक्रम्—"द्वादशाब्दादिभागान्ताः स्वस्वभागस्वकालतः। उदयन्ते पुनस्ते च ते चैकादशधा स्वराः। वर्षमासदिनानाडीपलानि च यथाक्रमम्। कालमानं मया प्रोक्तं पञ्चधात्र स्वरोदये। द्वादशाब्दस्वरादीनां भुक्तं पलमयन्तु यत्। तद्भुक्तं च स्वभोगेन लब्धभेदादिकं भवेत्। लब्धभक्तस्वरा ज्ञेयाः शेषङ्क्षैरोदिताः स्वराः। अस्मिन् षट्त्रादिभक्ते च भुक्तं स्यादुदितः स्वरः। उदितस्य स्वरस्य स्वदेमस्वरवशेन ताः। पञ्च बालादिकावस्थाः स्वस्वकालप्रमाणतः"।

(यो यस्य कालसंभोगो तस्य कालगतान्तरम्। पिण्डितं भुक्तिसंभक्तं लब्धाङ्केन गतोदयः। शेषस्वरोदयोऽस्य स्वस्य संख्याहृते ततः। पञ्चावस्थाः स्वरूपेण ज्ञेयं तस्य बलाबलम्। उदयास्तस्वरौ यत्र नाममात्रानुगजस्वरात्। तत्र बालादयोऽवस्था भवन्त्येकादिसंख्यया। नामस्वरोदयो बालः कुमारश्च द्वितीयकः। तत् तृतीयो युवा तुर्यो वृद्धो मृत्युस्तु पञ्चमः) ग्रन्थान्तरेऽधिक पाठः। आद्यो बालः कुमारश्च युवा वृद्धो मृतस्तथा। निजावस्थास्वरूपेण फलदा नात्र संशय। किञ्चिल्लाभकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः। सर्वसिद्धिं युवा दत्ते वृद्धे हानिर्मृते क्षयः। यात्रायुद्धे विवादे च नष्टदृष्टे रुजान्विते। बालस्वरो भवेद्दुष्टो विवाहादिशुभे शुभः। सर्वेषु शुभकार्येषु यात्राकाले तथैव च। कुमारः कुरुते सिद्धिं संग्रामे सर्वतोजयम्। शुभाशुभेषु कार्येषु मन्त्रयन्त्रादिसाधने। सर्वसिद्धिं युवा दत्ते यात्रायुद्धे विशेषतः। दाने देवार्च्चने दीक्षागूढमन्त्रप्रकल्पने। वृद्धस्वरो भवेद्भव्यो रणे भङ्गो भयं गमे। विवाहादिशुभं सर्व्वं कथाभागशुभं तथा। न कर्त्तव्यं नृभिः किञ्चिज्ज्ञाते मृत्युस्वरोदये। मृतो बालस्तथा वृद्धः कुमारस्तरुणस्वरः। यथोत्तरबलाः सर्व्वे ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः। योयस्य पञ्चमे स्थाने स स्वरो मृत्युदायकः। तृतीये तु भवेत् वृद्धिः शेषामध्यफलप्रदाः। मृत्युहीनस्वरे नाम्नि जयो नाम्नि स्वराधिके। समनाम्नि भवेत् साम्यं सन्धिर्जयपराजयौ। एकमात्रो द्विमात्रश्च त्रिचतुःपञ्चमात्रकाः। यथोत्तरबलाः सर्व्वे ज्ञातव्याः स्वरपारगैः। एकमात्रः सवर्णश्च [illegible] द्विमात्रकः। कुस्तीदस्तु तुर्य्यः कैः, कोपकः पञ्चमात्रकः। आद्ये स्वरे भवेत् साम्यं द्वितीयोऽर्द्धफलप्रदः। तृतीये तु फलं पूर्णं तुर्य्ये वन्ध्यपरम्परा। [illegible] स्वरे प्राप्ते पूनि प्राप्ते [illegible]। तत्काले प्रारम्भयुद्धे विजयो भवति ध्रुवम्। [illegible] वर्णस्वरस्तथा। [illegible] मर्तो राज्यभक्षोन्मादः [illegible]। अवदे पिण्डस्वरो [illegible] योगो द्वादशाब्दिके। [illegible] काले बली वर्णः [illegible] न संशयः। [illegible] प्रयत्नेन वर्णे वीर्य्यं बलाबलम्। यथा पद [illegible] प्राबल्यं यथा हि नद्यः खलु सागरेषु। यथा [illegible] गताश्च देवास्तथा स्वरा वर्णफलोदयाः स्युः। [illegible] मन्त्रयन्त्रस्य यात्रायोगस्य सर्व्वदा। [illegible] कार्य्याणि मात्रास्वरबलं कुरु। वर्णस्वरबले सर्वं कर्त्तव्यं

च शुभाशुभम् । सिद्धिदं सर्व्वकार्य्येषु युद्धकाले विशेषतः । मारणं मोहनं स्तम्भविद्वेषोच्चाटनं तथा विवादं विग्रहं वातं कुर्य्यात् पञ्चस्वरोदये । स्नानपानादिकं सर्व्वं वस्त्रालङ्कारभूषणम् । विद्यारम्भं विवाहञ्च कुर्य्याज्जीवस्वरोदये । प्रासादारामहर्म्याणि देवतास्थापनार्च्चनम् । राजाभिषेचनं यात्रा प्रवेशो बीजवापनम् । स्त्रीविवाहश्च दीक्षा च कर्त्तव्या राशिके स्वरे । शान्तिकं पौष्टिकं यात्रा प्रवेशो बीजवापनम् । स्त्रीविवाहस्तथा सेवा कर्त्तव्या भस्वरोदये । शत्रूणां देशभङ्गश्च कोटयुद्धं च वेष्टनम् । सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्री कर्त्तव्यः पिण्डकोदये । योगेन साधयेद्योगं देहस्थं ज्ञानसम्भवम् । आणवं शाम्भवं चैव शाक्तेयञ्च तृतीयकम् । तिथिवारञ्च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषितम् । यत्तदेकत्र संमेल्य कुर्य्याद्वर्णस्वरोदये । सस्वरो वर्णतोयत्र तत्तस्याधःस्थितं कुरु । यस्य नामादिमं वर्णं तिथिवारर्क्षसम्भवम् । तद्दिनं वर्जयेत्तस्य हानिर्मृत्युकरं यतः । अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् । मन्त्रयन्त्रक्रियाहोमं साधयेत्तद्दिने बुधः । तत्र बालादयोऽवस्थाभानुसंख्याभवन्ति हि । उदयन्ते क्रमेणैव स्वस्वभुक्तिप्रमाणतः । घटिकाख्ये दिने पक्षे मासे ऋत्वयने तथा । वर्षे द्वादशवर्षे च अवस्था जायते स्वरे । भपलानि घटीपञ्च सपादार्द्धं दिनद्वयम् । षडह्नं पक्षमासं च वर्षैकं भुज्यते क्रमात् । भुक्तस्वरप्रमाणं च पिण्डस्थं भोगभाजितम् । गतायस्था गताङ्केन शेषास्तत्कालजा मताः । मूका १ च बाला २ शिशु ३ र्हासिका ४ च कुमारिका ५ यौवन ६ राज्यदा ७ च । क्लेशा ८ च शोषा ९ ज्वरिता १० प्रवासा ११ मृता १२ च बालस्वरजा व्यवस्था । स्वस्था १ शुभा २ मोहन ३ हर्ष ४ हर्षि ५ र्महोदया ६ शान्तिकरी ७ सदर्पा ८ । मदा ९ समा १० शान्तिगुणोदया ११ च माङ्गल्यदा १२ द्वादशधा कुमारे । उत्साह १ धैर्य्योग्रजया २।३।४। च बाला ५ माङ्गल्ययुक्ता ६ च सकाम ७ पुष्टा ८ । सुखा ९ च सिद्धिस्स १० धनेश्वरी ११ च शान्ताभिधा १२ द्वादशधा युवाख्ये । वैकल्य १ शोषा २ च तथा च मोहा ३ च्युतेन्द्रिया ४ दुःखिता ५ रात्रि ६ निद्रा ७ । बुद्धिप्रभङ्गा ८ च तपा ९ च खिन्ना १० जरा ११ मृता १२ द्वादश वृद्धजा च । छिन्ना १ च वन्ध्या २ रिपुघातकारी ३ शोका ४ मही ५ ज्वालन ६ कुण्डा ७ च । व्रणाङ्किता ८ भेदकरी ९ च दाहा १० मृत्युः ११ क्षया १२ द्वादश मृत्युजा इमाः । एवं पञ्चस्वरस्थाः स्युरवस्थापञ्चके सदा । तासु सर्व्वासु विज्ञेयं स्वनामसदृशं फलम् । अवस्था फलम् ।

१८ तात्कालिकदिनस्वरचक्रम्—“तिथ्यादावुदयं याति अकारादिर्घटीस्वरः । बालस्वरादिकं प्रश्ने फलं तस्य वदाम्यहम् । तिथिभुक्तघटीसंख्यां कृत्वा पलमयीं ततः । ऋक्षशक्ति२२७हृते शेषे स्वरस्तत्कालसम्भवः । तिथिभुक्तघटी या स्याद्रुद्र ११ षष्टिभाजिता । शेषे तिथिस्वरात् प्रोक्तस्तत्कालजघटीस्वरः । शेषं रुद्रा ११ हतं षष्ट्या भाजयेच्चान्तरोदयः । यस्तस्तु फलं वाच्यं शेषे तत्कालजस्वरः । तिथिभुक्तघटीसंख्या विंशघ्ना नयखेन्दुना १०९ हृता घटीस्वरः शेषे तत्र स्यादन्तरोदयः । यमुद्दिश्य कृतः प्रश्नः फलं तस्य प्रजायते । यत्र नोद्दिश्यते किञ्चित् तत्र प्रष्टुः शुभाशुभम् । बालोदये यदा पृच्छा लाभार्थे स्वल्पलाभदा । रुजार्थे चिररोगश्च गमे हानिः क्षयो रणे । कुमारोदयवेलायां लाभोभवति पुष्कलः । रुजानाशोजयी युद्धे यात्रा सर्व्वत्र सिद्धिदा । युवोदये लभेद्राज्यं क्लेशच्छेदश्च तत्क्षणात् । संग्रामे शत्रुहन्ता च यात्रा च सफला भवेत् । वृद्धोदये न लाभः स्यात् क्लेशिनां क्लेशवर्द्धनम् । संग्रामे भङ्गमायाति यात्रायां न निवर्त्तते । मृतोदये यदा दूतः पृच्छति स्वप्रयोजनम् । तत् सर्वं मृत्युदं ज्ञेयं युद्धे मृत्युश्च भङ्गदः । ओजस्वराः पुमांसः स्युः स्त्रियो युग्मस्वरान् विदुः । स्वस्वस्वरोदये जाते पुंसां स्त्रीणां बलं भवेत् । बलिनःस्युस्तदा तेभ्यो बली स्वस्य स्वरोदये । गर्भार्थे पुंस्वरे पुत्रः। कन्या कन्यास्वरोदये । युग्मे युग्मं, क्षयो नष्टे मातुर्मृत्युश्च संक्रमे । द्युनाडीस्वरयोः पुंसोः पुंयुग्मं, स्त्रीयुगं स्त्रियोः । तयोस्तु पुंस्त्रियोः पुंस्त्रीयुग्मं गर्भे विनिर्द्दिशेत् । तिथिनाडीस्वरे साम्ये पुंपुंस्त्रीस्त्री प्रजायते । असाम्ये तिथिनाडीस्थे गर्भे साम्यं न विद्यते” ।

“तत्र जन्मनि विशेषः।“जन्मर्क्षे जन्मपादस्तद्वर्णो योऽक्षरजस्वरः । तेनाक्षरेण विज्ञेयःस्वभावः प्राणिनामिह । चपलः कातरो मूर्खः कृपणश्चाऽजितेन्द्रियः । असत्यवक्तृभाषी च जाते बालस्वरोदये । व्यवसायी कलाभिज्ञः स्त्रीरतः सुभगः सदा । दीर्घायुर्विग्रही शूरः कुमारोदयसम्भवः । सर्व्वलक्षणसम्पूर्णोराजा भवति धार्म्मिकः । सर्व्वकालजयी युद्धे जातो युवोदये शुभः । स्त्रीजितो धार्म्मिकः कामी विवेकी स्थिरसाहसः । सत्यवादी सदाचारः

पुमान् दक्षोदयोद्भवः। क्रोधी समत्सरः क्रूरो निःकामो विकलेन्द्रियः। सर्वकार्य्यालसो दुष्टो जन्म यस्य क्षतोदये" जातस्य शुभाशुभनिर्णयः। "ककारादिदकारान्ताः पञ्च ह्रस्वाः स्वरास्तथा। वर्णिनः स्युः सिते पक्षे शेषाः सर्वे सितेतरे। एकस्वरः पृथक् वर्णो योधयोरुभयोर्यदि। तत्र पक्षबलं ग्राह्यं शुक्लकृष्णविभेदतः। एकपक्षाक्षरैरेक स्वरश्चेद्योधयोर्द्वयोः। शुक्ले गौरः परः कृष्णे युद्धे जयति निश्चितम्। यस्मिन्नेव स्वरे कृष्णो गौरो वा सुभटो यदि। स्वरासन्नाक्षरे ह्रस्वो दीर्घो दूराक्षरे जयी। प्रमाणनाम वर्णैक्यं युद्धकारकयोर्यदि। तत्र युद्धे बलं देयं यायिस्थायिविभेदतः। योधयोः सर्वभेदैक्ये स्वरे यूनि कुमारके। यायी जयी तथा स्थायी बालवृद्धान्तिमस्वरे। आद्यास्तिथेर्द्वयोर्वर्णा द्वौ द्वौ शेषकयोर्मतौ। एवं तिथित्रये ज्ञेया वर्णसंख्या तिथिस्वरे। वर्णतिथ्यादितिथ्याख्या जन्मऋक्षानिर्ऋतिस्तथा। स्त्रीजन्म नीरुजा हानौ क्षतौ मृत्युर्न संशयः। यदुक्तं यामले तन्त्रे ज्ञातं गुरुप्रसादतः। स्वराद्दिनफलं वक्ष्ये पुंसां कर्मप्रकाशकम्। योगपिण्डर्क्षराश्याख्यान् जीवखेटाऽक्षरस्वरान्। उत्पाद्य नामतश्चाष्टौ मात्रान्तान् स्थापयेत् क्रमात्। तस्याधःस्थांश्च लिखेच्चाष्टौ द्वादशाब्दादिकालजान्। स्वभोगेन समायुक्तान् भोगस्यैकादशांशकः। यथोत्तरबलाः सर्वे तथा कालबलात्पुनः। कालोदयबलाश्चापि ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः। अकारादिस्वराधःस्था संख्याः वेदप्रमाणिकाः। विन्यस्य चक्रयोगेण तेन विंशोपकामताः। योगात् द्वादशवर्षाःस्युरवस्था पिण्डतोवदेत्। भस्वरादयने ज्ञेया राशिस्वरादृतुस्वरे। जीवात् मासस्वरेऽवस्था ग्रहात्पक्षस्वरे तथा। वर्णात् दिनस्वरे ज्ञेया मात्रास्वरात्घटीस्वरे। द्वादशाब्दादिकः कालोयत्राऽकारादिकस्वरे। स्थितस्तत्र शुभो न स्यात् पञ्चावस्थाशुभोऽपि च। स्वरौ वृद्धान्तिमौ दुष्टौ बालपूर्वदलं तथा। शेषं सार्द्धद्वयं मध्यमिति ज्ञेयं शुभाशुभम्। बालवृद्धान्तिमादुष्टाः, शुभौ युवकुमारकौ। उत्पाद्यौ क्रमयोगेण योद्धुरङ्कौ शुभाशुभौ। यो यत्र वर्त्तते कालो द्वादशाब्दादिसम्भवः। अकारादिस्वरस्थाने योगादिफलनिर्णयः। योगाद्द्वादशवर्षं च पिण्डाद्वर्षं च सायनम्। भाद्दतुर्जीवतो मासं ग्रहात् पक्षोऽक्षरात् दिनम्। योगादिस्वरयोगेण द्वादशाब्दादिकः क्रमात्। यावदुत्पाद्यते राशिस्तावत् ज्ञेयं शुभाशुभम्।" (अङ्कयुग्माभिहतेन तद्दिने तस्य तत्फलम्। द्वादशांशकाद्या ये स्वान्तरोदयसंस्थिताः। ते शुभाश्चैकतः स्थाप्यास्त्वशुभास्त्वन्यतः पृथक्। वेदवेदाङ्गनेत्राणि वेदसंख्या क्रमेण च। शुभाशुभस्वरूपस्य राशियुग्मस्य मध्यतः। एकस्मात्पतिते शेषे ज्ञेयं तद्दिनजं फलम्। त्रिंशत्या ताडिते शेषे चतुःषष्टिविभाजिते। लब्ध्या विंशोपकास्तत्र शुभाशुभप्रकाशकाः। योगे स्वकर्म्मणः पिण्डे शरीराङ्गे सुहृज्जनात्। राशौ स्वकुलतो, जीवे स्वविसात्, ग्रहतो रिपोः। वर्णे स्वस्वामिनो ज्ञेयो मात्रायां स्त्रीजनात् फलम्। एवं ज्ञात्वा वदेद्विद्वान् दिने फलशुभाशुभम्)"। ग्रन्थान्तरेऽधिकपाठः

१९ दिक्चक्रम्—"पूर्वे अस्वरः स्वामी इस्वरो दक्षिणे तथा। उस्वरः पश्चिमे ज्ञेयः एःसौम्ये मध्य ओस्वरः। यस्यां दिशुदयं याति स्वरस्तत्पञ्चमीं दिशम्। वर्जयेत् सर्वकार्य्येषु यात्राकाले विशेषतः। गच्छतः पृच्छकस्यापि स्वरस्यास्तमितां दिशम्। हानिर्मृत्युर्भयं रोगो जायते नात्र संशयः"

२० देहजस्वरचक्रम्—"अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शरीरस्थं स्वरोदयम्। हंसचारस्वरूपेण येन ज्ञानं त्रिकालजम्। कुण्डलिनी महाशक्तिर्नाभिस्थाऽहिस्वरूपिणी। ततोदशोर्द्धगा नाड्योदश चाधोगतास्ततः। द्वे द्वे तिर्य्यग्गते नाड्यौ चतुर्विंशतिसंख्यया। कुण्डलिन्यां महाशक्तौ मूलमार्गं भवन्त्यमूः। ताभ्यः सूक्ष्ममुखा नाड्यः शरीरस्थानिपोषिकाः। सप्त शतानि जायन्ते सप्तोत्तराणि संख्यया। प्रधाना दश नाड्यस्तु दशवायुप्रवाहिकाः। नामानि नाडिकानाञ्च वातानाञ्च वदाम्यहम्। इडा पिङ्गला सुषुम्णा गान्धारी हस्तिजिह्विका। पूषा यशाऽलम्बुषा च कुहूः शङ्खिनिका तथा। प्राणोऽपानःसमानश्चोदानव्यानौ तथैव च। नागः कूर्मः कृकरश्च देवदत्तो धनञ्जयः। प्रकटो वायुसञ्चारो लक्ष्यते देहमध्यगः। पिङ्गलेडासुषुम्णाभिर्नाडीभिस्तिसृभिर्बुधैः। (अष्टाङ्गुले वहेद्वह्निरनिलश्चतुरङ्गुलः। दिवाकराङ्गुला पृथ्वी सलिलं षोडशाङ्गुलम्। नीलवर्णो भवेद्वायुः रक्तवर्णो हुताशनः। पीतवर्णस्तु माहेयः शुक्लवर्णस्तु वारुणः। चापाकारो भवेद्वायुस्त्रिकोणो वह्निरुच्यते। चतुरस्रस्तु माहेयो वर्त्तुलो वारुणःस्मृतः। कटुस्वादुर्भवेद्वायुस्तीक्ष्णस्वादोऽनलोभवेत्। कषायकस्तु माहेयो मधुरो वारुणोमतः) अधिकपाठः। "इडानाडीस्थितश्चन्द्रः पिङ्गला

स्थिते । ग्रहस्य सौम्यक्रूराणां बलं स्थानवशात् समम् । एतदेव फलं विद्धि सौम्ये क्रूरे विपर्य्ययात् । स्थानवेधसमायोगात् यत्संख्यं जायते बलम् । तत्संख्यं वेध्यवस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् । ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूराः वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः । स्थानञ्च वेध्यमित्येवं बलं ज्ञात्वा फलं वदेत् । वक्रग्रहे फलं द्विघ्नं त्रिगुणं स्वोच्चसंस्थिते । स्वभावजं फलं शीघ्रे नीचस्थेऽर्द्धफलोग्रहः । तिथिराश्यंशनक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण यत् । सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु वर्ज्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्त्तते । न रोगात् मुच्यते रोगी वेधवेलाकृतोद्यमः । रोगकाले भवेद्वेधः क्रूरखेचरसम्भवः । वक्रगत्या भवेन्मृत्युः शीघ्रे चाप्यरुजान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खण्डः (भङ्गः) प्रजायते । कविप्रवेशनं तत्र योधाभासश्च तत्र वै" । (कविश्चौरयोद्धा) । "यत्र पूर्व्वादिकाशायां स्वराशग्रादिगो रविः । सा दिगस्तमिता ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः । ईशानस्थाः स्वराः प्राच्यां ज्ञेया आग्नेयगा यमे । नैरृत्यस्थाश्च वारुण्यां, वायव्यां सौम्यगा मताः । नक्षत्राणि स्वरा वर्णाः राशयस्तिथयोदिशः । ते सर्व्वेऽस्तमिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः । नक्षत्रेऽस्ते रुजा, वर्णे हानिः, शोकः स्वरेऽस्तगे । राशौ विघ्नं, तिथौ भीतिः, पञ्चास्ते मरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादश्च द्वारं प्रासादहर्म्म्ययोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं नरैः । अस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथमभक्षरम् । स आर्त्तः सर्व्वकार्य्येषु ज्ञेयो दैवहतो नरः । अरौ कोटे तथा युद्धे चातुरङ्गे महाबले । त्यजेदस्तंगतान् योद्धा यदीच्छेद्विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टि, वर्णे लाभः, स्वरे सुखम् । राशौ जय, स्तिथौ तेजः पञ्चाप्तिः पञ्चकोदये । प्रश्नकाले भवेद्विद्धं यल्लग्नं क्रूरखेचरैः । तद्दुष्टं, शोभनं सौम्यैः, मिश्रैर्मिश्रफलं भवेत् । ग्रहैर्न विद्धं यल्लग्नं फलं लग्नस्वभावतः । ज्ञातव्यं देशिकेन्द्रेण भाषितं यच्चरादिकम् । (शीर्षोदये सौम्यविलग्नवर्गे लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथात्वे तु तदन्यथात्वं, मिश्रं विमिश्रैरधिकं बलाद्यैः । केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाश्च सौम्याः केन्द्राष्टवर्ज्जमशुभास्त्रिषडायसंस्थाः । सर्व्वार्थसाधनकराः परिपृच्छतां स्युरेभिर्व्विपर्य्ययगतैस्तु विपर्य्ययः स्यात् । लग्नाधिनाथोयदि केन्द्रगः स्यात् तन्मित्रमेतस्य च केन्द्रगं वा । व्ययाष्टकेन्द्राद्यपहाय पापा अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् । आद्योलग्नाधिपः कार्य्ये लग्ने कार्य्याधिपोयदि । लग्नपः कार्य्यपश्चापि लग्ने यदि तृतीयकः । चतुर्थः कार्य्यगौ स्यातां यदि लग्नपकार्य्यपौ । कार्य्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रत्वेऽधिकं फलम् । एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं तद्वच्चतुष्टयम् । पूर्णनाडीस्थितो दूतोयत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्व्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं समीरणे । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णां विशेद् यदि । तदा सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामं न संशयः । श्वासप्रवेशकाले चेद् दूतोजल्पति वाञ्छितम् । तस्यार्थसिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम् । ऊर्द्ध्ववामाग्रतोदूतोज्ञेयो वामपथस्थितः । पृष्ठे दक्षे तथाधस्ताद्दक्षवाहौ गतोमतः । यात्रादानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे । शुभे कर्म्मणि सन्धौ च प्रवेशे वामगः शुभः । कलहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमैथुने । व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाड़ी प्रशस्यते) । अन्यप्रकरणोक्तमेतत् ज्यो॰ त॰ परिशिष्टम् । "क्रूरैरुभयतोविद्धा यस्याश्चरतिथिस्वराः । राशिधिष्ण्याञ्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न संशयः । मण्डलं नगरं ग्रामोदुर्गं देवालयं पुरम् । क्रूरैरुभयतोवेधे विनश्यन्ति न संशयः । कृत्तिकायां मघा पुष्ये रेवत्याञ्च पुनर्व्वसौ । वेधे सति क्रमाद्वेधोवर्णेषु ब्राह्मणादिषु । पूर्व्वात्रयं तथाग्नेयं ब्राह्मणानां प्रकीर्त्तितम् । उत्तरात्रितयं पुष्यं क्षत्रियाणां विनिर्द्दिशेत् । पौष्णं मैत्रं मघा चैव प्राजापत्यं विशाम्पतेः । आदित्यमश्विनीं हस्तं शूद्राणामभिजित्तथा । विद्धैरेभिर्हि जातीनां कारुकाणां च शेषके । तौल्यं भाण्डं रसोधान्यं गजाश्वादिचतुष्पदाः । सर्व्वं महार्घतां याति यावत् क्रूरोव्यधे स्थितः । क्रूरवेधसमायोगे यस्योपग्रहसम्भवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहोरोगाद्वापि रणेऽपि वा । सूर्य्यभात् पञ्चमं धिष्ण्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम् । शून्यञ्चाष्टमभं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्द्दशम् । केतुरष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः । द्वाविंशतितमं कम्पस्त्रयोविंशञ्च वज्रकम् । निर्घातश्च चतुर्विंशयुक्ता अष्टावुपग्रहाः । प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा । प्रसङ्गादत्र

१ षड्नाडीचक्रं नवनाडीचक्रञ्चोक्तं यथा "जन्मभं कर्म्माधानं विनाशः सामुदायिकम् । सांघातिकमिदं धिष्ण्यं षट्कं सार्व्वजनीनकम् । जातिदेशाभिषेकैश्च नव धिष्ण्यानि

भूपतेः । वेधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् । जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्म्मसंज्ञकम् । एको- विंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशकम् । अष्टादशञ्च नक्षत्रं दायिकसंज्ञकम् । सांघातिकञ्च विज्ञेयं धिष्ण्यं षोडशमेव हि । षट्त्रिकञ्च राजजातेर्जातिनाम स्वनामभम् । देशभं देशनामर्क्षं राज्यभं चाभिषेकभम् । मृत्युः स्याज्जन्मभे विद्धे कर्म्मभे क्लेश एव च । आधानर्क्षे प्रवासः स्यात् विनाशे बन्धुविग्रहः । सामुदायिकभे रिष्टं हानिः सांघातिके तथा । जातिभे कुलनाशः स्यात् बन्धनञ्चाभिषेकभे । देशर्क्षे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् । उपग्रहसमायोगे मृत्युर्भवति नान्यथा । भयं भङ्गश्च घातश्च मृत्युर्भङ्गयुता क्षतिः । क्रूरैरेकादिपञ्चान्तैर्युद्धे वेधे फलं भवेत् । तिथिं धिष्ण्यं स्वरं राशिं वारञ्चैव तु पञ्चमम् । यद्दिने वेधयेच्चन्द्रस्तद्दिने स्यात् शुभाशुभम् । तिथ्यादिपञ्चके विद्धे चन्द्रयोगो यदा भवेत् । उक्तं फलं तदा वाच्यं तद्दिने ग्रहसम्भवम् ।

अथार्घं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं चाद्रियामले । एकाशीतिपदे चक्रे ग्रहभेदाच्छुभाशुभम् । देशः कालस्ततः पण्यमिति त्रीण्यर्घनिर्णये । चिन्तनीयानि विद्धानि सर्व्वकालं विचक्षणैः । देशोऽत्र मण्डलं स्थानमिति देशस्त्रिधोच्यते । वर्षमासदिनं चेति त्रिधा कालोऽपि कथ्यते । धातुर्मूलं च जीवश्च इति पण्यं त्रिधा मतम् । अथ त्रिकत्रयस्यास्य वक्ष्यामि स्वामिखेचरान् । देशेशा राहुमन्देज्या मण्डलस्वामिनः पुनः । केतुसूर्य्यसिताः स्थाननाथाश्चन्द्रारचन्द्रजाः । वर्षेशा राहुकेत्वार्किजीवा मासाधिपाः पुनः । भौमार्कज्ञसिता ज्ञेयाश्चन्द्रः स्यात् दिवसाधिपः । धात्वीशाः सौरिपातारा, जीवेशाञ्चेन्दुसूरयः । मूलेशाः केतुशुक्रार्का इति पण्याधिपा ग्रहाः । पुंग्रहा राहुकेत्वर्कजीवभूमिसुता मताः । स्त्रीग्रहौ शुक्रशशिनौ सौरिसौम्यौ नपुंसकौ । सितेन्दू सितवर्णेशौ रक्तेशौ भौमभास्करौ । पीतेशौ ज्ञगुरू कृष्णनाथाः केतुतमोऽर्कजाः । ग्रहो वक्रोच्चयोर्यः स्यादुदये च बलाधिकः । देशादीनां स एवैकः स्वामी खेटस्तदा मतः । स्वगृहे वक्रतुङ्गे स्यादुदये च बलाधिकः । वक्रोदये स्वहर्म्ये च पूर्णवीर्य्यो ग्रहो भवेत् । तदग्रपृष्ठगे खेटे बलं त्रैराशिकात् मतम् । उच्चांशस्थे बलं पूर्णं नीचांशस्थे दलं बलम् । त्रैराशिकवशात्ज्ञेयमन्तरे तु बलं बुधैः । एवं देशादिनाथा ये ग्रहवेधे व्यवस्थिताः । सुहृदः शत्रवो मध्याश्चिन्तनीयाः प्रयत्नतः । स्वमित्रसमशत्रूणां विध्यन् देशादिकं क्रमात् । शुभग्रहः शुभं दत्ते चतुस्त्रिद्व्येकपादकैः । दुष्टं दुष्टग्रहः कुर्य्यादेकद्वित्रिचतुःपदैः । विद्धं पूर्णदृशा पश्यन् तत्पादेन फलं ग्रहः । अविद्धं त्वन्यथा ज्ञेयं फलं दृष्ट्यनुमानतः । वर्णादिस्वरराशीनां मेषाद्ये राशिमण्डले । ग्रहदृष्टिवशात् सर्वं विद्धं वर्णादिकं मतम् । स्वरवर्णः स्वचक्रोक्तास्तिथिवेधाश्च पीडयेत् । तिथिवर्णेषु यो राशिस्तद्दृष्टिः स्यात्तयोर्वधात् । अशुभो वा शुभो वापि युक्तो विध्यंस्तिथिं ग्रहः । सर्वं निजफलं दत्ते लग्ने पक्षे तु तद्दलम् । खेटकैकांशके ज्ञेया पूर्णा दृष्टिः सदा बुधैः । दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम् । इत्येवं दृष्टिभेदेन निर्द्दिष्टं सकलं फलम् । वर्णादिपञ्चके विद्धे ग्रहो दत्ते शुभाशुभम् । सौम्यः पूर्णदृशा पश्यन् विद्धं वर्णादिपञ्चकम् । फलं विंशोपकाः पञ्च क्रूरस्य चतुरो दिशेत् । वर्णादिपञ्चके यावत् स्थानवेधे च तावती । दृष्टिस्तदनुमानेन वाच्या विंशोपका बुधैः । एवं विंशोपका येऽत्र सम्भवन्ति शुभाशुभाः । अन्योन्यं शोधयेत्तेषां शेषात् ज्ञेयं शुभाशुभम् । देशध्वंसः प्रजापीडा नृपविग्रहस्तथा । यत्र दृष्टिस्तु तत्र स्याद् दुर्भिक्षं मण्डले तथा । वर्त्तमानार्घविंशांशाः कल्प्या विंशोपका इह । ते क्रमात् वर्त्तमानार्घे देयाः पात्याः शुभाशुभाः । अकालेऽपि फलं पुष्पं वृक्षाणां यत्र जायते । स्वजातिमांसभुक्तिश्च दुर्भिक्षं तत्र रौरवम् । परचक्रागमो यत्र विग्रहश्च स्वराज्यके । ऋतोर्विपर्य्ययो यत्र दुर्भिक्षं मण्डले भवेत् । भूमिकम्पो रजःपातो रक्तवृष्टिश्च जायते । देशे सर्वसुखोपेते वेधादेतद्वदेत् बुधः । दीपो यथा गृहस्थान्तमुद्द्योतयति सर्वतः । तथेदं सर्वतोभद्रं चक्रं ज्ञानप्रकाशकम्" ।

२ शतपदचक्रम्—"चक्रं शतपदं वक्ष्ये सर्व्वाशाज्ञानसम्भवम् । नामादिवर्णतो ज्ञेया ऋक्षराश्यंशकास्तथा । तिर्य्यगूर्द्धगता रेखा रुद्रसंख्या लिखेद्बुधः । जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः । न्यसेदवकहडादि रौद्रादिविदिशि क्रमात् । (अ व क ह डा ऐशान्यां म ट प र ता इति चाग्नेय्याम् । न य भ ज खा नैर्ऋत्यां ग स द च ला वायव्याम्) पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान् नियोजयेत् । पञ्चस्वरसमायोगे

एकैकं पञ्चधा कुरु । (अवर्णादीनामवयोर्न्यायः स्वस्नुस्वर सुतस्तथा । सजातीयैक्यमास्थाय पञ्चस्वरविनिर्णयः । कटदूलतोरप्यकारेण गेन सह परिग्रहः) अधिक पा० । "कुर्यात् कृपभुदस्थाने तीथि तीक्ष्णराणि च । कुघङझो भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे । पुषणाठो भवेत् स्तम्भे ऋक्षे चाग्नेयसंज्ञके । भुधफढोभवेत् स्तम्भे पूर्वापाढ़े च नैर्ऋते । दुथफञो भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्रउत्तरे । एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । धिष्ण्यानि कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः । साभिजिन्त्यंशका अत्र शतैकं द्वादशाधिकम् । यद्वर्णांशककोष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः। ततस्तं वेधयेत् तिर्यक् पुंसोनामादिमाक्षरम् । सौम्यैर्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः । मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्वेधे न शुभाशुभम् । यदुक्तं सर्वतोभद्रे चक्रोपग्रहवेधतः । शुभाशुभफलं सर्वं तदिहापि विचिन्तयेत्"। (पञ्च स्वराः अ इ उ ए ओकारास्तैर्योगे धिष्ण्यानि नक्षत्राणि। अ त चतुर्भिर्वर्णैरेकं नक्षत्रं यथा । अ इ उ ए १अश्वो वविवु । ४ । वेवोककि । ५ । कुघङछ । ६ । केकोहहि । ७ । हुहेहोड । ८ । डिडुडेडो । ९ । ममिमुमे । १० । मोटटिटु । ११ टेटोपपि । १२ । पुषणठ १३ । पेपोररि । १४ । रुरेरोत । १५ । तितुतेतो । १६ । ननिनुने । १७ । नोयमियु । १८ । येयोभभि । १९ । भुधफढ । २० । भेभोजजि । २१ । जुजेजोख । (अभिजित्)० । खिखुखेखो । २२ । गगिगुगे । २३ । गोशशिशु । २४ । शेशोददि । २५ । दुथझञ । २६ । देदोचचि । २७ । चुचेचोल । १ । लिलुलेलो । २ । अटलृयुक्तः अकारयुक्तो न ज्ञेयः । ह्रस्वेन दीर्घोऽज्ञेयः । तालव्यशकारेण दन्त्यसकारोऽज्ञेयः) ।

३अंशचक्रम् — "अष्टाविंशोर्द्धगा रेखा अष्टाविंशतितिर्यगाः। अंशचक्रं भवत्येवं यदुक्तं चादियामले। कृत्तिकादीनि भान्यत्र पादाक्षरक्रमेण च । साभिजिन्ति न्यसेत् सर्वाण्यष्टाविंशतिसंख्यया । यो ग्रहो यत्र कक्षांशे तं तत्रैव न्यसेद्बुधः। वेधयेत् संमुखं वर्णं शुभो वाप्यशुभोऽपि वा। आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयं तु तृतीयेन द्वितीयकम् । यस्य नामाक्षरं विद्धमंशचक्रे ग्रहेण तु । क्रूरैः रिष्टं, शुभैर्हानिर्द्वाभ्यां मृत्युर्न संशयः । क्रूरोभयस्थिते वेधे मृत्युर्मिश्रं शुभाशुभैः । शुभोभयगते वेधे व्याधिपीड़ा च बन्धनम् । वैधव्यञ्च विवाहे तु यात्राकाले महाभयम् । रोगे मृत्यू रणे भङ्गः क्रूरवेधे न संशयः । अद्रयः सागरा नद्यो देशग्रामपुराणि च । क्रूरवेधे विनश्यन्ति नात्र कार्या विचारणा । चन्द्रसूर्यांशको विद्धो भवेद्यत्नापरग्रहैः । तन्नामं तद्दिनं वर्ज्यं सर्वदा शुभकर्मणि"

४ कलत्रयचक्रम्—आदौ चक्रं समालिख्य कलत्रयसुशोभितम् । अश्विन्यादीनि लेख्यानि सप्तविंशतिभानि च । अश्विन्याद्यं मघाद्यञ्च मूलाद्यञ्च क्रमेण च । उत्तरे पूर्वके याम्ये चैतत्कलत्रयं मतम् । प्रतीचीमध्यरेखायामीशानान्तं हयाधिपः । आग्नेयान्तं नराधीशस्तन्मध्ये च गजाधिपः । अश्वाध्यक्षा गजाध्यक्षोनराध्यक्षः क्रमेण च । एवं कलविभागेन ज्ञातव्यं हि शुभाशुभम् । अन्योऽन्यं भूक्ताकृत्यं यत्र कले व्यवस्थितम् । तत्कृतं तस्य भूपस्य शुभाशुभफलप्रदम् । यत् कले स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्दिशेत् । फलञ्च चामरादीनां प्रत्येकं च वदाम्यहम् । चामरं कलसं वीणा छत्रं दण्डं पतङ्गकम् । आसनं कीलकं रज्जुश्चैव भेदा प्रकीर्त्तिताः । चामरे १चण्डता वायोरनावृष्टिश्च जायते । दुर्भिक्षं च भवेद्घोरं प्रजापीड़ा न संशयः । कलसस्थे २भवेद्युद्धं रणे भङ्गो महद्भयम् । वातपातादिकं सर्वं जायते नात्र संशयः । वीणासंस्थे ३चार्कपुत्रे पट्टराज्ञी विनश्यति । चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी । यदाक्रमतये सौरिश्छत्रे४ दण्डे५ पतङ्गके६। तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यापि न संशयः। आसनस्य भवेन्नाश आसनस्थे७ शनैश्चरे। युवराजकलः कीलेद८ बन्धनं रज्जुसंस्थिते९। सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरुक्तफलो न हि । वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्वं क्रूरं करोति सः । शनिराहुकुजादित्यायदाजीवेन्दुसंयुताः । उत्तराधीशराज्यस्य निश्चितं कलभङ्गदाः । क्रूरचतुष्टयं चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् । पूर्वकलविनाशाय कथितं पूर्वसूरिभिः । एवं पापचतुष्कं च यदा शुक्रेन्दुसंयुतम् । दक्षिणाधिपतेश्छत्रविनाशो भाषितो बुधैः । एवमन्येषु राज्येषु यत्र यस्य च सम्भवः । उपग्रहसमायोगाच्छत्रभङ्गं विनिर्दिशेत् । यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः । भौमज्ञौ शुक्रराहू च रविचन्द्रौ बले समौ । यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः। क्रूरयुक्तो भवेत् क्रूरश्चन्द्रः सौम्ययुतः शुभः। सौम्यक्रूरा यदा कले अष्टावेकत्र संस्थिताः। कलभङ्गो भवे-

स्य परचक्रागमेण च। नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्वा यस्य संस्थितः। छत्रभङ्गो भवेत्तस्य विपदा नेन भूपतेः। मृगयां साहसं यात्रां दुष्टाश्वगजवाहनम्। विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्रस्थैः क्रूरखेचरैः। एवं ज्ञात्वा सदा राजा करोति ग्रहशान्तिकम्। यदुक्तं यामले तन्त्रे तेन शान्तिर्भविष्यति" इति

५ सिंहासनचक्रम्(२)—"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासनत्रयम्। येन विज्ञातमात्रेण क्रियते राज्यनिर्णयः। सप्तविंशतिनक्षत्रैश्चैकैकन्तु नवात्मकम्। अश्विनीमघमूलाद्यं पञ्चनाडीविभेदितम्। अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्यं पूर्वतः स्थितम्। मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतित्रयम्। इतरेषु च राज्येषु नृपनामर्क्षतो वदेत्। शुभाशुभमिदं सर्वं यस्य यत्र शनिः स्थितः। नाडिकापञ्चभेदेन एकैकस्याऽऽसनं भवेत्। आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासनं तथा। आधारादिफलं सर्वमेकैकस्य वदाम्यहम्। ग्रहैरेव यथाज्ञेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम्। नृपस्याऽऽधारनामर्क्षे यदा पट्टाभिषेचनम्। पराधीनगतं राज्यं कुरुते नात्र संशयः। आसनस्थेन ऋक्षेण नीतियुक्तो भवेन्नृपः। प्रधानपुरुषादेशो प्रजाशान्तिकरो भवेत्। पट्टऋक्षे यदा राजा चोपविष्टो यदासने। पूर्वराजस्थितेस्तुल्यं चिरं पालयते महीम्। सिंहरूपी भवेद्राजा सिंहऋक्षासने स्थितः। संग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिणः सदा। सिंहासनगते ऋक्षे तेजस्वी भीषणाकृतिः। चलचित्तो महाक्रोधी प्रजापीडाकरो नृपः। तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्वेधनाडिके। शुभावस्थे शुभलग्ने संस्थाप्यो नृप आसने। ईदृशे च समायोगे उपविष्टो यदासने। उच्छिद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं करोति सः। क्रूरग्रहगतनाड्यामुपविष्टो यदासने। बन्धनं भूमिनाशश्च तथा मृत्युः प्रजायते। आधारादिफलं तत्र क्रूरैरेव शुभैः शुभम्। आधारऋक्षगः सौरिरनावृष्टिं करोति सः। दुर्भिक्षं रौरवं घोरं प्रजामृत्युः प्रजायते। आसनस्थो यदा सौरिर्युद्धे भङ्गप्रदो भवेत्। अथ वा व्याधिपीडा च घातदुःखञ्च जायते। पट्ट ऋक्षे यदा सौरिः पट्टराज्ञी विनश्यति। प्रियो वाथ कुमारो वा मन्त्रिवर्गस्तथोऽपि वा। सिंहे सिंहासने वाथ यदि तिष्ठति सूर्य्यजः। तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमो नृपः। शन्यर्कराहुमाहेया यदा चन्द्रर्क्षसंयुताः। यस्यासनगता एते तदा तस्य क्षयङ्कराः। क्रूरयुक्तोऽतिवक्रश्च क्रूरनाडीगतोऽपि वा। आसने चन्द्रयोगेण कालरूपी शनैश्चरः। एवं शुभफलं दद्याद्देवमन्त्री न संशयः। करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो गुरुः"

६ कूर्मचक्रम्(५)—"कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं कौशलागमे। येन विज्ञातमात्रेण ज्ञायते देशनिर्णयः। यस्य शृङ्गैकदेशस्था देवास्त्रिंशत्कोटयः। स मेरुः पृथिवीमध्ये श्रूयते दृश्यते न तु। तादृशाः पर्वताश्चाष्टौ सागरा द्वीपदिग्गजाः। सर्वे तु विधृता भूम्या साधृता येन तं शृणु। दंष्ट्रायां सा वराहेण विधृता सचराचरा। मुस्ताखननतोयस्य शोभते मृत्तिका यथा। ईदृशोऽपि महाकायो वराहः शेषमस्तके। तस्य चूडामणेरूर्द्ध्वं शोभते मशकोपमः। एवंविधः स शेषोऽपि कुण्डलीभूय संस्थितः। कूर्मपृष्ठैकभागेन बिसतन्तुरिवाबभौ। वपुःस्कन्धः शिरः पुच्छनखाङ्गुलिप्रभृतीनि च। मानेन तस्य कूर्मस्य कथयामि प्रयत्नतः। शङ्कोः शतसहस्राणि योजनानि वपुः स्थितम्। तदर्द्धेन भवेत् पुच्छं पुच्छार्द्धेन तु कुक्षिकम्। ग्रीवाऽष्टाऽयुतकोटीभिर्मस्तकं सप्तकोटिभिः। नेत्रयोरन्तरं तस्य कोटिरेका प्रजायते। मुखं कोटिद्वयं तस्य द्विगुणेन च पादयोः। अङ्गुलीनां नखाग्रे तु योजनायुतसंख्यया। एवं कूर्मप्रमाणन्तु कथितं चादियामले। तस्योपरिस्थिता चेयं सप्तद्वीपवती मही। कूर्माकारं लिखेच्चक्रं सर्वावयवसंयुतम्। पूर्वभागे मुखं तस्य पुच्छं पश्चिममण्डले। पूर्वापरं लिखेद्वेधं वेधश्चोत्तरदक्षिणे। ईशानराक्षसे वेधं वेधमाग्नेयमारुते। नाभिशीर्षचतुःपादकुक्षिपुच्छेषु संस्थितं। ताराचयाङ्किते तस्मिन् सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्। अधिके भक्तिके तत्र पादार्द्धेषु समखण्डकम्। चतुर्विंशतिसंख्याः स्युस्तांश्च हन्ति शनिः क्रमात्। अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्यं पूर्वतः स्थितम्। मूलं च दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतित्रयम्। व्यापकग्रहराशिस्थं चन्द्रं मन्दो विशेद्यदा। यद्धर्द्धिष्ण्यपदार्द्धं च तत्र [illegible] भवन्त्यमी। अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः। स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैता ईतयः स्मृताः। कलिङ्गा रोहिणी सौम्यं(५) कूर्मनाभिगतं त्रयम्। साकेता मिथिला चम्पा कौशाम्बी कौशिकी तथा। अहिच्छत्रं गया विन्ध्यमन्तर्वेदी च मेकला। कान्यकुब्जं प्रयागञ्च मध्यदेशो विनश्यति। रौद्रस्य भवेत् पुष्यः कूर्मस्य च शिरःस्थितम्। सगौडो हस्तिवध्यश्च पञ्चराढश्च कामरूः वरेन्द्रो च तथा ङ्गया मगधश्च तथैव च। सूरसेनो

श्रमः पूर्वदेशोविनश्यति । अश्लेषा च मघापूर्वफाल्गुन्याग्नेयगोचरे । अङ्गवङ्गौ कलिङ्गश्च पूर्वाश्चैव कोशलाः । डाहलोजयहल्ला च तथैवच सुलक्षिका । उड्डीयानं वराटश्च अग्निदेशो विनश्यति । उत्तरा हस्तचित्रा च दक्षिणं कुक्षिमाश्रिताः । दर्द्दुरश्च महेन्द्रश्च वनवासश्च सिंहलः । तापी भीमरथी लङ्का त्रिकूटं मलयस्तथा । श्रीपर्वतः किष्किन्धा इति नश्यति दक्षिणः । स्वाती विशाखा मैत्रं च कूर्मनैरृत्यगोचरे । नासिक्यं च सुराष्ट्रं चोत्तरमालवकं तथा । वाह्लीकं च प्रकाशञ्च भृगुकच्छञ्च कोङ्कणम् । खेटापुरं च मौटेरं देशा नश्यन्ति चेदृशाः । ज्येष्ठा मूलं तथाषाढा पुच्छे कूर्मस्य संस्थिताः । पारावतं मरुकच्छमवन्ती पूर्वमालवः । पारातवर्वरद्वीपं सौराष्ट्रं सैन्धवं तथा । जनस्थानं विनश्यन्ति स्त्रीराज्यं पुच्छपीडने । उत्तरादित्रिनक्षत्राणि पादे वायव्यगोचरे । गुर्ज्जरं तङ्कणञ्चैव मरुदेशं सरस्वतीम् । जालन्धरं वराटं च पालुकोदधिसंयुतम् । मरुघट्टं विनश्यन्ति ये चान्ये कोणसंस्थिताः । शतभिषादित्रयञ्चैव उत्तरं कुक्षिमाश्रितम् । नेपालं कीरकाश्मीरोरगञ्जन खुरसानकम् । माथुरं म्लेच्छदेशञ्च स्वसकेदारमण्डले । हिमाश्रया विनश्यन्ति ये देशाश्चोत्तराश्रयाः । रेवती चाश्विनी याम्यं२ पादे त्वीशानगोचरे । गङ्गाद्वारं कुरुक्षेत्रं श्रीकण्ठं हस्तिनापुरम् । अश्ववक्त्रं कपाटाश्च गजकर्णास्तथैव च । विनश्यन्ति च ते सर्व्वे देशा ऐशानगोचरे । सौरिःस्वदेशगोयत्र तत्र यत्नेन चिन्तयेत् । परदेशस्थितः कुर्य्याद्विग्रहं पृथिवीपतेः । यत्रस्थः पीडयेत्तत्र वेधस्थाने तथैव च । देशनामर्क्षगः सौरिर्भङ्गदो नात्र संशयः ॥ १पृथ्वीकूर्म्मं समालिख्य कृत्तिकादि यथाक्रमम् । देशादिस्वस्वनक्षत्रादि वक्ष्ये कूर्मचतुष्टयम् । पूर्ववच्चक्रमालिख्य देशनामर्क्षपूर्व्वकम् । २देशकूर्म्मो भवेत्तत्र यत्र सौरिर्व्ययन्तथा । नगरे ३नागरस्थं कृत्वा लेख्यं तु पूर्ववत् । सौरिस्थाने भवेद्दुष्टं वेधस्थाने तथैव च । ४क्षेत्रके क्षेत्रभाग्यत कृत्वा कूर्म्मं यथास्थितम् । सौरिस्थाने तथा वेधे जायतेऽत्र महद्भयम् । ५गृहकूर्म्मं समालिख्य गृहद्वारमुखस्थितम् । स्वाम्यर्क्षपूर्व्वकम् कृत्वा ततोवीक्ष्यं शुभाशुभम् । गृहमध्यस्थितः सौरिः शोकसन्तापदायकः । द्वारे विघ्नप्रदोज्ञेयः पावके वह्निदायकः । क्षयो मृत्युप्रदो याम्ये राक्षसे राक्षसाद्भयम् । वारुणे शुभदोज्ञेयो वायव्ये सुन्नादायकः । अर्थलाभप्रदः सौम्ये शाङ्करे सर्व्वसिद्धिदः ।

सौरिर्बलाधिकोदुष्टः स्वल्पवीर्य्यः शुभावहः । समकालं पीडयेद्यत् भानुजः कूर्म्मपञ्चकम् । तत्र स्थाने महायुद्धं जायते नात्र संशयः । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यन्तत्र शान्तिकम् । यदुक्तं यामले तन्त्रे सर्व्वविघ्नविनाशकम् । यन्त्रेशञ्चैवं पश्यन्ति राहुभौमशनैश्चराः । परचक्रभयं चाग्निदुर्भिक्षन्तत्र दारुणम् । कूर्म्मचक्रं महाचक्रं कथितञ्चादियामले । त्रिकालविषयज्ञानं प्राणिस्थं येन जायते” ।

तन्त्रोक्ते मन्त्रग्रहणतत्साधनोपयोगिकूर्म्मचक्रे तु कूर्म्मचक्रशब्दे पृष्ठे उक्तं तत्र द्रष्टव्यम् ।”

७ पद्मचक्रम्—“पद्माकारं लिखेच्चक्रमष्टपत्रं सुशोभनम् । कोष्ठकं नवमं मध्ये पद्मचक्रं प्रजायते । कृत्तिकादीनि भान्यत्र त्रीणि त्रीणि यथाक्रमम् । मध्यकोष्ठादि रुद्रान्तं सप्तविंशतिसंख्यया । नव खण्डा धरा सा च नवभागेषु संस्थिता । यत्र खण्डे स्थितः सौरिः खण्डं तच्च विनश्यति”

८ फणीश्वरचक्रम्—“कृत्तिकाद्यं लिखेच्चक्रं सर्पाकारं फणीश्वरम् । सप्तनाड़ीसमायुक्तं सौरिवेधं विलोकयेत् । नाड्येकैकसमायोगे जम्बूद्वीपादि गण्यते । सप्त द्वीपाः क्रमेणैव पीड्यन्ते सौरिपीडया । जम्बू प्लक्षस्तथा शाकः कुशः क्रौञ्चश्च शाल्मलिः । सप्तमः पुष्करद्वीपः पीड्यन्ते सौरिपीडया” । कालानलचक्राणि सप्त

९ राहुकालानलचक्रम्—(१)“अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रोक्ता या ब्रह्मयामले । राहुकालानली यात्रा सद्यःप्रत्ययकारणम् । ग्रहयोगवशाद्यात्रा ज्योतिःशास्त्रे प्रभाषिता । या सा शुभेषु कार्य्येषु फलदा न तु सङ्गरे । यस्य छायाप्रभावेण छाद्येते शशिभास्करौ । तस्य राहोः प्रभावञ्च वक्ष्येऽहं रणकर्म्मणि । केचित् मूर्खा वदन्त्येवं ग्रहोराहुरकारणम् । यतो वर्षे दिने लग्ने-ष्वाधिपत्यं न दृश्यते । आधिपत्ये स्थिता ये च वर्षे मासे दिवानिशोः । ते चाधिकारिणोज्ञेया राहू राजाऽभिधीयते । वेदागमपुराणेषु विख्यातो राहुखेचरः । तस्य माहात्म्यमज्ञात्वा मिथ्या जल्पति स्वल्पवित् । दृष्टादृष्टेषु सर्व्वेषु जातकादिषु मन्यते । सद्यः प्रत्ययदो राहुः स कथं स्यादकारणम् । भ्रमं च कालरूपेण संहारेण मह्नीतले । स्वचक्रादष्टया रौद्रोज्ञेयो राहुर्न संशयः । यस्य ग्रासभयाद् यस्य सृष्टिमार्गे भ्रमन्ति च । तस्य नामाग्रके वक्त्रं हस्तं पुच्छं क्रमेण च । राहुरग्रुस्तमः

यातः स्वर्भानुः सिंहिकासुतः। दैत्यच्छाया शिरोवक्त्रं चक्रारिव विधुन्तुदः। पुच्छं केतुः शिखी सर्पो गुदं गुह्यं घटोमतम्। तत्पातो विषमश्च धूम्रकायः यमाह्वकः। कन्याधारगतोराहुः सर्परूपेण संस्थितः। तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानलाख्यकम्। शलाकासप्तकं चक्रं भौमादौ कृत्तिकादिकम्। साभिजित् सर्वमालिख्य अष्टाविंशतितारकाः। यत्र नक्षत्रसंस्थितोराहुर्वदनं तद्विनिर्दिशेत्। मुखात् पञ्चदशे नक्षत्रे पुच्छं तस्य व्यवस्थितम्। एकोत्तरशतं ख्याताः जायन्ते तत्र केतवः। व्याप्य वन्ती जगत्सर्वं चक्षुराक्रम्यमर्त्त्यगः। राहुभुक्तानि नक्षत्राणि जीवपक्षे त्रयोदश। त्रयोदशाऽपि भोग्यानि मृतपक्षः प्रकीर्त्तितः। मृतपक्षे मुखस्थस्य गुदं जीवाङ्कमध्यगम्। एवमङ्कद्वयं राहोर्ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः। जीवपक्षे क्षपानाथे मृतपक्षे रवौ स्थिते। तस्मिन् काले शुभा यात्रा विपरीता तु हानिदा। चन्द्रादित्यौ यदा युक्तौ जीवपक्षव्यवस्थितौ। तत्र क्षेमं जयो लाभो यात्राकाले न संशयः। मृतपक्षे यदा काले संस्थितौ चन्द्रभास्करौ। तदा हानिर्भयं भङ्गोमृत्युर्यात्राफलं मतम्। जीवपक्षस्थिते चन्द्रे कार्य्यं स्यादमृतोपमम्। मृतपक्षे मृतं ज्ञेयं यतश्चन्द्रबलात् बलम्" तत्राङ्कभेदेन फलभेद उक्तस्तत्र

राहुषडङ्गविभागचक्रम्—"अतः षडङ्गभेदेन राहुचक्रं वदाम्यहम्। मुखं हृदुदरं गुह्यं पुच्छं मस्तकमेव च। मुखेर्क हृदये सप्त षड्क्षाणि तथोदरे। ऋक्षेकं गुह्यगं तस्य षट् पुच्छे

"मुखाद्यङ्गनामभेदः सप्तमस्तके मुखाद्यङ्गस्य नामानि फलं चास्य वदाम्यहम्। यथोत्तरं क्रमेणैव चन्द्रार्कभ्रमणेन च। यत्र नक्षत्रे स्थितो राहुस्तत्राभिधानमीरितम्। गिलितं कर्त्तरी जिह्वा चन्द्राङ्कं वदनं तथा। राहुधिष्ण्याग्रतः सप्त भुक्तधिष्ण्यानि यानि च। तानि सम्पुटसंज्ञानि कामाङ्कं हृदयन्तथा। हृदयाग्रे स्थितायाश्च तारका रससंख्यया। कामाङ्कं जठरं जीवं सम्पुटोदरसंज्ञकम्। तत्पुरोयत्तु नक्षत्रमेकं पञ्चदशं सुखात्। गुदस्तद्गिलितं गुह्यं केतुश्चन्द्राङ्ककर्त्तरी। गुदधिष्ण्याग्रतोयानि धिष्ण्यानि रससंख्यया। पुच्छं क्षर्याङ्कवज्राङ्कपृष्ठमृत्युस्तथैव च। शेषाणि सप्त भान्यत्र मध्यस्थान्यस्य पुच्छयोः। कपालं मस्तकं शीर्षं रुद्राङ्कं भोगिमण्डलम्। स्थिररूपी स्थितोभानुश्चररूपश्च चन्द्रमाः। क्रमेणैकैकशोऽङ्गानां योगषट्कं वदाम्यहम्।

मुखादियोगषट्कम्—"राहुवक्त्रे स्थिते सूर्य्ये चन्द्रे हृदयसंस्थिते। यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्ग आहवे। मुखाग्रसंस्थिते सूर्य्ये चन्द्रे चोदरगे तथा। अत्र यायी जयेद्युद्धे हेलया नात्र संशयः। भास्करे गिलिताङ्कस्थे चन्द्रे वज्राङ्कसंस्थिते। स्थायी भङ्गमवाप्नोति यायी जयति सत्वतः। राहुनक्षत्रसंस्थितो भानुश्चन्द्रे पुच्छाङ्कसंस्थिते। स्थायिनोविजयोयुद्धे यायिनो मृत्युमादिशेत्। राहुजिह्वां गते सूर्य्ये चन्द्रे रुद्राङ्कसंस्थिते। बलापत्तौ भवेत्तत्र सैन्ययोरुभयोरपि। राहुनक्षत्रसंस्थितोभानुश्चन्द्रस्तत्रैव संस्थितः। न कश्चिज्जयमाप्नोति सैन्ययोरुभयोःक्षयः"।

हृदयादियोगषट्कम्। "हृदयस्थे दिवानाथे जठरस्थे निशाकरे। निर्द्दिष्टः स्थायिनोमृत्युर्य्यायी जयति निर्व्रणः। हृदयस्थो यदा भानुः शशाङ्कोगुदमाश्रितः। हेलया जयते यायी स्थायी च म्रियते रणे। कामाङ्के दिवानाथे पुच्छषट्के निशाकरे। स्थायिनो विजयस्तत्र यायिनश्च पराजयः। सम्पुटस्थो यदादित्यो रुद्राङ्के चन्द्रमा स्थितः। यायी च भङ्गमायाति किञ्चित्स्थायी जयी रणे। कामाङ्कं याति चेत् भानुश्चन्द्रे राहुमुखस्थिते। संग्रामे विजयी यायी, स्थायिनो भङ्गमादिशेत्। हृदयाङ्के यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ व्यवस्थितौ। देवानपि जयेत् यायी किंपुनर्मानवं बलम्"।

उदरादियोगषट्कम्—"उदरस्थे दिवानाथे निशानाथे गुदस्थिते। समयुद्धं भवेत्तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे। सम्पुटस्थो यदा भानुः पुच्छे भवति चन्द्रमाः। यायिभङ्गो, जयः स्थात्तुस्तत्र काले न संशयः। कामाङ्कगः सहस्रांशुर्मस्तकस्थो निशाकरः। यात्रिकोभङ्गमायाति स्थाने यायी जयी रणे। भानुरुदरगोयत्र निशेशोराहुवक्त्रगः। विशार्दीर्यते तत्र स्थायी जयति नान्यथा। स्वर्भानोरुदरे भानुर्हृदये तारकाधिपः। अनायासेन संग्रामे यायिनो जयमादिशेत्। उदराङ्के यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ व्यवस्थितौ। तदा सन्धिर्न सन्देहः सैन्ययोरुभयोरपि"।

गुदादियोगषट्कम्—"केतुधिष्ण्ये स्थिते सूर्य्ये चन्द्रे वज्राङ्कसंस्थिते। यायिभङ्गो, जयी स्थायी भाषितं ब्रह्मयामले। गुदे तीक्ष्णांशुसंयुक्ते कपालस्थे निशाकरे। यायी च भज्यते तत्र स्थायी जयति नान्यथा। गुदनक्षत्रसंस्थितः सूर्य्योराहुनक्षत्रसंस्थितः शशी। महाहवं भवेद्घोरं किञ्चित् स्थायी जयी रणे। भानुस्तद्गिलिते ऋक्षे शशभृत्

संपुटे यदि । यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्गमादिशेत् । गुदभे वर्त्तते भानुर्जठरे रोहिणीपतिः । दण्डयित्वा रिपोः सैन्यं यातास्येति निजालयम् । गुदे दिनकरो यत्र तत्रैव यामिनीकरः । समयुद्धं भवेत्तत्र किञ्चिदागन्तुको जयी" ।

वज्राङ्कयोगषट्कम्—"सूर्य्याङ्कस्थः सहस्रांशुर्ज्जङ्घायां शीतगुः स्थितः । यायिनोविजयं विद्यात् स्थायिनश्च पराजयम् । पुच्छनेत्रस्थितो भानुः रुद्रनेत्रे तु चन्द्रमाः । यायिनो मृत्युरायाति जयलाभौ च स्थायिनः । पुच्छपट्के यदादित्यः कामाङ्के चन्द्रमाः स्थितः । यायी विजीयते तत्र शक्रतुल्योऽपि वैरिभिः । अंशुमाली स्थितोवज्रे जठरस्थे सुधाकरे । आदत्तेऽरिश्रियं सर्वां जित्वा यायी रणाङ्गणे । भास्करे राहुपुच्छस्थे मृगाङ्के गुदमाश्रिते । समयुद्धं भवेत् तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे । सूर्य्याचन्द्रमसौ यत्र वज्राङ्के यदि संस्थितौ । सैन्ययोरुभयोस्तत्र वधो भवति निश्चितम्" ।

कपालादियोगषट्कम्—"रुद्राङ्कस्थे दिवानाथे राहुजिह्वाङ्गगः शशी । स्थायिनस्तु जयस्तत्र भङ्गो भवति यायिनः । राहुशीर्षस्थिते मित्रे शशाङ्के हृदि संस्थिते । विना युद्धेन गृह्णीयाद्यायी सर्वामरिश्रियम् । कपाल संस्थितः सूर्य्यः सम्पुटस्थो यदा शशी । यायिना जीयते तत्र स्थायिनो भङ्गमादिशेत् । मस्तकस्थे दिवानाथे धिष्ण्यनाथे गुदाश्रिते । यायिनो विजयो युद्धे स्थायिनस्तु पराजयः । राहुशीर्षगतोभानुः पुच्छर्क्षे तु निशाकरे । अन्योऽन्यं विग्रहं घोरं युद्धं भवति दारुणम् । दिनेशो राहुरुद्राङ्के चन्द्रस्तत्रैव सङ्गतः । विनाशं कोपराज्यस्य यायिनो मृत्युमादिशेत् ।"

राहुदशाङ्गविभागचक्रम्—"हृदयादीनि चाङ्गानि विज्ञानानि क्रमेण च । दशसंख्यान्यहं वक्ष्ये राहुचक्रस्य मध्यतः । पुष्पितं फलितं चैव निःफलं भटितं गुदम् । राजगजाश्वं वृद्धं स्तनं जिह्वा क्रमेण च । पुष्पिते त्रीणि धिष्ण्यानि क्षेमलाभकराणि च । शत्रुभङ्गो भवेद्युद्धे यात्रा मासेन लाभदा । ततश्चत्वारि धिष्ण्यानि पञ्चकेण फलन्ति च । गजवाजिधनं देशं यायी तु लभते ध्रुवम् । अफलेषु त्रिधिष्ण्येषु परासैर्यायिनं प्रति । सन्धिं सेवां तथा देशं स्थायी यच्छति निश्चितम् । फलं प्राप्नोति वर्षेण भटितेषु त्रितारकैः । हस्त्यश्वपुत्रमित्रादि देशकोषपरिग्रहैः । गुदकेन भवं लक्ष्मीः पद्मिनी प्रियवादिनी । रूपयौवनसम्पन्ना मासयुग्मेन लभ्यते । विग्रहस्य भवेद्वृद्धिर्युद्धे भङ्ग स्थैर्यञ्च । रोगपीडा भवेद्वर्षं राजवाद्यैस्त्रितारकैः । हस्त्यश्वपत्तमित्रादि देशकोषपरिग्रहाः । षड्भिर्मासैर्विनश्यन्ति यायिनस्तामसत्रये । तामसाग्रे चतुष्के तु तारकाष्टकसत्तकाः । सद्य नाशकराः प्रोक्ता मासेकेन न संशयः । ततस्त्रीणि मृत्युभानि राजमृत्युप्रदानि च । कार्शीघातश्च शूलश्च पञ्चकेण फलन्ति च । युद्धे भङ्गो महाभीतिर्द्रव्यनाशः कुलक्षयः । सद्यो मृत्युं लभेद्यायी राहुवक्त्रे सुनिश्चितम् ।" इति दशाङ्गफलम् ।

"युद्धकाले यदा शीघ्रं यात्रायोगो न लभ्यते । उत्पाद्येते तदा शीघ्रं तत्कालेन्दुदिवाकरौ । इष्टनाड्योहताधिष्ण्यैः षष्टिभागाप्तशेषकैः । अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन युतस्तत्कालचन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्य्यः कर्त्तव्यस्तात्कालिकः । अहोरात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ धिष्ण्यमण्डले । स्थिरचक्रे पुरा प्रोक्तं चन्द्रादित्यफलं मया । चरचक्रेऽप्यनेनैव प्रकारेण फलम्भवेत् । सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु यात्राकाले विशेषतः । सर्वकाले शुभश्चन्द्रोज्ञेयो हृदि गुदोदरे । पुच्छपट्के कपालस्थे शशाङ्के राहुवक्त्रगे । बन्धनं हानिर्मृत्युश्च सर्वकार्य्येषु जायते । हृदि गुदोदरे चन्द्रे विवाहे नन्दति द्वयम् । नैःस्वं वैधव्यविद्वेषौ मुखे पुच्छे तु मस्तके । पुष्पिते फलिते गुह्ये प्रश्नकाले शशी शुभः । अफले भटिते मध्ये मृत्युः शेषाङ्गगे विधौ । ऊर्द्ध तु खेचरं चक्रमधोभूचरमुच्यते । उभयोः सन्निपातेन राहुकालानलं मतम्" ।

१० सूर्य्यकालानलचक्रम्—"ऊर्द्धगास्त्रिस्त्रः शूलाग्रास्तिस्त्रस्तिर्य्यक् च संस्थिताः । द्वे द्वे नाड्यौ स्थिते कोण अङ्कयुग्मं तथैकधा । मध्ये त्रिशूलदण्डाधो भानुभाद्भभवाङ्कभम् । साभिजिच्च प्रदातव्यं सव्यमार्गेण सर्वं रूपाष्टके जयोलाभः रूपपट्के तथा पुनः । अङ्कयुग्मे रुजाभङ्गा मृत्युः शूलत्रये स्फुटम् । नामर्क्षं स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् । अधोगतैश्च नक्षत्रैरुद्वेगोबन्धनम्भवम् । विवाहे विग्रहे युद्धे रोगार्त्तौ गमने तथा । सूर्य्यकालानलं चक्रं ज्ञातव्यं च प्रयत्नतः ।" (रोगे च कुजनक्षत्रं दिन मन्त्रन्तु युक्तके । प्रयाणे कृत्तिका लेख्या अन्यत्रार्कस्य दीयते) । क्वचित् अधिकपाठः

११ चन्द्रकालानलचक्रम्—"चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं लिखेद्बुधः । चतुर्द्दिक्षु त्रिशूलानि मध्ये भित्तानि कार-

येत् । पूर्वत्रिशूलमध्यस्थं दिनऋक्षादि लेखयेत् । सव्यमार्गेण दातव्या अष्टाविंशतितारकाः । त्रिशूले च बहिर्मध्ये मध्ये बहिस्त्रिशूलके । त्रिशूले चक्रबाह्ये च चक्रमध्ये तथैव च । नामऋक्षं स्थितं यत्र तत्र ज्ञेयं शुभाशुभम् । त्रिशूले च भवेन्मृत्युर्मध्यस्थ बहिरष्टकम् । लाभः क्षेमं जयः प्रज्ञा चन्द्रगर्भे न संशयः । वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाष्टत्रिपञ्चकम् । ऋक्षं द्वात्रिंशकं चात्र कालरूपं न संशयः । लाभालाभौ सुखं दुःखं जय श्चैव पराजयः । चन्द्रकालानलं चक्रं ज्ञात्वा संशयवर्ज्जितम्” ।

१२ घोरकालानलचक्रम्—“शलाकासप्तकं चक्रं लिखित्वा चन्द्रभादितः । त्रिषु त्रिषु च ऋक्षेषु नव सूर्यादयो ग्रहाः । यदङ्के नामनक्षत्रं युद्धकारस्य जायते । फलन्तस्य प्रवक्ष्यामि एकैकस्य यथाक्रमम् । भानुना शोकसन्तापः शशाङ्कः क्षेमलाभदः । भूसुतो मृत्युमाधत्ते बुधे वृद्धिः प्रजायते । जीवे लाभः, शुभं शुक्रे, सूर्य्यपुत्रे महद्भयम् । राहुणा घातपातश्च केतौ मृत्युर्न संशयः । यात्राजन्मविवाहेषु संग्रामे विग्रहेऽपि वा । घोरकालानलं चक्रं ज्ञात्वा कर्म्म समारभेत्” ।

१३ गूढ़कालानलचक्रम्—“सप्तरेखोद्भवं चक्रं चन्द्रभाद्यं भमण्डलम् । लिखित्वा कल्पयेच्चक्रं षडङ्गं जयकाङ्क्षिभिः । दिनर्क्षाद्गण्यते चक्रे गूढ़सम्पुटकर्त्तरी । दण्डः कपालं वज्राङ्कं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । यत्र ऋक्षे स्थितश्चन्द्रस्तत्रादौ त्रीणि गूढ़कम् । सम्पुटे नव भान्यत्र कर्त्तरी च ततस्त्रिभिः । दण्डे धिष्ण्यानि च त्रीणि कपाले धिष्ण्यसप्तकम् । वज्राङ्के त्रीणि धिष्ण्यानि षडङ्गस्येति निर्णयः । यदङ्के नामनक्षत्रं युद्धकारस्य जायते । चक्रे शुभाशुभं तस्य गूढ़कालानले स्थितम् । गूढ़स्थे विभ्रमो, युद्धे जयो भवति सम्पुटे । कर्त्तर्य्यां सक्षतं युद्धं, दण्डे भङ्गो न संशयः । कपालस्थे भवेन्मृत्युर्वज्रे तस्य महद्भयम् । गूढ़कालानलं चक्रं भाषितं ब्रह्मयामले” ।

१४ शशिसूर्य्यकालानलचक्रम्—“द्वादशारं लिखेच्चक्रं मेषादि द्वादशान्वितम् । क्षेत्रयुग्मञ्च तत्रैव विख्यातं रविचन्द्रयोः । सिंहाद्यं मकरान्तञ्च भानुक्षेत्रमुदाहृतम् । कुम्भादिकर्कपर्य्यन्तं चन्द्रक्षेत्रं न संशयः । चन्द्रक्षेत्रगते सूर्य्ये चन्द्रस्तत्रैव संस्थितः । यायिनो विजयो युद्धे स्थायिनो भङ्गमादिशेत् । सूर्य्यक्षेत्रे गते चन्द्रे सूर्य्यस्तत्रैव संस्थितः । यायी भङ्गमवाप्नोति स्थायिनो विजयो भवेत् । सूर्य्ये सूर्य्याङ्कसंयुक्ते चन्द्रे चन्द्राङ्कसंगते । तदा काले भवेद्दुर्सन्धियुद्धं तस्य विपर्य्यये । सूर्य्यक्षेत्र गते चन्द्रे चन्द्रक्षेत्रगते रवौ । महायुद्धं प्रवर्त्तेत संहारः सैन्ययोर्द्वयोः । यात्रायां युद्धकाले च चक्रमेतद्विलोकयेत्” । अत्र विशेषः । “एकेन क्रूरवेधेन विद्धो भवति चन्द्रमाः । स्वल्पं युद्धं तदा काले जायते नात्र संशयः । द्वाभ्यां वापि त्रिभिर्व्वापि पापैर्विद्धो यदा शशी । तदा युद्धं महाघोरं सैन्ययोरुभयोरपि । वक्रैः पृष्ठे भवेद्युद्धमग्रे चैवातिचारिभिः । मध्यगत्या भवेन्मध्ये पापैः सौम्यैस्तु तन्न हि । ऊर्द्ध्वदृष्टौ भवेद्दूरं मध्यदृष्टौ तु मध्यमे । अधोदृष्टावधस्ताच्च केकरे पार्श्वतो भवेत् । शनिराहुकुजादित्याश्चैकरेखागता यदि । चन्द्रेण संयुतास्ते च तदा पातचतुष्टयम् । शनिना चन्द्रयुक्तेन जीववेधगतेन च । तदा वृष्टिर्भवेन्नूनं वर्षोपलमयोत्कृतम् । भौमेनाग्निर्भवेत् पातो राहुणा लोष्टपातकृत् । भानुना चण्डवातश्च सर्व्वैः सर्व्वे भवन्ति च । शुक्रेण जलपातोऽपि पांशुपातः शशाङ्कजे । गुरुणा चञ्चलापातः दिग्दाहः केतुना भवेत्” ।

१५ संघट्टचक्रम्—“अश्विन्यादि लिखेत् चक्रं सप्तविंशतितारकम् । त्रिकोणं नवभिर्वेधः कर्त्तव्यस्तिर्य्यगाकृति । अश्विनीरेवतीवेधो वेधश्चाश्विनिज्येष्ठयोः । मघापौष्णो मघाश्लेषे अश्लेषाश्रवणोस्तथा । एवं संघट्टचक्रं च कार्य्यस्तत्रगता ग्रहाः । अपनामभसंघट्टे युद्धं भवति नान्यथा । निर्वेधे सौम्यवेधे च युद्धं नास्ति न संशयः । क्रूरवेधे भवेद्युद्धं तत्काले घोरदर्शनम् । युद्धकाङ्क्षी भवेद्राजा यस्य सं क्रूरवेधनम् । युद्धहीनो भवेत् सौम्ये तथा वेधविवर्जिते । सौम्यक्रूरविभागेन निश्चयमिति कर्म्मणा च । वक्रातिचारगत्या च युद्धं स्वल्पञ्च नास्ति च” ।

१६ कुलाकुलचक्रम्(२)—“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् । विषमा अकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः । रविचन्द्रौ गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्यकुलाः मताः । भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः । वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदीरितम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च । तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः । कुलाख्ये स्थायिनो नूनं सन्धिश्चैव कुलाकुले” ।

१७ कुम्भचक्रम्(२)—"कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्य्यग्रेखाप्रभेदितम्। तस्य चोर्द्ध्वमधोलेख्यमेकैकान्तरभं क्रमात्। भानुभाद्यं न्यसेत्तत्र रिक्तां पूर्णामिति क्रमात्१। एवं राशिक्रमाल्लेख्या रिक्ता पर्णा इति क्रमात्२। रिक्ते रिक्ता भवद्यात्रा पूर्णे यात्रा शुभावहा। इति यात्राफलं ज्ञेयं कुम्भचक्रद्वये स्थितम्"।

१८ प्रस्तारचक्र—"त्रयोदशोर्द्ध्वगा रेखा दश रेखाश्च तिर्य्यगाः। भवेयुः कोष्ठकास्तत्र सङ्ख्ययाष्टोत्तरं शतम्। मेषाद्या राशयो लेख्यास्तिर्य्यक् प्रथमपङ्क्तिषु। नवांशराशयश्चाधो नवधा सर्व्वराशिषु। कवर्गाच्च नवधा लेख्यं कोष्ठके प्रथमाष्टके। द्वितीये सप्तमे चाद्या एवं टाद्यास्त्रिषष्ठके। यशवर्गौ चतुर्थे च अवर्गः पञ्चमे तथा। नवद्वादशके ताद्याः शेषे पाद्याः द्विकोष्ठके। चतुरक्षरसंयोगात् अश्विन्यादिक्रमेण च। ज्ञेया नवांशका वर्णा मेषादिराशिमण्डले। भौमं शुक्रं बुधं चन्द्रं भानुं सौम्यं सितं कुजम्। गुरुं सौरिं शनिं जीवं लिखेत्राश् कोष्ठकोपरि। कोष्ठाक्षरगतो ज्ञेय चन्द्रस्तत्कालसम्भवः। तदधीनं फलं सर्व्वं लाभालाभजयादिकम्। दिनऋक्षगतानाड्यः सप्तविंशति ताडिताः। षष्टिभक्ते भवेद्यत्तं तत्कालेन्दुगतं स्फुटम्। इष्टनाड्योहृताधिष्ण्यैः षष्टिभागाप्तशेषकैः। अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन युक्तस्तत्कालचन्द्रमाः। क्रूरक्षेत्राक्षरे चन्द्रे न शुभं सर्व्वकर्म्मसु। शुभक्षेत्रे शुभं चैव प्रस्तारे चन्द्रनिर्णयः। नाडीफलौ यशौ वर्णा वर्गोद्भुफलोदयः। कुःपक्षेण च मासेन ऋतौ च तोऽयनोदयः। जन्मकाले विवाहे च याने जन्मनि सङ्करे। शशाङ्कस्य फलं श्रेष्ठं स्वरशास्त्रेषु निश्चितम्। अंशकेनांशकं गुणयं भुवयुक्तं कृतं पुनः। चतुःस्थामुनयः (७,७,७,७)। सूर्य्याः १२ सप्त७ रन्ध्र ८ गुणोपवः५,२। मासाः१२ शैलाः७ इना१२ तत्त्वाः२४ राशीनां च भुवादिमे। गुणाः ३ शैलाः ७ युगाः ४ पञ्च सप्त पञ्चाद्र्यो ७ युगाः४। नागाः८ वाणा ५ रसाः६ भूता५ मेषादेरंशका इमे। नन्तस्य योऽंशकोदेवि ! तस्य स्वामी च यो ग्रहः। तद्वशात् कालविज्ञानमुदितांशकसंख्यया। सूर्य्येऽयनं क्षणश्चन्द्रे दिनान्यारे तथा बुधे। ऋतवश्च, गुरौ मासाः, शुक्रे पक्षः प्रकीर्त्तितः। सूर्य्यपुत्रे समा देवि! सर्व्वदैवविधिः स्मृतः"।

१९ तुम्बुरचक्रे दृष्टिचक्रम्—"प्रस्तारे द्वादशारे च कुम्भाकारक्रमेण च। नवांशराशिमार्गेण चक्रं भवति तुम्बुरम्। यत्र मेषादिराशिस्थस्तत्कालेन्दुः प्रजायते। ग्रहदृष्टिवशात् सर्व्वं ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम्। त्रिदशे पञ्चमे धर्मे चतुर्थाष्टमसप्तमे। पादवृद्ध्या निरीक्षन्ते प्रयच्छन्ति तथा फलम्। जङ्घदृष्टी च भौमार्कौ केकरौ बुधभार्गवौ। समदृष्टी च जीवेन्दू शनिराहू त्वधोमुखौ। मेषो वृषो मृगः कन्या कर्कमीनतुलास्तथा। आदित्यादिग्रहेन्द्राणां नीचं तु तस्य सप्तमम्। परमोच्चा दिशो१० रामा३ अष्टाविंशतियोन्द्रियाः ५,१५। सप्तविंशास्तथा विंशः सूर्य्यादीनां तथांशकाः। परमोच्चात् परं नीचमर्द्धचक्रांशसंख्यया। नीचस्थानात् क्रमेणोच्च उच्चोऽसावत्र खेचरः। उच्चान्नीचाश्च यत्तुर्य्यं समस्थानं तदुच्यते। उच्चनीचसमस्थाने चन्द्रं ज्ञात्वा फलं वदेत्। उच्चस्थानस्थितं चन्द्रं भौमादित्यौ प्रपश्यतः। समस्थाने च गुर्विन्दू नीचस्थं राहुसूर्य्यजौ। बुधशुक्रौ त्रिकोणे च चन्द्रं तत्कालसम्भवम्। अन्यत्रस्थं न पश्यन्ति जात्यन्धा इव खेचराः। सौम्यदृष्टिस्थिते चन्द्रे सर्व्वं सौख्यं प्रजायते। क्रूरदृष्टिगतं पुंसां मृत्युर्हानिमनङ्गयम्। एवं शुभयुते चन्द्रे सर्व्वं सौख्यं प्रजायते। क्रूरैः क्रूरफलं तत्र मिश्रैर्मिश्रं न संशयः। रक्तं पीतं सितं कृष्णं चन्द्रे वर्णचतुष्टयम्। ज्ञातव्यञ्च प्रयत्नेन प्रश्नकाले सदा बुधैः। रविर्भौमः सितः सौम्योगुरुः सौरिः शशी तमः। वर्गेशाश्च अवर्गादौ ग्रहाश्चैया विचक्षणैः। ख्यातौ रविकुजौ रक्तौ पीतौ जीवबुधौ ग्रहौ। शशिशुक्रौ सितौ वर्णौ कृष्णत्वं राहुमन्दयोः। यद्वर्णवर्गगश्चन्द्रस्तस्य स्वामी च यो ग्रहः। तस्य वर्णेन वर्णत्वं शशाङ्कस्य प्रजायते। रक्ते चन्द्रे भवेद्युद्धं कृष्णे मृत्युर्न संशयः। पीते शुभं विजानीयात् सिते शुभतरं फलम्"।

२० तुम्बुरचक्रम्—"द्वादशारं लिखेच्चक्रं नाडिकैका त्रिधा पुनः। पञ्चमे पञ्चमे स्थाने तिर्य्यग्वेधं तथा कुरु। अष्टोत्तरशतं चैव नाडीसंख्या प्रजायते। अश्वराशिगतस्य चक्रस्य नाडिकाग्रेषु विन्यसेत्। क्रूरवेधाक्षरे चन्द्रो यदा तत्कालसम्भवः। तदा तस्य फलं वक्ष्ये विवाहादौ शुभाशुभम्। विवाहे क्रूरवेधेन वैधव्यं च विशीलता। यात्रायाञ्च भवेद्धानिर्युद्धे भङ्गोमहाहवे। क्रूराः सर्व्वे हानिकराग्रहाः सौम्याः शुभप्रदाः। द्व्यादिवेधो भवेद्यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः। तत्कालेन्दुफलं सर्व्वं

यदुक्तं चाद्रियामले। गोपितं त्वन्यशास्त्रेषु मया चात्र प्रकाशितम्"। अङ्कयन्त्रे ७२पृ० चक्रनामोद्देशे चरमित्यशुद्धम्। तुम्बरमिति शुद्धम्। एवमन्यस्याप्यशुद्धस्थाने दर्शितचक्रनामानुसारेण तत्र शुद्धता बोध्या।

२१ भूचरखेचरचक्रम्—"अधःस्थं भूचरं चक्रमूर्द्ध्वस्थं खेचरं तथा। चरस्थिरविभागेन स्थायी यायी फलं क्रमात्। मेषादिद्वादशारे च वाममार्गेण भूचरम्। तस्योर्द्ध्वं खेचरं चक्रं दक्षमार्गेण सर्वदा। ये ग्रहा राहुमार्गस्था भूचक्रे ते व्यवस्थिताः। सूर्य्यमार्गेण ये लग्नाः खेचराः खेचरस्थिताः। भूचक्रे संस्थितैः पापैः खेचक्रे सौम्यखेचरैः। स्थायियायिबलं ज्ञेयं क्रमात् स्वरविचक्षणैः। सौम्याश्च भूचरे चक्रे क्रूराः खेचरगा यदि। संहारो जायते तत्र सैन्ययोरुभयोरपि। भूचरस्था ग्रहा यत्र दृश्यन्ते च शुभाशुभाः। यायी संहारमायाति स्थायी साङ्गरणे जयी। खेचरे खेचराः सर्वे सौम्याः पापगता यदा। स्थायिनो बलसंवर्त्तौ यायी जयति सर्वतः। भूचरे खेचरे सर्वे यदा मिश्रा शुभाशुभाः। तदा मिश्रं फलं वाच्यं स्थायिनो यायिनोऽपि वा"।

२१ पद्मचक्रम्—"अश्विन्यादीनि धिष्ण्यानि पङ्क्तियुक्त्या लिखेद्बुधः। नाडीनाञ्च त्रये वेधः सर्पाकारः पद्माख्यके। क्रूरवेधस्थिता नाडी तद्धिष्ण्येन युते दिने। यात्रा युद्धं न कर्त्तव्यं पद्मचक्रे त्विदम् फलम्"।

२२ नाडीचक्रम्(२)—"आर्द्रादिकं लिखेच्चक्रं क्रमाच्च त्रिनाडिकम्। भुजङ्गसदृशाकारं मध्ये मूलं प्रतिष्ठितम्। यद्दिने चैकनाडीस्थाश्चन्द्रनामर्क्षभास्कराः। तद्दिनं वर्जयेत्तस्य विवाहे विग्रहे रणे।" १एकनाडीगते भौमे रविजीवसमन्विते। यदा चन्द्रेण संयुक्ते तदा क्षौणी परिप्लुता। ऊर्द्ध्वनाडीगतो वायुर्मध्यनाड्यां समो भवेत्। अधोनाड्यां भवेद्वृष्टिरेतद्दृष्टेस्तु लक्षणम्२

विवाहाङ्गत्रिनाडीचक्रम्—"अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडीकम्। तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवाहादि शुभाशुभम्। आद्यनाडीगनक्षत्राण्यश्विरौद्रपुनोत्तराः७।१२। हस्तेन्द्रमूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदस्तथा१ याम्यः सौम्योपु गुरुत्र्योनि११ चित्रा मित्र१७ जलाद्धयम् २०। धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडीव्यवस्थिताः। कृत्तिका रोहिणी सार्पः९ मघास्वातीविशाखकम्। उत्तरा श्रवणं पौष्णं२७ पृष्ठनाडीव्यवस्थिताः। वेधनाड्यश्चमश्विन्यादिचक्रं च द्वितीयकम्। याम्यादितुर्यंतुर्यं च कृत्तिकादि द्विकं द्विकम्। एवं निरीक्ष्य बोद्धव्यं कन्यामन्त्रे गुरौ स्वरे। पण्यस्त्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे। एकनाडीस्थऋक्षाणि यदा स्युर्वरकन्ययोः। तदा वेधं विजानीयाद्गुर्वादिषु तथैव च। प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतो वदेत्। प्रनष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्क्षतो वदेत्। द्वयोर्जन्मभयोर्वेधो द्वयोर्नामर्क्षयोस्तथा। जन्मनामर्क्षयोर्वेधो न कर्त्तव्यः कदाचन। एकनाडीस्थिता दुष्टा भर्त्तुश्चैव कुलाङ्गना। तस्मान्नाडीव्यधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता। आद्यनाडीव्यधे भर्त्ता मध्यनाडीव्यधे द्वयम्। पृष्ठनाडीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः। समासन्ने व्यधे शीघ्रं दूरवेधे चिरेण तु। व्यधान्तरभमानेन वर्षे रिष्टं प्रजायते। एकर्क्षं जायते यत्र विवाहे वरकन्ययोः। मूलवेधो भवेत्तत्र महादुष्टफलप्रदः। एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवताः। तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत्। प्रभुः पण्याङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम्। एकनाडीगता भव्या न भव्या वेधवर्ज्जिताः। क्रूरग्रहगता नाड्यो यस्य जन्मर्क्षसम्भवाः। तस्य मृत्युर्न सन्देहो यात्रायुद्धे भयं भवेत्। द्व्यादिक्रूरव्यधो यस्य चक्रे चैव त्रिनाडिके। हानिर्विघ्नं भयं क्लेशो जायते वधबन्धनम्। एवं सौम्यव्यधो यस्य जन्मधिष्ण्ये प्रजायते। जयो लाभः सुखं तस्य जायते नात्र संशयः। शुभपापग्रहैर्विद्धा यस्य जन्मर्क्षनाडिका। तस्य मिश्रं फलं वाच्यं नाडीचक्रे स्वरज्ञकैः" २।

"एतच्चक्रं समालिख्य अश्विन्याद्यं हि पङ्क्तितः। वेधो द्वादशनाडीभिः कर्त्तव्यः पन्नगाकृतिः। आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम्। द्वितीयेन तृतीयञ्च तृतीयेन द्वितीयकम्। एवं चांशव्यधो येषां जायते वरकन्ययोः। तेषां मृत्युर्न सन्देहः शेषांशाः स्वल्पदुःखदाः। गुरुमन्त्राश्च देवाश्च स्वस्थाने च सुशोभनाः। अन्यांशकगता भव्या ज्ञातव्या स्वरवेदिभिः। एवं जानाति यश्चक्रं चक्रराजं त्रिनाडिकम्। तस्य पाणितले ज्ञानं सर्वदैव प्रतिष्ठितम्" ३।

२३ कालचक्रम्—"नवोर्द्ध्वगानि धिष्ण्यानि नव तिर्य्यग्गतानि च। अधोगतानि धिष्ण्यानि नव चैव विनिर्दिशेत्। चतुर्नाडीकृतो वेधो मध्यऋक्षत्रयोज्झितः। सर्पाकारश्च तच्चक्रं कालचक्रं प्रजायते। ज्ञेयानि मध्यगतर्क्षाणि तानि कालमुखानि च। कोणस्थिते च ये धिष्ण्ये ते च

दंष्ट्रे द्वयं मतम्। दिनर्क्षमादितः कृत्वा नामर्क्षं यत्र संस्थितम्। मुखदंष्ट्रागतो मृत्युः शुभमन्यत्र संस्थिते। ज्वरिते नष्टदग्धे च विवाहे विग्रहे रणे। कालदंष्ट्राह्वयं नाम यस्य तस्य भङ्गद्वयम्"।

२४ सूर्य्यफणिचक्रम्—"सप्तविंशतिभान्यत्र पङ्क्तियुक्तानि क्रमेण च। त्र्यन्तरे त्र्यन्तरे चैव फणिचक्रं त्रिनाडिकम्। यत्र ऋक्षे स्थितो भानुस्तदादि गणयेद्बुधः। नामर्क्षं च स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम्। कुर्य्यान्मृत्युं च रोगञ्च नाडीवेधं गतो नृणाम्। वर्ज्जयेत् सर्व्वकार्य्येषु युद्धकाले विशेषतः। निर्व्वेधर्क्षकमध्यस्थं यस्य नाम प्रजायते। सिद्ध्यन्ति तस्य कार्य्याणि संग्रामे विजयो भवेत्"।

२५ "चन्द्रफणिचक्रम्—"सूर्य्यफणीश्वरे चक्रे यदुक्तं च शुभाशुभम्। चन्द्रादौ तत्फलं चक्रे ज्ञेयं सर्वं फणीश्वरे।"

२६ कविचक्रम्—"हीनसैन्यः सदा स्थायी यायी सैन्याधिकः सदा। अबलस्य बलोपायं वक्ष्येऽहं कविसङ्गरे। प्रयाणे चोत्प्रयाणे वा निशीथे मृगयाकृते। शोकार्त्तिव्यसनप्राप्ते हृतसैन्ये विनायके। अष्टधा कविकालस्तु कथितो दुर्बले नृपे। इत्थं कुर्वन् परान् युद्धे जयतीह न संशयः। चतुरस्रं त्रिनाडीकम् कविचक्रं लिखेद्बुधः। प्रवेशे निर्गमे भानि स्थानधिष्ण्यादि विन्यसेत्। यत्र नामाङ्किते स्थाने शत्रुसैन्यं व्यवस्थितम्। तत्र चक्रम् समालेख्यं सेनाध्यक्षपूर्वकम्। त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च ईशादौ विदिशि क्रमात्। निर्गमे तुर्य्यतुर्य्यौ च पूर्वाशादिक्रमेण च। सौम्याः क्रूरा ग्रहा यत्र प्रवेशे निर्गमे स्थिताः। वक्रातिचारगांस्तत्र ज्ञात्वा कविरणं कुरु। जीवपक्षस्थिते चन्द्रे कृतलग्ने प्रवेशके। यानं कविरणे प्रोक्तं ज्ञात्वा प्रवेशनिर्गमौ। उदितेऽस्तस्वरो यस्य यत्र जन्मेन्दुसम्भवः। तद्दिने ते भटाः सर्वे वर्जनीयाः कवौ रणे। क्रूरे शीघ्रे प्रवेशर्क्षं यत्र तत्र विशेद्रणे। वक्रस्थे निर्गमे सौम्ये तादृशि निर्गमं कुरु। प्रवेशर्क्षे प्रवेशं च निर्गमे निर्गमे कुरु। भूबलं पृष्ठतः कृत्वा प्रोक्तः कविरणे जयः।"

२७ खलचक्रम्—"चतुरस्रं चतुर्द्वारं खलचक्रं लिखेद्बुधः। नन्दाद्यास्तिथयोन्यस्याः पूर्वद्वारक्रमेण च। पूर्वाशादिचतुष्के तु सप्त सप्त क्रमेण तु। कृत्तिकादि लिखेन्मध्ये खले भान्यष्टविंशतिम्। शनिचन्द्रौ कुज सौम्यौ भानुशुक्रौ बृहस्पतिः। मध्ये बहिर्गतादेया अपसव्यं दिशां क्रमैः। यद्दिने यद्दिशि स्युस्ते तिथिधिष्ण्यादिनाधिपाः। प्रवेशः खलकद्वारे कर्त्तव्यस्तेन सर्वदा। खलकाभ्यन्तरे कालः शनिसूर्य्यज्यमङ्गलैः। बुधशुक्रेन्दुभिर्बाह्ये यायी स्थायी क्रमाज्जयी। खलके मध्यनक्षत्रे यो ग्रहो यत्र संस्थितः। तत्र स्थाने गते चन्द्रे फलं वक्ष्ये शुभाशुभम्। सूर्य्यस्थानेस्थिते शूरे मृत्युश्चन्द्रसमाश्रिते। भौमस्थाने महाक्रोधी बुधस्थाने महद्भयम्। गुरुस्थाने स्थितः स्थास्नुर्भङ्गमायाति भार्गवे। शनिस्थे सततं युद्धं राहुस्थे मरणं ध्रुवम्। वक्रस्थाने भवेद्युद्धं शीघ्रस्थाने च धावति। समचारगते स्थायी चाकेन्दुस्थे च मोहनम्। क्रूरपृष्ठे जयो युद्धे, सौम्यपृष्ठे पराजयः। क्रूरे च संमुखे मृत्युर्जयः सौम्यग्रहे स्थिते। योधयोः पृष्ठगाः क्रूरा उभयोर्मृत्युकारकाः। सौम्याः सन्धिप्रदा युद्धे मिश्रा मिश्रफलप्रदाः।"

२८ कोटचक्रम्(८)—"अथातः सं प्रवक्ष्यामि कोटयुद्धस्य निर्णयम्। अल्पारिः कुरुते यत्र भूरिसैन्यपराभवम्। यस्याश्रयबलादेव राज्यं कुर्वन्ति भूतले। विग्रहं चतुराशायां सामात्यैः शत्रुभिःसह। विषमं दुर्गमं घोरं चक्रं भीरुभयावहम्। कपिशीर्षैश्च शोभाढ्यं रौद्राट्टालकमण्डितम्। प्रतोली यत्र कालास्यं परिखा कालरूपिणी। रणमण्डकृताटोपः ठिक्कनीयन्त्रमण्डितम्। मुसलैर्मुद्गरैः पाशैःकुन्तखड्गैर्धनुःशरैः। स युतः सुभटैः शूरैरिति दुर्गं समादिशेत्। दुर्गस्थो दुर्गमः शत्रुरक्षाभ्यो येन सिध्यति। कोटचक्रं प्रवक्ष्यामि विशधाष्टधा मतम्। प्रथमं मृण्मयं कोटं जलकोटं द्वितीयकम्। तृतीयं ग्रामकोटञ्च चतुर्थं गिरिगह्वरम्। पञ्चमं पर्वतारोहं षष्ठकोटञ्च डामरम्। सप्तमं वक्रभूमिस्थं विषमाख्यं तथाष्टमम्। मृण्मये साधयेत् खारिर्जलस्थे जलशोषणम्। ग्रामदुर्गेऽग्निदानञ्च प्रवेशो गह्वरस्य च। पर्वते स्थानभेदश्च भूबलं डामरे रणे। चक्राख्ये कवियागश्च विषमे स्थायियायिता। अतिवसुं कालकर्णश्चक्रावर्त्तं च डामरम्। तालावर्त्तञ्च पद्माङ्कं चक्रभेदञ्च शाम्बरम्। एतन्नामाष्टकं ज्ञेयं दुर्गाष्टकक्रमेण च। यस्य वर्गस्य यो शत्रुः स वर्गस्तस्य भञ्जकः। अ गरुडः क मार्जारः च सिंहः ट शुनीछुतः। त सर्पः प आखुकश्च य गजः श अजाहुतः। दुर्गवर्गस्य ये भक्ष्या वर्ज्जीतस्मागता नराः।

तद्दन्यास्तु रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः। खयगे-पञ्चमे स्थाने खण्डिर्भङ्गश्च जायते। अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं पूर्वाद्यष्टदिशां क्रमात्। कोटचक्रं लिखेच्चादौ चतुरस्रं त्रिनाडिकम्। कृत्तिकादीनि भान्यत्र साभिजिन्ति न्यसेद्बुधः। बहिः कोटे च मध्ये च मध्ये दुर्गे बहिर्बहिः। प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः खरैदिभिः। ईशात् प्रवेशधिष्ण्यानि मध्यात् प्राचीविनिर्गमः। वह्निर्द्दादश भान्यत्र प्राकारे तारकाष्टकम्। दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ तन्मध्ये स्तम्भतुर्य्यकम्। कृत्तिका पुष्यसार्पञ्च मघास्वातीविशाखकम्। अनुराधाभिजित् कर्णौ धनिष्ठाश्वियमाह्वयम्। आर्द्रां पुनर्वसु भाग्यं चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तरा१२। शतभं रेवती चैव प्राकारे तारकाष्टकम्। मृगरौद्रोत्तराहस्तमूलमाषाढपूर्वकम्। पूर्वोत्तरा तथा भाद्रा मध्ये ताराष्टकं तथा। प्राच्यां रौद्रं यमे हस्तं पूर्वाषाढ़ा च पश्चिमे। कौबेर्य्यामुत्तरा भाद्रा ह्येतत्स्तम्भचतुष्टयम्। कृत्तिकाद्यं मघाद्यञ्च मैत्राद्यं वासवादिकम्। त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च द्वादशर्क्षाणि निर्गमे। कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधार्थः प्रदर्शितः। दुर्गभाद्गणना चात्र ग्रहैर्वाच्यं ततः फलम्। दुर्गनामस्थितो वर्णो यद्वर्गोच्चारितः स्फुटम्। तदाशादि लिखेच्चक्रं क्रमात् खरविचक्षणैः। चतुरस्रं१ वृत्तं २ दीर्घं ३ त्रिकोणं४ वृत्तदीर्घकम्५। अर्द्धचन्द्रं ६ तथा ज्ञेयं गोस्तनं७ धनुराकृति८। चतुरस्रे यथा न्यासो भूमिभागक्रमेण च। प्रवेशे निर्गमे ह्यस्ति तथा वृत्तादिसप्तके। दुर्गे भित्तिविभागेन दातव्यं धिष्ण्यमण्डलम्। तत्रस्थैः खेचरैः सर्वैः फलं वाच्यं यथोदितम्। बाह्यभे मध्यभे वापि यत्रस्थाः क्रूरखेचराः। तत्र स्थाने क्षतं यत्नं हन्ति दुर्गं ससैनिकम्। बुधशुक्रेन्दुजीवाश्च सदा सौम्या ग्रहा मताः। शन्यर्कराहुकेत्वारा मताः क्रूरा बुधैरिमे। त्रिप्रकारो ग्रहे चारो वक्रः शीघ्रः समोमतः। उच्चनीचसमास्ते च त्रिधा चक्रे भ्रमन्ति च। ऊर्द्धं चाधः समास्तिर्य्यग्दृष्टिभेदश्चतुर्विधः। स्वके मित्रे समं शत्रौ चतुर्द्धा च ष्टहे ग्रहः। सूर्य्याक्रान्ता उदीयन्ते शीघ्राश्चार्के द्वितीयगे। समास्तृतीयगे यान्ति मन्दगत्या चतुर्थगे। वक्रः स्यात् पञ्चषष्ठेऽर्के त्वतिवक्रोऽष्टसप्तमे। नवमे दशमे भानौ जायते कुटिला गतिः। शीघ्रगाश्च भवन्त्यत्र द्वादशैकादशे तथा। राहुर्वक्रः सदा ज्ञेयो रवीन्दू शीघ्रगौ तथा। शीघ्रोऽतिचारगत्या च समश्च सममन्दया।

वक्रातिवक्रकौटिल्यगत्या वक्रग्रहोमतः। क्रूरोऽतिक्रूरतां याति सौम्योयात्यतिसौम्यताम्। वक्रचारे समुत्पन्ने शीघ्रे तुङ्गविपर्य्ययः। मेषो वृषोमृगः कन्या कर्क मीनतुलास्तथा। रव्यादीनां क्रमादुच्चं नीचं यत्तस्य सप्तमम्। उच्चान्नीचाच्च यत्तुर्य्यं समस्थानं तदुच्यते। उच्चस्थं मध्यमं नीचं वक्रे यत्र व्यवस्थितम्। ऊर्द्धदृष्टी च भौमार्कौ केकरौ बुधभार्गवौ। समदृष्टी च जीवेन्दू शनिराहू त्वधोदृशौ। सुहृदोऽर्केन्दुभौमेज्या एवं शुक्रशभानुजाः। अन्योन्यं वैरिणो ह्येते राहोः सर्वे च शत्रवः। स्वोच्चे तत्स्थे बलं पूर्णं पादोनं मित्रभे ग्रहे। अर्द्धं समगृहे ज्ञेयं पादं शत्रुगृहस्थिते। क्रूरोगर्भे पुरं हन्ति प्राकारे खण्डकारकः। बहिःस्थो वेष्टके सैन्ये मृत्युदो नात्र संशयः। क्रूरागर्भे, शुभा बाह्ये निश्चितन्ते पुरान्तकाः। सौम्या मध्ये बहिः क्रूरा असाध्यं दुर्गमुच्यते। क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः। भेदोभङ्गो भवेत्तत्र विना युद्धेन दृश्यते। प्राकारे संस्थिताः क्रूरामध्ये सौम्याग्रहा यदि। दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायाति वेष्टकः। मध्ये नाड्योस्थिताः सौम्याः क्रूरा बहिरवस्थिताः। सैन्यावर्त्तोबहिः शत्रोर्विना युद्धेन जायते। प्राकारे पुरमध्ये च यदा क्रूरा व्यवस्थिताः। सौम्या बाह्ये तदा दुर्गमयत्नेनापि सिद्ध्यति। सौम्या मध्ये च कोटे च बाह्ये पापग्रहा यदि। देवैर्ब्रह्मादिभिर्दुर्गं रणारम्भे न दृश्यते। प्राकारबाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि। युद्धे प्राकारखण्डश्च पुरभङ्गो न जायते। सौम्या बाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरग्रहाःस्थिताः। स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेष्टकस्य गडाधिपाः। बाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभना ग्रहाः। रिपुपक्षः क्षयं याति विनायुद्धेन निश्चितम्। प्राकारस्था ग्रहाः क्रूरा बहिर्मध्ये शुभाःस्थिताः। समयुद्धं भवेत्तत्र खण्डःपातो दिने दिने। स्तम्भान्तरगता यस्य ग्रहाः सौम्याः शुभान्विताः। भवेयुस्तस्य कोटस्य न नाशस्तु कदाचन। यदि साक्षादहं (शिवः) तत्र युध्यमानोरणोऽम्बिके ! ! तथापि न भयं विद्यादिति सत्यं च नान्यथा। सौम्याः क्रूराग्रहाश्चाष्टौ मध्ये प्राकारबाह्यगाः। एकस्था यत्र कुर्वन्ति सङ्ग्रामं तत्र दारुणम्। गजाश्वरथभूपालैः सामन्तैर्मण्डलेश्वरैः। तत्राध्यक्षभटामर्द्द उभयोः सैन्ययोः क्षयः। बाह्ये शत्रुप्रवेशश्च

संग्रामं चारभेद्यदा । तदा सिध्यति तत् दुर्गं न करोतीह विस्मितम् । कोटस्थैस्तु गतोयोद्धा शस्त्रहस्तो महाबलः । शस्त्रं त्यक्त्वा व्रजीत्येवं चर्म्ममार्गं दृढव्रते । निर्गमेषु च कोणेषु संग्रामं यदि चारभेत् । नैव सिद्ध्यति तद्दुर्गं कोटस्थस्य जयावहः । बाह्यनाड्यां स्थिता ये च ग्रहाः पापान्विता यदा । मध्ये शुभान्विता ये च तत्र भङ्गो न जायते । गडाधीशाः स्मृताः सौम्या वेष्टाधीशाश्च पापकाः । चैत्रयुग्मे स्थिता ये च ज्ञातव्याश्च प्रयत्नतः । गडाधीशो भवेच्चन्द्रो वेष्टाधीशश्च भास्करः । चन्द्रसूर्य्यविभागेन ज्ञातव्यं च बलाबलम् । अंशाधीशोभवेच्चन्द्रस्ताराधीशोहि भास्करः । चन्द्रसूर्य्यगतिं ज्ञात्वा पश्चाद्वेषं तु कारयेत् । वेष्टाधीशो भवेन्मध्ये गडाधीशो हि बाह्यगः । स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेष्टकस्य गडाधिपाः । चापकुन्तगदापाशखड्गकर्त्तैर्महाभटैः । अभङ्गयोर्द्वयो राज्ञोः सैन्यावर्त्तौ हि जायते । वाहिन्यो रक्तवाहिन्यो दुस्तराः प्रेतसङ्कुलाः । वसास्रक्पङ्कलिप्ताङ्गा अन्त्रमालावगुण्ठिताः । रटध्रकाकशिवाशत्रुशाकिनीप्रेतराक्षसाः । वेतालखेचरा भूताः पिशाचाः स्वेच्छयाहताः । दैत्याश्च महाघोरं तत्काले जायते ध्रुवम् । न कश्चिद्विजयी युद्धे द्वयं याति यमालयम् । समसंख्याः शुभाः क्रूराः बहिर्म्मध्ये यदा स्थिताः । तदा सन्धिं विजानीयात् सैन्ययोरुभयोरपि । क्रूरैर्भङ्गोजयः सौम्यैर्मिश्रैर्मिश्रं फलं मतम् । विचार्य्य युद्धं कर्त्तव्यं कोटचक्रे स्वरोदये । प्रवेशधिष्ण्यगे चन्द्रे जीवपक्षे संस्थिते । निशि कपिरणं दुर्गं कर्त्तव्यं बाह्यसैन्यकैः । निर्गमक्षंस्थिते चन्द्रे दुर्गाभ्यन्तरगैर्नृपैः । कर्त्तव्यं कपियुद्धं तु रात्रौ शुभे वहिर्ज्जने । प्रवेशनिर्गमायुक्तौ सैन्ययोरुभयोर्द्दिशि । क्वचौ कोटे जयोयुद्धे विपरीते पराजयः । क्रूरोवक्री प्रवेशर्क्षे पुरमध्यगतो यदा । तदा कोटविनाशाय कोटमध्यो बाह्यभपतेः । प्रवेशे बाह्यर्गे वक्रैः क्रूरैः स्वसैन्यविग्रहः । दुर्भिक्षं मृत्युर्भङ्गश्च वहिःसैन्यस्य जायते । निर्गमर्क्षे वहिःस्थे च क्रूरोवक्रं करोति चेत् । प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्थे परस्य च । पुरभे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः । दुर्गं मुक्त्वा तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते । यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फलं ग्राह्यं विपर्य्यये । मिश्रैर्मिश्रं विजानीयात् कोटचक्रे न संशयः । उच्चग्रहैः समायोगो न चान्यैर्न बलोज्झितैः । न भास्करकरोच्छिन्नैर्न खेचरपराजितैः । दुर्गसैन्यं तथा तुङ्गे प्राकारे मध्यभागतः । नीचस्थं वेष्टकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । कोटे कोटाधिपौ नीचौ निष्फलौ भौमभास्करौ । समस्थौ च पुरं सर्वसुखस्थौ निष्फलौ च तौ । प्राकारवेष्टकान्त्यस्थौ राहुसूर्य्यजौ । प्राकारस्थौ वहिःसैन्यं नीचस्थौ निःफलौ चतौ । समदृष्ट्या गुरुचन्द्रौ पश्यतः सर्वतः सदा । तिर्य्यक्स्थानं बुधशुक्रौ फलदौ नात्र संशयः । ऊर्द्ध्वदृष्टिग्रहैः कुर्य्यात् ढक्कानीयन्त्रवाहनम् । समे च साधयेत् खड्गरभ्यागमनोमुखे । दुर्गमध्यस्थिते सूर्य्ये जलशोषः प्रजायते । चन्द्रे भङ्गः, कुजे दाहो, बुधे बुद्धिबलान्नराः । वाक्पतौ दुर्गमध्यस्थे सुभिक्षं प्रचुरं जलम् । चलचित्तानराः शुक्रे, मृत्युरोगो शनैश्चरे । दुर्गमध्ये स्थिते राहौ भेदोभङ्गो महद्भयम् । केतौ मध्यगते तत्र विघ्नदानं गडाधिपे । इत्युक्तं फलं मध्ये एवं बाह्यस्थितैर्ग्रहैः । उपग्रहसमायोगाद्यत्नं प्राणसंशयः । अकारादिस्वराः पञ्च पूर्वाद्याशाचतुष्टये । मध्येऽन्त्यं सव्यमालिख्य अन्तस्थाने च खण्डिका । दुर्गनाम्नः स्वरोयस्य बालो वार्त्तिमतोऽपि वा । तद्दिने प्रारभेद्युद्धं दुर्गं सिद्ध्यति नान्यथा । वज्रार्गलविधानं च कर्त्तव्यं दुर्गरक्षणे । भञ्जने यमराजाख्यं यदुक्तं चादियामले । शुक्रोबुधोगुरुर्मन्दो राहुर्मन्दः सितोबुधः । चन्द्रः सूर्य्यः शनिः सौम्यो वैशाखात् कोटपालकाः" ।

२८ गजचक्रम्—"अथातः सं प्रवक्ष्यामि चक्रं मातङ्गनामकम् । येन विज्ञातमात्रेण यात्रायुद्धे जयोभवेत् । गजाकारं लिखेच्चक्रं सर्व्वावयवसंयुतम् । अष्टाविंशति भान्यत्र देयानि सृष्टिमार्गतः । मुखे शुण्डाग्र नेत्रे च कर्णे शीर्षाङ्घ्रिपुच्छके । द्विकं द्विकञ्च दातव्यं पृष्ठोदरे चतुश्चतुः । द्विरदनामभान्यादौ वदनाद्गणयते बुधैः । यत्र धिष्ण्ये स्थितः सौरिर्ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् । मुखशुण्डाग्रनेत्रे च सौरिभं मस्तकोदरे । युद्धकाले भवेद्यस्य जयस्तस्य न संशयः । पादे पृष्ठे च पुच्छे च कर्णसंस्थे शनैश्चरे । मृत्युर्भङ्गो रणे तस्य ऐरावतसमोयदि । एतेषां दुष्टभानाञ्च यत्काले संस्थितः शनिः । तत्काले पट्टबन्धश्च वर्जनीयः प्रयत्नतः । पृथिव्या भूषणं मेरुः शर्व्वर्य्या भूषणं शशी । नराणां भूषणं विद्या सैन्यानां भूषणं गजः । शरतोमरचक्राद्यैर्गजस्कन्धरुहानराः ।

तत्त्वणात् स्वर्गमायान्ति तस्मात् स्वर्गोपमा गजाः। नास्ति हस्तिसमो योद्धा नास्ति हस्तिसमः सखा। नास्ति हस्तिसमो बन्धुर्नास्ति हस्तिसमो रिपुः”।

२० अश्वचक्रम्—“अश्वाकारं लिखेच्चक्रमश्विन्याद्यादितारकाः। वदनात् कूटगा देया अष्टाविंशतिसंख्यया। मुखाक्षिकर्णशीर्षेषु पुच्छाङ्घ्रौ युग्मसंख्यया। पञ्च पञ्चोदरे पृष्ठे सौरिर्यत्र फलं ततः। मुखाक्षियुद्दरशीर्षेषु यदा सौरिर्व्यवस्थितः। युद्धकाले तदा तस्य जयो भवति नान्यथा। कर्णपुच्छाङ्घ्रिपृष्ठस्थे अश्वचक्रेऽर्कनन्दने। विभ्रमं भङ्गं हानिञ्च करोत्यश्वो महाहवे। एतत्स्थाने स्थितः सौरिर्यदा काले हयस्य च। पङ्क्तयां गमे युद्धे वर्ज्जयेत्तं हयं नृपः। देशान्तरस्थितास्तस्य रिपवः सन्ति शङ्किताः। तुरङ्गायस्य भूपस्य विचरन्ति महीतले। मेदिनी तस्य वश्या स्या इति वाक्यं विनिश्चितम्। सर्व्वाःश्रियो न राजन्ते विनाऽश्वेन महीभुजाम्”।

२१ रथचक्रम्—“आदौ चक्रं समालिख्य रथाकारं सुशोभनम्। रथाग्रे त्रिशूलानि रथचक्रं त्रिदण्डकम्। भानुभं मध्यशूलाग्रे ततः स्वर्गगतानि च। त्रीणि त्रीणि लिखेदेवं सप्तविंशतिसंख्यया। महारथिकनक्षत्रं यत्र तत्र शुभाशुभम्। शृङ्गे मृत्युर्ज्जयश्चक्रे रथे भग्नः सदण्डके”।

२२ व्यूहचक्रम्—“अष्टारं वर्त्तुलाकारं व्यूहचक्रं त्रिनाडिकम्। दण्डचतुष्टयं बाह्ये कर्त्तव्यञ्च चतुर्द्दिशम्। पूर्व्वदण्डाग्रतोऽन्यस्य दिनभाद्यं भमण्डलम्। प्रवेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे। शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये तद्बाह्ये भानुसंज्ञकम्। तृतीयं राहुसंज्ञं च केतुदण्डचतुष्टये। चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्। राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं मृत्युः केतुचतुष्टये। एतच्चक्रं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम्। तद्दिने तत् फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा”।

२३ कुन्तचक्रम्—“कुन्ताकारं लिखेच्चक्रं तीक्ष्णदण्डसमन्वितम्। दिनभादि समारभ्य कर्त्तव्यं नवकत्रयम्। राजभं नवके यत्र तत्र वक्ष्ये शुभाशुभम्। तीक्ष्णे मृत्युर्ज्जयो दण्डे शेषधिष्ण्ये समं रणम्”।

२४ खड्गचक्रम्—“खड्गचक्रं समालिख्य नवभेदसमन्वितम्। योधधिष्ण्यात् समारभ्य त्रीणि त्रीणि लिखेद्बुधः। एवं वज्रं तथा दृष्टिं पालिकां वज्रधारिके। खड्गं तीक्ष्णं विजानीयात् नवाङ्गानि विभागतः। यत्रादौ यत्र वक्त्रान्ते जायन्ते क्रूरखेचराः। मृत्युर्भङ्गो भवेद्दुःखं सौम्यैर्लाभो जयस्तथा। खड्गे धाराद्वये तीक्ष्णे क्रूरैर्जयति सङ्गरे। सौम्यैस्तथा भवेद्भङ्गो मिश्रैर्मिश्रफलं मतम्”।

२५ छुरिकाचक्रम्। “यथा खड्गं तथा विद्याच्छुरिकाचक्रनिर्णयम्। क्रूरसौम्यविभागेन योधधिष्ण्यादि विन्यसेत्”।

२६ चापचक्रम्—“चापचक्रं समालेख्य गुणबाणसमन्वितम्। शशिनक्षत्रतो भानि त्रीणि त्रीणि समालिखेत्। त्रीणि बाणस्य मूले तु मध्ये मूर्द्ध्नि क्रमात्तथा। चापमूलस्य मध्योर्द्ध्वे त्रीणि त्रीणि तथा पुनः। गुणे तु त्रीणि त्रीण्येव योधनक्षत्रतः फलम्। शरमूले भवेन्मृत्युर्मध्ये व्याधिः फले जयः। गुणमध्ये भवेद्भङ्गश्चापमध्ये धनक्षयः। चापोर्द्ध्वे विजयो ज्ञेयो, गुणोर्द्ध्वे लाभसंयुतः। चापाधो विग्रहो मृत्युर्गुणाधोऽपि तथा फलम्। पापग्रहयुते नेष्टं विशेषेण तु नान्यथा। सौम्ययोगे जयो लाभश्चापचक्रे समादिशेत्। शुभपापसमायोगे बलाधिक्ये बलं स्फुटम्”।

२७ शनिचक्रम्—“शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभादितः। नामधिष्ण्यं भवेद्यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम्। मुखैकं दक्षदोस्तुर्य्यं षट्पादे तुर्य्यं वामके। हृदि पञ्च त्रयं शीर्षे नेत्रगुह्ये द्विकं द्विकम्। हान्यास्ये दक्षदोर्लाभः भ्रमोऽङ्घ्रौ वामदोरुजम्। हृदि शीर्षस्थके राज्यं नेत्रे सौख्यं मृतिर्गुदे। जन्माष्टद्वादशे तुर्य्ये यदा विघ्नकरः शनिः। तदा सौख्यं वपुःस्थं चेत् हृत्शीर्षे नेत्रदक्षदोः। तृतीयैकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः। तदा विघ्नं शरीरं चेत् वक्त्राङ्घ्रिगुह्यवामदोः। यस्य पीड़ाकरः सौरिस्तस्य चक्रमिदं स्फुटम्। लिखित्वा कृष्णवर्णेन तैलमध्ये क्षिपेद्बुधः। निःक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत्। तुष्टिं याति न सन्देहः पीड़ां त्यक्त्वा शनैश्चरः”

२८ सेवाचक्रम्—“सेवाचक्रं शीरे सप्त पृष्ठे सप्त तथोदरे। पादयोः सप्त ऋक्षाणि साभिजिन्त्यत्र विन्यसेत्। स्वामिभादृक्षयभं गुणयं, भृत्यभात् स्वामिभं तथा। निष्फलं पादपृष्ठस्थे फलदं मस्तकोदरे”।

२९ नरचक्रम्—“नरचक्रं समालिख्य अष्टावयवसंयुतम्। येन विज्ञातमात्रेण क्रियते घातनिर्णयः। मुखैकं मस्तके

त्रीणि हस्ते पादे चतुश्चतुः। हृदि पञ्च त्रिकं कण्ठे साभिजित् तत्र विन्यसेत्। क्रत्वा योधभमादौ तु मुख-मस्तकवामके। हस्तपादोदरे कण्ठे दक्षहस्ताङ्घ्रि गण्यते। यत्राङ्गे भानुभौमार्किराहवोधिष्ण्यसंस्थिताः। तत्र घातं विजानीयात् चन्द्रयोगे विशेषतः। ग्रह-भुक्तिप्रमाणेन नवांशकक्रमेण च। प्रहारोजायते तत्र चक्रे द्विगुणसंख्यया। निजभे चार्द्धघातं च पादोनं मित्रभे ग्रहे। उदासीने भवेत् सर्वं द्विगुणं शत्रुमन्दिरे। एकोऽप्यनेकघातं च करोति भूबलोज्झितः। भूबले च यदा खेटाः स्थिताघातं न कुर्वते। यत्र यत्र स्थिते घातो यत्रयत्रास्थितेन हि। तत्फलं कथयिष्यामि ग्रहभूमिवशात्पुनः। क्रूराघातं न कुर्वन्ति पृष्ठदक्षिणगा रणे। सम्मुखावामगा हेतुं योधाङ्गे घातकारकाः। दक्षिणाङ्गे गताः क्रूराः सौम्यावामाङ्गसंस्थिताः। शिर-श्छेदे समुत्पन्ने भटं धावति सम्मुखम्। यस्य वामाङ्गगाः क्रूराः सौम्या यस्य च दक्षिणे। तस्य भङ्ग रणे नूनं यदि शूरो महाभटः”।

४० डिम्भचक्रम्—“डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानुभात् त्रीणि मस्तके। मुखे त्रीणि द्वयं स्कन्धे एकैकं बाहुहस्तयोः। पञ्चहृन्नाभिगुह्येत्रकं षट्जान्वेकैकपादयोः। विलेख्यं-सूर्यनक्षत्रात् जन्मभं तत्र चिन्तयेत्। शीर्षस्थे छत्रला-भश्च वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्। स्कन्धेऽवनी च, बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टोभवेन्नरः, पाणिभ्यां तस्करोलक्ष्मी हृद्यल्पायुश्च नाभिभे। गुह्ये कामी, क्षमी, ज्ञानी, लोकजीवी च पादयोः”।

४१ पक्षिचक्रम्—“चञ्चुमस्तककण्ठे च हृदुदराङ्घ्रिपक्षयोः, त्रीणि त्रीणि क्रमेणैव शशिभाद्विन्यसेद्बुधः। चञ्चुस्थे नामभे मृत्युः, शीर्षे कण्ठोदरे हृदि। विजयः पक्षे मलाभश्च भङ्गदं पादपक्षयोः”।

४२ वर्गचक्रम्—“अगरुडःक मार्जारश्चः सिंहः टः शुनी-सुतः। तःसर्पः प व्याखुश्च य गजः शशजातुतः। वसु-बाणाङ्गवेदास्तु चन्द्राग्निनेत्रवह्नयः। वर्गाङ्काः क्रमशो-ज्ञेया वैनतेयाद्यजान्तकाः। पूर्वादिक्रमशो ज्ञेयं वर्गा-धिदिगष्टकम्। नाम्नि मात्राक्षराः याह्या वर्गाङ्कोपेत संख्यया। प्रत्येकं स्थापयेत्तत्र पिण्डं क्रत्वाष्टभिर्भजेत्। शेषसंख्यो ध्वजो१धूम्रः२ सिंहः३ श्वा४ वृष५ राम भौ६। गजो७भाङ्कः८ क्रमेणैवमायाह्यष्टौ भवन्ति च। धाङ्क्षरासभोश्वाणो गजः सिंहोध्वजोऽन्तकः। यथो-त्तरबलाः सर्वे ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः। प्रश्नौ योधे पुरे देशे मित्रनारोध्वहेषु च। बलिनश्राये भवेल्लाभोन लाभोबलवर्जिते”।

४३ आयचक्रम्—“ध्वजोधूम्रोऽथ सिंहःश्वा सौरभेयः ख-रोगजः। ध्वाङ्क्षश्चेति क्रमेणैव आयाष्टकदिशाष्टके। प्रतिपदाद्द्वितीयादौ तिथिभुक्तिप्रमाणतः। अहो-रात्रे ततः सर्वे यामभुक्त्या भ्रमन्ति च। इन्द्रस्थाने महा-लाभ आग्नेय्यां मरणं ध्रुवम्। दक्षिणे विजयः सौख्यं, नैर्ऋत्यां बन्धनं क्षतिः। वारुण्यां सर्वलाभश्च वायव्यां हानिकारकम्। उत्तरे धनधान्यं च त्वैशान्यां निःफलं मतम्। अतीतं गोहारिधाङ्क्षौ वर्त्तमानं ध्वजेऽनले। अनागतं परं विद्यात् धूम्र कुक्कुट हस्तिभिः। वृषे ध्वजे समीपस्थं, दूरस्थः गजसिं-हयोः। श्वाने खरे च मार्गस्थो निःफलं धूम्रधाङ्क्षयोः। ऐन्द्राग्नेय्यो र्मूलचिन्ता धातोर्दक्षिणनैर्ऋतौ। वारु-ण्यां धातुचिन्ता च जीवचिन्तोत्तरे शिवे”। आया-वर्गाष्टके ज्ञेया दिगष्टकक्रमेण च। स्वोदये मृत्युदं ज्ञेयं सर्वकार्येषु सर्वदा”।

४४ विरिञ्चिचक्रम्—“अथातः संप्रवक्ष्यामि सद्यःप्रत्ययका-रकम्। चक्रं विरिञ्चिविख्यातं यत्सुरैरपि दुर्गमम्। कृत्तिका चोत्तरा फाल्गुन्युत्तराषाढभादितः। षडङ्क्ति युक्त्या नत्रसिद्धानि क्रमेण नवकत्रयम्। वेधोऽपि तिर्य्य-गस्तत् कर्त्तव्यो नवकत्रये। क्रूरसौम्यैर्ग्रहैर्विद्धं ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम्। जन्मसम्पद्विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रातिमित्रगास्तारानव भेदा भवन्ति च। जन्मत्रयस्य वेधेन मृत्युः क्रूरग्रहैर्भवेत्। जयो-लाभः शुभैस्तत्र मिश्रैर्मिश्रफलं मतम्। सौम्योयः शुभताराख्यस्तत्ताराभावपोषकः। दुष्टाख्यो दुष्टसाधत्ते क्रूरे तस्माद्विपर्ययः। जन्मत्रये स्थितः सौरिः क्षेमाये-राहुभूमिजौ। मित्रातिमित्रगे सूर्ये जायते बधबन्धनम्। जन्मत्रये यदा मन्त्री क्षेमाये बुधभार्गवौ। मित्राति मित्रगे चन्द्रे जयलाभसुखानि च। त्रिपञ्चसप्तताशु रोगोत् पत्तिर्यदा तदा। चिरं रोगे स्थितस्तासु क्रूरविद्धासु जायत”।

४५ सप्तशलाकचक्रम्—“तिर्य्यगूर्द्ध्वं गतारेखा सप्तसप्त न्यसे-द्बुधः। कृत्तिकादीनि भान्यत्र साभिजिन्ति क्रमेण च। भुक्तं भोग्यं तथाऽऽक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण भम्। शुभा-शुभेषु कार्येषु वर्ज्जनीयं प्रयत्नतः। यस्याभिधान

नक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण च । देशग्रामं पुरं सैन्यं नरो नारी विनश्यति"। अधिकसुपयमशब्दे १२६२पृ० द्रष्टव्यम् ।

४६ पञ्चशलाकचक्रम्—"तिर्यगूर्द्ध्वगताः पञ्च द्वे द्वे रेखे च कोणयोः । ईशकोणाग्ररेखायां कृत्तिकां विलिखेद्बुधः। विशाखाकृत्तिकावेधो भरण्यानुराधया । धनिष्ठासार्पयोर्वेधो मघाश्रवणयोस्तथा । शुभाशुभैर्ग्रहैर्विद्धं विवाहे परिवर्जयेत् । यदि विद्धं महादुष्टं क्रूरवेधे महद्भयम्" । अधिकसुपयमशब्दे १२६२पृ० द्रष्टव्यम् ।

४७ चन्द्रचक्रम्—चक्रेन्दुसदृशं चक्रं त्रित्रिशूलसमन्वितम् । मध्ये द्वादश भान्यत्र षट् पृष्ठे नव शूलके । मध्ये शूलस्य मध्यस्थं शशाङ्कर्क्षमादितः । सव्येन गण्यते चक्रं यावद्युयोधस्य नामभम् । षट्के मृत्युभयं मध्ये, पृष्ठे भङ्गो महाहवे । चतुरङ्के कर्णौ कोटे द्वन्द्वे युद्धे विशेषतः" ।

४८ भास्करचक्रम्—"रेखात्रयं त्रिशूलाग्रं तिर्यग्रेखाषडन्वितम् । एकैकाः कोणगास्तत्र मध्याधोभानुभादितः । त्र्यस्त्रत्रये भवेन्मृत्युश्चतुर्भिः कोणगैः शुभम् । द्वादश मध्ये संप्रोक्ता नक्षत्रास्त्वेव दाहकाः ।"

४९ प्रथममातृकाचक्रम्—"षोडशोर्द्ध्वगतारेखाः पञ्च रेखाश्च तिर्यगाः । कोष्ठकानां भवेद् षष्टिसीत्वाङ्कस्वरयोजना । पूर्णिमादिविलोमर्क्षान् लिखेत् प्रतिपदादिकान् । तदधो मातृकालेख्या ङञणान्त्यस्वरोज्झितान् । संख्या नामवर्णाङ्कान् मात्राभेदेन संयुतान् । मुनिभि(७)स्तु हरेद्भागं पश्चात् ज्ञेयं शुभाशुभम् । मात्राधिके भवेल्लाभो मात्राहीने पराजयः । मातृकायाः प्रभेदोऽयं तस्मात् ज्ञेयः प्रयत्नतः" ।

५० द्वितीयमातृकाचक्रम्—"द्वादशोर्द्ध्वगता रेखाः पञ्च रेखाश्च तिर्यगाः । मातृकाक्षरे तत्र ङञणान्त्यस्वरवर्ज्जितान् । कोष्ठकाधो लिखेदङ्कान् पञ्च युग्मं त्रिकं त्रयम् । षड्द्वयमष्टकं त्रीणि नवकैकं तथैव च । नाम वर्णस्य या संख्या मात्रासंख्या तथैव च । पिण्डिता नवभिर्भक्ता जयो मात्राधिके रणे ।"

५१ तृतीयमातृकाचक्रम्—"भानुमार्त्तण्डदोर्बाणतिर्य्यग्द्विरसदिग्गजाः । नवाङ्कास्तदधः स्थाप्याः पञ्चस्वरकखादितः । ङञणोना हकारान्ता नवधा कोष्ठकक्रमैः । नाममात्राक्षराङ्कैक्यमप्रयोगेऽधिके जयः" ।

"भूवाणादित्यदोर्बाणतिथिवेदाश्वदिग्गजान् । वसुनन्दांस्तकान् लिखेत् पञ्चकोष्ठितमातृकाम् । पुन्नामवर्णमात्राणां सङ्ख्यायोगेऽष्टशेषके । मात्राधिके जयो युद्धे मात्राहीने पराजयः" पाठान्तरम् ।

५२ विजयचक्रम्—"अथ सारतरं वक्ष्ये लम्पटाचार्य्यभाषितम् । जयपराजयौ येन नामोच्चारणतः स्फुटम् । लग्नालग्नप्रभेदेन घोषाघोषक्रमेण च । प्रवेशनिर्गमाभ्यां च चक्रं जयपराजयम् ।"

५३ श्येनचक्रम्—"श्येनचक्रं समालिख्य पक्षिरूपं सुशोभनम् । चञ्चुपे भानुभं कृत्वा अष्टाविंशतिभं लिखेत् । चञ्चुके चञ्चुकोटिस्थं शीर्षे नेत्रे त्रिकं त्रिकम् । पादे पृष्ठे चतुष्कं च उदरे नव भानि च । नाम ऋक्षं स्थितं यत्र फलं तस्य वदाम्यहम् । चञ्चुग्रे बधबन्धाय नामर्क्षं च यदा भवेत् । लाभः शीर्षोदरे नेत्रेऽशुभं स्यात् पादपृष्ठयोः ।"

५४ तोरणचक्रम्—"नाडीचतुष्टयं चक्रं लिखित्वा तोरणाकृति । वृषभाद्विन्यसेत् भानि प्रवेशे निर्गमे तथा । स्तम्भमूले स्थितान्यष्टौ सिंहद्वारे तथाष्टकम् । मालायामष्टकं चैव चतुर्धिष्ण्यानि तोरणे । निर्गमे चन्द्रमा यत्र प्रवेशे यत्र भास्करः । तत्र काले शुभा यात्रा विपरीता च हानिदा । चन्द्रःप्रवेशगस्तस्मिन् यो निर्गमस्थो दिवाकरः । बधबन्धनदा यात्रा प्रवेशे तत्र शोभना । चन्द्रादित्यौ प्रवेशर्क्षे अथ वा निर्गमे स्थितौ । मिश्रं फलं भवेत्तत्र प्रवेशे वाऽथ निर्गमे । क्रूरग्रहयुतश्चन्द्रः प्रवेशे वाऽथ निर्गमे । तद्दिने भूभुजां चैव निषिद्धा राजपट्टिका । शुभग्रहयुते चन्द्रे सिंहद्वारभसंस्थिते । प्रवेशः पट्टबन्धश्च भूभुजां शोभनः स्मृतः । स्तम्भे सौरिर्नृपं हन्ति सिंहे स्वचक्रविग्रहः । मालास्थिते बलं राज्यं तोरणे सर्वसिद्धिदः" ।

५५ अहिचक्रम्—"अहिचक्रं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वज्ञभाषितम् । द्रव्यं शल्यं तथा शून्यं येन जानन्ति साधकाः । निधिर्धिश्वर्न्नैकस्थः सम्भ्रान्तो यत्र [illegible] । तत्रचक्रमिदं स्थाप्यं स्थानद्वारमुखस्थितम् । ऊर्द्ध्वरेखाष्टकं लेख्यं तिर्य्यक् पञ्च तथैव च । अहिचक्रं भवत्येवमष्टाविंशतिकोष्ठकम् । अहिगत्या च नक्षत्रे तत्काले यत्र चन्द्रमाः । द्रव्यं शल्यं भवेत्तत्र चन्द्रभास्करसंक्रमे । तत्र पौष्णाश्वियाम्यर्क्षकृत्तिकामभभाग्यकम् । उत्तराफाल्गुनी लेख्यं पूर्व्वपङ्क्त्यां भसंज्ञकम् । अहिर्बुध्न्याजपादर्क्षं शतभं द्वाङ्कसर्पभम् । पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयपङ्क्तिसंस्थितम् । विधिं

विष्णुं धनिष्ठाख्यं सौम्यं रौद्रं पुनर्वसुम् । चित्रभं च तृतीयायां पङ्क्तौ वै धिष्ण्यसप्तकम् । विश्वभं तोयभं मूलं ज्येष्ठां चैत्रविशाखके । स्वातीं पङ्क्त्यां चतुर्थ्यां च हस्ताद्य प्रविलोकयेत् । एवं प्रजायते चक्रे प्रस्तारः पन्नगाकृतिः । द्वारस्तम्भे मघायाश्च द्वारस्था कालिका ततः । अश्विन्यादित्रिकस्याश्च आर्द्रादिपञ्चकं तथा । रेवती पूर्वभाद्रेन्दोः पूर्वाषाढचतुष्टयम् । शेषाणि भानुभान्यत्र प्रोक्तानि सत्रसंख्यया । शत्राङ्के चन्द्रभे द्रव्यं शल्यं भवति सूर्य्यभे । उदयादिगतानाड्यो भ२७घ्नाःषष्ट्याप्तशेषकं । दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत् तत्कालचन्द्रमाः । षष्टिभैर्भुक्तानि धिष्ण्यानि स्वस्वभैर्गुणयेत्ततः । भुक्तपादकलायोक्याः षष्ठ्या भाज्यं ततोहरेत् । लब्धस्य त्रिंशता भागो ग्रहाःस्युः शांशपूर्वकाः । अश्विन्यादीन्दुभुक्तानि भानि परिहृतानि च । स्वभुक्तनाडीसंयुक्तं छिन्नं मन्द९हृतं त्रिधा । दिनेन्दुभुक्तभागादि जायन्ते चेष्टकालिकाः । चन्द्रवत् साधयेत् सूर्य्यनक्षत्रस्थं चेष्टकालिकम् । पश्चात् विलोकयेत् तौ च स्वनक्षत्रे चात्यभे स्थितौ । चन्द्रर्क्षे च यदाऽर्केन्दू तदास्ति निश्चितं निधिः । भानुनक्षत्रेगतौ द्वौ च तदा शल्यं न संशयः । स्वस्वभे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्य्यये । स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते । पुष्टे चन्द्रे भवेत्पुष्टः क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः । ग्रहदृष्टिवशात् सोऽपि विज्ञेयो नवधा बुधैः । नवांशकानुमानेन भूमानं तस्य कल्पयेत् । कालमानेन तत्संख्या धातुमानं निरीक्षणैः । हैमं तारं च ताम्रं च रत्नं कांस्यायसं त्रपु । चन्द्रे नागं विजानीयाद् भास्करादिग्रहेक्षिते । मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्जिते । सर्वग्रहेक्षिते चन्द्रे निर्दिष्टोऽसौ महानिधिः । हैमं तारञ्च ताम्रं पाषाणं मृण्मयायसम् । सूर्य्यादिदृष्टकगे चन्द्रे द्रव्यभाण्डं प्रजायते । भूकराग्रप्रमाणेन भूमानं कार्य्यकैः करैः । नीच निम्नः परं नीचजलस्थोऽपि महानिधिः । स्वोच्चस्थे तुङ्गगं द्रव्यं नवांशकक्रमेण च । कोष्ठद्वयं परित्यज्य लेख्या मेषादयः क्रमात् । प्रश्नलग्नाधिपो यत्र तत्र द्रव्यं विनिर्दिशेत् । परमोच्चे परे तुङ्गे भित्तिस्थमत्र संक्रमे । चन्द्रांशभुक्तिमानेन द्रव्यसंख्याभिधीयते । तस्माद्दशगुणा वृद्धिः पञ्चवर्षे तु वत्सक्रमात् । अभिचितं भवेत् द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः । तदधिष्ठायको ज्ञेयो भास्करादिग्रहक्रमात् । ग्रहं क्षुद्रग्रहं चैव क्षेत्रपालं च मातृकाम् । दीपेशं भीषणं रुद्रं यक्षं नागं विदुः क्रमात् । ग्रहे होमः प्रकर्त्तव्यो क्षुद्रे नायराक्षो बलिः । क्षेत्रपाले सुरामांसं मातृकायां महाबलिः । दीपेशे दीपिकापूजा भीषणे भीषणार्चनम् । रुद्रे च रुद्रियोजाप्यो यक्षे यक्षादिमन्त्रयः । नागे नागग्रहाःपूज्या गणनाथेन संयुताः । सक्षोधरादितत्त्वानि सर्वकार्य्येषु पूजयेत् । निर्वर्त्तनैकमध्ये च चक्रान्तो यत्र भूतले । तत्र चक्रं लिखेद्धीमान् द्रव्यशल्यस्य निर्णयम् । एवं क्रमविधाने तु अवाप्यो निधिराप्यते । निधिं प्राप्य नरा लोके वन्दनीया न संशयः" ।

५६ चन्द्रशृङ्गोन्नतिचक्रम्—"मीनमेषोदयश्चन्द्रः सततं दक्षिणोत्तरा । उत्तरोत्तरशेषेषु समत्वं वृषकुम्भयोः । विट्वरं स्यात् समे चन्द्रे दुर्भिक्षं दक्षिणोन्नते । ईतिरोगं भयं शूले सुभिक्षं तूत्तरोन्नते" ।

५७ जीवचक्रम्—"शीर्षे राज्यं चतुर्भिर्भवति खलु करे दक्षिणे श्रीश्चतुर्भिः पीड़ां षड्भिः पदस्थैर्गतिरपि च भवेद्वामहस्ते चतुर्भिः । कण्ठे चैकेन भूतिर्मदनशरमितैश्चापि प्रीतिलाभः स्याच्चेत्स्यैस्त्रिभिरपि यममसुखं वाक्पतेश्चक्रमेतत्" ।

५८ लाङ्गलचक्रम्—"लाङ्गलं दण्डिकायुक्तं योक्त्रद्वयसमन्वितम् । दण्डिकादि लिखेद्भानि दिनेशाक्रान्तभादितः । दण्डिकाहलयूकानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम् । योक्त्रयोः पञ्चकं सव्यगणना चक्रलाङ्गले । दण्डस्थे च गतां हानिर्युगस्थे स्वामिनो भयम् । लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्त्रस्थे सेतारम्भो दिनर्क्षगे" । "त्रिकं त्रिकं त्रिकं पञ्च त्रिकं पञ्च द्विकं द्विकम् । अशुभानि शुभानि स्युश्चक्रे लाङ्गलसंज्ञके" क्वचिदधिकः पाठः ।

५९ वीजोप्तिचक्रम्—"सूर्य्यभादुरगं स्थाप्य त्रिनाड्याक्रान्तरं क्रमात् । कुम्भे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश चोदरे । पुच्छे त्रयं बहिः पञ्च दिनभाच्च फलं वदेत् । वदने पुलाकं विद्यात्कणकेऽङ्गारकस्तथा । उदरे धान्यवृद्धिश्च पुच्छे धान्यक्षयो भवेत् । ईतिरोगभयं बाह्ये चक्रे वीजोप्तिसम्भवे" ।

६० वृषचक्रम्—"वृषचक्रं वृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् । लिखित्वा विन्यसेद्भानि वृषनामर्क्षपूर्वकम् । मुखाक्षिकर्णशीर्षेषु शृङ्गस्कन्धे द्विकं द्विकम् । त्रीणि पृष्ठे द्विकं

पुच्छे द्वि द्वि: पादोदरे न्यसेत् । इत्यप्रवाहवीकोऽग्निपार-म्यादिदिनर्क्षकम् । यत्राङ्के संस्थितश्चन्द्रस्तस्य वक्ष्ये शुभाशुभम् । हान्यास्ये च सुखानि लोचनगते कर्णे च भिक्षाटनम्, शीर्षे स्यात् स्थिरतरत्न छत्रकयुगे स्कन्धे स्थिते शोभनम् । पृष्ठे राजभयं च पुच्छमगते पादे भ्रमं हृत्सुखमेवं चन्द्रभजं फलं प्रकटितं चक्रे बुधाख्ये न्णाम्” ।

६१ सप्तनाडीचक्रम्—“अथातः संप्रवक्ष्यामि यच्चक्रं सप्तनाडिकम् । येन विज्ञातमात्रेण वृष्टिं जानन्ति साधकाः । कृत्तिकादि लिखेद्भानि साभिजिन्ति क्रमेण च । सप्तनाडीव्यधस्तत्र कर्त्तव्यः पन्नगाकृतिः । ताराचतुष्कवेधेन नाड्येका प्रजायते । तासां नामान्यहं वक्ष्ये तथा चैव फलानि च । कृत्तिका च विशाखा च मैत्राख्यं भरणी तथा । ऊर्द्धाख्या शनिनाडी स्याच्चण्डनाड्यभिधा मता । रोहिणी स्वाति ज्येष्ठाश्वि द्वितीया नाडिका मता । आदित्यप्रभवा नाडी वायुनाडी तथैव च । सौम्यं चित्रा तथा मूलं पौष्णञ्च चतुष्टकम् । तृतीयाऽङ्गारका नाडी दहनाख्या तथैव च । रौद्रं हस्तं तथा पूर्वाषाढभाद्रोत्तरा तथा । चतुर्थी जीवनाडी स्यात् सौम्या नाडी प्रकीर्त्तिता । पुनर्वसूत्तराफाल्गुन्युत्तराषाढतारका । पूर्वभाद्रश्च शुक्राख्या पञ्चमी नीरनाडिका । पुष्यर्क्षं फाल्गुनी पूर्वा साभिजिच्छततारका । षष्ठी नाडी च विज्ञेया बुधाख्या जलनाडिका । अश्लेषर्क्षं मघा कर्णौ धनिष्ठाभं तथैव च । अमृताख्या हि चन्द्रस्य सप्त नाड्यः प्रकीर्त्तिताः । मध्यमार्गे स्थिताः सौम्या नाडी तस्याप्युभतः । सौम्ययाम्यगतं ज्ञेयं नाडिकानां त्रिकं त्रिकम् । क्रूरा याम्यगता नाड्यः सौम्याः सौम्यदिगाश्रिताः । मध्यनाडी च मध्यस्था ग्रहरूपफलप्रदा । एकनाडीगता द्व्याद्या ग्रहाः क्रूराः शुभा यदि । तत्तोनाडीफलं वाच्यं शुभं वा यदिवाऽशुभम् । ग्रहाः-कुर्व्वन्ति हायातं गताश्चण्डाख्यनाडिकाम् । वायुनाडीं गतावायुं दहन्याश्चापि दाहकाः । सौम्यनाडीगता-मध्या नीरस्था मेघवाहकाः । जलायां दृष्टिदा चन्द्रनाडिकाऽप्यतिदृष्टिदा । एकोऽप्येतत्फलं दत्ते स्वनाडी संस्थितो ग्रहः । भूसुतः सर्व्वनाडीषु धत्ते नाडीभवं फलम् । प्रावृट्काले समायाते रौद्रर्क्षगते रवौ । नाडीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् । यत्र नाडी स्थितश्चन्द्रस्तत्रस्थाः खेचरा यदि । क्रूरसौम्यैर्विमिश्रैश्च तद्दिने वृष्टिरुत्तमा । एवमंशांशसंयोगो जायते यदि खेचरैः । तत्र काले महावृष्टिर्यावत् तत्रांशके शशी । केवलैः सौम्यपापैर्वा ग्रहैर्विद्धो यदा शशी । तदा तु तुच्छपानीयं दुर्दिनं तु भवेद्ध्रुवम् । यस्य ग्रहस्य नाडीस्थश्चन्द्रमास्तद्ग्रहेण च । दृष्टो युक्तः करोत्यम्भो यदि क्षीणेन जायते । पीयूषनाडीगश्चन्द्रस्तत्र खेटाः शुभाशुभाः । त्रिचतुःपञ्चपानीयं दिनान्येकत्रिसप्तकम् । एवं जलाख्यनाडीस्थे चन्द्रे मिश्रग्रहान्विते । दिनार्द्धं दिवसं पञ्च दिनानि जायते जलम् । नीरनाडीस्थिते चन्द्रे तत्रस्थैः पूर्ववद्ग्रहैः । यामं दिनार्द्धकं त्रीणि दिनानि जायते जलम् । अमृतादित्रये यत्र भवन्ति सर्व्वखेचराः । तत्र वृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया ह्येकैकरसशासरान् । सौम्यनाडीगताः सर्व्वे वृष्टिदास्ते दिनत्रयम् । शेषनाड्यां महावात दुष्टवृष्टिप्रदा ग्रहाः । निर्जला जलदानाडी भवेद्योगे शुभाधिके । क्रूराधिकसमायोगे जलदा ह्यम्बुवाहिका । एकनाडीसमारूढौ चन्द्रमोधरणीसुतौ । यदि तत्र भवेज्जीवस्तदा वारिमयी मही । याम्यनाडीगताः क्रूरा अनावृष्टिप्रसूचकाः । शुभयुक्ता जलाख्यास्थास्तेऽतिवृष्टिप्रदायकाः । बुधशुक्रौ यदैकत्र गुरुणा च समन्वितौ । चन्द्रयोगे तदा काले जायते वृष्टिरुत्तमा । जलयोगसमायाते यदा चन्द्रसितौ ग्रहौ । क्रूरैर्दृष्टौ युतौ वापि तदा मेघोऽल्पवृष्टिदः । उदयास्तमिते मार्गे वक्रे युक्ते च संक्रमे । जलनाडीगताः खेटा महावृष्टिप्रदा मताः” । “प्रावृषि शीतकरो भृगुपुत्त्रात् सप्तमराशिगतः शुभदृष्टः । सूर्य्यसुतान्नवपञ्चमगो वा सप्तमगश्च जलागमनाय” । क्वचित् पाठान्तरम् ।

६२ संवत्सरचक्रम्—“चक्रं सांवत्सरं वक्ष्ये यदुक्तं कौशलागमे । येन विज्ञायते सम्यगर्घे वर्षे शुभाशुभम् । द्वादशारं लिखेच्चक्रं तत्र मेषादिराशयः । संस्थाप्याः क्रमयोगेण मीनान्ताः सव्यमार्गगाः । तत्र चक्रे समालेख्या मेषादिराशिमार्गगाः । प्रभवाद्यब्दमेकैकं षष्टिपञ्चप्रवर्त्तनैः । एकराशौ स्थितो यत्र वत्सरो वर्त्तमानकः । तद्राशिस्थं फलं वीक्ष्य यत्किञ्चित् वार्षिकं मतम् । चैत्रे या प्रतिपच्छुक्ला तस्याः काले प्रवेशयेत् । एतद्विलोकयेच्चक्रं कालज्ञानविनिश्चये । तत्र सप्त ग्रहाश्चास्य राशौ यो यत्र संस्थितः । वर्षे राशौ विचिन्त्याग्रे रेखास्थानगता ग्रहाः । उपचयेषु गता, क्रूराः सौम्या

स्थितग्रहान्यवर्ज्जिताः। ग्रहरेखाप्रदाश्चैव मित्र-मध्यस्थिता ग्रहाः। स्वर्क्षे छिन्नं फलं दत्ते स्वोच्चे मित्र तथैव च। फलार्द्धं शत्रुगेहस्थो नीचस्थो निष्फलो-ग्रहः। एवं रेखाप्रमाणेन वर्षविंशोपका मताः। ज्ञातव्या-दिशि केन्द्रेण वर्षे वर्षे प्रयत्नतः। एवं वर्षफलं प्रोक्तं चैत्र-मासाद्यशामरात्। आषाढ़े कार्त्तिकेऽप्येवं जलं धान्यं विचिन्तयेत्। ननु देशे पुरे ग्रामे फलं भिन्नं प्रदृश्यते। तस्मात् तत्कारणं वाच्यं येन जानन्ति साधकाः। दे-शादिराशिनाथस्य यो रेखादायको ग्रहः। मित्रोदासीन शत्रुत्वे फलं भिन्नं करोति सः। मित्रं छिन्नं फलं दत्ते समः साम्यं करोति च। शत्रुः सर्व्वहरोज्ञेयः सर्व्वदा कालचिन्तकैः। एवं विचार्य्य कर्त्तव्या काल विंशोपका बुधैः। तथा पानीयधान्यानां स्वकाले च विचिन्तयेत्"।

६१ स्थानचक्रम्—"स्थानचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं जम्पटा-गमे। येन विज्ञायते सम्यक् स्थाने स्थाने शुभाशुभम्। स्थानपीड़ाप्रभावेण राज्ञां पीड़ा प्रजायते। तस्मादपी-ड़िते स्थाने स्थातव्यं सर्व्वदा बुधैः। स्थाननामोद्भवं राशिं कृत्वादौ द्वादशारके। राशिमण्डलकं न्यस्य वाम-मार्गेण संस्थितम्। तत्र नव ग्रहा स्थाप्याः भासचन्द्रः स्वराशिभे। तेषां विलोकनं वीक्ष्य स्थानराशिगतायथा। तृतीयैकादशे पादं द्विपादं व्योमवन्धुगे१०।४। त्रिकोणे५।९। त्र्यङ्घ्रि मृत्युस्ते ।।७। पूर्णं पश्यन्ति खेचराः। शन्यर्क-राहुकेत्वाराः पञ्च क्रूरा ग्रहा मताः। शेषं चतुष्टयं सौम्यं भासेन्दुज्ञापि पञ्चमः। एवं पञ्च ग्रहाः क्रूराः पञ्च सौम्यास्तथैव च। तेषां शुभाशुभां दृष्टिं ज्ञात्वा स्थानबलं वदेत्। एकैकग्रहजा दृष्टिः पूर्णपादचतुष्टयम्। पञ्चमे ज्ञापकस्तेषां पादानां विंशतिर्भवेत्। तत्र विंशोपकाज्ञेया सौम्यक्रूरग्रहाङ्गनाः। एवं प्र-साधयेद्दृष्टिं युग्मं मानं शुभाशुभम्। यह्नो स्तोकोनिता शेषा जायते तक्शुभाशुभा। ते च विंशोपकास्तस्य स्थानस्य बलनिर्णये। एवं देशे पुरे ग्रामे बलं यत्र शुभा-धिकम्। तत्र स्थाने स्थितोराजा दुष्टारिष्टैर्न पीड्यते। स्थानबलप्रभावेण स्वबलस्य बलोदयः। शत्रुसैन्यं क्षयं याति यावत्स्थाने शुभे स्थितः। एतानि सर्व्वचक्राणि ज्ञात्वा युद्धं समारभेत्। जयेदिह न सन्देहः शक्र-स्तस्योऽपि भूभुजि"। एतेषां लिपिदोषस्थाकत्वेऽपि सर्वा-न्तरचक्रसंख्याभेदेन चतुरशीतिसंख्यापूरणम्।

अङ्कयन्त्रे ७१ पृ० दर्शितानि "तथाचान्तरचक्रं च स्वग-चक्रं तथैव च। श्वचक्रं वातचक्रञ्च चक्राङ्गेषु चतुष्टयम्" गर्गोक्तानि च चत्वारि चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिष-मध्ये अन्तरादिचक्राणि यानि तत्र चान्तरचक्रं वृ० सं० ८७अ० उक्तं यथा

"ऐन्द्र्यां दिशि शान्तायां विरुवन्नृपसंश्रितागमं वक्ति। शकुनिः पूजालाभं मणिरत्नद्रव्यसम्प्राप्तिम्। तदनन्तर दिशि कनकागमो भवेद्वाञ्छितार्थसिद्धिश्च। आयुधधन पूगफलागमस्तृतीये भवेद्भागे। स्निग्धद्विजस्य सन्दर्शनं चतुर्थे तथाऽऽहिताग्नेश्च। कोणेऽनुजीविभिक्षुप्रद-र्शनं कनकलोहाप्तिः। याम्ये त्वाद्ये न्टपपुत्रदर्शनं सि-द्धिरभिमतस्याप्तिः। परतः स्त्रीधर्म्माप्तिः सर्षपयवलब्धिर-प्युक्ता। कोणाच्चतुर्थखण्डे लब्धिर्द्रव्यस्य पूर्व्वनष्टस्य। यद्वा तद्वा फलमपि यात्रायां प्राप्नुयाद्याता। यात्रासिद्धिः प्रथमदक्षिणेन शिखिमहिषकुक्कुटाप्तिश्च। याम्याद्द्वितीय-भागे चारणसङ्गः शुभं प्रीतिः। ऊर्द्ध्वं सिद्धिः कैवर्त्त-सङ्गमो मीनतित्तिराद्याप्तिः। प्रव्रजितदर्शनं तत्परे च पक्वान्नफललब्धिः। नैरृत्यां स्त्रीलाभस्तुरगालङ्कारदूतले-खाप्तिः। परतोऽस्य चर्मतच्छिल्पिदर्शनं चर्म्ममयलब्धिः। वानरभिक्षुश्रवणावलोकनं नैरृतीतृतीयांशे। फलकुसुम-दन्तघटितागमश्च कोणाच्चतुर्थांशे। वारुण्यामर्णवजात-रत्नवैदूर्य्यमणिमयप्राप्तिः। परतोऽतः शवरव्याधचौर-सङ्गः पिशितलब्धिः। परतोऽपि दर्शनं वातरोगिणां चन्दनागुरुप्राप्तिः। आयुधपुस्तकलब्धिस्तद्वृत्तिसमागम-श्चोर्ध्वम्। वायव्ये फेनकचामरौर्णिकाप्तिः समेति का-यस्थः। कृष्णमयलाभोऽप्यस्मिन् वैतालिकडिण्डिभाण्डा-नाम्। वायव्यात्तृतीये मित्रेण समागमो धनप्राप्तिः। वस्त्राश्वाप्तिरतः परमिष्टसुहृत्संप्रयोगश्च। दधितण्डु-लाजानां लब्धिर्द्विजदर्शनं च शिरस्य। स्वर्णाश्वाप्तिरन-न्तरमुपगच्छति साधवाहश्च। वेश्यावटुदाससमागमः परे शुष्कपुष्पफललब्धिः। अतः परं चित्रकरस्य दर्शनं वस्त्रसम्प्राप्तिः। ऐशान्यां देवलकोपसङ्गमो धान्यरत्न-पशुलब्धिः। प्राक् प्रथमे वस्त्राप्तिः समागमश्चापि ब-न्धकया। रजकेन समायोगो जलजद्रव्यागमश्च परतो ऽतः। कृत्युपजीविसमाजश्चाकाङ्गनहस्तिलब्धिश्च। द्वात्रिंशत् प्रविभक्तं दिक्चक्रं वास्तुवज्जनेऽप्युक्तम्। अरनाभिस्थैरन्तः फलानि नवधा विकल्प्यानि। ना-भिस्थे बन्धुसुहृत्समागमस्तुष्टिरुत्तमा भवति। प्रापणा

पट्टनस्यागमस्तत्र नृपतिसंयोगः । आग्नेये कौलिकतक्षपारिकर्मोपस्कृतसंयोगः । लब्धिश्च तत्कृतानां द्रव्याणामश्मलब्धिश्च । नेमीभागं बुद्धा नाभीभागं च दक्षिणे योऽरः । धार्म्मिकजनसंयोगस्तत्र भवेद्धर्मलाभश्च । उन्मत्ताक्षोडककापालिकागमो नैरृते समुद्दिष्टः । वृषभस्य चात्र लब्धिर्माषकुलत्थाद्यशनं च । अपरस्यां दिशि योऽरस्तत्रासक्तिः कृषीवलैर्भवति । सामुद्रद्रव्यसुसारकाचफलमद्यलब्धिश्च । भारवहतक्षभिक्षुकसन्दर्शनमपि च वायुदिक्संस्थे । तिलककुसुमस्य लब्धिः सनागपुन्नागकुसुमस्य । कौवेर्यां दिशि शकुनः शान्तायां वित्तलाभमाख्याति । भागवतेन समागममाचष्टे पीतवस्त्रैश्च । ऐशाने व्रतयुक्तवनितासन्दर्शनं समुपयाति । लब्धिश्च परिज्ञेया कृष्णायोवस्त्रघण्टानाम् । याम्येऽष्टांशे पश्चाद्विपर्यस्तप्रादेशेषु मध्यफला । सौम्येन च द्वितीये शेषेष्वतिशोभना यात्रा । अभ्यन्तरे तु नाभ्यां शुभफलदा भवति षट्सु चारेषु । वायव्यानैरृतयोरुभयोः क्लेशावहा यात्रा । शान्तासु दिक्षु फलमिदमुक्तं दीप्तास्ततोऽभिधास्यामि । ऐन्द्र्यां भयं नरेन्द्रात् समागमश्चैव शत्रूणाम् । तदनन्तरदिशि नाशः कनकस्य भयं सुवर्णकाराणाम् । अर्थक्षयस्तृतीये कलहः शस्त्रप्रकोपश्च । अग्निभयं च चतुर्थे भयमाग्नेये च भवति चौरेभ्यः । कोणादपि द्वितीये धनक्षयो नृपसुतविनाशः । प्रमदागर्भविनाशस्तृतीयभागे भवेच्चतुर्थे च । कैरातककारुकयोः प्रध्वंसः शस्त्रकोपश्च । अथ पञ्चमे नृपभयं मारीस्तद्दर्शनं च वक्तव्यम् । षष्ठे तु भयं ज्ञेयं गन्धर्वाणां सडोम्बानाम् । धीवरशाकुनिकानां सप्तमभागे भयं भवति दीप्ते । भोजनविघात उक्तो निर्ग्रन्थिभयं च तत्परतः । कलहो नैरृतभागे रक्तस्रावोऽथ शस्त्रकोपश्च । अपराद्ये चर्मकृतं विनश्यति चर्मकारभयम् । तदनन्तरे परिव्राट्श्रमणभयं तत्परे त्वनशनभयम् । वृष्टिभयं वारुण्यां श्वनक्काराणां भयं परतः । वायुग्रस्ते विनाशः परे परे शस्त्रपुस्तवार्त्तीनाम् । कोणे पुस्तकनाशः परे विपत्तेन वायुभयम् । परतो वित्तविनाशो मित्रैः सह विग्रहश्च विज्ञेयः । तस्यासन्नेऽश्ववधो भयमपि च पुरोधसः प्रोक्तम् । गोहरणशस्त्रघातावुदक् परे सार्थघातधननाशौ । आसन्ने च श्वभयं व्रात्यद्विजदासगणिकानाम् । ऐशान्यासन्ने चित्राम्बरचित्रकृद्वधं प्रोक्तम् । ऐशाने त्वग्निभयं दूषणमप्युत्तमस्त्रीणाम् । प्रोक्तस्यैवासन्ने दुःखोत्पत्तिः स्त्रिया विनाशश्च । भयमूर्ध्वं रजकानां विज्ञेयं वाञ्छिकानां च । हस्त्यारोहभयं स्याद् द्विरदविनाशश्च मण्डलसमाप्तौ । अभ्यन्तरे तु दीप्ते पत्नीमरणं ध्रुवं पूर्वे । शस्त्रानलप्रकोपावाग्नेये वाजिमरणशिल्पिभयम् । याम्ये धर्मविनाशः परेऽन्त्यप्रस्कन्दचौरवधाः । अपरे तु कर्मिणां भयमथ कोणे चानिले खरोष्ट्रवधः । अत्रैव मनुष्याणां विषूचिकाविषभयं भवति । उदगर्थविप्रपीडा दिश्यैशान्यां तु चित्तसन्तापः । ग्रामीणगोपपीडा तत्र च नान्या तथात्मवधः" ।

२ मृगचक्रं वृ॰ स॰ ९२अ॰ यथा

"सीमागता वन्यमृगा रुवन्तः स्थिता व्रजन्तोऽथ समापतन्तः । सम्प्रत्यतीतैष्यभयानि दीप्ताः कुर्वन्ति शून्यं परितो भ्रमन्तः । ते ग्राम्यसत्त्वैरनुवाश्यमाना भयाय रोधाय भवन्ति वन्याः । द्वाभ्यामपि प्रत्यनुवाशितास्ते वन्द्यग्रहायैव मृतौ भवन्ति । वन्ये सत्त्वे द्वारसंस्थे पुरस्य रोधो वाच्यः सम्प्रविष्टे विनाशः । सूते मृत्युः, स्याद्भयं संस्थिते च गेहं याते बन्धनं सम्प्रदिष्टम् ।" ।

३ श्वचक्रं वृ॰ स॰ ८९ अ॰

"नृतुरगकरिकुम्भपर्याणसक्षीरवृक्षेष्टकासञ्चयच्छत्रशय्यासनोलूखलानि ध्वजं चामरं शाद्वलं पुष्पितं वा प्रदेशं यदा श्वावमूत्र्याग्रतो याति यातुस्तदा कार्यसिद्धिर्भवेदार्द्रके गोमये मिष्टभोज्यागमः शुष्कसम्मूत्रणे गौडिकामोदकावाप्तिरेवाथ वा । अथ विषतरुकण्टकीकाष्ठपाषाणशुष्कद्रुमास्थिश्मशानानि मूत्र्यावहत्याथवा यायिनोऽग्रेसरोऽनिष्टमाख्याति शय्याकुलालादिभाण्डान्यभुक्तान्यभिन्नानि वा मूत्रयन् कन्यकादोषकृद् भुज्यमानानि चेद्दुष्टतां तद्गृहिण्यास्तथा स्यादुपानत्फलं गोस्तु सम्मूत्रणे वर्णजः सङ्करः । गमनमुखमुपानहं सम्प्रगृह्योपतिष्ठेद्यदा स्यात्तदा सिद्धये मांसपूर्णाननेऽर्थाप्तिरार्द्रेण चास्थ्ना शुभं साग्निनालातेन शुष्केण चास्थ्ना मृ[illegible]नेन मृत्युः प्रशान्तोल्मुकेनाभिघातोऽथ पुंसः शिरोहस्तपादादिवक्त्रे भुवो ह्यागमो वस्त्रचौरादिभिर्व्यापदः केचिदाहुः सवस्त्रे शुभम् । प्रविशति तु गृहं समुत्कार्य्य यद्वस्तु प्रधानस्य तस्मिन् वधः शृङ्खलाशोणितक्षीरशादि वा बन्धनं चोपगृह्योपतिष्ठेद्यदा स्यात्तदा बन्धनं लेढि पादौ विधुन्वन् स्वकर्णावुपर्याक्रमंश्चापि विघ्नाय यातुर्विरोधे विरोधस्तथा स्वाङ्गकण्डूयने स्यात् स्वपंश्चोर्ध्वपादः सदा दो-

पतन्। सूर्य्योदये ऽर्काभिमुखो विरौति ग्रामस्य मध्ये यदि सारमेयः। एको यदा वा बहवः समेताः शंसन्ति देशाधिपमन्यमाशु। सूर्य्योन्मुखः श्वा ऽनलदिक्स्थितश्च चौरानलत्रासकरोऽचिरेण। मध्याह्नकाले ऽनलमृत्युशंसी सशोणितः स्यात्कलहो ऽपराह्णे। रुवन्दिनेशाभिमुखो ऽस्तकाले कृषीवलानां भयमाशु धत्ते। प्रदोषकालेऽनिलदिङ्मुखस्तु धत्ते भयं मारुततस्करोत्थम्। उदङ्मुखश्चापि निशार्द्धकाले विप्रव्यथां गोहरणं च शास्ति। निशावसाने शिवदिङ्मुखश्च कन्याभिदूषानलगर्भपातान्। उच्चैःस्वराः सुस्तृणकूटसंस्थाः प्रासादवेश्मोत्तमसंश्रिता वा। वर्षासु वृष्टिं कथयन्ति तीव्रामन्यत्र मृत्युं दहनं रुजश्च। प्रावृट्कालेऽवग्रहे ऽम्भो ऽवगाह्य प्रत्यावृत्ते रेचकैश्चाप्यभीक्ष्णम्। आधुन्वन्तो वा पिबन्तश्च तोयं वृष्टिं कुर्वन्त्यन्तरे द्वादशाहात्। द्वारे शिरो न्यस्य बहिः शरीरं रोरूयते श्वा गृहिणीं विलोक्य। रोगप्रदः स्यादथ मन्दिरान्तर्बहिर्मुखः शंसति बन्धकीं ताम्। कुड्यमुत्किरति वेश्मनो यदा तत्र खातकभयं भवेत्तदा। गोष्ठमुत्किरति गोग्रहं वदेद्धान्यलब्धिमपि धान्यभूमिषु। एकेनाक्ष्णा साश्रुणा दीनदृष्टिर्मन्दाहारो दुःखकृत्तद्गृहस्य। गोभिः सार्द्धं क्रीडमानः सुभिक्षं क्षेमारोग्यं चाभिधत्ते मुदं च। वामं जिघ्रेज्जानु वित्तागमाय स्त्रीभिः सार्द्धं विग्रहो दक्षिणं चेत्। ऊरुं वामं चेन्द्रियार्थोपभोगाः सव्यं जिघ्रेदिष्टमित्रैर्विरोधः। पादौ जिघ्रेद्यायिनश्चेदयात्रां प्राहार्थाप्तिं वाञ्छितां निश्चलस्य। स्थानस्थस्योपानहौ चेद्विजिघ्रेत् क्षिप्रं यात्रां सारमेयः करोति। उभयोरपि जिघ्रतोह बाह्वोर्विज्ञेयो रिपुचौरसम्प्रयोगः। अथ गोपायति भस्मनि स्वभक्षान् मांसास्थीनि च शीघ्रमग्निकोपः। ग्रामं भषित्वा च बहिः श्मशाने भषन्ति चेन्मुख्यपुंविनाशः। यियासतश्चाभिमुखो विरौति यदा तदा श्वा निरुणद्धि यात्राम्। उकारवर्णेन रुते ऽर्थसिद्धिरोकारवर्णेन च वामपार्श्वे। व्याक्षेपमौकारकृतेन विद्यात् निषेधकृत्सर्वकृतैश्च पश्चात्। खमुन्नति चोर्ध्वैश्च मुहुर्मुहुर्ये रुवन्ति दण्डैरिव ताड्यमानाः। श्वानो ऽभिधावन्ति च मण्डलेषु ते शून्यतां मृत्युभयं च कुर्युः। प्रकाश्य दन्तान् यदि लेढि सृक्किणी तदाऽशनं मिष्टमुशन्ति तद्विदः। यदाननं चावलिहेन्न सृक्किणी प्रवृत्तभोज्येऽपि तदान्नविघ्नकृत्। ग्रामस्य मध्ये यदि वा पुरस्य भषन्ति संहत्य मुहुर्मुहुर्ये। ते क्लेशमाख्यान्ति तदीश्वरस्य श्वारण्यसंस्थो मृगवद्विचिन्त्यः। वृक्षोपगे क्रोशति तोयपातः स्यादिन्द्रकीले सचिवस्य पीडा। वायोर्गृहे शस्यभयं गृहान्तः पीडा पुरस्यैव च गोपुरस्थः। भयं च शय्यासु तदीश्वराणां याने भषन्तो भयदाश्च पश्चात्। अथापसव्या जनसन्निवेशे भयं भषन्तः कथयन्त्यरीणाम्"।

४अनिलचक्रञ्च अनिलशब्दे १६६पृ० दर्शितम्। व्यूहस्य चक्राकारः स च द्रोणेनाभिमन्युवधपर्वणि कृतः। "चक्रव्यूहो महाराज! ह्याचार्य्येणाभिकल्पितः" भा० द्रो० ३४ अ०। इत्यादिनोक्तः। यन्त्ररूपचक्राणि यन्त्रशब्दे वक्ष्यन्ते। तत्र राष्ट्रे "स्वचक्रं परचक्रञ्च" इतिकथने एतद्वक्ष्यद्वे अनुपदं दर्शितवाक्ये। समूहे "भूरेणवो नभसि नद्धपयोदचक्रम्" माघः। "दिक्चक्रमाक्रामति" मृच्छ०। सुदर्शनाख्ये राष्ट्रे च। "अविचालितचारुचक्रयोरनुरागादुपगूढयोः श्रिया" माघः। "न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम्" माघः। चक्रवाके। "तव तन्वि! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ" उद्भटः। कुम्भकारचक्रे चक्रवाके च। "कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमिकारितागुणः। स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रममातनोति यत्" नैष०। राशिचक्रे "त्रिंशत्कलानां युगे भानां चक्रं प्राक्परिवर्त्तते" सू० सि०। "रवेश्चक्रभोगोऽर्कार्धं प्रदिष्टम्" सि० शि०। १० मण्डलाकारे रेखाविन्यासभेदे "चक्रे कचक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन" "वितत्य वात्यामयचक्रचङ्क्रमान्" नैष०। "शालग्रामशिलाचक्रम् गोमतीचक्रम्" एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम्" शालग्रामशब्दे दृश्यम्।

चक्रक पु० चक्रमिव कायति कै—क। तर्कभेदे। तल्लक्षणं "स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनः प्रसङ्गश्चक्रकः" तर्के जगदीशः। अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च। अन्योन्याश्रयशब्दे दर्शिते आपादके जन्यपदमन्तर्भाव्योदाहरणम्। अपेक्षा चात्र साक्षात्परम्परासाधारणी ग्राह्या" तर्के जगदीशः। तत्र ज्ञप्तौ एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात्। उत्पत्तौ घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घटजन्यजन्यभिन्नः स्यात्। स्थितौ घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति। २ऋषिभेदे पु० चक्रस्य गोत्रा-

गत्वम् अभ्या० फञ्। चाक्रायण चक्रगोत्रापत्ये पुंस्त्री "उषस्तिर्ह चाक्रायणः" छा०उ०। कुण्डलकलितनगण-मिह सुलभं गन्धकुसुमशरविरचितचरणम्। चक्रसुरग-पतिवरपरिगणितं षोडशकलमतिसुललितमभिहितम्" इत्युक्तलक्षणे २२ छन्दोभेदे चक्राकारे २३ दद्रुरोगे चक्रमर्द्दः। २४मनस्तत्त्वे चक्रगदाधरशब्दे दृश्य०। गिरिनद्या० ततः परं नदीनितम्बशब्दस्थनस्य वा णत्वम्।

चक्रकारक न० चक्रं चक्राकाररेखां करोति कृ—ण्वुल् । १नखे शब्दार्थचि०। तस्य नारीकुचयोः चक्राकाररेखाकरणात् तथात्वम् २व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः। [(वाघनखिया) शब्दच०

चक्रकुल्या स्त्री चक्रस्य तदाकारस्य कुल्येव। १चित्रपर्ण्याम्

चक्रगज पु० चक्रे चक्राकारे दद्रुरोगे गजइव मर्द्दकत्वात्। चक्रमर्द्द वृक्षे (दादमर्दनवृक्ष) राजनि०।

चक्रगण्ड पु० चक्रमिव गण्डुः। (गालवालिश)ख्याते उपधानभेदे हेमच०।

चक्रगदाधर पु० "मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्। धारयन् लोकरक्षार्थं मुक्तश्चक्रगदाधरः" विष्णुसं० भाष्यधृतवाक्योक्ते परमेश्वरे

चक्रगुच्छ पु० चक्रमिव गुच्छोऽस्य। अशोकवृक्षे शब्दच०।

चक्रचर त्रि० चक्रेण संघशश्चरति चर—ट। संघीभूय चारिणि गजविहगादौ। "तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्च चक्रचरास्तथा" भा० व० ८२१४ श्लो०।

चक्रचारिन् पु० चक्रेण चरति णिनि। रथे। "विधिरेकक चक्रचारिणं किमु निर्म्मितवान् मनोरथम्" नैष०।

चक्रजीवक पु० चक्रेण कुम्भसाधनचक्रेण जीवति जीव—ण्वुल् ६त०। कुम्भकारे हेमच०।

चक्रतीर्थ न० चक्रेण सुदर्शनेन क्षालनेन कृतं तीर्थम्। प्रभासखण्डस्थे वैष्णवे तीर्थभेदे तत्कथा स्का० प्रभा०

"तस्य सीमां प्रवक्ष्यामि विष्णुक्षेत्रस्य भामिनि!। पूर्वे यमेश्वरं यावत् श्रीसोमेशस्तु पश्चिमे। उत्तरे तु विशालाक्षी दक्षिणे सरितां पतिः" इत्युपक्रमे "चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा सोपवासो जितेन्द्रियः। द्वादश्यां कार्त्तिके मासि दद्यात् विप्रेषु काञ्चनम्। विष्णुं संपूज्य विधिना मुच्यते सर्वपातकैः। देव्युवाच चक्रतीर्थं कथं नाम त्वया प्रोक्तं वृषध्वज!। कुत्र तिष्ठति तत्तीर्थं किंप्रभावं वदस्व मे। ईश्वर उवाच। पुरा देवासुरे युद्धे हत्वा दैत्यान् जनार्द्दनः। चक्रं प्रक्षालयामास तत्र वै रक्तरञ्जितम्। अष्ट कोटीस्तु तीर्थानि तत्रानीय स्वयं हरिः। तीर्थं प्रकल्पयामास शुद्धिं कृत्वा सुदर्शने। तीर्थस्य चक्रनामापि चक्रतीर्थमिति श्रुतम्। अष्टायुतानि तीर्थानामष्टौ कोट्यस्तथैव च। तत्र सन्ति महादेवि! चक्रतीर्थे न संशयः। यस्तत्र कुरुते स्नानमेकचित्तो नरोत्तमः। सर्वतीर्थाभिषेकस्य स प्राप्नोत्यखिलं फलम्। तीर्थानामष्टकोट्यस्तु निवसन्ति वरानने!। एकादश्यां विशेषेण चन्द्रसूर्यग्रहे तथा। तत्र स्नात्वा महादेवि! यज्ञकोटिफलं लभेत्। तस्य कल्पेषु नामानि शृणु त्वं कथयाम्यहम्। कोटितीर्थं पूर्वकल्पे श्रीनिधानं द्वितीयके। तृतीये शतधारं च चक्रतीर्थं चतुर्थके। एवं ते कल्पनामानि अतीतान्यखिलानि ते। कथितान्येवमन्यानि ज्ञेयानि विबुधैः क्रमात्। तत्र यद्दीयते दानं तस्य संख्या न विद्यते। धर्म्मक्षेत्रप्रमाणञ्च विष्णुक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम्। ब्रह्महत्यापसर्पीय सत्यमेतन्मयोदितम्। मासोपवासी तत्क्षेत्रमग्निहोत्री पतिव्रता। स्वाध्यायी यज्ञयाजी च तपश्चान्द्रायणादिकम्। तिलोदकं च पितॄणां श्राद्धञ्च विधिपूर्व्वकम्। एकरात्रं त्रिरात्रं वा कृच्छ्रसान्तपनं तथा। मासोपवासी तत्रैव अन्यद्वा पुण्यकर्म्म कृत्। दैवात् क्षेत्रमासाद्य यत्किञ्चित् कुरुते नरः। अन्यक्षेत्रात् कोटिगुणं पुण्यं भूयान्न संशयः। सुदर्शने वरे तीर्थे गोदानं तत्र दापयेत्। सम्यक्स्नाता-फलं प्राप्नुः सर्वपापविशुद्धये। चाण्डालः श्वपचो वापि तिर्य्यग्योनिगतस्तथा। तस्मिन् तीर्थे मृतः सम्यक् अच्युतं लोकमाप्नुयात्। इति संक्षेपतः प्रोक्तं चक्रतीर्थसमुद्भवम्। माहात्म्यं सर्वपापघ्नं सर्वकामफलप्रदम्"।

चक्रतैल न० चक्रस्य तत्फलस्य तैलम्। चक्रमर्द्दफलजाते तैले। "चक्रतैलेन चाभ्यज्य सूक्ष्मचूर्णेन चूर्णयेत्"। "कृत्वा सूक्ष्मेण मेदे वा चक्रतैलेन तर्पयेत्" सुश्रुतः।

चक्रदंष्ट्र पुंस्त्री चक्रमिव दंष्ट्रास्य। शूकरे राजनि०।

चक्रदत्त न० चक्रपाणिना निर्म्मिते वैद्यकशास्त्रभेदे

चक्रदन्ती पु० चक्रमिव फलरूपदन्तोऽस्याः। दन्तीवृक्षे राजनि०।

चक्रदन्तीबीज न० ६त०। जयपालबीजे राजनि०।

चक्रदेव पु० यादवे नृपभेदे। "अष्टादश सहस्राणि भ्रातॄणां सन्ति नः कुले। आहुकस्य शतं पुत्रा एकैकस्त्रिदशावरः। चारुदेष्णः सह भ्राता चक्रदेवश्च सात्यकिः। अहञ्च रौहिणेयश्च" भा० स० १२अ०। कृष्णोक्तिः।

चक्रद्वार पु० चक्रमिव द्वारमत्र । पर्व्वतभेदे । "द्रोणश्च शत शृङ्गश्च चक्रद्वारश्च पर्वतः" भा० शा० १२०अ० ।

चक्रधनुस् पु० सूर्य्याज्जाते कपिलाख्ये ऋषिभेदे । "अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्य्याज्जातोमहानृषिः । विदुर्यं कपिलं देवं येनार्त्ताः सगरात्मजाः" भा० उ० १०८अ० ।

चक्रधर पु० चक्रं मनस्तत्त्वं सुदर्शनाख्यमस्त्रं वा धरति-धृ-अच् । १चक्रधारिणि विष्णौ २ग्रामयाजिनि च मेदि० । "प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः" रघुः । ३चक्राकारधारकमात्रे नृपादौ "यजन्ते क्रतुभिर्देवांस्तथा चक्रधरान्नृपाः" भा० व० ८५अ० ।

चक्रधर्म्मन् पु० विद्याधरभेदे । "विद्याधराधिपश्चैव चक्रधर्म्मा सहानुजैः । उपाचरति तत्रस्थं धनानामीश्वरं प्रभुम्" भा० स० १० अ० ।

चक्रधारण न० चक्रं धार्य्यतेऽनेन धारि-करणे ल्युट् । रथावयवभेदे अक्षनाभौ शब्दार्थ० ।

चक्रधारा स्त्री ६त० । चक्रस्याग्रे शब्दार्थ० ।

चक्रनख पु० चक्रमिव नखोऽस्यस्य अच् । व्याघ्रनखे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

चक्रन(गा)दी स्त्री चक्रप्रधाना विष्णुचक्राविर्भवस्थानं नदी गिरिनद्या० वा णत्वम् । गण्डकीनद्याम् । "यत्रा-श्रमपदान्युभयतो नाभिदृषच्चक्रैश्चक्र(ण)नदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतःपवित्रीकरोति" भाग०५।७,११। "चक्रनदी गण्डकी" श्रीधरः ।

चक्रनाभि पु० ६त० । चक्रस्य नाभौ । "यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः । नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिरावृता नाभिश्चक्रना-भिरिवारकैः" सुश्रुतः ।

चक्रनामन् पु० चक्रात् मक्षिकाचक्रात् नाम यस्य । १माक्षिक धातौ हेमच० । तस्य मक्षिकापटलजातत्वात् तथात्वम् २चक्रनामनामके चक्रवाके च ।

चक्रनायक पु० चक्रं तदाकारं नयति नी-ण्वुल् ६त० । व्याघ्रनखे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

चक्रपद्माट पु० चक्रः चक्राकारो दद्रुरोगः पद्ममिव तमाटति प्रभवति अच् ७त० । चक्रमर्द्दवृक्षे दद्रुघ्ने शब्दर० ।

चक्रपद न० "चक्रपदमिह भननजगुरुभिः" वृ०र० टी० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादे छन्दोभेदे । [६त० । आरग्वधे वैद्यकम् ।

चक्रपरिव्याध पु० चक्रं दद्रुरोगं परिविध्यति परि+व्यध-ण

चक्रपर्णी स्त्री चक्रमिव पर्णमस्याः ङीप् । पृश्निपर्ण्याम् शब्दच०

चक्रपाणि पु० चक्रं पाणावस्य प्रहरणार्थत्वात् सप्तम्याः परनि० व्य० बहु० । विष्णौ । "निघ्नन्नमित्रान् समरे चक्रपाणिरिवासुरान्" भा० भी० ४८अ० । "प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ" माघः ।

चक्रपाणिदत्त पु० चक्रदत्ताख्यवैद्यकग्रन्थकारके विद्वद्भेदे ।

चक्रपाद् पु० चक्रं पादइव यस्य । रथे अजयपालः ।

चक्रपाल पु० चक्रं पालयति पालि+अण् । सेनापति चक्ररक्षके योधभेदे । चक्ररक्षशब्दे दृश्यम् ।

चक्रपुष्करिणी चक्रेण खननात् विष्णुना कृता पुष्करिणी । काशीस्थे मणिकर्णिकाख्ये पुष्करिणीभेदरूपे तीर्थे तत्-कथा काशीख० २६अ० यथा

"खनित्वा तत्र चक्रेण रम्यां पुष्करिणीं हरिः । निजा-ङ्गस्वेदसन्दोहसलिलैस्तामपूरयत् । समाः सहस्रं पञ्चा-शत् तपउग्रञ्चकार सः । चक्रपुष्करिणीतीर्थे तत्र स्थाणु-समाकृतिः" इत्युपक्रमे "त्वदीयचरणाम्भोजमकरन्दमधू-त्सुकः । मद्येतोभ्रमरो भ्रान्तिं विहायास्त्वाशु निश्चलः । त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् । यन्मया लो-लितो मौलिरहिश्रवणभूषण ! । तदान्दोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका । मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणिकर्णिका । चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिदं शुभम् । त्वया चक्रेण खननात् शङ्खचक्रगदाधर ! । मम कर्णात् पपातेयं यदा च मणिकर्णिका । ततः प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्णिका" । "अस्मिंस्तीर्थवरे शम्भो ! मणिश्रवणभूषण ! । सन्ध्यां स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनमुत्तमम् । तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूज-नम् । गोभूतिलहिरण्यानि दीपान्नाम्बरभूषणम् । कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततन्तूननेकशः । व्रतोत्सर्गं वृषोत्सर्गं लिङ्गादिस्थापनं तथा । करोति यो महा-प्राज्ञो ज्ञात्वायुः क्षणभङ्गुरम् । विपत्तिं विपुलाञ्चापि सम्पत्तिमतिभङ्गुराम् । अक्षया मुक्तिरेकाऽस्तु विपाकस्तस्य कर्म्मणः । अन्यच्चापि शुभं कर्म्म यद्दत्तं श्रद्धया कृतम् । विनात्मघातमीशान ! त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् । नैःश्रेयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ! । नानुशोचति नाख्याति कृत्वा कालान्तरेऽपि यत् । तदिहाक्षयमेवास्तु तवेश ! त्व-दनुग्रहात् । तव प्रासादात्तस्येश ! सर्वमक्षय्यमस्तु तत् । यदस्ति यद्भविष्यच्च यद्भूतञ्च सदाशिव ! । तस्मादेतञ्च सर्वस्मात् क्षेत्रमस्तु शुभोदयम् । यथा सदाशिव !

त्वत्तो न किञ्चिदधिकं शिव ! । तथाऽऽनन्दघनादस्मात् किञ्चनाप्यधिकं क्वचित् । विना सांख्येन योगेन विना स्वात्मावलोकनम् । विना व्रततपोदानैः श्रेयोऽस्तु प्राणिनामिह” । [अस्त्रभेदे त्रिका० ।

चक्रफल न० चक्रमिव फलमग्रं यस्य । चक्राकाराग्रयुक्ते

चक्रबन्धु पु० ६त० । सूर्य्ये हेमच० । चक्रबान्धवादयोऽप्यत्र ।

चक्रभृत् पु० चक्रं बिभर्त्ति भृ—क्विप् ६त० । १सुदर्शनधरे विष्णौ २चक्रास्त्रधारिणि च

चक्रभेदिनी स्त्री चक्रौ चक्रवाकौ भिनत्ति वियोजयति भिद—णिनि ङीप् । रात्रौ त्रिका० रात्रौ हि तयोर्वियोगात्तथात्वम् ।

चक्रभोग पु० चक्रस्य राशिचक्रस्य भोगः । “यत्स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत्स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्त्त संज्ञः” इति सू०सि०टी०रङ्गनाथोक्ते ग्रहाणां राशिचक्रभोगे “तेषान्तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः” इति सू० सि० टीकायां दृश्यम् ।

चक्रभ्रम पु० चक्रमिव भ्रमति भ्रम—अच् । कुन्दाख्ये शिल्पिनां यन्त्रभेदे शब्दार्थचि० । इन् च चक्रभ्रमिरप्यत्र । भावे इन् । चक्रभ्रमणे चक्रयाकभ्रान्तौ च “किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः” नैष० ।

चक्रमण्डलिन् पुंस्त्री० चक्रमिव मण्डलोऽस्त्यस्य इनि । अजगरसर्पे हेम० स्त्रियां ङीप् । [भा०मौ०४अ० ।

चक्रमन्द पु० नागभेदे । “तथा नागौ चक्रमन्दातिषण्डौ”

चक्रमर्द्द पु० चक्रं चक्राकारं दद्रुरोगं मृद्नाति मृद—अण् उप० स० (दादमर्दन) क्षुपभेदे राजनि० । ण्वुल् । चक्रमर्दकोऽप्यत्र अमरः । “चक्रमर्द्दो लघुः स्वादुरूक्षः पित्तानिलापहः । हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुक्रिमीन् हरेत् । हन्त्युष्णं तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान् । गुल्मकासक्रिमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम्” भावप्र० ।

चक्रमुख पुंस्त्री चक्रमिव वृत्तं मुखमस्य । शूकरे हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप

चक्रमुद्रा स्त्री “हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा संलग्नौ सुप्रसारितौ । कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ मुद्रैषा चक्रसंज्ञिका” तन्त्रसारोक्ते देवपूजनाङ्गमुद्राभेदे ।

चक्रमुषल पु० चक्रं मुषलञ्च साधनतया यत्रास्ति अच् । चक्रमुषलनिष्पाद्ये युद्धभेदे “तत्र चक्रं हलञ्चैव गदां कौमोदकीन्तथा । सौनन्दं मुषलञ्चैव वैष्णवान्यायुधानि च । दर्शयिष्यन्ति संग्रामे पास्यन्ति च महीक्षिताम् । रुधिरं कालयुक्तानां वपुर्भिः कालसन्निभैः । स चक्रमुषलो नाम संग्रामः कृष्ण ! विश्रुतः । दैवतैरिह निर्द्दिष्टः कालः स्यादेष संश्रितः” हरि०९६अ० । चक्रेण निर्वृत्तम् अण् । चाक्र तन्निर्वृत्ते युद्धे “चाक्रं मौषलमित्येवं संग्रामं रणविक्तमाः । कथयिष्यन्ति लोकेऽस्मिन् ये धरिष्यन्ति पार्थिवाः” हरि० १०अ० ।

चक्रयान न० चक्रयुक्तं यानम् । चक्रयुक्ते याने रथादौ । “असौ पुष्प(ष्य)रथश्चक्रयानं न समराय यत्” अमरः ।

चक्ररक्ष पु० चक्रं रक्षति अण् उप० स० । युद्धे सेनापतिचक्ररक्षके योधभेदे । “माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फाल्गुनस्य तदाऽकरोत्” भा०आ०१२८अ० । “यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ” भा० वि० २२अ० । “चक्ररक्षश्च शूरोवै मदिराश्वोऽतिविश्रुतः” ३२अ० । ण्वुल् चक्ररक्षकोऽप्यत्र । [जातित्वात् ङीप् ।

चक्ररद पुंस्त्री चक्रमिव वृत्तोरदोऽस्य । शूकरे त्रिका० स्त्रियां

चक्रलक्षणा स्त्री चक्रे मण्डलाकारकुण्डे लक्षणं प्रतीकारसाधनरूपं चिह्नमस्य । गुडूच्याम् रत्नमा० ।

चक्रलताम्र पु० चक्र—तृप्तौ करणे रक् चक्रः तृप्तिसाधनं लताम्रः । इक्षुरसालवृक्षे राजनि० [कुस्ताभेदे अमरः ।

चक्रला स्त्री चक्रं दद्रुरोगं लाति ला—क । एक्कुटायाम्

चक्रलिप्ता स्त्री ६त० । राशिचक्रस्य कलारूपे भागभेदे कलाश्च २१६०० मिताः । तथाहि द्वादशराश्यात्मकचक्रस्य एकैकराशेस्त्रिंशांशात्मकत्वात् ३६० अंशात्मकं राशिचक्रम् अंशश्च ६० कलामितः तदङ्कस्य षष्ट्या गुणने २१६०० कलाभवन्ति इति कलापर्य्यायलिप्तानां तावन्मितत्वम् ।

चक्रवत् त्रि० चक्रमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १चक्रास्त्रयुक्ते स्त्रियां ङीप् । २तैलिके च । “सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्” मनुः । “सूनायान् पशुमारणस्थानं मांसविक्रयजीवी । चक्रवान् बीजवधविक्रयजीवी तैलिकः ध्वजवान् मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः” कुल्लू० कः । चक्रं तदाकारोऽस्त्यस्य । चक्राकारसदृशाकारयुक्ते ३पर्व्वतभेदे पु० । “तत्रैव चक्रसदृशं चक्रवन्तं महाचलम् । वज्रकूटं विपुलं भगवान् संन्यवेशयत्” हरिवं० २२५अ० ।

चक्रवर्त्तिन् पु० चक्रे भूमण्डले, वर्त्तितुं, चक्रं सैन्यचक्रं वा सर्व्वभूमौ वर्त्तयितुं शीलमस्य वृत—वृत—णिच्—या णिनि । १समुद्रपर्य्यन्तक्षितेरधीश्वरे, अमरः २वास्तूकशाके राजनि० । ३जतुकायां शब्दार्थचि० ४जटामांस्याम् ४अलक्तके च स्त्री ङीप् राजनि० । ५जनीनाम-

गन्धद्रव्ये स्त्री अमरः चक्र इव वर्त्तते। चक्रवाकतुल्ये त्रि० "तव तन्वि ! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ। आसमुद्र-क्षितीशोऽपि भवान् यत्र करप्रदः" उद्भटः। "यश्चक्र-वर्त्तित्वमवाप वीरः स्वैः कर्म्मभिः शक्रसमप्रभावः" हरिवं० १५४अ०। "इन्द्रैर्गजानां गिरिचक्रवर्त्ती" कुमा०। "जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव। पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि" शकु०। "विद्याधरराज्यमिव चक्र-वर्त्तिनरवाहनोचितम्" काद०।

चक्रवाक पु०स्त्री० चक्रशब्देन उच्यते वच–परिभाषणे कर्मणि घञ् न्यङ्क्वा० कुत्वम्। स्वनामख्याते खगे अमरः। "परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरोवियुक्ते मिथुने कृपावती" कुमा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। "वरु-णाय चक्रवाकीम्" यजु० २४।२२। "सरिदपरतटा-न्तादागता चक्रवाकी" माघः। "दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम्" मेघ०।

चक्रवाकवती स्त्री चक्रवाकाः भूम्ना सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः ङीप् अजिरा० संज्ञायामपि न दीर्घः। बहुलचक्र वाकयुक्ते नदीभेदे।

चक्रवाट पु० चक्रस्येव वाटोऽत्र वट–वेष्टने घञ्। १क्रिया-रोहे कर्म्मारम्भे २पर्य्यन्ते ३शिखातरौ च मेदि०।

चक्रवाड(ल) पु० चक्रमिव वाडते वेष्टयति वाड–अच्। वा डस्य लः चक्रमिव वलते वल वा०अच् लस्य वा डः। १लोका-लोकपर्व्वते। २मण्डले न०अमरः। लोकालोकपर्व्वतस्य भूमण्डलवेष्टनाकारेण स्थितत्वात् तथात्वम्। ३मण्ड-लाकारेण वर्त्तिनि समूहमात्रे च "किरीटहारा-ङ्गदचक्रवाडैर्विभूषिताङ्गाः पृथुबाहवस्ते" भा० आ० १८७अ०। "एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः" हरिवं० ७७अ०। वलधातोर्डधातोर्वा अन्तःस्थादि-त्वेन वर्ग्यादित्वाभावात् अस्य शब्दस्य वर्ग्यमध्यत्वकल्पनं प्रामादिकमेव।

चक्रवात पु० चक्रमिव वातः। (घुर्णी)। भ्रमिवायौ वात्या-याम्। "दैत्योनाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः। चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम्" भाग० ७।१८श्लो०

चक्रवृद्धि स्त्री चक्रमिव वृद्धिः। "वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धि-रुदाहृता" इति नारदोक्ते १वृद्धिभेदे। तद्दानादिप्रकारः मनुना दर्शितो यथा "नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नचादृष्टां पुनर्हरेत्। चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या। ऋणं दातुमशक्तो यः कर्त्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम्। स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्। अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत्। यावती सम्भवेद् वृद्धिस्ता-वतीं दातुमर्हति"। "समैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वा गते तस्य वृद्धिः विगणय्य एकदा दातव्येत्येवं विधि नियमपूर्व्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः संवत्सरपर्य्यन्तं कुर्य्यात् नातिक्रान्ते संवत्सरे वृद्धिं गृह्णीयात् न च शास्त्रोक्त-धर्म्याद्विकाद्विकशतादधिकां गृह्णीयात्। अधर्म्यत्वत्रैव-नार्थो निषेधः। चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीं चाशास्त्रीयां न गृह्णीयात्। तासां स्वरूपमाह वृहस्पतिः "कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता"। तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता। कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन। कायिका चातिवाहदोहादिना। कारिता ऋणिकेन या आपत्-काल एव उत्तमर्णपीडया कृता। चतस्रोऽपि वृद्धीरशा-स्त्रीया न गृह्णीयात्। तथा च वृहस्पतिः "भागो यद्द्विगुणादूर्द्धं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते। पूर्णे च सोदयं पश्चात् वार्द्धुष्यं तद्विगर्हितम्"। कात्यायनः "ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता। आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तथा। अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चन"। ऋणं दातुमिति। अधमर्णो धनदानासामर्थ्यात् यदि पुनर्लेख्यादिक्रियां कर्त्तुमिच्छेत् स निर्जितां उत्तमार्णेन सत्यतया आत्मसात् कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्य्यात्। अदर्शयित्वेति। यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समग्रं दातुं न शक्नोति तदा तद् गृहीत्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिर-ण्यादिशेषमारोपयेत्। यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं सम्भवति तद्दातुमर्हति" कुल्लू०।

चक्रमस्त्यस्य अच् चक्रं चक्रयुक्तशकटादि तन्निमित्ता वृद्धिः। २शकटादिभाटकरूपलाभे च। "चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः। अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फल-मवाप्नुयात्" मनुः। "चक्रवृद्धिमिति। चक्रवृद्धिशब्दे-नात्र चक्रयुक्तशकटादिभाटकरूपा वृद्धिरभिमता चक्र-वृद्धिमाश्रित उत्तमर्णो देशकालव्यवस्थितः। यदि वारा-णसीपर्य्यन्तं लवणादि शकटेन वहामि तदा सनेयत्-धनं दातव्यमिति वेतने देशव्यवस्थितिः। यदि मासं यावद्वहामि तदा सनेयद्धनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः एवमभ्युपगतदेशकालौ नियमस्थौ दैवादपूरयन् शक-टादिनाऽवहन् लाभरूपफलं सकलं न प्राप्नोति" कुल्लू०।

चक्रव्यूह पु० चक्राकारः व्यूहः। चक्राकारे सेनासन्निवेशभेदे चक्रशब्दे दृश्यम्।

चक्रशल्या स्त्री चक्रमिव शल्यमस्य। श्वेतगुञ्जायां राजनि०

चक्रश्रेणी स्त्री चक्राणां श्रेणिरस्य ङीप्। अजशृङ्ग्याम् वृक्षभेदे रत्नमाला तस्याःफलानां चक्राकारशृङ्गरूपतया जातत्वा त्तथात्वम्। [२चक्रवाके अमरः।

चक्रसंज्ञ न० चक्रस्य संज्ञा संज्ञास्य। १वङ्गे धातुभेदे हेमच०

चक्रसंवर पु० चक्रमिन्द्रियचक्रं संवृणोति अच्। बुद्धभेदे त्रिका०।

चक्रसक्थ त्रि० चक्रमिव सक्थि अस्य षच् षचः षित्त्वेन नित्यमन्तोदात्तता "सक्थ्यश्चाचक्रान्तात्" पा० चक्रान्तप्रतिषेधात् न विभाषयाऽन्तोदात्तता। चक्रतुल्यसक्थियुक्ते।

चक्रसाह्वय पुंस्त्री० चक्रेण समाना आह्वा यस्य। चक्रवाके "चकोरान् वानरान् हंसान् सारसान् चक्रसाह्वयान्" भा० आनु० ५४अ०। जातित्वेऽपि योपधत्वात् स्त्रियां टाप्।

चक्रहस्त पु० चक्रं हस्तेऽस्य। १चक्रपाणौ विष्णौ २चक्रधारिमात्रे त्रि०। [कुत्राञ्च राजनि०।

चक्रा स्त्री चक्र–हप्तौ रक्। १नागरमुस्तायां, २कर्कटशृ-

चक्रांश पु० चक्रस्य राशिचक्रस्यांशः। राशिचक्रस्य २१६० षड्युत्तरशततत्रयात्मके भागे।

चक्रा(क्री)ङ्गी स्त्री चक्राकारेणाकति अङ्कते वा अक–गतौ अकिङ् गतौ अच् गौरा० ङीष्। हंस्यां शब्दरत्ना०।

चक्राङ्ग पु० चक्रमिवाङ्गं चक्रमिवाङ्कं यस्य। १हंसे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। चक्रमङ्गमस्य। २रथे अमरः। "दृष्टमचुश्च चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः" भा० कर्ण० ४१अ० हंसकाकोये। ३चक्रवाके "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्कं ग्रामकुक्कुटम्" मनुः अभक्ष्यमांसोक्तौ। हंसस्य पृथगुपादानादस्य चक्रवाकार्थता। [लतायां रत्नमाला।

चक्राङ्का स्त्री चक्रमिवाङ्कमस्त्यस्याः अच्। सुदर्शनायां

चक्राङ्गी स्त्री चक्रमिव चक्रं तप्तिकरमङ्गं वाऽस्याः ङीष्। १कटुरोहिण्याम् मेदि०। २हंस्यां शब्दर०। ३हिङ्गमोचिकायां त्रिका०। ४मञ्जिष्ठायां ५वृषपर्ण्यां च राजनि०। ६कर्कटशृङ्ग्यां रत्नमा०।

चक्राट पु० चक्रं चक्राकारमटति अट–अण् उप० स०। १विषवैद्ये २धूर्त्ते ३दीनारे परिमाणभेदे च मेदि०।

चक्राधिवासिन् पु० चक्रं तप्तिकरमधिवासयति अधि+वासि णिनि। तप्तिकरसौरभयुक्ते नागरङ्गवृक्षे(नारेङ्गानेबु)त्रिका०।

चक्रायुध पु० चक्रमायुधमस्य। १विष्णौ "चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा। शिरश्छिन्नम्" भा०आ०१९२अ०। २चक्रास्त्रधारिमात्रे चक्रप्रहरणादयोऽप्यत्र।

चक्रावर्त्त पु० चक्रस्येवावर्त्तः। घूर्णने हेमच०।

चक्राह्व पु० चक्रेति आह्वा यस्य। १चक्रमर्दे राजनि०। २चक्रवाके च।

चक्रि त्रि० कृ–कि द्वित्वम्। करणशीले "चक्रिं विश्वानि चक्रये" ऋ० १।९।२। विश्वानीत्यत्र कियोगे षष्ठी निषेधात् कर्म्मणि द्वितीया। [राजनि०।

चक्रिका स्त्री चक्रं तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। जानुनि

चक्रिन् पु० चक्रमस्त्यस्य इनि। १विष्णौ २ग्रामजालिके ३चक्रवाके ४सर्पे पुंस्त्री०। ५कुलाले ६सूचके त्रि० मेदि०। ७अजे पुंस्त्री ८तैलिके शब्दर०। चक्रं राष्ट्रचक्रं स्वत्वेनास्त्यस्य इनि। ९चक्रवर्त्तिनि हेमच०। १०चक्रमर्दे तस्य तदाकारपत्रत्वात्। ११तिनिशे १२व्यालनखे पु० १३काके १४गर्दभे च पुंस्त्री० राजनि०। तयोश्चक्रवद्भ्रमणवत्त्वात्तथात्वम्। १५चक्रयुक्ते त्रि० सर्व्वत्र स्त्रियां ङीप्। १६चक्रयुक्तरथाद्यारूढे त्रि०। "चक्रिणोदशमीस्थस्य" मनुः। "चक्रिणः चक्रयुक्तरथाद्यारूढस्य" कुल्लू०। "वैश्यायां शूद्रतश्चौराज्जातश्चक्री स उच्यते" उशनसोक्ते १७संकीर्णजातिभेदे पुंस्त्री०। "पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः" माघः। विष्णोश्च मनस्तत्त्वात्मकचक्रस्य लोकरक्षार्थं सुदर्शनचक्रस्य वा धारणात् तथात्वम्। अतएव "अरौद्रः कुण्डली चक्री" "शङ्खभृन्नन्दकी चक्री" विष्णुस० द्विधा प्रयोगः अवयवार्थभेदाभ्यामिति बोध्यम्।

चक्रीवत् पुंस्त्री० चक्रं तद्वद्भ्रमणमस्त्यस्य मतुप् आसन्दीवदित्या० पा० नि०। १गर्दभे अमरः। "चक्रीवद्भृकच धूकरुचो विसस्नुः" माघः। २राजभेदे पु० सि०कौ०। वैदिकप्रयोगे ३चक्रयुक्तमात्रे च। "सदोहविर्धानानि चक्रीवन्ति" कात्या० श्रौ० २४।२३।२०। सदोहविर्धाना न्यौभाणि चक्रीवन्ति" २४।५।२६। स्त्रियां सर्व्वत्र ङीप्

चक्रु त्रि० कृ–कु द्वित्वञ्च। कर्त्तरि उज्ज्वलद०।

चक्रेश्वरी स्त्री ६त०। १जिनानां विद्याभेदे २राष्ट्रेश्वरे पु०।

चक्रोपजीविन् त्रि० चक्रं तैलनिष्पीडनयन्त्रमुपजीवति उप जीव–णिनि। तैलिके।

चक्ष कथने त्यागे च अदा० आत्म०सक०सेट्। चष्टे। अख्यत् अख्यत त्यागे तु समचष्टिष्ट चख्यौ चख्ये चचक्षे। भाष्यमते चकशासीत् अकशास्त। चकशौ चकशे।

अनु+पश्चादुक्तौ “परायतीं मातरमन्वचष्ट” ऋ० ४।१८।३।
अभि+आभिमुख्येन दर्शने “कदा चिकित्वो अभिचक्षसे नः” ऋ० ५।३।६।
अव+अधोदर्शने।“सुपर्णोऽवचक्षत क्ष्मां सोमः” ऋ०८।७१।६।
आ+आख्याने। “विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे। “स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम्” रघुः। [२।४।४।२।
अनु+आ+अन्वाख्याने “एतमेव तदन्वाचष्टे” शत० ब्रा०
अभि+आ+आभिमुख्येनाख्याने। “अभ्याचष्टानुरागास्रैरक्षोभितेन चक्षुषा” भाग० १।९।११। “अभ्याचष्ट प्रचक्रमे” ८।५।१४। [शत० ब्रा० ३।२।२।४।
उद्+आ+उदाहरणे “तस्मादध्वर्युरेव गोर्वीर्य्यमुदाचष्टे”
प्रति+आ+प्रत्याख्याने निराकरणे “गुरुपुत्रीति कृत्वाऽहं प्रत्याचक्षे न दोषतः” भा० आ०७७अ०।
वि+आ+व्याख्याने विवरणे। “व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्व” शत० ब्रा० १४।५।४।४।
सम्+आ+सम्यगाख्याने। “तत्सत्यं नः समाचक्ष्व” भाग०१।४।१३। [परिचक्षते” मनुः।
परि+परितः कथने विख्यातौ “वेदप्रदानादाचार्य्यं पितरं
प्र+प्रकर्षेण कथने विख्यातौ। “तं देवनिर्म्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते” मनुः “दहति प्रेतमिति प्रचक्षते” रघुः।
प्रति+प्रत्युत्तरोक्तौ प्रतिरूपोक्तौ च “यदा तु सर्व्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितम्। प्रतिचक्षीत मां लोकः” भाग०३।९।३।
वि+विशेषेण कथने विख्यातौ “विश्वं विचक्षते धीराः योगराद्धेन चक्षुषा” भाग० ३।११।१७। विचक्षणः।
सम्+सम्यक्कथने। “मेरोरप्यन्तरे पार्श्वे पूर्व्वे संचक्ष्व सञ्जय!” भा० भी०७अ०।

चक्षण न०चक्ष–ल्युट् न ख्यादेशः। १अनुग्रहेण दर्शने “कद्रुणस्य चक्षणम्” ऋ० ११०५।६। “चक्षणमनुग्रहदर्शनम्” भा०। २कथने च। करणे ल्युट्। ३अवदंशे मद्यपानादिरोचके (चाकना) द्रव्यभेदे हेमच०।

चक्षणि त्रि० चक्ष–अनि। प्रकाशके। “स नो विभावा चक्षणिर्न” ऋ०६।४।२। [२उपाध्याये उणादिकोषः।

चक्षस् पु० चक्ष–असि न ख्यादेशः। १वृहस्पतौ त्रिका०।

चक्षुःश्रवस् पुंस्त्री० चक्षुषा शृणोति श्रु–असुन्, चक्षुरेव श्रवः कर्णौ यस्य वा। सर्पे अमरः। “अदस्तदाकर्णफलाढ्यजीवितं दृशोर्द्वयं नस्तदवीक्षि चाफलम्। इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः” नैष०।

चक्षुर्मल न० ६त०। (पिँचुटि) नेत्रमले शब्दार्थचि०।

चक्षुर्वर्द्धनिका स्त्री शाकद्वीपस्थे नदीभेदे! “महानदी च कौरव्य! तथा मणिजला नदी। चक्षुर्वर्द्धनिका चैव नदी भरतसत्तम!” भा०भी० ११अ०। [रत्नमा०।

चक्षुर्वहन न०चक्षुस्तेजोऽतिशयं वहति वह–ल्यु। १मेषशृङ्गीवृक्षे

चक्षुर्विषय पु० ६त०। १चक्षुर्ग्राह्ये रूपादौ। स च भाषा०उक्तो यथा “उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये। विभागसंयोगपरापरत्वे स्नेह द्रव्यत्वं परिमाणयुक्तम्। क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशम्। गृह्णाति चक्षुः, सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः”। २नेत्रप्रचारस्थाने च “गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्” मनुः।

चक्षुर्हन् त्रि० चक्षुषा हन्ति हन–क्विप् ३त०। दृष्टिमात्रेण घातिनि “सर्पस्पर्शसमाः केचित्तथान्ये मकरस्पृशः। विभाव्य घातिनः केचित्तथा चक्षुर्हणोऽपरे” भा०आनु० २५अ०। “त्वां ते चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धा घोरेण चक्षुषा” भा०भी० १२२अ०।

चक्षुष्मत् त्रि० प्रशस्तं चक्षुरस्त्यस्य मतुप्। प्रशस्तनेत्रयुक्ते “चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्य्यार्थदर्शिना” रघुः।

चक्षुष्य त्रि० चक्षुषे हितः यत्। १चक्षुर्हिते २प्रियदर्शने जटा०। ३केतकवृक्षे ४पुण्डरीकवृक्षे पु० मेदि० ५शोभाञ्जनवृक्षे पु० राजनि० ६रसाञ्जने हेमच०। ७सौवीराञ्जने ८खर्परीतुत्थे ९प्रपौण्डरीके [illegible] राजनि०। “शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्द्दिशेत्” सुश्रु०। “चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद” छा० उ०। चक्षुषि भवः शरीरावयवत्वात् यत्। १०नेत्रजाते त्रि०। “चक्षुष्यः खलु महतां परैरलङ्घ्यः” माघः। “चक्षुष्यः अक्षिजः प्रियश्च। “प्रियेऽक्षिजे तु चक्षुष्य” इति विश्वः” मल्लि०।

चक्षुस् न० चक्ष–धातूनामनेकार्थत्वात् दर्शने करणे उसि। १नेत्रे तच्च चाक्षुषज्ञानसाधनमिन्द्रियभेदः अक्षिशब्दे ४५ पृ० दृश्यम् तस्य तैजसत्वं कुसु० समर्थितं यथा “चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वाद्यद्यं परकीयेति घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात् व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति अथवा प्रभायाद्दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयं न देयम्” चक्षुःसन्निकर्षे तथात्ववारणाय द्रव्यत्वे सतीति वाच्यम्”। चक्षुषोऽधिष्ठातृदेवः

सूर्य्यः। "दिव्यातार्कं प्रचेतोऽश्वीत्यादि" शा०ति०तन्त्रः। २तेजसि च। "सूर्य्यश्चक्षुषे" ताण्ड्य० ब्रा०। "चक्षुषे तेजसे" भा०।

चक्षुष्या स्त्री चक्षुषे हिता यत्। १सुभगायां स्त्रियां २कुलत्थिकायां मेदि०। ३अजशृङ्ग्याम् ४वनकुलत्थिकायाञ्च राजनि०।

चक्षूराग पु० चक्षुषोरागः रक्तता। १नेत्रारुणतायां चक्षुषः तदाकर्षकः रागः अनुरागः। २नेत्राकर्षके अनुरागे "चक्षूरागः कोकिलेषु (न परकलत्रेषु)" काद०।

चक्षूरोग पु० ६त०। नेत्ररोगे नेत्रावयवविभागः सुश्रुतोक्तः अक्षिशब्दे ४५ पृ०दर्शितः। तत्र निदानादि सुश्रुते उक्तं "उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद् दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च। प्रसक्तसंरोदनशोककोपक्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च। शुक्तारनालाम्लकुलत्थमाषनिषेवणाद्वेगविनिग्रहाच्च। स्वेदादथो धूमनिषेवणाच्च छर्द्देर्विघातादवमनातियोगात्। वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः। वाताद्दश तथा१० पित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश। रक्तात् षोडश विज्ञेया सर्वजाः पञ्चविंशतिः। तथा बाह्यौ पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः। हताधिमन्थोऽनिमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या। यच्च वातहतं वर्त्म न ते सिध्यन्ति वातजाः। याप्योऽथ तन्मयः काचः साध्याः स्युः सान्यमारुताः। शुष्काक्षिपाकाधीमन्थस्यन्दमारुतपर्य्ययाः। असाध्योऽल्पजाड्यो यो जलस्रावश्च पैत्तिकः। परिम्लायी च नीलश्च याप्यः काचोऽथ तन्मयः। अभिष्यन्दोऽधिमन्थोऽम्लाध्युषितं शुक्तिका तथा। दृष्टिः पित्तविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः। असाध्यः कफजस्रावो याप्यः काचोऽथ तन्मयः। अभिष्यन्दोऽधिमन्थश्च बलासग्रथितञ्च यत्। दृष्टिः श्लेष्मविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः। क्रिमिग्रन्थिः परिक्लिन्नवर्त्म शुक्लार्म पिष्टकाः। श्लेष्मोपनाहः साध्यस्तु कथिताः श्लेष्मजेषु तु। रक्तस्रावोऽजकाजातं शोणितार्शोऽवलम्बितम्। शुक्रं न साध्यं काचश्च याप्यस्तज्जः प्रकीर्त्तितः। मन्थस्यन्दौ क्लिष्टवर्त्म हर्षोत्पातौ तथैव च। सिराजावञ्जनाख्या च सिराजालञ्च यत् स्मृतम्। पर्वण्यथाव्रणं शुक्रं शोणितार्म्मार्ज्जुनश्च यः। एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि। पूयस्रावो नाकुलान्ध्यमक्षिपाकात्ययोऽलजी। असाध्याः सर्वजा याप्याः काचः कोपश्च पक्ष्मणः। वर्त्मावबन्धो यो व्याधिः सिराजा पिडका च या। प्रस्तार्य्यर्माधिमांसार्मस्नाय्वर्मोत्क्लिष्टिनी च या। पूयालसश्चार्वुदश्च श्यावकर्दमवर्त्मनी। तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शः शर्करावर्त्म यच्च वै। सशोफश्चाप्यशोफश्च पाको बहलवर्त्म च। अक्लिन्नवर्त्म कुम्भीका बिसवर्त्म च सिध्यति। सनिमित्तोऽनिमित्तश्च द्वावसाध्यौ तु बाह्यजौ। षट्सप्ततिविकाराणामेषा संग्रहकीर्त्तना। नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः। शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः। सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु। बाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ। भूय एतान् प्रवक्ष्यामि संख्यारूपचिकित्सितैः"।

"अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। पूयालसः१ सोपनाहः२ स्रावाः ३।४।५।६ पर्वणिकालजी ७।८। क्रिमिग्रन्थिश्च९ विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव। पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं पूयं पूति पूयालसः१ सः। ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्ध्यावपाकः कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः२। गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्य्युः स्रावान् लक्षणहीनान् स्वलिङ्गान्। तान् वै स्रावान् नेत्रनाडीमथैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्द्धा। पाकः सन्धौ संस्रवेद्यश्च पूयं पूयास्रावो२ नैकरूपः प्रदिष्टः। श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेच्च श्लेष्मास्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः। रक्तास्रावः३ शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नाल्पं संस्रवेन्नातिसान्द्रम्। पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तस्रावं४ संस्रवेत् सन्धिमध्यात्। ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी७ वृत्तशोफा जाता सन्धौ कृष्णशुक्ले ऽलजी८ स्यात्तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्वलिङ्गैः। क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्य्युः क्रिमयः९ सन्धिजाताः। नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति।" "अथातो वर्त्मगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः। विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत। उत्सङ्गिन्यथ१ कुम्भीका२ पोथक्यो३ वर्त्मशर्करा४। तथार्शोवर्त्म५ शुष्कार्श६स्तथैवाञ्जननामिका७। बहलवर्त्म८ यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः९। क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यौ१० श्यावकर्दम११ तथैव च। प्रक्लिन्न१२ मपरि-

क्लिन्न१२ वर्त्म१४ वातहत१५न्तु यत्। अर्बुदं१६ निमिष१७श्चापि शोणितार्श१८श्च यत् स्मृतम्। लगणो१९ विसनामा२० च पक्ष्मकोप२१स्तथैव च। एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः। नामभिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे। पिडकाभ्यन्तरमुखी बाह्याधोवर्त्मसंश्रया। विज्ञेयोत्सङ्गिनी१ नाम तद्रूपपिडकान्विता। कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः। आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः२। कण्डूस्रावान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः। पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्य३ इति संज्ञिताः। पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता। पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा४। स्वल्पाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शो वर्त्म५ कीर्त्यते। दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः। व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श६ इति संज्ञितः। दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा। मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका७। वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः। सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म८ तत्। कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः। न समं छादयेदक्षि भवेद्बन्धः९ स वर्त्मनः। मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च। अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म१० तदादिशेत्। क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा। तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम्११। यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम्। दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति१२ तन्मतम्। अरुजं बाह्यतः शूनमन्तः क्लिन्नं स्रवत्यपि। कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म१३ तदुच्यते। यस्य धौतानि धौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः। वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म१४ तत्। विमुक्तसन्धिनिश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते। एतद्वातहतं१५ विद्यात् सरुजं यदि वाऽरुजम्। वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम्। विज्ञेयमर्बुदं१६ पुंसां सरक्तमवलम्बितम्। निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः। चालयेदतिवर्त्मानि निमेषः१७ स गदो मतः। छिन्नाश्छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः। दाहकण्डूरुजोपेतास्तेऽर्शः शोणितसम्भवाः१८। अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः। सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणस्तु१९ सः। शूनं यद्वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम्। विसमन्तर्जल इव विसवर्त्मेति२०तन्मतम्। पक्ष्माशयगता दोषाः सूक्ष्माण्यग्राणि खराणि च। निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्घृष्टञ्चाक्षि दूयते। उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते। वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः२१ स उच्यते।”

शुक्लभागरोगभेदास्तु११ अर्म्मन् शब्दे १७९६पृ० सुश्रुतोक्ता दर्शिताः तत्रत्यं ततः शेषन्तु यथा

“स्नाय्वर्मेत्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु५। श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु बिन्दवो ये शुक्तिवौ सितनयने स शुक्तिसंज्ञः६। एको यः शशरुधिरोपमस्तु बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं७ वदन्ति। उत्सेधः सलिलनिभोऽथ पिष्टशुक्लो बिन्द्वाभः स भवति पिष्टकः८ सुवृत्तः। जालाभः कठिनसिरो महान् सरक्तः सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञितत्९तु। शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृता यास्ता विद्यादसितसमीपजाः सिराजाः१०। कांस्याभो भवति सिरावृतः सिते यो बिन्दुर्वा स तु विरजो बलासकाख्यः११।”

कृष्णभागतरोगास्तु तत्रोक्ताः४ कृष्णगतशब्दे २२१२पृ० दर्शिताः। सर्वगतरोगास्तु५ तत्रोक्ता यथा

“अथातः सर्वगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। स्यन्दास्तु४ चत्वार इहोपदिष्टास्तावन्त एवेह तथाधिमन्थाः४। शोफान्वितो९ऽशोफयुत१०श्च पाकावित्येवमेते दश सम्प्रदिष्टाः। हताधिमन्थो११ऽनिलपर्य्यय१२श्च शुष्काक्षिपाकोऽन्यत एव वातः१४। दृष्टिस्तथाम्लाध्युषिता१५ सिरोत्पातहर्षावपि१६ सर्वभावाः। प्रायेण सर्वे नयनामयास्तु भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः। तस्मादभिष्यन्दमुदीर्य्यमाणमुपाचरेदाशु हिताय धीमान्। निस्तोदनं स्तम्भनरोमहर्षसङ्घर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः। विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति१। दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च। उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति२। उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोफः कण्डूपदेहौ सिततातिशैत्यम्। स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति३। ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च। पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति४। वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः। उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा। शिरसोऽर्द्धन्तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः। नेत्रमुत्पाट्यत इव मथ्यतेऽरणिवच्च यत्। सङ्घर्षतोदनिर्भेद-

मांससंरब्धमाविलम्। कुन्तनास्फोटनाध्मानवेपथुव्यथनैर्युतम्। शिरसोऽर्द्धञ्च येन स्यादधिमन्थः स मारुतात्५। रक्तराजिचितं स्रावि वह्निनेवावदह्यते। यकृत्पिण्डोपमं दाहि क्षारेणाक्तमिव क्षतम्। प्रपक्वोच्छूनवर्त्मान्तमस्वेदं पीतदर्शनम्। मूर्च्छाशिरोदाहयुतं पित्तेनाक्ष्यधिमन्थितम्६। शोफवन्नातिसंरब्धं स्रावकण्डूसमन्वितम्। शैत्यगौरवपैच्छिल्यदूषिकाहर्षणान्वितम्। रूपं पश्यति दुःखेन पांशुपूर्णमिवाविलम्। नासाध्मानशिरोदुःखयुतं श्लेष्माभिमन्थितम्७। बन्धुजीवप्रतीकाशं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम्। रक्तास्रावं सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभा दिशः। रक्तमग्नारिष्टवच्च कृष्णभागश्च लक्ष्यते। यद्दीप्तं रक्तपर्यन्तं तद्रक्तेनाभिमन्थितम्८। हन्याद्दृष्टिं सप्तरात्रात्कफोत्थोऽधीमन्थोऽसृक्सम्भवः पञ्चरात्रात्। षड्रात्राद्वा मारुतोत्थो निहन्यान्मिथ्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव। कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोडुम्बरसन्निभः। दाहसंहर्षताम्रत्वशोफनिस्तोदगौरवैः। जुष्टो मुहुः स्रवेदास्रमुष्णशीताम्बुपिच्छिलम्। संरम्भी पच्यते यश्च नेत्रपाकः स शोफजः९॥ शोफहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोफजे१०। अन्तःसिरायां पवनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन्॥ हताधिमन्थं११ जनयेत्तमसाध्यं विदुर्बुधाः। पक्ष्मद्वयाक्षिभ्रुवमाश्रितस्तु यत्रानिलः सञ्चरति प्रदुष्टः। पर्यायशश्चापि रुजः करोति तं वातपर्यय१२मुदाहरन्ति॥ यत्कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म विलोकने चाविलदर्शनं यत्। सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं१३ तदक्षि॥ यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा। कुर्याद्रुजोऽतिभ्रुवि लोचने वा तमन्यतोवात१४मुदाहरन्ति॥ अम्लेन भुक्तेन विदाहिना वा सञ्छाद्यते सर्वत एव नेत्रम्। शोफान्वितं लोहितकैः सनीलैरेतादृगम्लाध्युषितं१५ वदन्ति॥ अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः। मुहुर्विरज्यन्ति च ताः समन्ताद्व्याधिः सिरोत्पात१६ इति प्रदिष्टः॥ मोहात्सिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु सिराप्रहर्षः१७। ताम्राच्छमस्रं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुञ्च॥ अथातो दृष्टिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम्। खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः॥ आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येन विवराकृतिम्। शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः॥

रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट् च प्रचक्ष्महे। पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम्॥ सिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम्। प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः॥ अव्यक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति। दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते॥ मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति। मण्डलानि पताकांश्च मरीचीः कुण्डलानि च॥ परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि च। दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात्। यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति॥ ऊर्द्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते। महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा॥ कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते। यथादोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते। पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति॥ समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति। दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते। तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः॥ रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः स उच्यते। तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे॥ चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः। निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति॥ स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः। तत्र वातेन रूपाणि भ्रमन्तीव स पश्यति॥ आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानि च मानवः। पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान्॥ शिखिबर्हविचित्राणि नीलकृष्णानि पश्यति। गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च॥ पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रे चैवाभ्रसंप्लवम्। सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः॥ तथा रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च। कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च। हरितश्यावकृष्णानि धूमधूम्राणि चेक्षते॥ सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति। बहुधा वा द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः। हीनाधिकाङ्गान्यथ वा ज्योतींष्यपि च पश्यति॥ पित्तं कुर्यात् परिम्लायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा। पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति॥ विकीर्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च। वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमतः परम्॥ रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टः पित्तात्

परिम्लाय्यथवापि नीलः। कफात् सितः शोणितजस्तु रक्तः समस्तदोषोऽथ विचित्ररूपः॥ रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम्। परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लाय्या-नीलञ्च मण्डलम्॥ दोषक्षयात् कदाचित् स्यात्स्वयं तत्र च दर्शनम्॥ अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषन्तथा। पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव वा॥ श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम्। चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लबिन्दुरिवाम्भसः॥ मृद्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति। प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम्॥ दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे। यथास्वदोष-लिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि॥ षड् लिङ्गनाशाःषडिमे च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव च स्युः। तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः१ कफेन चान्यः२स्त्वथ धूमदर्शी३॥ यो ह्रस्वजात्यो४ नकुलान्ध्यता५ च गम्भीरसंज्ञा६ च तथैव दृष्टिः॥ पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः। पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः१॥ प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च। तथा नरः श्लेष्म-विदग्धदृष्टिः२ स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु॥ त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य। दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिर्वीक्षेत रूपाणि कफाल्प-भावात्॥ शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः। सधूमकान् पश्यति सर्वभावांस्तं धूम-दर्शीति३ वदन्ति रोगम्॥ स ह्रस्वजात्यो४ दिवसेषु कृच्छ्रा-द्ध्रस्वानि रूपाणि च यो न पश्येत्। रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत्॥ विद्योतते येन नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत्। चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः५। दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यते-ऽभ्यन्तरतश्च याति॥ रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति६ प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च॥ निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैश्च। सुरर्षि-गन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्वराणाम्॥ हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः। तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः। विदीर्य्यते सीदति हीयते वा नृणामभीघातहता तु दृष्टिः। इत्येते नयनगता महाविकाराः सङ्ख्याताः पृथ-ग्विह षट् च सप्ततिश्च। एतेषां पृथगिह विस्तरेण सर्वं वक्ष्येऽहं तदनु चिकित्सितञ्च तावत्”॥ [चचाघ।

चघ घातने स्वादि॰पर॰सक॰सेट्। चघ्नोति अचघीत् अचाघीत्

चङ्कुर पु॰ स्रौ॰ चकि—भ्रान्तौ कर्त्तृकरणादौ—उरच्। १रथ २वृक्षे च मेदि॰। ३यानमात्रे न॰ त्रिका॰।

चङ्क्रमण न॰ क्रम+यङ् ल्युट् यङोलुक्। १अतिवेगेन गमने २पुनः पुनर्भ्रमणे च। तस्य गुणमाह सुश्रुतः “यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत्। तदायुर्बलमेधाग्नि प्रदमिन्द्रियबोधनम्”। “श्रमानिलहरं वृष्यं पुष्टिनि-द्रार्धृतिप्रदम्” “अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत्। पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम्” इति च सुश्रुतः। रोगभेदे तन्निषेधः सुश्रुते दर्शितो यथा अन्तर्दृद्युपक्रमे “वर्ज्जयेदित्यनुष्णो अश्वादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम्। अत्यशनं चङ्क्रमणमुप-वासं गुरूणि च”। “स्थानासनं चङ्क्रमणं यान-यानाभिभाषणम्। व्रणवान्न निषेवेत”। “तत्र स्निग्ध स्विन्नवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिराविद्धैः परि-परिहर्त्तव्यानि क्रोधायासमैथुनदिवास्वप्नवाग्व्यायाम यानोत्थानासनचङ्क्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णा-न्याबललाभात् माससेके मन्यन्ते”।

चङ्ग त्रि॰ चीयते ची॰ बा॰ ड चमङ्गं यस्य शक॰। (चाङ्गा) ख्याते १सुस्थे २शोभने ३दक्षे च मेदि॰।

चचर त्रि॰ चर—अच् बा॰ द्वित्वम्। चरणशीले “पतरेव चचरा चन्द्र निर्णिक्” ऋ॰ १०।१०६।८। चचरा संचरन्तौ भा॰ औस्थाने आच।

चचेण्डा स्त्री चम् उपचीयमानं प्रकारे द्वित्वम् उपचीय-मान प्रकारण अण्डमिव फलमस्य पृषो॰। (टिचिड़ा) ख्याते बृहत्फले पटोल सदृशे लताभेदे वैद्य॰।

चञ्च पु॰ चन्च—अच्। पञ्चाङ्गुले मानभेदे शब्दार्थचि॰।

चच्चत्पुट पु॰ “ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुप्लुतम्” संगीतदा॰ उक्ते तालभेदे।

चञ्चरिन् पुंस्त्री॰ चर—यङोलुक् बा॰ उत्त्वाभावः णिनि। भ्रमरे। “करी करीभरीति चेत् दिशं सरीसरीति-काम्। स्थिरी चरीकरीति चेत् न चञ्चरीति चञ्चरी” उद्भटः” स्त्रियां ङीप्। [भ्रमरे त्रिका॰।

चञ्चरीक पुंस्त्री॰ चर—फर्फरीकादि॰ ईकन् नि॰ द्वित्वम्।

चञ्चरीकावली स्त्री“यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः” वृ॰ र॰ टी॰ उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे।

चञ्चल पु० चनुच—अलच् चञ्चं गतिं लाति ला—क वा। १कामुके, २वायौ शब्दार्थ०। ३चपले, ४अस्थिरे च त्रि० अमरः। ५विद्युति, ६लक्ष्म्यां स्त्री मेदि०। पिप्पल्यां शब्दच०। "चञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम्"। (कृष्णम्) छन्दोम०। "नागजिह्वेव चञ्चला" भा० क० ७७अ०।

चञ्चा स्त्री चनुच—अच्। नलनिर्म्मिते कटभेदे (चाँच) मेदि०। चञ्चेवेति इवार्थे कन् "लुब् मनुष्ये" इति तस्य लुप्। तृणमयपुरुषे लुपि व्यक्तिवचनत्वात् स्त्री

चञ्चु पु० चनुच—उन्। १एरण्डवृक्षे मेदि० २मृगे शब्दर०। ३रक्तैरण्डे ४क्षुद्रचञ्चुवृक्षे राजनि०। ५नाडीचशाके शब्दार्थचि० (चेंचनाड़ी) ख्याते ६पत्रशाकभेदे स्त्री भावप्र०। "चिञ्चुश्चञ्चुश्च चुञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तिका। चञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा। धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता"। ७पक्षिचञ्चौ स्त्री वा ङङ्। "खगचञ्चुपुटक्रोडीपूरणे तव कः श्रमः" चातका०। "करयन्त्रणदन्तुरान्तरे व्यलिखच्चञ्चुपुटेन पक्षतौ" "तनुरेतनुकण्ठपण्डितः पटुचञ्चू पुटकोटिकुट्टनैः" इति च नैष०। स्वार्थे क। पक्षिचञ्चौ स्त्री।

चञ्चुपत्र पु० चञ्चुरिव पत्रमस्य। चञ्चुशाके राजनि०।

चञ्चुभृत् पुंस्त्री० चञ्चुं बिभर्त्ति भृ—क्विप्। पक्षिणि त्रिका०

चञ्चुमत् पुंस्त्री चञ्चुरस्त्यस्य मतुप्। पक्षिणि हारा० स्त्रियां ङीप्।

चञ्चुर पु० चनुच—उरच्। १पत्रशाकभेदे चञ्चुनामके शाके राजनि०। २दक्षे त्रि० "पुराणः पुण्यचञ्चुरः" भा० आ०९०४७श्लो०। "विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः" काशी० १०अ०।

च(चु)ञ्चुल पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे। "विश्वामित्रस्य च सुता इत्युपक्रमे "उदुम्बराश्चभिष्णातास्तारकायणच(चु)ञ्चुलाः" हरि० २७अ०। [शाकभेदे।

चञ्चुशाक न० चञ्चुनामकं चञ्चुसदृशं वा शाकमस्य।

चञ्चुसूचि पुंस्त्री० चञ्चुः सूचिरिव यस्य। कारण्डवपक्षिणि स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। वा कप्। अत्रैव।

चट भेदे भ्वा० पर० सक० सेट्। चटति अचटीत्—अचाटीत्। चचाट। चटुः चाटुः।

चुट वधे भेदे च चु०उभ०सक०सेट्। चाटयति ते अचीचटत् त उद्+भेदने वधे उच्चाटने स्थानान्तरायने च। "उच्चाटनीयः करतालिकानाम्" नैष०। उच्चाटनम्।

चटक पुंस्त्री० चटति भिनत्ति धान्यादिकम् चट—क्वुन्। १कलविङ्के (चड़ुइ) अमरः जातित्वेऽपि स्त्रियामजादित्वात् टाप् न तु ङीप्। स्वार्थे क। चटककोऽप्यत्र। स्त्रियां जातित्वेऽपि टापि क्षिपका० नित्यं न अत इत्वम्। तन्मांसगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "चटकः कलविङ्कः स्यात् कुलिङ्गः कालकण्ठकः। कुलिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः। सन्निपातहरो ग्रामचटकश्चातिशुक्रलः"। २पिप्पलीमूले न० अमरटीका। ३श्यामाखगे स्त्री राजनि०। चटका+स्वार्थे क। अतो वेत्त्वम् चटकका चटकिका" सि० कौ०। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं पुमान् अण् ऐरक्। चाटकैर चटकापत्ये पुंसि। स्त्रियान्तु अणो लुक्। चटका चटकयोः स्त्र्यपत्ये स्त्री।

चटकामुख न० चटकाया मुखमिव मुखमस्य। अस्त्रभेदे "क्षुरप्रैश्चटकामुखैः" भा० क० ४० अ०। [हेमच०।

चटकाशिरस् पु० चटकायाः शिर इव। पिप्पलीमूले।

चटचटाय चट—भेदने अच् प्रकारे द्वित्वम्। चटचटम् चटचटेत्यव्यक्तं शब्दं वा करोति भृशा० च्व्यर्थे वा क्यङ् नामधातुः आत्म० अक० सेट्। चटचटायते अचटचटायिष्ट। "क्षुतभुक्तेन चाग्नेन भृशं चटचटायते" सुश्रु०। "चामरतिलसिद्धार्थकाद्दीन् निरन्तरं चटचटायितान्" दशकु०। क्विप् यङ्लोपाल्लोपौ। चटचटा तादृशशब्दकरणे "ततश्चटचटाशब्दः प्रादुरासीत् महारणे"। [हला०।

चटिका स्त्री चट—बा०इकन्। १पिप्पलीमूले २चटकायां

चटिकाशिरस् न० चटिकायाः शिर इव। पिप्पलीमूले अमरः। "सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युः" इत्युक्तेः पृषो० चटिकाशिरोऽप्यत्र भरतः।

चटु पु० चट—उन्। १प्रियवाक्ये, २व्रतिनामासनभेदे, ३उदरे च मेदि०। प्रियवाक्ये न० संक्षि०। "छायां निजस्त्रीचटुलालसानाम्" माघः।

चटुल त्रि० चट—उलच्। १चञ्चले, चपले हेमच०। २विद्युति स्त्री जटाधरः। "मदेन किञ्चिच्चटुलालसाभां" "आयस्तमैक्षत जनश्चटुलाग्रपादम्" चञ्चूपदष्टचटुलाहिपताकयाऽन्ये" माघः। "लासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः" रघुः।

चटूल्लोल त्रि० चटौ उल्लोलः। १चाटुकारलोले २चञ्चले त्रिका० ३सुन्दरे उणादिको० सुचञ्चले हारा०।

चड कोपे भ्वा०आत्म०अक०सेट् इदित्। चण्डते अचण्डिष्ट। चचण्डे। चण्डः चण्डी [चण्डत् त।

चड कोपे चुरा०उभ०अक०सेट् इदित्। चण्डयति ते अच-

चण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट्। चणति अचाणीत्—अचणीत् चचाण चेणतुः।

चण गतौ हिंसे च भ्वा०पर०सक० सेट् वा घटा० मित्। चणति अचाणीत्—अचणीत्। चचाण चेणतुः चण-यति ते—चाणयति ते।

चण दाने भ्वा० पर० अक० सेट् घटा०। चणति अचणीत्-अचाणीत्। चणयति। चचाण चेणतुः। चणकः।

चण् अव्य० चण—क्विप्। चेदर्थे अस्य णित्वम्। समुच्चया-दौ तु चनशब्द एव चणव्द इति मनोरमा

चण पु० चण—अच्। चणके शस्यभेदे (छोला) राजनि०।

चणक पु० चण—दाने कुन्। १शस्यभेदे (बुट)(छोला) अमरः २मुनिभेदे च तस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ् चाणक्यः।"चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः। लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः। स चाङ्गारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुणः। आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्त्तितः। शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षः स्याद्वातकुष्ठप्रकोपनः। स्विन्नः पित्तकफं हन्यात् सूपः क्षोभकरोऽहितः। आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः रक्तपित्तहरो हिमः"। हरितार्द्रचणकव्यञ्जनन्तु। "सुहरित हरिमन्थः क्षोदभिन्नो नखाग्रैः प्रथमसुदक-सिक्तो वेसवारेण लिप्तः। सवणमरिचसङ्गात् तैलहिङ्गु-प्रसिक्तः प्रियरयति विभोक्तुर्जाठरं मन्दवह्निम्। छोला भिधायकफलं परिम्लष्ट शुद्धं तप्ते घृते सुललितक्वथितो-ष्णजाध्याम्। संवासितम् सुरभितं शुचिरामठेन जिह्वा-तले विशति नित्यमतिप्रकामम्" शब्दार्थ०चि०धृतवैद्यकम्।

तस्य शाकगुणपाकादि तत्रैव दर्शितं यथा "रुच्यं चणकशाकं स्याद्दुर्जरं कफवातकृत्। अम्लं विष्टम्भ-जनकं पित्तनुद्दन्तशोथहृत्। सकलन्तु चाणकं शाकमल्प-तक्रेण साधितम्। सहिङ्गुलवणे तप्ते भर्जितं रामठा-न्वितम्। सारात्स्वभावसहजाश्चणकप्रवालाः सम्मर्दिता मरिचसैन्धवशृङ्गवेरैः। संचूर्णिताः कटुकतैलयुतैः सुपक्वैर्दृष्टैः सहिङ्गुचणकैः परिदत्तपाकाः।"

चणकरोटिका स्त्री चणकचूर्णनिर्मिता रोटिका। "चा-णक्या रोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रनुत् गुरुः। विष्ट-म्भिनी न चक्षुष्या" शब्दार्थचि० धृतवैद्यकोक्ते चण-करोटिकारूपे भक्ष्यभेदे

चणकात्मज पु० ६त०। चाणक्ये वात्स्यायने मुनौ हेमच०

चणकाम्ल न० चणकजातमम्लम्। चणकक्षारे तच्छाक-पाकेन निष्पादिते क्षारभेदे "चणकाम्लकमत्यम्लं दीपनं दन्तहर्षणम्। लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्ध-नुत्" भावप्र०। [शब्दार्थचि०।

चणकाम्लवारि न० ६त०। चेतस्यचणकपत्रोपरिस्थजले

चणद्रुम पु० चणस्य चणकस्य द्रुमः। क्षुद्रगोक्षुरे राजनि०

चणपत्री स्त्री चणस्य चणकस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ङीप्। रुदन्तीवृक्षे राजनि०

चणिका स्त्री चणति रसं चण—दाने वा० कुन् चण इव इवार्थे कन् वा। गोदुग्धायाम् तृणभेदे राजनि०

चण्ड न० चडि—कोपे अच् चण—दाने चमु—अदने वा० ड तस्य नेत्त्वम्। १तीक्ष्णे शब्दर०। २तिन्तिडीवृक्षे यमकि-ङ्करे ३दैत्यभेदे च पु० मेदि०।। "चण्डमुण्डौ महा-सुरौ" देवीमा०। ४अत्यन्तकोपने त्रि० अमरः ५तीव्रता-युक्ते त्रि०शब्दर०। "अथैकधेनोरपराधचण्डात्" रघुः। "चण्डश्चाहयतीं श्रीमान्" भा० आ० १७७अ०। बह्वा० पाठात् स्त्रियां वा ङीप्। चण्डी चण्डा। तस्य भावः तल् चण्डता स्त्री त्व चण्डत्व न०इमनिच् चण्डिमन् पु० तीव्रत्वे। "भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा" वीरच०। ततः शिवा० अपत्ये अण् चाण्ड तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्

चण्डकौशिक पु० १ऋषिभेदे "अथ काक्षीवतः पुत्रं गौत-मस्य महात्मनः। शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्ड-कौशिकम्" भा०स०१६अ०। चण्ड कौशिको वर्ण्यत्वेन ऽस्त्यत्र अच्। २स्वनामख्याते नाटकभेदे न०।

चण्डतुण्डक पु० गरुडात्मजभेदे "सुवर्णचूडो नागाशो दारुणश्चण्डतुण्डकः" भा० उ० १००अ० गरुडात्मजोक्तौ

चण्डनायिका स्त्री दुर्गानायिकाभेदे। एवं चण्डवती च-ण्डोग्रा अपि दुर्गानायिकाभेदे।

चण्डबल पु० वानरभेदे "बलं चण्डबलाख्यञ्च वज्रबाहुञ्च वानरम्" भा० व० २८६अ०।

चण्डभार्गव पु० च्यवनवंश्ये ऋषिभेदे। "तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः। च्यवनस्यान्वये ख्यातोविप्रो वेदविदां वरः" भा० आ० ५२अ०। सर्पसत्रे होत्रायुक्तौ

चण्डमुण्डा स्त्री चण्डश्च मुण्डश्च घात्यत्वेनास्त्यस्याः अच्। चामुण्डायां हेमच०। चामुण्डाशब्दे दृश्यम्।

चण्डमुण्डी स्त्री स्थानभेदे "चण्डमुण्डीमहास्थाने दण्डिनी परमेश्वरी" तन्त्र०।

चण्डरुद्रिका स्त्री चण्डोरुद्रोवेद्यत्वेनास्त्यस्याः ठन्। विद्याभेदे शब्दरत्ना०।

चण्डवृष्टिप्र(यात)पात पु० "यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्र(यातो) पातोभवेद्दण्डकः" वृ० र० उक्ते दण्डकभेदे।

चण्डशक्ति पु० चण्डा शक्तिरस्य। बलिसैन्यस्थदैत्यभेदे। "शुम्भः पुण्ड्रश्चण्डशक्तिश्च कृष्णनेत्रः शशिध्वजः" हरि०२४अ०

चण्डा स्त्री चडि—अच् चन—चमु वा ड तस्य नेत्त्वं वा टाप्। १दुर्गानायिकाभेदे। "उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका। चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाश्चेति चण्डिका" देवीपु०। जिनानां २शासनदेवताभेदे हेम०। ३चोरनामगन्धद्रव्ये अमरः ४शङ्खपुष्पीवृक्षे मेदि०। ५लिङ्गिनीलतायां ६कपिकच्छ्वाम् ७आखुपर्ण्यां ८श्वेतदूर्वायां च राजनि०। ९नदीभेदे शब्दर०। एतासां चण्डवीर्य्यत्वात् तथात्वम्। १०कोपनायां स्त्रियां च स्त्री

चण्डांशु पु० चण्डास्तीव्रा अंशवो यस्य। सूर्य्ये अमरः। चण्डदीधितिचण्डभानुप्रभृतयोऽप्यत्र।

चण्डात पु० चण्डमतति अत—अच्। करवीरे अमरः।

चण्डातक पु० न० चण्डां कोपनामतति अत—ण्वुल्। वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्ते वस्त्रे अमरः अस्य पुंस्त्वमप्येके

चण्डाल पु० चडि—आलच्। १स्वनामख्याते जातिभेदे, शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पादिते सङ्कीर्णवर्णे "शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमोमतः" मनुना वैश्यक्षत्रविप्राङ्गनासु शूद्राज्जातानां क्रमेण आयोगवादिसंज्ञा कृता। ततः जातित्वात् स्त्रियां ङीषि प्राप्ते शार्ङ्गरवा० ङीन् स्वरे भेदः। "चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतोविप्रः ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति" स्मृतिः। चण्डालस्पृष्टजलस्य अपेयशब्दे २५४ पृ० तदन्नभक्षणस्य अभक्ष्यशब्दे २७४पृ०तत्स्पर्शस्य अस्पृश्यशब्दे ५७० पृ० तद्दृश्यान्नकृतस्य च निषेधः अग्राह्यशब्दे ६७ पृ० उक्तः। "अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह। चण्डालदर्शनो राम! सद्य एव दुराकृतिः। नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः। संरब्धताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः। कृष्णचर्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः" तस्य स्वरूपादिकं रामा० उक्तम्। तत्कर्मादि मनुनोक्तं यथा "चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः। अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम्। वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्। कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः। न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन्। व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह। अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने। रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च। दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः। अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः। वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया। वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च।" २क्रूरकर्मणि त्रि०। "कर्म चण्डालयोगोत्थं मम पापक्षयं कुरु" षड्वक्त्रहृज्ज्ञानमन्त्रम्

चण्डालकन्द पु० चण्डालप्रियः कन्दः शाक०। कन्दभेदे राजनि

चण्डालवल्लकी स्त्री ६त०। वीणाभेदे कण्डोले अमरः।

चण्डालिका स्त्री चण्डालः भयकत्वेन वादकत्वेनवास्त्यस्याः ठन्। १चण्डालवीणायां २ओषधिभेदे च। चण्डमलति अल—ण्वुल्। ३उमायां स्त्री मेदि०।

चण्डि स्त्री चडि—कोपे इन्। दुर्गायां भरतः

चण्डिकघण्टा पु० चण्डस्तीक्ष्णस्वनोऽस्त्यस्याः ठन् चण्डिका तीक्ष्णस्वना घण्टा यस्य। शिवे। "नमश्चण्डिकघण्टाय घण्टाय घण्टघण्टिने" भा० शा० २८६अ० शिवस्तुतौ

चण्डिका स्त्री चण्डी स्वार्थे क चडि कोपे ण्वुल् वा। दुर्गायाम् अमरः।

चण्डिल पु० चडि—कोपे इलच् चण्ड+अस्त्यर्थे इलच् वा। १नापिते २वास्तुकशाके हेम० नापितस्य तीक्ष्णास्त्रवत्त्वात् वास्तुकस्य तीक्ष्णवीर्य्यवत्त्वाच्च तथात्वम्। ३नदीभेदे स्त्री उणादिको०

चण्डी स्त्री चण्ड—बह्वा० वा ङीष्। १दुर्गायां सप्तशती व्याख्यायां गुप्तवत्यां तु तन्नामनिरुक्त्यादिरुक्तं यथा "प्रसादो निष्फलो यस्य कोपोऽपि च निरर्थकः। न तं भर्त्तारमिच्छन्ति षण्डं पतिमिव स्त्रियः" इत्यादिना महाभयजनकत्वेनैव कोपस्य साफल्योक्तेस्तादृश एव कोपे चडिधातोर्व्युत्पत्त्या प्रवृत्तेस्तद्वशादेव "नमस्ते रुद्र मन्यव" इत्यादिना प्रथमं मन्यव एव नमस्कार दर्शनात् "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इत्यादिश्रुत्या वाय्वादि भयजनककोपस्यापि परब्रह्मलिङ्गत्वमवगतमेव अतएव "महद्भयं वज्रमुद्यतमिति श्रुतौ वज्रपदेन ब्रह्मैवोच्यते नायुधविशेषो भयजनकत्वलिङ्गादित्युक्तमुत्तरमीमांसायाम्। "कम्पनादित्यधिकरणे। तस्माच्चण्डात्पुंयोगलक्षणे ङीषि चण्डीति पदनिष्पत्तिः। तत्स्वरूपं चोक्तं रत्नत्रयपरीक्षायाम्

दीपितैः "नित्यं निर्द्धृतमन्नं निरतिशयसुखं ब्रह्मचैतन्यमेकं धर्मो धर्मीति भेदद्वितयमिति पृथग्भूय मायावशेन। धर्मस्तत्रानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्य्यानुकूला शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगणश्चाश्रयस्त्वेक एव। कर्त्तृत्वं तत्र धर्मी कलयति जगतां पञ्चकृत्यादिकृत्ये धर्मः पुंरूपमाप्य सकलजगदुपादानभावं बिभर्त्ति। स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्त्तुः प्रोक्तौ धर्मप्रभेदावपि निगमविदां धर्मिवत् ब्रह्मकोटी इति॥" वृहद्वाशिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशे सर्गे सृष्ट्यारम्भकालिकं ब्रह्मसत्तामात्रं प्रक्रम्य "तदात्मनि स्वयं किञ्चिच्चेत्यतामिव गच्छति। अगृहीतात्मकं संविदहंमर्शनपूर्वकम्। भाविनामार्थकलनैः किञ्चिदूहितरूपकम्। आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन् भाति बोधनम्। ततः सा परमा सत्ता सचेतश्चेतनोन्मुखी। चिन्नामयोग्या भवति किञ्चिल्लभ्यतया तदा। घनसंवेदना पश्चाद्भाविजीवादिनामिका। सम्भवत्यात्तकलना यदोज्झति परं पदमित्यादि"। तट्टीकायामपि सन्मात्रस्य ब्रह्मणः "स ईक्षत लोकान्नु सृजै" इति श्रुतिसिद्धमीक्षणभावं दर्शयति तदिति त्रिभिः। अगृहीतात्मकम् अहङ्काराध्यासरहितम्। अतएव संविन्मात्रे चाहन्ताविमर्शः। सर्वस्मिन्नपि सृज्यविषये भाविनामरूपानुसन्धानांशेऽपि किञ्चिदेव संसृष्टमिव। अतएवाकाशादप्यण्वेव न तु घनम्। अतएव च शुद्धमेव घनमालिन्याभावाद्ब्रह्मैव। चेत्यतां गच्छन्तीव सती सचेतश्चेतना ईक्षणवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं तदुन्मुखी तत्प्रधाना सती किञ्चिल्लभ्यतया वाक्प्रवृत्तिविषयधर्म्मलाभेन तदा चिन्नामयोग्या भवतीत्यर्थः। पश्चात्तु सैव वृत्तिस्थिरावृत्त्या घनीभूता सम्यगेवात्तकलना सूक्ष्मप्रपञ्चात्मभावलक्षणपरिच्छेदग्राहिणी सती परं पदमपरिच्छिन्नभूमानन्दात्मभावं यदा विस्मरति तदा हिरण्यगर्भाख्यसमष्टिजीवादिनामिका भवतीत्याह। घनेति। ईदृशेक्षणाद्यात्मिका चण्डी चिदादिनामकसमष्टिवृत्तिरूपधर्म्मात्मकशुद्धब्रह्माभिन्नानां ज्ञानेच्छाक्रियाणां तिसृणां व्यष्टीनां महासरस्वतीमहाकालीमहालक्ष्मीरितिप्रवृत्तिनिमित्तवैलक्षण्येन नामरूपान्तराणि तादृशनामरूपविशिष्टदेवतात्रयसमष्टित्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य धर्म्मे चण्डिकेति व्यवहारः। एवं व्यष्टीनां वामाज्येष्ठारौद्रीति पश्यन्तीमध्यमावैखरीति ब्रह्मा विष्णुः रुद्र इति रूपभेदेन समष्टेरपि अम्बिका शान्ता परेत्यादि संज्ञा अनन्ताः तन्त्रान्तरादवगन्तव्याः। द्वितीयसमष्टित्वादेवैषा तुरीयेति शक्तिर्निर्दिश्यते आचार्य्यभगवत्पादैरप्युक्तं "गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम्। तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा महामाये! विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषीति"। २हिंसायां ३कोपनायाञ्च मेदिनी। "मल्लिकाकुसुमे चण्डि!" सा॰ द॰ "नयुगसयुगगुरुभिः किल चण्डी" वृत्त॰ र॰ उक्ते ४छन्दोभेदे उपचारात् दुर्गामाहात्म्यावेदके मार्कण्डेयपुराणान्तर्गते सप्तशतीमालामन्त्रात्मके ५ग्रन्थभेदे। तत्पाठप्रकारादि यथा वाराहीत॰ "अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्। जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः। अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा। कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा" तिथित॰ मत्स्यसू॰। "जप्त्वा च प्रणवं चादौ स्तोत्रं वा संहितां पठेत्। अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः। सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्। शुद्धेनाऽनन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः। न कार्य्यस्त्वन्यमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्। आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः। हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत्। स्वयन्तु लिखितं यत्तु कृतिना लिखितं न यत्। अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत्। ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः। स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत्। सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः। अध्यायं प्राप्य विरमेन्नतु मध्ये कदाचन। कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः" तत्रैव भविष्यपु॰। "ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात्। श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्। देयार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः। ग्रन्थिश्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन!। पुनर्बध्नीत तत्स्थानं न शुक्ला धारयेत् क्वचित्। विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदन्तथा। कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्। बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप!। ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयन्निव। य एवं वाचयेद्ब्रह्मन्! स विप्रो व्यास उच्यते। सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते!। प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप!"। तस्य फलं यथा "चण्डीपाठ-

फलं देवि! शृणुष्व गदतो मम। एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते। संकल्पपूर्व्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत्। पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः। उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः। ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने!। महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चयेत्। नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत्। राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत्। अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते। मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्री वश्यतामियात्। सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः। कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः। राज्ञां भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च। कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये!। महाव्रणविमोक्षाय विंशावृत्तं पठेत् सुधीः। पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोक्षणम्। सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा। जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते। वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये। तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके। कुर्य्याद् यत्नात् शतावृत्तं ततः सम्पद्यते शुभम्। श्रियोवृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरे। मनसा चिन्तितं देवि! सिध्येदष्टोत्तराच्छतात्। शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते!। सहस्रावर्त्तनात् लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा। भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात्। यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः। स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः। अथ वा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने!। चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः" तिथितत्त्वधृतमत्स्यसूक्तादि "सकामैः संपुटो जाप्यो निष्कामैः संपुटं विना। शतमादौ शतञ्चान्ते संपुटोऽयमुदाहृतः" इत्याद्युक्तेः कामनाभेदेन नवार्णं (ऐँ ह्रीँ क्लीँ चामुण्डायै विच्चे) मन्त्रादिभिरस्याः संपुटता, अनया वा नवार्णस्य संपुटता कार्य्येति मतद्वयं तत्र गुप्तवत्यां सप्तशतीस्तोत्रेण नवार्णस्य संपुटतोक्ता यथाह डामरतन्त्रे "मार्कण्डेयपुराणोक्तं नित्यं चण्डीस्तवं पठन्। पुटितं मूलमन्त्रस्य जपेनाप्नोति वाञ्छितमिति"। पुटितमिति पाठक्रियाविशेषणम्। पुटितत्वं संपुटाकारता। तथा च स्तवो यथा मूलमन्त्रजपस्य संपुटाकारो भवति तथा पठनान्मूलजपस्य यद्वाञ्छितम्फलन्तत् सिध्यतीत्यर्थः। ततस्तथैवर्ष्यादिन्यासपूर्व्वकञ्चरित्रत्रयम्पठित्वा मध्ये स्वसङ्कल्पितसंख्यानुसारेण सहस्रादिसंख्याकं नवार्णञ्जपित्वा पुनश्चण्डीस्तवं पूर्व्ववत्पठेत्। परन्त्वेतदन्ते पुनर्मूलमष्टोत्तरशतमात्रं जप्त्वाऽऽत्मनिवेदनादिकं कुर्यात्। अयं च जपोऽङ्गभूतो न प्रधानसंख्यायामुपयुज्यते इति विशेषः। तदप्युक्तं तत्रैव चरित्रत्रयस्य ऋष्यादीनुक्त्वा "एवं संस्कृत्य ऋष्यादीन्न्यस्यात्वा पूर्व्वोक्तमार्गतः। सार्धस्फूर्तिः पठेच्चण्डीस्तवं सप्तपदाक्षरम्। समाप्तौ तु महालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा षडङ्गकम्। जपेदष्टशतं मूलं देवतायै निवेदयेदित्यादि"। केचित्तु मूलमन्त्रजपेन पुटितं चण्डीस्तवं पठन्ति प्रथमश्लोकं योजयन्तश्चरमश्लोके पुनर्विधानं संख्यामात्रपरमिति मन्यमानाः सप्तशतीस्तोत्रस्यैव मूलेन संपुटीकारो विधीयत इत्यङ्गाङ्गीभाववैपरीत्यमिच्छन्ति। तदयुक्तं "बहुषु तन्त्रेषु नवार्णं प्रकृत्य तत्प्रकरणे सप्तशतीपाठविधानेन नवार्णजपस्य प्राकरणिकत्वेनान्याङ्गत्वायोगात्। तत्र विद्यमानाया अपि स्तोत्रे फलश्रुतेः प्रयाजफलश्रुतेः "वसन्तमेवर्त्तूनामवरुन्धे" इत्यस्या इवार्थविवर्जितार्थकत्वात्। मरीचिकल्पे "रात्रिसूक्तं जपेदादौ मध्ये चण्डीस्तवम्पठेत्। प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति क्रमः। एवं संपुटितं स्तोत्रं पूर्व्वोक्तफलदायकम्" इत्यनेन वैदिकसूक्तद्वयेन संपुटिततायाः सप्तशत्यां विधानाच्च। स च स्तवः मार्कण्डेयपुराणस्य त्रिसप्तत्यध्यायोत्तरं षडशीतितमाध्यायान्तमभिव्याप्तः। "सावर्णिः सूर्य्यतनयः" इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्त्रयोदशभिरध्यायैः परिच्छिन्नः श्लोकसमूहात्मको मालामन्त्रत्वेन प्रसिद्धः। अस्य सप्तशतीत्वव्यवहारस्तु न श्लोकसंख्यया तेषां षट्शतीतोऽपि न्यूनत्वात्। नापि कवचादित्रयरहस्यत्रययोर्मेलनेन, संख्याधिक्यापत्तेः। "जपेत् सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं पुरः" इत्यनेन कवचस्य सप्तशत्याः पृथङ्निर्देशाच्च। तस्मादेकमन्त्रात्मकस्यापि मालामन्त्रस्य होमाङ्गत्वेन संपुटाङ्गत्वेन च सप्तशतधा विभजनात् शतरुद्रियस्येवैकानेकमन्त्रात्मकत्वे विरोधाभावात्तथा व्यवहारोपपत्तिः। एतस्तोत्रमहत्त्वन्तु तन्त्रान्तरे "यथाश्वमेधः क्रतुषु देवानाञ्च यथा हरिः। स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः"। तत्रापि कलावतिप्रशस्तः "कलौ चण्डीविनायकाविति" वचनात्। वाराहीतन्त्रे सर्व्वेषां स्तोत्राणां परशुरामशापसक्त्या तद्विरहितानि कतिचिद्वर्णितानि "भीष्मपर्व्वणि या गीता सा प्रशस्ता कलौ युगे। विष्णोर्नाम

सहस्राख्यं महाभारतमध्यगम् । चण्ड्याः सप्तशतीस्तोत्रं तथा नामसहस्रकम्” इत्यादिना “भार्गवाख्येन रामेण शप्ताव्यव्यापिकारणात्” इत्यन्तेन । यद्यपि तन्त्रान्तरेऽस्यापि स्तोत्रस्य शिवशापः कीलनं चेति सिद्धिनिरोधकावुक्तौ तथापि तत्रैव शापोद्धारोत्कीलनयोः कर्मविशेषयोस्तदङ्गत्वेन सत्कारणविधानात्तदकरणे सिद्धिविरहोक्त्या तदावश्यकत्वपरौ तावर्थवादौ । तत्र शापोद्धारो यथा त्रयोदशप्रथमौ, द्वादशद्वितीयौ, एकादशतृतीयौ, दशमचतुर्थौ, नवमपञ्चमौ, अष्टमषष्ठौ, अध्यायौ पठित्वा सप्तममध्यायं द्विः पठेदित्याकारकः प्रयोगः । उत्कीलनं यथा । आदौ मध्यमचरित्रं पठित्वा ततः प्रथमचरित्रन्ततस्तृतीयचरित्रं पठेदित्याकारकः । “अन्त्याद्यार्कद्विरुद्रत्रिदिगब्ध्यङ्क्ष्विभर्तवः । अश्वोऽश्व इति सर्गाणां शापोद्धारे मनोः क्रमः । उत्कीलने चरित्राणां मध्याद्यान्त्यमिति क्रमः” । अङ्कोनवमः इषुः पञ्चमः इभोऽष्टमः । “ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसीदति” इति विहितं दानप्रतिग्रहनामकमुत्कीलनं तु कीलकाध्यायव्याख्यावसरे विशदीकरिष्यते । एवं सम्प्रदायस्य निर्दोषमुत्तमङ्गलो शीघ्रसिद्धिदमिदमिति सिद्धम् । एतद्वाचनक्रमो वाराहीतन्त्रे “यावन्न पूर्यतेऽध्यायस्तावन्न विरमेत्पठन् । यदि प्रमादादध्याये विरामोभवति प्रिये ! । पुनरध्यायमारभ्य पठेत्सर्वं मुहुर्मुहुः । अनुक्रमात्पठेदेव शिरःकम्पादिकं त्यजेत् । न मानसं पठेत्स्तोत्रं वाचिकन्तु प्रशस्यते । कण्ठतः पाठाभावे तु पुस्तकोपरि वाचयेत्” । तन्त्रान्तरेऽपि तत्र विशेषः “न स्वयं लिखितं स्तोत्रं नाब्राह्मणलिपिम्पठेत् । न च स्वयंकृतं स्तोत्रं तथान्येन च यत्कृतम् । यतः कलौ प्रशंसन्ति ऋषिभिर्भाषितं तु यत्” । यत्तु “आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत्ततः । हस्तसंस्थापनादेव भवेदर्द्धफलं ध्रुवमिति” । तस्य व्यवस्थापि तत्रैव “पुस्तके वाचनं हस्ते सहस्रादधिकं यदि । ततोन्यूनस्य तु भवेद्वाचनं पुस्तकं विना” । सहस्रान्यूनमन्त्रस्य कण्ठे पाठसत्त्वे पुस्तकं विनैव वाचनं, तदभावे आधारे पुस्तकस्थापनेनैव वाचनं सहस्राधिकस्य तु पाठसत्त्वेऽप्याधारस्थापितपुस्तकोपर्येव वाचनमिति वचनार्थः । प्रकृतस्तोत्रस्य सहस्रान्यूनत्वात् “ततः कृताञ्जलिपुटः स्तुवीत चरितैरिमैरिति” वैकृतिकरहस्ये विधानाच्च कण्ठपाठाभावे पुस्तकस्याधारे स्थापनेनैव वाचनम् ।

कण्ठपाठीकृत्य पुस्तकं विनैव तु कृताञ्जलितया पठनमुत्तममिति द्रष्टव्यम् । अत्र सहस्रशब्देन द्वात्रिंशत्स्वरात्मकस्यैकैकानुष्टुप्कल्पनेन तादृशानुष्टुप्छन्दःसहस्रं ज्ञेयमिति स्पष्टम् शक्तिसङ्गमतन्त्रराजे “द्वात्रिंशता स्वरैर्युक्त एकोऽनुष्टुब् निगद्यते । सएव गदितः श्लोक स्तारानेत्रसमुद्भवः” इत्यादिना । तेन गद्यात्मकमालामन्त्रेष्वप्यस्य नियमस्य प्रसरो ज्ञेयः । स्तोत्रपूर्व्वोत्तरभागपाठाभावे नैष्फल्यादिवचनानि शक्तिसङ्गम एव द्रष्टव्यानि ।“ऋष्यादिच्छन्दोदैवतादि पठेत् स्तोत्रे समाहितः । यत्र स्तोत्रे न दृश्येत प्रणवन्यासमाचरेत्”। डामरे “सप्तशत्याश्चरित्रे तु प्रथमे पद्मभूर्मुनिः। छन्दो गायत्रमुदितं महाकाली तु देवता । वाग्बीजं पावकस्तत्त्वं धर्मार्थे विनियोजनम्। मध्यमस्य चरित्रस्य मुनिर्विष्णुरुदाहृत: । उष्णिक्छन्दो महालक्ष्मीर्देवता बीजमद्रिजा । वायुस्तत्त्वं भवेत्तत्र मोक्षार्थे विनियोजनम् । उत्तरस्य चरित्रस्य ऋषिः शङ्कर ईरितः । त्रिष्टुप् छन्दो देवतास्य महापूर्वा सरस्वती । कामोबीजं रविस्तत्त्वं कामार्थे विनियोजनम् । ह्रीं चण्डिकायै व्यस्तेन समस्तेन षडङ्गको । वाग् ऐँ अद्रिजा ह्रीँ कामः क्लीँ इति नवार्णप्रथमबीजत्रयम् ध्यानादिकं नवार्णवत् । अस्य पुरश्चरणस्वरूपं मरीचिकल्पे ‘कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत् कृष्णचतुर्दशीम् । द्वैरुत्तरशताजाप्यं पूर्वसंपुटितन्तु तत् । एवं देवि ! मया प्रोक्तः पौरश्चरणिकः क्रमः । तदन्ते हवनं कुर्यात्प्रतिश्लोकेन पायसम् । रात्रिसूक्तं प्रतिऋचं तथा देव्याश्च सूक्तकम् । हुत्वान्ते प्रजपेत्स्तोत्रमादौ पूजादिकं मुने !” इति । पूर्वाभ्यां पूर्व्वोक्ताभ्यां रात्रिसूक्तदेवीसूक्ताभ्यां संपुटितम् । प्रतिश्लोकेनेति मन्त्रविभागोपलक्षणम् कात्यायन्यादितन्त्रोक्तसप्तशतीविभागस्यैवास्य हवनादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन तेनैव वेद्यपदार्थनिर्णयावश्यम्भावात् “यन्न दुःखेनेत्यादेः स्थलान्तरस्थस्याप्यग्निहोत्रादिविधिशेषत्वेन स्वीकारेण स्वर्गपदार्थनिर्णयस्य वैदिकसंमतत्वात् । होमसंख्या तु स्तोत्रस्य त्रिरावृत्तिरूपेति वृद्धाः । रात्रिसूक्तदेवीसूक्ते च ऋग्वेदशाकलसंहितायां प्रसिद्धे तथेत्यनेन जपे कृप्तक्रमः संपुटाकारो निर्दिश्यते । तच्छब्दस्य पूर्व्वपरामर्शित्वात् । तस्य श्लोकपूरणमात्रार्थत्वे तु द्वाभ्यामपि सूक्ताभ्यां त्रिरावृत्तसप्तशतीहोमोत्तरमेव पठक्रमादुक्तरीत्या होमः । “विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीम्”

इति स्तोत्रान्तिसूक्तम्। "नमो देव्यै महादेव्यै" इति स्तवो देवीसूक्तमिति कश्चित्। तन्न। प्रतिश्लोकेन प्रतिऋचमिति प्रतिनियतनिर्देशविरोधात्। ऋक्सूक्तादिशब्दानां वैदिकमन्त्रेष्वेव रूढ्या प्रसिद्धेः। मत्स्यसूक्तमित्यादिक्वाचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयौगिकत्वेनोपपत्तेः। तेन ऋक्पदस्य श्लोके लक्षणोत्युक्तिरपि साहसमात्रम्। समुद्रमनोध्यानादिविधौ ऋक्सूक्तान्तरपदयोः प्रतिनियतनिर्देशबलादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव प्रकृते श्लोकप्राया एव ऋक्सूक्तव्यवस्थादार्ढ्यस्य कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेः। यदि त्वेवमालोच्यते "विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं यद्ब्रह्मणा पुरा। स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः पुरन्दर!। महिषान्तकरी सूक्तं सर्वसिद्धिप्रदन्तथा। देव्या यथादिकं दिव्यं दृष्टं देवैः महर्षिभिः। देवि! प्रपन्नार्त्तिहरे प्रसीदेत्यादिकं तथा। नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम्। असुघ्न्यास्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः। नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदमिति" विशकलितवेधेषु पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादेतेषां स्तोत्राणामपौरुषेयसिद्धान्तत्वाच्च सूक्तसंव्यवहारो युज्यत एवेति, तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लोकात् पूर्वं ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पाठाच्च त्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः तस्य च योगनिद्रात्मकरात्रिदेवतात्वान्मरीचितन्त्रे रात्रिसूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयम्। परन्तु तत्तन्त्रमनुसरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकाद्धोमदशायां न होतव्यम्। स्तोत्रान्तिमश्लोकस्य द्वेधा विभागोऽपि न कार्य्यः। देवीसूक्तेऽपि त्रेधा विभागोऽङ्गहोमे न विधेयः प्रधानविधिशेषस्याङ्गविधावन्वयेन प्रतिऋचमिति पदे लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यवधेयम्। क्रोडतन्त्रे "प्रत्यावर्त्तनं देवि! त्वश्वमेधेन संमितम्। त्रिरावृत्त्या लभेत्कामान् पञ्चावृत्त्यारिपून् जयेत्"। काम्ये तु प्रयोगे विशेषः। कात्यायनीतन्त्रे "एकावृत्त्यादिपाठानां प्रत्यहं पठतां नृणाम्। सङ्कल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत्। पश्चाद्बलिप्रदानेन फलं प्राप्नोति मानवः"। बलिश्च ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्थयोक्तः कालिकापुराणे विशेषः द्रष्टव्यः। तत्रागतानामपि तत्रैव "कुष्माण्डमिक्षुदण्डञ्च मद्यमासवमेव च। एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा"। छागसमाः पञ्चविंशतिवर्षावधितृप्तिजनकाः "अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम्। तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथेति" तत्रैवोक्तेः। वस्तुतस्तु "न हिंस्या दिति" निषेधस्य संकोचमन्तरेणैव छागसमानतृप्तिसम्भवे छागबलिर्ब्राह्मणैन कार्य एव। एवं मद्यासवे अपि न देये। "वरं प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत्सुरामिति" "ब्राह्मणो मदिरां दत्त्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते" इति च बृहन्नीलतन्त्रवचनात्। अत एव तत्प्रतिनिधिरपि कालिकापुराणे स्मर्य्यते "अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः। नारिकेलजलं कांस्ये, ताम्रे चैवात्सृजन्मधु"। कात्यायनीतन्त्रे "उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तिं पठेन्नरः। ग्रहदोषोपशान्त्यर्थं पञ्चावृत्तं वरानने!। महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तमुदीरयेत्" इत्यादिना फलभेदेन संख्याभेदाननेकानुक्त्वोपसंहृतम् "अथ वा बहुनोक्तेन किमन्येन वरानने!। चण्ड्याः शतावृत्तपाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः" इति। इतोऽप्यधिकाः सहस्रसंख्यादयोऽत्र द्रष्टव्याः। हरगौरीतन्त्रे "श्रीकामः पुत्रकामो वा सृष्टिमार्गक्रमेण तु। जपेच्छक्रादिमारभ्य शुम्भदैत्यवधावधि। आदिमारभ्य प्रजपेत्प्रशान्त्ये वं समापयेत्। शान्त्यादिकामः सर्वत्र स्थितिमार्गक्रमेण तु। सावर्णिः सूर्य्यतनयः सावर्णिर्भविता मनुः। सङ्कटे चान्त्यमारभ्य पश्चादादि समापयेत्"। इत्यादिकस्य कामनाभेदेन पाठवैचित्र्यस्य कतिपयश्लोकमात्रपाठेन तत्तत्प्रयोगवैचित्र्यस्य च विस्तरो डामरादितन्त्रस्थोऽन्यान्तरेभ्य एवावगन्तव्यः। केरलास्तु एकैकस्मिन् दिवसे एकैकं चरितं पठेदिति दिनत्रयेणैकावृत्तिरित्येकः पक्षः। "चन्द्राग्निभूवेदकरेन्दुदस्रसङ्ख्याकानध्यायान् क्रमेण दिनभेदेन पठेदिति सप्तभिर्दिनैरेका वृत्तिरित्यन्यः पक्षः इत्याहुः। अत्र द्वितीयमेव पक्षं पाठोऽयं द्विप्रकारः। इति सप्तार्णवां संटङ्कन्त बहवस्तदनुयायिनोऽनुतिष्ठन्ति कचटतपयशवर्गैरिह भपिण्डान्त्यैरक्षैरङ्काः नेत्रे शून्यं ज्ञेयं तथा स्वरे केवले कथिते" इति प्रसिद्धपरिभाषया पकारयकारककारा एकस्मिन् टपरेफा द्वयो द्विंशद्व्यसृषु संकेतित इति। तत्रमन्तन्त्राणि त एव जानन्ति। सन्त्यपि तानि तन्त्रवचनानि एकदिनैकावृत्त्यशक्तपराणि। अस्ति किं तादृशोऽप्यस्य प्रयोगः कात्यायनीतन्त्रे मन्त्रविभजनान्ते" होमे स्वाहान्तिमा एते पूजायां तु नमोऽन्तिमाः। तर्पणे तर्पया-

स्यन्ता जुहुयाद्बुधैर्मताः” इति वचनात् सप्तशत-ब्राह्मणभोजने प्रतिव्यक्त्येकैकमन्त्रेण काण्डानुसमयेन षोडशोपचाराणां पदार्थानुसमयेन वा पञ्चोपचाराणां वा कर्त्तुमशक्यतया स्वेच्छयाऽध्यायभेदेन वाऽनेकविभागाश्च्येकप्रयोगप्रसक्तौ उक्तवचनैर्विभजननियमो-ऽविधीयत इति। अत्र स्वयं पठितुमसमर्थस्य वा प्रभोर्वा ब्राह्मणद्वाराऽपि प्रयोग इष्टः। तदुक्तं दक्षिणा निर्णयतन्त्रेषु “पञ्चस्वर्णा शतावृत्तेः पञ्चावृत्तेस्तु तन्त्रयम्। पञ्चावृत्तेः स्वर्णमेकं त्रिरावृत्तेस्तदर्धकम्। एकावृत्तौ पादमेकं दद्याद्वा शक्तितो बुधः” इति गुप्तवती। पाठे इतिअथशब्दौ न पाठ्यौ अध्यायान्ते विधानपारिजाते स्थितम्।

नन्दादिशक्तिभेदाच्छामर्थ्यादिबीजभेदाच्च अन्यतोक्ता द्रष्टव्याः। चण्ड्याः होमाङ्गत्वेन संपुटार्थत्वेन च सप्तशतमन्त्रविभागः कात्यायनीतन्त्रे दर्शितः गुप्तवत्यां च तद्वाक्यव्याख्यानपूर्वकं मन्त्रविभागे विशेषं युक्त्या निर्णीय संग्रहश्लोकैर्यथा निर्णीतं तथात्र प्रदर्श्यते। तत्र एकाध्यायात्मक-प्रथमचरितस्य मन्त्रविभागसूचकास्तत्रत्याः श्लोका यथा “मार्कण्डेय उवाचेति मन्त्रः प्राथमिको मतः। सावर्ण्याद्या कृमियराभ्रमान्ताः श्लोकका दश। सोऽचिन्तयत् तदा तत्रे-त्यर्धश्लोकात्मकोमनुः। मत्पूर्वैरित्युपक्रम्य सप्त श्लोका न्तपान्तिमाः। अथ वैश्यः, समाध्याद्याःसंस्थितान्तास्तत-स्त्रयः। किं नु तेषां कथं ते किम् इत्यर्धश्लोककौ मनू। राजोवाच ततोयैस्तैस्त्वित्यर्धश्लोकमन्त्रकौ। मार्कण्डेयस्त-तस्तौ समाधिः श्लोकार्धमन्त्रकौ। वैश्योक्तिरेवमित्याद्या बन्धुप्रान्तास्ततस्त्रयः। तेषां कृते करोमीति द्वावर्द्धश्लोकमन्त्रकौ। कृत्वा तु ताविति श्लोकौ राजोक्तिर्भगवन्निति। दुःखायेति च मन्त्रौ द्वावर्धश्लोकात्मकौ मतौ। ममत्वाद्यारूढतान्ताश्चत्वारोऽथ ऋषेर्वचः। ज्ञानमस्तीत्युपक्रम्य मुक्तयेऽन्तास्ततोदश। सा विद्येति च संसारेत्यप्यर्धश्लोककौ मनू। राजोक्तिर्भगवन् केति श्लोको यत्तदिति द्वयम्। अर्द्धश्लोकात्मकस्त्वृषिर्नित्यैवेति तथापि तत्। द्वावर्धश्लोकमन्त्रौ स्तो देवानां कार्य्यमादितः। तेजसः प्रभुरित्यन्ता श्लोकाः षड् ब्रह्मणोऽथ वाक्। त्वं स्वाहा त्वं स्वधेत्याद्याः श्लोकमन्त्रास्त्रयोदश। प्रबोधं चेति बोधश्चेत्यर्धश्लोकात्मकौ मनू। ऋषिरेवं स्तुतेत्यादि विभक्तं श्लोकपञ्चकम्। तावप्यत्युत्कटान्ताविव्यर्द्धश्लोकमनुद्वयम्। भगवांश्च भवेतां किमन्येनेत्यर्धयुग्मकम्। ऋषिवाक्यं वञ्चिताभ्यामित्येकः श्लोकमन्त्रकः। आवां जहीत्यर्धस्त्वृषिस्तथेति श्लोकयोर्युगम्। इत्यष्टसप्ततिश्लोकैः ७८ रध्यायप्रथमात्मनः। प्रथमस्य चरितस्य सर्व्वे मन्त्राश्चतुःशतम्:१०४। तेष्वाचा द्विताम(?)न्त्राद्दैर्कद्वैकत्रिपञ्चभिः। ऋक्पाद(?)पुत्रभगद्दैशत्र भ्रष्टम्न्द(?)पार्षिभिः। चतुर्दश स्युः श्लोकार्द्धाश्चतुर्विंशतिरीरिताः। अवशिष्टास्तु षट्‌षष्टिःश्लोकमन्त्रा इति स्थितिः”।

अध्यायत्रयात्मकस्य द्वितीयचरितस्य मन्त्रविभागसूचकास्तत्रत्याः संग्रहश्लोका यथा

“ऋषिवागष्टषष्टिः स्युः श्लोकादेवासुरादयः। एवं द्वितीयकेऽध्याये मन्त्रा एकोन सप्ततिः६९। ऋषिर्निहन्यमानाद्याः पञ्चत्रिंशत्तु मन्त्रकाः। देव्युक्तिर्गर्ज्ज गर्ज्जेति श्लोक एक ऋषेर्वचः। पञ्च श्लोका इति चतुश्चत्वारिंशत्४४ तृतीयके। ऋषिः शक्रादयः श्लोकाः षड्विंशति रथर्षिवाक्। श्लोकद्वयमथो देवी श्लोकार्धं व्रियतामिति। देवा उचुस्त्रयः श्लोका भगवत्या कृतादिकाः। इहयेऽस्मत् प्रपन्ना त्वमितत्र्यर्धश्लोककोमनुः। ऋषेर्वैश्चतुःश्लोकीत्यध्याये तु चतुर्थके। मन्त्राद्विचत्वारिंशत्४२ स्त्र्यध्यायत्रितयात्मनः। मध्यमस्य चरित्रस्य पञ्चपञ्चाशदुत्तराः। शतं१५५ मन्त्रा स्तोष देव्या वचसी द्वे ऋषेस्तु षट्। देवनामेकमर्धं द्वे अन्ये श्लोका इति स्थितिः”।

नवाध्यायात्मकस्य तृतीयचरितस्य मन्त्रविभागसूचकाः तत्रत्याः संग्रह श्लोका यथा

“अर्धर्षि वाक्पुराशुम्भेत्यादयः श्लोककास्तु षट्। देवा ऊचुर्नमोदेव्या इत्यादिश्लोकपञ्चकम्। ततःश्लोकैकत्रिंशत्या प्रतिश्लोकं त्रिशस्त्रिशः। विभागादनुषङ्गाभ्यां त्रिपञ्च्याश्रुतयो यथा। महाकाल्याद्यर्थभेदान्नमस्तस्यै इति त्रयः। मन्त्राः पूर्वोत्तरौ शेषौ या देव्यर्धं नमोनमः। तेषामाद्यन्तयोर्योज्यौ प्रतिमन्त्रक्रमेण तौ। तेन पर्य्यवसानं स्यादेकैकोमन्त्र ईदृशः। या देवीत्यर्धमुच्चार्य्य नमस्तस्यै नमोनमः। इत्युच्चरेत् त्रिपादृगायत्र्युष्णिगात्मिका। एते पूर्वोत्तरयोर्भिन्नयोगोत्या एकविंशतिः। भवन्ति विष्णुमायादिभ्रान्त्यन्तपदगर्भिताः। प्रथमा विष्णुमायोक्ता द्वितीया चेतना ततः। बुद्धिर्निद्रा क्षुधा छाया शक्तिस्तृष्णा तथाष्टमी। क्षान्तिर्जातिरथो लज्जा शान्तिः श्रद्धा त्रयोदशी। कान्तिर्लक्ष्मीस्ततोवृत्तिः स्मृतिरूपेण संस्थिता। दया तुष्टिस्ततोमाता भ्रान्तिरित्येकविंशतिः। स्वस्थानदृष्ट्या त्रिः प्रोक्ता त्रिपञ्चाशन्मनवः स्मृताः। इन्द्रियाणामितिश्लोक एकमन्त्रस्तदुत्तरः। चिति-

रूपेण येत्येष प्राग्वत् मन्त्रत्रयात्मकः । स्तुता सुरैरिति श्लोकाष्टधिरेवं स्तवादिकाः । श्लोकाः सप्तदशाथर्षिर्निशम्येति मनुत्रयम् । दूतोक्तिर्देवि ! दैत्येति नवश्लोका ऋषेर्वचः । इत्युक्ता सा तदेत्येकः श्लोको देवीवचस्ततः । सत्यमुक्तमिति श्लोकचतुष्कमथ दूतवाक् । अवलिप्तेति चत्वारः श्लोका देव्यास्ततोवचः । एवमेतदिति द्वाविंत्येकोनविंशदुत्तरम् । शतं १२९ मन्त्राः पञ्चमे षट्सप्तति७६ श्लोकमण्डिते । अथर्षिरित्याकर्ण्येति चतुःश्लोकी ऋषेर्वचः । तेनाज्ञप्तइति श्लोकत्रयं देवीवचस्ततः । दैत्येश्वरेणत्येकोऽथ ऋषिरित्युक्त इत्यमी । द्वादशेति मताः षष्ठे चतुर्विंशतिमन्त्रकाः२४ । अथर्षिवाक् मयाज्ञप्ता इत्याद्यास्त्वष्टाढ्यविंशतिः २१ । ऋषिस्तावित्युभावित्थं सप्तमे सप्तविंशतिः२७ । अथर्षिवाणी चण्डे चेत्यारभ्याभिजघान तम् । इत्यन्तः पञ्च पञ्चाशच्छ्लोकामन्त्रास्ततःपरम् । सुखेन काली जग्टहे इत्यर्धश्लोकमन्त्रकः । ततोऽसाविति षट् श्लोकास्त्रिषष्ट्येत्यमष्टमे६२ । राजा विचित्रमित्यादि श्लोकद्वयमथो ऋषिः । चकार कोपमित्याद्याः सप्तविंशदुदीरिताः । इत्येकचत्वारिंशत्४१स्युर्नवमाध्यायमन्त्रकाः । ऋषिर्निशुम्भं निहतमिति द्वावम्बिकावचः । एकैवेति द्वयं देवी तत एकोऽहमित्यृषिः । ततः प्रवद्वृते युद्धमिति श्लोकास्त्रयोदश । तत्रापि सा निराधारेत्यर्धश्लोकात्मकोमनुः । नियुद्धं खे तदा दैत्य इत्याद्या मनवोनव । इत्येवं दशमेऽध्याये द्वात्रिंशन् मनवोमताः३२ । ऋषेर्देव्याहते तत्रेत्याद्यास्त्रिंशच्चतुर्युताः३४ । देवीवाग् वरदेत्योका देवाः सर्वेति चैककः । देवी वैवस्वतेत्यष्टावथ शाकम्भरी मनुः । अर्धश्लोकात्मकः पश्चाच्छ्लोकास्तत्रैव चेति षट् । एवमेकादशे मन्त्राः पञ्चपञ्चाशदीरिताः५५ । देवीवागेभिरित्याद्याः श्लोका अष्टादशोदिताः । सर्वं ममैतदित्यर्धं पश्चाद्याः श्लोकका दश । ऋषेर्वचनमित्युक्तेत्याद्याः श्लोकास्तत्त्रयः । निशुम्भे चेत्यर्धमनुरेवं भगवतीति षट् । इत्येकचत्वारिंशत्४१स्युर्द्वादशाध्यायमन्त्रकाः । ऋषिरेतत इत्यर्धश्लोको मन्त्रस्ततस्त्रयः । एवंप्रभावा सेत्याद्या मार्कण्डेय उवाच ह । इति तस्येति षट् श्लोकादेवी यदिति चैककः । मार्कण्डेय उवाचाथ ततो वव्रे मनुद्वयम् । देव्युवाच ततः स्वल्पैरहोभिरिति षण्मताः । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रा मार्कण्डेयवचस्ततः । इति दत्त्वा तयोरेवं देव्याश्वरमिति द्वयम् । हिरण्यकशिपन्यायादाहृत्तं स्यान्नतुष्टयम् । इत्येवमेकोनत्रिंशन्२९मनवःस्युः त्रयोदश । अत्रापरे मधाचींनि कैश्चिदेकादशाभ्यधुः । न तत् कात्यायनीतन्त्रजल्पितं किन्तु कल्पितम् । इत्युत्तरचरित्रेऽस्मिन्नध्यायत्रिघनाऽ९ त्मनि । सम्भूय मन्त्रसंख्यैकचत्वारिंशच्चतुःशतो४४१ । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रास्तेषु द्वादश कीर्त्तिताः । त्रिपादू मन्त्रास्तु षट्षष्टिर्द्वौ श्लोकौ पुनरुक्तकौ । श्लोका अपुनरुक्तास्तु त्रिशती सप्तविंशतिः ३२७ । राजोक्तौ देवदूतोक्तौ द्वे द्वे देव्युक्तयो दश । मार्कण्डेयोक्तयस्त्रिस्त्र ऋषिवाक्यानि षोड़श । इत्युवाचाङ्किता मन्त्राश्चतुर्स्त्रिंशदिति ३४ स्थितिः । अथ सर्वे मिलितास्तदध्यायेषु त्रयोदशसु । पञ्च शतानि श्लोका अष्टसप्ततियुतानि५७८ । तेष्वन्त्यौ श्लोकौ द्विगुणौ भवतस्त्रेधा द्वाविंशतिर्भागः । एकोनविंशतेश्च द्वेधा ते पञ्चषष्टिरतिरिक्ताः । ब्रह्मा भगवान्दृ्तोवैशग्रो देवान्टपो मकण्डुसुतः । देव्यृषयश्चैकैकद्विद्वित्रिचतुःशरार्कऋचमिताः । इति सप्ताधिकपञ्चाशदुवाच पदाङ्किता अमी अधिकाः । द्वाविंशतिशतमेषां श्लोकैर्योगेन मन्त्रसप्तशती । इति विभजनमुदित प्रतिमन्त्रं कात्यायनीतन्त्रे । तस्मादेतत् प्रकृतिकमपूर्णमन्यत्तु यामलप्रभृति । एकमन्त्रस्त्रिपान्मन्त्रः पुनरुक्तोऽर्धमन्त्रकः । उवाचाङ्कितइत्येवं मन्त्रः प्रोक्तोऽत्र पञ्चधा । मन्त्रपिण्डः श्लोकपिण्डो ऽध्यायपिण्ड इति त्रिधा ।” गुप्तवती

नागोजीभट्टकृतविभागस्त्वन्यादृशः विस्तरभयान्नोक्तः उभयोश्च युक्तायुक्तत्वमुभयग्रन्थदर्शनेन सुधीभिर्विचिन्त्यम् ।

तदयं संक्षेपः ।

अध्यायः	श्लोकः	श्लोकात्मा	अर्द्धश्लोकात्मा	त्रिपाद्	उवाचाङ्कितः	मन्त्रः
१च०	१ ७८	६६	२४	०	१४	१०४
२	६८	६८	०	०	१	६९
३	४१	४१	०	०	३	४४
४	३६	३५	२	०	५	४२
२च०२	१४५	१४४	२	०	९	१५५
५	७६	५४	०	६६	९	१२९
६	२०	२०	०	०	४	२४
७	२५	२५	०	०	२	२७
८	६१॥	६१	१	०	१	६३

अध्यायः	श्लोकः	श्लोकात्मा	अर्द्धश्लोकात्मा	त्रिपाद्	उवाचाङ्कितः	मन्त्र
९	३९	३९	०	०	२	४१
१०	२७॥	२७	१	०	४	३२
११	५०॥	५०	१	०	४	५५
१२	३८	३७	२	०	२	४१
१३	१७॥	१४	७	०	६	पुनरुक्त१२९
उच० ९	२५५	२२७	१२	६६	२४	पुनरुक्त२४४१
समष्टिः १३	५७८	५३७	३८	६६	५७	पुनरुक्त२ ७००

अथ रहस्यत्रयं मार्कण्डेय पु० प्राधानिकादिरहस्ये "राजोवाच। भगवन्नवतारा मे चण्डिकायास्त्वयोदिताः। एतेषां प्रकृतिं ब्रह्मन्! प्रधानं वक्तुमर्हसि। आराध्यं यन्मया देव्याः स्वरूपं येन च द्विज!। विधिना! ब्रूहि सकलं यथावत् प्रणतस्य मे। ऋषिरु० "इदं रहस्यं परममनाख्येयं प्रचक्षते। भक्तोऽसीति न मे किञ्चित्तवावाच्यं नराधिप!। सर्व्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी। लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता। मातुलिङ्गं गदां खेटं पानपात्रं च बिभ्रती। नागं लिङ्गं च योनिञ्च बिभ्रती नृप मूर्द्धनि। तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनभूषणा। शून्यं तदखिलं स्वेन पूरयामास तेजसा। शून्यं तदखिलं लोकं विलोक्य परमेश्वरी। बभार रूपमपरन्तमसा केवलेन हि। सा भिन्नाञ्जनसंकाशा दंष्ट्राञ्चितवरानना। विशाललोचना नारी बभूव तनुमध्यमा। खड्गपात्रशिरःखेटैरलङ्कृतचतुर्भुजा। कबन्धहारं शिरसा बिभ्राणा हि शिरःस्रजम्। ताञ्चोवाच महालक्ष्मीस्तामसीं प्रमदोत्तमाम्। ददामि तव नामानि यानि कर्म्माणि तानि ते। महामाया महाकाली महामारी क्षुधा तृषा। निद्रा तृष्णा चैकवीरा कालरात्रिर्दुरत्यया। इमानि तव नामानि प्रतिपाद्यानि कर्म्मभिः। एभिः कर्म्माणि ते ज्ञात्वा योऽधीते सोऽश्नुते सुखम्। तामित्युक्त्वा महालक्ष्मीः स्वरूपमपरं नृप। सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गुणेनेन्दुप्रभं दधौ। अक्षमालाङ्कुशधरा वीणापुस्तकधारिणी। सा बभूव वरा नारी नामान्यस्यै च सा ददौ। महाविद्या महावाणी भारती वाक् सरस्वती। आर्य्या ब्राह्मी कामधेनुर्वेदगर्भा सुरेश्वरी। अथोवाच महालक्ष्मीर्महाकालीं सरस्वतीम्। युवां जनयतान्देव्यौ मिथुने स्वानुरूपतः। इत्युक्त्वा ते महालक्ष्मीः ससर्ज मिथुनं स्वयम्। हिरण्यगर्भौ रुचिरौ स्त्रीपुंसौ कमलासनौ। ब्रह्मन्विधे विरिञ्चेति धातरित्याह तं नरम्। श्रीः पद्मे कमले लक्ष्मीत्याह माता स्त्रियञ्च ताम्। महाकाली भारती च मिथुने सृजतः स्म ह। एतयोरपि रूपाणि नामानि च वदामि ते। नीलकण्ठं रक्तबाहुं श्वेताङ्गं चन्द्रशेखरम्। जनयामास पुरुषं महाकाली सितां स्त्रियम्। स रुद्रः शङ्करः स्थाणुः कपर्द्दी च त्रिलोचनः। त्रयी विद्या कामधेनुः सा स्त्री भाषाक्षरा स्वरा। सरस्वती स्त्रियङ्गौरीं कृष्णं च पुरुषं नृपः। जनयामास नामानि तयोरपि वदामि ते। विष्णुः कृष्णो हृषीकेशो वासुदेवो जनार्द्दनः। उमा गौरी सती चण्डी सुन्दरी सुभगा शिवा। एवं युवतयः सद्यः पुरुषत्वं प्रपेदिरे। चक्षुष्मन्तोऽनुपश्यन्ति नेतरेऽतद्विदो जनाः। ब्रह्मणे प्रददौ पत्नीं महालक्ष्मीर्नृप त्रयीम्। रुद्राय गौरीं वरदां वासुदेवाय च श्रियम्। स्वरया सह सम्भूय विरिञ्चोऽण्डमजीजनत्। बिभेद भगवान् रुद्रस्तद्गौर्य्या सह वीर्य्यवान्। अण्डमध्ये प्रधानादि कार्य्यजातमभून्नृप!। महाभूतात्मकं सर्व्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्। पुपोष पालयामास तं लक्ष्म्या सह केशवः। महालक्ष्मीरेवमजा राजन्! सर्व्वेश्वरेश्वरी। निराकारा च साकारा सैव नानाभिधानभृत्। नामान्तरैर्निरूप्यैषा नाम्ना नान्येन केनचित्" १४अ०।

"ऋषिरुवाच। त्रिगुणा तामसी देवी सात्त्विकी या त्रिधोदिता। सा शर्व्वा चण्डिका दुर्गा भद्रा भगवतीर्य्यते। योगनिद्रा हरेरुक्ता महाकाली तमोगुणा। मधुकैटभनाशार्थं यान्तुष्टावाम्बुजासनः। दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा। विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया। स्फुरद्दशनदंष्ट्राढ्या भीमरूपापि भूमिप!। रूपसौभाग्यकान्तीनां सा प्रतिष्ठा महाश्रियाम्। खड्गबाणगदाशूलचक्रशङ्खभुशुण्डिभृत्। परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ। एषा सा वैष्णवी माया महाकाली दुरत्यया। आराधिता वशीकुर्य्यात्पूजाकर्त्तुश्चराचरम्। सर्व्वदेवशरीरेभ्यो याऽऽविर्भूताऽमितप्रभा। त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्महिषमर्द्दिनी। श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला। रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुरुन्मदा। सुचित्रजघना चित्रमाल्याम्बरविभूषणा। चित्रानुलेपना कान्तिरूपसौभाग्यशालिनी। अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा सती। आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकर-

क्रमात् । अक्षमाला च कमलं वाणोऽसिः कुलिशङ्गदा । चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः । शक्तिर्दण्डश्चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुः । अलङ्कृतभुजामेभिरायुधैः कमलासनाम् । सर्व्वदेवमयीमीशां महालक्ष्मीमिमां नृप ! । पूजयेत्सर्व्वदेवानां सलोकानां प्रभुर्भवेत् । गौरीदेहात्समुद्भूता या सत्त्वैकगुणाश्रया । साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिबर्हिणी । दधौ चाष्टभुजा वाणमुषले शूलचक्रभृत् । शङ्खं घण्टां लाङ्गलञ्च कार्म्मुकं वसुधाधिप ! । एषा संपूजिता भक्त्या सर्व्वज्ञत्वं प्रयच्छति । निशुम्भमथिनी देवी शुम्भासुरनिबर्हिणी । इत्युक्तानि स्वरूपाणि मूर्त्तीनान्तव पार्थिव ! स्वरूपाणि जगन्मातुः, पृथगर्च्चां निशामय । महालक्ष्मीर्यदा पूज्या महाकाली सरस्वती । दक्षिणोत्तरयोः पूज्ये पृष्ठतो मिथुनत्रयम् । विरिञ्चिः स्वरया मध्ये रुद्रो गौर्य्या च दक्षिणे । वामे लक्ष्म्या हृषीकेश इत्येवन्देवतात्रयम् । अष्टादशभुजा मध्ये वामे चास्या दशानना । दक्षिणेऽष्टभुजा लक्ष्मीर्महती तां समर्च्चयेत् ! अष्टादशभुजा चैषा यदा पूज्या नराधिप ! । दशानना चाष्टभुजा दक्षिणोत्तरयोस्तदा । कालमृत्यू च संपूज्यौ सर्व्वारिष्टप्रशान्तये । यदा चाष्टभुजा पूज्या शुम्भासुरनिबर्हिणी । नवास्याः शक्तयः पूज्यास्तदा रुद्रविनायकौ । नमो देव्या इति स्तोत्रैर्महालक्ष्मीं समर्च्चयेत् । अवतारत्रयार्च्चायां स्तोत्रमन्त्रास्तदाश्रयाः । अष्टादशभुजा चैषा पूज्या महिषमर्द्दिनी । महालक्ष्मीर्महाकाली महती च सरस्वती । ईश्वरी पुण्यपापानां सर्व्वलोकमहेश्वरी । महिषान्तकरी येन पूजितासौ जगत्प्रभुः । पूजयेज्जगतां धात्रीं चण्डिकाम्भक्तवत्सलाम् । अर्घ्यादिभिरलङ्कारैर्गन्धपुष्पैस्तथोत्तमैः । धूपैर्द्दीपैः सनैवेद्यैः नानाभक्ष्यसमन्वितैः । रुधिराक्तेन बलिना मांसेन सुरया नृप ! ! सुरभिणा स्नानीयेन चन्दनेन सुगन्धिना । सकर्पूरैश्च ताम्बूलैर्भक्तिभावसमन्वितैः । वामभागेऽग्रतो देव्याः छिन्नशीर्षं महासुरम् । पूजयेन्महिषं येन गतं सायुज्यमीशया । दक्षिणे पुरतः सिंहमत्युग्रं धर्म्ममीश्वरम् । ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा स्तुवीत चरितैस्त्रिभिः । एकेन वा मध्यमेन नैकेनेतरयोरिह । चरितार्द्धञ्च न जपेज्जपन् छिद्रमवाप्नुयात् । स्तोत्रमन्त्रैः स्तुवीतेमां यदि वा जगदम्बिकाम् । प्रदक्षिणनमस्कारं कृत्वा मूर्द्ध्नि कृताञ्जलिः । क्षमापयेज्जगद्धात्रीं मुहुर्म्मुहुरतन्द्रितः । प्रतिश्लोकञ्च जुहुयात्पायसं तिलसर्पिषा । जुहुयात्स्तोत्रमन्त्रैर्वा चण्डिकायै शुभं हविः । नमोनमः पदैर्देवीं पूजयेत् सुसमाहितः । प्रयतः प्राञ्जलिः प्रह्वः प्राणानारोप्य चात्मनि । सुचिरम्भावयेदीशां चण्डिकान्तन्मयो भवेत् । एवं यः पूजयेद्भक्त्या प्रत्यहं परमेश्वरीम् । भुक्त्वा भोगान्यथाकामं देवीसायुज्यमाप्नुयात् । यो न पूजयते नित्यं चण्डिकां भक्तवत्सलाम् । भस्मीकृत्यास्य पुण्यानि निर्द्दहेत्परमेश्वरी । तस्मात्पूजय भूपाल ! सर्व्वलोकमहेश्वरीम् । यथोक्तेन विधानेन चण्डिकां सुखमाप्स्यसि” १५ अ० ।

“ऋषिरुवाच । नन्दा१ भगवती नाम या भविष्यति नन्दजा । संस्तुता पूजिता ध्याता वशीकुर्य्याज्जगत्त्रयम् । कनकोत्तमकान्तिः सा सुकान्तिकनकाम्बरा । देवी कनकदामाढ्या कनकोत्तमभूषणा । कमलाङ्कुशपाशाब्जैरलङ्कृतचतुर्भुजा । इन्दिरा कमला लक्ष्मीः सा श्रीरुक्माम्बुजासना १ । या रक्तदन्तिका२ नाम देवी प्रोक्ता मयानघ । तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि शृणु सर्व्वभयापहम् । रक्ताम्बरा रक्तवर्णा रक्तसर्व्वाङ्गभूषणा । रक्तायुधा रक्तनेत्रा रक्तकेशाऽतिभीषणा । रक्ततीक्ष्णनखा रक्तदशना रक्तदन्तिका । पतिं नारीवानुरक्ता देवी भक्तं भजेज्जनम् । वसुधेव विशाला सा सुमेरुयुगलस्तनी । दीर्घौ लम्बावतिस्थूलौ तावतीव मनोहरौ । कर्कशावतिकान्तौ तौ सर्व्वानन्दपयोनिधी । भक्तान् सम्पाययेद्देवी सर्व्वकामदुघौ स्तनौ । खड्गपात्रं च मुषलं लाङ्गलञ्च बिभर्त्ति सा । आख्याता रक्तचामुण्डा देवी योगेश्वरीति सा । अनया व्याप्तमखिलं जगत्स्थावरजङ्गमम् । इमां यः पूजयेद्भक्त्या स व्याप्नोति चराचरम् । अधीते य इमं नित्यं रक्तदन्तीवपुःस्तवम् । तं सा परिचरेद्देवी पतिम्प्रियमिवाङ्गना२ । शाकम्भरी३ नीलवर्णा नीलोत्पलविभूषणा । गम्भीरनाभिस्त्रिवलीविभूषिततनूदरी । सुकर्कशसमोत्तुङ्गवृत्तपीनघनस्तनी । मुष्टौ शिलीमुखैः पूर्णं कमलं कमलालया । पुष्पपल्लवमूलादिफलाढ्यं शाकसञ्चयम् । काम्यानन्तरसैर्युक्तं क्षुत्तृण्मृत्युजरापहम् । कार्म्मुकञ्च स्फुरत्कान्तिर्बिभर्त्ति परमेश्वरी । शाकम्भरी शताक्षी स्यात्सैव दुर्गा४ प्रकीर्त्तिता । शाकम्भरीं स्तुवन्ध्यायन् जपन् संपूजयन्नमन् । अक्षय्यमश्नुते शीघ्रमन्नपानादि सर्व्वशः । भीमाऽपि५ नीलवर्णा सा दंष्ट्रादशनभासुरा ।

विशाललोचना नारी वृत्तपीनघनस्तनी । चन्द्रहासं च डमरुं शरं पात्रञ्च बिभ्रती । एकवीरा कालरात्रिः सैवोक्ता कामदा स्तुता५ । तेजोमण्डलदुर्द्धर्षा भ्रामरी६ चित्रकान्तिभृत् । चित्रभ्रमरपाणिः सा महामारीति गीयते६ । इत्येतामूर्त्तयोदेव्या व्याख्याता वसुधाधिप ! । जगन्मातुश्चण्डिकायाः कीर्त्तिताः कामधेनवः। इदं रहस्यं परमं न वाच्यं कस्यचित्त्वया । व्याख्यानं दिव्यमूर्त्तीनामधीष्वावहितः स्वयम् । देव्याध्यानं मया प्रोक्तं गुह्याद्गुह्यतरम्महत् । तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वकामफलप्रदम् । १६अ० ।

शतचण्डीविधानं मन्त्रमहोदधौ १८ तरङ्गे नवार्णप्रयोगानन्तरं प्रतिपादितं यथा

"शतचण्डीविधानन्तु प्रवक्ष्ये प्रीतये नृणाम् । नृपोपद्रवआपन्ने दुर्भिक्षे भूमिकम्पने । अतिवृष्टावनावृष्टौ परचक्रभये क्षये । सर्व्वे विघ्ना विनश्यन्ति शतचण्डीविधौ कृते । रोगाणां वैरिणां नाशो धनपुत्त्रसमृद्धयः । शङ्करस्य भवान्या वा प्रासादनिकटे शुभम् । मण्डपं द्वारवेद्याढ्यं कुर्य्यात् सध्वजतोरणम् । तत्र कुण्डं प्रकुर्व्वीत प्रतीच्यां मध्यतोऽपि वा । स्नात्वा नित्यकृतिं कृत्वा वृणुयाद्दश वाडवान् । जितेन्द्रियान् सदाचारान् कुलीनान् सत्यवादिनः । व्युत्पन्नांश्चण्डिकापाठरतांश्चाद्ययावतः । मधुपर्कविधानेन वस्त्रस्वर्णादिदानतः । जपार्थमासनं मालां दद्यात्तेभ्योऽपि भोजनम् । ते हविष्याशनमश्नन्तो मन्त्रार्थगतमानसाः । भूमौ शयानाः प्रत्येकं जपेयुश्चण्डिकास्तवम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तं दशकृत्वः सचेतसः । नवार्णं चण्डिकामन्त्रं जपेयुश्चाऽयुतं पृथक् । यजमानः पूजयेच्च कन्यानां नवकं शुभम् । द्विवर्षाद्यादशाब्दान्ताः कुमारीः परिपूजयेत् । नाधिकाङ्गीं न हीनाङ्गीं कुष्ठिनीञ्च व्रणाङ्किताम् । अन्धां काणां केकराक्षीं कुरूपां रोमयुक्तनुम् । दासीजातां रोगयुक्तां दुष्टां कन्यां न पूजयेत् । विप्रां सर्व्वेष्टसंसिद्ध्यै यशसे क्षत्त्रियोद्भवाम् । वैश्यजां धनलाभाय पुत्राप्त्यै शूद्रजां यजेत् । द्विवर्षा सा कुमार्य्युक्ता त्रिमूर्त्तिर्हायनत्रिका । चतुरब्दा तु कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी । षडब्दा कालिका प्रोक्ता चण्डिका सप्तहायनी । अष्टवर्षा शाम्भवी स्याद्दुर्गा च नवहायनी । सुभद्रा दशवर्षोक्ता ता मन्त्रैः परिपूजयेत् । एकाब्दायाः प्रीत्यभावो रुद्राब्दा तु विवर्जिता । तासामावाहने मन्त्रः प्रोच्यते शङ्करोदितः । मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् । नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् । कुमारिकादिकन्यानां पूजामन्त्रान् ब्रुवेऽधुना । जगत्पूज्ये ! जगद्वन्द्ये ! सर्व्वदेवस्वरूपिणि । पूजां गृहाण कौमारि !१ जगन्मातर्नमोऽस्तु ते । त्रिपुरां२ त्रिपुराधारां त्रिवर्गज्ञानरूपिणीम् । त्रैलोक्यवन्दितां देवीं त्रिमूर्त्तिं पूजयाम्यहम् । कालात्मिकां कलातीतां कारुण्यहृदयां शिवाम् । कल्याणजननीं देवीं कल्याणीं३ पूजयाम्यहम् । अणिमादिगुणाधारामकाराद्यक्षरात्मिकाम् । अनन्तशक्तिकां लक्ष्मीं रोहिणीं४ पूजयाम्यहम् । कामचारां शुभां कान्तां कालचक्रस्वरूपिणीम् । कामदां करुणोदारां कालिकां५ पूजयाम्यहम् । चण्डवीरां चण्डमायां चण्डमुण्डप्रभञ्जिनीम् । पूजयामि महादेवीं चण्डिकां६ चण्डविक्रमाम् । सदानन्दकरीं शान्तां सर्व्वदेवनमस्कृताम् । सर्व्वभूतात्मिकां देवीं शाम्भवीं७ पूजयाम्यहम् । दुर्गमे दुस्तरे कार्य्ये भवार्णवविनाशिनीम् । पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां८ दुर्गार्त्तिनाशिनीम् । सुन्दरीं स्वर्णवर्णाभां सुखसौभाग्यदायिनीम् । सुभद्रजननीं देवीं सुभद्रां९ पूजयाम्यहम् । एतैर्मन्त्रैः पुराणोक्तैस्तां तां कन्यां प्रपूजयेत् । गन्धैः पुष्पैर्भक्ष्यभोज्यैर्वस्त्रैराभरणैरपि । वेद्यां विरचिते रम्ये सर्व्वतोभद्रमण्डले । घटं संस्थाप्य विधिवत्तत्रावाह्यार्च्चयेच्छ्रियाम् । तदग्रे कन्यकाश्चापि पूजयेद्ब्राह्मणानपि । उपचारैस्तु विविधैः पूर्व्वोक्तावरणान्यपि । एवं चतुर्द्दिनं कृत्वा पञ्चमे होममाचरेत् । पायसान्नैस्त्रिमध्वक्तैर्द्राक्षारम्भाफलैरपि । मातुलाङ्गैरिक्षुखण्डैर्नारिकेलैः गुडैस्तिलैः । जातिफलैराम्रफलैरन्यैर्मधुरवस्तुभिः । सप्तशत्या दशावृत्त्या प्रतिश्लोकं हुतञ्चरेत् । अयुतञ्च नवार्णेन स्थापितेऽग्नौ विधानतः । कृत्वाऽऽवरणदेवानां होमं तन्नाममन्त्रतः । कृत्वा पूर्णाहुतिं सम्यग्देवमग्निं विसृज्य च । अभिषिञ्चेच्च यष्टारं द्विजौघः कलसोदकैः । निष्कं सुवर्णमथ वा प्रत्येकं दक्षिणां दिशेत् । भोजयेच्च शतं विप्रान् भक्ष्यभोज्यैः पृथग्विधैः । तेभ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा गृह्णीयादाशिषस्ततः । एवं कृते जगद्वश्यं सर्व्वे नश्यन्त्युपद्रवाः । राज्यं धनं यशः पुत्रानिष्टमन्यं लभेत सः" ।

सहस्रचण्डीविधानं तत्रैव १८ तरङ्गे

"एतद्दशगुणं कुर्य्याच्चण्डीसाहस्रिकं विधिम् । विद्यावतः सदाचारान् ब्राह्मणान् वृणुयाच्छतम् । प्रत्येकं चण्डिकापाठान् विदध्युस्ते दिशा१० मितान् । अयुतं प्रजपेयुस्ते प्रत्येकं च नवार्णकम् । पूर्व्वोक्ताः कन्यकाः पूज्याः पूर्व्वमन्त्रैः शतं शुभाः । दशाहमेवं संपाद्य होमं कुर्य्युः प्रयत्नतः । सप्तशत्याः शताहुत्या प्रतिश्लोकं विधानतः । लक्षसंख्यं नवार्णेन पूर्व्वोक्तैर्द्रव्यसञ्चयैः । होतृभ्यो दक्षिणान्दत्त्वा पूर्व्वोक्तान् भोजयेद्द्विजान् । सहस्रसंमितान् साधून् देव्याराधनतत्परान् । एवं सहस्रसंख्याके कृते चण्डीविधौ नृणाम् । सिध्यत्यभीप्सितं सर्व्वं दुःखौघश्च विनश्यति । मारीदुर्भिक्षरोगाद्या नश्यन्ति व्यसनोच्चयाः । नेमं विधिं वदेद्दुष्टे खले चौरे गुरुद्रुहि । साधौ जितेन्द्रिये दान्ते वदेद्विधिमिमं परम् । एवं सा चण्डिका तुष्टा वक्तॄन् श्रोतॄंश्च रक्षति" ।

चण्डीनवाक्षरविधानं तत्रैव १८तरङ्गे

"अथोनवाक्षरमन्त्रं वक्ष्ये चण्डीप्रसत्तये । वाङ्माया मदनो दीर्घलक्ष्मीस्तन्द्रा श्रुतीन्दुयुक् । डायै सदृक् जलं कूर्म्मद्वयं झिण्टीशसंयुतम् । (ऐँ ह्रीँ क्लीँ चामुण्डायै विच्चे) नवाक्षरोऽस्य ऋषयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । छन्दांस्युक्तानि मुनिभिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभः । देव्यः प्रोक्ता महापूर्व्वा काली लक्ष्मीः सरस्वती । नन्दाशाकम्भरीभीमाः शक्तयोऽस्य मनोः स्मृताः । स्याद्रक्तदन्तिकादुर्गाभ्रामर्य्यो बीजसञ्चयः । अग्निवायुभगास्तत्त्वम्फलं वेदत्रयोदितम् । सर्व्वाभीष्टप्रसिद्ध्यर्थं विनियोग उदाहृतः । ऋषिच्छन्दोदैवतानि शिरोमुखहृदि न्यसेत् । शक्तिबीजानि स्तनयोस्तत्त्वानि हृदये पुनः । एकैकेनैव चैकेन चतुर्भिर्युगलेन च । समस्तेन च मन्त्रेण कुर्य्यादङ्गानि षट् सुधीः । तत एकादश न्यासान् कुर्व्वीतेष्टफलप्रदान् । प्रथमो मातृकान्यासः कार्य्यः पूर्व्वोक्तमार्गतः । कृतेन येन देवस्य सारूप्यं याति मानवः । अथ द्वितीयं कुर्व्वीत न्यासं सारस्वताभिधम् । बीजत्रयन्तु मन्त्राद्यं तारादि हृदयान्तिकम् । क्रमादङ्गुलिषु न्यस्येत् कनिष्ठाद्यासु पञ्चसु । करयोर्मध्यतः पृष्ठे मणिबन्धे च कूर्परे । हृदयादिषडङ्गेषु विन्यसेज्जातिसंयुतम् । अस्मिन् सारस्वते न्यासे कृते जाड्यं विनश्यति । ततस्तृतीयं कुर्व्वीत न्यासं मातृगणान्वितम् । मायाबीजादिका ब्राह्मी पूर्व्वतः पातु मां सदा । माहेश्वरी तथाग्नेय्यां कौमारी दक्षिणेऽवतु । वैष्णवी पातु नैरृत्ये वाराही पश्चिमेऽवतु । इन्द्राणी वायुकोणे च चामुण्डा चोत्तरेऽवतु । ऐशाने तु महालक्ष्मीरूर्द्ध्वं व्योमेश्वरी तथा । सप्तद्वीपेश्वरी भूमौ रक्षेन्नागेश्वरी तले । तृतीयेऽस्मिन् कृते न्यासे त्रैलोक्यविजयी भवेत् । न्यासं चतुर्थं कुर्व्वीत नन्दजादिसमन्वितम् । नन्दजा पातु पूर्व्वाङ्गं कमलाङ्कुशमण्डिता । खड्गपात्रकरा पातु दक्षिणे रक्तदन्तिका । पृष्ठे शाकम्भरी पातु पुष्पपल्लवसंयुता । धनुर्व्वाणकरा दुर्गा वामे पातु सदैव माम् । शिरःपात्रकरा भीमा मस्तकाच्चरणावधि । पादादि मस्तकं यावद्भ्रामरी चित्रकान्तिभृत् । तुर्य्यं न्यासं नरः कुर्व्वन् जरामृत्यू व्यपोहति । अथ कुर्व्वीत ब्रह्माद्यं न्यासं पञ्चममुत्तमम् । पादादिनाभिपर्य्यन्तं ब्रह्मा पातु सनातनः । नाभेर्विशुद्धिपर्य्यन्तं पातु नित्यं जनार्द्दनः । विशुद्धेर्ब्रह्मरन्ध्रान्तं पातु रुद्रस्त्रिलोचनः । हंसः पातु पदद्वन्द्वं वैनतेयः करद्वयम् । चक्षुषी वृषभः पातु सर्व्वाङ्गाणि गजाननः । परापरौ देहभागौ पात्वानन्दमयो हरिः । कृतेऽस्मिन् पञ्चमे न्यासे सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् । षष्ठं न्यासं ततः कुर्य्यान्महालक्ष्म्यादिसंयुतम् । मध्यं पातु महालक्ष्मीरष्टादशभुजान्विता । ऊर्द्ध्वं सरस्वती पातु भुजैरष्टाभिरूर्ज्जिता । अधः पातु महाकाली दशबाहुसमन्विता । सिंहो हस्तद्वयं पातु मम हंसोऽक्षियुग्मकम् । महिषं दिव्यमारूढो यमः पातु पदद्वयम् । महेशश्चण्डिकायुक्तः सर्व्वाङ्गाणि ममावतु । षष्ठेऽस्मिन् विहिते न्यासे सद्गतिं प्राप्नुयान्नरः । मूलाक्षरन्यासरूपं न्यासं कुर्व्वीत सप्तमम् । ब्रह्मरन्ध्रे नेत्रयुगे श्रुत्योर्नासिकयोर्मुखे । पायौ मूलमनोर्वर्णांस्ताराद्यान्नमसाऽन्वितान् । विन्यसेत् सप्तमे न्यासे कृते रोगक्षयो भवेत् । पायुतो ब्रह्मरन्ध्रान्तं पुनस्तानेव विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन्नष्टमे न्यासे सर्व्वदुःखं विनश्यति । कुर्व्वीत नवमं न्यासं मन्त्रव्याप्तिस्वरूपकम् । मस्तकाच्चरणं यावच्चरणान्मस्तकावधि । पुरोदक्षे पृष्ठदेशे वामभागेऽष्टशो न्यसेत् । मूलमन्त्र इति न्यासो नवमो देवताप्रियकृत् । ततः कुर्व्वीत दशमं षडङ्गन्यासमुत्तमम् । मूलमन्त्रं जातियुक्तं (दीर्घस्वरयुक्तम्) हृदयादिषु विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन् दशमे न्यासे त्रैलोक्यं वशगं भवेत् । दशन्यासोक्तफलदं कुर्य्यादेकादशं ततः । खड्गिनी शूलिनीत्यादि (१अ० ६१—६५) पठित्वा श्लोकपञ्चकम् । चाद्यं (ऐँ) क्षणातरं बीजं ध्यात्वा सर्व्वाङ्गके न्यसेत् ।

-न्त्रेण पाहि नो देवीत्यादि (४अ०२१—२६) श्लोक-
चतुष्टयम् । पठित्वा सूर्य्यसदृशं द्वितीयं (ह्रीँ) सर्वतो-
न्यसेत् । सर्व्वस्वरूपे सर्व्वेशे इत्यादि (११अ०२२—२७)
श्लोकपञ्चकम् । पठित्वा स्फटिकाभासं तृतीयं (क्लीँ)
स्वतनौ न्यसेत् । ततः षडङ्गं कुर्वीत विभक्तैर्मूलवर्णकैः ।
एकैकेन चैकेन चतुर्भिर्युगलेन च । समस्तेन च
मन्त्रेण कुर्य्यादङ्गानि षट् सुधीः । शिखायां नेत्रयोः
श्रुत्योर्नसोर्वक्त्रे गुदे न्यसेत् । मन्त्रवर्णान् समस्तेन
व्यापकं त्वष्टशश्चरेत् । खड्गं चक्रगदेषुचापपरिघान्
शूलं भुशुण्डीं शिरः शङ्खं सन्दधतीं करैस्त्रिनयनां
सर्व्वाङ्गभूषावृताम् । नीलाश्मद्युतिमास्यपाददशकां सेवे
महाकालिकां यामस्तौत् शयिते हरौ कमलजो हन्तुं
मधुकैटभौ । अक्षस्रक्परशू गदेषुकुलिशं पद्मं धनुः कु-
ण्डिकां दण्डं शक्तिमसिञ्च चर्म्म जलजं घण्टां सुरा-
भाजनम् । शूलं पाशसुदर्शने च दधतीं हस्तैः प्रवाल
प्रभां सेवे सैरिभमर्द्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थि-
ताम् । घण्टाशूलहलानि शङ्खमुसले चक्रं धनुः
सायकं हस्ताब्जैर्दधतीं घनान्तविलसच्छीतांशुतुल्य
प्रभाम् । गौरीदेहसमुद्भवां त्रिजगतामाधारभूतां
महापूर्व्वामत्र सरस्वतीमनुभजे शुम्भादिदैत्यार्द्दिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जपेल्लक्षचतुष्कं तद्दशांशतः । पायसान्नेन
जुहुयात् पूजिते हेमरेतसि । जयादिशक्तिभिर्युक्ते पीठे
देवीं यजेत्ततः । तत्र२५पत्राष्टतत्राग्रे षट्कोणाष्टदला-
न्विते । त्रिकोणमध्ये संपूज्य ध्यात्वा तां मूलमन्त्रतः ।
पूर्व्वकोणे विधातारं स्वमन्त्रा सह पूजयेत् । विष्णुं
श्रिया च नैर्ऋत्ये, वायव्ये तूमया शिवम् । उदग्दक्षिणयोः
सिंहं महिषञ्च क्रमाद्यजेत् । षट्कोणेषु च पूर्वादौ
नन्दजां रक्तदन्तिकाम् । शाकम्भरीं तथा दुर्गां भीमाञ्च
भ्रामरीं यजेत् । सविन्दुनामवर्णाद्यास्ताराद्याश्च
नमोऽन्तगाः । नन्दजाद्या यजेच्छक्तीर्ध्यमाना अभी-
ष्टदाः । अष्टपत्रेषु ब्रह्माणी पूज्या माहेश्वरी परा ।
कौमारी वैष्णवी चाथ वाराही नारसिंह्यपि । प-
श्चादैन्द्री च चामुण्डा तथा तत्र २५ दलेष्विमाः ।
विष्णुमाया चेतना च बुद्धिर्निद्रा क्षुधा ततः । छाया
शक्तिः परा तृष्णा क्षान्तिर्ज्जातिश्च लज्जया । शान्तिः
श्रद्धा कान्तिलक्ष्म्यौ धृतिर्वृत्तिः श्रुतिः स्मृतिः ।
दया तुष्टिस्ततः पुष्टिर्माता भ्रान्तिरिति क्रमात् ।
बहिर्भूगृहकोणेषु गणेशः क्षेत्रपालकः । बटुकश्चापि

योगिन्यः पूज्या इन्द्रादिका अपि । एवं सिद्धे मनौ
मन्त्री भवेत् सौभाग्यभाजनम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तं
नित्यं चण्डीस्तवं पठन् । पुटितं मूलमन्त्रेण जपन्ना-
प्नोति वाञ्छितम् । आश्विनस्य सिते पक्षे आरभ्याश्वितिथिं
सुधीः । अष्टम्यन्तं जपेल्लक्षं दशांशं होममाचरेत् ।
प्रत्यहं पूजयेद्देवीं पठेत् सप्तशतीमपि । विप्रानाराध्य
मन्त्री स्वभिष्टार्थं लभतेऽचिरात् । सप्तशत्याश्चरित्रे तु
प्रथमे पद्मभूर्मुनिः । छन्दो गायत्रमुदितं महाकाली
तु देवता । वाग्बीजं (ऐँ) पावकस्तत्त्वं धर्म्मार्थे विनियो-
जनम् । मध्यमे च चरित्रे तु मुनिर्विष्णुरुदाहृतः । उ-
ष्णिक्छन्दो महालक्ष्मीर्देवता बीजमद्रिजा(ह्रीँ) । वायु-
स्तत्त्वं धनप्राप्त्यै विनियोग उदाहृतः। उत्तरस्य चरित्रस्य
ऋषिः शङ्कर ईरितः । त्रिष्टुप्छन्दो देवता च महा-
पूर्व्वा सरस्वती । कामोबीजं (क्लीँ) रविस्तत्त्वं कामाप्त्यै
विनियोजनम् । एवं संस्मृत्य ऋष्यादीन् ध्यात्वा पूर्वोक्त
मार्गतः । सार्थस्मृति पठेच्चण्डीस्तवं स्पष्टपदाक्षरम् ।
समाप्तौ तु महालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा षडङ्गकम् । जपे-
दष्टशतं१०८ मूलं देवतायै निवेदयेत् । एवं यः कुरुते
सोऽत्र नावसीदति जातुचित् । धनिकां प्रभजन्मर्त्यो-
धनैर्धान्यैर्यशस्यैः । पुत्रैः पौत्रैश्चाऽऽरोग्यैर्युक्तो
जीवेच्छरदः समाः” ।

निसर्यषि० २परि० शतचण्डीविधौ विशेष उक्तो यथा
रुद्रयामले “शतचण्डीविधानस्य प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।
सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् । षोडशस्तम्भ
संयुक्तं मण्डपं पल्लवोज्ज्वलम् । वसुकोणयुतां वेदीं मध्ये
कुर्यात्त्रिभागतः । पञ्चहस्तमितां रम्याञ्चतुरस्रां हस्तस-
म्मिताम् । पञ्चवर्णरजोभिश्च कुर्यान्मण्डलकं शुभम् ।
पञ्चवर्णवितानस्य किङ्किणीजालमण्डितम् । आचार्य्येण
समं विप्रान् वरयेद्दश सुव्रतान् । ऐशान्यां स्थापयेत्कुम्भं
पूर्वोक्तविधिनाचरेत् । वारुण्याञ्च प्रकर्त्तव्यं कुण्डं
लक्षणलक्षितम् । मूर्त्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन
वै । तदर्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धेन महामते ! । अष्टादशभुजा-
न्देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि । पट्टकूलयुगच्छन्नान्देवीं मध्ये
निधापयेत् । देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः ।
शतमादौ शतस्यान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णकम् । चण्डीं
सप्तशतीमध्ये संपुटोऽयमुदाहृतः । एकं द्वे त्रीणि च-
त्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् । रूपाणि क्रमशस्तद्वत् पूज-
नादिकमाचरेत् । पञ्चमे दिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्विधा-

मतः। गुडूचीक्वाथसन्दूर्वान्तिलान् शुक्लान् यवानपि। चण्डीपाठस्य होमन्तु प्रतिश्लोकन्द्वयांशतः। होमं कुर्य्याद्द्विजादिभ्यः समिदाज्यचरून् क्रमात्। कृत्वा पूर्णाहुतिन्दद्यात् विप्रेभ्यो दक्षिणां क्रमात्। कपिलाङ्गां नीलमणिं श्वेताश्वं छत्रचामरे। अभिषेकन्ततः कुर्युर्यजमानस्य ऋत्विजः। एवङ्कृतेऽमरेशान! सर्वसिद्धिः प्रजायते"। "सहस्रचण्डीं विधिवच्छृणु विष्णो महामते!। राज्यभ्रंशे महोत्पाते जनमारे महाभये। गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा। इत्यादिविविधे दुःखे क्षयरोगादिजे भये। सहस्रचण्डिकापाठं कुर्य्याद्वा कारयेत्तथा। जापकास्तु शतञ्ज्ञोक्ता विंशहस्तश्च मण्डपः। भोज्याः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोशतं दक्षिणान्दिशेत्। गुरवे द्विगुणन्देयं शय्यादानन्तथैव च। सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम्। पञ्चनिष्कमिता मूर्त्तिः कर्त्तव्या वाऽर्धमानतः। अष्टादशभुजा देवी सर्वायुधविभूषिता। अयारिताज्ञं दातव्यं सहस्रं प्रत्यहं प्रभो!। शतं वा नियताहारः पयःपानेन वर्त्तयेत्। एवं यश्चण्डिकापाठं सहस्रं तु समाचरेत्। तस्य स्वात्कार्य्यसिद्धिस्तु नात्र कार्य्या विचारणेति"। एतद्द्वयं यद्यपि महानिबन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्रूपत्वादुक्तमिति दिक्। वाराहीतन्त्रे "सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा। जातिभ्रंशे कुलोच्छेदेऽप्यायुषो नाश आगते। वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा-क्षये। तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके। कुर्य्याद्यश्चण्ड्याः शतावृत्तिन्ततः सम्पद्यते शुभम्। श्रेयोवृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथा परा। मनसा चिन्तितन्देवि! सिध्येदष्टोत्तराच्छतात्। सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा। भुक्त्वा मनोरथान् कामान्नरो मोक्षमवाप्नुयात्। चण्ड्याः शतावृत्तपाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः"। २काल्या भैरवभेदे पु०। "असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा" तन्त्रसा०। अष्टाभावरणाष्टभैरवोक्तौ। संज्ञायां कन्। चण्डिका सप्तवर्षीयां कुमार्य्याम् अस्यैव शब्दे सन्त्रमहोदधिवाक्यम् दृश्यम्। [राजनि०।

चण्डीकुसुम पु० चण्डीप्रियं कुसुमं यस्य। रक्तकरवीरवृक्षे।

च(ण्डे)ण्डीश पु० रुद्रगणभेदे "चण्डे(ण्डी)शः पूषणं देवं भगं नन्दीश्वरोऽग्रहीत्" भाग०४।५।१६। इत०। २शिवे पु० "चण्डीश्वरोऽप्यत त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य" मेघ०

चण्डु पु० चडि—उन्। उन्दुरे मूषिके शब्दच०।

चण्डेश्वर पु० चण्ड ईश्वरः। रक्ततनौ शिवमूर्त्तिभेदे "चण्डेश्वरं रक्ततनुं त्रिनेत्रम्" तन्त्रसारः।

चण्डोग्रशूलपाणि पु० शिवमूर्त्तिभेदे। "चण्डोग्रशूलपाणेश्च मनुः सर्वार्थसाधकः" तन्त्रसारे तन्मन्त्रः उक्तः।

चत याचने भ्वा० उभ० द्वि० सेट्। चतति ते एदित् अचतीत्। अचतिष्ट। चचात चेते। निरुक्तौ अयं गत्यर्थतयोक्तः। "गुहा चतन्तमुशिजो नमोभिः" ऋ० १०।४६।२। "चतन्तं चततिर्गतिकर्म्मा" निरु० भा०। अस्य वैदिकेऽनिट्त्वम् चत्तः। "चत्तो इतश्चत्तामुतः" ऋ० १०।१५५।२। "दूरे चत्ताय च्छन्तसद्गहनम्" ऋ० १।१३२।६। याचनस्य हिंसायां इत्तेरस्य हिंसार्थत्वमपि। "तं व इन्द्रं चतिनमस्य" ऋ० ६।१९।४। "चतिनं नाशकमिति" भा०। वा० इनि।

चतुःकूटा स्त्री श्रीविद्यामन्त्रभेदे तन्त्रसारे तत्स्वरूपं दृश्यम् "चतुःकूटा महाविद्या शङ्करेण प्रपूजिता" तन्त्रसा०।

चतुःपञ्च त्रि० चत्वारः पञ्च वा वार्थे बहु० डच्। चतुःसंख्यके पञ्चसंख्यके वा। "अजानतामिवान्योन्यं चतुःपञ्चावशेषिताः" भाग० १।१५।२३। वा रस्य षत्वे चतुष्पञ्चेत्यप्यत्र।

चतुःपञ्चाशत् स्त्री० चतुरधिका पञ्चाशत्। (चौयान्न) १चतुरधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च "पशुपुरोडाशो हविस्तच्चतुःपञ्चाशत्" शत० ब्रा० ६।२।२।३७। ततः पूरणार्थे डट्। चतुःपञ्चाश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्। वा रस्य षत्वे चतुष्पञ्चाश इत्यप्यत्र।

चतुःपत्री स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्राण्यस्याः। क्षुद्रपाषाणभेदे राजनि०। वा रस्य षत्वे चतुष्पत्रीत्यप्यत्र

चतुःपर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि प्रतिपर्णं पर्णान्यस्याः। क्षुद्राम्लिकायाम् (आमरुल्)। राजनि०। वा रस्य षत्वे चतुष्पर्णीत्यप्यत्र।

चतुःपुण्ड्र पु० चत्वारि पुण्ड्राणीवास्य। भिण्डावृक्षे राजनि०। वा रस्य षत्वे चतुष्पुण्ड्र इत्यप्यत्र।

चतुःफला स्त्री चतुर्धा विभक्तं फलमस्याः। नागबलायाम् राजनि०। वा रस्य षत्वे चतुष्फलाप्यत्र।

चतुःशाल न० चतसृणां शालानां समाहारः। अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टये "एकशाले चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे। पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति" ज्यो० त०। वा रस्य विसर्गसत्वे चतुश्शालेत्यप्यत्र। त्वे वा ङीप् चतुः(श्)शालीत्यप्यत्र स्त्री।

चतुःषष्टि स्त्री चतुरधिका षष्टिः। (चौषट्टि) १चतुरधिकषष्टिसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च। वा रस्य विसर्गषत्वे। ततः पूरणे डट्। चतुःषष्ट तत्संख्यापूरणे त्रि॰स्त्रियां ङीप्।

चतुःषष्टिकला स्त्री चतुःषष्टिमिता कला। उपविद्याभेदे तास्च कलाशब्दे श्रीधरस्तवाक्ये दर्शिताः। शिवयुक्तनीतिशास्त्रे तु २ष॰ अन्यथिधा उक्ता यथा "पृथक् पृथक् तु विद्यानां लक्षणं संप्रकाशितम्। कलानां न पृथग् लक्ष्म नाम चास्तीह केवलम्। पृथक् पृथक् क्रिया चात्र कलाभेदस्तु जायते। यां यां कलां समाश्रिता, तन्नाम्ना जातिरुच्यते। हावभावादि संयुक्तं नर्त्तनं १ च कला स्मृता। अनेकवाद्यविकृतौ ज्ञानं तद्वादने २ कला। वस्त्रालङ्कारसंधानं ३ स्त्रीपुंसोश्च कला मता। अनेकरूपाविर्भावकृतिज्ञानं ४ कला स्मृता। शय्यास्तरणसंयोगे पुष्पादिग्रथनं ५ कला। द्यूताद्यनेकक्रीड़ाभिरञ्जनं ६ तु कला स्मृता। अनेकासनसंधाने रतिज्ञानं ७ कला स्मृता। कलासप्तकमेतद्धि गान्धर्वे समुदाहृतम्। मकरन्दासवादीनां मद्यादीनां कृतिः ८ कला। शुल्याद्यलस्याहृतौ ज्ञाने सिराव्रणव्यधः ९ कला। हीनादिरससंयोगे ऽन्नादिसंपाचनं १० कला। वृक्षादिप्रसवारोपपालनादिकृतिः ११ कला। पाषाणधात्वादिदृतिस्तद्भस्मकरणं १२ कला। यावदिक्षुविकाराणां कृतिज्ञानं १३ कला स्मृता। धात्वोषधीनां संयोगक्रियाज्ञानं १४ कला स्मृता। धातुसाङ्कर्य्यपार्थक्यकरणं १५ तु कला स्मृता। संयोगपूर्वविज्ञानं १६ धात्वादीनां कला स्मृता। क्षारनिष्कासनज्ञानं १७ कलासंज्ञं तु तत् स्मृतम्। कलादशकमेतद्धि ह्यायुर्वेदागमेषु च। शस्त्रसन्धानविक्षेपः १८ पदादिन्यासतः कला। सन्ध्याघाताकृष्टिभेदैर्मल्लयुद्धं १९ कला स्मृता। कलाऽभिलक्षिते देशे यन्त्राद्यस्त्रनिपातनम् २०। वाद्यसंकेततो व्यूहरचनादि २१ कला स्मृता। गजाश्वरथगत्या तु युद्धसंयोजनं २२ कला। कलापञ्चकमेतद्धि धनुर्वेदागमस्थितम्। विविधासनमुद्राभिर्देवतातोषणं २३ कला। सारथ्यञ्च गजाश्वादेर्गतिशिक्षा २४ कला स्मृता। मृत्तिकाकाष्ठपाषाणधातुभाण्डादिसत्क्रिया २५।२६।२७।२८। पृथक् कलाचतुष्कं तु चित्राद्यालेखनं २९ कला। तड़ागवापीप्रासादसमभूमिक्रिया ३० कला। घट्याद्यनेकयन्त्राणां वाद्यानां कृतिः ३१ कला। हीनमध्यादिसंयोगवर्णादिरञ्जनं ३२ कला। जलवाय्वग्निसंयोगनिरोधादिक्रिया ३३ कला। नौकारथादियानानां कृतिज्ञानं ३४ कला स्मृता। सूत्रादिरज्जुकरणे विज्ञानं ३५ तु कला स्मृता। अनेकतन्तुसंयोगैः पटबन्धः ३६ कला स्मृता। वेधादिसदसज्ज्ञानं ३७ रत्नानां तु कला स्मृता। स्वर्णादीनां तु याथात्म्यविज्ञानं ३८ च कला स्मृता। कृत्रिमस्वर्णरत्नादिक्रियाज्ञानं ३८ कला स्मृता। स्वर्णाद्यलङ्कारकृतिः ३९ कला लेपादिसत्कृतिः ४०। मार्द्दवादिक्रियाज्ञानं ४१ चर्म्मणां तु कला मता। पशुचर्म्माङ्गनिर्हारक्रियाज्ञानं ४२ कला स्मृता। दुग्धदोहादिविज्ञानं ४३ घृतान्तं तु कला स्मृता। सीवने कञ्चुकादीनां विज्ञानं ४४ तु कला स्मृता। बाह्वादिभिश्च तरणं ४५ कलासंज्ञं जले स्मृतम्। मार्जने गृहभाण्डादेर्विज्ञानं ४६ तु कला मता। वस्त्रसम्मार्जनं ४७ चैव क्षुरकर्म्म ४८ कले ह्युभे। तिलमांसादिस्नेहानां कला निष्कासनं ४९ मता। सीराद्याकर्षणे ज्ञानं ५० वृक्षाद्यारोहणे ५१ कला। मनोऽनुकूलसेवायाः कृतिज्ञानं ५२ कला मता। वेणुतृणादिपात्राणां कृतिज्ञानं ५३ कला मता। काचपात्रादिकरणविज्ञानं ५४ तु कला मता। संसेचनं ५५ संहरणं ५६ जलानां तु कला स्मृता। लोहाभिसारशस्त्रास्त्रकृतिज्ञानं ५७ कला मता। गजाश्ववृषभोष्ट्राणां पल्याणादिक्रिया ५८ कला। शिशोः संरक्षणे ज्ञानं ५९ धारणे ६० क्रीड़ने ६१ तथा। सुयुक्तताडनज्ञानं ६२ मपराधिजने तथा। नानादेशीयवर्णानां सुसम्यग्लेखनं ६३ कला। ताम्बूलरक्षादिकृतिविज्ञानं ६४ तु कला स्मृता। आदाने आशुकारित्वं प्रतिदाने चिरक्रिया। कलासु द्वौ गुणौ ज्ञेयौ सर्व्वास्वेतौ मनीषिभिः। चतुःषष्टिः कला ह्येताः संक्षेपेण निदर्शिताः। यां यां कलामाश्रितो यस्तां तां कुर्य्यात् स एव हि"। "चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रीतिवर्द्धनम्" गायत्रीकवचम्। वा रस्य विसर्गषत्वे चतुष्षष्टिकलाप्यत्र

चतुःसप्तति स्त्री चतुरधिका सप्ततिः। (चौहत्तर) १चतुरधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च ततः पूरणे डट्। चतुःसप्त त तत्पूरणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। वा रस्य विसर्गसत्वम्।

चतुःसम न॰ चत्वारि समानि यत्र। "लवङ्गं जीरकं पथ्या यमानी च चतुःसमम्" वैद्यकोक्ते लवङ्गादिचतुर्द्रव्यात्मके

औषधभेदे, शब्दार्थचि० वैद्यके तद्गुणा उक्ता यथा "लवङ्गं जीरकं पथ्या यमानी च चतुः समम् । आमशूलविशूच्यघ्नं पाचनं भेदि शोधनुत्" । "कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य तु । कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनश्च चतुःसमम्" इत्युक्तेषु २मिलितेषु तत्तत्परिमाणान्वितकस्तूरीचन्दनकुङ्कुमकर्पूरेषु च । वा रस्य विसर्गसत्वे चतुस्सममप्यत्र ।

चतुर् त्रि० ब० व० चत–उरन् । १चतुःसंख्यायाम्, २चतुःसंख्यान्विते च । "चत्वारोऽस्यर्त्विजः स भगवान् कर्म्मोपदेष्टा हरिः" वेणी० । स्त्रियां गौणे मुख्ये च चतसादेशः । "तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या" मनुः । प्रियचतसा अतिचतसा । नञा सुना विना च समासे बहु० अच् समा० । अचतुरः सुचतुरः विचतुरः । अव्ययीभावे टच् समा० उपचतुरम् । अवयवे तयप् चतुष्टय । चतुःसंख्यायां तदन्विते च त्रि० स्त्रियां ङीप् "चरितार्था चतुष्टयी" कुमा० । "ततोवारे रुच् "रात्सस्य" पा० सलोपे । चतुर् २चतुर्वारे अव्य० । तत्रार्थे चतुस् इति शब्दकल्पनं प्रामादिकम् । "चतुरयत्तः कात्या० श्रौ० । "चतुर्नमो अष्टकृत्वो भवाय" अथ० ११।२।६। "चतुरुपह्वयते" तै० स० २।६।७।३। चतुष्टयार्थे च 'गूढमैथुनधर्म्मं च काले काले च संग्रहम् । अप्रमादमनालस्यं चतुः शिक्षेत वायसात्" इति चाणक्यः

चतुर पु० चत–उरच् । १वक्रगतौ २हस्तिशालायाञ्च हेमच० । ३कार्य्यदक्षे ४आलस्यहीने ५निपुणे च त्रि० । ६नायकभेदे पु० तल्लक्षणं रसमञ्जर्य्याम् "वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमश्चतुरः। तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा "तमोजटाले हरिदन्तराले काले निशायास्तव निर्गतायाः । तटे नदीनां निकटे वनानां घटेत शातोदरि ! कः सहायः"। चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा "कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्व्वति । अपारनिश्चले भानौ बिन्दुबिन्दुसुखी ददौ" । तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः "नव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः" कुमा० । "न पुनरेति गतं चतुरं वयः" । "श्लथया जहार चतुरेव कामिनी" रघुः । चतुर्+अर्श० अच् । ७चतुर्विशिष्टे त्रि० ।

चतुरंशा स्त्री वर्णवृत्तभेदे "द्विजवरकयुगी विरहसवर्णा भवति यदा सा किल चतुरंशा" छन्दोग्र० ।

चतुरक्रम पु० "द्रुतद्वन्द्वं लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् । द्वाविंशदक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः" इति संगी०दा० उक्ते रूपकभेदे ।

चतुरङ्ग न० चत्वारि अङ्गानि यस्य । १हस्त्यश्वरथपदातिरूपाङ्गचतुष्टययुते सैन्ये । "प्रयातेऽखिलरव्याघ्र ! बलेन महताद्वृतः । कृष्णेन चतुरङ्गेण यत्नेन जितकाशिना" भा० व० २० अ० । रक्तहरितपीतश्यामलरूपाणि चत्वारि बलस्वरूपाणि क्रीडासाधनान्यङ्गान्यस्य । (चतुराजी) २क्रीडाभेदे । तत्क्रीडाप्रकारः ति० त० व्यासयुधिष्ठिरसंवादे "युधिष्ठिर उवाच । अष्टकोष्ठ्यास्तु या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! । प्रकर्षेणैव मे नाथ ! चतुराजी यथा भवेत् । व्यास उवाच । अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु । अरुणं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् । पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् । राज्ञोवामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् । कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् । कोणे नौकाद्वितीयेऽश्वस्तृतीये च गजोवसेत् । तुरीये च वसेद्राजा-वटिकाः पुरतः स्थिताः । पञ्चकेन वटी राजा, चतुष्कोणेन कुञ्जरः । त्रिकोणेन चलत्यश्वः पार्थ ! नौका द्वयेन तु । कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्वतोयाति भूपतिः । अग्रएव वटी याति बलं हन्त्यग्रकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरोयाति चतुर्दिक्षु महीपते ! । तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् । कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य व्रजेन्नौका युधिष्ठिर । सिंहासनं चतुराजी नृपाकृष्टञ्च षट्पदम् । काककाष्ठं हरन्नौका नौकाकृष्टप्रकारकम् । घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! । राजा गजोहयश्चापि त्यक्त्वा घातम् निहन्ति च । अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत् स्वराजबलमुत्तमम् । अल्पस्य रक्षया पार्थ ! हन्तव्यं बलमुत्तमम्" । नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्याधिक्यमश्वस्य । "मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीड़ति निर्भरम् । तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् । सिंहासनं चतुराजी यदग्रस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः । अन्यराजपदे गत्वा यदा याती युधिष्ठिर । तदा सिंहासनं तस्य भवतीति नृपसत्तम । राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा । द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत्" । द्विगुणं पणं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । "मित्रसिंहासनं पार्थ ! यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम मर्द्दनयति तद्बलम् । यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा ग-

षदाश्रितः। तदा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः। विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपत्रयम्। प्राप्नोति तु यदा तस्य चतूराजी तदा भवेत्। नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजी यदा भवेत्। द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत्। स्वपदस्थं यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव!। चतुरङ्गे तदा भूप! वाहयेच्च चतुर्गुणम्। यदा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता। चतूराजी भवत्यत्र नतु सिंहासनं नृप!"। अत्रेदं बीजम् उभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रीडायामपि तथा कल्प्यते। "राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनोराशि संस्थिते। परेण संहृतस्यैको बलेनाप्यपहार्य्यते। राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः। तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति। नृपाकृष्टो यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर!। घाताघाते पि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः। कोष्ठं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत्। वटी च षट्पदं नाम तदा कोष्ठबलं नयेत्। यदा तस्य भवेत् पार्थ! चतूराजी च षट्पदम्। तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशयः। पदातेः षट्पदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा। षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं शृणु पार्थिव!। सप्तमे कोष्ठके यत् स्यादृटिका दशमेन वै। तदान्योन्यस्य हन्तव्यं सुखाय दुर्बलं बलम्। त्रिवटीकस्य कौन्तेय! पुरुषस्य कदाचन। षट्पदं न भवत्येव इति गोतमभाषितम्। नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि। गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति"। पदं राजपदं कोणपदञ्च। "हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत्। वदन्ति राक्षसाः सर्वे तस्य शक्तौ जयाजयौ। प्रोत्थिते पञ्चमे राशि नृते वध्याश्च षट्पदे। अशौचं स्यात्तदा हन्ति चलित्वा चालितं बलम्। द्विराष्ट्रत्रागते तस्मात् हन्यात् परबलं जयी। पार्थ! सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत्। सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते। उपरिष्ठाच्च यत्स्थानं तस्योपरि चतुष्टये। नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते तस्य नौकया। नौकाचतुष्टयं तस्य हृष्टनौकेति भण्यते। न कुर्य्यादेकदा राजन्! गजस्याभिमुखं गजम्। यदि कुर्वीत धर्म्मज्ञः पापग्रस्तो भविष्यति। स्थानाभावे यदा पार्थ! हस्तिनं हस्तिसंमुखम्। करिष्यति तदा राजन्! इति गोतमभाषितम्। प्राप्ते गजद्वये राजन्। हन्तव्योवामतोगजः"। इति चतुरङ्गक्रीड़नम्।

चतुरङ्गिन् त्रि॰ चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथपदातयः भूम्ना सन्त्यस्य इनि। बाहुल्येन हस्त्यश्वादिसेनाङ्गचतुष्टययुक्ते। "चालयन् वसुधां चेमां बलेन चतुरङ्गिणा" भा॰ आ॰ ६४अ॰। स्त्रियां ङीप्। "प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्" ७२अ॰।

चतुरङ्गुला स्त्री चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पर्व्वणः अच् समा॰। १आरग्वधे (सोन्दाल)। अमरः। २चतुरङ्गुलमिते त्रि॰। "स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगृह्णाति" शत॰ ब्रा॰ १०।२।२।१। "तन्त्राखाच समा दीर्घाः प्रादेशाश्चतुरङ्गुलाः" श्रा॰ त॰ छन्दोप॰।

चतुरम्ल न॰ चतुर्णामम्लद्रव्याणां समाहारः पात्रा॰ न क्लीवम्। "अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः। चतुरम्लं हि, पञ्चाम्लं बीजपूरयुतं भवेत्" भावप्र॰ उक्ते अम्लवेतसादिचतुष्के।

चतुरशीति स्त्री चतुरधिका अशीतिः। (चौराशी) १चतुरधिकाशीतिसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च। पूरणे डट्। चतुरशीत तत्संख्यापूरणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

चतुरस्र त्रि॰ चतस्रोऽस्रयः कोणा अस्य नि॰ अच्। १चतुष्कोणे पा॰ तालव्यमध्यस्यैव निपातनम्। दन्त्यमध्यत्वे चतुरश्रिरित्येव स्यात्। अस्य दन्त्यमध्यत्वं शब्दकल्पद्रुमोक्तं चिन्त्यम् "सुप्रातसुश्वेति" पा॰ ५।४।१ सू॰ तालव्यमध्यस्यैव ग्रहणात् "चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम्। कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्" बौधा॰। २ब्रह्मसन्ताने केतुभेदे पु॰ "चतुरस्रा, ब्रह्मसन्तानाः" वृ॰सं॰११अ॰। केतुशब्दे दृश्यम्। ३अन्यूनानतिरिक्ते त्रि॰। "बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि" कुमा॰। "चतस्रोऽस्रयोऽस्य तच्चतुरस्रमन्यूनानतिरिक्तम्" मल्लि॰।

चतुरात्मन् पु॰ चतुरं निपुणम् आत्मा मनोऽस्य चत्वारोबुद्ध्यादय आत्मानोयस्य, चतस्रोविभूतय आत्मानोऽस्य वा। परमेश्वरे विष्णौ। "चतुरात्मा चतुर्व्यूहः" "चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" इति च विष्णुस॰। "रागद्वेषादिरहितत्वाच्चतुरं मनोऽस्येति मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चतुष्टयमात्मा अस्येति वा चतुरात्मा। "ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः। विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः। विष्णुर्म्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज!। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता

विभूतयः। रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः। चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः” विष्णुपु०। उभयविधव्युत्पत्तौ द्विधानामकत्वात् विष्णुस० द्विरुक्तिः

चतुरानन पु० चत्वारि आननान्यस्य। चतुर्मुखे वेधसि अमरः। “तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः। परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि” भाग० ३।८।१८। उक्तेस्तस्य तथात्वम्। “इतरतापशतानि यथेच्छया वितर तानि सहे चतुरानन!” उद्भटः

चतुराश्रम न० चतुर्णामाश्रमाणां समाहारः। “चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकाः” वशिष्ठोक्तेषु ब्रह्मचार्य्यादिषु। तेषां विशेषधर्म्मास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः। तेषां साधारणधर्म्मा मनुनोक्ता यथा “चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः। दशलक्षणको धर्म्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः। धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्। दश लक्षणानि धर्म्मस्य ये विप्राः समधीयते। अधीत्य चानुवर्त्तन्ते ते यान्ति परमाङ्गतिम्। दशलक्षणकं धर्म्ममनुतिष्ठन् समाहितः। वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः”।

तस्य भावः ष्यञ्, स्वार्थे वा ष्यञ्। चातुराश्रम्य तद्धर्म्मे चतुर्ष्वाश्रमेषु च न०। “चातुराश्रम्यधर्म्मांश्च वेदधर्म्मांश्च पार्थिवः” भा० शा० ६५ अ०।

चतुरूषण न० चतुर्णामूषणानां समाहारः। पिप्पलीमूलसहिते शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटौ। “त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम्। व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे” भावप्र०।

चतुर्गति स्त्री चतुर्णां वर्णाश्रमाणां यथोक्तकारिणां गतिः। १परमेश्वरे। “चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः” विष्णुसं०। चतुर्भिर्गतिरस्य। २कच्छपे पुंस्त्री हेमच०।

चतुर्जातक न० चतुर्णां जातकानां सुगन्धद्रव्याणां समाहारः। त्वगेलापत्रकनागकेशरेषु तदुपक्रम्य “एतच्च रोचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत्। लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्” भावप्र०। “त्रिकटु चतुर्जातकसुस्थं(?) वमिघ्नं खादेत्” सुश्रुतः।

चतुर्(न)वति स्त्री चतुर्भिरधिका नवतिः पूर्व्वपदाद्वा णत्वम्। (चौरानब्बु इ) १चतुरधिकनवतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। चतुर्(न)वत्यधिकानि त्रीणि शतानि” कात्या० श्रौ० १६।८।२३। पूरणे डट्। चतुर्ण(न)वत तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चतुर्थ त्रि० चतुर्णां पूरणः डट् थुक् च। चतुःसंख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् सा च चन्द्रस्य २चतुर्थकलायाः क्षयवृद्धिरूपायां तिथौ” चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन” ति० त० पुरा०। ३व्याकरणपरिभाषिते ङेभ्याम्भ्यस्रूपे विभक्तिभेदे “सम्प्रदाने चतुर्थी” पा० “धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्यात् गोनामस्तु तथाष्टसु” छन्दोगप०। चतुर्थीमिति शेषः शुक्लकृष्णपक्षयोश्चतुर्थ्यां उभयदिनप्राप्तौ कस्या ग्राह्यता तन्निर्णयः कालमा० चतुर्थीप्र० यथा “अथ चतुर्थी निर्णीयते। सा च युग्मवाक्यात् परविद्धा पूज्या। न च शुक्लपक्षे तथात्वेऽपि कृष्णपक्षे पूर्वैव स्यादिति शङ्कनीयम् युग्मवाक्यस्य पक्षद्वयसाधारणत्वात्। “चतुर्दश्या च पूर्णिमेत्ये तस्य शुक्लपक्षविषयत्वे लिङ्गमिति चेत् तस्यैकस्य युग्मस्य शुक्लपक्षविषयत्वेऽपि “प्रतिपदाप्यमावास्या” इत्यनेन पक्षद्वयस्पर्शिना युग्मेन साहचर्य्यादितरेषामपि पक्षद्वयस्पर्शित्वं किं न स्यात्। एवं तर्हि साहचर्य्ययोर्द्वयोरपि परस्परकलहादनिर्णय इति चेत् न कारणान्तरेण निर्णेतव्यत्वात्। तर्हि चतुर्दशीपूर्णिमायुग्ममेकपक्षवर्त्तितिथिद्वयात्मकत्वात् द्वितीयादियुग्मैः सदृशं प्रतिपदामावास्यायुग्मन्तु भिन्नपक्षद्वयवर्तितिथिद्वयरूपत्वाद्विलक्षणम्। अतः पूर्णिमायुग्मसाहचर्य्यमेव निर्णय इति चेन्मैवम् श्रुत्या साहचर्य्यस्य बाध्यमानत्वात्। द्वितीयादिशब्दो मुख्यया वृत्त्या पक्षद्वयवर्त्तिनस्तिथीन् ब्रूते। सोऽयं श्रुतिलिङ्गादिषु षट्सु प्रथमं प्रमाणं साहचर्य्यन्तु सन्निधिः। स च स्थानापरनामत्वात्पञ्चमं प्रमाणम्। तच्च प्रथमादत्यन्तदुर्बलं सोऽयमर्थः पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्याये श्रुतिलिङ्गादिसूत्रे महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः जै० सूत्रञ्चैतत् “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति”। इममेव च श्रुतिसन्निध्योर्विरोधमुद्दिश्योत्तरमीमांसायां गुणोपसंहारे विचारितम्। तथा हि ताण्डिशाखायां श्रूयते “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति”। अस्यायमर्थः। पञ्चभक्तियुक्तस्य साम्न उद्गीथाख्या भक्तिः कश्चिदवयवः तच्चावयवमुद्गाता यागकाले गायति। गीयमानं तमुद्गीथं प्रणवोद्गाता ताण्डिशाखागतोपनिषद्विहितैरनेकैर्गुणैरुपासीतेति ते च गुणास्ताण्डिशाखायामेव विहिताः। उक्तेः

धर्मोक्तस्तु तासामुद्गातृकर्त्तृकाभिनीयतत्ककारादिषु सर्वासु शाखासु पठिता । तत्र यदि छन्दोगशाखोक्तगुणानामुपासनं तच्छन्दोगशाखागत एवोद्गीथविशेषे व्यवतिष्ठते किं वा सर्वशाखागत उद्गीथसामान्ये सञ्चरतीति संशयः । तत्र सन्निधिवशादुद्गीथविशेषेऽवतिष्ठत इति पूर्वः पक्षः । उद्गीथशब्दो मुख्यया वृत्त्योद्गीथसामान्यं ब्रूते । न च सन्निधिना पञ्चमप्रमाणेन प्रथमप्रमाणस्य श्रुतेः सङ्कोचो युक्तः । तस्मादुपासनमुद्गीथसामान्ये संचरतीति राद्धान्तः। अनेन न्यायेन प्रकृतेऽपि साहचर्य्याख्येन सन्निधिना द्वितीयादिश्रुतेः सङ्कोचायोगाद्युग्मादि शास्त्रं पक्षद्वयविषयं द्रष्टव्यम् । यदि चतुर्दशीपूर्णिमयोः कृष्णपक्षविषयत्वं न सम्भाव्यते तर्हि तत्रैकत्र शुक्लपक्षविषयत्वमस्तु । तथा प्रतिपद्युग्ममपि गत्यन्तराभावात्पक्षद्वयसम्बन्धिविषयम् एवं व्यवस्थितौ सत्यां युग्मशास्त्रेण पक्षद्वयेऽपि चतुर्थी परविद्धैव प्राप्नोति । ननु वचनान्तरेण चतुर्थीद्वयस्य व्यवस्था प्रतीयते । तथा च मार्कण्डेयपुराणे "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति" । अत्र च वक्तव्यं किमिदं शुक्लादिवाक्यं युग्मादिशास्त्रनियमद्वारा एकवाक्यतया तिथीनां व्यवस्थापकमुत स्वातन्त्र्येण । यदि नियमद्वारा तर्हि युग्माग्नीत्यादियुग्मे पूर्व्वतिथीनामुत्तरविद्धानाम्पूज्यत्वेन "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः" इत्येतत्पूर्वार्द्धमविरोधि उत्तरार्द्धन्तु विरोधि । तथा तेष्वेव युग्मेषु चरमतिथीनां पूर्व्वविद्धानां पूज्यत्वेन "कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः" इत्युत्तरार्द्धमविरोधि । पूर्व्वार्द्धन्तु विरोधि । तथा दर्शप्रतिपद्युग्मे कृष्णपक्षगतस्य दर्शस्योदये पूज्यत्वं शुक्लपक्षगतायाः प्रतिपदोऽस्तमये पूज्यत्वं तथा सति तत्रोभयत्र विरोधः स्फुटतरः । तस्मान्न युग्मादिशास्त्रमनेन नियन्तुं शक्यम् । नापि स्वातन्त्र्येण तिथीनां व्यवस्थापकम् तत्र युग्मादिशास्त्रविरोधस्यापरिहार्य्यत्वात् । अविरोधेन तु शुक्लादिवाक्यस्य दशम्यादिविषयत्वम्प्रतिपत्प्रकरणे प्रसङ्गादुदाहृतम् । तस्माच्छुक्लकृष्णयोरपि पक्षयोर्युग्मादिशास्त्राच्चतुर्थी परविद्धा ग्राह्या । बृहद्वसिष्ठोऽपि "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः" इति । ननु परविद्धोपवासः क्वचित् प्रतिषिध्यते । "द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्व्वोत्तरे तिथी" इति । अयमर्थः । पञ्चमी वेधेन पूर्व्वाञ्चतुर्थीन्तिथिमुत्तराञ्च षष्ठीं तिथिमुपवासविषये हन्ति अतः पञ्चमीविद्धायां चतुर्थ्यां नोपवास इति । नैष दोषः व्रतभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः सन्ति हि चतुर्थ्यां भिन्नदेवता विषयाणि बहूनि व्रतानि । तत्र विष्णुधर्म्मोत्तरप्रोक्ते चतुर्म्मूर्त्तिव्रते मूर्त्तिचतुष्टयोपेतो विष्णुर्देवता । स्कन्दपुराणोक्ते अङ्गारकचतुर्थीव्रते भौमो देवता कूर्म्मपुराणोक्ते यमव्रते यमो देवता । सौरपुराणादिप्रोक्तेषु दूर्वागणपत्यादिव्रतेषु विनायको देवता कूर्म्मपुराणप्रोक्ते नागचतुर्थीव्रते शेषशङ्खपालादयः सर्पा देवतास्तत्र विनायकनागव्यतिरिक्तानां व्रते परेद्युरुपवासः प्राप्नोति तादृशे विषये पञ्चमीवेधनिषेधो व्यवस्थापनीयः । तथा पूर्व्वविद्धाप्रशंसा च तस्मिन्नेव विषये द्रष्टव्या । अतएव ब्रह्मवैवर्त्ते पूर्व्वोत्तरविद्धयोर्विधिनिषेधौ स्मर्य्येते "चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया, च चतुर्थिका । तृतीयया युता, नैव पञ्चम्या कारयेत्क्वचिदिति" । तथा तत्रैव पूर्व्वविद्धा प्रशस्यते "चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा । चतुर्थी तु तृतीया या महापुण्यफलप्रदेति" । तस्याश्च विनायकव्रतविषयत्वं तत्रैव सूचितम् "कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स ! गणनाथसुतोषणीति" स्कन्दपुराणेऽपि "विनायकव्रते कार्य्या सर्व्वमासेषु षण्मुख ! । चतुर्थी तु जयायुक्ता गणनाथसुतोषणीति" । विनायकव्रतानुष्ठाने चतुर्थ्यां मध्याह्नव्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकम् । तदाह बृहस्पतिः "चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी चेत् स्यात्परतश्चेत्परेऽहनीति" । (विनायकस्य माता दुर्गा तत्तिथिस्तृतीया तया विद्धा) यदा पूर्व्वेद्युर्मध्याह्नव्यापिनी भवति तदा मुख्यप्रयोजकस्य विद्यमानत्वान्मातृविद्धत्वगुणलाभाच्च सा ग्राह्या तादृशे विषये परेद्युः सत्या अपि मध्याह्नव्यापिन्यास्त्याज्यता । अतएव प्रशस्यत इत्युक्तम् । परेद्युरेव यदा मध्याह्नव्यापिनी तदा मातृविद्धत्वगुणाभावेऽपि प्रधानप्रयोजकानुसारेण परविद्धैव ग्राह्या । तथा च स्मृत्यन्तरम् "मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके । मध्याह्नेऽपरतश्चेत् स्यान्नागविद्धा प्रशस्यते" इति । ननु बहुषु वचनेषु पूर्व्वविद्धाया गणनाथसन्तोषकत्वमुक्तम् । अतः पूर्व्वविद्धत्वस्यैव मुख्यप्रयोजकता युक्ता । नैदम् । मध्याह्न

व्यापित्वस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अवश्यं हि तदा मध्याह्नव्यापित्वं प्रसक्तं भवति। अतस्तद्विधानं व्यर्थं व्यावर्त्याभावात्। अथोच्येत पक्षान्तरेऽप्यनेकवचनविहितस्य पूर्व्वविद्धत्वस्य वैयर्थ्यन्तदवस्थम् मध्याह्नव्यापित्वेनैव तन्निर्णयादिति तन्न यदा तिथिक्षयवशादुभयत्र मध्याह्नव्याप्तिर्नास्ति यदा चोभयत्र कृत्स्नमध्याह्नव्यापित्वं तदेकदेशव्यापित्वं वा समानन्तत्र सर्व्वत्र मध्याह्नव्याप्त्या निर्णयाभावे सति पूर्व्वविद्धत्वेनैव निर्णेतव्यत्वात्। एवं तर्हि सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशम्बलीय इति न्यायेन मध्याह्नव्यापित्वस्य निरवकाशतया प्राबल्यमित्येव वक्तव्यन्तु मुख्यतयेति चेत्। मुख्यत्वस्यापि सम्भवात् तिथिनिर्णये कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य मुख्यत्वञ्चास्य प्रकरणस्य प्रारम्भे दर्शितम्। कर्म्मकालस्य विनायकव्रतस्य मध्याह्नः। “प्रातःशुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृपेति” तत्कल्पे विधानात्। अतो मुख्यत्वादपि मध्याह्नव्यापित्वं प्रबलमिति। ननु कस्याञ्चित्स्मृतौ पूर्व्वविद्धत्वेन मध्याह्नव्यापित्वबाध उपलभ्यते। “जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी दृश्यते यदि। जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धा न कारयेदिति” स्मरणात्। नैवम्। अस्य वचनस्य दिनद्वये मध्याह्नस्पर्शाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। तथाहि पूर्व्वदिने विनायकव्रतप्रयोजके मध्याह्ने जया सम्पूर्णा, परेद्युर्मुहूर्त्तत्रयक्षयवशान्मध्याह्नादर्व्वागेव चतुर्थी समाप्ता तदा दिनद्वये कर्म्मकाले व्याप्तितिथेश्चतुर्थ्या अभावाद्विनायकव्रते किन्दिनमुपादेयमिति वीक्षायां पूर्व्वदिनं विधातुं परदिनं प्रतिषेधति। अथोच्येत। “जया च यदि सम्पूर्णा” इत्यनेन कर्म्मकालरूपमध्याह्नसमाप्तिपर्य्यन्तत्वन्न विवक्षितम् किन्तह्यस्तमयपर्य्यन्तत्वमिति। एवं तर्हि पूर्व्वविद्धतैव नास्ति वेधिकायाः पूर्व्वतिथेः सम्पूर्णत्वे सति वेध्यायाश्चतुर्थ्या अनवकाशत्वात्। अथ मा भूत्पूर्व्वविद्धत्वं तथापि मध्याह्नव्यापिन्यां जयायां विहितायां परेद्युर्म्मध्याह्नव्यापित्वं बाध्यत इति चेत्। नैवम्। न खलूत्तरदिनहेयत्वे मध्याह्नव्यापित्वं कारणतयोपन्यस्यते किन्तु नागविद्धत्वम्। अतो नागविद्धत्वनिन्दायां वचनस्य तात्पर्य्यम् न चतुर्थीरहितजयाविधाने। अन्यथा चतुर्थीनिन्दायामपि तात्पर्य्यं प्रसज्येत। नच तद्युक्तम्। नहि वरघाताय कन्यामुद्वाहयन्ति। वचनच्छाया तु कैमुतिकन्यायेनाभिलक्ष्यते यदि ... सम्पूर्णा

जया सम्पूर्णा तथापि नागविद्धा हेया। किमुत जया युक्तायाश्चतुर्थ्याः सम्भवन्त्यामितिहि वचनव्यक्तिः। मध्याह्नव्याप्तिविषयतो भक्तिः कुतस्तवेति चेत्। चतुर्थीरहितायां शुद्धतृतीयायान्तवापि कुतो भक्तिरिति समानः पर्य्यनुयोगः। वचनबलादित्युत्तरमस्माकमपि। वचनयोः परस्परकलहे पूर्व्वोक्ताभ्यां मुख्यत्वनिरवकाशत्वाभ्याम्मध्याह्नवचनमेवातिप्रबलं सिद्धिविनायकव्रते तस्य प्रतिपदोक्तत्वादपि प्रबलत्वम्। जयावचनन्तु गौर्य्यादिव्रते चरितार्थम्। तच्च व्रतं भविष्यत्पुराणेऽभिहितम् “विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनन्दन !। सर्व्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्य्यसिद्धिमवाप्नुयात्” इत्यभिधायानन्तरमिदं पठ्यते “निद्रां रतिं श्रियं भद्रां कीर्त्तिं मेधां सरस्वतीम्। प्रज्ञां तुष्टिं तथा कान्तिं तत्रैवाहनि पूजयेत्। विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीमिति”। लिङ्गपुराणेऽपि “चतुर्थ्यान्तु गणेशस्य गौर्य्याश्चैव विधानतः। पूजां कृत्वा लभेत्सिद्धिं सौभाग्यञ्च नरः क्रमादिति”। नारदीयपुराणेऽपि “माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु गौरीमाराधयेद्बुधः। चतुर्थी वरदा नाम गौरी तत्र सुपूजितेति”। अतो यथोक्तरीत्या विनायकव्रते मध्याह्नव्यापित्वेनैव निर्णयः। गौरीव्रते तु जयावचनन्द्रष्टव्यम्। तत्र यदा दिनद्वयेऽप्येतद्द्वयमध्ये मध्याह्नैकदेशव्यापिनी तदा पूर्व्वदिने तन्महत्त्वञ्चेति तदेवोपादेयम्। उत्तरदिने तन्महत्त्वे किम्महत्त्वगुणेन तदुपादेयं ? किं वा मातृविद्धत्वगुणेन पूर्व्वमुपादेयमिति ? संशये पूर्व्वमिति ब्रूमः। परस्य नागविद्धत्वदोषोपेतत्वात् पूर्व्वस्य च तदभावात्। एतदेवाभिप्रेत्य स्कन्दपुराणे पठ्यते “ज्यैष्ठे च वटसावित्री तथानङ्गत्रयोदशी। विनायकचतुर्थी च कर्त्तव्या संमुखी तिथिरिति”। विनायकव्रतवन्नागव्रतेऽपि चतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या। नागव्रतञ्च कूर्म्मपुराणे दर्शितम्। “तिथौ युगाह्वयायाञ्च समुपोष्य यथाविधि। शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः। पूजा कार्य्या पुष्पगन्धक्षीराप्यायनपूर्व्वकम्। विषाणि तस्य नश्यन्ति नच तान् घ्नन्ति पन्नगाः” इति। युगाह्वया चतुर्थी। मध्याह्नव्यापित्वञ्च देवलेनोक्तम् “युगमध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान्। क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत्प्रयतो नरः। विषाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पन्नगाः” इति विनायकचतुर्थीनागचतुर्थीनिर्णय...

भेदे सति यदा परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तिस्तदा विनायकचतुर्थी परा। इतरेषु तु पञ्चसु भेदेषु उभयायोगस्य प्रशस्तत्वात् पूर्वेद्युरेव सा भवति। यदा तु पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा नागचतुर्थी पूर्वा। इतरेषु तु पञ्चसु भेदेषु पञ्चमीयोगस्य प्रशस्तत्वात् उत्तरा भवति। तत्राग्रस्यञ्च पूजयेदिति वचनादवसीयते"।

चतुर्थक पु० चतुर्थेऽह्नि भवो रोगः कन्। "दिनत्रयमतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः" इति वैद्यकोक्ते विषमज्वरभेदे।

चतुर्थकाल पु० चतुर्थः कालः भोजनकालः। "मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथा तमस्विन्याम्" छन्दोपरिशिष्टेन दिने भोजनद्वयस्य विधानेन तृतीयभोजनकालोत्तरे सार्द्धदिनात्मके भोजनकाले। "चतुर्थकालमश्नीयादत्तारणयवं मितम्" मनुः।

चतुर्थभक्त न० चतुर्थे चतुर्थकाले भक्तं यत्र। सार्द्धदिनात्मके भक्तकाले। "चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते" भा० आनु० १०६ अ०।

चतुर्थभाज् पु० चतुर्थमंशं धान्यादेः भजते करत्वेन भज-ण्वि। आपदि चतुर्थभागरूपकरग्राहिणि नृपे। "चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि। प्रजाः रक्षन् परं शक्त्या किल्विषात् प्रतिमुच्यते" मनुः। "चतुर्थभाङ् महाराज! भोज इन्द्रसखो बली" भा० स० १६ अ०।

चतुर्थांश पु० कर्म०। १चतुर्भागैकभागे "चतुर्थांशोऽथ धर्मस्य रक्षिता लभते फलम्" हरिवंशे १७० अ०। चतुर्थोऽंशोऽस्य। २चतुर्थांशस्वामिनि त्रि०। "सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः" मनुः दक्षिणार्थगोशतविभागोक्तौ। तुरीयांशादयोऽप्यत्र। "औरसे पुनरुत्पन्ने तुरीयांशहराः सुताः" कात्या० स्मृ०।

चतुर्थिका स्त्री। पलपरिमाणे वैद्यकपरिभाषा तस्य चतुःकर्षात्मकत्वात्तथात्वम्।

चतुर्थीकर्म्मन् पु० विवाहादनन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ कर्त्तव्ये कर्म्मभेदे। "अथातश्चतुर्थीकर्म्म" गोभिलः "विवाहनिष्पत्त्यनन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म्म वर्त्तिष्यते" सं० त० रघुनन्दनः।

चतुर्दंष्ट्र पु० चतस्रो दंष्ट्रा यस्य। स्कान्दस्य सैनिकभेदे। "चतुर्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः" भा० श० ४६ अ० स्कन्दसैनिकोक्तौ। २बलिसैन्यभेदे। "अष्टदंष्ट्रश्चतुर्दंष्ट्रो मेघनादो जलन्धमः" हरिव० २४० अ० बलिसैन्योक्तौ। ३परमेश्वरे च। "चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः" विष्णु स०। "चतस्रो दंष्ट्रा अस्य चतुर्दंष्ट्रो नृसिंहविग्रहः साहचर्य्याद्वा शृङ्गं दंष्ट्रा इत्युच्यते चतस्रो दंष्ट्राः शृङ्गाणि अस्य "चत्वारि शृङ्गा इति श्रुतेः" भा०।

चतुर्दन्त पु० चत्वारो दन्ता अस्य। ऐरावते इन्द्रगजे हेमच०। "चतुर्दन्तगजारूढो वज्री कुलिशभृत्करः" विष्णु ध० इन्द्रध्यानम्। चत्वारो दन्ता अस्य गवादेः संख्यापूर्व्वकत्वात् वयसि दत्रादेशः। चतुर्दत् चतुर्दन्तोपलक्षितवयोविशिष्टे गवादौ स्त्रियां ङीप्।

चतुर्दशन् पु० ब० व०। चतुरधिका दश। (चौद्द) १चतुरधिकदशसंख्यायां २तत्संख्येये च। ततः पूरणे डट्। चतुर्दश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च चन्द्रस्य चतुर्दशकलाया ह्रासवृद्धिरूपक्रियारूपायां तिथौ। "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा" ति० त० पु०।

उभयपक्षयोस्तस्या उभयदिनसत्त्वे कर्म्मभेदे कस्या ग्राह्यता तन्निर्णयः कालमा० चतुर्द्दशीप्रक० यथा

"अथ चतुर्दशी निर्णीयते। अत्रापि शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था भवति। तत्र युग्मशास्त्रेण शुक्लचतुर्दशी परविद्धा ग्राह्या। तथा व्यासोऽपि "शुक्ला चतुर्द्दशी ग्राह्या परविद्धा सदा व्रते" इति। पूर्वविद्धाप्रतिषेध उत्तरविद्धाविधिश्चेत्युभयमपि ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे पठ्यते "सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी। पौर्णमासीयुता सा स्याच्चतुर्द्दश्या च पूर्णिमेति"। नारदीयेऽपि "तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुतेति"। यत्तु भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतमुपक्रम्योत्तरेऽभिहितम् तत्र पूर्वविद्धा परविद्धा वा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति केचिदाहुः। विष्णुस्तु तत्र प्रमाणत्वेनोदाहरन्ति। "मध्याह्ने भोज्यवेलायां स मुत्तीर्य्य सरित्तटे। ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम्। चतुर्दश्यामर्चयन्तमभक्त्या देवं पृथक् पृथगिति"। "अत्र मध्याह्ने भोज्यवेलायामित्यनेन मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं प्रतीयते। अतस्तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। नैतत्सारम्। यथा विनायकव्रते "मध्याह्ने पूजयेन्नृपेति मध्याह्नः कर्मकालत्वेन विहितः। नात्र तथा विधिरस्ति। उदाहृतं तु विष्णुमर्थवादगतत्वान्न स्वातन्त्र्येण कस्यचिदर्थस्य प्रमापकं किन्तु सति प्रमाणान्तरे तस्योपोद्बलकं भवति। न चात्र प्रमाणान्तरमुपलभामः। अतोऽत्र

मध्याह्नः कर्मकालः। तथा सति सौदयिकी ग्राह्येति वचनेन युग्माग्न्यादिभिश्चोदयव्यापिनी ग्राह्या। सा च तिथ्यन्तरवज्जिमुहूर्त्तेति मुख्यः कल्पः, द्विमुहूर्त्तेत्यनुकल्पः एवं सति शिष्टाचारोऽप्यनुगृहीतो भवति। चैत्रश्रावण चतुर्दश्यौ शुक्लपक्षे अपि रात्रियोगिन्यौ ग्राह्ये इति। तथा च बौधायनः "नभोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी। सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्णगामिनीति"। परा मासान्तर्वर्त्तिनी शुक्लचतुर्दशी। कृष्णा चतुर्दशी तु पूर्वविद्धैव ग्राह्या। तथा चापस्तम्बः "कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कर्हिचिदिति"। अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्वविद्धा ग्राह्या तथा च स्कन्दपुराणे "चतुर्दशी च कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो!। मम भक्तैर्महाबाहो! भवेद्या चापराह्णिकी। दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा कदाचनेति"। अत्र मम भक्तैरितीश्वरोक्तिलिङ्गाच्छिवचतुर्दशीविषयत्वं द्रष्टव्यम्। तदेवं व्रतान्तरेषु चतुर्दशी निर्णीता। अथ शिवरात्रिव्रतं निर्णीयते। तत्रेदञ्चिन्त्यते। किमयं शिवरात्रिशब्दः रूढः?। किं वा यौगिकः?। उत लाक्षणिकः?। अथ वा योगरूढः? इति। किन्तावत्प्राप्तम्। रूढ इति। तिथिविशेषे शिवरात्रिशब्दस्य संज्ञारूपेण स्मरणात्। तथा च स्क० नागरखण्डे "माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च। कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तितेति"। कामिके "माघमासेऽसिते पक्षे विद्यते या चतुर्दशी। तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात् सर्वपुण्यशुभावहेति"। यद्यप्यत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरित्यवयवार्थः प्रतीयते तथापि योगात् रूढेर्बलवत्त्वाद्योगोऽत्र न ग्राह्यः। प्राबल्यञ्चाश्वकर्णादिशब्देष्ववगम्यते। अश्वस्य कर्ण इत्यवयवार्थप्रतीतावपि तमुपेक्ष्य रूढ्या वृक्षविशेषशक्तित्वस्वीकारात्। ननु काकदन्तपरीक्षासमानोऽयं विचारः। यद्ययं शिवरात्रिशब्दो रूढः यदि वा यौगिकः उभयथाप्यनुष्ठाने विशेषाभावात्। नैवम्। अस्त्येव महान्विशेषः। यौगिकत्वे शिवसम्बन्धिव्रतजातं सर्वं यस्यां रात्रावनुष्ठीयते सा सर्वाऽपि शिवरात्रिः स्यात्। माघमासादिपदस्य तदानीमुपलक्षणत्वं भवेत्। रूढिपक्षे तु माघमासादेर्विशेषणत्वात् तद्विशिष्टाया एकस्या एव तिथेः शिवरात्रित्वम्। अतः कर्त्तव्य एव विचारः। तत्राहीनन्यायेन रूढिमेवाद्रियामहे। तत्र च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः "अहीनस्य द्वादशेति प्रकृतौ विकृतावुत। न हीन इति योगेन प्रकृतौ तद्विकल्प्यताम्। शीघ्रधीहेतुतो रूढेरहीने विकृताविदम्। उत्कृष्यतां द्वादशत्वं साङ्गात् प्रकृतकर्मणः"। अयमर्थः ज्योतिष्टोमे श्रूयते "तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वायेति"। अह्ना सह वर्त्तत इति साह्नः। एकदिननिष्पाद्यो ज्योतिष्टोमः। तस्य प्राचीनेषु त्रिषु दिनेष्वङ्गत्वेनानुष्ठेया होमा उपसच्छब्दवाच्याः। तांस्तिस्र उपसदो विधाय पुनरहीनशब्दवाच्यस्य कर्मणो द्वादशोपसदो विधीयन्ते। तत्र संशयः। किमिदं द्वादशोपसत्त्वं द्विरात्राद्यहीनप्रकृतिभूते साह्नशब्दवाच्ये प्रकृते ज्योतिष्टोमे निविशते? आहोस्विदहीनशब्दवाच्ये विकृतिरूपे द्विरात्रादावुत्कृष्यते? इति। तदर्थमिदञ्चिन्त्यते। अहीनशब्दो यौगिको रूढो वेति। तत्र न हीन इति व्युत्पत्तेर्विस्पष्टं प्रतिभासाद्यौगिक एवायम्। तदर्थश्च प्रकृतावुपपन्नः। साङ्गप्रधानस्य सर्वस्य साक्षाद्वाचकशब्दैरेवोपदिष्टत्वेन हीनत्वाभावाद्विकृतौ तु विशेष एव वाचकशब्दैरुपदिश्यते। इतरत्सर्वमतिदेशात् प्राप्यते। अत उक्तिसङ्कोचात् विकृतेर्हीनत्वम्। एवञ्च सत्यहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिसम्भवात्प्रकरणानुग्रहाच्च तत्रैव द्वादशत्वं निविशते। न च पूर्ववाक्यविहितेन त्रित्वेन बाधः शङ्कनीयः वाक्ययोः समानबलत्वेन व्रीहियववद्विकल्पोपपत्तेः। तस्माद्ज्योतिष्टोम एव द्वादशत्वविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। विकृतिरूपे द्विरात्रादाविदं द्वादशत्वं विधीयते। कुतः अहीनशब्दस्य श्रौतप्रयोगबाहुल्येन तत्रैव रूढत्वात्। रूढिश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वेन योगाद्बलीयसी, योगे त्ववयवार्थं प्रथमतो निश्चित्य पश्चात्समुदायार्थो निश्चेतव्य इति विलम्बः। न चात्र प्रकरणविरोधः शङ्कनीयः बलीयसा वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्। तस्मादिदं द्वादशत्वं प्रकृतज्योतिष्टोमादुत्कृष्य विकृतिषु द्विरात्रादिषु निवेशनीयमिति। अत्र यथा रूढोऽहीनशब्दस्तथा शिवरात्रिशब्दोऽपि रूढ इति प्रथमः पक्षः। अपर आह। यौगिक एवायं शिवरात्रिशब्दः। कुतः शिवसम्बन्धमुपजीव्य तच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वात्। तथा च स्कन्दपुराणे "माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी। शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिषूदनी"। "तस्य रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया। तस्यां सर्वेषु लि-

लिङ्गेषु सदा संक्रमते हरः । यानि कानि च लिङ्गानि चराणि स्थावराणि च । तेषु संक्रमते देवि ! तस्यां रात्रौ यतो हरः । शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवल्लभेति” । शिवरहस्ये “तत्प्रभृत्येव देवर्षे ! माघकृष्णचतुर्द्दशी । शिवरात्रिः समाख्याता प्रियेयन्त्रिपुरद्विषः” इति स्क० अवन्तिखण्डे “माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्द्दशी । शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्व्वपापनिषूदनी” । तस्माच्छिवसम्बन्धिनी रात्रिः शिवरात्रिरिति यौगिकोऽर्थः प्रोक्षणीन्यायेन ग्रहीतव्यः । तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ “संस्कारजातियोगेषु कं ब्रूते प्रोक्षणीरिति । संस्कारं सार्व्वभौमत्वाज्जातिमुद्वेजनोक्तितः । अन्योन्याश्रयतो नाद्योन जातिः कल्प्यशक्तितः । यौगिकः क्लृप्तशक्तित्वात् क्लृप्तिर्व्याकरणे स्थिता” अयमर्थः । दर्शपूर्णमासाङ्गतया श्रूयते “प्रोक्षणीरासादयतीति” । तत्र संशयः । किमयं प्रोक्षणीशब्दोऽभिमन्त्रणासादनाद्युदकसंस्कारं ब्रूते ? । किं वा जलाशयान्तरजातिविशेषम् ? आहोस्वित् प्रोक्ष्यन्ते पात्राण्याभिरिति योगम् ? । तत्र संस्कारं ब्रूत इति तावत् प्राप्नुतः ? सार्व्वभौमत्वात् । सर्व्वेषु हि संस्कारविधिवाक्यादिप्रदेशेषु प्रोक्षणीशब्दः श्रूयते । “प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादयेति” प्रैषवाक्यप्रयोगः । “प्रोक्षणीरासादयतीति” विधिवाक्ये । एवमभिमन्त्रणादिवाक्यान्युदाहरणीयानि तस्मात् संस्कारं ब्रूत इत्येकः पक्षः । जातिं ब्रूत इति पक्षान्तरम् । लोके हि जलक्रीड़ासु प्रोक्षणीभिरुद्वेजिताः स्म इत्युदकजातौ प्रयोगो दृश्यते । तत्र न तावत् संस्कारं ब्रूत इत्याद्यः पक्ष उपपद्यते । कुतः ? अन्योन्याश्रयत्वात् । नापि जातिं ब्रूत इति द्वितीयः पक्षो युक्तः उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दशक्तेर्व्यवहारे पूर्व्वमक्लृप्तत्वेनातः परं शक्तेः कल्पनीयत्वप्रसङ्गात् । नच योगेऽपि शक्तिः कल्पनीया व्याकरणेनैव क्लृप्तत्वात् व्याकरणे हि उक्ष सेचन इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन शब्दो व्युत्पादितः । तथा सति प्रकर्षेणोक्ष्यते अनेनेति योगेन सेचनसाधनमुदकादिकं सर्व्वं प्रोक्षणशब्दवाच्यं सम्पद्यते । प्रकृते तु स्त्रीशब्दवाच्यानामपां सेचनसाधनत्वात् तद्वचनस्य प्रोक्षणशब्दस्य ङीप्प्रत्ययान्तत्वेन प्रोक्षणीरिति द्वितीयाबहुवचनान्तः शब्दो निष्पद्यते । नन्वहीनाधिकरणे रूढ़ेः प्राबल्यमुक्तम् । प्रोक्षण्यधिकरणे च योगस्य प्राबल्यमुच्यते । अतः परस्परविरोधः । नैवम् लब्धात्मिका हि रूढ़िर्योगमपहरतीति । नच प्रोक्षणीशब्दे रूढ़िर्लभ्यते । वृद्धव्यवहारेण जातावव्युत्पादितत्वात् । अहीनशब्दोऽपि द्विरात्रादिषु न वृद्धैर्व्युत्पादित इतिचेत् न । व्याकरणे व्युत्पादितत्वात् । “अह्नः खः क्रतौ” इत्यनेन वाररुचेन वार्त्तिकेनाहन्शब्दात् खप्रत्ययमुत्पाद्य तस्येनादेशं कृत्वा क्रतुविषयतया व्युत्पादितो अहीनशब्दः । नन्वेवं सति घट्टकुटीप्रभातन्यायस्तव प्रसज्येत यतोऽहीनशब्दे योगस्यापरिहर्त्तुकामेन भवता व्याकरणमुपजीव्य योगे पर्य्यवसानं कृतम् । नायन्दोषः । पूर्व्वपक्षिणोऽभिमते समासलक्षणे योगे पर्य्यवसानस्यानभिधानात् । नच नञ्समासोऽपि व्याकरणेषु व्युत्पादित इति शङ्कनीयम् । नञ्समासस्वीकारे सति “अयज्ञोवाएष” इत्यादावियाऽहीनशब्दस्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गात् मध्योदात्तोह्ययं शब्द आम्नायते । तस्मात् पक्षद्वये योगसाम्येऽपि समासरूपयोगम्पूर्व्वपक्षाभिमतं निराकृत्य श्रौतरूढ़िः सिद्धान्तिना समाश्रिता । तामेव रूढ़िं प्रकटयितुं वररुचिना वार्त्तिकं कृतम् अतः सत्यपि प्रकृतिप्रत्ययविभागे यौगिकत्वं न शङ्कितुं शक्यते । तथा गोत्वजातौ रूढ़स्यापि गोशब्दस्यौणादिकसूत्रेषु “गमेर्डोः” इति प्रकृतिप्रत्ययविभागङ्कृत्वा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । प्रोक्षणीशब्दे तु न रूढ़िज्ञापनाय किञ्चित्सूत्रं स्वतन्त्रं विहितमस्ति । किन्तर्हि सर्व्वधातुसाधारणेनावयवार्थव्युत्पादकेन ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादितत्वात् । यौगिक एवायं प्रोक्षणीशब्दः । तस्मात् प्रोक्षणीशब्दावच्छिवरात्रिशब्दो यौगिक इति द्वितीयः पक्षः । अन्ये तु पुनर्मन्यन्ते । लाक्षणिकोऽयं शिवरात्रिशब्दः । तिथिवाचकेन शब्देन तत्तिथौ क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लक्ष्यमाणत्वात् । अतएवेशानसंहितायामुक्तम् “शिवरात्रिव्रतन्नाम सर्व्वपापप्रणाशनम् । आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी । तत्तिथावेव कुर्व्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती । शिवरात्रिव्रतङ्कार्य्यं भूतान्वितमहानिशि । शिवरात्रिव्रतन्देव कारये शिवसन्निधौ । निर्व्विघ्नं कुरु मे देव । भक्त्याहं ! महेश्वरेति” । नारदीयसंहितायाम् “अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्द्दशी । शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्य्याज्जागरणं तथेति” । पद्मपुराणेऽपि “अर्द्धरात्रादध-

क्षीणं यदि कुहा चतुर्द्दशी। तस्यामेव कुर्वीत शिव-रात्रिव्रतं व्रती” स्कन्दपुराणे “शिवरात्रिव्रतन्देव ! कथयस्व महेश्वरेति”। न च वाच्यवाचकस्य शब्दस्य कथकत्वमदृष्टपरमिति शङ्कनीयम्। कालवाचकाभ्यामनावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां यागद्वयरूपयोरिष्ट्योः कालावयवात्मिकयोरुपलक्षितत्वात्। अतएव श्रूयते “य एवंविद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते” इति। स्मृतिष्वपि सर्वत्र तिथिवाचकैः शब्दैस्तत्सम्बन्धिनो व्रतविशेषा उच्यन्ते। स्कन्दपुराणे “जन्माष्टमी नैव कृता कदाचित्कस्याश्रुतं पश्यते रौरवेष्विति”। अपरार्कोऽपि “एकादशीन्तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी यदेति” एवमन्यत्राप्युदाहार्य्यम्। तस्मात्कालवाचकोऽयं शिवरात्रिशब्द इति तृतीयः पक्षः। अथ सिद्धान्तं ब्रूमः। योगरूढ एवायं शिवरात्रिशब्दः। योगो द्वितीयपक्षोपन्यासेन दर्शितः। रूढिश्च प्रथमोपन्यासेन। तत्रैकस्य स्वीकारे सत्यन्यविषयं शास्त्रमदनुष्ठानकदाकृतौ न्यायश्च बाध्येत। न च यौगिकत्वे सति शिवव्रतोपेतेषु त्रयोदश्यादितिथ्यन्तरेषु शिवरात्रित्वं प्रसज्येतेति वाच्यम्। तस्यातिप्रसङ्गस्य रूढ्या निवारणात्। यथा पङ्कजशब्दे पङ्काज्जायत इति योगं स्वीकृत्य भेकादिष्वपि प्रसक्तो रूढिस्वीकारेण निवार्य्यते। तद्वदत्रापि योगरूढतायां न कोऽप्यतिप्रसङ्गः। न च रूढ्ये सत्यपि कथ्याश्रयणस्तूचितम्। अथोच्येत। कथाया अभावे व्रतविषयत्वस्य स्यादिति। तन्न। बहुव्रीहिस्वीकारे योगेनैव तत्सिद्धेः। शिवस्य प्रिया रात्रिर्यस्मिन् व्रतेऽङ्गत्वेन विहिता तद्व्रतं शिवरात्र्याख्यं तस्मिन् कैमुत्यन्यायेनात्र योगरूढः शिवरात्रिशब्दः। तस्मात् न्यायस्य संग्राहकः श्लोकः “निर्मन्थ्यो यौगिको योगरूढो वा योगभासनात्। यौगिकोऽचिरजातेऽग्नौ नियते योगरूढिभाक्”। अस्यायमर्थः। इष्टकाचयने श्रूयते “निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति”। तत्र संशयः। किमयं निर्मन्थ्यशब्दो यौगिकः ? किं वा योगरूढः ? इति। निःशेषेण मथ्यत इति योगस्य प्रतीयमानत्वात्प्रोक्षणीन्यायेन योग इति पूर्व्वःपक्षः। अत्र द्वावग्नी विद्येते चिरनिर्म्मथितोऽचिरनिर्म्मथितश्च। चयनक्रमयोषां निर्माय तत्रा कथायाङ्गभित्ताकालान्तरेषाम योऽग्निर्निर्मथ्यते सोऽचिर-निर्मथितः। तेनेष्टकाः पच्यन्ते तस्यैव प्रत्यासन्नत्वात्। अन्यस्य च सन्निहिताभ्याहितकालान्तरेषाम योऽग्निश्चिरनिर्मथित

नश्चिं नियन्तुं रूढिराश्रयणीया। यथा वा नावनीतशब्दे नित्रत्र नवनीतजन्यत्वयोगस्य चिराचिरयोरुभयोः साधारण्येऽपि घृतमेव हते नावनीतशब्दो लोके प्रसिद्धेर्नियम्यते तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम्। तथा च सति प्रतीयमानयोगस्यापरिहृतत्वान्नियमार्थं रूढिस्वीकाराच्च योगरूढोऽयं निर्मन्थ्य इति राद्धान्तः। अनेनैव न्यायेन शिवरात्रिशब्दोऽपि योगरूढिराश्रीयते। तत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरिति तत्पुरुषसमासेन योगेन प्रवर्त्तमानः शब्दो रूढ्या माघकृष्णचतुर्द्दशीरूपे कालविशेषे नियम्यते। शिवस्य रात्रिर्यस्मिन् व्रते इति बहुव्रीहिसमासेन योगेन प्रवृत्तः शब्दो रूढ्या व्रतविशेषे नियम्यते। तच्च शिवरात्रिव्रतमेकादशीजयन्तीव्रतवत् संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यकाम्यञ्चेत्युभयविधम्। तत्र नित्यत्वमकरणे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यनिश्चयशब्दैश्चावगन्तव्यम्। तत्राकरणे प्रत्यवायः स्कन्दपुराणे पठ्यते “परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम्। न पूजयति भक्त्येशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम्। जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः”। वीप्साऽपि तत्र पठिता “वर्षे वर्षे महादेवि ! नरो नारी पतिव्रता। शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेदिति”। नित्यनिश्चयशब्दौ च तत्रैव “माघकृष्णचतुर्द्दश्यां यः शिवं शंसितव्रतः। मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेदीप्सितन्त्वकमिति”। “अशक्तो यदि वा शक्तो केनैव क्षीयते हिमवानपि। मेरुमन्दरतुल्यानि भीमेश्चोविध्य एव च। नश्यन्ते कदाचिद्धि निश्चयं हि शिवव्रतमिति”। काम्यत्वञ्च फलश्रवणादवगन्तव्यम्। तत्र स्कन्दपुराणे “शिवञ्च पूजयित्वा यो जागर्त्ति च चतुर्द्दशीम्। मातुः पयोधररसं पिबेन्न कदाचन। यदीच्छेद्वाञ्छितान् भोगान् दिवि देवमनोरमान्। आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमम्पदम्। मम भक्तस्ततो देवि ! शिवरात्र्युपोषकः। गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम्। सर्वान् भुक्त्वा महाभोगान् मुक्तो भवेच्च जायते” इति। काम्यव्रतस्येशानसंहितायां वर्षसंख्याप्युच्यते “एवमेतद्व्रतं कुर्य्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रती। द्वादशाब्दिकमेतत् स्याच्चतुर्विंशाब्दिकन्तु वा। सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः” इति। नित्यकाम्यरूपस्यास्य व्रतस्य सर्वाधिकारित्वमीशानसंहितायामुक्तम् “शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकमिति”। अधिकारिवि-

यथाः स्कन्दपुराणे दर्शिताः "माघमासे तु कृष्णा या फाल्गुनादौ चतुर्दशी। सा च पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्वपातकनाशिनी। अहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्य्यं दया क्षमा। शान्तात्मा क्रोधहीनश्च तपस्वी ह्यनसूयकः। तस्मै देयमिदन्देवि! गुरुपादानुगो यदि। अन्यथा यो ददातीदं स तदा नरकं व्रजेदिति"। उक्ताधिकारिणा तुष्टयं व्रतस्वरूपं त्रिविधम् "उपवासो जागरणं पूजा च। तदुक्तं नागरखण्डे "उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्। शिवरात्रौ तथा तस्य लिङ्गस्यापि च पूजया। अक्षयाँल्लभते भोगान् शिवसायुज्यमाप्नुयादिति"। स्क० ब्रह्मखण्डे "स्वयम्भु लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः। अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतां गतः"। अत्रेदञ्चिन्त्यते किमेता उपवासजागरपूजा व्रतस्य स्वरूपे स्वेच्छया विकल्प्यन्ते?। उत समुच्चितास्वेति?। तत्र विकल्प्यन्ते इति तावत् प्राप्तम्। कुतः। एकैकस्येतरनिरपेक्षतया विधानात्। तथाहि स्कन्दपुराणे केवलोपवासविधिः पठ्यते "अखण्डितव्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत्। सर्वान् कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदत इति"। तथा केवलजागरणं पठ्यते "कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान्। जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत्"। तथा केवलपूजा पठ्यते "यः पूजयति भक्त्येशमनेकफलतां व्रजेदिति"। तस्मादुपवासादयस्त्रयोऽपि विकल्प्यन्ते। यदि नागरखण्डब्रह्मखण्डयोः समुच्चयविधिरस्तीत्युच्यते। तर्हि प्रत्येकं वा समुदायो वा यथेष्टमनुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। वैश्वानरविद्योपासनन्यायेन समुदाय एवात्रानुष्ठेयः। तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ "वैश्वानरमुपास्तेऽत्र प्रत्येकसमुदायतः। विकल्पः समुदायो वा नियतो द्विविधाद्विधेः। विकल्प इति चेन्मैवं समस्तसमुदायप्रशस्तितः। अथ स्तुत्यानुवादेन प्रत्येकोक्त्युपपत्तितः" इति। अयमर्थः। छन्दोगैराम्नायते "वैश्वानरमुपास्ते इति। द्युलोकादित्यवाय्वाकाशोदकपृथिवीरूपैः षड्भिरवयवैरुपेतोऽवयवी सर्वात्मको विराट्पुरुषो वैश्वानरशब्दवाच्यः। तत्र संशयः। किं द्युलोकाद्यवयवा अवयवी च प्रत्येकं विकल्पेनोपास्याः? उतावयव्येव नियमेनोपास्यः? इति। विकल्प इति तावत् प्राप्तम् कुतः द्विविधस्य विधेः श्रूयमाणत्वात्। प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलोद्दालकनामभिः षड्भिर्महर्षिभिः क्रमेण द्युलोकादयः षडवयवाः प्रत्येकमुपासिताः। तद्वृत्तान्तकथनपरेषु वाक्येषु षण्णामवयवानां प्रत्येकमुपास्तिविधयो नियमाश्च फलसहिता उपलभ्यन्ते। पुनश्चान्ते षड्भ्यस्तेभ्यो महर्षिभ्योऽश्वपती राजा समुदायोपास्तिमवोचत। अतो द्विविधविधिबलेन यथेच्छं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। समुदाय एवात्र नियमेनोपासितव्यः कुतः प्रस्तुतत्वात्। अवयवोपास्तिवाक्यान्यपि स्तुत्यानुवादरूपत्वेनाप्युपपद्यन्ते। तस्मात्समुदाय उपास्य इति राद्धान्तः। अनेन न्यायेन प्रकृतेऽप्युपवासादीनान्त्रयाणां समुदायस्यैव व्रतरूपत्वम्। ननु कश्चिदुपवासादित्रयं विधाय पुनः पक्षान्तररूपेणोपवासव्यतिरिक्तं द्वयं पठ्यते। "अथवा शिवरात्रिञ्च पूजाजागरणैर्नयेदिति"। नायन्दोषः। अथवेत्यनुकल्पोपक्रमेणाशक्तविषयत्वोपपत्तेः। अत्र व्रते विहितानां त्रयाणां परस्परमङ्गाङ्गिभावबोधकप्रमाणाभावादाग्नेयादिषड्यागवत्त्वेककालसम्बन्धविधानात् फलविधानाच्च समं प्राधान्यन्द्रष्टव्यम्। अस्यैवोपोद्बलकं लिङ्गमभिधीयते। लुब्धकस्य भद्रान्दजन्म प्राप्तवतो दुर्वाससा सह संवादे पठ्यते "कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्याञ्च कश्चिन्मृगमाप्तवान्। अलब्धापि प्राणरक्षार्थं क्षुधासम्पीडितोऽवसत्" इत्युपक्रम्य "धनुःकोट्याहतान्येव बिल्वपत्राणि मानद!। पतितानि महाराज! शम्भोः शिरसि भूतले। तत्रैव तस्थौ राजेन्द्र! सर्वरात्रमतन्द्रितः। रात्रिशेषं स्थितो व्याधः स्तब्धदृष्टिरनामिषः। प्रभाते विमले जाते दृष्टा तत्रैव शङ्करम्। बिल्वपत्रैररण्येष्ट! कन्दमूलैश्च पारितः" इति। एतस्मिन् यथोक्ततिथिनिर्णयम् इदं विचार्य्यते। किं व्रतान्तरेष्विवात्राप्युदयास्तमयवेध आदर्त्तव्यः? किं वा प्रदोषवेधः? आहोस्विन्निशीथवेध? इति। तत्र पूर्व्वेद्युरुदये त्रयोदशीवेधः परेद्युरस्तमये दर्शवेध इत्युदयास्तमये वेधो युक्तः तस्य व्रतान्तरेषु क्लृप्तत्वात् क्लृप्तस्य च कल्प्याद्बलीयस्त्वात्। मैवम्। सामान्याद्विशेषस्य बलीयस्त्वात्। सामान्यरूपो ह्युदयास्तमयवेधः सर्वतिथिषु समानत्वात् विशेषरूपौ प्रदोषनिशीथवेधौ कृष्णचतुर्द्दशीलक्षणे तिथिविशेषे शिवरात्र्याख्यं व्रतविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्। एतदेवाभिप्रेत्य ईशानसंहितायामुक्तम्। "उदयेऽस्तमिताः काश्चिद्ग्राह्याः काश्चिदस्तमयेऽन्विताः। व्रतिभिस्तिथयो सम्यगाहर्ज्जयित्वा व्रतन्निदर्शमिति"। अस्मिंश्च व्रते प्रदोष

शेषोवायुपुराणे दर्शितः "त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वेव नाडिषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेदिति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी । रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेदिति" । कामिके "आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी । तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमेति" । निशीथसम्बन्धो नारदीयसंहितायां दर्शितः । "अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी । शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेदिति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा । शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्य्याज्जागरणन्तथेति" । ईशानसंहितायाम् "माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः । तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः । अर्द्धरात्रादधस्तोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । तत्तिथावेव कुर्व्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती । नार्द्धरात्रादधस्तोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । नैव तत्र व्रतं कुर्य्यादायुरैश्वर्य्यहानिदेति" । "व्याप्यार्द्धरात्रं यस्यान्तु लभ्यते या चतुर्दशी । तस्यामेव व्रतं कार्य्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः । पूर्व्वेद्युर्वा परेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यान्तस्यां कुर्य्याद्व्रतं नरः । लिङ्गाविर्भावकाले तु व्याप्ता ग्राह्या चतुर्द्दशी । तदूर्द्ध्वाधोन्विता भूता सा कार्य्या व्रतिभिः सदा । मम प्रियकरी ह्येषा माघकृष्णचतुर्द्दशी । महानिशान्वितायान्तु तत्र कुर्य्यादिदं व्रतमिति" । एवं सति पूर्व्वेद्युरेव यत्र प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिस्तत्र व्रतमाचरणीयम् । पूर्व्वेद्युरेवोभयव्याप्तौ स्कन्दपुराणे पठ्यते । "त्रयोदशी यदा देवि ! दिनभुक्तिप्रमाणतः । जागरे शिवरात्रिःस्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी । दिनभुक्तिरस्तमयः । परेद्युरेवोभयव्याप्तौ कामिके पठ्यते "निशाद्वये चतुर्द्दश्यां पूर्व्वा त्याज्या परा शुभेति"। दिनद्वयेऽप्युभयव्याप्तिस्तु न सम्भाव्यते यामद्वयवृद्धेरभावात् । दिनद्वयेऽप्युभयव्याप्त्यभावोऽपि न सम्भाव्यते यामद्वयक्षयस्याभावात् । एकैकस्मिन् दिने एकैकव्याप्तौ तु कथमिति चेत् । सा ह्येवं प्रसज्यते । पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्याप्तिरिति । तत्रैकव्याप्तेर्दिनद्वये समानत्वेऽपि जयायोगस्य प्रशस्तत्वाद्दर्शयोगस्य निन्दितत्वाच्च पूर्व्वेद्युरेवोपवासः । जयायोगप्राशस्त्यञ्चानेकवचनैरादृतत्वादवगम्यते । तथा च स्कन्दपुराणे पठ्यते "कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्द्दशी । एताः पूर्व्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्" । "जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम्" । "श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्व्वाष्टमी च या । पूर्व्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति" । "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते" इति । नागरखण्डे "माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्द्दशी । अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिरिति" पद्मपुराणे "अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैरिति" । ब्रह्मवैवर्त्ते "रुद्रव्रतेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः । अन्येषु व्रतकल्पेषु परयुक्तामुपावसेदिति" । दर्शयोगनिन्दा च स्कन्दपुराणे दर्शिता "महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा । न दृष्टा कुर्व्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तिथिं शिवामिति" । अन्यान्यपि यानि कानिचिद्दर्शयोगनिन्दावचनानि तत्र तत्र श्रूयन्ते । तानि सर्व्वाण्यस्मिन्विषये योजनीयानि । यदा पूर्व्वेद्युर्निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्द्दशी, परेद्युः क्षयवशात्निशीथादर्व्वागेव समाप्ता तदा पूर्व्वेद्युः प्रदोषनिशीथव्याप्त्योरुभयोरप्यसम्भवात्परेद्युः प्रदोषव्याप्तेरेकस्याः सद्भावाच्च परविद्धैव ग्राह्या । एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्य्यते "माघासिते भूतदिनं कदाचिदुपैति योगं यदि पञ्चदश्या । जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्य्याच्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्येति" । यदा पूर्व्वेद्युः प्रदोषादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्द्दशी, परेद्युः क्षयवशात्प्रदोषादर्व्वागेव समाप्ता तदा परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावात्पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तेः सद्भावाज्जयायोगाच्च पूर्व्वेद्युरेवोपवासः । अत्रायं विवेकः सम्पन्नः । दिनद्वये निशीथव्याप्तौ तदव्याप्तौ च प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका । तथा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्याप्तौ तदव्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्नियामिका । एकैकस्मिन् दिने एकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति । ननु शिवरात्रिव्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाहनि रात्रौ च सम्बन्धे साधारणे सति अहर्व्वेधमुपेक्ष्य प्रदोषनिशीथयोरेव कुतः शास्त्राणां पक्षपात इति चेत् । रात्रेरत्र प्रधानत्वादिति ब्रूमः । तत्प्राधान्येन चोपपत्तिः स्कन्दपुराणे पठ्यते "निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः । अतस्तस्यां त्रयोदश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेदिति"। तस्मात्त्रयोदश्यामिति अधिकरणे सप्तमी । तथा

चायमर्थः सम्पद्यते । त्रयोदशीनिशीथे तस्यां चतुर्दश्यां विद्यमानायां शिवपूजनमावेदितम् । नागरखण्डेऽपि "माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ! । अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ । लिङ्गेषु च समस्तेषु चरेषु स्थावरेषु च । संक्रमिष्याम्यसन्दिग्धं वर्षपापविशुद्धये । रात्रौ तस्यां हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः । मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ ! विपापः स भविष्यतीति" । सा च शिवरात्रिचतुर्दशी त्रिधा भवति । एकतिथ्यात्मिका तिथिद्वयात्मिका तिथित्रयात्मिका चेति । तत्र सूर्य्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परदिनोदयपर्य्यन्तैकतिथ्यात्मिका । सा वेधदोषाभावात् प्रशस्ता । तिथिद्वयात्मकत्वं च द्वेधा भवति । जयायोगेन दर्शयोगेन च । तत्र योगद्वयमेकैकस्मिन्निशये प्रशस्तम् । स च विषयविशेषः पूर्वमेवोदाहृतः । तिथित्रयात्मकत्वन्त्वतिप्रशस्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य पुराणे पठ्यते "त्रयोदशीकलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी । अन्ते चैव सिनीवाली त्रिस्पृशां शिवमर्चयेत्" । यथा त्रिस्पृशी प्रशस्ता तथा वारविशेषेण योगविशेषेण च प्रशस्ता भवति । तथा च स्कान्दपुराणे पठ्यते "माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् । भौमो वाथ भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् । शिवयोगस्य योगे वै तद्भवेदुत्तमोत्तमम् । शिवरात्रिव्रतन्त्वेतत्तद्भवेदुत्तमोत्तममिति" । ननु यदा पूर्वविद्धायामुपवासस्तदा परेद्युः किं तिथ्यन्ते पारणम्भवति किं वा तिथिमध्ये । शास्त्रन्तु पक्षद्वयेऽपि समानम् । तत्र तिथ्यन्तपारणवचनानि पूर्वमुदाहृतानि "तिथिमध्यपारणवचनन्तु स्कान्दपुराणे पठ्यते "उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यान्तु पारणम् । कृतैः सुकृतलक्षैस्तु लभ्यते वाथ वा न वा । ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम् । शिवरात्रेः फलं तस्याः शक्तो वक्तुं न पार्वति ! । ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते" । "तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु । तिथ्यन्ते पारणं कुर्य्याद्विना शिवचतुर्दशीमिति" । बाढम् । अस्ति हि द्विविधं शास्त्रं तस्य च द्विविधस्य शास्त्रस्य प्रतिपत्प्रकरणोक्तन्यायेन व्यवस्था द्रष्टव्या । यदा यामत्रयादर्वागेव चतुर्दशी परिसमाप्यते । तदा तिथ्यन्ते पारणम् । यदा तु चतुर्दशी यामत्रयमतिक्रामति तदा चतुर्दशीमध्ये पूर्वाह्ने पारणं कुर्य्यात्" । ति०त० अन्यथोक्तं गौडमाधवाचार्य्याद्युक्तम् चतुर्दशा अस्य । २चतुर्दशयुक्ते त्रि० । "अशीतिबोधाचरणप्रचारैर्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः । चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः ? स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम्" नैष० । प्रकारे धाच् । चतुर्दशधा चतुर्दशप्रकारे अव्य० । नान्तत्वात् पूरणे डटि प्राप्ते असंख्यादेरिति पर्य्युदासेऽपि क्वचिदार्षे मट् । चतुर्दशम चतुर्दश पूरणे त्रि० । "मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति" भाग० ८।१३।१५ ।

चतुर्दशभुवन न० समा० द्विगुः पात्रादि न ङीप् क्लीवत्वं । भूर्लोकादिषु चतुर्दशसु लोकेषु । "भूर्लोकाख्यो दक्षिणो व्यक्षदेशात् तस्मात् सौम्योऽयं भुवः स्वश्च मेरुः । लभ्यः पुण्यैः खे महः स्याज्जनोऽतोऽनल्पानल्पैः स्यात्तपः सत्यमन्त्यः" सि० शि० भुवनकोषे भूर्लोकादिसप्तकमुक्तम् "अवनेरप्यधस्तात् सप्त भूविवरा एकैकशो योजनायुतान्तरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताः । अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति" भाग० ५।२४।११ श्लोके अतलादिसप्तकमुक्तम् तद्विवरणं तत्राध्याये दृश्यम् । भूर्लोकादिविवरणं काशीख० २२अ० । "पादगम्यं हि यत् किञ्चिद्वस्त्वस्ति धरणीतले । तद्भूर्लोक इति ख्यातं सान्द्रद्वीपाद्रिकाननम् । भूर्लोकाच्च भुवर्लोक आरभ्यात्र समुदाहृतः । आदित्यादाध्रुवं विप्र ! स्वर्लोक इति गीयते । महर्लोकः स्थितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः । कोटिद्वयोत्तरः ख्यातो जनो भूर्लोकयोजनैः । चतुःकोटिप्रमाणस्तु तपोलोको हि भूतलात् । उपरिष्टात् स्थितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम्" ।

योगिनां तनुमध्ये ध्येयानि स्थानभेदे चतुर्दश भुवनादीनि योगस्वरोदये उक्तानि यथा ।

"ब्रह्माण्डे सन्ति ये खण्डाः पिण्डमध्येऽपि संस्थिताः । तलं पादाङ्गुष्ठतले तस्योपरि तलातलम् । महातलं गुल्फमध्ये गुल्फोपरि रसातलम् । सुतलं जङ्घयोर्मध्ये वितलं जानुमध्यगम् । ऊर्वोर्मध्ये तलं प्रोक्तं सप्तपातालमीरितम् । तलातलञ्चातलञ्च महातलरसातलम् । सप्तपातालमेतत्तु सुतलं वितलं तलम् । इदानीं पिण्डमध्ये तु सप्तलोकं शृणु प्रिये ! । मूलाधारे तु भूर्लोको लिङ्गाग्रे तु भुवस्तथा । स्वर्लोको लिङ्गमूले तु मेरुमूले महस्तथा । मेरुशिखरे जनोलोको मेरुनाड्यां तपस्तथा । कमले सत्यलोकस्तु इति लोकाः पृथक् पृथक् ।

भूर्भुवः स्वर्महश्चेति जनश्चैव तपस्तथा । सप्तमः सत्यलोकस्तु सप्त लोका इति स्मृताः । सप्तलोकैस्तु पातालैर्भुवनानि चतुर्दश । अथ ब्रह्माण्डमध्यस्थाश्चत्वारो लोकपालकाः । पिण्डमध्ये तु तान् ज्ञात्वा सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । इन्द्रो ब्रह्मा विष्णुरीशश्चत्वारश्चात्मदेवताः । मूलाधारे चतुःपत्रे गजारूढो महानिति । सृष्टिकर्त्ता च तत्रैव स्वाधिष्ठाने महान् हरिः । मणिपूरे महापाणिरष्टसिद्धीश्वरो महान् । तालुद्वारे तालुमध्ये ललाटे वक्षःकण्ठके । शृङ्गाटिकाकपाले च नासिकाब्रह्मरन्ध्रके । नवचक्रं चक्रं तु त्रिकूटेष्वेकविंशतिः । ब्रह्माण्डानि वसन्तीति ज्ञातव्यानि प्रयत्नतः । सप्त द्वीपानि कथ्यन्तेऽद्भुतानि शृणु प्रिये ! । जम्बुद्वीपन्तु मज्जायां शाकद्वीपन्तु मध्यमे । शाल्मद्वीपः शिरोमध्ये मांसमध्ये कुशस्तथा । त्वचि च क्रौञ्चो लोममध्ये गोमेदद्वीप ईरितः । नखमध्ये तथा श्वेतः सप्तद्वीपा वसुन्धरा । जम्बुः शाकस्तथा शाल्मः कुशः क्रौञ्चश्च गोमयः । श्वेतः सप्तेति खण्डानि नवखण्डैर्वसुन्धरा । सप्तान्येतानि रूपाणि देहमध्ये स्थितानि च । समुद्राः सप्त कथ्यन्ते पिण्डमध्ये व्यवस्थिताः । लवणाज्यसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः । लवणः स्वेदमध्ये तु इक्षुरक्तो मधु त्वचि । सर्पिर्मेदोवसामध्ये दधिक्षीरं ललाटके । वीर्यमध्ये स्मृतास्तोयः पादे कूर्मः स्थितो महान् । इदानीन्तु नवद्वारे नवखण्डानि संशृणु । पायादौ भारतं खण्डं काश्मीरं लिङ्गमण्डलम् । द्विजखण्डमेकपादं खण्डं वक्ष्ये समण्डलम् । कैवर्त्तगान्धारं नवखण्डमिति स्थितम् । इदानीं पर्वतादींश्च कथयन्ते शृणु यत्नतः । मेरुदण्डे सुमेरुस्तु पीठमध्ये हिमालयः । वामस्कन्धे तथा दक्षे मलयो मन्दराचलः । विन्ध्यस्तु दक्षिणे कर्णे वामे मैनाक ईश्वरि ! । ललाटे मध्यदेशे तु श्रीशैलः परमेश्वरि ! । तथा ब्रह्मकपालस्थः कैलासः पर्वतो महान् । सुमेरुर्हिमवान् विन्ध्यो मलयो मन्दरस्तथा । श्रीशैलः मैनाकश्चेति कैलासोऽष्टौ च पर्वताः । अपरे पर्वताः सर्वे अङ्गुलीमध्यवासिनः । शरीरे नवनाडीस्था नर्म्मदा च महेश्वरि ! । इडायां यमुना देवि ! पिङ्गलायां सरस्वती । सुषुम्णायां वहेद्गङ्गा चान्याऽन्यासु च नाडिषु । गङ्गा सरस्वती गोदा नर्म्मदा यमुना तथा । कावेरी चन्द्रभागा च वितस्ता च इरावती । द्विसप्ततिसहस्रेषु नदीनदपरिस्रवः । इतस्ततो देहमध्ये नक्षत्राणि सप्तविंशतिः । योगाश्च राशयश्चैव ग्रहाश्च तिथयस्तथा । लहरीषु मीनमत्स्यौ वाहनं स्थापनं तथा । सर्वाङ्गेषु च देवेशि ! समग्रस्वर्गमण्डलम् । त्रयस्त्रिंशत्कोटयस्तु निवसन्ति च देवताः । तथा पीठानि सर्वाणि देहमध्ये स्थितानि च । हृदये व्योममध्ये तु अनन्ताद्यास्तु वासुकिः । हृदये व्योममध्ये तु परे नागा वसन्ति हि । गन्धर्वकिन्नराः शूरा विद्याधराप्सरादयः । अनेकतीर्थवर्णाश्च गुह्यकाश्च वसन्ति हि । अनन्तसिद्धये तद्वत् प्रकाशोऽवर्त्तते हृदि । मेघस्य मण्डलं ज्ञेयमस्थिपाते तथैव च । चन्द्रार्कौ नेत्रयोर्मध्ये अङ्गुलीषु च साक्षिणः । तृणगुल्मादिकञ्चापि विश्वरूपं स्मरेत्ततः । समस्तदर्शनान्मुक्तः स्वर्गभोगञ्च सत्सुखम् । तदेतच्चिन्तया याति रोगशोकविवर्ज्जिताम्" ।

चतुर्दशविद्या स्त्री० क० व० संज्ञात्वात् कर्म्म० । वेदादिषु चतुर्दशसु विद्यासु । ताश्च "विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण तु यथास्थिति । षडङ्गमिश्रिता वेदा धर्म्मशास्त्रं पुराणकम् । मीमांसातर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्दश" नन्दि पु० । "पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्दश" या० स्मृतौ विद्यास्थानत्वोक्तेस्तासां तथात्वम् ।

चतुर्दशाङ्ग न० चतुर्दश अङ्गान्यस्य । "चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः । किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिना वा त्रिवृता विमिश्रः" चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे ।

चतुर्दिश न० चतसृणां दिशानां समाहारः असंज्ञात्वात् द्विगुः । चतसृषु दिक्षु । दिक्शब्देन समासे चतुर्दिश इत्येव । संज्ञात्वे तु कर्म्मधा० । प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु ब० व० । "शिवाभिर्दिग्भिराभिश्चतुर्दिक्षु समन्विताम्" काशीखण्डम् ।

चतुर्दोल पुंन० (चतुर्दोल) इति (चन्दोल) इति ख्याते "राज्ञोयद् द्विपदं यानं शिविकाख्यमलं विदुः । यच्चाभिकल्पितं यत्तु चतुर्दोलं तदुच्यते" उक्ते चतुर्भिर्वाह्ये यानविशेषे । प्रसङ्गाच्चतुर्दोलादिदोलानां लक्षणादिकं भोजदेवोक्तं प्रदर्श्यते । "चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः यः कर्म्मः सुसंस्थितः । स्वयंवराभिकल्पितं चतुर्दोलमनुत्तमम् । तद्भेदा जयकल्याणवीराभिधा यथाक्रमम् । चतुर्विधानां भूपानां चतुर्दोलाः प्रकाशिताः । त्रिहस्तकल्पितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् । स्वराह्वयोऽन्तःप्रोक्तश्चतुर्दोलोजयाख्यया । चतुर्हस्तायतोऽयम्नु मार्कण्ड-

स्तु विस्तृतौ। चतुर्दोलः समाख्यातः कल्याणस्तावदुन्नतः। पञ्चहस्तायतोयस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान्। तावदेवो-न्नतोवीरश्चतुर्दोल उदाहृतः। आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितोहि यः। चतुर्दोलोह्ययं सिंहस्तदर्द्धे-नोन्नतः शुभः। सर्व्वोऽथ द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः। आद्यः समरवर्षासु परः कौलिघनात्यये। सर्व्वेषामेव काष्ठानां दण्डः स्याद्जम्बुशारजः। चन्दने-नैव घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते। लोमजं सर्व्ववस्त्रेषु कनकं सर्व्वधातुषु। कुम्भश्च पद्मकोषश्च शिरश्चेति यथाक्रमम्। त्रैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्दोलेषु विन्यसेत्। दर्पणं चार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुको-गजः। अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशो-त्तरान्"। मणिनियमस्तु दण्डवत्। "रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथाऽरुणः। नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानान्तु सङ्ग्रहः। चतुर्दोलः सपताकः शुभयान-मिति स्मृतः। मुक्तास्तवकैर्दशभिर्युक्तः स्याद्राजके-भानाम्। चामरद्वन्द्वैर्दशभिर्द्दिग्जयिनां चतुर्दोलः। चाम्पकस्य पुष्पश्येत् सर्व्वोपरि परिन्यसेत्। यात्रा-सिद्धिरयं नाम्ना चतुर्दोलो महीभुजाम्। सच्छन्द-दर्शहितो निश्छादकश्चतुर्दोलः"। मानं पूर्व्ववत्। "स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथ निर्ध्वजः। ध्वजान् वहन् व्याहृति षड्वर्गविजयैषिणः। तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्ताः कसम्मताः। कोणेषु पश्चादग्रेषु हस्तद्वयमितौ ध्वजौ। सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम्। मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः। चतुर्दोलध्वजोराणां विज्ञेयो नवदण्डवत्। निर्ध्वजे तु चतुर्दोले मानमन्यविधं शृणु। आया मपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितोहि यः। विजयोनाम विज्ञातश्चतुर्दोलोमहीभुजाम्। विजयो मङ्गलो भद्रोवितर्द्ध्येकैकहीनतः। त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम्। अष्टाभिरुह्यते यस्तु अष्टदोल कथान्ति तम्। सोपानद्वितयञ्चात्र विशेषं शिल्पि-निर्मितम्"। भोजस्तु। "अष्टाभिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्दण्डैः, स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं मही-भुजाम्। तद्भेदाजयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम्। चतुर्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकीर्त्तिताः। षड्भि-र्हस्तैर्मितायामः परिणाहे चतुर्भुजः। चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः। आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितोहि यः। कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतु-र्हस्तमितोन्नतिः। सप्तहस्तायतः कार्य्योविस्तरे पञ्च-हस्तकः। पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभु-जाम्। आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितोहि यः। सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः। सर्वोऽय द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः। काष्ठवस्त्र-घटादीनां मणीनां चामरस्य च। चतुर्दोलवदुक्तो योनियमोऽन्योऽपि सूरिभिः। पूर्व्ववन्निश्छदेर्मानं ध्वज-मानमिहोच्यते। दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्त-द्वयोन्नताः। पश्चादग्रे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ। मणिचामरपत्राणां निर्णयो निष्पताकवत्। निर्ध्वज-श्चाष्टदोलोयः शिविकेति स गद्यते। मणिकुम्भमुखादीनां नियमो नवदण्डवत्"। "एवं द्वादश षोडश विंशति दोला-दिकाः कार्य्याः। मानं सार्द्धद्विगुणितं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम्। विंशतिदोलात् परतो भोजमते सद्मवेद्या-नम्"। यानं यच्चतुर्योज्यं बहुगुणमेतज्जगाद वै व्यासः"। भविष्योत्तरेऽपि "यदुक्तं द्वैपदं यानं तेन मानेन योन्नृपः। स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते। स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानवः। परयौगिकयानस्थः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम्। योदम्भादथ-वाऽज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा। तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्विद्यायशोधनम्। प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रितः। नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तल्लिङ्गन्तु मनोहरा"।

चतुर्द्वार न० चत्वारि द्वाराण्यस्य। १चतुर्मुखे गृहभेदे। समाहारद्विगुः। २चतुर्षु द्वारेषु न०। "मण्डपं कार-येत्तत्र चतुर्द्वारसमन्वितम्" हेमाद्रौ तुलादानप्रकरणे।

चतुर्द्धा अव्य० चतुःप्रकारम् धाच्। चतुःप्रकारे। "ततश्च शेषं प्रविभज्य शोभनर्द्धं चतुर्द्धा मम चात्मनश्च" भा० आ० १८२ अ०। "द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः। स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते" पञ्चदशी

चतुर्बाहु पु० चत्वारोबाहवोऽस्य। १विष्णौ "पीतवासाश्चतु-र्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः" भाग० ८।१७।२। २चतुर्भु-जयुक्तमात्रे त्रि०। ३चतुष्कोणे क्षेत्रे च न०।

चतुर्भद्र न० चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यानां भद्राणां श्रेयसां समाहारः। १धर्म्मार्थकाममोक्षेषु अमरः। चत्वारि भद्राण्यस्य। २तद्युक्ते त्रि०। "स चेत्कुमार सञ्जय! चतुर्भद्रतरस्त्वया" भा० भा० द्रो० अभिम-न्यु व० प० षोड़शराजिके मङ्गलत्वः प्रयुक्तम्।

२

चतुर्भाव पु० चतुर्णां भावः उत्पत्त्युपादानम्। विष्णौ परमेश्वरे "चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" विष्णु स०। "धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यं पुरुषार्थचतुष्टयं भवत्युत्पद्यतेऽस्मादिति चतुर्भावः" भा०।

चतुर्भुज पु० चत्वारो भुजा यस्य। १विष्णौ "चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः" विष्णु स०। २तदवतारे वासुदेवे नन्दनन्दने च "तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो! भव विश्वमूर्त्ते!" गीता। "तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम्" भाग० १०।३।८। स्त्री० ३चतुर्बाहुयुक्ते त्रि०। "मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्" श्यामाध्यानम्। "सबाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजः" (शिशुपालः) माघः। ४चतुष्कोणे क्षेत्रे न०। भुनक्ति भुज–क चतुर्णां धर्म्मार्थकामानां भुजः। ५धर्म्मार्थकाममोक्षभाजने त्रि०।

चतुर्मुख पु० चत्वारि मुखान्यस्य। १चतुरानने वेधसि चतुराननशब्दे दृश्यम्। "चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगम्। चतुर्वर्ण्यमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात्" मनुः। २चतुर्द्वारे गृहे न०। चतुर्णां मुखानां समाहारः ङीप्। ३चतुर्षु मुखेषु स्त्री। "चतुर्मुखसमीरिताः" कुमा०। "चतुर्भिर्मुखैः समीरिता" शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपः। समाहारे चतुर्मुखी स्यात्। ४औषधभेदे पु० तल्लक्षणं वैद्यके यथा "रसगन्धकलौहाभ्रं समं शुद्धाश्च हेम च। सर्वं खल्लतले क्षिप्त्वा कन्यारसविमर्द्दितम्। एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम्। संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत्। एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम्। यथाग्निबलं खादेत् वलीपलितनाशनम्। क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधं तथा। कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान्। शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम्। व्रणान् सर्वान् वातविसर्पं विद्रधिं तथा। अपस्मारमहोन्मादान् सर्वार्शांसि त्वगामयान्। क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा। पौष्टिकं बलदमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम्। चतुर्मुखेण देवेन कृष्णात्रेयेण सूचितम्"। चतुर्मुखप्रकाशितत्वादस्य चतुर्मुखत्वम्।

चतुर्मूर्त्ति पु० चतस्रो मूर्त्तयोऽस्य। १परमेश्वरे तस्य विराट्सूत्रात्माव्याकृततुरीयमूर्त्तिकत्वात् तथात्वम्। "चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः" विष्णु स०। चतस्रो मूर्त्तयः विराट्सूत्रात्माव्याकृततुरीयात्मानोऽस्य" शाङ्करभाष्यम्।

चतुर्युग न० चतुर्णां युगानां समाहारः पात्रादि० न ङीप्। स्त्रीत्वे। सत्यत्रेताद्वापरकलिरूपेषु चतुर्षु युगेषु "तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्। सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ४३२०००० । सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्" सू० सि०।

चतुर्वक्त्र पु० चत्वारि वक्त्राण्यस्य। चतुरानने चतुर्वदनादयोऽप्यत्र।

चतुर्वय पु० चत्वारोवयाः शाखा अवयवा अस्य। चमसभेदे। "एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयम्" ऋ० ४।३६।४। वयाः शाखाः चतुःशाखं चतुरवयवम्" भा०।

चतुर्वर्ग पु० ६त०। धर्म्मार्थकाममोक्षसमुदाये "चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगम्" मनुः।

चतुर्वर्गचिन्तामणि पु० हेमाद्रिकृते स्मृतिनिबन्धभेदे "यः पूर्वं चारुचिन्तामणिममितगुणं मन्दराद्रिः समुद्रम् निर्मथ्य प्रायशोऽयं वितरति बहुशः प्रार्थनाद्यर्थमेव। समन्त्यालोक्य सर्वस्मृतिनिगमपुराणेतिहासाम्बुराशीन् हेमाद्रिः सृजत्येव प्रकटयति चतुर्वर्गचिन्तामणिं सः। "खण्डानि चास्मिन् व्रतदानतीर्थमोक्षाभिधानि क्रमशो भवन्ति। यत्पञ्चमं तत्परिशेषखण्डमलङ्कृतो यत्र विभाति धर्म्मः" हेमाद्रि ग्र० स०। "चतुरेव चतुर्वर्गचिन्तामणिवर्णितज्ञया। हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत्" मुक्ताफलम्।

चतुर्वर्ण पु० ब० व० चत्वारो वर्णाः संज्ञात्वात् न समा० द्वि० कर्म्म०। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेषु चतुर्षु वर्णेषु। "चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात्" मनुः। स्वार्थे भावे वा ष्यञ् चातुर्वर्ण्य चतुर्षु वर्णेषु तद्भावे च न०। "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म्मविभागशः" गीता०

चतुर्वर्णादि पु० स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययनिमित्ते का० वार्त्तिकोक्ते शब्दगणे। "चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्" का० वार्त्ति०। स च गणः "चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक" चतुर्वर्णादिः।

चतुर्विंशति स्त्री चतुर्भिरधिका विंशतिः। (चब्बिश) १चतुरधिकविंशतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। पूरणे डट्। चतुर्विंश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चतुर्विंशतिक त्रि० चतुरधिका विंशतिर्यत्र कप्। १चतुर्विंशतिसंख्यायुक्ते। २सांख्योक्ते प्राकृतिके गणे पु०

"पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः । महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि वै । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः । वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायु र्दशम उच्यते । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्द्धा लक्ष्यते मनोवृत्त्या लक्षणरूपया" भाग० ३।२६।१४। तादृशगणश्च "प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्मात् गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" सा० का० उक्तः ।

चतुर्विंशतिमूर्त्ति स्त्री कर्म्म० । विष्णोर्हस्तभेदेन चक्रादिविन्यासभेदेन चतुर्विंशतिसंख्यके मूर्त्तिभेदे तन्मूर्त्तिलक्षणं सङ्केतेन विष्णोर्नामभेदाश्च अग्निपु० उक्ताः यथा "ओंरूपः १केशवः पद्मशङ्खचक्रगदाधरः । २नारायणः शङ्खपद्मगदाचक्री प्रदक्षिणम् । ततो गदी ३माधवोऽरिशङ्खपद्मी नमामि तम् । चक्रकौमोदकीपद्मशङ्खी ४गोविन्द ऊर्जितः । मोक्षदः श्रीगदी पद्मी शङ्खी विष्णु५श्च चक्रभृक् । चक्रशङ्खाब्जगदिनं ६मधुसूदनमानमे । भक्त्या त्रिविक्रमः ७पद्मी गदी शङ्खी च चक्र्यपि । शङ्खचक्रगदापद्मी वामनः ८ पातु मां सदा । मुक्तिदः श्रीधरः ९ पद्मी चक्री गदी च शङ्ख्यपि । हृषीकेशो१० गदाचक्री पद्मी शङ्खी च पातु नः। वरदः पद्मनाभ११स्तु शङ्खाब्जारिगदाधरः । दामोदरः १२ पद्मशङ्खगदाचक्री नमामि तम् । रक्षेद्गदी शङ्खचक्री वासुदेवो१३ऽब्जभृज्जगत् । सङ्कर्षणो १४ गदी शङ्खी पद्मी चक्री च पातु नः । चक्री शङ्खगदी पातु प्रद्युम्नः १५पद्मभृत् प्रभुः । अनिरुद्ध१६श्चक्रगदी शङ्खी पद्मी च पातु नः । सुरेशोऽर्य्यब्जशङ्खाढ्यः श्रीगदी पुरुषोत्तमः१७ । अधोक्षजः१८ पद्मगदी चक्री शङ्खी च पातु नः । देवो नृसिंहः१९ चक्राब्जगदाशङ्खी नमामि तम् । अच्युतः२० श्रीगदी पद्मी चक्री शङ्खी च पातु नः । बालरूपी शङ्खगदी उपेन्द्र२१श्चक्रपद्म्यपि । जनार्द्दनः२२ पद्मचक्री शङ्खधारी गदाधरः । शङ्खी चक्री च पद्मी च हरिः२३ कौमोदकीधरः। कृष्णः२४ शङ्खी गदी पद्मी चक्री मे भुक्तिमुक्तिदः । आदिमूर्त्तिर्वासुदेवस्तस्मात् सङ्कर्षणोऽभवत् । सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नादनिरुद्धकः । केशवादिप्रभेदेन एकैकस्य त्रिधा क्रमात् । द्वादशाक्षरकं स्तोत्रं चतुर्विंशतिमूर्त्तिमत् । यः पठेच्छृणुयाद्वापि निर्म्मलः सर्व्वमाप्नुयात्" ।

चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां दक्षहस्तोर्द्धादिष्वस्त्रन्यासभेदेन नामभेदविवृतिः ।

मूर्त्तिनाम	दक्षोर्द्ध	दक्षाधः	वामोर्द्ध	वामाधः
१केशवस्य	१पद्मम्	१शङ्खः	१चक्रम्	१गदा
२नारायणस्य	१शङ्खः	१पद्मम्	१गदा	१चक्रम्
३ माधवस्य	१गदा	१चक्रम्	१शङ्खः	१पद्मम्
४ गोविन्दस्य	१चक्रम्	१गदा	१पद्मम्	१शङ्खः
५ विष्णोः	२गदा	२पद्मम्	२शङ्खः	२चक्रम्
६ मधुसूदनस्य	२चक्रम्	२शङ्खः	२पद्मम्	२गदा
७ त्रिविक्रमस्य	२पद्मम्	२गदा	२शङ्खः	२चक्रम्
८ वामनस्य	२शङ्खः	२चक्रम्	२गदा	पद्मम्
९ श्रीधरस्य	३पद्मम्	३चक्रम्	३गदा	३शङ्खः
१० हृषीकेशस्य	३गदा	४चक्रम्	३पद्मम्	३शङ्खः
११ पद्मनाभस्य	३शङ्खः	३पद्मम्	३चक्रम्	३गदा
१२ दामोदरस्य	४पद्मम्	३शङ्खः	४गदा	४चक्रम्
१३ वासुदेवस्य	४गदा	४शङ्खः	३चक्रम्	३पद्मम्
१४ सङ्कर्षणस्य	५गदा	५शङ्खः	६पद्मम्	५चक्रम्
१५ प्रद्युम्नस्य	३चक्रम्	६शङ्खः	५गदा	४पद्मम्
१६ अनिरुद्धस्य	४चक्रम्	३गदा	४शङ्खः	५पद्मम्
१७ पुरुषोत्तमस्य	५चक्रम्	४पद्मम्	५शङ्खः	४गदा
१८ अधोक्षजस्य	५पद्मम्	४गदा	४चक्रम्	४शङ्खः
१९ नृसिंहस्य	६चक्रम्	५पद्मम्	६गदा	५शङ्खः
२० अच्युतस्य	६गदा	६पद्मम्	५चक्रम्	६शङ्खः
२१ उपेन्द्रस्य	४शङ्खः	५गदा	६चक्रम्	६पद्मम्
२२ जनार्द्दनस्य	६पद्मम्	५चक्रम्	६शङ्खः	५गदा
२३ हरेः	५शङ्खः	६चक्रम्	५पद्मम्	६गदा
२४ कृष्णस्य	६शङ्खः	६गदा	६पद्मम्	६चक्रम्

हेमाद्रिव्र० ख० मुद्रितपुस्तके ११४पृ० चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां ध्यानवाक्यत्वेन कल्पद्रुमं तत्र केशवमूर्त्तिं विहाय त्रयोविंशतिमूर्त्तीनां ध्यानानि सन्ति तत्र चरमे "विष्णुर्बिभर्त्ति यः" इत्यत्र "कृष्णोबिभर्त्ति य" इत्येव भवितुमुचितम् विष्णोः पूर्व्वमुक्तत्वात् कृष्णस्यानुक्तत्वात् । तथा वासुदेवादीनां त्रयोविंशतिमूर्त्तीनामेव मूर्त्तिज्ञापकाः सार्द्धैकादशश्लोकाः सन्ति केशवमूर्त्तिज्ञापकमर्द्धपद्यं पतितम् । तच्च संस्कर्त्तुः प्रमादवशात् एतं मूर्त्तिभेदलक्षणैक्यमपि इति सुधीभिश्चिन्त्यम् ।